

MAGYAR KÖNYV- SZEMLE

308

KÖNYV-ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRAT

REVUE POUR L'HISTOIRE
DU LIVRE ET DE LA PRESSE

103. évfolyam

1987

1

AKADEMIAI KIADÁSOK BUDAPEST

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA REVUE DEL'ACADÉMIE HONGROISE
I. OSZTÁLYÁNAK KÖNYV- DES SCIENCES POUR L'HISTOIRE
ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI FOLYÓIRATA DU LIVRE ET DE LA PRESSE

103. ÉVF. 1987/1. sz.

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG — COMITÉ DE RÉDACTION

KÓKAY GYÖRGY
(felelős szerkesztő)

HAVASI ZOLTÁN
(társ szerkesztő)

FÜLÖP GÉZA

V. KOVÁCS SÁNDOR

NAGY LÁSZLÓ

REJTŐ ISTVÁN

TARNAI ANDOR

SZERKESZTŐSÉG — RÉDACTION

1118 Budapest, Ménesi út 11—13.

Megjelenik negyedévenként

Trimestrielle

*Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in HISTORICAL
ABSTRACTS and/or AMERICA: HISTORY AND LIFE.*

✱

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) 1900, Budapest V., József nádor tér 1., közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR 215—96 162 pénzforgalmi jelzőszámára. Előfizetési díj: 128 Ft. Előfizethető és példányonként megvásárolható az Akadémiai Kiadónál, 1054 Bp. V., Alkotmány u. 21. Tel.: 111-010 (pénzforgalmi jelzőszám 215—11 488), az Akadémiai Kiadó *Stúdium* (1368 Budapest, Váci utca 22., tel.: 185—881), és a *Magiszter* (1052 Budapest, Városház utca 1., tel.: 382—440) könyvesboltjaiban.

A szerkesztőség legfeljebb 1 ív terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszöveg után). A tanulmányok rovatba szánt cikkhez 1 oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk. Különlenyomatok (legkevesebb 100 példány) a Kiadóhoz címzett, de a szerkesztőséghez eljuttatott levélben rendelhetők, a korrektúra visszaküldésével egy időben.

HA 1.759

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
I. OSZTÁLYÁNAK
KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI FOLYÓIRATA

1987.
103. ÉVFOLYAM

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG

KÓKAY GYÖRGY (felelős szerkesztő), HAVASI ZOLTÁN (társszerkesztő), FÜLÖP GÉZA, V. KOVÁCS SÁNDOR,
NAGY LÁSZLÓ, REJTŐ ISTVÁN, TARNAI ANDOR

AKADÉMIAI KIADÓ

A NÉVMUTATÓT ÉS A TARTALOMJEGYZÉKET ÖSSZEÁLLÍTOTTA

VESZPRÉMY LÁSZLÓ

TARTALOM

TANULMÁNYOK

<i>Bakó Dorotya</i> : Káldy György élete és művei	73
<i>Batári Gyula</i> : Az amerikai magyar kivándorlók sajtójának kialakulása	206
<i>Borsa Gedeon</i> : A 18. századi magyarországi törvénykiadások nyomdai vizsgálata	184
<i>Borsa Gedeon</i> : A 18. századi erdélyi törvénykiadások nyomdai vizsgálata	265
<i>Csaba Gabriella</i> : Bródy Sándor újságírói tevékenysége a századfordulón	294
<i>Enyedi Sándor</i> : Aranka György erdélyi társaságai	249
<i>Heverle László</i> : A Martinovic-páholy és a Világ	102
<i>Ötvös Péter</i> : Egy főúri könyvtár 1772-ből	1
<i>Papp Júlia</i> : Egy 18. század végi illusztrált zsebalmanach	278
<i>Pavercsik Ilona</i> : Volt-e a reformátusoknak Kassán nyomdája?	173
<i>Sipos Gábor</i> : Misztótfalusi Kis Miklós betűhagyatéka a kolozsvári református nyomdákban ..	88
<i>Szelestei N. László</i> : A jezsuiták történeti forrásgyűjtésének kezdetei Magyarországon	161
<i>Varga Sándor</i> : A „Petrik 1860–1875” kiadástörténete	19
<i>Závodszy Géza</i> : Zinner János, az angol alkotmány első hazai ismertetője	10

KÖZLEMÉNYEK

<i>Bukovszky Andrea</i> : A „hármás História” népszerűségéhez	47
<i>Dán Róbert</i> : Tótfalusi Kis Miklós és a héber filológia	32
<i>Enyedi Sándor</i> : Aranka György magyarországi levelei Bánffy György gubernátorhoz 1794-ből	224
<i>Fehér Katalin</i> : A felvilágosodás európai gondolkodóinak pedagógiai művei a hazai gyűjtemények- ben	48
<i>Fehér Katalin</i> : Cserey Farkas pedagógiai művének kiadásáról és visszhangjáról (1806)	137
<i>Fekete Csaba</i> : Tormássi János országgyűlési prédikációinak második kiadása	44
<i>Fekete Csaba</i> : Calvin tananyag volt Magyarországon a 16. század végén	312
<i>Gömöri György</i> : Ismeretlen Szenci Molnár versfordítás 1617-ből („Az utolsó ítéletről”)	119
<i>Gyárfás Ágnes</i> : Bárány Péter magyar Pszichológiájának szöszedete	126
<i>Haiman György</i> : Munkamegosztás a régi nyomdász és a könyvkötő között	315
<i>Indali György</i> : A kassai akadémiai nyomdájának könyvkereskedelmi jegyzékei	122
<i>Klein Róbert</i> : Az Országos Színészeti Tanoda könyvtárának megalakulása	140
<i>Kókay György</i> : A bécsi publicisztika és a magyar felvilágosodás	229
<i>Kovács Sándor Iván</i> : A Tótfalusi-kurziválások és az elveszett „Valedictoria” részletei a „Mentség”-ben	39
<i>László Mihály</i> : Pázmány Péter könyvtárának két kötete	221
<i>Lengyel András</i> : Az 1938. évi sajtótörvény tervezete és József Attila	150
<i>May István</i> : A sárospataki kéziratár Tompa-variánsa	51
<i>Monok István</i> : Johannes Henricus Bisterfeld és Enyedi György két levelezés-kiadásban	317
<i>Soltész Zoltánné</i> : Tótfalusi Kis Miklós kiadványai	36
<i>Szabó András</i> : 16. századi tanárok könyvei Sárospatakon	306

IV

<i>Torda István</i> : A naptár-vita és egy ismeretlen debreceni nyomtatvány	217
<i>Tóth András</i> : Jelzetátszámozás az Egyetemi Könyvtár kéziratára „G” szakában	144
<i>Udvari István</i> : Adalékok egy szlavista könyvtáros életrajzához	53
<i>Varga Imre</i> : Egy hitelesnek bizonyult kuruc vers	221
<i>Varga Imre</i> : Színházi kelléktár 1663-ból	327
<i>Varga Sándor</i> : Kiegészítések a „Petrik 1712—1860” kiadástörténetéhez	146

MAGYAR KÖNYVESHÁZ

<i>Borsa Gedeon</i> : Pótlások és igazítások a „Régi Magyarországi Nyomtatványok első két kötetéhez. VI.	57
<i>Kathona Géza</i> : Ismeretlen régi magyar nyomtatványok J. S. Klein „Nachrichten” c. művének kéziratban levő negyedik kötetéből	64

FIGYELŐ

<i>Böhm Orsolya</i> : A magyar irodalom fogadtatása a bécsi folyóiratokban 1800—1820 között ...	235
<i>Kisari Balla György</i> : Térképrajzok a kódex-kiállításon	237
<i>Kókay György</i> : V. Kovács Sándor (1931—1987)	153
<i>Sz. Koroknay Éva</i> : Művészi könyvkötések régen és ma	153

BIBLIOGRÁFIA

<i>Bakó Dorottya</i> : A magyar könyv-, könyvtár-, nyomda- és sajtótörténeti szakirodalom 1986-ban	332
--	-----

SZEMLE

Kazinczy Ferencné Török Sophie levelezése. Győr, 1986. (<i>Fehér Katalin</i>)	70
Kovács Máté emlékkönyv. Bp. 1983. (<i>Szabó Tibor</i>)	240
Lexikon des gesamten Buchwesens. 2., völlig neu bearbeitete und erweiterte Auflage. Stuttgart, 1986. (<i>Borsa Gedeon</i>)	155
Magyar Könyvészet 1921—1944. (<i>Kelecsényi Ákos</i>)	68
Magyar neveléstörténeti irodalom 1800—1944. Bp. 1985. (<i>Fehér Katalin</i>)	70
Magyarországi magánkönyvtárak I. 1533—1657. Bp.—Szeged, 1986. (<i>Szabó András</i>)	239
Memoria. Der geschichtliche Zeugniswert des liturgischen Gedenkens im Mittelalter. München, 1984. (<i>Veszprémy László</i>)	157
Náday Károly—Sáfrán Györgyi: Történeti kutatások Kufsteinban. Bp. 1984. (<i>Mázi Béla</i>) ..	69
Pázmány Péter emlékezete. Róma. 1987. (<i>Fülep Katalin</i>)	244
Petőcz Károly: Réthy Lipót szarvasi nyomdája. (<i>Kőhegyi Mihály</i>)	245
Pfeiffer János—Szigeti Kilián: A veszprémi székesegyház zenéjének története. München, 1985. (<i>Solymosi László</i>)	156
Staud Géza: A magyarországi jezsuita iskolai színjátékok forrásai I—II. 1561—1773. (<i>Kilián István</i>)	241
Strassburger, Bert W.: A Rámbám élete és műve. Bp. 1985. (<i>Dán Róbert</i>)	70
Szántó Tibor: A magyar plakát. Bp. 1986. (<i>Indali György</i>)	247

NÉVMUTATÓ

- Abonyi Árpád 296
 Absolon (bibl.) 42–43
 Acsay Ferenc 84
 Adányi András 125
 Addison, Joseph 229
 Adriányi Gábor 156
 Ady Endre 114
 Ágoston, Szent 8, 122
 Ágoston Péter 105, 116
 Aigner Lajos 20–22, 25–29
 Alajos, Szent (Gonzagai) 123–125
 Alárdi Mihály 76
 Alaszka Pál 85
 Alexander Bernát 129–130
 Almády 116
 Althoff, Gerd 158
 Alting, Jakob 36–37
 Altmann, Friedrich 140
 Alvarez, E. 37–38, 123–124
 Alvinczi Péter 124, 226
 Ambrosius Lám Sebestyén 240
 Ambrus Zoltán 296
 Amurates 39, 42–43
 András, II. (magyar király) 125
 András Mária 65
 Andrásy Gyula 302
 Andrae, Jacobus (alias Faber) 240
 Ange, Maximilien de l' 321–322
 Angenendt, A. 157–159
 Anonymus (P. mester) 125
 Antal, Szent (Páduai) 124
 Antoine, Gabriel 123–124
 Antonius, Samuel 67
 Ányos Pál 1
 Apáczai Csere János 32, 35, 43
 Appeldorn, Georg 315
 Apponyi Albert 301
 Aquaviva generális 76, 78
 Aranka György 10–11, 224–228, 249–264
 Arany János 26, 51, 69, 207, 291
 Arányi Zsigmond 106
 Arator István I. Szántó A. I.
 Argenti, Giovanni 77–78, 83
 Armbruster, J. M. 236
 Arnauld, Antoine 8
 Árpád (fejedelem) 292
 Árvai Mihály 125
 Árvayné Rényi Zsuzsanna 287
 Asbóth Oszkár 56
 Asbóth Sándor 214
 Asterius, Justus (álnév) I. Stella, J. T.
 Atanáz, Szent (Alexandriai) 320
 Attila (hun fejedelem) 278–279, 281, 287–291
 Augustinus I. Ágoston
 Bábai Gy. 49
 Bach, Alexander 20
 Baer, B. 34
 Bajza Lenke I. Beniczkyne B. L.
 Bakó Dorottya 73–87
 Balassa József 117–118
 Balassi Bálint 37, 121
 Balázs Piri László 290
 Bálint Lajos 104–110, 115
 Ballagi Aladár 150
 Ballagi Géza 11–12, 17, 46
 Ballóné Mike Ágnes 245
 Balog János 47
 Balsarati Vitus János 310
 Bán Imre 40–41, 43
 Bánffy György 89, 91, 99
 Bánffy György (erdélyi gubernátor) 224–228,
 249, 253–254, 256–258, 261, 263
 Bánffy Dezső 301
 Bánffy Terézia 98
 Banner János 152

- Bannister, H. M. 121
 Bánóczy József 130
 Baracs Károly 116—117
 Bárány Mihály 66
 Bárány Péter 126—137
 Barco Vince 227
 Barcza József 12
 Bárczai János 175—176
 Bárczi Géza 131
 Bárczy Benó 207
 Barits Adalbert 11, 13, 16
 Barlay Ö. Szabolcs 77
 Báróczy Sándor 126
 Barth, Johannes 265—267
 Barton, Peter F. 3, 9
 Bartsch, Conrad Dominik 48, 230—231
 Basedow, Johann Bernhard 49
 Basta, Giorgio 77
 Batári Gyula 206—216
 Báthory István (erdélyi fejedelem) 217
 Báthory István, Ecsedi 309, 311
 Báthory Zsigmond (erdélyi fejedelem) 119
 Báthory Zsófia 325
 Báthoryak 77
 Batsányi János 260
 Báltaszéky Lajos 296
 Batthyány II. Ádám 2
 Batthyány Ferenc 59—60
 Batthyány Fülöp 60
 Batthyány Ignác 250
 Batthyány I. József 4
 Batthyány I. Lajos 2
 Batthyány Károly József 1—9
 Batthyány Lajos 2
 Bayer 241
 Beanlien, Armand 318
 Beauchesne, Gabriel 318
 Beaumont, Maria 49, 97
 Becker, W. 34
 Beigler, Johann 330
 Beimel József 246
 Bél Mátyás 6, 49, 125
 Bell, A. 50
 Benczúr Gyula 247
 Benda Kálmán 9, 17, 180, 220, 315
 Benedek Elek 296
 Beneschovinus, Trajanus 65
 Beniczky Péter 125—126
 Beniczkyné Bajza Lenke 212
 Benkinn, Magdalena 66
 Benkő József 250
 Benyák Bernát 129—131
 Benyovszky Károly 329
 Beöthy Zsolt 126
 Bercsényi Miklós 179—181
 Beregszászi Péter 95—96, 217—220
 Beretzk Péter 44
 Berkovits 215
 Berlász Jenő 127
 Berlász Piroska 58
 Bernáth Lajos 242
 Bernhard Máté 59—60
 Berstein, Eduard 299
 Bessenyei György 49, 229—231, 249—252
 Bethlen Farkas 6
 Bethlen Gábor (erdélyi fejedelem) 81—83, 85, 317
 Bethlen Gergely 256
 Bethlen Miklós 36, 89
 Bethlen Péter 317
 Beythe Imre 59—60
 Biesman 124
 Bihari József 56
 Biró Ferenc 50
 Biró Lajos 117—118
 Biró Mihály 247
 Bisterfeld, Johannes Henricus 317—327
 Bitskey István 82, 221, 244
 Blendinger, Joannes Henricus 66
 Bloch, Eduard 140
 Blumauer, Alois 230
 Blume, Clemens 121
 Bocatius János 239—240
 Bock, F. S. 323
 Bocskai István (erdélyi fejedelem) 78
 Bod Péter 98, 173—174, 249—250, 252
 Boér József I. Récsei B. J.
 Boethius, Anicius Torquatus Severinus 126
 Bogáthi Jánosné 314
 Bogdán István 317
 Boilaux 7
 Bókay Árpád 102, 111, 114
 Bombenstein, Elisabeth 65
 Bonyhai György 91
 Borgolte, M. 157—158
 Bornemisza Anna 314
 Bornemisza Péter 122
 Borostyáni Nándor 294
 Borsa Gedeon 21, 57—64, 155—156, 184—205,
 265—277
 Bots, Hans 317

- Bouillon, Gottfried 243
 Bourdaloue, Louis 8
 Böhm Orsolya 235—237
 Bölöni György 108
 Brecht, Clemens 66
 Brewer-nyomda 38, 186
 Brewer, Lorenz 65
 Brewer, Samuel 65, 180
 Brigitta, Szent 57
 Bródy Sándor 294—305
 Broghatius, Gabriel 175
 Broughton, Hugo 119
 Bucsay Mihály 312
 Budai János 315
 Budai Parmenius István 10
 Buday György 151—152
 Buday Margit 151
 Bukovszky Andrea 47—48
 Burgstaller, Christoph 330
 Burns, Robert 207
 Busa Margit, V. 70
 Buxtorf, Johannes 33—35
 Büky Béla 79
 Bükyné Horváth Mária 190
 Bzovius, Abraham 221
- Cain, Mentor 315
 Calagius, Andreas 66
 Calepinus 309
 Calixtus, Georgius 322
 Calovius, Abraham 323
 Calvin, Jean I. Kálvin J.
 Camerarius, Philip 119
 Campe, Joachim Heinrich 49—50, 126
 Čaplovič, Ján 180
 Caraffa, Antonio 176
 Cartesius I. Descartes
 Catilina, Lucius Sergius 113
 Catullus, Caius Valerius 7
 Ceglédi Ferenc 309—310
 Champollion, Jean-François 233
 Chesire, Neil M. 11
 Chrosologus 49
 Chyba, Karel 60
 Chytraeus, Nathan 121
 Cicero, Marcus Tullius 7, 113, 124
 Clauberger, J. 91
 Collin, Matthäus v. 236
 Comenius, Johannes Amos 37, 49, 317, 319
 Concha Győző 10, 12—13, 17
- Cordier, Marthurin 37—38
 Corneille, Pierre 7
 Corvinus (kiadó) 121
 Cowdrey, Herbert Edward John 158
 Cramoisius, Sebastianus 322, 324
 Crellius, Johannes 321—327
 Croner, David 65
 Croner, Eva 65
 Croner, Johann 65
 Crusius, Florian 327
 Crusius, Martinus 310
 Csaba (királyfi) 291
 Csaba Gabriella 294—305
 Csabai Mátyás 311
 Csákány B. József 88
 Csáky-család 170, 174
 Csáky István 49, 174, 176—178
 Csáky Loebenstein, Eva-Marie 7
 Csáky Péter 62
 Csanádi János 218
 Csanak Dóra, F. 127
 Csanda Sándor 221
 Csaplár Benedek 127
 Császár Elemér I
 Császár György I. Kassai Cs. Gy.
 Csáth Géza 108
 Csatnaki Endre 328
 Csécsényi Svastics Ignátz 285
 Csécsi János, id. 173—183
 Csécsi János, ifj. 173, 182
 Csécsy Imre 152
 Csekey István 189, 194
 Cseles Márton 161, 164
 Csengery Antal 141—142
 Csepregi Ferenc 91
 Cserey Farkas, ifj. 137—139
 Csicséri Orosz Pál 182
 Csiky Gergely 212
 Csóka J. Lajos 250, 252
 Csókás Péter I. Laskai Cs. P.
 Csokonai Vitéz Mihály 263, 291
 Csonka Ferenc 82
 Csulak Sámuel I. Dobrai Cs. S.
 Csulyak Ferenc I. Miskolci Cs. F.
 Csulyak István I. Miskolci Cs. I.
 Csukássy József 295
 Czakó Elemér 123
 Czapári László 285
 Czegle Gedeon 183
 Czegle Imre 182—183

VIII

- Czeglédi Imre 294
Czinczár Lonci 294
Czóbel Minka 297
Czuczor Gergely 69—70
- Daciere, Anne, Lefebvré 7
Dallos Miklós 84
Dán Róbert 32—36, 70—71
Dankanics Ádám 50
Dávid király (bibl.) 233
Deáki József 93
Deáki Sámuel 97
De Backer 179
Debreczeni György 91—92
Decsi Gáspár 219
Decsi István 311
Defoe, Daniel 229
Dégi Pál l. Szegedi D. P.
Deguignes 287
Demény Lajos 221
Demjén (Demien, Demién) Antal 227
Demjén László (könyvkereskedő) 20
De la Place, Josue 325—326
Derschwam, Johann 239
Descartes, René 318
De Scobar, Bartholomaeus 221
Dettelbach József 285
Deutschmann, Johann 66
Dezsényi Béla 153
Dézsi Lajos 32—39, 173—174
Didon, P. 318
Diner-Dénes József 103
Dobó István 243
Dobokai Sándor 77, 85
Dobrai Csulak Sámuel 88
Dobranszky Adolf 53
Dobronaki György 84
Dobrowsky Ágost 19, 30, 147
Dobrowsky, Stepanus 181
Dóczy báró 302
Dombi Béla 328
Dombrinus, Christophorus 84
Donatus, Aelius 37—38, 123
Dosztojevszkij, Fjodor M. 55
Dörnyei Sándor 204
Draskovith János 57
Dresser, Matthaeus 240
Dubniczai István 125
Dubowsky, Joannes 181
Dufrene, Maximilian 124
- Dugonits András 126, 131, 287
Duhr, Bernhard 75
Duns Scottus 124
Durstmüller, Anton 186—187
Dülfer, Kurt 319
Dümmerth Dezső 162, 164
- Eckhardt Sándor 13, 49, 121
Ecsedy Judit, V. 59, 186, 204, 267
Edelberga, Joannes 315
Éder Zoltán 250
Eggenberger (könyvárus) 141
Egressy Gábor 140 143
Eifleri, Michael 66
Eisenberg, Petrus 328
Eisler Mátyás 32
Elek László 245
Elek Sándor 315
Elia Levita 33
Ellinger-nyomda 11
Endrődi János 281
Enyedi György 317—327
Enyedi Sándor 224—228, 249—264
Eöttevényi Nagy Olivér 222
Eötvös József 142
Erasmus, Desiderius Rotterdamus 37—38
Erdélyi Ilona, T. 127
Erdélyi János 127—128
Erdélyi Sz. Gusztáv 210, 213—216
Erdélyi Sz. Gusztávné 210, 214—215
Erdődy Julianna 49
Ernst Lajos 290
Ernyei József 156
Erzsébet (francia királyné) 75
Esze Tamás 182
Eszka (Attila felesége) 287, 289
Eszter (bibl.) 222
Eszterházy-család 170
Eszterházy Antal 181
Eszterházy Pál 179
- Fáber Oszkár 106, 108
Fabó András 64, 66
Fabricius Balázs l. Szikszai F. B.
Fabvricius, Georg 66
Fabricius György l. Gönci F. Gy.
Fabronius, Hermann 63—64
Fallenbüchl Zoltán 83
Faludi Ferenc 49
Faragó Géza 247

- Farkas Eleonóra 51—52
 Farkas Ferencz 47
 Farkas Géza 212
 Farkas Imre 62—63
 Farkasházy Hugó 106
 Fatio, O. 312
 Fazekas József 184, 186, 265
 Fazekas Mihály 291
 Fechner, Jörg-Ulrich 3
 Fegyverneki L. Izsák 306—309, 311
 Fehér Erzsébet 150—151
 Fehér Ipoly 222
 Fehér Katalin 48—51, 70, 137—139
 Féja Géza 152
 Fejér György 11
 Fekete Csaba 44—46, 312—315
 Fekete János 287
 Félegyházi Tamás 220
 Feleki Béla 111
 Felinus, Bonaventura 63
 Felvinczy György 255
 Fénelon, François de Salignac de la Mothe 6—7, 49—50, 126
 Fenesi György I. Fenyvesi György
 Fényes Adolf 247
 Fényó Sándor 296
 Fenyvesi György 180, 243
 Ferdinánd, II. (magyar király) 15, 81, 86, 119
 Ferdinánd, V. (magyar király) 246
 Ferenc, Szent (Assisi) 124
 Ferenc, Szent (Xavéri) 124
 Ferenc, I. (magyar király) 127, 192, 269
 Ferenc József, I. (magyar király) 303
 Ferencffy Pál 81—82, 84
 Ferenczi Zoltán 38, 88, 90
 Ferenczy Károly 247
 Fest Sándor 10
 Festetics Leó, gr. (Tolnai) 140, 142
 Feszty Árpád 291
 Feuerbach, Ludwig 129
 Fielding, Henry 7
 Figyelmessy Fülöp 214
 Fináczy Ernő 124
 Fischer Kristóf 126
 Fitz József 220
 Flegler Sándor 284—285
 Florus, Lucius 124
 Fodor, Stephanus 85
 Fodorik Menyhért 315
 Fontenelle, Bernard Le Bovier de 7
 Forgách-család 170
 Forgách Miklós 48
 Forró György 85
 Forster, Johann 33—34
 Földes Imre 247
 Förster, L. 34
 Fraknoi (Frankl) Vilmos 82, 84, 127, 315
 Francke, August Hermann 49
 Frank, Adam 320
 Franklin, Benjamin 14—15
 Franzl, Johann 81
 Fráter Jánosné 54
 Freise, Eckhard 158
 Friesy Ádám 245
 Froschoverus, Cristophorus 309
 Futaky László 54
 Futala Tibor 241
 Füleki András 183
 Fülep Katalin 244—245
 Fülöp Géza 241
 Fülöp Zsigmond 105
 Fünsterpusch-nyomda 276
 Fünsterpusch, Jakob 202
 Fűredi Mór 296
 Gál István 14
 Galavics Géza 290—291
 Gall (faktor) 196
 Gall, Franz 73
 Gallen, Johann 239
 Galler, Hieronymous 121
 Garai Judit, Sz. 54
 Garázda Péter 153
 Gárdonyi Albert 122 123, 188 190, 284
 Gáspár Zoltán 151—152
 Gazda István 70
 Gazur Mátyás 65
 Gebhardi, Lajos Albert 281, 284, 287 289
 Geigner, Ludwig 33—34
 Gejza József 93
 Gelbhaar Gergely 57
 Gellei 49
 Gellériné Lázár Márta 278
 Gellért, Szent 157
 Gellert, Christian Fürchtegott 8
 Gellért Oszkár 148
 Georgius, Michael 66
 Gergely, XIII. (pápa) 217
 Gergely György 46
 Gergely Mihály 46

X

- Gergely Samu 226
 Gerő György 243
 Gerő Ödön 107—108
 Gerster Árpád 214
 Gertrud, Szent 123
 Gervasius, Canturiensis 158
 Gessner, Konrad 310
 Géza (fejedelem) 285, 292
 Ghelen-nyomda 275
 Giocoso 7
 Gittichius, M. 323
 Glatz, Jakob 49, 236
 Glatz Oszkár 247
 Goda Géza 108
 Goldast, Melchior v. Haimnisfeld 119
 Goldtfus, Heinrich 330
 Gottsched, Johann Christoph 5, 8
 Gömöri György 119—122
 Gönci Fabricius György 311
 Gönci István 240
 Gönyüi András 182
 Görgey Artur 70
 Görög Demeter 127, 229—230
 Görömbei András 285
 Gőz András 47
 Gőz Mihály 47
 Granelli, Giovanni 126
 Gräser, Andreas 328
 Gray, J. 281
 Grexa Gyula 291
 Gritner J. 291
 Groot, Willen de 320
 Grossing, Franz Rudolf 14, 16
 Grotius, Hugo 318, 320—323
 Grotius, Ludwig 321
 Grundel, Johann Benedikt 67
 Gruter, Jan 119
 Grüngras (nyomda) 62
 Grünwald Béla 291
 Grynaeus, Johann Jakob 218, 240, 308—309
 Gulyás József 173
 Gulyás Pál 19—20, 179, 189—190, 220
 Gutheil Jenő 156—157
 Guthrie, W. 281
 Guzmics Izidor 70
 Gyalui Farkas 98
 Gyarmathi 49
 Gyenis András 164
 Gyergyai Albert 63
 Gyórfi Iván 26
 György, Szent 77
 György Aladár 27
 György Endre 296
 Gyula (fejedelem) 292
 Gyulay Pál 140—142, 149
 Haan Lajos 65
 Hacothen, Jonathan ben David 71
 Haiman György 38, 88—89, 91, 93—94, 97—98, 100, 315—317
 Hajnal Mátyás 85, 121
 Hajnóczy József 17, 48, 226, 230—231
 Haller, Albert 8
 Haller János 37, 47—48
 Hámán (bibl.) 222
 Hambacher, Johann 67
 Hargittay Emil 245
 Harsányi István 11—13
 Harsányi Sándor 214
 Hartlibbal, Samuel 319
 Haunold, Johann 239
 Hautz, Johann Friedrich 308
 Havas Géza, K. 152
 Heckenast Gusztáv 25
 Hegyi József 281
 Heinricus, Autisiodorensis 158
 Heller, A. 208
 Heltai-nyomda 217—218
 Heltai Gáspár, ifj. 77
 Heltai Gáspár 155
 Heltai János 311
 Heltai Jenő 296
 Helvetius, Claude Adrien 48—49, 230—231
 Henricus, Nicolaus 306
 Henrik, I. (német király) 288
 Henrik, II. (német-római császár) 158—159
 Herczeg Ferenc 152, 297
 Herepei János 32, 90—91, 93, 96—98, 314
 Hermann, Jörg 5
 Herner János 245
 Hervay Ferenc 285
 Heucher, Johann Heinrich 67
 Heutschius, Philipp 65—66
 Hevelius I. Howelcke, Johann
 Hevenesi Gábor 124, 161—165
 Heverde László 102—118
 Hevesi Simon 71
 Heyne, Chr. Gottl. 281
 Hidi Gergely 125
 Hieronymus I. Jeromos

- Hiob Ludolf 162
 Hnatyuk, V. 53
 Hobson, Anthony 3
 Hochmeister, Adolf v. 267, 269—270, 275
 Hochmeister, Martin 267—268
 Hodászi Lukács 313
 Hoffgreff György 155
 Hoffhalter Rudolf 217—220
 Hofnerus, Erasmus Sabinus (álnév) l. Fabronius
 Holl Béla 78, 83—84, 121—122
 Holovics Flórián 78
 Hóman Bálint 161
 Homerosz 7
 Horányi Elek 11
 Horatius, Quintus Flaccus 7
 Horkay László 127, 130
 Horvát István 11
 Horváth Ádám 127
 Horváth Ambrus 130
 Horváth Barna 152
 Horváth Cyrill 173, 179, 182
 Horváth Gyula 296
 Horváth János, ifj. 161
 Horváth Mária l. Bükyné H. M.
 Horváth Márton 241
 Horváth Tibor 241
 Horthy Miklós 54
 Howelcke, Johann 327
 Hölvényi György 161
 Hörk József 328
 Hubay Ilona 185—186
 Huszti István 66
 Hutter, Leonhard 63—64
 Huttera A. 214

 Ignác, Szent (Loyolai) 124—125, 243
 Ignotus Pál 150—151
 Illei János 126
 Illyés András 87
 Inchofer Menyhért 162, 165, 167
 Indali György 122—126, 247—248
 Intze Mihály 98
 Irinyi Károly 220, 315
 Irmény Ferenc 296
 Isidorus, Pelusioti 320
 István, I., Szent (magyar király) 124, 245
 Istvánfy Éva 57
 Istvánffy Miklós 6, 245
 Ivanich György 179—180
 Iványi Béla 123, 174, 188—190, 239

 Iványi Grünwald Béla 247
 Izajás (bibl.) 78

 Jakab Elek 88, 91, 94
 Jakab János 215
 Jakó Zsigmond 33—36, 39—41, 43, 88—94, 96, 98,
 100
 Jancsó Elemér 225—228, 249, 253—255, 260—263
 Jancsó Károly 116
 Jankovich Miklós, ifj. 226
 János, Szent (Keresztelő) 123, 157
 János, Szent (Aranyászajú) 320
 János, Szent (Nepomuki) 123—124
 János, XXII. (pápa) 16
 Janovics Pál 296
 Janovits Emil 294
 Jansonius, Johannes 173
 Janssen, Frans A. 316
 Janus Pannonius 153, 238
 Jászi Oszkár 102—118
 Jeromos, Szent 124
 Jessenius, Johannes 66
 Jeszenszky, Esaias 66
 Joáb (bibl.) 42—43
 Johnson, Samson 320
 Jókai Mór 212
 Jólesz László 71
 Jordanus, Thomas 66
 Josue (bibl.) 310
 József Attila 150—152
 József, II. (magyar király) 1, 3, 14—16, 129, 189,
 229—231, 250—251, 267, 293
 Jöcher, Christian Gottlieb 64
 Juháros 241
 Juhász Ferencné 295
 Juhász Sámuel l. Kaposi J. S.
 Júlia, Szent 123
 Julianus 161
 Junius, Franciscus 33—35
 Jurás István 211
 Just Gyula 110—111

 Kács 137
 Kádár Jolán l. Pukánszky K. J.
 Káldi Ferenc 73
 Káldi György 73—87
 Káldi Ignác 73
 Káldi István 73
 Káldi Márton 73—80, 85
 Káldos János 321

XII

- Kálmán Farkas 44
Kálnoki Izidor 296
Kálvin János 35, 239, 310, 312—315
Kamarási György 93
Kamuti Farkas 82
Kant, Immanuel 130
Kaposi István 173
Kaposi Juhász Sámuel 36, 37
Kaprinai István 124 226
Kapronczai Nyerges Ádám 96—98
Karcag Vilmos 212
Károly, III. (magyar király) 2, 222
Károlyi András 309
Károlyi Gáspár 173
Kassai Császár György 310
Kassák Lajos 152
Katalin, II. (orosz cárnő) 14
Kathona Géza 64 67, 315
Katona István 11
Kazinczy Ferenc 11 13, 126—127, 137—139, 237, 260, 263
Kazinczy Ferencné Török Sophie 70
Kazy Ferenc 81, 85
Keckermannus, Bartholomaeus 119, 320
Kecskeméti Mihály 177
Keczer, Johannes 329
Kelcz Imre 125
Kelecsényi Ákos 68 69
Kelemen, VIII. (pápa) 76
Kelemen Didák 124
Kelemen Lajos 93
Kellern, Johann Bernhard 66
Kemény Lajos 311
Kemény Simon 97
Kemény Zsigmond 302
Kempen, Johann 20
Kempis Tamás (Thomas Hemerken v. Kempen) 8, 73
Kende Géza 206, 208, 210, 215
Kenéz Győző 180
Keöncz Boldizsár 113
Kerekes Sámuel 127, 229
Kereskényi Ádám 126
Keresztury József 230
Kertbeny Károly 25—27
Kertész Gyula 68—69
Keserü Bálint 239
Keszthelyi Nándor 152
Ketskeméti Zsigmond 285
Ketzfel, Wolfgang 64
Kevenházi Katalin 315
Khevenhüller, gr. 2
Khór Gyula 28
Khór és Wein-féle nyomda 26—28
Khuen-Héderváry Károly 104, 110, 301
Kiefer, Conrad 49
Kilián Dániel 181
Kilián Frigyes 25
Kilián István 241—244
Kimhi, David 33
Kis Béla, I. Zilahi K. B.
Kis György 92—93
Kis István I. Szegedi K. I.
Kis János 237
Kisari Balla György 237—238
Kisfaludy Károly 290
Kiss Ádám 65, 66
Kiss Áron 127
Kiss Mária I. Nagyné K. M.
Kiss Péter 66
Kiszlingstein Sándor 19, 28—29, 31
Klanczay Tibor 11, 161, 310
Klebelsberg Kunó 161
Klein János 64—67, 175
Klein Jánosné 175
Klein Mór 71
Klein Róbert 140—144
Klesch, Daniel 65
Knauz Nándor 220
Kodály Zoltán 40
Kohányi Tihamér 213—214
Kohári 215
Kohn Dávid 296
Kókai Lajos 25
Kókay György 48, 127, 153, 229—231
Kollár, Ján 223—224
Kollonich Lipót 161—165
Kolozsniai Mária 53
Komáromi Csipkés György 32, 35
Komjáthy Miklósné 68—69
Koncz József 97
Kondor Alfréd 296
Kónya Imre 309
Kónya Zoltán 247
Kopcsányi Márton 57—58
Koppi Károly 130
Korbuly József 295
Kornis Gyula 126—127
Kornis Károly 206 208
Koroknay Éva, Sz. 153—154

- Korzenski, Johannes 60
 Kós Károly 291
 Kósa János 11—13
 Kosáry Domokos 10, 161, 284—285
 Kossuth Lajos 213, 300, 304
 Kovachich Márton György 225, 228, 256—261
 Kovács Imre 285
 Kovács János 214
 Kovács Máté 240—241
 Kovács Sándor Iván 39—44
 Kovács Sándor, V. 153
 Kozma Vazul 246
 Köcski Lukács 311
 Kőhegyi Mihály 245—246
 Köleséri Sámuel 89—90
 Kömlei János 291
 Körösfői-K. Aladár 291
 Kötting, B. 159
 Kóvári Aladár 217
 Kövesdy Pál 123
 Krakkai Demeter 218
 Kretschmer, Albert 141
 Kretschmer, Johann 65
 Krieschke, Georg 65
 Kristó Gyula 288, 291
 Kroos, R. 159
 Kudora János 73
 Kultsár István 281
 Kund (fejedelem) 292
 Kunfi Zsigmond 106
 Kunics Ferenc 126
 Kutasi János 74—75
 Kürthy Emil 296
- Läckner Kristóf 64, 66
 Laczkovics János 226
 Ladiver Illés 65, 328—329
 Lajos, IV. (német-római császár) 15, 16
 Lajos, XIII. (francia király) 252
 Lajos, XIV. (francia király) 8
 Lakatos László 108
 Landerer-nyomda 246, 271—276
 Landerer János Mihály 48, 189—192, 197—205
 Landovics István 87
 Lanzeritsch Mária 32, 35
 Laskai Csókás Péter 309
 Laskodi György 47
 László Mihály 221
 Laud, William 312
 Lauffer Vilmos 20
- Lavater, J. R. 119
 Lázár deák 238
 Lázár Márta l. Gellériné L. M.
 Lehel (fejedelem) 292
 Leibniz, Gottfried Wilhelm 319
 Leibniz, Johann Friedrich 319
 Lékai Lajos 284
 Lemaitre, Jean-Loup 158
 Lengyel András 150—152
 Lengyel László 39, 42—43
 Lengyel Sándor 116
 Lenkey Zsuzsa 155
 Leroy, Pierre 317
 Leskien 56
 Lessing, Gotthold Ephraim 162
 Lestyán Mózes 124
 Lingsheim 119
 Lipót, I. (magyar király) 330
 Lipót, II. (magyar király) 129, 252—253
 Lipsius, Justus 7, 308
 Lobkovitz Popel Éva 60
 Locke, John 7, 49—50
 Longfellow, Henry Wadsworth 207
 Losontzi István 285
 Lotz Károly 291
 Lowczani, Timotheus 66
 Lów Vilmos 206—209
 Lukács (egri nagyprépost) 156
 Lukács László 73—74, 76—77, 80—81, 83, 85,
 244—245
 Luther, Martin 66, 239
- Mabillon, Jean 228
 Machiavelli, Niccolò 5
 Maczky Valér 295
 Magdeburger, Joachim 240
 Magyari András 221
 Maimun, Mózes ben 70—71
 Maiorus, Petrus 77
 Makáry Gerő 21
 Makay Miklós 151
 Makkabeusok (bibl.) 78
 Malvenda 35
 Manlius János 63
 Marcus Aurelius 7
 Maretie, L. 56
 Margit, Szent (Antiochiai) 157
 Mária, Szűz 157
 Mária Terézia (magyar királynő) 14, 188—189,
 265, 267

XIV .

- Markovits Györgyi 152
 Márkus Gábor 70
 Márkus Miksa 296
 Marloratus 309
 Marschan Géza 107—108
 Marsilius I. Paduai Marsilius
 Martinitz, Jaroslav 15
 Martinkó András 285
 Martinovics Ignác 225—226, 260—261
 Martinus, Jacobus 321—322
 Marton János 307—310
 Mártonfi József 138—139
 Marx, Karl 129
 Matthaëides Sámuel 329
 Mátyás, I. (magyar király) 125—126, 127, 153
 Mátyás, II. (magyar király) 75
 Mátyás főherceg 245
 Mátyási József 281
 Mautnerus, Ioannes 64
 May István I, 51—53
 Mayer, Theodor 163
 Mázi Béla 69—70
 Medgyes Simon 108, 111
 Meisner, Balthasar 324
 Melanchton, Philipp 239, 308, 314—315
 Melfureus 33
 Melissus-Schede 119
 Melius Juhász Péter 34, 312
 Mersenne, Marin 317—327
 Mészáros Ferenc 124
 Mészáros István 70, 245
 Metastasio, Pietro Antonio (Trapasse) 7, 126
 Meulenbroek, B. L. 318
 Mezei Mária 281
 Mezei Márta 285
 Mezey László 156
 Mező Benjamin 215
 Mihálykó János 63
 Mihóková, Mária 180
 Mike Ágnes I. Ballóné M. Á.
 Mikó Pálné 235
 Miksa, I. (magyar király) 75, 159
 Miksa, II. (magyar király) 240
 Mikszáth Kálmán 294—296
 Miskolci Csulyak Ferenc 195, 204
 Miskolci Csulyak István 239
 Miskolci Henrik 210, 214
 Misztótfalusi Kis Anna 89
 Misztótfalusi Kis Miklós 33, 88—101
 Misztótfalusi Kis Miklósné 89
 Módis László 32
 Moenich Károly 25
 Mogyorosi Árkád 206, 208—209, 213
 Mogyoróssy János 294
 Molhuysen, P. C. 318, 325
 Molière, Jean-Baptiste 7
 Mollerus, Martinus 60
 Molnár Albert 124
 Molnár Gergely 37 38, 123
 Molnár János 49
 Monay Ferenc 164
 Monok István 309, 317 327
 Montanus, Arias 35
 Montesquieu, Charles-Louis 7, 10
 Mosa, Harminius de I. Fabronius, Hermann
 Munkácsy Mihály 53 56
 Murai 112
 Muray Károly 211
 Murányi Lajos 294
 Muths, Guths 50
 Münster, Sebastian 33, 35
 Myslente, Coelestin 66

 Nadányi János 32, 34
 Nádasdi János 85
 Nádasdyak 59
 Náday Károly 69 70
 Nádudvari Péter 90
 Naeranus 323
 Nagy Erzsébet 47
 Nagy Géza 293
 Nagy István (szíjgyártó) 47 48
 Nagy István 163
 Nagy István I. Szónyi N. I.
 Nagy Iván 24, 26
 Nagy János 281
 Nagy Lajos, S. 47
 Nagy László I. Szelestei N. L.
 Nagy Margit, B. 314
 Nagy Olivér I. Eöttevényi N. O.
 Nagy Sándor 291
 Nagyfalvi György 84, 87
 Nagylucei Váczai András 66
 Nagyné Kiss Mária 241
 Nagytárkányi Tárkány István 65
 Nalátsi József 251
 Nedeczky László 124
 Nemes Mihály 293
 Németh Ferenc 65
 Némethi Mihály 315

- Németi Jakab 76, 83—84
 Nepos, Cornelius 124, 126
 Neumayer Ferenc 124
 Nicolaida, Theophilus 324
 Nicolaus de Lyra 33, 35
 Nicolo, Pierre 8
 Nigrelli, Octavius 179
 Niházy György 178
 Nilles, Nikolaus 53
 Noé (bibl.) 287
 Normand, L. S. 316
 Nowell, Alexander 312
 Numicius, Christian 75
 Nyéki Vörös Mátyás 37
 Nyerges Ádám l. Kapronczai Ny. Á.
 Nyitray Emil 209, 214
- Obenhinius, Christophorus 306—307, 309
 Oexle, O. G. 159
 Ohly, F. 159
 Okulov, Alekszjij 55
 Oláh Miklós 245
 Oleaster 35
 Olofsson, Placid 127
 Olsavszky 181
 Olshausen, Waldemar v. 319
 Ommen, Kloeke F. K. van 320
 Onogenesis 289
 Orbán Balázs 314
 Orczy László 226
 Orosz Pál l. Csicseri O. P.
 Orpheus 12—13
 Országh László 13
 Osváth Béla 297
 Otloh (szerzetes) 158
 Ovidius, Publius Naso 7
 Őrs (fejedelem) 292
 Őry Miklós 244
 Ötvös Péter 1—9
- Paczoth, Franz v. Berki 66
 Paduai Marsilius 16
 Pagninus, Sanctus 33, 35
 Pál, Szent 77
 Páldi Székely István 91, 93—96, 99
 Palma Ferentz Károly 285
 Pálos Bernardin 235
 Pap Mihály l. Szatmári P. M.
 Pap Sámuel l. Telegdi P. S.
 Pap Sándor l. Szathmári P. S.
- Pápai Páriz Ferenc 37, 173
 Pápay Sámuel 47
 Papp Géza 121
 Papp Júlia 278—293
 Parmenius István l. Budai P. I.
 Pásztor Mihály 108
 Pásztovai K. J. 291
 Pataki József 92—93, 95, 99—100
 Pataki Sámuel 90, 93—98, 100
 Patzkó-nyomda 46, 274
 Patzkó Ferenc József 44, 204
 Paulay Ede 140—144
 Pauler Tivadar 130
 Paullini, Christianus Franciscus 162, 171
 Pauncz Sándor 103
 Paversek Ilona 173—183, 186, 192, 202
 Pázmány Péter 73, 76—87, 124—125, 221, 244—
 245
 Péchi Simon 32, 71
 Péczeli József (Pézteli) 50, 132, 252
 Perczel Lajos 210, 214
 Perlaky Dávid 49
 Pestalozzi, Johann Heinrich 50—51
 Pesti Gábor 155
 Petau, Denis 324, 326
 Petelei 295
 Péter, Szent (Canisius) 124
 Péter, I. (orosz cár) 14
 Pető Gergely 123, 125—126
 Petőcz Károly 232, 245—246
 Petőfi Sándor 52, 207
 Petrik Géza 11, 19—31, 44, 146—150, 184—205,
 265—277, 281
 Petru Pavel Aaron 94
 Petrus, Martir 35
 Pettkő Béla 226
 Peucker, Georg 65—66
 Peynningcs, l. Numicius Christian
 Pfeifer Ferdinánd 27
 Pfeifer Ignác 108
 Pfeifer Sándor 108
 Pfeiffer János 156—157
 Phelippeaux, Jean 322
 Pinka Ferenc 125
 Pinner Theodor 66
 Pintard, René 318
 Pintér Gábor 59
 Pintér Jenő 46
 Pioppi, Dionysius 240
 Piscator 35

XVI

- Pivány Jenő 14
 Plath, Johann 177, 179
 Podhradzky József 73
 Poeck, Dietrich 158
 Pogány József 115
 Pokoly József 91
 Polgár László 245
 Pollák Illés 296
 Polus, Mattheus 34—35
 Pólya Tibor 247
 Polyander 318
 Pongrácz István 85
 Ponori Thewrewk József 59—60
 Popel Éva I. Lobkovitzai P. É.
 Potemra, Michal 176
 Pray György 6
 Preux, Franciscus 312
 Pribek, Adamus de Wille 65
 Prielszky János 124
 Priscus rhetor 279, 287, 289
 Prónay 126
 Pukánszkiné Kádár Jolán 328
 Pulvermacher, D. 33
 Purjesz Lajos 115, 117—118
 Puskás Julianna 208

 Quinn, David B. 11

 Raabe, Paul 3—4
 Rabutin de Bussy 221
 Raby, Samuel 181
 Racine, Jean de 7
 Rác Sámuel 131
 Rác Rónay Károly 14
 Ráday Gedeon 48
 Ráday Gedeon, id. 249
 Ráday Pál 182—183
 Radnótfáy Sámuel 140
 Rákóczi Ferenc, II. (erdélyi fejedelem) 181—182,
 185, 222—223
 Rákóczi György, I. (erdélyi fejedelem) 240, 317—
 318, 320, 325—326
 Rákóczi György, II. (erdélyi fejedelem) 240, 325
 Rákosi Jenő 295
 Rát Mátyás 11
 Ráth Károly 84
 Ratkoš, Peter 156
 Rautmann (könyvkereskedő) 20
 Rauenhoff, L. W. E. 173

 Ravasz László 46
 Récsei Boér József 89—90
 Récsey Viktor 181
 Reigersberch, Nicolaes Van 320
 Reitzer Béla 152
 Reményi Ede 207
 Rényi Zsuzsanna I. Árvayné R. Zs.
 Repčák, Jozef 180
 Rešetar, M. 56
 Réthy Lipót 245—246
 Reuchlin, Johannes 33
 Révai Miklós 131, 249, 252, 254, 257
 Révai Mór (Révay Mór János) 29
 Révai Sándor 80, 82
 Révay József 150
 Révész Imre 44, 46, 312
 Révész Kálmán 176
 Rexa Dezső 224
 Rezik, Joannis 329
 Riedel 230
 Rimay János 37
 Rimely Mihály 69
 Ringhoffer Sándor 214
 Rippl-Rónai József 247
 Ritoókné Szalay Ágnes 310
 Ritter, Paul 319
 Ritterhusius 119
 Rivetus, Andreas 317, 319, 321—326
 Rivulino, Francisco A. 310
 Rizmunds Reimundus 329
 Rochel Antal 96
 Rochot, Bernard 318
 Rochser, Zacharias 65
 Rónai Zoltán 113
 Rónay Károly I. Rác R. K.
 Rosenthal, Erwin J. 33
 Rosty Kálmán 78
 Rotterdami Erasmus I. Erasmus
 Rousseau, Jean-Jacques 5, 7, 48—51, 137—139,
 230—231
 Royer-nyomda 196—197, 200—205, 271—273,
 276
 Rózsa György 290, 292—293
 Rozsondai Marianne 154
 Röttscher, Heinrich Theodor 141
 Ruarus, Martinus 323—325
 Rudolf, I. (magyar király) 74, 75
 Rummy Károly György 237
 Rupp Jakob 74

- Sabbathier 289
 Sáfrán Györgyi 69–70
 Sajnovits János 287
 Salamon (bibl.) 63
 Salzmann, Christien Gotthilf 49
 Sámbar Mátyás 124
 Sambucus, Johannes I. Zsámboki
 Sámson (bibl.) 42–43
 Sándor, VII. (pápa) 124
 Sándor (szerb király) 299
 Sándor István 281
 Sándor, Nagy (macedón) 3, 47
 Sárdi Sámuel 96, 265–267, 275
 Sárközi György 152
 Sármány Hona 291
 Sarossy János 65
 Sarrau, Claude 317, 325–326
 Sartori, Franz 236
 Sartorius, Andreas 65
 Sartorius Szabó János 223
 Sartorius, Johannes 320, 329
 Sátory Lipót 247
 Sauerländer, W. 159
 Saul (bibl.) 233
 Sayous, Édouard 10
 Scaliger 119
 Scheiber Sándor 32
 Scherer, Georg 75
 Schilgen, Joannes Baptista 188, 272
 Schlegel, Johannes Georgius 186–187, 271
 Schlotterbeck, I. Réthy Lipót 246
 Schmid, Karl 157–159
 Schmidt, Daniel 66
 Schnatzinger, Johannes 65
 Schneider, L. 141
 Schnell, Valentin 65
 Schnitzer-testvérek 209
 Schöberl (könyvtáros) 4
 Schrauf, Karl 75
 Schreck, Wolfgang 217–218
 Schreiber, Johann Georg 66
 Schultens 92, 100
 Schultes, Joseph 236
 Schulze, G. E. 51
 Schwandtner János György 6
 Schwarz Hieronymus 124
 Schwartzner Márton 14, 16
 Seelmann, Christianus 65
 Seghetus, Thomas 119
 Segner, Andreas 329
 Seidel, Martinus 322
 Semsei Péter 65
 Semsey Károly 214
 Seneca, Lucius Annaeus 6–7, 329
 Serfőző József 164
 Servet, Michael 35
 Siess-nyomda 203, 273–274
 Sík Sándor 152
 Simai Ödön 126
 Sinadus, Johannes 322, 327
 Sipos Gábor 88–101
 Sipos Istvánné 127
 Skoda, Georgius 181
 Slichtingius, Jonas 324
 Smalcus, Valentinus 324
 Smith, Joshua Tolumin 10
 Socinus, Faustus 321, 324
 Soltész Zoltánné 36–38, 62–63, 98
 Solymosi László 156–157
 Somkuti Gabriella 281
 Somogyi Béla 109
 Sonderegger, St. 159
 Sonnenfels, Joseph 14
 Spangár András 123, 125–126
 Sparkes, Jared 14
 Staehelin, Ernest 309
 Starcev, G. A. 55
 Staud Géza 81, 241–244
 Steinhoffer Károly 123
 Steinschneider, M. 34
 Stella, Johannes Tilemannus 322
 Stenzel, Anna 326
 Stenzel, Johann 326
 Stephani, Christoph 66
 Stitling János 124
 Stoeger, Johannes Nepomuscenus 85–86
 Stoiński, Jan I. Sartorius, Johannes
 Stoll Béla 153
 Stolp (könyvkereskedő) 20
 Strassburger, Bert, W. 70–71
 Streibig-nyomda 197, 272
 Stuart Erzsébet (cseh királynő) 320
 Sturmius, Daniel 62
 Suarez, Francisco 123
 Svastics Ignácz I. Csécsényi S. I.
 Swift, Jonathan 229
 Sylvester János 36
 Szabady Béla 163
 Szabó Adorján 179, 182
 Szabó András 239–240, 306–312

XVIII

- Szabó Béla 47
 Szabó Dániel 131
 Szabó Endre 55
 Szabó Ferenc 244—245
 Szabó Géza 311
 Szabó Gyula 296
 Szabó János I. Sartorius Sz. J.
 Szabó József 51—52
 Szabó Károly 30, 64, 69, 82, 86, 149, 179
 Szabó László, Z. 70
 Szabó T. Attila 314
 Szabó Tibor 240—241
 Szabolcs (fejedelem) 292
 Szabolcsi Hedvig 290
 Szacs vay Sándor 229—230
 Szakonyi Károly 49
 Szaládi I. Zaládi János
 Szalai Pál 111
 Szalay Ágnes I. Ritoókné Sz. Á.
 Szalay C. 173
 Szalay János 49
 Szalay László 25
 Szamaróczy Pál 181
 Szana Tamás 296
 Szaniszló, Szent 123
 Szántó (Arator) István 76, 78—80, 85, 164, 217,
 219
 Szántó Konrád 245
 Szántó Tibor 247—248
 Szarvasi Margit 48
 Szászky János I. Tomka Sz. J.
 Szathmári István 174
 Szathmári Sándor 100
 Szathmári Pap Mihály 94, 250
 Szathmári Pap Sándor 88, 90, 92
 Szatmárnémeti Sámuel 88
 Széchényi Ferenc 11, 48, 127, 281
 Széchényi György 243
 Széchényi István 10, 127
 Szécsényi Sámuel 47
 Szedmáky Szidonia 215
 Szegedi Dégi Pál 310
 Szegedi Kis István 309
 Szegedi János 189, 197, 205
 Szegedy Lénárt 177
 Szeghy Ferenc 81
 Székely György 161
 Székely István I. Páldi Sz. I.
 Székely Mózes 77
 Székely Zsuzsanna 93
 Székér Joachim 285, 287—288, 292
 Szekfü Gyula 252
 Szélessy Pál 44
 Szelestei Nagy László 161—172, 278,
 281
 Széll Kálmán 302
 Szemere Attila 153, 296
 Szemere Miklós 302
 Szemlér Mihály 291
 Szemző Piroska, D. 290
 Szenci Molnár Albert 119—122
 Szenci Molnár Benedek 119
 Szenci Molnár Lukács 119
 Szende Pál 108—114
 Szendrei János 292—293
 Szent-Györgyi Albert 152
 Szentimrei Mihály 306
 Szentiványi Márton 164
 Szentmarjai Ferenc 226
 Szentmiklósy Alajos Timót 49
 Szentyel Mihály 315
 Szepsi Csombor Márton 43
 Szepsi W. András 311
 Szepsi W. Balázs 311
 Szeredi Márton 65
 Szeremley Gábor 51—52
 Szeremley Gáborné I. Farkas Eleonóra
 Szideck Gáspár 125
 Szigeti József 140
 Szigeti Kilián 156—157
 Szigligeti Ede 140
 Szikszai Fabricius Balázs 58, 310
 Szilády Áron 150
 Szilágyi Dezső 301
 Szilágyi Ferenc 98
 Szilágyi Sándor 226
 Szilasy János 128
 Szinyei Gerzson 306, 309—311
 Szinnyei József, ifj. 126
 Szinnyei József, id. 11, 13, 25, 26, 55, 68, 131, 179,
 181, 206, 210
 Szirmai János 153—154
 Szomaházy István 296
 Szombathi János 173, 176, 178, 183
 Szombathy Lajos 212
 Szőlősi János 313
 Szőnyi Nagy István 37
 Szörény Sándor 124, 164
 Szörényi Sándor 180
 Szörgh Sámuel 10—11

- Sztripszky Hiador 53, 186
 Szüts István 130—131

 Tábori Róbert 297
 Takács 241
 Takács Sándor 129—130
 Takáts 49
 Tamás, Szent (Celanói) 121
 Tanner, Mathias 85
 Tannery, Marie Paul 318
 Tar Lőrinc 153
 Tárkány István I. Nagytárkányi T. I.
 Tárnai Andor 79
 Tasso, Torquato 7
 Telegdi Lajos 47
 Telegdi Miklós 74, 87
 Telegdi Pap Sámuel 88—89, 91
 Telekesi István 163
 Teleki-család 255
 Teleki József 69, 228, 250
 Teleki Judit 90
 Teleki László 256
 Teleki Mihály 262
 Teleki Sámuel 48, 225, 257—258, 260, 263
 Tellenbach, B. 159
 Temesvári Pelbárt 70, 153
 Tennyson, Alfred 207
 Terentius, Publius Terentius Afer 7
 Tersztyánszky János 125
 Tettamanti Béla 152
 Tettey Nándor 25, 28
 Thaly Kálmán 173, 180—181, 223
 Than Mór 291
 Thomas, Elias 330
 Thoraconymus Mátyás 218, 309
 Thoroczkaí Wigand Ede 291
 Thököly Imre 177, 222—223
 Thuri Pál 119
 Thury Etele 313, 315
 Thysius 318
 Tihanyi Mór 112
 Timár Kálmán 78, 80, 217
 Timon Sámuel 125—126
 Tisza István 109—110, 300, 302
 Tisza Kálmán 299—300
 Tóbiás Áron 152
 Toldy Ferenc 20, 25, 69—70
 Toldy István 20
 Tolsztoj, Lev N. 55
 Tolvaj Ferenc 37

 Tomka Szászky János 224
 Tompa Ádám 50—51
 Tompa Mihály 51—53
 Torda István 217—220
 Tordai Zádor 40—41, 43
 Tormási János 44—46
 Tótfalusi Kis Miklós 32—36, 36—38, 39—44, 47,
 313, 315—316
 Tóth András 144—146, 214
 Tóth Árpád 214
 Tóth Gyula 240—241
 Tókei Ferenc 129
 Töltési István 315
 Török István 97, 99
 Török Lajos 11—13, 16—17
 Török Sophie I. Kazinczy Ferencné
 Trajanus, Marcus Ulpius 3
 Trattner-kiadó 11
 Trattner Mátyás (könyvnyomtató) 278 279, 281,
 284, 291
 Trefort Ágoston 27
 Tremellius, Immanuel 34—35
 Trócsányi Zsolt 91, 251
 Turgenyev, Ivan Sz. 55
 Turóczy Mihály 179
 Turóczy-Trostler József 10
 Tuszky Márton 247
 Türi László 260

 Udvari István 53 56
 Ugron Gábor 301
 Újfalvi Imre 58, 313
 Ujhelyi Gabriella 54
 Ursuțiu, Maria 98

 Váczi András I. Nagylucsei V. A.
 Váczy János 127
 Vadnai Károly 212, 294
 Vajda Ödön 152
 Vajda Pál 173
 Vályi K. András 49
 Van Swieten, 14, 138
 Várady Antal 142
 Varga András 239—240, 309
 Varga Imre 153, 221—224, 327—331
 Varga Sándor 19—31, 146—150
 Várkonyi Hildebrand 152
 Vas István 148
 Vásárhelyi Gergely 73, 77, 85
 Vásárhelyi Judit 122

XX

- Vásáry István 161
 Vasoli 244
 Vaszary János 247
 Vayerné Zibolen Ágnes 290—291
 Vázsonyi Vilmos 111—112, 117
 Vecellio, Cesare 142
 Végh Gyula 154
 Velics László 84
 Vendel, Szent 124
 Vérbulcsú (fejedelem) 292
 Veresmarti Mihály 79
 Veress Endre 76—77
 Verestói György 90, 94
 Vergilius, Publius Maro 7, 124
 Verseghy Ferenc 131
 Veszprémy László 157—159
 Vezin, Jean 158
 Viet. Matthias (Cibin.) 315
 Viltay, A. Harry 210, 214
 Virág Béla, J. 296
 Virágvölgyi Péter 232—235
 Visegrádi János 221
 Vitéz János 238
 Vitéz József 44
 Vitus János I. Balsaráti V. J.
 Vizi István 96
 Voitur, Vincent 7
 Volkra 176
 Voltaire, François Marie Arouet 7, 48, 137—139,
 297
 Voltheim, Valentin 67
 Vossius, Gerhard Johann 37
 Vörös Mátyás I. Nyéki V. M.
 Vörös Sándor 328
 Vörösmarty Mihály 207
 Vutkovich Sándor 25
 Vyzab Lajos 212

 Waard, Cornelius De 318
 Wächtler, Jakob 66
 Walaeus, 318
 Waldapfel Eszter 70
 Waldkirch, Konrad 307
 Wandruszka, Adam 3
 Wanger, (Wagner?) Valentinus 240
 Waterman, E. 312
 Weber-nyomda 195, 203, 273
 Weber, Johann 65
 Weber, Philipp 66
 Wehli Tünde 155
 Weigelius János 224

 Weisse 49
 Weisser, Ludwig 140
 Weitz, Johann 197
 Weitz-nyomda 271—272
 Wekerle Sándor 302
 Weltner Ignác 212
 Werbőczy István 6, 12, 189
 Wesselényi István 221
 Wesselényi Miklós 258, 261, 302
 Weszprémi István 217
 Whittier, John Greenlaf 207
 Wick Béla 177, 179—180
 Widukind 159
 Wiederstein, Johannes 325
 Wietkovszki Makszimilián 125
 Wigand Ede I. Thoroczkai W. E.
 Willibrord, Szent 158
 Windischgrätz, Alfred 69
 Wischermann, H. 157
 Witkam, P. P. 318
 Wolff, Christian 7
 Wolfner Pál 297
 Wollasch, Joachim 157—159

 Yartin József 107—108

 Zabler Jób 65
 Zágoni Csutak István 312
 Zaládi János 313
 Zanki András 312
 Závodszy Géza 10—18
 Zboray György 317
 Zeisler Miksa 212
 Zeltner, G. G. 323
 Zempléni Ferenc 174—175
 Zibolen Ágnes I. Vayerné Z. Á.
 Zichy Mihály 291
 Zigány Zoltán 102—109
 Zilahi Kis Béla 296
 Zilahy (kiadó) 28
 Zilahy Sámuel 25
 Zilahy Simon 105
 Zinner János 10—18
 Zollikofer 49
 Zolnai Béla 152
 Zoványi Jenő 44, 217, 306, 309—310, 313
 Zsámboki János 119
 Zsigmond, Szent 124
 Zsilinszky Mihály 176
 Zsitvay 304
 Zsolt Béla 297

Egy főúri könyvtár 1772-ből

1. Ismertté vált és elfeledett versszerzők egyaránt megemlékeztek Batthyany Károly herceg haláláról 1772 tavaszán. A kortársak alkalmi költeményei rendkívüli embert, feledhetetlen életművet mutatnak be. Egy ismeretlen német nyelvű gyászvers, amely szolid költői eszköztárral, ám a műfaj poétikája szerint előírt pontossággal sorolja fel az elhunyt érdemeit, figyelemre méltó példáját adja e költeményeknek: „Ein Held! Ein Herzog der Panonen! / Ein Muster! und ein Urbild der geheiligten Treü! / Ein ohnwandbarn Nütze ungarischer Crounn! / Des Adels Zierde! Ein groser Fürst! gestorben sey”. Az aránylag rövid gyászvers bizonyosan túloz, mert a műfaj konvenciói is megkövetelik, ám a retorikai hatáskeltés érdekében csak azokat az érdemeket és tulajdonságokat vetítheti igazán nagygyá — akár egyedülállóvá vagy halhatatlanná —, amelyek emlékeztetnek az élőre: a gyászversnek kötődnie kell életrajzi tényekhez, kortársi értékekhez. Így feltétlenül szükséges, hogy a szerző által fontosnak vélt, az életpályából kiemelt és egy jól körülhatárolható értékrend alapján megítélt tulajdonságokat s erényeket kritikusan ugyan, de illő komolysággal szemléljük: „Ein Führer Josephs dieses Prinzen! / des achtend Wunders dieser Welt! / der sich für mächtigste Provinzen, / als ein Monarchisch Urbild stellt. / Erziehung ist der Bau der Seele; / der Ruhm, den Kayser zu erziehn, bleibt ewig dein; / dass ein Monarch hiezu den besten Geist erwähl: / Must du ein groser Mann! gewis gewesen seyn.” A pannon herceg, a hűség példája, ki híven szolgálja a magyar koronát s József trónörökös nevelésével örök emlékezetűvé vált, bizonyára fontos alakja volt korának. Egy másik, még ismeretlen költő, kinek „gyengéd tollú gyászversét” Ányos Pál tíz esztendő múlva is érdemesnek tartja a fordításra-átdolgozásra, az említett erények mellett kiváltképp a hőst, a hadvezért dicséri: „Sogar des Kriegers Aug, der einst in muntern Scharen / Auf Batthyanyens Winck gesiegt / Denckt weinend nach, wie sie mit dem noch Sieger waren, / Der itzt besiegt liegt”.¹

Az esemény, az alkalom s ezzel a műfaji konvenciók nyilvánvaló torzítása miatt rendkívül ritkán fordul elő, hogy gyászverseket nem leginkább vizsgálható szempontjaik szerint, azaz poétikai vagy/és eszmetörténeti tanulságaikért vallassunk, hanem épp életrajzi információik miatt, ezúttal azonban ez válik

¹ A hazai gyűjtemények közül az Országos Levéltárban folytattam Batthyany Károlyra vonatkozó vizsgálatokat. A német nyelvű gyászvers — *Lied nach Absterben des durchlauchtigsten Fürsten und Herrn, Herrn Carls von Batthian* — jelzete: OL P 1320. 3. cs. 296—297. Az Ányos Pál által is átdolgozott vers német mintáját May István találta meg: MAY István: *Ányos Pál egy költeményének forrása és ismeretlen levele*. ItK 1938. 77—78. A magyar változat: *Ányos Pál versei*. Kiad.: Császár Elemér. Bp. 1907. 90. Batthyany Károly Eö Hertzegsége halálán.

fontosabbá. A méltán szokatlan eljárást az magyarázza, hogy Batthyany Károly alakja és ezzel pályájának értékelése teljesen kiszorult a korrall foglalkozó modernebb szakirodalomból, így e versek nem adalékot, de ösztönzést adtak e pálya egyes szakaszainak reálisabb fölméréséhez. Az eljárás mentsége pedig az, hogy vizsgált szempontjainkban a költő túlozhat ugyan, mentegethet is épp, segíthet neki a mitológia, ám maga itt csak valótlant nem költhet. Így a kiváló hadvezér, a *tudós nevelő*, a kortárs értékrend szerint rendkívüli „nagy ember” valószínűleg komolyan veendő, s remélhető, hogy alakjának újraértékelése nem minden tanulság nélküli.

2. Valóban, a rendkívül szűkszavú ismert életrajzi adatok nem mondanak ellent a versekben kiemelt tetteinek: Batthyany Károly József 1697-ben született, s hajlott korára a család idősebb ágának hercegévé lett. Atyja, II. Ádám, többszörösen kitűnt a török elleni harcokban, s horvát bánként hunyt el 1703-ban. Károly gróf nem volt még húsz esztendő, mikor katonai pályafutását megkezdi VI. Károly első török háborújában. E hadjárat végeztével Konstantinápolyba megy a követséggel. 1734-ben a franciák ellen harcol, majd röviddel később — már Khevenhüller gróf parancsnoksága alatt — újra a török ellen vonul. Lovassági tábornok lesz, s viszonylag rövid berlini minisztersége után öt évig hadakozik a porosz sereggel. Végül Németalföldön folytatja katonai mesterségét. 67 esztendő, mikor a császárnőtől hercegi címet kap. Egyúttal titkos tanácsos lesz, horvát bán, a trónörökös főudvarmestere és nevelője. Nevelői szerepét minden irodalom megemlíti, ám tulajdonképpeni tevékenysége, lehetséges hatása teljesen homályban marad. Ha befolyása nem is volt számottevő — hiszen lehet, hogy e nevelőség alig volt több ekkorra már névleges szerepnél — a magas pozíció feltétlenül figyelmet érdemel: műveltsége, melyről semmit sem tudunk, bizonyára kedvező visszhangot talált az udvarban, ha e magas állással megtisztelték. Igaz, hogy az emberöltőnyi katonáskodás talán nem a korszerű, enciklopédikusan is színvonalas műveltséget sejteti, ám elgondolkoztató, hogy abban az időben került újra Bécsbe, s kitüntető udvari szolgálatba, mikor a felvilágosult gondolkozás ott az élet minden területét áthatotta. És éppen halála évében jelenik meg, gyors és rövid előkészület után, az *Agis tragédiája* is.

3. Mindezek ösztönzésére nem tűnt igazán fölöslegesnek a műveltségéről esetleg megbízható adatokkal tanúskodó primér szövegek kutatása. Batthyany Károly fiúörökös nélkül halt meg 1772. április 15-én. 1770. decemberében készített — később még kiegészített — utolsó végrendeletében minden vagyontát a még fiatalokú Lajos grófra hagyja. Az általános örökös tehát Károly testvérenek, I. Lajosnak legidősebb unokája lesz. Károly herceg halála után öt esztendeig, az örökös nagykorúságáig, a hagyatékot egy kuratórium kezeli. S mert a közvetlen dokumentumok — levelek például, vagy saját kezű feljegyzések — meglehetősen csekély számúak s szempontunkból eléggé érdektelenek, a legtöbb hasznos információt a gyakran kiegészített korábbi testamentumokból, illetve a kuratórium rendszeres jelentéseiből szerezhethetjük. Sajnálatos, hogy éppen azok az írárok nincsenek már levéltárában, melyek a trónörökös tanulmányaira és nevelésére vonatkoznak, s amelyekből a legtöbbet nyerhetnénk az ifjú József és környezetének vizsgálatához. Csak azt tudjuk, hogy Károly herceg által őrzött s gyarapított 84 jelentés — melyek közül az első az „Ordo et ratio studiorum Serenissimi Archiducis Josephi”, az utolsó pedig egy „Auskunft, welche ein dem Erzherzog ohne Verlaub dedicirtes Buch betrifft” — haladéktalanul „an die Kayserlich-Königliche Geheime Cabinets Canzley ab-

zugeben wären". Vizsgálatuk — most már Batthyany Károly szerepét is célozva — igen gyümölcsöző lehet.² Ha e dokumentumok hiányoznak is, a kuratóriumnak az inventáriumokból évenként összeállított kivonatai becses tanúsággal szolgálnak. Segítségükkel az életvitel tipológiájához szerzünk adalékokat. Szempontunkból igen hasznos, hogy téli rezidenciájának, a bécsi „Löwel Pastey”-re épült házának ingóság-leltára könyvtárát is — igaz, a könyvek nélkül — elénk rajzolja. A berendezés azonban tanúskodhat arról, milyen elvek szerint alakította ki könyvtárát, s ahhoz is közelebb visz, milyen szerepet szánt neki házában. Az inventáriumban a „Zimmer N° 1.” és a pompázatosan berendezett „Parade-Zimmer” után következik a könyvtár. 25 „verschiedene Gemälde” van itt 300 fl. értékben (a „Parade-Zimmer” falán mindössze 4 „kayserliche Familien Portraits” függ), továbbá 12 „Antike Statuen und Köpfe”, melyek becsült értéke 100 fl. 6 könyvszekrény fiókkal (30 fl.), egy íróasztal (2 fl.) és 6 „schwarz lederne Sessel” (6 fl.) tartozik még a könyvtár ingóságai közé. A szomszédos szoba még bizonyosan a könyvtárhoz tartozott, s kiegészítette annak egyfajta múzeum jellegét: 12 „Antique Statuen” volt ide elhelyezve. Távolabb e két teremtől, a „freule Zimmer”-ben is volt egy könyvállvány, mely kisebb s kevésbé értékes lehetett: becsült értéke mindössze 3 fl. Károly hercegnek három más háza is volt Bécsben, ezekben azonban nem alakított ki könyvtárát. Volt azonban még egy könyvtára vidéken, a trautmannsdorfi kastélyban, s a kuratórium erre vonatkozó kimutatásaiból további, meglehetősen fontos részleteket tudhatunk meg: „Die in Wien sowohl als in Trautmanstorf befindliche Bibliothek, nebst der darzu gehörigen Bassrelief Alexandri Magni, Kupferne Tafel Trajani, und sammentlichen Statuen und Bildern, wovon die Bibliothek zu Wien Inhalt gerichtlichen Cathalogi oben zu 2 761 fl. 61 xr., die Bibliothek zu Trautmanstorf kraft ebenfalls gerichtlichen Cathalogi oben in dem gerichtlichen inventario zu 1604 fl. 48 xr., der Alexander magnus, kupferne Tafel Trajani, und übrige Statuen und Bilder sind in dem Inventars-Extract einbegriffen.” A könyvtárról s a könyvekről többet egyetlen jelentés sem tartalmaz. Jóllehet maguk a könyvek nincsenek megadva, a könyvtár berendezése és becsült értéke erősítheti az újabb kutatás egyik fontos tételét, miszerint a kor nagyobb magánkönyvtárai határozottan és félreismerhetetlenül egyesítették az értékes ritkaságok és műtárgyak kiállító-, illetve a tudatosan összeválogatott könyvek olvasótermét.³ Könyvtárosa

² A modern szakirodalom azt tartja, hogy az új II. József-monográfia még továbbra is hiányzik. Legutóbb a kor s József alakjának talán legjobb ismerője, Adam Wandruszka említi ezt II. József szellemi formálódásáról, ifjúkori nevelőiről szólva. Adam WANDRUSZKA: *Zur Religiosität Joseph II. Im Zeichen der Toleranz*. Eine Festschrift. Ed. Peter F. Barton. Wien, 1981. 101–108. A szerző sajnálatosnak tartja, hogy az ifjú nevelőinek műveltségét nem mindig sikerült kielégítően felmérni.

³ Erről legújabban a Wolfenbütteler Forschungen kötetiben lehet alaposan dokumentált tanulmányokat olvasni. Vö.: *Öffentliche und private Bibliotheken im 17. und 18. Jahrhundert*. Raritätenkammern Forschunsinstrumente oder Bildungstätten? Hgg. von Paul RAABE. Bremen und Wolfenbüttel, 1977. Jörg-Ulrich Fechner írja (Die Einheit von Bibliothek und Kunstkammer im 17. und 18. Jahrhundert dargestellt an Hand zeitgenössischer Berichte. i. m. 11–31.): „Alle Bibliotheken dieses Zeitraums stehen in begründetem Verdacht, zugleich auch Kunstkammern gewesen zu sein.” Anthony Hobson (*English Library Buildings of the 17th and 18th century*. i. m. 63–74.) angliai vizsgálatokra támaszkodva mondja ugyenez: „More and more ornament was lavished on these rooms. Busts and paintings surmounted the shelves, ceilings were painted and stuccoed . . .”

— mert a jelentésekben róla is szó van, s anyagi-erkölcsi megbecsülése feltétlenül hozzátartozik Batthyany Károly könyv- és könyvtárkultúrájához — a herceg halála után sem vesztette el állását. Schöberl úr — a ház személyzetének többi tagjához hasonlóan — újra s újra fölbukkan, jóllehet semmi sem jelzi, hogy a gyűjteményekkel továbbra is törődnie kellett volna. Épp ellenkezőleg: a bécsi könyvgyűjteményt az akkor még kalocsai érsek, I. József használta az örökös nagykorúságáig. Károly herceg könyvtárosa viszont életjáradékot kapott, s ennek összege jelzi megbecsülését: Schöberl úr évi járadéka 600 fl., míg a magyar titkáráé 800 fl., az udvari miniszteré 636 fl., a cukrászé 200 fl. s az istálló-mesteré 100 fl.

Batthyany Károly levéltárának vizsgálata szempontunkból végső soron csak egyetlen, bár rendkívül fontos tanulságot eredményezett: a hercegnek — becsült érték szerint — jelentős könyvgyűjteményei voltak, s bécsi könyvtárteremtő a kor szellemében alakíttatta ki.

4. A további kérdés — mielőtt az értékük szerint már ismert gyűjtemények katalógusait keresnénk — a módszer érvényességét illeti: megítélhetjük-e az esetleg föllelt jegyzék vagy jegyzékek alapján a tulajdonos műveltségét, s ezzel együtt olvasmánykultúráját? Bizonyos, hogy a könyvek sikeres azonosítása, az esetleges glosszák, a margóra tett bejegyzések és a kiemelések vizsgálata segítene ebben legtöbbit, ám alig remélhető, hogy e nagynak tűnő könyvállomány — értéke 4000 fl. fölött van — ilyen kutatást lehetővé tesz. Főleg azért, mert nyilván nem maradt együtt (ha így történt volna, az eddigi kutatás erre bizonyosan figyelmeztet), s azért is, mert a bejegyzések megléte vagy hiánya sem mindig perdöntő. Ám e korlátozások ellenére is azt kell mondanunk, hogy a könyvkatalógusok egy könyvtár gyűjtőkörének, felépítésének és összetételének legközvetlenebb bizonyítékai. A magánkönyvtárak állományának kutatásában — helynek Magyarországon erős hagyományai és eredményei vannak — az összehasonlító vizsgálatot célzó, európai összefüggéseket is kereső programok még hiányoznak.⁴ E programok nem csak az állományokra, de a gyűjtemények használatára, s céljára is kérdeznének. Paul Raabe írja: „Gefordert wurde die Sammlung der Quellen, die Auswertung der Bibliotheksarchive, die Erschliessung der Bibliothekskataloge und ohnedies die Sammlung und Veröffentlichung der wichtigsten Dokumente zur europäischen Bibliotheksgeschichte. Diese ist ja ein ganz wesentlicher Teil der Bildungs- und Wissenschaftsgeschichte.”⁵ Az eredményekhez, ha maradnak is szükség szerint kérdőjelek, feltétlenül közelebb visz tehát a könyvjegyzékek vizsgálata. Egy nagyobb, 18. századi könyvtár állománya jobban idegen maradhat tulajdonosának, mint a korábbi századokban: a 17/18. század fordulójáig a jegyzékekből bátrabban következtethetünk a tulajdonos olvasmánykultúrájára; később a nyomtatott könyvek lenyűgöző mennyisége, a könyvtártermek divatja miatt ezt már sokkal óvatosabban tehetjük csak. Mégis nélkülözhetetlen marad az első lépés, bár nyilván nem elegendő. Ezúttal azonban kitűzött célunk sem lehet több: a könyvjegyzékek megkerülése, az állomány rekonstruálása — függetlenül az olvasmányélményekre utaló bejegyzésektől — a további kutatásoknak szolgáló nyereség lehet. E várható nyereséget tovább gazdagíthatja, hogy a könyvtárat

⁴ Ennek érdekében rendeznek — az európai kutatásokat is fölmérő, további programokat kidolgozó — tanácskozsásokat Wolfenbüttelben 1975 ősze óta, s a nagy hagyományú hazai könyvészeti kutatásra támaszkodva ugyancsak ennek jegyében indultak a közel-múltban Magyarországon is széles távlatú könyvészeti vizsgálódások.

⁵ Paul RAABE, i. m. 7—8.

a korabeli Bécs, szűkebben az udvar műveltségével, a részleteiben jól fölmért szellemi mozgalmakkal vethetjük össze.

5. Batthyany Károly könyvtárjegyzékeit az Osztrák Nemzeti Könyvtár Kézirattárában sikerült megtalálni. A két katalógust — a bécsit és a trautmansdorfit — mindjárt halála után összeállították: ez utóbbit először, 1772. augusztus 20-i dátummal, míg a bécsi augusztus 31-én lett készen. Mindkettőt a „k.u.k. Regierung und des k.u.k. niederösterreichischen Landrechtes Bücher-schätzmeister”, Jörg Hermann írta össze.

5.1. A katalógusokból — mindenekelőtt — jól következtethetünk a könyvtárak felépítésére. A bécsi gyűjteményt 12 szekrénybe rendezték, melyekben átlagban öt polcon (littera) álltak a könyvek. Az első szekrénynek három, míg a tizenkettediknek hat polca volt: a könyvanyag tüzetesebb vizsgálata előtt már ez is jelzi, hogy a könyveket a formátum szerint helyezték el. Használatukat nyilván külön katalógus könnyíthette meg. A jegyzéknek nincsenek határozottan vezetett rovatai, de a korabeli gyakorlat szerint a polcok anyagát sorszámozzák, s többnyire szerepel az autor, az argumentum, elvéve az editionis annus, de mindig a volumina, a forma és a pretium venditionis fl. xr. A művek és a kötetek folyamatos sorszámozását ezúttal kellett elvégezni. Eszerint a bécsi könyvtár 1006 műből áll 1810 kötetben, összértéke 2 761 fl. 51 xr. A trautmansdorfi gyűjteményt nagyobb szekrényekben helyezték el: a hét szekrény hat-hat polcán átlagosan 30 kötet állt, ezúttal is a formátum szerint. A sorszámozás teljesen hiányzik, de ezen túl is némileg elszórtaknak látszik e jegyzék. A gyűjtemény 686 műből, s 1345 kötetből áll, értéke 1 604 fl. 48 xr. Így a két könyvtár együttes becült értéke: 4 365 fl. 99 xr., ami a bécsi legnagyobb ház ingatlanainak értékéhez viszonyítva is jelentős összeg. Ezeket a festményektől kezdve a „téli ablakokig” — 4 550 fl. 30 xr.-re becülték, alig többre, mint a háromezer kötetnyi könyvet.

A legdrágább könyveket a bécsi gyűjtemény őrzi: eltekintve most a harminc kötetnél is terjedelmesebb művektől, egy ősnymtatvány látszik a legbecselebnek: *Biblia sacra in alt lateynischer Schrift in folio anno 1478 zu 60 fl.* Legkevesebb értéke egy újabkori komédiasorozatnak van: 31 mű (s kötet) összesen 8 fl.-t ér. Gottsched *Ausführliche Redekunstja* 1750-ből 1 fl., egy 1550-es Machiavelli 2 fl., s pl. az *Oeuvres diverses de Rousseau* két kötetben 7 fl.

5.2. Lehetetlennek tűnik a két könyvtár 1692 művének igazán igényes bemutatása. Ezúttal csupán az lehet célunk, hogy néhány fontosnak vélt, a további vizsgálódásokat talán ösztönző tanulságot keressünk. Ehhez a két könyvtár anyagát nem szükséges külön kezelni: a rekonstruálható gyűjtőkör s a felépítés arról tanúskodik, hogy a két gyűjtemény azonos elvek alapján beszerzett anyaggal egymást kiegészíteni kívánta. Ez tulajdonképpen azt is jelenti, hogy a gyűjtésben fölöttébb kevés, gyaníthatóan csak egyetlen tulajdonos (vagy könyvtáros) vett részt: az újabb vásárlások döntő száma, s a feltétlenül kirajzolódó, nem túl áttekinthetetlen érdeklődési kör újabb, rövid időn belül gyorsan fejlesztett állományt mutat be. A tulajdonképpeni gyűjtést csak az évszázad első felében kezdték el, bizonyosan egy tulajdonos szempontjai szerint. A 16. századi könyvek száma — melyeket néhány korábbi ritkasággal együtt szintén maga szereztetett meg — feltűnően kevés, ám a 17. század végi könyvtermés már jelentős szerepet kapott. A legtöbb mű 18. századi, újranyomás vagy első kiadás. A jól áttekinthető érdeklődési kör egy bizonyos, a kortól éppen nem idegen enciklopédikus tájékozódási igényt is jelent: gyűjtésének különös súlypontja nincs, ám enciklopédikussága — melyet képzett-

sége, hivatása, társadalmi helyzete és az aktuális szellemi mozgalmak egyaránt befolyásoltak — eléggé felszínes maradt.

5.3. Valószínűleg kevéssé lenne eredményes, ha a könyvanyag vizsgálatát a nyelvek szerinti különválasztással kezdenénk. Ez azért sem volna igazán meggyőző, mert a tulajdonos számos művet nem eredeti nyelvén, hanem fordításban vásárolt, illetve vásároltatott meg. Kétségtelen a francia könyvek dominanciája, ezen kívül — a sorrenddel most a mennyiségi elosztást is jelezve — latin, német, magyar, olasz, spanyol, illetve török nyelvű könyvei is voltak. Ezúttal, mert a bemutatás szándékai mások, a magyar vonatkozások mellett sem időzhetünk. Negyvenkét magyar nyelvű, illetve magyar vonatkozású művet gyűjtött össze, döntően 18. századi kiadásúakat. Négy Verbőczy és három Istvánffy mellett Bél Mátyás, Pray György, Bethlen Farkas és Schwandtner látszik a legérdekesebbnek. Kívülük — nem számítva az alkalmi prédikációkat — két tétel figyelemre méltó: *Keresztény Seneca*. *Hungarische Bett Buch* in 8: és *Thelemacus in Hungarischer Sprache*.⁶ Az talán a legcélszerűbb, ha magyar vonatkozású könyveit is nagyobb egységekbe, ez első és igen vázlatosnak szánt áttekintés érdekében tematikus rendbe próbáljuk állítani. A téma szerinti csoportosítás azonban ezúttal sem eshet egybe a korabeli magánkönyvtárakban is szokásos hagyományos szakrendszerekkel. A nehézséget az okozza, hogy a korábban kialakult és követett szakrendszer most, a főleg 18. századi könyvek esetében, túlságosan szűknek bizonyulna, míg az ezt megújító „göttingeni rendszer” indokolatlanul elaprózná a vizsgálatot. Így a gyűjteményt — remélhetőleg mégsem túl önkényesen — négy nagy csoportba osztottuk:

- a) historia, juridica, geographia et militaria
- b) philosophia, logica et morale
- c) litteratura antiqua et moderna
- d) theologia

a) Batthyany Károly csaknem ötven esztendőn át katonáskodott az udvar szolgálatában. Az udvari modern képzésideál szellemében nevelését s pályáját erősen meghatározták a világi, főleg politikai-hatalmi érdekek. Ez a kulturális igény, amely főként hatalmi és katonai területre irányult, a társadalmi életben s a politikában a 17. század utolsó évtizedeiben már meghatározóvá vált — kétségtelenül francia hatásra. Batthyany Károly — könyvei bizonyosságával — a francia példa által befolyásolt legmodernebb akadémiai tanulmányi tervek szerint kapta katonai kiképzését. E korabeli, szerfölött átfogónak tervezett modern akadémiai tudományokról vannak emlékeink: a kimondottan katonai tanulmányok mellett kötelező volt „die Mathematika, Geometria, Architectura Civilis et Militaris, Castrametation, Attaquir- und Defendierung der Plätze, Geographia, auch die Welt- und Himmels-Kugel zuerkennen, Historia universalis, particularis, moralis, et politica, das Jus Publicum, civile, et municipale der Kayserlichen Erb-Königreich und Länder, wie nicht weniger die

⁶ BÉL Mátyásnak két munkája szerepelt a könyvtárban: *Hungariae antiquae et nova prodromus*. 1723. Nürnberg. Értéke 1 fl., illetve *Notitia Hungariae novae historico geographica*. 3-t^h. in fol. 1735—1742. Értéke 14 fl.

Hispanisch, Italianisch, und Frantzösische Sprachen".⁷ Batthyany Károly könyvanyagának jelentős részét lehetne e tudományok szerint rendezni: tanulmányai nyomán, s hosszú hadi pályája szolgálatában túlnyomórészt praktikus könyvekből álló nagy könyvtárat gyűjtött össze magának. A nagyszámú, gyakran erősen használt, „theils getruckten, teils gezeichneten” térképek mellett a harcászati elméleti, de főleg gyakorlati tankönyvei, s tanulságul szolgáló hadtörténeti munkák szerepelnek itt nagy számban. Íme, néhány példa: *Militär Granitz Rechten von Warazdiner Generalrat im Jahr 1752*, *Hof Kriegs und Reitschul 1729-ből*, *Kriegs Kunst zu Pferd*, *Beschreibung einer neuen Büchsenmeisterey*, *Ordnung über ein königliches Husarn Regiment in zwei Bänden*, *L'art de la Guerre in 2 Bänden*, *Ecole militaire* három kötetben, vagy *Öffentliche Übungen aus denen Militärischen Wissenschaften* folio kötésben. Lehet, hogy a példák kiválasztása önkényesnek látszik, de nem az: a formátum szerinti rend miatt nehezen rekonstruálható gyűjtemény egységesnek tekinthető, s mind újabb szerzeményekből áll.

b) A philosophia, logica et morale gyűjtemény valójában nem nagy, de figyelemre méltó: igen sok a neveléssel foglalkozó újabb munka, közülük a legérdekesebb minden bizonnyal Locke műve, amit Batthyany francia fordításban vásárolt meg. (*De l'education des enfants*, 1721.) Filozófiai gondolkozását — feltéve, ha hiszünk átgondolt gyűjtőmunkájában — igen erősen meghatározta Seneca: *Pensées de Seneca* két kötetben, *Esprit de Senecue*, Marcus Aurelius és később Lipsius művei jelzik érdeklődését. A skolasztikus filozófia kézikönyve után nagy ugrással következnek a legmodernebbek: Voltaire három kiadásban tizenhét kötettel, Rousseau négy kötetben, egy 1758-as Montesquieu három kötetben, és *Die Mathematischen Wissenschaften von Christian Wolff* in 2 Bänden. Wolff érdemeit ugyan nem szabad eltúloznunk, de az bizonyos, hogy a leibnizi racionalizmus népszerűsítésében fontos szerepet játszott. Egyszerűbb formában tette hozzáférhetővé a szélesebb, kevésbé beavatott olvasókör számára, s bizonyos, hogy Batthyany Károlynak is szüksége lehetett az egyszerűsítésre.

c) A litteratura antiqua et moderna a könyvtár — s ezzel a gyűjtő — fontos területe volt. Több szempontból érdekes anyag ez: egyrészt következik a filozófiai gyűjteményből — jelét adva annak is, hogy az anyagok átgondolt válogatás eredményeként álltak össze —, másrészt a német nyelvű felvilágosodás-irodalom recepciójáról tanúskodik, harmadrészt pedig — a teológiai anyaghoz viszonyítva — az eddig szokásosnál árnyaltabb megítélést igényel. Az irodalom Homérosszal kezdődik, három kiadásban: kétszer Daciere francia fordításában, egyszer németül, 1754-ből. Terentius komédiái, Catullus, Vergilius három kiadással, Horatius, Cicero hét kiadással és huszonhárom kötettel, Ovidius öt latin, illetve francia kiadással jelzik a klasszikus irodalom iránti érdeklődést. Az igen széles körben elterjedt Fenelon két kiadással is szerepel a könyvtárban, aztán Fontenelle válogatott művei, Boilau, Voitur, Tasso olaszul, a bécsi udvari költő, Metastasio és Giocoso öt drámája érdemelhet figyelmet. Három Don Quihotte és két Tom Jones kiadása volt a gyűjteménynek. A francia klasszikusok, Corneille, Racine, de leginkább Molière meglepően sok

⁷ A bécsi nemesi akadémia programjából, 1692-ből. Niederösterreichisches Landesarchiv B VIII. 8/3, 1691—1694. fol. 488. Idézi: Eva-Marie CSÁKY LOEBENSTEIN: *Studien zur Kavaliertour österreichischer Adeliger im 17. Jahrhundert*. Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung. Wien—Köln—Graz, 1971.

munkájukkal szerepelnek. Albert Haller költeményeit és Gellert meséit, illetve elbeszéléseit sorolhatjuk még e szakba. Batthyany megszerzi Winckelmann egyik korán elhíresült művét is — *Monumenti antichi inediti spiegati et illustrati*, 1767 — és vásárol Gottschedtől is. Johann Christoph Gottsched, a meggyőződéses Wolff-tanítvány három munkájával szerepel a könyvtárban: az *Iphigenia* című drámájával, a „*Geschichten der Königlichen Accademie der Wissenschaften zu Paris*” tizenegy kötetével, valamint az *Ausführliche Redekunst nach Anleitung der griechen und Römer* című munkájával, amit 1750-ben jelentetett meg. E felsorolt művek — s ez esetben Gottsched különös figyelmet érdemel — arról tanúskodnak, hogy a német felvilágosodás első hulláma, amely a 18. század közepéig tart, s az alkotók a későbbieknél sokkal erősebben támaszkodnak a francia klasszicizmusra, jelentős szerepet kapott a könyvtárban. Lehet, hogy Batthyany Károly tudott a későbbi fejlődésről, de az első szakasz jelentős elméleti és szépirodalmi sorozatát a század közepétől kezdve már nem gyarapította új kiadványokkal. Valószínű, hogy ezt nem a gyűjtési kör megváltozásával, sokkal inkább a recepció késésével kell magyaráznunk.

d) A teológiai könyvek száma meglehetősen nagy. Az ájtatossági- és imakönyvek, valamint a dogma- és egyháztörténetek most annyiban érdekesek, hogy a válogatást vizsgálva szintén kirajzolhatnak egy körülhatárolható érdeklődési kört. Itt azonban nehézségekbe ütközünk: ha a könyvtár eddig föl-vázolt főbb témái arról tanúskodnak, hogy megalapozott és homogén irányú gyűjtőmunka eredményeként születtek, itt két, durván különválasztható körrel kell számolnunk. Mindenekelőtt jól nyomon követhető egy jellemző vonulat Szent Ágoston vallomásaitól a Port Royalig. Thomas Kempis összegyűjtött művei, aztán az *Imitatio Christi* három különböző kiadása szerepel a gyűjteményben. Pierre Nicolo-nak, a Port Royal szellemi vezérének, aki Antoine Arnauld-t az emigrációba is követte, két könyve került a könyvtárba, köztük tizenhárom kötetes főműve: „*Essais de morale et instructions théologiques*, Paris. 1671.” Egy másik munka az 1765-ben összeírt *Catalogus librorum prohibitorum* szerint tiltott mű, Batthyany Károly azonban megőrizte az indexre tett janzenista bibliát: *La Nouveau Testament en françois avec des reflexions morales*, Amsterdam, 1728.

A tulajdonos ugyanakkor különös érdeklődést mutat az egyházi retorika iránt is: Bourdaloue minden kiadványát őrzi könyvtára. A jezsuita Bourdaloue hosszabb időt töltött XIV. Lajos udvarában, azután, a hugenották térítésére, Montpellierbe került. Prédikációi didaktikus világosságuk, és éles elméjű felépítésük miatt váltak népszerűvé. Hatása a 18. századi katolikus területeken is nagy lehetett, ez bizonyítja, hogy 34 kötetben tizenöt művét találjuk Batthyany könyvtárában. A másik nagyra becsült prédikátor Jacques Bossuet volt: 1747-es, 17 kötetes összkiadásával szerepel a gyűjteményben, de másik két válogatott kiadást is találunk. Bossuet, aki később a dauphin nevelője lett, századában a katolikus szónoklat legnagyobb mestere volt, beszédei a kor legkedveltebb irodalmi stílusához igazodtak. Írt prédikációkat, retorikai virtuozitással dicsőítő és gyászbeszédeket, melyeknek azonban — a modernebb kutatás állításai szerint — csak formájuk lenyűgöző. A janzenista törekvések nagy ellensége volt, s az abszolút monarchia feltétlen híve.

A könyvtár teológiai gyűjteményének két markáns vonulata így kapcsolódik egymáshoz: egyrészt a janzenizmus iránti feltétlen szimpátia, valamint a mozgalom ellenségeinek művei. Hogyan lehet e találkozást megmagyarázni? Az első magyarázat az lehetne, hogy a gyűjtemény többoldalúságát a tulaj-

donos többoldalú érdeklődése határozta meg. A második az udvarban ismert s befogadott szellemi mozgalmak fényében átgondolt gyűjtőtevékenységgel számol. Magam is azon a véleményen vagyok, hogy Batthyany Károly könyvtára a „katolikus felvilágosodás” szellemében tudósít a janzenista irodalom iránti érdeklődésről. S e késő janzenista törekvésekkel való szimpátia — amely a bécsi udvartól korántsem volt idegen — már nem zárta ki a világi irodalom, így a felvilágosodás szépirodalma iránti érdeklődést sem.⁸

E vázlatosan hagyott műveltségvizsgálattal, melyben a kutatás egymásra épülő fázisaival szándékoltan a műhelymunkát jeleztem, a módszerben és tudományos elemzésben is tanító Benda Kálmánt szeretném tisztelettel köszönteni.

ÖTVÖS, PÉTER

Une bibliothèque seigneuriale de l'année 1772

L'étude présente la bibliothèque du prince Károly Batthyany (1697–1772), principalement à la base des documents d'archives (inventaires, catalogues). Batthyany finit sa carrière militaire comme général de cavalerie à l'âge de 67 ans, il acquit le titre de prince en 1772, et il devint le grand-maître de la cour et le précepteur de l'héritier du trône. Bien que nous sachions très peu sur sa formation intellectuelle, il est pourtant à réfléchir qu'il obtint ce service de cour honorifique à une date, quand les idées des Lumières gagnèrent de plus en plus du terrain. C'est précisément pour cela qu'il est intéressant de reconstruire sa bibliothèque — du moins à la base des actes d'archives et des listes de bibliothèque conservées à la Bibliothèque Nationale Autrichienne. L'auteur analyse la composition de la bibliothèque de Károly Batthyany, rassemblée dans ses châteaux de Vienne et de Trautmannsdorf et il esquisse un tableau de ces collections.

⁸ A könyvkatalógusokat az Osztrák Nemzeti Könyvtár Kézirattára őrzi: Cod. 15.124. E rövid, vázlatos bemutatásban semmiképp sem igyekeztem filológiai pontossággal számba venni a magyar és külföldi könyv- és könyvtártörténeti kutatás számomra leghasznosabb eredményeit. Minden ismertetésből és elemzésből csak tanulhattam. A „katolikus felvilágosodás” kérdéséhez vö. Peter F. BARTON: *Jesuiten, Jansenisten, Josephiner*. Wien—Köln—Graz, 1978. Itt tudománytörténeti szempontból is alapos tájékoztatást olvashatunk, hatalmas bibliográfiai apparátussal.

Zinner János, az angol alkotmány első hazai ismertetője

(A *Dissertatio statistica de potestate exsequente Regis Angliae szerzőségéről*)

A fölvilágosult abszolutizmus tollforgató híveinek a magyar rendi alkotmányos fejlődést illető tendenciózus bírálataira válaszképpen a rendi reform fölvilágosult hívei a magyar alkotmányt olyan szerves fejlődés eredményeképpen kialakult gépezetként mutatták be, amely — Montesquieu méltánylását is kiérdemelve — képes arra, hogy a fejedelmi önkényt egészséges korlátok közé szorítsa.¹ Néhány közismert, de külsődleges egybeesés alapján mind az apológia, mind a változtatás szándéka elvezethetett és el is vezetett az angol és a magyar alkotmány illuzórikus összehasonlításához. A legismertebb és legjellegzetesebb példa erre Aranka Györgynek az 1790-es év nemesi-nemzeti fölbuzdulásában született, különben név nélkül megjelent röpirata.² Az ötlet hosszú életűnek bizonyult, a XIX. században ismételtén fölbukkan hazai, és a magyar alkotmány iránt érdeklődő külföldi írók körében egyaránt.³

Aranka művét — többek között — az ugyane tárgyban, de először latin nyelven megjelent, kevesebbet idézett, bár szintén közismert röpirat, a *Conspectus regiminis formae regnorum Angliae et Hungariae* (1790) ihlette. A *Conspectus*-szal egy füzetben, két különböző kiadásban azonban egy másik értekezés is olvasható *Dissertatio statistica de potestate exsequente Regis Angliae* címmel. Ennek az írásnak sorsa, elhelyezése sajátos módon mind a filológiai irodalomban, mind az eszmetörténeti kísérletekben összemosódott a *Conspectus*-szal és az angol—magyar jogfejlődés párhuzamának gondolatával. Pedig a *Dissertatio* még utalást sem tesz a magyar viszonyokra. A gazdasági-társadalmi fejlődésben előttünk járó Angliát, ha némiképp burkoltan is, követendő példaként mutatja be, s mint ilyen, más gondolatsorba illik.⁴

¹ Összefoglalóan: KOSÁRY Domokos: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*, Akadémiai, 1980. 593—599. lap.

² *Anglus és magyar igazgatásnak egyben-vetése*, Kolozsvár, 1790. SZRÓGH Sámuel fordításában németül is: *Vergleichung zwischen Engellands und Ungarns Regierungsform*, 1791.

³ Csupán két önkényesen kiragadott példa: SMITH, Joshua Tolumin: *Parallels between the Constitutions of England and Hungary*, London, 1849; SAYOUS, Édouard: *Histoire des Hongrois et leur littérature politique de 1790 à 1815*. Paris, 1872. Utóbbi idézi CONCHA Győző: *Az angolos irány politikai irodalmunkban a múlt század végén*. Erdélyi Múzeum 1880. 2. sz. 33. lap.

⁴ Az angol—magyar eszmei-művelődési kapcsolatoknak a gyökerei sokkal mélyebbre nyúlnak, mint az ezek mellékes szálaként később megjelenő jog- és alkotmányhasonlításé. Történetének korai szakaszát először összefoglalta: FEST Sándor: *Angol irodalmi hatások hazánkban Széchenyi István fellépéséig*. Értekezések a Nyelv- és Széptudományok Köréből 23. Bp. 1917. Nemcsak a puritanizmus magyar percepciója tartalmaz a vallásos jelleggen túlmutató progresszív gondolati elemeket (vö. pl. TURÓCZI-TROSTLER József: *A magyar felvilágosodás előtörténetéhez*. In: *Magyar irodalom — világirodalom*, Akadémiai, 1961. I. 336—362. lap), hanem azt időben megelőzve a késői humanisták, pl. Budai

A röpiratoknak két együttes kiadását ismerjük. Az első Kassán jelent meg, az Ellinger nyomdában, hely és nyomda megjelölése nélkül, negyedréteg alakban. Itt elől találjuk a *Conspectust* I-től VIII-ig római számokkal paginálva, ezt követi a *Dissertatio*, saját címlappal, arab számokkal paginálva 1-től 31-ig. Nem sokkal később Pesten Trattnernél újra napvilágot láttak (ismét hely és nyomda föltüntetése nélkül), nyolcadréteg alakban, de most a *Dissertatio*-t találjuk elől, s ezt követi a *Conspectus* új címlap nélkül, s a pagina folyamatos.⁵

Hosszú időn át mind a *Conspectus*, mind a *Dissertatio* szerzőjének Barits Adalbertet, a pesti egyetemen az állam- és jogtörténet, valamint a statisztika tanárát tartották. Így írja Ballagi Géza⁶ (1888), így Petrik (1888) és így tudja Szinnyei nagy életrajzgyűjteménye is (1891).⁷ Az adat forrása minden bizonyos a Széchényi Könyvtár katalógusa, ahova a röpiratokat a Széchényi Ferenc — pesti kiadású — példányán olvasható kézírásos megjegyzés (Barits Adalbert, prof. jud.) nyomán sorolták be, nyilván futó tartalmi elemzés után. A röpiratok ugyanis többé-kevésbé beilleszthetők Barits életművébe, megjelent munkái és egyetemi előadásainak kézíratos lejegyzése alapján, mely utóbbit éppen a Széchényi Könyvtár kézírattára őrzi.⁸

A Barits Adalbert szerzőségét forrásadatok alapján elvitató Harsányi István és Kósa János⁹ joggal mutatnak rá arra, hogy az egykorú vagy közel egykorú tudós írók, Horányi Elek,¹⁰ Katona István,¹¹ Fejér György¹² Barits szerzőségéről semmit sem tudnak, és nem jelzi azt Horvát István könyvpéldánya sem. Tegyük hozzá, hogy szerző megjelölése nélkül veszi föl a röpiratokat Széchényi Ferenc gróf könyvtárának katalógusa is.¹³

Kazinczy kézíratos katalógusából¹⁴ először Harsányi István közölte, hogy ott a *Dissertatio* szerzőjeként Török Lajos gróf, Kazinczy hivatali főnöke, később

Parmenius István idealizált képe is az Erzsébet-kori Angliáról. (Újabbán: QUINN, David B.—CHESIRE, Neil M.: *The New Found Land of Parmenius*, University of Toronto Press, 1972., ill. KLANICZAY Tibor: *Jegyzetek Budai Parmenius Istvánról*. In: Hagymányok ébresztése. Szépirodalmi, 1976. 225—241. l.) A fölvilágosodás tanult hívei akár Göttingában, akár Bécsben végezték az egyetemet, az 1770-es évek végétől egyre gyakrabban nyilatkoznak elismeréssel a polgári Anglia viszonyairól. RÁT Mátyás, a *Magyar Hirmondó* szerkesztője magyarul is, annak ellenére, hogy rokonszenve fokozatosan az amerikai fölkelők felé fordul; pl. *Magyar Hirmondó* 1780. 5. sz. 35. lap, jegyz. és 1782. 87. sz. 689—692. lap.

⁵ A megjelenés helyére és a nyomdára lásd Kazinczy kézírását a Sárospataki Nagykönyvtár példányán, id. HARSÁNYI István: *XVIII. századi nyomtatványok eddig ismeretlen szerzői*, MKsz 1939. 187. lap.

⁶ BALLAGI Géza: *A politikai irodalom Magyarországon 1825-ig*, Bp. 1888. 525—528. lap.

⁷ SZINNYEI szerint (a *Conspectus*nak?) magyar és német nyelvű kiadása is van. Mivel utóbbit „Srogh” Sámuellel hozza összefüggésbe, nyilván Aranka György röpiratának hivatkozott német nyelvű fordítására gondol.

⁸ *Institutiones Statisticae, quas praelegente . . . Adalberto Barics . . . in . . . Universitate Pestiensis . . . 1795. Quart. Lat. 2436.*

⁹ HARSÁNYI István hiv. m. 188. lap és KÓSA János: *Török Lajos irodalmi munkásságához*, ItK 1948. 46. lap.

¹⁰ *Nova Memoria Hungarorum . . .*, Pest 1792. 292—293., ill. 762—764. lap.

¹¹ *Historia critica Regum Hungariae . . .* tom. XXII. ord. XLI. Buda, 1802. 558. lap.

¹² *Historia Academiae Scientiarum Pazmaniae . . .* Buda, 1835. 141. lap.

¹³ *Index alter librorum bibliothecae Hungariae Francisci com. Széchényi, in scientiarum ordinis*, Pest, 1800. 359. lap.

¹⁴ *Bibliotheca Antiquaria rerum Hungaricarum Francisci Kazinczy Bibliothecae Collegii Reformat. Sárospatakiensis illata*, 1807. 233 lap. A Sárospataki Nagykönyvtár kézírattára 662. sz. Id. HARSÁNYI i. m. 187. lap.

apósa szerepel, csakúgy, mint a Kassán megjelent első kiadás — azaz voltaképpen a *Conspectus* — címlapján, szintén a költő kézírásával. Kósa János később olyan bizonyítékot talált Török Lajos szerzőségére, legalábbis a *Conspectust* illetően, ami eloszlatta, mint írja, a szakkörök kételkedését azzal kapcsolatban, amit Harsányi — a *Dissertatio* szerzőségéről állapított meg. Kósa fölmerte, hogy a Kazinczy *Orpheus*ában¹⁵ *Anglia és Magyar Ország igazgatások formájának elő-adása* címmel megjelent cikk a *Conspectus* fordítása,¹⁶ a Gróf j . . .” szignó pedig gróf Török Lajusként oldható föl.¹⁷

Barcza József Kazinczy bejegyzéseiből a föntieket azzal egészítette ki, hogy Török német szövegét „prof. Zinner” fordította latinra.¹⁸ A látszólag mellékes adalék azok aggályait is eloszlatná, akik ismerik a Teleki Könyvtár közel egykorú nyomtatott katalógusának adatát, miszerint a *De potestate exsequente Regis Angliae* szerzője „Prof. Zinner (János)”.¹⁹ Utalhatna a lajstrom a lajstrom a latin szövegváltozat elkészítésére, s megerősíthetné Kazinczy bejegyzését, ha egy sor formai és tartalmi mozzanat nem vallana — szemben az immár száz éve magától értetődő megközelítéssel — a két röpiratnál két szerzőre. Ha pedig két szerzővel van dolgunk, az egyiket, éppen a forrásadatok alapján, mindenekelőtt Zinnerben kell keresnünk.

Az elfogulatlan szemlélőben adatok hiányában is fölmerül a kérdés: ha a két röpirat szerzője azonos, mondanivalóját — amennyiben ez a két írás esetében egyáltalán összeegyeztethető — miért nem egy műben adta elő. S ha valami okból mégis két fogalmazvány készült, azok tipográfiailag miért különülnek el olyan élesen az igényesen szedett és nyomott, szinte bibliofil kiadványnak tekinthető kassai első kiadásban? A valóságban a két röpirat színvonala is eltérő — bár a *Conspectus* magyar szövegváltozatára alkalmazott „gyarló” jelző talán túlzás²⁰ —, s mint előljáróban jeleztük, különböznek abban is, milyen következtetéseket kívánnak olvasóikkal levonatni. A *Conspectus* például, paradox módon, miközben a hasonlóságokat keresi, azt hangsúlyozza, hogy (az egykorú magyar szöveg megfogalmazásával élve) „a’ Diaeta az Angliai Parlamentumtól tetszetősen különbözik abban, hogy a’ Magyar Országi Paraszt-Népnek az Ország Gyűlésén Követtjei nintsenek, és ez az Ország Rendjei közzé nem is számláltatik . . .”²¹ Az „Angliai Lakosok” korlátozás nélkül szavalt személy- és vagyonbiztonságával a sarkalatos nemesi jogokat állítja — Werbőczy megfogalmazásában.²² „A’ Magyar Nemes a’ Hazának védelmén kívül semminémű szolgálatra nem köteles” (kiem. az eredetiben), olvassuk ugyanitt, noha a szerzőnek lehetnek kételyei a nemesi fölkelés harci értékét illetően,

¹⁵ 1790. I. 327–342. lap.

¹⁶ BALLAGI ismerte a — mint írja — „gyarló kis értekezés”-t, de az általa nagyra értékelt *Dissertatio* szuggesztíója alatt nem vette észre a *Conspectus*-szal való azonosságot. Mint mások, Ballagi is eleve abból indul ki, hogy a *Dissertatio* és a *Conspectus* azonos szerző műve, bár utóbbit alaposan megbírálja. I. m. 525–526. lap.

¹⁷ KÓSA i. m. 46–47. lap.

¹⁸ BARCZA József: *Kazinczy Ferenc első könyvtára Sárospatakon*. MKsz 1963. 92–93. lap.

¹⁹ *Bibliothecae Samuelis S. R. I. Com. Teleki de Szék, Pars Secunda*, Viennae, 1800. 159. lap. CONCHA futólag megemlíti a Teleki könyvtár lajstromának adatát, de — talán mert Zinner neve a múlt század végére már feledésbe merült — érdemben nem foglalkozik vele. I. m. 34. lap.

²⁰ Vö. 16. jegyz.

²¹ *Orpheus* 1790. I. 332–333. lap.

²² Uo. 339–341. lap.

ugyanis a „hadakozás módjának” megváltozása miatt tanácsosnak látná a svájci rendszert bevezetni, de nem a nemesi fölkelés népfölkeléssé szélesítésével, mint azt Concha Barits iránti méltánylatból sejteni engedni,²³ hanem a nemesség „esztendőnként egynehány hetet fegyver forgatásban” gyakoroltatásával.²⁴ A *Dissertatio*ból viszont többek között azt tudta meg az egykorú olvasó, hogy az angol parlament alsóházában nemcsak képviselve vannak a nemtelenek, hanem majorizálják azt. S ha meg is jegyzi a névtelen szerző, hogy a cenzus miatt és az alkalmasság kedvéért nem az eke szarvától vagy a kaptafától kerülnek az emberek a parlamentbe,²⁵ az legföljebb arra adott alkalmat a fogékony olvasónak, hogy elgondolkozzék a rendi privilégium és a vagyoni cenzus közötti elvi különbségen. (A *Dissertatio* . . . tartalmára még visszatérünk.)

Beilleszthetők-e a kérdéses írárok Török Lajos életművébe, megmagyarázhatók-e annak a képnek az alapján, amely műveltségéről írásai és a kortársi emlékezések alapján az utókorban kialakult? Török Lajos, a grófi rangra emelt kormányzékai főtisztviselő fia, aki „Bécsben nagy társaságokban töltötte gyermeki éveit”,²⁶ sokfelé tájékozódó, sok minden iránt érdeklődő ember volt, műveltségében csaknem annyira franciás, mint németes. Két névvel jelzett, német nyelvű munkájának megjelenéséről tudunk. Az egyik, nyilván nem függetlenül tankerületi főigazgatói tiszttől, a gyermekneveléssel foglalkozik, a másik a gyógyítás „kozmológiai-fiziológiai-kémiai” alapokon nyugvó elméletét fejti ki.²⁷ (Mint ismeretes, Török többek között autodidakta kémikus — és alkímista volt.) Mivel a *Conspectus*-szal kapcsolatban Török szerzősége mellett nehezen kétségbe vonható érvek szólnak, műveinek sorát ki kell egészítenünk a magyar alkotmány- és jogfejlődés historizáló elemzésével. Ennek elvégzéséhez Török, mint legtöbb magasabb világi iskolázottsággal rendelkező kortársa, rendelkezett is kellő jogászai műveltséggel. A munka egyben érdekes adalékkal szolgál arra nézve, mint lett jozefinista tisztviselőből 1790-re a patrióta ellenzék programjának támogatójává.

Kósa János fölveti, ismerhette-e Török az angol viszonyokat angol nyelvtudás nélkül.²⁸ Helyesen jegyzi meg, hogy az angol alkotmány ismerete — s általában az „anglománia” — francia közvetítéssel jutott hazánkba,²⁹ és Angliával az is megismerkedhetett, aki nem tudott angolul.³⁰ Utal arra, hogy Kazinczy és köre érdeklődött az angol kultúra iránt, sőt elképzelhető, hogy Török Lajos még a *Conspectus* megírása előtt látta Kazinczynak egy kéziratban maradt fordítását, amely az angol parlament működését mutatta be.³¹ Török Lajos műveltsége tehát megmagyarázza a *Conspectust*, de nem a *Dissertatiót*. Utóbbit ugyanis (angol nyelvű mottója: The king can do no wrong) olyan ember

²³ CONCHA i. m. 37. lap.

²⁴ *Orpheus* 1790. I. 338. lap.

²⁵ *Dissertatio Statistica* . . . (Cassoviae) 14—15., ill. 12. lap jegyz.

²⁶ KAZINCZY Ferenc: *Pályám emlékezete*. K. F. Művei, Szépirodalmi, 1979. (Magyar Remekírók) 266. lap.

²⁷ SZINNYEI i. m.

²⁸ KÓSA i. m. 48—49. lap.

²⁹ ORSZÁGH László: „Anglománia” in *Hungary, 1780—1900*. The New Hungarian Quarterly 1981. 82. 168—179. lap.

³⁰ Vö.: ECKHARDT Sándor: *Az aradi közművelődési palota francia könyvei*, Arad, 1917.

³¹ KÓSA i. m. 47. lap, ill. HARSÁNYI István: *Kazinczy Ferenc eddig ismeretlen fordításai*. Irodalomtörténet, 1913. 287. lap. A Harsányi közölte adatokból különben kiderül, hogy a fordítás németből történt (*Monatsschrift*, Berlin, I. Th. 298. p.), így Török azt akár eredetiben is olvashatta.

írta, aki nemcsak hogy tud angolul, hanem az angol történelmet — eredeti források alapján is — tanári alapossággal tanulmányozta, s egészen apró részletekig ismeri.

Az idézett forrásokban egy helyütt fordítóként, máshol szerzőként megjelölt Zinner János — valóban tanár. Mint Franklinhoz intézett 1778. okt. 26-án kelt levelében maga írja, a „budai császári és királyi akadémia előjárója”,³² majd 1780-tól³³ valószínűleg haláláig a statisztika és az egyetemes történet professzora a kassai királyi akadémián.³⁴ Tudjuk, hogy élénken érdeklődött az angolszász világ, s különösen a születőben levő amerikai köztársaság iránt. Nevét a teljes feledésből a maga korában egyedülálló, az amerikai függetlenségi háború történetéből készített dokumentumgyűjteményének (*Merkwürdige Briefe und Schriften . . .*) újrafelfedezése emelte ki.³⁵

Zinnerről a lexikonok és a kézikönyvek mit sem tudnak. Származásához fogódzót kínál egy eddig kevés figyelemre méltatott írása, az *Empfindungen eines Schlaners über die abgeschafte Leibeingeschaft* (Wien, 1782) című röpirat. A cím Slanya (németül Schlan), egy régi csehországi városra utal. Slany polgárai kiváltságait a fehérhegyi csatát követően (1623-ban) elvesztették, és „Leibeigene”-k lettek. A szerző a csehországi örökös jobbágyság történetéről és az eltörlésén érzett örömről következetesen többes szám első személyben ír, ami több stiláris fordulaton. Zinner minden valószínűség szerint csehországi — talán slany-i — születésű, plebejus származású, katolikus vallású és német anyanyelvű, aki bécsi egyetemi évek után, bírván Sonnenfels és Van Swieten bizalmát, Magyarországon kapott professzori állást.³⁶

Az *Empfindungen . . .* nem holmi udvarló írás, amint azt a címe után gondolnánk. II. József érdemeiről csak a bevezető és a befejező mondatokban esik szó. A füzet terjedelmű munka egy jól fölkészült tudós eredeti forrásokra épülő, helytörténeti elemekkel átszótt tanulmánya a cseh rendi állam összeomlásáról és az innen eredeztetett örökös jobbágyságról. Hasonló érényeket mutat két másik, Zinner nevével jegyzett értekezés. Az *Empfindungen über das Denkmal welches Peter dem I., Katharina die II. feyerlich errichtet hat* (Wien, 1783) tárgya Oroszország kiemelkedése a barbárságból I. Péter uralkodása idején, az Apo-

³² ZINNER levele: SPARKES, Jared: *The Works of Benjamin Franklin*, Boston, 1836. VIII. 303—304. lap, ill. magyarul: GÁL István: *Zinner János kassai professzor, Benjamin Franklin barátja és amerikai függetlenségi dokumentumgyűjteménye 1782-től*. Irodalmi Szemle (Pozsony) 1970. 10. sz. 938—942. lap.

³³ Kinevezéséről: *Magyar Hírmondó*, 1780. 80. sz. 649. lap.

³⁴ SCHWARTNER a *Statistik des Königreichs Ungern* második kiadásában (Ofen, 1811) a Grossing pamfletje ellen készült vitáit (Animadversiones . . . ill. Refutatio) szerzőjéről azt írja, hogy „. . . der verstorbene Prof. Joh. Zinner in Caschau soll es gewesen seyn” (Zweyter u. Drittel Th. 15. p.). Zinner tehát 1811-ben már nem élt, viszont akadémiai tanári állását valószínűleg haláláig megtartotta.

³⁵ *Merkwürdige Briefe und Schriften der berühmtesten Generale in Amerika, nebst derselben beygefügten Lebensbeschreibungen*. Augsburg, 1782. 352 lap. Először PIVÁNY Jenő említi RÁCZ RÓNAY Károly szóbeli közlése alapján: Magyar—amerikai történelmi kapcsolatok a Columbus előtti időktől az amerikai polgárháború befejezéséig, Bp. 1926; újabban GÁL István i. m. és uő.: *A Hungarian Contact of B. Franklin*, The New Hungarian Quarterly, 1974. 53. 158—162. lap.

³⁶ Igen jó bécsi kapcsolatait hangoztatja, és segítségét fölajánlja Franklinnak írott hiv. levelében is, GÁL i. m. 940. lap. Első ismert, nyomtatásban megjelent műve Sonnenfels Mária Terézia halálakor mondott gyászbeszédének latin fordítása: *Praelectio, quam . . . post mortem Mariae Theresiae primam habuit*. In latinum versa . . . a Joanne Zinner, Cassoviae, 1781. A *Magyar Hírmondó* idézett híradása szerint Cziner (sic!) világi pap.

logie Ludwigs des IV. (Wien, 1784) pedig Wittelsbach Lajos (ur. 1314—1348) erőfeszítéseit igazolja a pápaság világi hatalmi törekvéseivel szemben.

Nincs terünk a három értekezés, s velük az 1782-es *Merkwürdige Briefe und Schriften* . . . beható eszmetörténeti elemzésére. Miközben vázlatos képet alkotunk Zinner társadalomszemléletéről, a *Dissertation*val közös tartalmi és formai jegyeket keressük. S mivel, mint föltételezzük, Zinner nem magyarországi születésű, nem magyar anyanyelvű, ugyanakkor katolikus vallású, s így például a toleranciarendelet vagy a nyelvrendelet — közvetlenül — sem előnyösen, sem hátrányosan nem érintette, pályafutása és megnyilatkozásai kulcsot adhatnak a józsefi évtized reformjainak — és nem föltétlenül II. József személyének — elkötelezett nemzedék jobb megértéséhez.

Az *Empfindungen* . . . a rendi alkotmányos viszonyok fölszámolásáért, a valósi intolerancia dühöngéséért nem a hódolattal emlegetett Habsburg uralkodókat, hanem eszközeiket, a „hazát aláásó egykori kis despotákat”³⁷ teszi felelőssé, szemet hunyva az érdekezésség fölött, mely az ellenreformációban is élen járó nagybirtokosok és a Habsburg uralkodóház között többek között éppen a második jobbágyrendszerének kiterjesztése alapján jött létre. (II. Ferdinánd a korábban privilegizált várost, Slanyt 1623. szept. 1-én Jaroslav Martinitznak zálogosította el.) Sajátos dialektikával az önkényt valamilyen módon ellenőrző vagy enyhítő rendi mozzanatokot — így a bécsi béke rendelkezéseit — az uralkodó érdeméért, s mintegy II. József uralkodása előzményeként értékeli. II. József voltaképpen az isteni igazság bajnoka, a jog helyreállítója. „A mai kormányzat — mint írja — komolyan meg van győződve arról, hogy népei boldog állapota nélkül saját boldogsága is lehetetlen”, de ebbe a boldog állapotba Zinner nyilvánvalóan a szabadság, az önkormányzat bizonyos elemeit is beleérti. Hiszen Slany lakói már bírták azokat, szabad királyi polgárokból lettek parasztok, „hátukon égető pálcákkal”.³⁸

Pusztán az *Empfindungen* . . . ismeretében Zinnernek II. Józseffel, a fölvilágosult monarchával kapcsolatos illúzióiról beszélnénk, kiegészítve egy utalással a rendi keretek között kialakult önkormányzati formák iránti megértését illetően. De 1782-ben, mint jeleztük, igaz, a birodalom határain kívül, egy olyan munkája is megjelent, amely a népképviselői elven fölépülő polgári köztársaságot népszerűsíti.³⁹ S ha a patrióta nemesi ellenzék hajlott is arra, hogy az amerikai kongresszust összetéve a magyar rendi országgyűléssel, Zinner aligha volt érdekelt ilyenfajta optikai csalódásban, tényleges ismereteit számításba sem véve. Mint Franklinnak címzett, már idézett levelében írja: „Én Önökre és az Önök köztársaságának minden vezetőjére úgy tekintek, mint angyalokra, akiket az ég küldött, hogy az emberiséget vezessék és vigasztalják.”⁴⁰

Szembetűnő — de nem elvi — a különbség a magántermészetű közlés, a dokumentumgyűjtemény és a névvel ellátott értekezések mondanivalója között. Ezek Zinnernek a népszuverenitásról vallott nézetei három szintjét, életműve három rétegét alkotják, és szerzőjük nagyfokú kompromisszumkészségéről, az adott hatalmi-politikai áramlatokhoz való alkotó alkalmazkodás képességéről tanúskodnak.

³⁷ *Empfindungen* . . . 56. lap.

³⁸ Uo. 56. és 58. lap.

³⁹ Részletesebben lásd *Az Amerika-motívum és a fölvilágosodás kori Magyarország* c. tanulmányt a *Századokban*. Előkészületben.

⁴⁰ Lásd 32. jegyz.

Nagyon jellemző éppen ebből a szempontból az *Apologie Ludwigs des IV.* Ebben a röpiratban II. József egyházpolitikai rendeleteihez IV. Lajos és XXII. János konfliktusában úgy keres világtörténeti előzményt és hátteret, hogy közben alkalmat talál a IV. Lajos védelmét élvező Paduai Marsilius *Defensor Pacis*ának, a népfelség elve korai megfogalmazásának tételes ismertetésére is, s miközben tekintélyes tényanyaggal támasztja alá a világi (császári) hatalom elsőbbségének államjogi véelmét, nem mulasztja el érzékeltetni IV. Lajos győzelmében az öntudatra ébredő rendi erők szerepét sem.

Zinner tehát azok közé a „jozefinisták” közé tartozik, akik a harmadik rendből jöttek, de a reformot kezdettől szélesebben értelmezték az alávetettség egyenlőségénél. Nem lelkesedik a rendi intézmények és az alkotmányos biztosítékok fölszámolásáért, ellenkezőleg, azokban okkal vagy ok nélkül a népfelség elve korlátozott megvalósulását, illetve későbbi kibontakozásának lehetőségét látja. Ezért támogatja szinte egyidőben II. József rendeleteit, s veszi védelmébe a magyar alkotmányt. E kettősség, vagy inkább a mindenkori politikai realitásokhoz való alkalmazkodás véleményünk szerint a honorációrok e nemzedékének közös sajátja.

Schwartner Márton hivatkozott megjegyzése szerint⁴¹ Zinner írta a Franz Rudolf Grossing nevével megjelent, a magyar közjogot provokatív érveléssel támadó terjedelmes pamfletet (latinul: *Ius Publicum Hungariae . . .*, németül: *Ungarisches allgemeines Staats- und Regiments-Recht . . .*, mindkettő 1786-ban) pontról pontra megcáfoló vitairatot.⁴² Az eddig vázoltak alapján nem tűnik túlságosan merésznek, hogy Grossing bírálatát Zinner életművébe beillesztjük, mégsem hisszük, hogy az *Animadversiones . . .*, ill. *Refutatio* szerzője Zinner János. Schwartner értesülése — amennyiben alappal bír — inkább olyan típusú együttműködést takarhat, amilyen Török Lajossal a *Conspectus* esetében kialakult.⁴³

Annál könnyebb a *Dissertatio statistica de exsequente Regis Angliae* szerzői szándékát a vitathatatlan Zinner-művek (*Empfindungen, Apologie*) alapján értelmezni. Itt is megtaláljuk az ellentétes pólusok, a központi hatalom, az uralkodói akarat, valamint a képviselői intézmények egységét bonyolult, de nagy tárgyi tudásról tanúskodó érvelésben, az 1790-es év aktualitásaitól ihletve, de messzebbre mutató politikai eszmények szolgálatában. Olyan eszmények ezek, amelyek a *Merkwürdige Briefe . . .* csak meghirdetve objektív forrásközléseinek háttérében is fölsejlenek.

Az értekezésnek két rétege van. Föltételezhetjük, hogy a kortárs olvasók túlnyomó többsége csupán az elsőt fogta föl, amihez hozzájárult, hogy a szerző — akárcsak a névvel jelzett Zinner-tanulmányokban — a didaktikus céllal már az első lapon megfogalmazott alaptétel tartalmának teljes kibontásához

⁴¹ Lásd 33. jegyz.

⁴² *Animadversiones in ius publicum Hungariae a Franc. Rudolf Grossing editum*, 1786, ill. szó szerinti második kiadásában új cím alatt: *Refutatio iuris publici a Franc. Rud. Grossing editi* (Pestini, Budae ac Cassoviae) 1790.

⁴³ Hasonló együttműködés fölvehető a hagyományosan szintén BARITSnak tulajdonított, hely megjelölése nélkül, de minden jel szerint Kassán megjelent *Dissertatio statistica de Forma Legali Regiminis Hungariae* (1790) című röpirat esetében is, amely ugyan csak Grossing állításainak megcáfolását tűzi ki célul. (Bár a bevezető sorokban, talán szónoki fogásként azt mondja, mind ez ideig nem akadt, aki megvédte volna a rágalmótól a magyar törvényeket.) A szakirodalomban nincsen nyoma, hogy ez az írás is összeveti a magyar és az angol alkotmányt, a *Conspectus*nál talán magasabb színvonalon, viszont a nemesi adómentességet amannál is hangsúlyozottabban védelmezi.

sajátos dialektikával és nem kevés történelmi példával, a tanulmány második felében jut el. A király nem hibázhat, jelenti ki az idézett mottó. Ezután felsorolja az angol király előjogait, amelyek alapján azt hihetnénk — amint azt maga is megjegyzi —, az angol király hatalma akkora, hogy egyetlen egyed-uralkodó sem kívánhat többet. De mert az anyagi eszközökkel a parlament rendelkezik, nem kell félni a hatalom zsarnoki elfajulásától. A hagyomány ereje akkora volt, hogy lényegében Ballagi, sőt a nála e tárgyban tájékozottabb Concha is — a *Conspectust* és a *Dissertationt* egy szerző műveként olvasva — e rétegnél megrekedt.

A második réteg mondanivalója mélyebb. A *Dissertatio* írója nemcsak hogy nem hasonlítja az angol alkotmányt a magyarhoz, de nem győzi hangsúlyozni előbbinek egyediségét, és minden (nyilván európai) alkotmánynál magasabb rendű voltát. Az angolok minden más népnél ismeretlen boldogságáról szólva elsőként a teljes személy- és vagyónbiztonságot emeli ki. A szerző ismeri a polgári tulajdonviszonyok lényegét, és a legteljesebb mértékben helyesli azokat. Ismételtelen leszögezi, hogy Anglia polgárai javaikat a legkorlátlanabban használhatják és élvezhetik. A tanulmány elmélyült olvasója megérthette, hogy Anglia parlamentje, melyet a rendi hovatarozástól meg nem osztott, de érdekei érvényesítésére pártokba tömörülő nép választott képviselői alkotnak, nem „korlátozza” az uralkodó hatalmát (a középkori rendi jellegű korlátozásra a szerző világos és megkülönböztető utalást tesz), hanem maga a hatalom forrása. A király „nem hibázhat”, mert a törvény nem vonhatja felelősségre — annál inkább tanácsosait és a végrehajtó apparátus tisztségviselőit —, de azért sem, mert nincsen saját akarata, amit tesz, azt a polgári parlament akaratából teszi. A hatalomnak jelképe és nem birtokosa. Mindezt jól szemlélteti az idézett koronázási eskü.

Az elmondottak egyértelművé teszik: formai okok mellett a tartalom alapján is kizárható, hogy a *Conspectus* és a *Dissertatio* egy szerző műve lenne. Előbbi a nemesi patrióta ellenzék jellegzetes megnyilatkozása, utóbbi a hazai politikai gondolkodás XVIII. század végi szintjét messze meghaladja. Mint Hajnóczy magyar problematikájú, a magyar eszmetörténetben összehasonlíthatatlanul nagyobb jelentőségű egyik-másik munkája, így a *Dissertatio* ismeretanyagának politikai programba fogalmazása is — meglehetősen, más forrásból — az 1830-as évektől kap aktualitást.

Az új jelentőséget nyert idézett forrásadat,⁴⁴ de még inkább Zinner János érdeklődése, műveltsége, valamint névvel jelzett írásai és a *Dissertatio* szerkezetének, az érvelés módjának közeli rokonsága alapján bizvást kijelenthetjük, hogy ő a szerzője az angol alkotmányt először bemutató hazai tanulmánynak.⁴⁵ Életszerű hipotézist alkothatunk arról is, hogyan született a *Dissertatio* megírásának ötlete. A már egy évtizede Kassán működő Zinner, aki Török ismeretségi vagy éppen baráti köréhez tartozhatott, fölkérést kapott Török németül fogalmazott írásának latinra ültetésére. (Az 1790-es év légkörében politikai jelentéssel bírhatott pusztán az a tény, hogy egy munka először németül, latinul vagy magyarul lát napvilágot.) Zinner a fordítást megcsinálta, de mint a tárgykör avatott szakértője, részben a korforduló által újonnan fölvetett kérdésektől is

⁴⁴ Lásd 19. jegyz.

⁴⁵ BENDA Kálmán fölismeri a motívum eszmetörténeti jelentőségét, de — az irodalom alapján joggal — Török Lajost dicséri meg érte: „... Török Lajos gróf ... az alkotmányos monarchia megvalósításához szükséges változtatásokat részletezte ...” (*Magyarország története* 5/1. 45. lap).

inspirálva, előbb talán csak kiegészítő magyarázatnak szánva, majd önálló tanulmányá kerekítve az angol alkotmánynak a kor színvonalán álló elemzését is elvégezte, és a *Conspectus*-szal együtt, nyilván Török egyetértésével megjelentette. A második kiadásban már a tartalmában általánosabb (és fajsúlyosabb) *Dissertatio* állt elől, s a *Conspectus* függelékként szerepelt.

ZÁVODSZKY, GÉZA

János Zinner, der als erster in Ungarn die englische Konstitution bekannt machte

Seit Ende des 18. Jahrhunderts und auch noch im Laufe des 19. Jahrhunderts machten mehrere ungarländische Verfasser einen Vergleich zwischen der englischen und der ungarischen Konstitution. Der Bekannteste von ihnen war György Aranka, dessen Flugschrift 1790 ungarisch und deutsch erschien. (*Vergleichung zwischen Engellands und Ungarns Regierungsform.*) Dieses Werk wurde von einer lateinsprachigen Flugschrift (*Conspectus regiminis formae regnorum Angliae et Hungariae, 1790*) inspiriert. Im demselben Heft befindet sich auch eine andere Abhandlung, unter dem Titel: *Dissertatio statistica de potestate exsequente Regis Angliae*. Diese letztere macht keinen Hinweis auf die ungarische Verhältnisse, sie stellt aber England als ein nachahmenswertes Beispiel dar. In Bezug auf den Verfasser dieser anonymen Werke waren verschiedene Voraussetzungen: so wurden die Namen von Adalbert Barits und des Grafen Lajos Török erwähnt. Der vorliegenden Abhandlung nach können die Verfasser der zwei Flugschriften nicht identisch sein. Der *Conspectus* wurde von Lajos Török geschrieben, der Verfasser der *Dissertatio* war aber János Zinner. Zinner, der seit 1780 Professor der Statistik und der Geschichte an der Königlischen Akademie von Kaschau war, nahm eine lebhaftes Interesse an der englischen Welt, und besonders an der jungen amerikanischen Republik, er veröffentlichte 1782 eine Dokumentensammlung aus der Geschichte des Unabhängigkeitskrieges (*Merkwürdige Briefe und Schriften der berühmtesten Generäle in Amerika . . . Augsburg, 1782.*) Auf Grund der Analyse der anderen Werke Zinner's kann es bestimmt festgestellt werden, dass er gewiss der Verfasser der *Dissertatio* sein konnte.

A „Petrik 1860—1875” kiadástörténete

Ha valakinek eszébe jut nemzeti bibliográfiáinknak a XIX. században napvilágot látott tíz kötetét a kronologikus rend helyett az egyes kötetek megjelenésének sorrendjébe „rendezni”, ez lesz a kép: 1) RMK I. (1879); 2) RMK II. (1885. márc.); 3) „Petrik 1860—1875” (1885. okt.); 4) „Petrik 1712—1860” I. (1888); 5) „Kiszlingstein 1876—1885” (1890); 6—8) „Petrik 1712—1860” II—IV. (1890—1892); 9) RMK III/1. (1896); 10) RMK III/2. (1898).

Nyilvánvaló, hogy az effajta kiadványok soha nem tartoztak — és ma sem tartoznak — a kiadók számára anyagi hasznot hozó művek sorába, ezért is jó, ha tudjuk, kik vállalkoztak annak idején ezek megjelentetésére. A kérdés lényege: a kapitalizmus magyarországi kibontakozásának időszakában kik (milyen szervek, intézmények) voltak nemzeti bibliográfiánk kiadásának mecénásai.

Nos, az RMK négy kötete a Magyar Tudományos Akadémia költségén készült;¹ a „Petrik 1712—1860” négy kötetének kiadásához a kultuszminiszter 2550 forinttal hozzájárult ugyan, ám megjelentetésére végül is maga a szerző, Petrik Géza volt kénytelen vállalkozni;² a „Petrik 1860—1875” és a „Kiszlingstein 1876—1885” kötetek kiadója pedig a könyvkiadók, könyvkereskedők társadalmi érdekvédelmi-érdekképviseleti szerve a Magyar Könyvkereskedők Egylete.³

E tanulmányunkban a „Petrik 1860—1875” kiadásának történetét igyekszünk nyomon követni.

Kötetének előszavában tömören ugyan, de minden fontosabb adatot maga Petrik közöl velünk. Ebből megtudhatjuk, hogy az 1860-as esztendő azért vált kötetének kezdő időhatárává, mivel innen állottak rendelkezésére a Bécsben, az ausztriai könyv városok egylete⁴ által kiadott éves magyar bibliográfiák;

¹ Az RMK I. (ára 4 forint) megjelentetése az MTA-nak 3057 forintjába került; az RMK II. (ára 4,50 forint) kiadására 4000 forintot irányoztak elő; az RMK III/1. (ára 10 korona) és az RMK III/2. (ára 12 korona) kiadására (a pótfüzetek nélkül) 3500 forintot + 3100 koronát irányoztak elő. (Az eladott könyvekből származó bevételek persze csökkentették a ráfordításokat.) AkÉrt, 1877—1879, ill. 1895—1901. (az MTA költségvetései) alapján.

² Az I—III. kötet címlapján ugyan Dobrowsky Ágost szerepel kiadóként, ám ezek — és a IV. kötet is — a szerző kiadásában láttak napvilágot. Részletesebben: MKsz, 1980/3. 264—269. l.

³ A Magyar Könyvkereskedők Egylete ezt követően is folytatta a (nemzeti bibliográfiáinkat képező) Magyar Könyvészetek kiadását, ezt követően azonban már az MTA jelentős anyagi támogatásával.

⁴ Az idézett előszóban Petrik „osztrák—magyar könyvkereskedő egyesület”-et említ. (Így veszi át GULYÁS Pál: *A bibliográfia kézikönyve*. Bp. 1942. 61. l., továbbá a reprint

1875-tel pedig azért zárta kötetét, mivel ez időtől már Budapesten „bírtunk évi rendes katalógusokat”.

Bennünket azonban a részletek is érdekelnek, vizsgáljuk meg tehát mindekelőtt, hogy mi történt 1860-ban Bécsben, hogy éppen ekkor, és éppen itt kezdtek hozzá a magyar nyelvű könyvtermés rendszeres és folyamatos feltérképezéséhez.⁵

Tehát: Bécs, 1859. október 24: éppen két hónappal azt követően, hogy őfelsége a császár menesztette Alexander Bach belügyminisztert és Johann Kempen rendőrminisztert, megalakult a Verein der Oesterreichischen Buchhändler, amely az egész ausztriai birodalom (hét év múlva: Osztrák — Magyar Monarchia) könyvszakmáját igyekezett tömöríteni. Az alapító közgyűlésen a 88 résztvevő körében — bár meglehetősen nagy aktivitással — mindössze három pesti könyvárus volt jelen, ám két esztendő múlva a Verein 202 tagja közül 48 a „magyar koronaországok”-beli.

A Verein azonnal (1860. január 1-én) megindította lapját az *Oesterreichische Buchhändler-Correspondenz*,⁶ mely csakhamar az egész magyarországi könyvkereskedelem nélkülözhetetlen orgánumává vált, hiszen a (kezdetben tíznaponként, majd hetenként megjelenő) lap megindulásától kezdve rendszeresen közölte a birodalomban megjelent új könyvek (és folyóiratok) jegyzékét, köztük természetesen a magyar nyelvűekét is. A Verein emellett — és most számunkra ez a fontosabb — 1860-tól 1870-ig évről évre megjelentette az OeBC-ban közzétett bibliográfiai anyag szakmutatóval is ellátott éves kumulációját, mint az *Oesterreichischer Catalogot*, mégpedig nyelvenként külön-külön füzetekben. (A magyar nyelvű a 3. füzet volt.) E füzeteket aztán a Verein az egyes cégek megrendelésére a könyvkereskedők rendelkezésére bocsátotta.

A Verein lapjának persze szüksége volt magyarországi „bibliográfiai tudósítóra” is: e feladatot 1860-ban Toldy István (Toldy Ferenc ekkor 16 esztendősfia), 1861-től 1868-ig a Lauffer és Stolp, ill. a Lauffer Vilmos pesti könyvkereskedő cég, majd néhány hónapig Demjén László bécsi (!) magyar könyvkereskedő, ettől kezdve az Aigner és Rautmann, ill. az Aigner Lajos cég látta el. Hogy e cégek keretében e munkát személy szerint ki végezte, erről csupán annyit tudunk, hogy 1864. november 4-től a Lauffer céghez ekkor belépett 19 éves segéd Petrik Géza volt e tudósító, egészen 1868-ig. Igaz, a Verein 1871-től az éves füzeteket többé nem tette közzé, ám az OeBC-ban a kurrens bibliográfiai anyag ezt követően is folyamatosan napvilágot látott.

Annak pedig, hogy 1876-tól — Petrik már idézett szavaival — „már bírtunk rendes évi katalógusokat”, előzménye nem más, mint hogy az 1874-ben megalakult Budapesti könyvkereskedő segédek „Csak szorosán” egylete ekkor — 1876-ban — módosította alapszabályait. Ennek során iktatták be a 15. paragrafust, mely szerint az egylet keretében „magyar könyvészeti osztályt” alakítanak, amelynek célja „egy lehetőleg teljes jegyzék összeállítása azon könyvekről, melyek hazánkban magyar, német és latin nyelven megjelentek, valamint mindazokról, melyek külföldön vagy magyar nyelven jelentek meg, vagy Magyarország viszonyait tárgyalják”. Az alapszabály a továbbiakban nagyon

kiadás kiadói előszava.) Ez így pontatlan: a bécsi egylet csak 1889-ben (!) vette fel nevébe az „ungarisch” jelzőt. Vö. FONTANA: *Hundert Jahre . . .* (OSZK OC 28. 777).

⁵ Nem rendszeresen és nem folyamatosan persze ez időben hazánkban is jelentek meg bibliográfiai kiadványok, ill. folyóiratokban kurrens bibliográfiai közlemények. Vö. GULYÁS Pál: *i.m.* 68—69. 1.

⁶ A továbbiakban OeBC (OSZK H-80.839).

részletesen foglalkozik a könyvészeti osztály munkájával, intézkedik arról, hogy a könyvészeti jegyzéket szabad használatra a magyar könyvkereskedelem rendelkezésére kell bocsátani; a beérkező kérdőcédulákra a választ a lehető leggyorsabban meg kell adni; hogy a jegyzéket az egyesület sem el nem adhatja, sem el nem ajándékozhatja, sőt arról is intézkedik, mi legyen a jegyzék sorsa, ha az egyesület feloszlik. A könyvészeti bizottság elnökévé Makáry Gerőt a Rosenberg Testvérek (a későbbi Révai Testvérek) cég segédjét, „ezen eszme megpendítőjét” választották.⁷

1877 elején valóban napvilágot látott a Budapesti könyvkereskedő segédek egyesülete kiadásában a Makáry Gerő által szerkesztett *Magyar Könyvészet 1876*, a műfaj (minden bizonnyal Lipcsében kialakított) szabályainak megfelelően „az alakok, lapszámok, megjelenési helyek, kiadók és árak fölemlítésével és tudományos szakmutatóval” ellátva.⁸

Krónikánkat 1878. augusztus 21-én folytatjuk, azon a napon, amikor a pesti Lloyd egyik tanácstermében 15 fővárosi és 24 városból 28 vidéki könyvkereskedő Aigner Lajos vezetésével megalapította a Magyar Könyvkereskedők Egyesületét. Az egyesület programjában retrospektív bibliográfia kiadása ugyan nem szerepel, de közlönye a *Corvina* a 2. számtól (1878. sept. 20.) rendszeresen és folyamatosan közli a könyvkereskedelembé került magyarországi könyvtermék kurrens bibliográfiáját: a bécsi szaklap ez időtől ennek közlését be is szünteti. És máris a főnökegyesület gondoskodik a „Csak szorosán” által összeállított *Magyar Könyvészet 1878* kiadásáról.⁹

Ismerkedjünk meg most közelebbről Petrik Gézával, a Kecskeméti utca 3. szám alatti kis antikvárium 33 éves tulajdonosával. 1877 júliusa óta működik ebben a helyiségben. Könyvet már nem ad ki, néhány kiadványa — főképpen tankönyv — még forgalomban van. Petrik a Magyar Könyvkereskedők Egyesületének alapító közgyűlésén ugyan nem volt jelen, de azonnal kérte felvételét, sőt az ún. rabbatkonvenciót is aláírta: ebben 20 fővárosi könyvkereskedővel együtt ő is kötelezte magát, hogy a könyvek (kiadó által megállapított) bolti árából árengedményt senkinek nem adnak.¹⁰

Petrik a fővárosban ekkor működő mintegy félszáz könyvkereskedő egyre keményebb versenyében — ha antikváriusként is — szeretne talpon maradni. Folytatja az 1876-ban megkezdett antikvár-jegyzékeinek kiadását,¹¹ hirdetéseket is közzétesz,¹² ám a rabbatkonvenció aláírása után alig hat héttel bejelenti: a megállapodást magára nézve nem tartja kötelezőnek. Az egyesület válaszmánya a bejelentést tudomásul veszi azzal, hogy „ezentúl mint antiquar semmi százalékot nem kaphat”.¹³

⁷ Ezt követően a „Csak szorosán” lett az OeBC magyarországi bibliográfiai tudósítója. Vö. VARGA Sándor: *A Magyar Könyvkereskedők Egyesületének alapítása* (Bp. 1980) 61. l.

⁸ A „Petrik 1860–1875” reprint kiadásának kiadói előszava (szerzője BORSA Gedeon) az 1875-tel való zárást a *Magyar Könyvszemle* 1876-os indításának tulajdonítja, mivel e folyóirat indulásától rendszeresen közölt kurrens bibliográfiát. Éves kumulációt viszont soha nem tett közzé, Petrik már idézett előszavában pedig a záróidőpont megválasztásának indoklásául az szerepel, „a mely időszakon túl már birtunk rendes évi katalógusokat”.

⁹ *Corvina*, 1879/10. A füzet 500 példányban készült; összeállításáért Makáry Gerő az egyesülettől 100 forintot kapott, a nyomda- és kötetészeti számla összege: 192,25 forint. (Uo. 1879/21.)

¹⁰ Uo. 1878/2.

¹¹ KMK Ktár 3-2361 és az MTA Ktár 1238. oct.

¹² *Corvina*, 1878/1. 2.

¹³ Uo. 1878/6.

Petrik nem hátrál: értesíti vevőit (és számos lap szerkesztőjét), hogy a könyvek árából 10 százalék engedményt ad.¹⁴ Az egylet válasza sem késik: „Petrikkel minden összeköttetés megszüntetendő és semmiféle előnyben nem részesítendő.”¹⁵ Ez azt jelenti, hogy a kiadók a szokásos árengedménnyel nem szolgálhatják ki, bizományba sem adhatnak neki könyvet: Petriket az egylet tagjai sorából törölték.

Petrik védekezik, állítja, hogy az egylet előbb szakította meg vele a kapcsolatot, mint ő a körlevelét kiküldte. Am ekkor az is kiderül, hogy az egyletbe való felvétele (barátai javaslatára) tulajdonképpen elvtelen volt: ha mint egykori kiadónak — mint jeleztük — volt is még néhány „élő” kiadványa, immár antikváriusnak tekintendő, holott antikvárius az alapszabályok értelmében nem lehet tagja az egyletnek.¹⁶

Petrik anyagi helyzetén azonban ez a kétségbeesett lépés sem segít, a forgalma tovább csökken, s ekkor határozza el végképpen, hogy megpróbálja feltéve őrzött cédulakatalógusát — anyagi és erkölcsi értelemben egyaránt — hasznosítani.

A bolt pangása miatt felszabadult idejét mindenekelőtt a hiányok pótlására, a cédulák kiegészítésére fordítja. Persze megelégedhetne azzal is, hogy adatait a Nemzeti Múzeum könyvtárának adataival egybeveti. De jól tudja, hogy hiába van éppen 75 éve érvényben kötelezpéldány-rendelet, annak végrehajtása — enyhén szólva — sok kívánnivalót hagy maga után,¹⁷ megfogalmazza tehát az alábbi közleményt, melyet kérésére számos lap és folyóirat közzétett:

„Magyar Könyvészet 1860—1875-ig. Petrik Géza budapesti könyvkereskedő-antiquarius összeállította az 1860 és 1875 között megjelent magyar könyvek, folyóiratok és lapok jegyzékét s azt, egy tudományos szakmutatóval ellátva, már a jövő hónapban sajtó alá adja. Miatán azonban irodalmi viszonyaink olyanok, hogy számos szerző saját költségén nyomtatja ki, s ezek egy része nem is került könyvtári forgalomba, fölkéri mind ezen szerzőket, hogy a fentebbi időszakban megjelent műveik pontos címét a lapok számával, évszámmal és árral együtt, szíveskedjenek vele közölni, hogy a mennyiben egyik vagy másik mű kéziratában még nem fordulna elő, azt bevehesse.”¹⁸

Némileg eltért ettől ama felhívásának szövege, amelyet a könyvkereskedők-höz intézett, s amelyet a *Corvina* — feledve az alig tíz hónap előtti konfliktust — „a tárgy fontosságánál fogva” teljes terjedelmében közzétett:

„Magyar Könyvészet 1860—1875. Van szerencsém ezennel szíves tudomására hozni, hogy legközelebb sajtó alá bocsátom az 1860—1875. évek között megjelent magyar könyvek, lapok és folyóiratok jegyzékét.

¹⁴ Uo. 1878/7.

¹⁵ Uo. (A jegyzőkönyv 4. pontja.)

¹⁶ Uo. 1879/2.

¹⁷ Még tizenöt év múlva is arról olvashatunk egy a nemzeti múzeum könyvtárát bemutató tanulmányban, hogy hiába van 1804 óta kötelezpéldány-rendelet, „mindazonáltal a rendelet a törvény bővebbi intézkedéseinek hiányában mai napig teljesen nem érvényesült, úgyannyira, hogy a hazánkban megjelenő irodalom talán felerészben érkezik be”. MKsz, 1895/1. 3. l.

¹⁸ A *Hon*, 1879. aug. 9. Szó szerint e szöveget közli Aigner Lajos irodalomtörténeti folyóirata a *Figyelő* (1879. 240. l.), kiegészítve ezzel: „Ezen munka valóban rég érzett hiányt fog pótolni s az irodalom érdekében kívánatos volna, ha az illető szerzők ezen kérelemnek megfelelnek.” A *Fővárosi Lapok* (aug. 10.) és a *Vasárnapi Újság* (aug. 17.) rövidítve ugyancsak közölte Petrik felhívását (és minden bizonnyal több más napilap és folyóirat is).

A munka megjelenését indokolnom nem szükséges, mert érzi annak hiányát nemcsak minden könyvtáros, de egyáltalán mindenki, a ki a magyar irodalommal tüzetesebben foglalkozik. Nem kíméltem sem időt, sem fáradságot, hanem átkutattam és fölhasználtam minden, tudtommal eddig létező forrást, melyből szaporíthattam több év óta nagy gonddal gyűjtött kéziratomat; és hogy minél használhatóbb kézikönyvet nyújthassak t. kartársaimnak, készíték az egészhez egy tudományos szakmutatót is.

Munkám végre készen van, annyira, hogy azt még csak egy általános revisiónak kell alávetnem s különféle apróbb hiányokat pótolnom.

E célból fölkérem Önt, mint a ki tudtommal kiadványairól eddig nyomtatott jegyzéket nem bocsátott ki: *szíveskedjék azok írott jegyzékét velem közölni*, hogy a mennyiben egyik vagy másik mű figyelmet kikerülte volna s kéziratomban elő nem fordulna, utólagosan még bele vehessem.

A címeket egyelőre a lehető legrövidebb kivonatban kérem; teljes bibliographiai cím csak azoknál lesz szükséges, melyek még nálam hiányzanak s ezek esetleges szíves beküldésére külön lesznek bátor Önt fölkérni.

Azt hiszem, fölösleges arra utalnom, hogy egy ily jegyzék teljessége nemcsak irodalmi szempontból bír fontossággal, de érdekében fekszik ez egyúttal minden egyes kiadónak is és így reménylem, hogy Ön ezen kérésemet szíves lesz lehetőleg posta fordultával teljesíteni.

A munka megjelenése és ára nézve fenntartom magamnak a későbbi értesítést.¹⁹ (Kiemelések az eredetiben. — V. S.)

S a felhívások nyomán csakhamar Selmectől Oravicáig, Pozsonytól Nagyváradig szerte az országból érkeznek a válaszok a Kecskeméti utcába.²⁰ S miközben szorgalmasan javítgatja-pótolja céduláit, megkezdji tervezett kiadványára az előfizetők gyűjtését. Íme felhívásának teljes szövege:

Aláírási fölhívás „Magyar könyvészet 1860–1875. Összeállította s tudom. szakmutatóval ellátta Petrik Géza” című munkára.

Midőn fentebbi cím alatt megjelenő munkámra aláírási fölhívást bocsátok ki, több évi fáradozásaim és gondos gyűjtésem eredményével lépek nyilvánosság elé.

Hogy mennyire hézagpótló e mű, azt érezte mindenki, a ki csak hivatásánál fogva irodalmunkkal foglalkozott, mert könyvészeti jegyzékeink ez időszakból részint épen nem léteznek, részint pedig a létezők nagyon is hiányosak s ezek is oly kevéssé forognak közkezen, hogy teljes számban még nagyobb könyvtárakban is alig lelhetők föl.

Teljes öntudatával bírok annak, hogy munkám egészen teljes nem lehet; nem lehetne az más viszonyok között sem, mint a mienk; legkevésbé pedig oly körülmények között, midőn a legnagyobb hazai könyvtárban: a nemzeti múzeumában se létezik minden magyar nyomtatvány, holott oda minden nyomda tartoznék egy köteles példányt átszolgáltatni.

És így nagyban kellett küzdenem a nehézségekkel; nagy figyelemmel kellett kutatom minden létező adatot, melylyel gyűjteményemet szaporíthattam; s ha végre mégis elhatároztam munkám sajtó alá bocsátását, tevém azt azon tudat folytán, hogy annak több éven általi gyakorlati használata alatt ritkán akadtam oly műre mely kéziratomban még hiányzott volna. És így meg vagyok arról győződve, hogyha lesznek is némely hiányai, ezek semmi esetre se lehetnek oly lényegesek, hogy megjelenése indokolva ne volna.

Tudom, hogy jelen vállalatomnál anyagi haszonra egyelőre nem számíthatok; de annyit talán mégis reménylhetek, miszerint nyilvános és iskolai, továbbá casinóegyleti könyvtárak, könyvtárosok és egyes irodalombarátok részéről oly pártolásban fog részesülni, hogy legalább tetemes készkiadásaim fedezve leendnek.

¹⁹ *Corvina*, 1879/21. Petrik a bibliográfiai adatok pótlására vonatkozó, e felhívásában jelzett „külön felkérést” rendkívül racionálisan, úrlap segítségével oldotta meg. Az úrlapnyomtatvány hátoldalán az *Aláírási fölhívást* is közzétette (I. 21. sz. jegyzet).

²⁰ A Petőfi Irodalmi Múzeum (PIM) 24 ilyen választ őriz. Jelzetük: V. 4713/72, 80, 85, 86, 90, 110, 143, 176, 177, 355, 451, 465, 486, 868, 942, 1064, 1117, 1118, 1161, 1248, 1249, 1283, 1387, 1485. További 14 válasz található ugyanitt „külön felkérésre”. Jelzetük V. 4713/394, 519, 577, 583, 584, 588, 598, 603, 607, 612, 703, 707, 711, 748.

Munkám két részre oszlik. — Az első részben betűrendben közlöm az 1860–1875. években megjelent magyar könyvek és szaklapok jegyzékét, kitéve mindenütt az egyes művek pontos címét, alakját, lap- és évszámát, a megjelenési helyet, kiadót vagy nyomdászt és árt. — A második részt pedig a tudományos szakmutató képezi, mely egyes szakokban ismét betűsorban tünteti föl az első részben foglalt címeket, rövid kivonatban és árák nélkül, de utalva mindenütt az első rész lapszámára, hol a teljes cím stb. föltalálható.

A munkát már sajtó alá bocsátottam s 8-rét alakban, csinos kiállításban, mintegy 40 ívnyi terjedelemben, ez év végéig fog megjelenni. — Mindemeltt köszönettel fogadok még minden egyes erre vonatkozó adatot s ismétlem ezennel a lapok útján azon szerző urakhoz intézett kérelmemet, kik műveiket saját költségükön nyomatták ki és melyek általános könyvvárosi forgalomba nem jutottak, — szíveskedjenek az ily munkák címzeit velem mielőbb közölni.

Aláírási árát 5 frban állapítom meg, mely összeg a könyv megjelenésekor utánvét mellett lesz fizetendő.

Későbbi bolti ára magasabb leend.

Vállalatomat szíves figyelmébe ajánlva s annak ismerős körökbeni terjesztését kérve maradtam,

Budapest, 1879. szeptember 5. kiváló tisztelettel

Petrik Géza²¹

S amíg aláírási fölhívásának eredményét várja, mindaddig dolgozik a cédu-láin, amíg azok a kezében vannak, azaz nem adja át a nyomdának. S mivel a kötet a kor szokásainak megfelelően füzetekre tagoltan lát napvilágot, ha az első füzet anyaga már a nyomdában lesz is, a többin nyugodtan dolgozhat. Arról pedig, hogy a nemzeti múzeum könyvtárát is szorgalmasan látogatja, a *Magyar Könyvszemléből* is értesülhetünk:

„Petrik Géza antiquariusunk az 1860–1875. közötti időszakban Magyarországon megjelent könyvek bibliographiáján dolgozik, s e célra a múzeumi könyvtár betűrendes lajstromát is felhasználja. Alkalmunk volt czéduláit megtekinteni, s mondhatjuk, hogy ezeket nagy szorgalommal és lelkiismeretességgel gyűjtötte össze. Munkája az említett évek irodalmáról hí képet lesz hivatva nyújtani s hézagot fog pótolni irodalmunkban. Ohajtandó, hogy az mielőbb lásson napvilágot.”²²

Emellett könyvkereskedő-kollégáit sem hanyagolja el: a *Corvinán* keresztül (fizetett hirdetésben) felhívja őket, hogy mivel bibliográfiai kötetének nyomtatása alatt gyakran előfordul, hogy kiegészítő adatra lesz szüksége, arra kéri kartársait, hogy e kérésekre lehetőleg postafordultával válaszoljanak „részint, hogy a nyomtatásban fennakadás elő ne forduljon, részint pedig — és főleg — hogy minden tekintetben lehető correct jegyzéket állíthassak össze.” Még arra is van gondja, hogy e válaszok a kollégáinak költséget jelentenek, tehát közli, hogy aki ezek megtérítésére igényt tart, azt utólag a legnagyobb készséggel rendezni fogja. Befejezésül megismétli, hogy a kötet aláírási ára 5 forint, mely a könyv megjelenésekor lesz fizetendő, viszont az árát később felemeli, mivel az jóval terjedelmesebb lesz, mint gondolta.²³

²¹ Petrik Géza 1880. jan. 2-i levele Nagy Ivánhoz levélpapírján. OSzK Kézirattár. Az *Aláírási fölhívást* közzétette az éppen soron következő 39. számú (utolsónak bizonyult) *Havi értesítőjében* (l. 11. sz. jegyzet). A két dokumentum szövege között annyi az eltérés, hogy ez utóbbiban a tervezett mű terjedelmét nem 40, hanem 30 ívben jelzi. Az *Aláírási fölhívás* közzétételéről a hírt egyes napilapok (pl. *Fővárosi Lapok*, 1879. szept. 6.) is közölték.

²² MKsz., 1879/IV—V. 274. l.

²³ *Corvina*, 1879/26.

Sajnos semmiféle adatot nem sikerült föllelni arra, hogy aláírási fölhívására hány megrendelés érkezett. (Kilenc évvel később, 1888-ban a „Petrik 1712–1860”-ra 250-et kapott.) Föltételezésünk szerint nagyon keveset, legalábbis kevesebbet, mint amennyi a nyomdai előállítás költségeinek fedezésére elegendő. Ne feledjük: Petriknek nincsen befektetnivaló pénze, krajcárok gondokkal küszködik, hiszen az 1872-es csődjéből kilábolva kötelezte magát tartozásának visszafizetésére.²⁴ Minden bizonyjal ez volt az alapvető oka annak, hogy — meggyőződve a Magyar Könyvkereskedők Egylete választmányának a bibliográfiai törekvéseivel szemben tanúsított segítőkészségéről — felajánlotta kéziratát kiadásra az egyletnek.

A választmány 1879. november 19-i ülésén Aigner Lajos vezetésével Zilahy Sámuel I. titkár, Tettey Nándor II. titkár és (a budapesti választmány hat tagja közül kettő) Kilián Frigyes és Kókai Lajos részvételével a napirend 1. pontjaként tárgyalta az előterjesztést, amelyen jelen volt a kezdeményező, mint vendég: Petrik Géza. Íme az erről szóló jegyzőkönyv teljes terjedelmében:

„Petrik Géza az általa szerkesztett 1860–1875. évi magyar könyvészetet felajánlja az egyletnek kiadás végett. A választmány örömmel fogadja Petrik úr ajánlatát és miután a feltételek iránt is megegyezett a választmány a szerkesztővel, felkéretnek az elnök és titkár, hogy kössék meg Petrik úrral a szerződést.

A szerződés főbb pontjai a következők:

a) A Petrik által szerkesztett „1860–1875. magyar könyvészet” a „M. könyvk. egylete” saját költségén kinyomatja 600 példányban, egy-egy példány előfizetési ára 5 frt, bolti ára magasabb lesz.

b) Petrik mint szerkesztő, az egylettől mint kiadó-tulajdonostól tiszteletdíj gyanánt a tiszta haszon felében részesül; a tiszteletdíj fejében a szerződés megkötésekor és a kézirat elejének sajtó alá adásakor 200 frt előleget kap a szerkesztő, s mihelyt az egylet kiadási költségei fedezve lesznek, Petrik úr ismét 200 frtot kap, a végszámadást azon időre tűzvé ki, midőn az könyvárusi szempontból megejthető lesz.”²⁵

Hadd térjünk vissza a jegyzőkönyv ama megállapítására, mely szerint a választmány „örömmel fogadja Petrik úr ajánlatát”. Nos, ennek az a magyarázata, hogy Aigner és Tettey ifjú könyvkereskedő-segéd korukban aktív bibliográfusok voltak, annak idején mindketten arról ábrándoztak, hogy gyűjtésük eredménye mint „magyar könyvészet” (magyarán: retrospektív nemzeti bibliográfia) előbb-utóbb napvilágot lát. Íme, ifjúkoruk szép álmai öltének most testet: amire akkor nem akadt vállalkozó, azt most a könyvkereskedők egyesített ereje valósítja meg.²⁶

²⁴ Csődbe jutása és az ebből való kibontakozása körülményeiről: VARGA Sándor: *i. m.* 76–78. l.

²⁵ *Corvina*, 1879/31.

²⁶ Tettey Nándor, mint Heckenast Gusztáv gyakornoka az 50-es években „egy a magyar irodalmat 1847-ig teljesen felölelő könyvjegyzéket állított össze, melyet szakemberek közül az öreg Szinnyei, Kertbeny és Petrik sikerrel használtak föl bibliográfiai munkáik készítésénél”. (*Uo.* 1885/9); Aigner Lajos pedig mint 19 esztendő könyvárussegéd Pozsonyban kezdett hozzá a XIX. század első fele magyar könyvtermésének regisztrálásához. Az 1800–1860 időszak bibliográfiájának kéziratát 1862 végén kiadásra felajánlja az MTA-nak. Kereken két év múlva kapja meg az elutasító választ: Toldy Ferenc referálása alapján a Nyelvosztályi Bizottság elismerve ugyan a szerző nagy szorgalmát, a gyűjtött anyagot hiányosnak ítélte, egyébként is „az újabb kornak könyvésze nem annyira tudományos, mint inkább gyakorlati, könyvárusi használatra való, amiért is azt tulajdonképpen a könyvárusoknak kellene kiadniok.” (MTA Kézirattár RAL 564/1864. Vö. Szalay László 1863. nov. 30.-i levele Aigner Lajosnak PIM V. 4713/1184.) Hogy Aigner maga milyen fontosnak tartotta e munkáját, kiténik abból is, hogy a MOENICH-VUTKOVICH: *Magyar írók névtárába* (Pozsony, 1876) Aigner művei sorában szerepel a

Petrik pedig, kézhezvéve a 200 forint előleget, végkép elhatározza, hogy antikváriumát főlészámolja: „... Abba hagyok az üzlettel egészen, miután két év óta folytonosan rá kellett fizetnem s az üzleti viszonyok javulására egyelőre kilátás nincs. És nézek más valami után, sőt már most is csak olyankor nyitom föl helyiséget, midőn a beérkező megrendeléseket akarom expedálni...” — írja Nagy Iván genealógusnak Horpácsra.²⁷ És minden üzletfelével nyomtatott tájékoztatón közli eme elhatározását azzal, hogy ez a sajtó alatt levő *Magyar könyvészet 1860—1875.* megjelenését nem akadályozza meg, miután azt eladta a Magyar Könyvkereskedők Egyletének.²⁸

Cégét 1880. január 20-án törlik a cégjegyzékből,²⁹ a maradék könyvkészletét áprilisban már csak papírkereskedő hajlandó megvásárolni. Petrik tehát — ahogy ma mondanánk — függetlenített bibliográfus, teljes erőbedobással dolgozhat kéziratán.

Miközben a Khór és Wein-féle nyomdában elkészülnek az első füzet ívei. Ezeket haladéktalanul bemutatták az egylet választmányának, mely eseményt a jegyzőkönyv azzal a megjegyzéssel rögzítette: „... miszerint a nyomdai akadályok elhárítvák, a jövőre időhöz kötött határookban lesznek a füzetek közrebocsáthatók. A megjelenés lehetőleg fog gyorsíttatni.”³⁰ S a füzet máris kapható, mégpedig Aigner Lajos bizományaként, ára 1 forint 20 krajcár.³¹

Aigner, mint bizományos, természetesen átvette az *Aláírási felhívásra* Petrikhez addig beérkezett megrendeléseket is, ennek alapján megkezdte a füzetek szétküldését. Ennek következménye az alábbi levél, amelynek feladója Győrffi Iván esztergomi primási főtanító:

„Tisztelt Petrik Úr!

Megengedjen, hogy pár ízben hozzájövöszett felszöallása daczára, a fiam kveiert [könyveiert?] esedékes illetményt mind a mai napig megküldni mód hián mellöznöm kellett. Sehogy se bírtam eddig kicsinálni. Mikor én Önnél beces művére a Bibliográfiának egy példányára aláírtam, ezt csakis Önnék azon határozott biztatása és biztosítása mellett cselekedtem, hogy a művet füzetenként s *egyegy* frt részletfizetése mellett kapándom. Aigner ur most megküldte amaz 1° füzetet, az egész ár t.i. 5 frt utánvétel mellett. Nem vettem le; egyszer azért, mert hát a kominczió másképpen hangzott, de másodsor mert 5 frt nálam most egyszerre meglábbolhatlan rémisztó summa. Legyen szives intézkedni, hogy azt a kettönk közt kikomponált kedvezőbb conditióhoz képest kaphassam, s akkor kiváltandom.

Tisztelettel

Esz[tergom] ápril. 22. 1880.

Győrffi Iván”³²

„*Magyarországi könyvészet 1800—1870 (!) (kézirat)*”. Itt jegyezzük meg, hogy ismeretünk szerint Aigner volt az első olyan ember hazánkban, aki bibliográfiai munkáért anyagi ellenszolgáltatásban részesült: Arany Jánostól kapott ezért honoráriumot, mint lapjai (*Szépíróalmi Figyelő, Koszorú*) *Könyvészetének* gondozója. (Vö. Arany János [k. n.] levele Aigner Lajoshoz. OSzK Kézirattár.) Megjegyzésre érdemes az is, amit Aigner a Kertbenyről írott nekrológiájában említ: „... [Kertbenynek] volt még egy szenvedélye, mely bennünket közelebről érdekel — oly nyavalya, melyben majdnem minden jóra valóbb fiatal magyar könyvkereskedő szenvedett legalább egy ideig, *egy teljes magyar könyvészet eszméje.*” *Corvina*, 1882/4.

²⁷ Petrik Géza 1879. dec. 21-i levele Nagy Ivánnak. OSzK Kézirattár. Vö. Szinyeyi József naplója: az 1879. nov. 14-i bejegyzés. MTA Kézirattár MS 18/29.

²⁸ *Uo.*

²⁹ Fővárosi Levéltár Budapesti kir. Törvényszék Cégbírósi iratok VII 2/e. Egyéni cégek jegyzéke 1A 8. lap.

³⁰ *Corvina*, 1880/13.

³¹ *Uo.* (az „Üjjonnan megjelent könyvek” rovatban.)

³² PIM V. 4713/427. 1880 ápr.-ban Esztergomban 5 forintért 9 kg sertéshúst lehetett vásárolni. A férfi napszámberé ellátással 50 krajcár volt.

Az első füzet megjelenéséről egyébként a *Vasárnapi Újság* is hírt adott azzal, hogy Petrik Géza ígéri: a mű megjelenése után az azt megelőző hatvan év, vagyis az 1800—1859. évek magyar bibliográfiáját is sajtó alá rendezi.³³ Máris „minősíti” a füzetet a *Magyar Könyvszemle*: „. . . A füzet nagy szorgalommal és pontossággal van összeállítva s a szerzőnek és a »magyar könyvkereskedők egyesületének« mint kiadónak becsületére válik”.³⁴ Figyelemre méltó, hogy az eredetileg tervezett 600 helyett 800 példányban készült, s az érte járó 222 forint 20 krajcár az egyesület választmánya határozata értelmében a Khór és Wein nyomdai cégnek „észrevétel nélkül utalványoztatik”.³⁵ Már három hónap múlva készen van a második füzet: a számla összegét 230 forint 70 krajcárt ugyancsak „zavar nélkül” folyósítja az egyesület pénztárnoka,³⁶ következésképpen azonnal sajtó alá adják a harmadik füzet anyagát is.³⁷

A kötet — mint láttuk — ez ideig jó ütemben készül. És az egyesület máris büszke e vállalkozására: Aigner Lajos az 1880. évi közgyűlésen (amely alkalommal őt a Pfeifer Ferdinánd halálával megüresedett elnöki székbe választották) a szakma rengeteg gondja-baja mellett nem kis büszkeséggel számolt be arról, hogy az egyesület „elvallalta Petrik Géza könyvészetének kiadását, és ezzel megkezdte korunknak a könyvészet ügyében ejtett mulasztásait helyrehozni.”³⁸ (Az én kiemelésem. — V. S.)

Igen ám, csakhogy máris kiderült: a kinyomott példányok többsége raktáron maradt, ahogy ma mondanánk „elfekvő készletté” vált. Éspedig nem csupán az a kétszáz példány a felesleg, amennyivel az eredetileg tervezettnél többet nyomtattak, hanem sokkal több. Mert a példányszám megállapításánál a választmány azt vette számításba, hogy a kötetet nem csupán mindegyik könyvkereskedő, de rajtuk kívül a jobb anyagi viszonyok között élő ambiciózusabb segédek is megvásárolják. Emellett azt is feltételezték, hogy a könyvkereskedők e kiadványt a nagyobb magánkönyvtárral rendelkező törzsvásárlók körében is propagálják. Hiszen ha figyelembe vesszük, hogy ekkor Magyarországon önálló vállalkozóként 314 könyv-, mű- és zeneműkereskedő, összesen 389 segédszemélyzetet foglalkoztatva működött, volt továbbá az országban 1400 közkönyvtár és 1001 nagyobb magánkönyvtár,³⁹ a 800 példány nem tűnhet irreálisan nagy mennyiségnek.

Dehát a valóság a „matematikát” nem igazolta, ami nem csupán presztízsvesztést jelentett, hanem súlyos anyagi következményekkel is járt: a füzetek raktáron maradtak, ám a nyomdászamlát az egyesületnek (amely a tagdíjakon

³³ *Vasárnapi Újság*, 1880/15. Petrik csak jó két és fél év múlva kap megbízást Treforttól az 1712—1860” összeállítására.

³⁴ MKsz., 1880/II—III. 192. l.

³⁵ *Corvina*, 1880/15.

³⁶ *Uo.* 1880/21.

³⁷ *Uo.* 1880/26. E közgyűlés tárgyalta Kertbeny Károlynak az egyesülethez küldött javaslatát: Kertbeny kiadásra ajánlotta fel az egyesületnek „a XIX. századbeli magyar könyvészet szakszerű összeállítását”, közölve, hogy ennek első része („Magyar költészet”) sajtó alatt van, azzal, hogy az általa gyűjtött 200 előfizető címét az egyesület rendelkezésére bocsátja.

A döntést a közgyűlés a választmányra bízta, megjegyezve, hogy az egyesület költségeit a Petrik-féle könyvészet kiadása is igénybe veszi. (*Uo.* 1880/27.) A választmány a javaslatot nem fogadta el: „az egyesület anyagi viszonyai nem engedik az általa felajánlott munka kinyomását.” (*Uo.* 1880/32.)

³⁸ *Uo.* 1880/25.

³⁹ György Aladár: *Magyarország köz- és magánkönyvtárai 1885-ben* (Bp. 1886).

és nyomtatványai eladásán kívül más bevétellel nem rendelkezett) ki kellett egyenlíteni.

Petrik, mint aki anyagilag is érdekelt füzetei fogyásában, mindezt világosan látja, ezért javasolja, hogy a kiadó (az egyesület) fokozza a mű propagandáját. A választmány a javaslatot elfogadja: el is határozták, hogy a bibliográfiai kötet népszerűsítésére 3000 prospektust nyomtatnak azzal, hogy ebből 1000 példányt a szerző *az egyesület költségén* küldjön szét, 2000 példányt pedig mellékeljenek az Aigner, ill. Tettey és Zilahy kiadásában megjelenő kiadványokhoz.⁴⁰ Ennek eredményeképpen a *Magyar Könyvtár*, a *Magyar Regény-csarnok*, a *Szépirodalmi Könyvtár*, a *Figyelő*, a *Koszorú* és a *Magyar Igazságügy* könyvsorozatok, ill. folyóiratok előfizetőihez jutott el a propagandaanyag.

A propaganda-kampány azonban eredménytelen maradt, aminek egyenes következménye az lett, hogy a negyedik füzet kéziratának anyagát az eddigi gyakorlattól eltérően csak jóval az előző füzet megjelenése után adták nyomdába: a negyedik füzet ui. csaknem két esztendővel (!) a harmadik után került az előfizetők kezébe.⁴¹ Az ötödik füzetre „már” csak jó egy és egynegyed évet kellett várni, igaz ugyan, hogy ezzel az egyesület választmánya még így is nehéz helyzetbe került: „Khór és Wein nyomdász urak fel fognak kéretni, hogy a számla kifizetésére új esztendeig várjanak” — rögzíti az 1884. július 22-i választmányi ülés jegyzőkönyve.⁴² Újabb egy és egynegyed év, amikor végre megjelenik az utolsó, a tudományos szakmutatót tartalmazó hatodik füzet.⁴³ Ehhez csatolta Petrik művének előszavát, amelyben — mint jeleztük — vázolja a kötet megszületésének körülményeit, majd ezt írja: „... ha munkám azon körökben, melyeknek szántam, kedvező fogadtatásban részesül, nem csekély fáradozásaimért eléggé megjutalmazva érzem magamat; a *főérdem* azonban ez esetben is *a magyar könyvkereskedelmet illeti, kiknek hazafias áldozatkészsége lehetővé tette a munka megjelenését.* Fogadják érte hálás köszönetemet.”

Még az ötödik füzet volt csak sajtó alatt (tehát csaknem másfél évvel a teljes kötet megjelenése előtt) a *Corvina* recenziót közölt Petrik művéről, mégpedig kollégának, az esztergomi könyvkereskedő Kiszlingstein Sándornak a tollából.⁴⁴ A recenzius „módszertani” kifogásai — furcsa, bár prakticista szempontból megmagyarázható módon — pontosan azok, amik a kötetet idő- és értékállóvá teszik: a folyóiratok cikkbibliográfiája, a címléírás pontossága, beleértve a nyomdai adatokat is (amelyet a bíráló feleslegesnek tart), a ponyva-füzeteknek a kötetbe való felvétele stb. Petrik az effajta észrevételeket már a lap következő számában keményen visszautasítja, viszont a bírálat ama megállapítását, mely szerint a bibliográfia „... Fő hibája pedig az: hogy már ötödik éve, hogy sajtó alatt van és mégsem teljes” — elfogadja:

„... végre alkalmam nyílik annak kinyilatkoztatására, hogy *a kézirat nálam készen van, a nyomdának mindig elegendő anyag állt rendelkezésére*, s ha munkám mindemelletl nincs még teljesen kinyomatva, annak oka vagy a nyomda, vagy az egyesület, vagy pedig — a mi még valószínűbb — a kollégák nagy részinek indifferenciája, kik sem annak megszerzését, sem terjesztését nem tartják szükségesnek, az egyesület anyagi helyzete pedig nem oly kedvező, hogy munkám kinyomatását az egyes tagok jóakarátú s buzgó támo-

⁴⁰ *Corvina*, 1881/12.

⁴¹ *Uo.* 1883/11. A jegyzőkönyvben tévesen a 3. füzet szerepel.

⁴² *Uo.* 1884/21. A nyomda egyik társtulajdonosa Khór Gyula szerencsére tagja volt az egyesületnek.

⁴³ *Uo.* 1885/30.

⁴⁴ *Uo.* 1884/16.

gatása nélkül oly gyorsan foganatosíthatná, a mint az egyesek kívánák . . .”⁴⁵ (Kiemelések az eredetiben. — V. S.)

Dehát „minden jó, ha a vége jó”: e vita után csaknem másfél évvel (az *Aláírási felhívás* közzététele óta több, mint öt évvel!) immár a teljes kötet kapható (ára 8 forint), ám így, a hat füzet egybefűzve is csak nagyon lassan fogyogat. Az egyeslet 1886. évi közgyűlésén a számvizsgáló bizottság nevében Révai Mór (a későbbi Révay Mór János) arról tett jelentést, hogy az ezzel kapcsolatos kiadások csaknem 2000 forinttal terhelik a pénztárt,⁴⁶ a bevételekből pedig csak kis összeg térül meg. Javasolta hát, hogy az egyeslet küldjön rendelés nélkül egy-egy példányt minden magyarországi könyvkereskedőnek, remélve, hogy a kötetet kifizetik, sőt újabb vevőket nyerne meg a kötet megrendelésére. Aigner Lajos azonban (nem csak mint az egyeslet elnöke, hanem mint a kiadvány bizományosa is) arról tájékoztatta a közgyűlést, hogy ezt a kísérletet már végrehajtották, de eredményt nem hozott. Valamit mégis kellene csinálni, így hát azt határozták el, hogy a sajtóban kezdenek nagyobb szabású propagandát: tíz lapnak-folyóiratnak küldenek egy-egy sajtó-tiszteletpéldányt.⁴⁷ A határozatot hamarosan végre is hajtották, melynek során az alábbi szerkesztőségek kaptak egy-egy Petrik-kötetet: *Budapesti Hírlap*, *Budapesti Szemle*, *Egyetértés*, *Magyar Könyvszemle*, *Nemzet*, *Pester Lloyd*, *Pesti Hírlap*, *Pesti Napló*, *Századok*, *Vasárnapi Újság*.⁴⁸

Eddig csupán regisztráltuk, hogy a „Petrik 1860—1875” úgyszólván az első füzet megjelenésével egyidőben „elfekvő készletté” vált, és az most is, amikor a teljes kötet az érdeklődők rendelkezésére áll. Igen ám, de vajon kik az érdeklődők, hogy annyira kevesen vannak.

A könyvkereskedők száma tovább szaporodott, csakhogy . . . Petrik kötetének záróéve 1875 óta kerek egy évtized eltelt, a szortiment (azaz új könyveket árusító) — könyvesboltok készlete úgyszólván teljesen kicserélődött, Petrik könyvét tehát nélkülözhetik. Ez idő tájt e bibliográfia már csupán a tudományos antikváriumok számára jelent szükséges kézikönyvet, ők nyilván be is szerezték. És a könyvtárosok? Főképpen a tudományos, ill. közkönyvtárakban dolgozók? A jelek szerint ők viszont azért nem vásároltak a könyvből, mert ekkor még csak kevesen ismerték fel, hogy egy könyvkereskedő által, a gyakorlati könyvkereskedők számára készített bibliográfia tudományos célokat is tud szolgálni, a tudomány szükségleteit is képes kielégíteni.⁴⁹

De hátra van még a szerző és a kiadó közötti elszámolás. A szerző, aki eddig a 200 forint előlegén kívül egy fillért sem kapott, csak közvetlenül az utolsó füzet megjelenése előtt fordult az egyeslet választmányához — amint ez a jegyzőkönyvben olvasható — „hogy az általa készített »Magyar könyvészet« munkája után még neki járó 200 frnyi tiszteletdíjat a legközelebb befejezendő »Könyvészet« megfelelő számú példányai által (netto árban számítva) egyen-

⁴⁵ Uo. 1884/17.

⁴⁶ 2000 forint 1886-ban az egyeslet teljes évi költségvetésének összegével volt egyenlő.

⁴⁷ *Corvina*, 1886/24.

⁴⁸ Uo. 1886/32.

⁴⁹ Utalunk az MTA Irodalomtörténeti Bizottságának a magyar nemzeti bibliográfia 1712—1900 (!) kiadására irányuló 1907. évi előterjesztésére. (AkÉrt, 1908/1. 62. l.) Megjegyezzük, hogy ekkor a „petrikék” (és a „Kiszingstein”), azaz az 1712-től 1885-ig terjedő időszak magyar könyvésze már tizenöt éve kapható, a „Petrik 1885—1900” I. kötete pedig nyomdában van.

lítsük ki. A választmány elfogadja Petrik úr kérelmét.⁵⁰ Ez azt jelentette, hogy a honorárium fejében Petrik ekkor (feltele kerekítve) 34 példányt kapott a kötetből.⁵¹

Hátra van még a szerződés alapján a kötet hasznán való osztozás. Csakhogy nincs haszon, nincs min osztozni. Petrik fél esztendővel az utolsó füzet megjelenése után végkielégítést kérelmez. A választmány azonban „... Petrik úr kérelmének helyt nem ad, hanem utalja Petrik urat bevárni, míg jegyzékének csakugyan lesz jövedelme.”⁵²

Újabb bő két év eltelik, amikor Petrik ismét jelentkezik az egyletnél. Most, 1888 júniusában már a veszett fejsze nyelével is megelégszik: az őt megillető haszonrészt 300 forintért eladná az egyletnek azzal, hogy (amint ez a 200 forint honoráriumnál is bevált) ennek fejében művének példányait is hajlandó átvenni. A megoldással a választmány egyetértett, hiszen ha pénz nincs is a kasszában, a könyvek raktáron vannak: „Az egylet maga is véget óhajtván vetni a számlázási viszonyoknak, Petrik úr ajánlatát elfogadva 50 példány kiadását határozza, a végkielégítést kifejező nyugta ellenében.”⁵³ Petrik az 50 kötet „Petrik 1860—1875”-öt csakhamar kézhez is vette,⁵⁴ csakhamar, azaz csaknem kilenc évvel a szerződés megkötése után.

Petrik tehát e művéért végül is — miután a „természetbeni juttatásként” kapott köteteket pénzzé tudta tenni — 700 forintot kitevő honoráriumban részesült. Ez valamivel több, mint 23 forintos ívhonoráriumot jelentett, ami, ha figyelembe vesszük, hogy Szabó Károly akadémikus az RMK-ért (az MTA-tól) ívenként 30 forintot, maga Petrik a Kertbeny-bibliográfia kiegészítéséért (az Egyetemi Nyomdától) 22 forintot, továbbá az ez időre már elkészült „Petrik 1712—1860” kéziratáért (ugyancsak az Egyetemi Nyomdától) 18 forintot kapott ívenként, a Magyar Könyvkereskedők Egylete által (igaz, részben könyvben) kifizetett összeg tisztességesnek mondható.⁵⁵

Az epilógus: Petrik 1919. október 3-án, 75. születésnapján, pontosan 35 évvel a teljes mű elkészülte után a birtokában levő utolsó kötet előzéklapján röviden vázolja műve létrejöttének körülményeit. A megszépítő messzeségből visszatekintve igyekszik elhithetni magával, hogy műve megjelenését követően csakhamar a könyvkereskedelem és a könyvtárak nélkülözhetetlen kézikönyve lett, azonban így folytatja: „... s mégis — jellemző a magyar irodalmi viszonyokra — négy évtizednek kellett lemorzsolódnia, mire elfogyott az utolsó-előtti példány is...”⁵⁶ Ez úgy is értendő, hogy a Petrik birtokában levő (összesen tehát 84 kötetet kitevő) „raktárkészletből” ekkor kelt el a 83-ik,

⁵⁰ *Corvina*, 1885/17.

⁵¹ Egy kötet nettó ára (8 forintból 25% engedmény) = 6 forint; $200 : 6 = 33,3 \approx 34$ példány.

⁵² *Corvina*, 1886/8. Hogy e rideg elutasításban volt-e része annak, hogy ez időben Petrik ismét aktív könyvkereskedő (Petrik és Társa, IV., Koronaherceg utca 16. az udvarban), ma már kideríthetetlen.

⁵³ *Uo.* 1888/16. Ekkorra Petrik ismét feladta önállóságát: a „Dobrowsky Ágost bel- és külirodalmi könyvkereskedése” cég üzletvezetője.

⁵⁴ *Uo.* 1888/20. Pontosán ekkor látott napvilágot a „Petrik 1712—1860” első füzet: a nyomdászamlát — szerzői kiadásról lévén szó — Petriknek kellett kiegyenlíteni.

⁵⁵ Szabó Károly honoráriumáról: *AkÉrt*, 1879. 117—118. l.; Petrik honoráriumáról: *MKsz.*, 1980/3. 270. és 272. l.

⁵⁶ *MKsz.*, 1963/3. 258. l.

és úgy is, hogy az egyesület raktárán levő készletből is megvásárolták az utolsó példányt.⁵⁷

De ne szaladjuk előre: 1886-ot mutatja a naptár, amikor alig négy hónappal a „Petrik 1860–1875” teljes elkészülte után a Magyar Könyvkereskedők Egyesületének március 6-i választmánya a bibliográfiák kiadásának témakörében két javaslatot tárgyal. Az egyikről, a napirend 10. pontjáról, amelyben Petrik Gézát végkielégítési kérelmével azzal utasították el, hogy várja meg, amíg művének csakugyan lesz jövedelme — már esett említés.⁵⁸

A másikat közvetlenül ez előtt, vagyis a 9. napirendi pontként tárgyalták. A jegyzőkönyvben erről ez olvasható:

„Kislingstein Sándor hosszabb levélben ajánlkozik az 1876–85. bibliographia szerkesztésére s e szolgálmányáért a következő ellenszolgálmányokra tart igényt: 3 Petrik-féle jegyzék, 3 évi jegyzék 1876–85. Egyesület tagdíjhátralékának elengedését. 10 drb arany tiszteletdíjat. 15 példányt a kész jegyzékből.

A választmány elfogadja Kislingstein úr ajánlatát azon módosítással, hogy a jegyzék ugyanolyan teljességgel szerkesztessék, mint a Petrik-féle; ne hiányozzanak abban sem a tudományos folyóiratok repertóriumai, sem a különféle szakmutatók, melyek a Petrik-félenél is jelentékenyen emelik a bibliographia irodalmi becsét. A tiszteletdíjat ezzel szemben a választmány kész feljebb emelni.”⁵⁹

Innen azonban már egy új fejezet kezdődik nemzeti bibliográfiánk kiadásának történetében.

VARGA, SÁNDOR

L’histoire de la publication de la bibliographie „Petrik 1860–1875”

L’auteur de l’étude cherche à explorer: qui étaient, à l’époque de l’épanouissement du capitalisme en Hongrie, les mécènes de la publication de notre bibliographie nationale. Cette fois-ci, il s’occupe de l’histoire de la bibliographie «Petrik 1860–1875». Géza Petrik était le propriétaire d’un antiquariat de Pest, qui commença à élaborer la bibliographie de ces 15 ans là, en comparant son catalogue de fiches aux catalogues de la bibliothèque du Musée National. Il inséra des appels dans les journaux spéciaux, puis ils commença le recrutement des abonnés. Probablement à cause du nombre restreint des abonnés, il offrit son manuscrit au comité de l’Association des Libraires Hongrois, puis, après avoir vendu son magasin, il consacra le reste de sa vie à la bibliographie. Cette bibliographie, parue en 6 cahiers, fut publiée en 500 exemplaires, mais la plupart des exemplaires restèrent en magasin, malgré la propagande en faveur de cette publication. Le stock des exemplaires ne fut épuisé qu’au bout de quatre décennies.

⁵⁷ *Corvina*, 1918/35. Az egyesület 1918. október 31-i mérlegében a „vagon” oldalon szerepel az egyesület által kiadott (és tulajdonában levő) bibliográfiák raktárkészlete. Ezek sorában a „Petrik 1860–1875”-ből 1 teljes példány (az eredeti 16 korona ár helyett) 5 korona értékben, továbbá 8 vegyes füzet (az eredeti, összesen 4 korona helyett) 80 fillér értékben. Megjegyzésre érdemes, hogy 1915-ben, amikor az egyesület kiadásában megjelent a „Petrik 1901–1910”, az ezt propagáló nyomtatványon a „Petrik 1860–1875”-öt is ajánlja 16 koronás áron. (OSzK KNYT 655/4–5.) A 16 korona ekkor 3,20 kg sertés-hús ára.

⁵⁸ L. az 52. sz. jegyzetet.

⁵⁹ *Uo.*

KÖZLEMÉNYEK

Tótfalusi Kis Miklós és a héber filológia.* Sajátos tudománytörténeti tény, hogy XVII. századi művelődéstörténetünk jeleseinek több oldalról megvizsgált életműve és munkáik elemzése során kevés szó esett eddig a kor tudományos gondolkodásában oly fontos szerepet játszó héber nyelvi és irodalmi ismereteikről. Eltekintve e helyen Péchi Simon munkásságától, talán csak Apáczai Csere János és Komáromi Csipkés György tekinthető kivételnek. Tótfalusi Kis Miklósnak az Ószövetség nyelve és az ahhoz tartozó filológiai ismeretek körében szerzett jártasságával 1968-ban doktori disszertációmban érintőlegesen foglalkoztam. Megállapítva akkor, hogy bibliakiadási és szövegjavítási tevékenysége során, de mint nyomdász is, biztos héber nyelvtudására támaszkodott. A részletesebb elemzéssel azonban adós maradtam, mert akkoriban még néhány közvetlen forrásának anyaga nem állt rendelkezésemre.¹

Az „Amsterdami Biblia” kiadásának 300. évfordulója alkalmából rendezett konferencia jó alkalmat ad a választásra váró kérdések átvizsgálására. Tótfalusi majd minden írásában használja héber ismereteit, de elsősorban az *Apologia Bibliorum* 1697-ben kiadott kötetében volt kénytelen e tudományban való jártasságának bizonyítására. Nemcsak a grammatika szabályaival van tisztában, de hivatkozásaiból kitetszik, hogy ismeri, sőt egyes esetekben szerényen bár, de meg is kritizálja a kor vezető bibliaexegetáinak munkáit. Héber tanulmányait feltehetően még a nagyenyedi kollégiumba kerülése előtt kezdhetette meg. A korabeli iskolarendszer lehetővé tette, hogy a jobb képességű diákok még a kisebb iskolákban is megismerkedjenek a héber betűkkel, jobb esetben eljussanak az Ószövetség egyes mondatainak fordításáig. Kis Miklós az enyedi kollégiumban 1673. április 3-án már azért panaszodik több diáktársával Nadányi Jánosra, a logika és héber nyelv tanárára, hogy az felületesen látja el feladatát. A „Nicolaus M. Tótfalusi s. s. theol. stud.” aláírást is tartalmazó levél elpanaszolja, hogy Nadányi nemcsak a grammatikát és azon túl a szövegfordítást képtelen megtanítani a hallgatóknak, de a rendelkezésére álló heti négy órában lényegében visszafogja az érdeklődőket. A Nadányi ellen folyó vizsgálat iratait kiadó Dézsi megjegyzés nélkül hagyta ezt a dokumentumot is, és arra sem figyelt fel, hogy egy másik irat szavai szerint az év elején megkezdett 50. zsolttárból csak néhány mondatra tellett a tanév feléig.² Valójában tehát az enyedi kollégium jelentős időt bizto-

* Elhangzott a Tótfalusi Kis Miklós amsterdami bibliakiadásának emlékére Debrecenben, 1985. április 25–27-én rendezett konferencián.

¹ EISLER Máttyás: *Apáczai héber tanulmányai*. In: IMIT Évkönyv 1900. 316–332. — HEREPÉI János, ItK 1964. 478–479; MÓDIS László, MKsz 1966. 39–40; SCHEIBER Sándor, ItK 1965. 86; MKsz 1966. 43–44; DÁN Róbert, ItK 1968. 338–339. — LANZERRITSCH Mária: *Komáromi Csipkés György: Oratio Hebraea*. In: Írók és művek a XVII–XVIII. században. ELTE BTK, Bp. 1984. (Acta Iuvenum 1984. 1. sz.) 7–31. — DÁN Róbert: *XVI–XVII. századi irodalmi műveltségünk héber forrásai*. Bp. 1968. (Kézirat)

² DÉZSI Lajos: *Nadányi János történetíró életéhez*. ItK 1900. 66–80.

sított a héber oktatásra, és ezt a lehetőséget a hallgatók ki is használták. A diákok panaszevelének egy másik utalása pedig mintha egyenesen Tótfalusiról szólna. „Vadnak is némelyek közöttünk az kik őkegyelménél [Nadányi] mind az textusnak olvasásában promptussabbak mind az grammaticanak tudására és annak reguláinak magyarázására alkalmasabbak.” A diákok jobbik része, miután a tanórák alatt rábizonyította Nadányira számtalan tévedését, „a lexiconok olvasására fogtuk volna magunkat, és naponként Isten kegyelméből a néma mesterek tanítása által megvilágosodnánk”. A továbbiakban megnevezik e „néma mestereket”; „úgy mint Buxtorfiusnak, Sebastianus Munsterusnak, Frorsterusnak (!), Melfureusnak, Sanctus Pagninusnak” és külön tekintélyként Franciscus Juniusnak munkái voltak kezükben. Kis Miklós is ezekből a lexikonokból, illetve grammatikákból tanulva fejleszthette tovább héber ismereteit. Az általa is aláírt beadványok egyike arra is kitér, hogy a diákok milyen célból fáradoztak a héber nyelv tanulásában. „A nyelvek értése (nem pusztán olvasása) a Bibliának magyarázására szükséges segéd volna.” Ez utóbbinak később jelentős szerepe lett Tótfalusi Kis Miklós életművében. És éppen az *Apologia Bibliorum*, aminek nagyobb részét a héber szöveg filológiailag pontos magyarázása körüli nézetek teszik ki, bizonyítja, hogy az egykori enyedi diák nemcsak jól választotta meg forrásait, de alaposan el is mélyedt azok tanulmányozásában. Az egykori „néma mesterek” közül Sebastian Münster (1489–1552) a XVI. századi protestáns bibliatudomány vezéralakja volt. Héber és arám grammatikái, majd az 1534–1535-ben megjelent, a középkori rabbinikus szerzők kommentárjaiból szemelvényeket tartalmazó héber–latin nyelvű Bibliája Európa minden protestáns egyetemén tankönyvként szerepelt. Kis Miklós Münstertől tanulhatta a bibliai szöveg aprólékos értelmezése mellett a különféle exegezis módszerek hasznát is. Münster ugyanis már bevezetőjében megállapította, hogy az ószövetségi textus nemcsak első értelmében magyarázandó. A gondolat a középkori rabbinikára vezethető vissza, és alapos nyelvi ismereteket feltételez. A *sensus literalis* az allegorikus, a morális, és anagógikus exegezis módszer Nicolaus de Lyra XV. században készült bibliakommentár kiadásában került át az európai keresztény vallástudományba.³ Münster mint grammatikus Johannes Reuchlin és Elia Levita tanítványa volt, de az előbbtől annyiban tért el, hogy a héber nyelvet nem a latin, hanem a saját grammatikai rendszerében dolgozta fel.⁴

Az enyedi diákok önképző körének másik tankönyve a katolikus Sanctus Pagninus (1471–1541) nyelvtana, illetve szölexikona volt. Pagninus Münsterhez hasonlóan David Kimhi, de még inkább Elia Levita nyomán haladt. Főműve, valószínűleg erre utal az enyedi diákok levele, egy héber szölexikon, amiben az ószövetségi nyelv teljes igei gyökálmányát feldolgozza.⁵ A XVI. századi héber nyelvtudomány sokat vitatott alakja, Johan-

³ *Hebraica Biblia latine planeque nova Sebast. Münsteri tralatione etc.* Basileae 1534–1535; *Sebastian Münster's knowledge and use of Jewish exegesis.* In: Erwin J. ROSENTHAL: *Studia Semitica I.* Cambridge, 1971. 127–146; DÁN Róbert: *Humanizmus, reformáció, antitrinitarizmus és a héber nyelv Magyarországon.* Bp. 1973. 21. skk.

⁴ חסלם ם' הדיקרון חסלם ם' *Opus grammaticorum consumatum, ex variis Elianis libris concinatum . . .* Basileae 1544. és különféle kiadások. Értékelésüket l. GEIGER, Ludwig: *Das Studium der hebräischen Sprache in Deutschland vom Ende des XV. bis zur Mitte des XVI. Jahrs.* Breslau, 1870. 75–88; PULVERMÄCHER, D.: *Sebastian Münster als Grammatiker.* Berlin, 1892. — Szölexikonát l. ם' השרש' ם' *Dictionary hebraicum ultimo ab autore Sebastiani Munsteri recognitum et ex Radicibus David Kimhi, auctum et locupletatum.* Basileae, 1564. stb. — A zsidó bibliatudomány értékelését l. Erdélyi fényes. *Misztótfalusi Kis Miklós öröksége.* Bev. és jegyz.: JAKÓ Zsigmond. Bukarest, 1974. 107. p. (A továbbiakban: Jakó.)

⁵ *Hebraicum institutionum. Libri III.* Sancte Pagnino Lucensi autore. Ex. R. David Kimhi transcripti. Parigii, 1549; ם' הדיקרון חסלם ם' *Epitome Thesauri Linguae Sanctae autore Sancte Pagnino Lucensi.* Antwerpiae, 1578. — Pagninusról l. DÁN: *Humanizmus . . .* i.m. 66. skk.

nes Forster (1495—1556) ugyancsak szölexikonával szerepelt a kollégium hallgatóinak tankönyvei között. Mélius Péter egykori mestere a wittenbergi egyetemen, a héber szóalomány elemzése során, jó néhány hibát vétett. A Nadányira panaszkodó diákoknak nyilván nem volt tudomásuk arról, hogy Forster nem tartozott a héber nyelvtudomány élvonalába. Annál értékesebb volt másik tankönyvük, Johannes Buxtorf (1564—1629) munkája. Az idősebb Johannes Buxtorf, egyesítve a középkori rabbinikus, valamint a XVI. századi protestáns koncepciókat, nemcsak grammatikailag és lexikálisan, de értelemszerűen is feldolgozta az ószövetségi textusokat. Magyarázataiban bőséges nyelvészeti példatárat vonultat fel a zsidó exegézis-irodalomból is. Az önképzőkori tankönyvek szerzőinek sorában kiemelt szerepet kapott Franciscus Junius (1545—1602), aki Immanuel Tremellius-sal közös vállalkozásban kiadta az Ószövetség latin fordítását, rövid kommentárok kíséretében.⁶ Kis Miklós az „Apologia Bibliorum”-ban, mint szövegjavításainak forrását, többször említi a Junius—Tremellius-féle bibliakiadást. Ugyanott számos hivatkozást találunk Mattheus Polus Londonban 1669-től megjelenő „Synopsis etc.” című, terjedelmében és jelentőségében hatalmas munkájára. Az angol szerző öt főlíó méretű kötetben nem kisebb célt tűzött maga elé, mint a XVI—XVII. századi bibliatudomány összegzését. E munka jelenlétére Kis Miklós *Apologia Bibliorum*-ában, már Jakó Zsigmond is rámutatott, de ennek részletes bemutatásával adós maradt. Holott Polus *Synopsisa* Kis Miklós bibliaértelmezésének és szövegjavításainak kulcsa. Az olvasóhoz címzett előszó végigtekint a bibliakiadások történetén, és meglepő toleráns hangvételben értékeli nemcsak a zsidó, de a katolikus kommentár-irodalmat is. Bár az anglikán Polus véleménye szerint az elődök munkásságában a „helyes” felismerések és a „borzasztó” tévedések egyaránt jelen vannak, az előbbieket felhasználásával és az utóbbiak kiszűrésével minden kétséget kizáró, kifogástalan szövegfordítást és értelmezést kívánt adni. Feladatának megoldásához a bibliai könyvek sorrendjében haladva vette szemügyre a szövegben rejlő exegetikai, dogmatikai, teológiai problémákat. Polus nem a szokásos kommentált bibliakiadások szűk kategóriájában gondolkodott, hiszen az alapszöveget nem is adja teljes egészében. Csupán ott áll meg, ahol értelmezési, nyelvészeti, történeti vagy logikai problémákat jelzett a korábbi szakirodalom. Az angol bibliatudós műve tehát lényegében a Biblia problémáinak enciklopédiája, amiben a megoldást egyrészt a felhasznált források, másrészt a szerző egyéni véleménye szolgáltatja. Módszerét illetően mindig a *sensus literalis*-ből indul ki, és ehhez tér vissza. Bemutatva közben az értelmezési lehetőségeket, a rokon nyelvek és szövegek nyújtotta párhuzamokat, a korai és későbbi fordításokból merített példatárat, így jutva el a textus korrekt és teológiailag hitelesnek tekinthető fordításához. Az így kapott szöveget hasonló módszerekkel, inkább filológiai, mint teológiai összefüggéseiben értelmezi. Polus tudományos módszereiből következik, hogy bár a mű latin, az héber, arám, szír és görög nyelvtudás nélkül nem használható. Az egyes szócikkekben a különféle nyelvekből vett párhuzamos fogalmak folyamatosan olvasandók, majd a margón hol kisebb, hol bővebb idézetek után kapjuk a felhasznált szakirodalmat. Polus a rövidítésjegyzéket az 1. kötet bevezetője mellé helyezte, ezzel is dokumentálva munkája hatalmas méreteit. A rövidítésjegyzék egyébként arról is tájékoztat, hogy a feldolgozott anyag

⁶Forster értékeléséhez l. GEIGER i.m. 102, 136—137. és FÖRSTER, L.: *Johann Forster, ein Bild aus der Reformationzeit*. ZfHTh 1896. 210—238. Sokat vitatott műve: *Dictionarium hebraicum novum Chaldaicum omnes voces, tam primas quam derivatos quae in S. B. etc. Basileae*, 1607., és a további kiadások. Utoljára B. BAER szerkesztésében: Stettin 1861—1862. Értékelését l. o. és M. STEINSCHNEIDER: *Hebr. Bibliogr.* VI. 1863. 6—7. — JUNIUS nyelvtana: *Grammat. Hebr. Linguae*. Genève, 1590. és 1596. A nagyhatású bibliafordítás: *Testamenti Veteris Biblia Sacra... latini recéns ex hebraeo facti* I. TREMELLIO et F. JUNIO. Francofurti ad Moenum, 1579. Mindkettőjükéről: l. BECKER, W.: *Immanuel Tremellius, ein proselyten Leben in Zeitalter der Reformation*. Leipzig, 1891.

nem szorítkozik a szigorúan vett bibliatudományra, megtalálható abban latin nyelvészeti mű éppúgy, mint numizmatikai szakmunka. Az angol szerző forrásai között a XVI—XVII. századi klasszikus és újabb kommentárokkal ellátott latin fordítások mellett nemzeti nyelvű átültetések is szerepelnek. Mindezek mögött szövegbázisként az 1517-ben megjelent „Biblia Rabbinica Magna” állt, aminek kommentáranyagában a középkori zsidó biblia-exegézis szinte teljes gyűjteménye és az ókori arám szövegváltozatok kaptak helyet. A *Vulgatát* kritizáló protestáns bibliafordítások, mint például a már említett Junius—Tremellius, vagy akár a soknyelvű Arias Montanus-féle kiadás, de az újlatin változatot nyújtó, Lyonban 1542-ben Michael Servet által kommentált Sanctus Pagninus-féle fordítás is szerepel. A forráskritikai apparátushoz fontos adalékot szolgáltatott Polus számára a „Septuaginta”, a szamaritánus Pentateuchus fordítás, a szír és esetleg az arab Biblia.⁷ A rövidítésjegyzék arról is tanúskodik, hogy a szerző mintegy hetven szakmunkából merítette érveit, és mindezek Kis Miklós rendelkezésére is álltak. Aligha vitás, hogy a magyar bibliafordító képes volt e hatalmas anyag kezelésére és feldolgozására. Ő maga arról tájékoztat: „... a szövegeket egybevetettük az eredetivel és egyszersmind más jóváhagyott, azaz a Junius és Tremellius-féle latin, illetve a belga fordításokkal úgyszintén, amikor a Mattheus Polus gyűjteményében szereplő legkiválóbb [szöveg]-kritikusok véleményét is megfontolás tárgyává tettük...”.⁸ 1Sám 6,19-hez írt rövid megjegyzése és Polusra való hivatkozása jól bizonyítja forrásával való kapcsolatát. Itt a héber kifejezés „... ויל”, aminek általánosan elfogadott latin fordítása „et percussit [de populo]” Polusnál, Kalvin, Piscator, Münster, Oleaster, Junius, Pagninus és a tiguriaiak, azaz a zürichiek bibliakiadása alapján fogalmazódott meg.⁹ Ilyen és hasonló párhuzamok számtalan esetben fordulnak elő Tótfalusinál, hol említve, hol elhallgatva a közvetlen forrást, a „Synopsis”-t. Arra is van példa azonban, hogy Kis Miklós megkritizálja Polust, illetve az általa idézett szerzőket, és a maga véleményét egyszerű nyelvtani alapon fogalmazza meg. Ilyen például a 2Krn 9,4: „Az áldozatot, mellyel áldozik vala”. Kis Miklós bár a latin és a holland bibliaváltozatokban, valamint a Polusnál olvasott Junius, Piscator, Petrus Martir, Malvenda és mások nézeteit ismeri, saját véleményét alakít ki.¹⁰ Ez a tevékenység azonban sehol sem irányul az eredeti bibliai szöveg értelmezésére, hanem — mint ez Tótfalusi feladata is — célja mindig a magyar nyelvre való helyes átültetési forma megtalálása. Ennek érdekében vizsgálja a héber szöveg grammatikai és értelmezési lehetőségeit. Kis Miklós, mint hebraista kora általános színvonalát jóval meghaladta, de talán nem állná meg az összehasonlítást Apáczai Csere Jánossal vagy Komáromi Csipkés Györggyel, akik alkotó módon — különösen ez utóbbi — a héber nyelvtudományt sémi filológiai összehasonlító alapon művelte.¹¹ Tótfalusi mindig a magyar nyelv szempontjából vizsgálja a héber szövegeket, még akkor is, ha közös grammatikai szabályokra hívja fel a figyelmet. Érdekes fejtegetése az úgynevezett kal, piel és hifil formák magyar megfelelőjének visszakeresése, és a héberben is meglévő birtokos ragok igei végződésékként való megjelenésének párhuzamba állítása. Remek érzékkel ismeri fel a magyar igeragozásnak a héberrel való összehasonlítási lehetőségeit, így az úgynevezett kal, azaz az egyszerű

⁷ POLUS, Mattheus: *Synopsis criticorum aliorumque Sacrae Scripturae interpretum et commentatorum. I—V.* Londini, 1669—1680. — A „Versiones” között szerepelnek többek között: *Biblia polyglotta* etc. Londini, 1657. Vol. I—VI; *Biblia Hebraea etc. . . studio Joan Buxtorfii.* Basileae, 1618—1620. Vol. I—IV.; *Biblia Maxima ac commentariis Nic. de Lyra et alior.* Parisi, 1660. stb.

⁸ JAKÓ: *i. m.* 98.

⁹ TÓTFALUSI Kis Miklós: *Apologia Bibliorum* etc. Claudiopoli 1697. 8. — POLUS: *i. m.* II. 75.

¹⁰ TÓTFALUSI: *Apologia Bibliorum.* 27. — JAKÓ: *i. m.* 312.

¹¹ LANZERITSCH: *i. m.* 19—20, 24.

igeragozásban az igei gyököt adó egyes szám harmadik személy fontosságát mindkét nyelvben. A magyar és héber tárgyias igeragozást is közel hozza egymáshoz, és még ennél is érdekesebb egy apró megjegyzése, ahol meglepetésszerűen jelenti ki, hogy ne is beszéljünk a hifilről, amely mindenki számára ismeretes.¹² A hifil a héber műveltető ragozás, ami tartalmaz valóban tökéletesen megfelel a magyarnak. Itt nem is az összehasonlítás ténye az érdekes, sokkal inkább az a megjegyzés, hogy az mindenki előtt ismeretes. Sylvester János *Grammatica Hungarolatina*-ja már foglalkozott ezzel a kérdéssel, és megállapította, hogy van egy igeragozás a héberben (hifil), amellyel a magyar nyelv igen gyakran él. A magyar is, meg a héber is egy szóval fejezi ki.¹³ Minderre például a latin nem alkalmas.

A fentiekben bemutatott források és nyelvészeti megfigyelések azt a következtetést engedik meg, hogy Tótfalusi Kis Miklós a héber filológiában túljutott a szövegfordításhoz tapadó szükséges ismereteken és széles körű tudományos bázisra támaszkodva, jó héber filológusként végezte el maga elé tűzött feladatát. Mindehhez természetesen sok segítséget nyújtottak hollandiai barátai, valamint Kaposi Sámuel és köre.

A nyomdász Tótfalusi Kis Miklósnak is szoros kapcsolatai voltak a héber filológiával. Betűmetszőként a kor legszebb betűtípusait hozta létre, nyomdászként pedig a fentebb említett Kaposi Sámuel két héber munkáját rendezte sajtó alá. A kolozsvári műhelyből került ki Jacobus Alting héber-latin grammatikája. Mindezek nem jöhettek volna létre az enyedi diákok „néma mestereinek” segítségével nélkül.

Hozzátehetjük, a mai magyar tudományos élet is meríthetne Tótfalusi és a héber nyelv kapcsolatából. Évek óta súlyos könyvtári és kiadói probléma a héber betűk magyar átírása. Fejlődő művelődéstörténeti kutatások és a közművelődés is egyre inkább megismerkedik a Bibliával és az ahhoz kapcsolódó szakirodalommal. De ahány szerző, annyiféle átírásban jelennek meg a héber szavak. Tótfalusi, amikor a Károli Bibliát javítja, számos hasznos észrevételt tesz. Az egységes gyakorlat kialakításakor tanulhatnánk tőle.¹⁴

DÁN RÓBERT

Tótfalusi Kis Miklós kiadványai.* Tótfalusi Kis Miklós elismert nyomdász és betűmetszőként azzal az elhatározással indult vissza 1689-ben Amszterdamból Kolozsvárra, hogy saját eszközével, a könyvvel segíti majd elő a hazai művelődést. Erre a feladatra buzdította Bethlen Miklós erdélyi kancellár is, amikor hazatérését e szavakkal sürgette: „Csínáljunk Erdélyből egy kis Hollandiát.” Amszterdami és kolozsvári munkásságáról, valamint anyagi és társadalmi helyzetéről az 1698-ban kinyomtatott *Mentsége* elég részletesen tájékoztat. A teljes életműről azonban e drámai erejű dokumentum még nem számolt be. Ezért ma ismert nyomtatványai alapján próbáljuk felvázolni, hogy milyen korszerű kiadói politikával és sokoldalú tevékenységgel szolgálta Tótfalusi Kis a hazai művelődést.

Amszterdamban előkelő megrendelők számára készített nemcsak különféle latin és görög, hanem héber, örmény és grúz betűtípusokat. Legfőbb célja azonban az volt, hogy így szerzett vagyonával korrekt szövegű és kényelmesen használható teljes magyar bibliát adjon közre. Az 1685-ben befejezett Biblián kívül Amszterdamban készült betű-

* Elhangzott a Tótfalusi Kis Miklós amszterdami bibliakiadásának emlékére Debrecenben, 1985. április 25–27-én rendezett konferencián.

¹² JAKÓ: *i.m.* 120.

¹³ SYLVESTER János: *Grammatica Hungarolatina*. Neanesi, 1539. 70a.

¹⁴ JAKÓ: *i.m.* 142–158.

metszői tehetségének két alapvető dokumentuma: *Specimen* néven ismert betűmintalapja és grúz betűinek mintája. Egyidejűleg azonban a magyar olvasóknak is lényegesen többet nyújtott, mint amit a Biblia kinyomtatásával „egy szegény legény”-ként magára vállalt. Önállóan is közreadta az Új Testamentumot és két kiadásban a zsoltárokat.

Mivel a 17. században a legtöbb ember által olvasott bibliával már ellátta az országot, Kolozsvárott hozzákezdett művelődési programja további megvalósításához. Itt is nyomtatott természetesen teológiai és vallásos műveket. Ilyen jellegű kiadványainak együttese azonban össztermésének alig egyharmada.

E nyugaton megismert, fejlettebb polgári kultúra hatására Tótfalusi Kis Kolozsvárott már a világi műveltség megszerzéséhez és csiszolásához igyekezett minél több hasznos és olcsó könyvet előállítani. Ezért adott közre tankönyveket, értékes tudományos és irodalmi alkotásokat, meg olvasásra, okulásra csábító, népszerű műveket. Hogy milyen körülmények között kiadói politikát követett, azt latin tankönyv-kiadásai is szemléltetik. A középkori latin nyelvoktatás alapműveként ismert Donatuson kívül kiadta az Alvarez-féle latin nyelvtant, Cordier és Erasmus latin beszélgetés-gyűjteményeit, a németalföldi polihisztor, Gerhard Johann Vossius *Rhetorice contracta*-ját, valamint a sárospataki működése révén az erdélyi iskolaügyre is ható Comenius *Orbis sensualium trilinguis*-ét. Megjelent sajtóján a kolozsvári református kollégium tanárának, Molnár Gergelynek *Elementa grammaticae Latinae* című tankönyve, amelyet a magyarországi iskolákban még a 19. században is használtak. Az iskolai színjátszás pedagógiai jelentőségét ismerve közreadott latin iskoladrámákat is.

Egyéb tankönyv-kiadványai közül említést érdemel a két héber nyelvtankönyv: Jakob Alting grönningeni professzor *Fundamenta punctuationis linguae sanctae* című munkája, valamint a Sárospatakon és Gyulafehérvárott is oktató Kaposi Juhász Sámuel *Memoriale hebraicum*-ja. Megjelentette Tolvaj Ferenc *Arithmetikáját*. Szönyi Nagy István *Magyar iskola* című ábécéskönyvét pedig nemcsak kinyomtatta, hanem az analfabétizmus csökkentésére ingyen osztotta szét.

Magasabb szintű ismereteket terjesztett a nagyenyedi református kollégium kiváló polihisztor tanárának, Pápai Páriz Ferencnek népszerű tudományos műveivel, köztük az első magyar orvosi munkával és címertani kézikönyvvel. Az Amerikáról szóló első magyar könyv kinyomtatásával viszont a korszerű világkép kialakítását segítette elő. Gondja volt arra is, hogy a társadalom minden rétegét ellássa a képzettségének és igényeinek megfelelő szórakoztató olvasmányokkal. Olyan értékes alkotások mellett, mint Balassi és Rimay *Istenes énekei*, Nyéki Vörös Mátyás versei vagy Haller János *Három históriája* rendszeresen megjelentetett hasznos ismeretekkel bővített kalendáriumokat s nyomtatott ellenségei által hiábavaló históriáknak bélyegzett széphistóriákat is.

Sajtójával minden vonatkozásban a korszerű ismereteket kívánta terjeszteni. Ezért különösen ügyelt arra, hogy nyomtatványai nemcsak tipográfiai, hanem helyesírási és tartalmi szempontból is kifogástalanok legyenek. Mint egykori fogarasi iskolamester és művelt polgár természetes kötelességének tartotta, hogy a kiadandó kéziratokat tárgyi, nyelvi és helyesírási szempontból javítsa. A helybeli tudományos tekintélyek írásainak korrigálásával azonban — meg a hazai közgondolkodásnál haladóbb nézeteivel — számos ellenséget szerzett és kemény megtorlást váltott ki. Ezért kényszerült elveit és becsületét írásban megvédeni: előbb az *Apologia Bibliorum*-ában (1697), majd a *Mentségében* (1698). További két munkája az *Apológiát* és a *Mentséget* kényszerűségből visszavonó *Retractatio* (1698), amelyből példány nem maradt fenn, valamint az 1697. évi kolozsvári tűzvész leíró *Síralmas panasz* című verse. Műveiben ugyanúgy a polgárság érdekeit képviselte, mint egész kiadói tevékenységében. Még szakácskönyvként is olyan munkát adott közre, amely „leginkább a becsületes közrendeknek” kíván szolgálni, „azokat tanítja, miképpen kellessék két vagy három tál étket készíteni”. Hogy mennyire reálisan mérte fel e téren

is a lakosság igényeit, azt a könyv sikere igazolta: a kolozsvári szakácskönyvet százhusz évig folyamatosan újranyomtatták.

Tótfalusi Kis Miklós számos nyomtatványa nem maradt fenn. Pedig az utóbbi évtizedek szisztematikus kutatásai és betűtípusvizsgálatai révén jelentősen gazdagodott oeuvreje. 1896-ban Ferenczi Zoltán kolozsvári nyomdászattörténete 70 hiteles kiadványát írta le. 1972-ben viszont már 100 kolozsvári nyomtatványáról számolhattunk be Haiman György *Tótfalusi Kis Miklós* című monográfiájának Bibliográfia fejezetében. E mű megjelenése a hazai és romániai intézményekben további kutatásokra ösztönzött és addig ismeretlen Tótfalusi-nyomtatványok felismerésére vezetett. Így az említett monográfia 1983-ban megjelent angol nyelvű kiadásában már 110 kolozsvári kiadványát sorolja fel a bibliográfia.

Tótfalusi Kis kolozsvári tipográfiai életműve már azóta is gazdagodott egy újabb nyomtatvánnyal és minden bizonnyal a jövőben is gyarapodni fog. Több irodalmi utalás említ ugyanis olyan alkalmi műveket, főleg gyászverseket, amelyek 1694 és 1702 között Kolozsvárott jelenhettek meg. Levéltárakban, hagyatékokban is feltételezhető eddig ismeretlen kisebb nyomtatványok, vagy egylevelesek lappangása. A *Mentség* egyik utalása szerint Tótfalusi Kisnek szemére vetették, hogy ő is „csak olyan apróságot — Argirust, Tékozlót, Asszonyokról való s egyéb hiábavaló históriákat” nyomtat s nem derék könyveket. A fennmaradt „derék” Tótfalusi-könyvekhez hasonlítva azonban nagyon kevés az említett három „hiábavaló história”. Ebben a műfajban is számolhatunk tehát további Tótfalusi-kiadványok, vagy töredékek előkerülésével.

E feltevést látszik igazolni az a tény, hogy számos Tótfalusi-nyomtatvány egyetlen példányban s csak néhány éve vagy évtizede ismert. Az egylevelesek többsége unikum. Közéjük tartozik az Amszterdamban készült *Specimen* és a grúz betűminta, valamint nem egy hivatalos kiadvány, rendelet, alkalmi nyomtatvány. A tankönyvek közül unikum a *Donatus*, a Cordier-Erasmus-kötet, az Alvarez- és a Molnár Gergely-féle latin nyelvkönyv, valamint Szőnyi Nagy Istvánnak ingyen szétosztott ábécéskönyve. Kereken 35 Tótfalusi Kis-nyomtatvány unikum és mintegy 20 kiadványa csupán külföldön, főleg erdélyi gyűjteményekben maradt fenn.

Ha számszerűleg is értékelni kívánjuk Tótfalusi Kis kolozsvári életművét, azt állapíthatjuk meg, hogy magyar nyomdásztársainál nehezebb körülmények között nemcsak minőségi, hanem mennyiségi szempontból is jelentős tevékenységet fejtett ki. Az 1690-es években az ország még nem heverte ki a hosszú felszabadító háború következményeit. A lakosság elszegényedett, a városok számára különösen fontos kereskedelem kibontakozását a közbiztonság hiánya gátolta. A színvonalas könyvkiadáshoz szükséges anyagi feltételekkel egyedül a nagyszombati katolikus egyetem nyomdája rendelkezett. 1694 és 1702 márciusa között — tehát abban az időszakban, amikor a kolozsvári Tótfalusi sajtó termékei napvilágot láttak — Nagyszombatban kereken 250 könyv jelent meg. A lőcsei Brewer-nyomda egykorú teljesítménye 140 mű, a nagymúltú debreceni nyomdáé kereken 35 nyomtatvány. Tótfalusi Kis ugyanezen idő alatt 110 nyomtatványt adott közre. Pedig sem a főurak, sem a városi tanács támogatását nem élvezte, mint a nagyszombati, vagy a debreceni könyvnyomda. Ellenkezőleg: munkásságát egyre több személyes sérelem, zaklatás és anyagi megterhelés gátolta. Öt évvel első kolozsvári nyomtatványa megjelenése után, 1699 elején testileg-lelkileg megrokkant. 1702. március 20-án, 52 évesen halt meg.

Életműve befejezetlen maradt: olyan torzó azonban, amely csonkaságában is méltóképpen szemlélteti Tótfalusi Kis Miklósnak a hazai általános művelődést, a polgári kultúra kibontakozását elősegítő kezdeményezéseit és kivételes tipográfiai képességét.

A Tótfalusi-kurzíválások és az elveszett „Valedictoria” részletei a „Mentség”-ben. A *Mentség* 18. pontjában (az 1698. évi kolozsvári kiadás 57—58. lapján) ezt írja Tótfalusi Kis Miklós:

„Hogy tsak kitsényen áll, t.i. hogy engemet kivetvén mást állasanak a' *Typographiaba*. Felelet. Önként-is megtsелеkedtem volna én azt eddig, és ha bokrosan egyszersmind értek volna ennyi *tentatívók*, soha nem álhattam volna tovább: a'mint hogy kész valék én tsak tavaly-is, és minden bizonynal elkövettem volna, hogy *renunciáltam* volna ennek a' tisztemnek. Mert már hét esztendőől fogva eléggé *experialtam*, hogy tsak fogyunk e' miatt, és hova tovább mindenünkből kifogyunk, ha mind így, és koldússágra jut ügyünk: mellyhez képest méltán unszolt néha a' feleségem, hogy hagyjuk belé a' *Typographiát*, és üzzük az *Oeconomiát* (egyéb módját az életnek nem látván) és ha tsak azon lészünk, tapasztalhatóbb haszna léssen. De gondoltam, hogy Istenemet megbántom véle, ki erre hívott engemet, úgy mutatta minden körülöttem való dajkalkodásával.

Mindazáltal a' kik ezt kívánva kívánnyák, 's ma-is munkálkodják, azok kedvekért feltésem itt azon szavaimat, mellyeket tavaly *Valedictoriamban inseraltam* volt. *Durum enim est, fateor, énnekem, minekutanna ifjúi erővel gyűjtött annyi keresményemet e' Hazába béhoztam, itt a köz jóra való igyekezetim miatt elköltöttem, és itt már annyira megfenelettem; már vénségemre mazúrúl, annyi tseléddel és olyan gyengékkel olyan utra (Belgiumba, a' mellynek nyelvén értek) indulnom, melly az erejekben virágzó ifjú embereket-is úgy meg szokta tántoritani egéségekbefn], hogy (ha meg-ne[m] sinlené a' mint látjuk és tudjuk) nem sok vagonon hosszú életü közzülök, a' kik azt az útát nyomták: és posito hogy *salvis corporibus* oda penetrálhassunk; ha ott véletlen történik nékem szemem hunyása, gyámoltalan állapotjokban azokat valahol a' más ember fala alatt eszik meg; vagy ha életben maradnak-is, bényeli őket az idegen föld, és édes Hazájoknak tsak hírét hallják nagy zokogva.*

Ez ilyen speculatio tartóztatott engemet itt eddig is; mert ez a' resolutio nem most kezdődött én bennem, noha quoad externam faciem úgy kormányoztam dolgaimat, hogy senki észre nem vötte elmémnek ily megbódultságát. Hasonlatosképen a' feleségem-is sokat sópánkodott ilyenképen: Itt ha tsak egy hitván tsizmadiához mentem volna is (azt mondja) sokkal jobb lött volna: mert a' magam felekezetem között, rokonságim és jóakaróim között maradnék, és nem kételevittetvén olyan messze idegen földre vetődni, mellynek mind nyelvétől mind ruházatjától irtódom. &c.”

Tótfalusi-életrajzában (Bp. 1899. 171—173) Dézsi Lajos így kommentálta a *Mentség* idézett részletét: „Azzal is fenyegették, hogy elveszik tőle a nyomdát s másnak adják; [...] Kis rendkívül el volt keseredve [...] Elkeseredésében előbb arra gondolt, hogy örökre fölhagy a könyvnyomtatással (*Mentség* 57. l.) [...] De azután bosszút áll ellenségein. »Bujdosásra indulván — így önti ki lelke keserűségét — az erdélyi méltóságoknak hitleveleket, mint Amurates a Lengyel Lászlót, kopia hegyébe függesztvén, valahol járok kelek Európában, pleno ore ebuccinalom ezt: Ez az erdélyiek hiték, így s így nyomorították meg a Hazája javára tellyes lélekkel igyekező szegény legényt.» (*Mentség* 95., 20. l.)

Útra készülve, már búcsúiratát is elkészítette, melyből fentmaradt egy töredék, lelke fájdalmas tépelődésének valóban megható bizonyosságául; — És következik a *Mentség* 18. pontjából a *Valedictoria* említése utáni idézet, onnan, hogy „Durum enim est, fateor”, addig, hogy „édes Hazájoknak tsak hírét hallják nagy zokogva”.

Dézsi tehát már a múlt század végén felismerte, hogy a *Mentség* 18. pontja az elveszett búcsúirat, a *Valedictoria* „egy töredék”-ét őrizte meg. Erről azóta sem mondott többet a kutató. Legutóbb Jakó Szigmond *Erdélyi fények* című Tótfalusi-kiadása is (Bukarest, 1974. 460) így utal rá: „E megrázó erejű búcsúirat sajnos nem maradt fenn; szövegéből csak az idézett részlet ismeretes.”

Ha alaposabban szemügyre vesszük a szóban forgó részletet, már arról kiderül; valószínűleg terjedelmesebb, mint ahogy idézni szokták.

A *Valedictoria*-hoz valamilyen formában talán már a 18. pont első bekezdése hozzá tartozhatott, hiszen itt exponálja Tótfalusi a „tavaly”, azaz 1697-ben történt megpróbáltatásokat, a tipográfiaiából való kivettetés tervét, illetve az önkéntes visszavonulás tépelődő végiggondolását; nemcsak nyomatékosan említve, de idézve is feleségét: „hagyjuk belé a

Typographiát, és üzzük az *Oeconomiát*”. A tavalyi esztendő a kétségkívül a *Valedictoriá*-ból vett hosszabb idézetet bevezető mondat is említi, feleségének részletesebben citált véleményét pedig az a második bekezdés őrizte meg, amit az új *Mentség*-kiadások különféle képpen, de mind következtelenül közölnek. A 18. pont kezdő és záró része között tehát motívumismétlő retorikai kapcsolat áll fenn, s ez a kapcsolódás még nyilvánvalóbb, ha figyelembe vesszük a két bekezdés közötti hasonló ellentétezt: „Belgiumba a’ mellynek nyelvén értek” — mondja Tótfalusi; „mellynek mind nyelvével mind ruházatjától irtódom” — sopánkodik a feleség.

Ez a tudatos retorizáltság különösen az első bekezdésre érvényes. Ellentét ebben is van: gondoljunk a kissé túl öregre stilizált — ekkor 47—48 éves — Tótfalusi és az „erejekben virágzó ifju emberek” hatásos szembeállítására. Rejtettebb irodalmias igényesség jele, hogy Tótfalusi családjának halálvíziója biblikus és talán népköltészeti ihletettségre vall. „Ha ott véletlen történik nékem szemem hunyása, gyámoltalan állapotokban azokat valahol a’ más ember fala alatt *eszik meg*; vagy ha életben maradnak-is, bényeli őket az idegen föld, és édes Hazájoknak csak hírét hallják nagy zokogva” — olvassuk az első bekezdésben Tótfalusi túlfűtött lírai képzelgését családtagjainak idegen földön bekövetkezhető haláláról. A meghökentő „más ember fala alatt *eszik meg*” a Zsoltárok könyve ismeretes helyére céloz (LXIX, 2):

„Szolgáid holttestét az ég madarainak adták eledelül, szenteid húsát a föld vadjainak.”

De van e legősibb természet temetés módnak, a szeretteitől távoli bujdosásban elhaló szolgáltatótságának erdélyi népköltészeti emléke is:

„Sirass édesanyám, míg előtted járok, / Mer aztán sirathatsz, ha tőled elválok [. . .] // Istenem, istenem, hol léssen halálom, / Erdőn-e vaj mezőn, vaj pengig tengeren? / Ha erdőn veszek el, ki temet el engem, [. . .] // El is eltemetnek az erdei vadak, / Meg is megsiratnak az égi madarak . . .” (Gyergyószentmiklóson gyűjtötte Kodály, 1910-ben).

Az Erdélytől búcsúvételre készülő, szeretteinek idegen földön lehetséges halálát elképzelt Tótfalusi éppígy vizionál; csak az erdőből-mezőből lesz nála „más ember fala”, az édesanya sírásából a messzire szakadók „nagy zokogása”.

A második bekezdést a folytatódó gondolatmenet és a folytatódó kurzív kiemelés köti az elsőhöz, s hogy utolsó szavával egy kétbekezdéses összefüggő idézet ér véget, illetve hogy a *Valedictoriá*-ban még folytatódott, azt a stb.: az &c. = et cetera mutatja. E második bekezdésből csak a belső idézetet indító „Hasonlatosképen a’ feleségem-is sokat sopánkodott ilyenképen” nem kurzív, s épp azért nem, hogy nyomatékot adjon a kettőspont után következő idézetnek. Ez az összekötő kurzíválás sajnálatosan hiányzik a Jakó-kiadásból, de elmaradt ott az „*Ez ilyen speculatio tartóztatott . . .*” bekezdés voltának jelölése is. E bekezdés Bán Imre (1952) és Tordai Zádor (1954) kiadásából ugyancsak hiányzik, márpedig a bekezdésekkel fősvényen bánó *Mentség* eléggé zsúfolt tipográfiai összképében egy-egy bekezdésnek igazán kiemelendő jelentősége van. Bán és Tordai a kurzíválást azonban megtartotta (csak az *etc.* maradt el mindkettőjüknél, de megvan az *etc.* a bekezdésre és a kurzíválásra nem ügyelő Jakónál). A *Mentség* eredeti tipográfiája ezzel a sokféle következtelenséggel szemben a *Valedictoriá*-ból származó rész egységét az egyöntetű kurzív szedéssel emeli ki, s a kurzíválással, és az *etc.* zárással egyszersmind idézet voltát hangsúlyozza. (A feleség fenntartásai kisszerűek a disszidáláson tépelődő Tótfalusi töprengéseihez képest — vethetné ellen valaki amaz elképzelésnek, hogy ez a második bekezdés is *Valedictoria*-idézet. A *Mentség* még ennél kisszerűbb asszonyi sérelmeket is felsorol; az önvédelmi irat a feleségnek is szól, az ő megaláztatásait is kibeszéli.)

A *Mentség* szövegében „feloldott” *Valedictoria* az új kiadásokban azáltal is elsikkad, hogy a címet (esetleg műfajt) jelölő, verzális kezdőbetűjű, kurzív *Valedictoria* szót mind Bán, mind Tordai, mind Jakó kurrens antikvából szedeti, pedig cím voltát Tótfalusi éppen a nagybetűs kezdéssel és a dőlthetűs szedéssel hangsúlyozza az antiqua-közegben. (Ilyen címkiemelésekre a *Mentség* még számos példával szolgál. Vö.: 18: „ezt találta *in Prae. ad Hebr.*”, 21: „ama’ szerint. *Préd.*”, 23: „Az *Apologiából* megtetszik”, 29: „a’ Sidó *Grammaticában*”, 47—48: „hogy én-is tsak olyan apróságot, *Argirust, Tékozlót, Asszonyokról* való s egyéb hijjába való historiákat nyomtatok”, 51: „ezer *Kalendariomot* nyomtatnak”, 71: „mikor a’ *Monodia Apafianát* tsinálta”, „Mikor az *Ars Heraldicát* nyomtattuk” „a’ *Rhetorica Vossii*”, 82: „Annak tsak az első része szól az *Asszonyokban kivett dolgokról* [. . .] A Második része szól az *Asszonyoknak tisztelkről*; a’ Harmadik egészen a’ jó *Gazdasszonyokról, vagy azoknak Ditséretekről*”. stb, stb.)

A *Valedictoria* megszületésének körülményeire a *Mentségben* máshol is utal Tótfalusi; amikor azonban nem idéz belőle, az összefüggő kurzíválás is elmarad. Az 55. lapon, a 17. pontban olvassuk: „illendőnek nem ítéltem, hogy ilyen drága mesterségeket [. . .] ingyen közöljek [. . .] olyan háládatlan Hazával, mely javára igyekező fiát illy betstelenül *tractálja*, és ha lehetne, magából kivetné [. . .] Nem tsak arra mentem (megvallom) hogy méltónak ne ítéljem e’ Hazát mesterségeimre; hanem arra-is *resolváltam* vólt csak tavalys magamat, hogy vég bútsút vegyek tőle: lehetetlenek látván tovább itt *subsistalom*. Sőt még nem tsak erre *resolváltam* vólt magamat; hanem hogy, ha ugyan *exiliumban* kell mennem, egy *Apologiával* ugy elhiresitem Erdélyt egész Európában, és valahol járok, a’ hamis hitet ugy a fejekbe tsapom”. A 21. pontban, a 60. lapon ismét előhúzza „búcsúzó szándékát, amelynek pontos idejét is megjelöli: „az elmúlt ősszel hogy ujjolag bútsúzó szándékomtól elfordítván elmémet, megmarasztának, mentem vala ő Nagyságához Gyaluba”. (Vajon hogyan kell értenünk azt, hogy „ujjolag bucsuzó” szándék? Már 1697 előtt is gondolt arra, hogy „exiliumba kell mennie”?)

A *Mentség* 57—58. lapján olvasható *Valedictoria*-idézet 25 sornyi terjedelmű. Ennél nagyobb — 35 sorra rugó — összefüggő idézettel a 39. pontban, a 94—95. lapon találkozunk. Megítélésem szerint ez is a *Valedictoria* szövegéből került a *Mentség*-be. Már Dézsi kiemelte néhány mondatát, de láttuk, hogy ő a 18. pontbeli idézetből is csak egy részletet tekintett *Valedictoria*-töredéknek; a 39. pontra nem fordított különösebb figyelmet.

A 39. pontban Tótfalusi több írásából is idéz: 1. „Ő Nagyságoknak ’s ő kegyelmeknek azt irtam”, 2. „Ismét, hogy Melt: Gubernátor Uramnak ezt irtam”, 3. „Egy supplicatiomban [. . .] irtam illyet”.

Ezt a supplicatio-részletet összefüggően citálom:

„Egy supplicatiomban (a’ véghetetlen ’s igen káros tekergést elunván) irtam illyet: *A’ szegény özvegy addig járt a hamis Biróra, hogy elunván a’ sok importunitást végre felvésszi ügyét annak. De én. etc. Ismét: Amaz Izraelbéli király a’ szegény Asszony gyermekének megételének alkalmosságával jelette nagy extremitást látván, erre fakad-ki: Mit várom még-is az Urat? Én-is ennyi sok káros és nagy orczátlankodással együtt járó fáradsággal tsak Audentiat sem nyervén Nagyságtoktól, kegyelmeitektől, méltán szólhatok így:”*

Ami a fenti supplicatio-részletben idézet, azt Tótfalusi kurzíválja, ami szerzői közlés, azt antiquából szedi, s antiqua szedéssel emeli ki a kurzív idézeteken belüli idegen szavakat is: „Extremitast”, Audentiat”. Rendkívüli tipográfiai következetessége a supplicatio-részlet kettőspontja után is folytatódik. Most jön a 35 soros nagy idézet, de ezt valamiért (talán mert túl hosszú vagy mert el akarja különíteni attól, amit eddig a supplicatióból kurzív kiemeléssel idézett) nem kurzíválja, hanem idézőjelbe teszi. Mégpedig ama régi módszerrel, hogy a hosszú idézet minden sorának első betűhelyét idézőjellel tölti ki. (Az idézőjelek utáni egy-egy üres betűhely azt a látszatot kelti, hogy ezek *detto* jelentésű macskakörmök is lehetnek. Ha így van, a kurzíválás megismétlését jelzik.) Az antiqua szedésű 35

sorban a kiemelések természetesen ismét kurziválással különülnek el; az előbb antiqua kiemelésű „Audentia” a tipográfiai következetesség jegyében most dőlt betűvel ismétlődik: „*Audentia*ját”. Próbáljuk meg utánozni az eredeti nyomtatvány szedéstükrét:

tok így: Mit várom még-is tovább a' Nagyságtok *Aude[n]-*
 ” *tia*ját? Ennyi ideig itt tekergésemmel nem tudék egye-
 ” bet *obtinealni*; hanem hogy az Urak közzül egyik a' má-
 ” sikhöz igazit, mint egy bolondot. &c. Mint egy *Regalis-*
 ” *tanak* minden Ország gyűlésében ott kell nékem lötyög-
 ” nöm fityegnem, 's ugyan példa beszéddé löttem már e-
 ” zért az embereknél: Mintha tölem az szinte úgy megle-
 ” hetne, mint mástól, a' kinek vagy hivatala hozzá, vagy
 ” valami interesse van benne; holott én is mintha tövisen
 ” ülnék mindenkor, midőn otthon két *Officinam*, t.i. *Fu-*
 ” *soriam* 's *Typographiam* az én jelen létemet (jól akarván
 ” dolgozni) igen megkívánnyák. Én azt-is látom már,
 ” hogy külömben nem, hanem ha valami véletlen dolognak
 ” *patrolásával excitalthatom az embereket ügyemnek elővé-*
 ” *telére*: mint Absolon Joábot külömben magához nem ve-
 ” hetvén az Attyával való megbékéltetés végett, asztagját
 ” gyujtatja-fel. De az-is *periculusom* lévén, a' mi az én te-
 ” hetségemben könnyebbe[n] áll, ahoz kell nyulnom: t.i. sok
 ” nyavalyáimból való egyszeri kimenekedésemre ezt látom
 ” *praesentissimum remediūmnak* hogy ugy veszessem maga-
 ” mat, mint Sámson, közönséges romlással. T.i. innét
 ” haza menvén, mind azt, valamit ennyi esztendőök alatt
 ” annyi költségemmel és véres veritékemmel a' Haza hasz-
 ” nára készítettem, mind öszve rontván, még a port-is
 ” leverjem lábamról mondván: Nem méltó ez az hely én
 ” hozzám. *Post quo fata trahent*, bújdosásra indulván, az
 ” Erdélyi Méltóságoknak hit leveleket, mint Amurates a'
 ” Lengyel Lászlójét, kopia hegyébe függesztvén, valahol
 ” járok-kelek Európában, *pleno ore ebuccináljam* ezt: Ez az
 ” Erdélyieknek hitek, így nyomorították-meg a' Ha-
 ” zája javára tellyes lélekkel igyekező szegény legényt. Az
 ” én életem szüntelen való halál, midőn lelkemnek szün-
 ” len való fájdalomával, a' véghetetlen *injuriák* alatt eszem
 ” kenyeremet, és a' száma nélkül való meggyözhettlen
 ” akadályok czéломtól felette igen messze vetnek. &c.

Hogy a *Mentség* e leghosszabb idézete a *Valedictoria*-ból való, az az elbujdosás tervére utaló korábbi célzásokkal összevetve is kiviláglik (a szövegegyezéseket szemléltető kurziválások most természetesen tölem valók):

55. lap, 17, 1. pont:

„olyan háládatlan *Hazával*, mely *javára igyekező fiát* illy betstelenül tractálja, és ha lehetne, magából kivetné”

55. lap, 17. 3. pont:

„ha ugyan exiliumban kell mennem, egy Apologiával úgy elhíresítem *Erdélyt*, egész *Európában*, és *valahol járok-kelek*, a' hamis *hítet* úgy fejekbe csapom”

95. lap, 4–6. sor:

„Ez az Erdélyieknek hitek, így, s így nyomorították-meg a' *Hazája javára* tellyes lélekkel *igyekező szegény legényt*”

95. lap, 1–5. sor:

„bujdosásra indulván, az *Erdélyi Méltóságoknak hit leveleket*, [...] *valahol járok-kelek Európában*, *pleno ore ebuccináljam* [...] Ez az Erdélyieknek *hitek*”

Még inkább a búcsúvételre utalnak az ilyen kifejezések: „a port-is leverjem lábamról;” „Nem méltó ez a hely én hozzám”; „*Post quo fata trahent*” (Aztán amerre a végzet visz); „bujdosásra indulván”; „valahol járok-kelek Európában”.

Feltűnő, hogy az ugyancsak *etc.* rövidítéssel végződő 35 soros *Valedictoria*-idézet is (akárcsak a 25 soros, illetve a *supplicatio*-részlet) át van szöve bibliai példákkal, exemplumokkal (Absolon, Joáb és Sámson, Lengyel László és Amurates); ez itt is a retorizáltság, a tudatos komponálás jele. (A protestáns 'apologetikus történet szemlélet népszerű László—Amurates exemplumáról lásd Bán Imre Apáczai-monográfiájának egyéb példáit, Bp. 1958. 309, továbbá a Szepesi Csombor-kritikai kiadást, Bp. 1968. 608.) A *Valedictoria* Tótfalusi Kis Miklósnak bibliai és történelmi exemplumokkal megtűzdelt, retorikai hatásra törekvő, lírai hangvételű műve lehetett.

Az előttünk fekvő szöveg idézetkapcsolásaiból csak az nem világos, hogyan függ össze a 35 sor a *supplicatio*-val? Első olvasásra úgy tűnik fel, hogy egyszerűen a *supplicatio* részlete, de akkor miért különül el attól tipográfiailag mégis? Netán a *supplicatio* és a *Valedictoria* azonos részletéről vagy bizonyos motívumismétlődéseiről lenne szó? Kérdéseinkre az elveszett *Valedictoria*, illetve a *Mentség* 39. pontjában idézett többi Tótfalusi-mű szövegének ismerete adhatna megnyugtató választ.

Hogy a 39. pont első három lapjának szövegét, bekezdéseit, kurziválásait és idézőjeleit mily változatos eltérésekkel adják vissza (illetve nem adják vissza) a későbbi kiadások, felesleges precíz példákkal szemléltetni. Különösen Bán, de Tordai is, a megértést jól segítő bekezdéseket alkalmazza, Jakó hűbb az eredeti tipográfiához, abban azonban mindhárman egyformán döntöttek, hogy a 35 összefüggő sort is kurzívval szedették. Ha már így történt, legalább azzal kellett volna követni az eredeti tipográfiát, hogy a kurzív szedésben antiqua-kiemelések ne alkalmaznak.

Tótfalusi kevés eltéréssel kurzív kiemelésének azonban különösen mostoha sors jutott a későbbi kiadásokban: teljes pontossággal eddig egyik szövegkiadó sem követte konzekvensen a *Mentség* 1698. évi első kiadását. Határozottan úgy vélem, hogy a Tótfalusi-kurziválásokat nem szabad megváltoztatni, azaz eltörölni. Nem szabad mindenekelőtt azért, mert — nemcsak a *Valedictoria*-példákból kitetszően — hosszabb-rövidebb idézeteket jelölnek. Jelölik továbbá a latin és magyar proverbiumokat, velős mondásokat, a bibliai helyeket, a középre rendezett verssorokat, olykor az idegen neveket (pl. 23: „*Coccejus Uram*”), a városokat (uo. „*Ultrajectumban* tanuló, 68: „*Amsterdamhoz képest Armenia*”), továbbá az idegen (latin) szavakat, szókapcsolatokat, a szereplők mondásait, a párbeszéd-szövegeket stb. Tótfalusi kurziváló következetessége még az oly sűrűn előforduló nyomdai mesterségyszavak esetében is érvényesül, mint *Typus, correctio, Officina, Corrector, materia, renovál, Typographia* (az idézett szavak mind a 29. lapról valók). A *renovál* (és több száz magyarul ragozott latin szó-társa) azt is mutatja, hogy a latin szavak esetében Tótfalusi többnyire a szótőnek vagy szótári alaknak vélt szórész kurzív kiemelésére törekedett. Aki összeállítaná és minősítené ezek listáját, összegezhethé a helyesírási, szöveggondozási kérdésekben is bátran nyilatkozó és cselekvő nagy tipográfus következetességének vagy következetlenségének törvényszerűségeit.

Irodalomtörténészként én a *Mentség* olyan értelmező végigolvasását szorgalmaznám, ami a lehetőségekhez képest világosan elkülönítené az idézeteket, a néhány szavasakat is, hogy azonosításukkal vagy érdemi kiemelésükkel gazdagíthassuk Tótfalusi Kis Miklós irodalmi főművének életrajzi-műveltségi színeképét.

A szép Tótfalusi-kurzivákkal szedett, dőlt betűs formájú szavaknak, mondatoknak, hosszabb szövegrészeknek, idézeteknek már csak azért is kegyelmeznünk kell minden új *Mentség*-kiadásban, mert érvelő, bizonyító, magyarázó műről lévén szó, a kurzív kiemelés is figyelemfelhívásnak, ha tetszik, érvnek tekinthető. Nem szabad elfelejteni azt sem, hogy a *Mentség* szerzője nyomdász: amit ő nem mondhat el másként, azt elmondja, kiemeli saját mestersége-művészete nyelvén, kiemeli a kurziválásokkal. Érdekes lenne összevetni a *Mentség* tipográfiai arculatát egyéb hasonló jellegű kortársi nyomtatványokkal. Azt gondolom, hogy Tótfalusi könyvének kurziválásai számszerűen magasan felülműlják az

összehasonlításához kézbevett munkákat (hacsak nem ő volt azok kéziratgondozó tipográfusa is). Tótfalusi kurziválásainak jellegét, törvényszerűségeit, számarányát tehát személyesség, mégpedig sokrétű személyesség is magyarázza.

A nyomdász-író a publicisztikus-retorikus „mentség”-műfaj követelményeihez alkalmazkodik, egyszersmind azonban lélektani indítékoknak is enged: amit „fel akar hangosítani”, el akar különíteni, azt kurziváltan „hangszereli”.

Néha persze a nagy nyomdász is alszik. A *Mentség* utolsó lapjának önkritikus notabénéje némely elmaradt kurziválásra is ráérthető: „A’ nyomtatásban imitt-amott esett Typogra[fusi] vétkek nem kitsiny ok miatt estenek.” Az elmaradt kiemeléseket (például az „interesé”-t a 94. lap 24. sorában) felesleges pótolni, mert nem sok az ilyen típusú *error*.

Inkább a következetes kurziválások megőrzésére törekedjünk.

KOVÁCS SÁNDOR IVÁN

Tormássi¹ János (1744—1814) országgyűlési prédikációinak második kiadása. Egy csonka prédikációs kötet azonosítása közben kellett arra a következtetésre jutnom, hogy a neves diétai prédikátor, majd halasi lelkész és superintendens tizenhét prédikációból álló kötetet kétszer jelent meg.

1. Téves azonosítás olvasható e csonka kötet elülső kötéstábláján, s ez félrevezette a katalogizálót, mert az idősebb Révész Imre jellegzetes kezevonásával ez a határozott állítás van beírva: „Szélessy P. Nagy körösi pap, esperest volt. Egy predik. 1791. szept. 18. a Budai zsinat alkalmával mondatott el. Lásd az egész címet a Széchenyi catalogusában.”

A KLTE Központi Könyvtára a hatvanas években egy hiánytalan példányhoz jutott a Szélessy Pál 1792-ben megjelent prédikációs kötetéből (*Huszonhárom válogatott prédikációk* . . . Pest és Pozsony, Patzkó.), ezért az említett csonka példány nélkülözhetővé vált.² A Református Kollégiumi Nagykönyvtár számára átengedett duplum azonban ott is másodlat volt, mert ép példányt még a Vitéz József könyvtárából kapott a Kollégium 1831-ben.³ A tüzetesebb vizsgálat nem csupán a hibás azonosítást tárta föl, hanem a valós szerző megállapításával egyidejűleg figyelmeztetnem kellett lennem arra is, hogy az ép, és Petrik leírásával egyező kötet (Tormássi János: *Egynehány prédikációk* . . . Pest 1791, Patzkó. Petrik III 659), valamint a Tormássi munkájának Révész birtokából származó csonka példánya nem mindenben egyezik. A különbözőzés jellege nem egyféleképpen értékelhető. Szédésváltozat is lehet a számos eltérésből mutatóba választott példák alapján.

[1.] kiadás	[2.] kiadás	lap
Kánaánban-lakó	Kánaában lakó	31
Bezeg	Bezzeg	31
felyebb	fellyebb	34
világon és Világban	világon és világban	230
tsak-annyi	tsak annyi	232
tselédivel-való	tselédivel-való	235

¹ Munkáin így írja nevét, vö. P III 658—659 és V 524, Kálmán Farkas viszont (nemesi származására tekintettel) Tormássy alakban írja (*Új magyar Athenás*, Bp. 1882. 447 — itt az irodalom is megvan, jórészt Tormássi kéziratok munkáinak kiadásai, rövid életrajzzal), — és később ezt vette át Zoványi is.

² Jelzete 762 519 (Petri Beretzki ementis in Rectoratu N. Igmand. 1792 1* 8bris, constat 27 grs) — A korábbi (csonka) pld. jelzete 113 465 volt.

³ Vitéz József könyvei 1831-ben kerültek a Nagykönyvtárba, a pld. jelzete B 1099; az előző jegyzetben említett csonka példányé B 6354 (benne a bélyegző: Révész Imre — Kálmán-Könyvtár alapítva 1840 körül; a KLTE állományából törölve 1964-ben).

2. Van azonban a különbségek között olyan is, amely, noha lapról lapra és sorról sorra egyezik a két változat a legtöbb helyen, aligha értékelhető másként, mint újraszédésként. A régies, két pont + vessző valamivel gyakoribb helyenként az ép változatban, mint a csonkában. De nem csak az ő, ú és ő, ű váltakozik, hanem a szóközök, sorközök, egyes szakaszok közötti spácium, űrszavak sem tökéletesen egyezőek mindenütt. A 249. lap záródísz (szöllőfürűt és virágkompozíció) az ép példányban megfordult. A prédikációk végén helyenként más a záródísz, illetve, ahol vastag és finom léníából áll, ott sem egyforma hosszú. Tormássi tagolásának jellegzetessége, hogy nem csupán betűket, számokat, és görög betűket használ az alpontok jelölésére, hanem apró köröcskéket is. A circellus nagysága is változó, vagy egyenetlen a csonka példányban helyenként, a oo.) és oo) is váltakozik, némelykor alszámok után sincs pont; aztán mindkét példányban oo) található pl. a 232. lapon, a csonka példány 64. és 115. lapján azonban nem az előző alak, hanem oooo).

Két helyen tördelési eltérés is van, a 67—69. lapon egy, a 221—224. lapon két sornyi az eltérés, utána ismét egyezik a sorok száma.

3. Lényeges különbség, hogy az ép példányban van hibajegyzék a Z₂ levélen. A csonka példánynak nem csak a címíve, hanem a vége is hiányzik a 339. laptól, tehát ott ezt nem vizsgálhattam. Ellenben a jegyzékben javított, hibás írású nevek, és a hiányzó félmondatok helyesbítve vannak a csonka példányban; mivel ezek már itt nem hibák, tehát teljesen felesleges is a hibajegyzék.

4. Még egy jellegzetes különbség van, amely a kérdést önmagában eldöntheti. A csonka példányban a P ív kilövése tévesztett, s bár a lapok szövege sorról sorra egyező, kivéve olyan jellegzetes hibákat, amelyekből alább szemelvényesen válogatok, a 225. lap után ez a lapszámozás sorrendje (a 240. után ismét hibátlan): 230—231, 228—229, 226—227, 232—233, 238—239, 236—237, 234—235.

5. A két kiadás között tehát valóban nem szedésváltozatra, hanem teljesen új (némileg javított) szedésre utalnak a helyesírási, magánhangzók váltakozásában (hosszú/rövid), korrígalatlan elírásokban, betűcserékben mutatkozó különbségek.

Következéské ezekből néhány jellemző példa.

[1.] kiadás	[2.] kiadás	lap
edjszer	egyszer	31, 34
Evángélioma	Evángyélioma	35
Szent Isten !	Sz. Isten !	47
Hypocritaság	Hypócritaság	54—55
	(több ízben, egyszer hypócritasság)	
fordittsunk	fordíttsünk	75
ír	ir	104
gyöngyöket	gyönyöket	107
tűzet	tűzet	108
títkolni	tikkolni	166
így	igy	166
le-vetkezni	le-vetkezni	166
rejtegetni	réjtegetni	166
bennem	bennem	176
szagyatott	szaggatott	226
öröm	óróm	226
betsűlő	betsűllő	227
a'	à	227
bóldogságot	bóldogságot	228
o)	o.)	230
nyomorúságait	nyomoróságait	232
földünk	földünk	233
leg-búzgóbban	leg-buzgóbban	233
barátságokat	barátságokat	234

[1.]kiadás	[2.]kiadás	lap
elől-számlálni	elől-számlálni	235
mondhatta	monhatta	236
fundamentóm	fundamentom	238
(*)	[*]	246

6. A feltételezett második kiadásból szerencsére találtam ép példányt is a KLTE Központi Könyvtárában⁴ — és ez következtetéseimet mindenben támogatja. Nincs hibajegyzék benne, a Patzkó-nyomtatványokon gyakori virágfüzér-dísszel az élőfej helyén. Ugyanolyan piros-fekete nyomású a címlevél, és változatlanul 1791 az impresszum, mint a szakirodalomban ismert első kiadásé. A P ív szintén hibás kilövésű, és a többi hiba is megvan benne, mint a Révész Imre által tévesen azonosított csonka példányban.

A könyvészeti adatokat tehát úgy összegezhetjük, hogy a terjedelmet megállapítva ugyan, mellőzzük a „javított” megjelölést, mert a fentebbi szemelvények értelmében újabb errata jegyzék készülhetett volna az első helyébe, de nem így történt.

$$[1.] \text{ kiad. } 8^\circ) (4, A^8 - Y^8, Z^2 = [7], 351, [4] \text{ p.}$$

$$[2.] \text{ kiad. } 8^\circ) (4, A^8 - Y^8, Z^{1+1} = [7], 351, [3] \text{ p.}$$

7. A második kiadás léte (egyazon évben) egyúttal adalék a Patzkó-nyomda működésére. Nem éppen példás tipográfiával, de rugalmasan és hirtelen utánnomásokkal jelentette meg a debreceni mintára nyomtatott énekeskönyveket, és a Bibliát is. Beleillik ebbe a Tormási prédikációinak újra-kiadása — a pesti és pozsonyi Patzkó-nyomda kiadványpolitikájának ilyen jellemzői mindmáig meglehetősen ismeretlenek, egyháztörténetileg tisztázatlanok.

8. Az irodalom és az egyházi szakirodalom a 18. század végétől már nem tartozott össze olyan egységben, ahogyan még az ellenreformáció és reformáció korábbi időszakában ez természetes volt. Ezért, és a mai szempontú értelmezés hiányosságai miatt a maga korában neves szerző nevének említését is mellőzik kézikönyveink, beleértve a *A magyar irodalom története* köteteit, vagy Ravasz László elavult, de korszerűbbel mindmáig nem pótoltt homiletikai kézikönyvét (*A gyülekezeti igehirdetés elmélete*, Pápa 1915, Református egyházi könyvtár 11.)

Azok közé a prédikátorok közé tartozott Tormási, akik a jellegzetesen orthodox protestáns örökséget a korabeli francia—német műveltséggel ötvözték, a türelmi rendelet korában, és hatásosan hozzájárultak a reformkori gondolkodás formálásához. A hirtelen elfogyott, majd újranyomott kötet ennek példája.

FEKETE CSABA

⁴ Jelzete 763 219 (Suis annumerat Libris Michael Gergely A^o 1807. N 200; Gergely György mk 1844). A tulajdonos bejegyzése is mutatja, hogy általában a századfordulóig tanulmányozták és használták a tanult lelkészek a régi prédikátorok alkotásait — így a Tormási kötetét is. Ennek ellenére pl. Pintér sem említi meg. Első nyomtatott munkája, a türelmi rendelet alkalmával mondott prédikációjának megjelenése ürügyén megemlíti BALLAGI Géza: *A politikai irodalom Magyarországon 1825-ig*. Bp. 1888. 181. lap, nevét Tormási alakban írva.

A „Hármas História” népszerűségéhez. (Egy 1767. évi kiadás possessor-bejegyzései) Haller János *Hármas História*ját először 1695-ben nyomtatta ki Tótfalusi Kis Miklós Kolozsavárott. A *Hármas História* hallatlan népszerűségre tett szert: a lebilincselő ókori történetek századokon át közkedvelt olvasmánnyá avatták a könyvet, amely ma is vonzó olvasnivaló. Népszerűsége közel kétszáz évig töretlen; még a XIX. század második felében is kikerült Telegdi Lajos debreceni műhelyéből három kiadás (1865, 1870, 1873). Minden rendű és rangú olvasói voltak; ahogy Pápay Sámuel írja *A magyar irodalom ismertetésében* (1808): „... ez a’ könyv, ámbár kivált a’ Nagy Sándor életének leírásában, hihetetlen mesékkel van megrakva, még ma is a’ közönséges embereknél nagy betsben tartatik...”

Hadd támasszam alá állítását a családunk birtokában levő példányból (3. kiadás, Pozsony, 1767) kiszedegetett bejegyzésekkel. A bejegyzések az üres előzéklapokon olvashatók; itt időrendi sorrendben közlöm őket:

„Balog Jánosé volt / azután lett / Gőz Andrásé a Vejeé / később én vettem / meg a fiától Gőz Mihály- / tul 1834-ben.” (Az 1. fedőlap verzóján)

„Vettem ezen könyvet 2 pengő / forintért Gőz Mihály kalapostol / a’ ki is Gőz András fija volt a ketzem, / öreg Balog Jánosnak a’ Veje, ki az Íspitálya la- / kot” (A 3. előzéklap rektóján)

„Ezen könyvett szerzettem 1834^{dik} / Esztendőnek Március 13^{dikan} / és most ismét ujra bé kötettem Úlj- / heljbe Szécsényi Sámuel Urral. / 1838^{dik} Esztendőben November 13^{án} / én Nagy István Sz. S. N. Patakon. / Sziogyárto mester” (A 3. előzéklap rektóján)

„Hármas Historia / 9^{ik} Számu könyvem; (mely is az / könyveim összeszedése és feljegyez- / ketés után történt, mint meg is lehet / talalhatni e rendezéseket másuttságg)

1863^{ik} Év Május 22^{én} történt / meg jegyzett észre veteli határozo- / tom: u[gy] m[int]: Ezen régi ’s ritka, betses (Könyv; mi után, számos helyeken volt / olvasás végett már; engedelmi szives- / ségemből, és nagyon össze is rongáltatott / a vigyázatlanság miatt; — ’s már anyi- / ra, hogy eztet határozni kénte- / len lettem, — »Senkinek / sem szabad oda adni többet.« / hanem ha valaki olvasni akar- / ja, jöjjön a’ házamhoz, ott olvas- / gathatja; S[áros] Patakon, a Piatz utzán / 31^{ik} Szám alatt. / Nagy István / Sziogyárto mester m[aga] s[aját] k[ezével]” (Az 1. előzéklap rektóján)

„S. Nagy Lajos nyomdászé” (A 2. előzéklap rektóján)

„Nagy Erzsébet-é Nagy István unokájá-é” (A 2. előzéklap verzóján)

„Farkas Ferencz meszaros” (A 3. előzéklap rektóján)

„Laskodi György 1903 Erdőd” (A 2. előzéklap rektóján)

„Szabó Béláé (all. polgári iskolai / igazgató Újszentannan / 1898–1921.” (A 2. előzéklap verzóján)

„Szabó Béláé / 1928. XI. 4. / Soroksár” (A 2. előzéklap rektóján)

A bejegyzések közül a legrészletesebbek Nagy István megjegyzései a könyvvel kapcsolatban. Érdemes figyelmet szentelni rájuk, mert több szempontból is igen érdekesek. Adalékul szolgálnak ahhoz a folyamathoz, ahogy a *Hármas História* lecsúszott a ponyva szintjére, és az alsóbb néprétegek kedvelt olvasmányává lett. Megtudhatjuk, mekkora becsben állt a *História* a vidéki magyar polgárság körében: hogy valóban nagy szeretettel övezték, bizonyítja a szígyártó mester példája is, aki a könyvet újra bekötötte, a szakadt lapokat kipótolta, és a címlapot a szintén hiányzó *Előljáró beszéd*-del együtt sajátkezűleg átmásolta egy másik példányból:

„Máshonnani ki irott, az előljáro beszédje.

Hármas Historia
melynek

Első része, Nagy Sándornak; / egynehány nevezetes dolgait il- / leti.

Második, Jeles példa beszédekből ál.

Harmadik, A’ nagy Troja veszedel- / mének leg igazab Istoriaja.

mellyet

Fogarasz várába fogságába Ma- / gyar nyelvre fordította / MDCLXXII (1672) Eszt.

Haller János
Harmadik nyomtatás

Pósonyban, Landerer János Mihály
betüivel 's költséggével. 1767^{ben}"

A *Hármas História* csodálatosnál csodálatosabb történetei erősen foglalkoztatták a régebbi korok olvasóját. Ezt igazolják Nagy István *Ki Szedegetés-ei* is, amelyek mintegy összefoglalják az első és harmadik könyv eseményeit. Ezek a „kiszedegetésnek” nevezett tartalmi kivonatok és számítások a 4. előzéklap rektóján és verzóján olvashatók. Például: „... A Trojai had, 's veszedelem történt (Kr: előtt mintegy 1180 évvel: 10 évig folytatott: (v: 1194—84) ...”

BUKOVSKY ANDREA

A felvilágosodás európai gondolkodóinak pedagógiai művei a hazai gyűjteményekben. Valamely tudományág egykori hazai elterjedésére vonatkozóan hasznos forrásoknak bizonyulnak azok a korabeli könyvtári katalógusok, amelyek tájékoztatást adnak e tudományág szakirodalmának magyarországi elterjedtségéről és ismeretéről. Bár sajnós könyvtár- és tudománytörténeti kutatásunk a felvilágosodás- és reformkori gyűjtemények katalógusainak teljes számbavételétől és feldolgozásától még messze van, az eddig ismert és elérhetőnek látszó könyvtári leltárak, illetve nyomtatásban is megjelent katalógusok is alkalmasak arra, hogy jelezzék: a 18. század végén és a 19. század első felében a legjelentősebb európai szerzők híres pedagógiaelméleti munkái megtalálhatóak voltak a legkülönbözőbb típusú könyvtárakban is. A témával kapcsolatos, ma még hiányos ismereteink arra ugyan nem alkalmasak, hogy ennek az elméleti irodalomnak hazai elterjedése méreteiről is számot adjanak, de arra igen, hogy szinte szűrőpróba-szerűen jelezzék a tárgy iránti érdeklődést a különböző társadalmi rétegekhez tartozó könyvgyűjtők körében.

A 18. század végi, legjelentősebb főúri könyvtárakról közismert, hogy nagy számban tartalmazták az angol, a német és a francia felvilágosodás íróinak műveit.¹ Ráday Gedeon, Teleki Sámuel, Széchényi Ferenc képzett könyvbeszerzők által gyarapították gyűjteményeiket, akik főként Bécsből és más európai városok könyvkereskedőitől szereztek be a könyveket. A művelt könyvbeszerzők mellett a gyarapítás munkáját nemegyszer olyan kiváló, felvilágosult szellemű titkárok és könyvtárosok végezték, mint amilyen Forgách Miklós, majd 1788-tól Széchényi Ferenc esetében Hajnóczy József volt. Hajnóczy újabban feltárt levelezéséből ismeretes, hogy a bécsi Conrad Dominik Bartsch-csal, a *Wiener Zeitung* szerkesztőjével közösen munkálkodtak azért, hogy Széchényi könyvtára számára megszerezzék a felvilágosodás kiemelkedő íróinak, Voltaire-nek, Rousseau-nak, Helvetiusnak és más szerzőknek munkáit.²

A felvilágosult főurak családi könyvtáraiba így számos jelentős pedagógiai mű is bekerült. Széchényi Ferenc gyűjteményében például a neveléstudomány fontos szerepet játszott; ezt bizonyítja, hogy az 1800-ban elkészített szakkatalógusban³ a pedagógia a filo-

¹ Vö. SZARVASI Margit: *Magánkönyvtáraink a 18. században*. Bp. 1939.

² KÓKAY György: *Hajnóczy József, a Széchényi Könyvtár első könyvtárosa*. MKsz 1978. 11—23.

³ *Catalogus bibliothecae hungaricae Francisci Széchényi*. Tom. 3. Pesthini, 1800. 441—448.

lógiaival együtt önálló, külön szakot képzett. A szakkatalógus VII. fejezete (*Philologia et paedagogia cum historia literaria*) éppen a neveléstudományi munkákkal kezdődik. (*I; De educatione juvent. et re scholsti Hung.*) Bevezetőül pedig az általános, illetve az elméleti művek találhatóak. (*A. De educat. in gen.*) Ezek sorában megvolt Lock művének magyar kiadása (*A gyermek. nevelésr.* Kolozsvár, 1777.), Franck könyve (*Oktat. a gyermek. nevel.* Hallé, 1711.), Salzmann munkája magyarul (*Okosdi Sebestyén,* Kassa, 1797.), valamint Chrosologus könyve (*A gyermek. nevel.* Ford. Bábai Gy. (1711.)). Képviselve voltak természetesen a hazai szerzők is: Molnár János (*XV Levelei a nevelésr.* Pozsony, 1776.), Perlaki (*A gyermek. nevelésr.* Komárom, 1791.), Szakonyi (*Oskolai vezér,* Pozsony, 1792.), Szalai (*Szülék kézi könyve a gyermek. neve. X Prédik.* Kassa, 1794., Szentmiklósi (*A jó nevelés tüköre.* Miaburg, 1791.), Vályi (*Beszéd a nemz. nevel.* Pest, 1791.) és Zollikofer (*Az erk. nevel.* Kassa, 1796.).

A következő szakban (*Libelli instruct. vel oblect. Juvent deserv.*) található meg Camp több műve (*Erkölcsei könyv,* Szeben, *Psychológia.* Pozsony, 1794.; *Ifjabbik Robinzon.* Ford. Gellei. Pozsony, 1787. és Kolozsvár, 1794.: ford. Gyarmathi; *Amerikának feltalál.* Kolozsvár, 1793.) Itt található még többek között Beaumont műve (*Kisdedek Tárháza.* Kolozsvár, 1781.); Takáts könyve (*Erkölcsei oktatások.* Béts, 1799.) és Weisse munkája (*Gyerm. barátja.* Kolozsvár, 1794.). A katalógus a továbbiakban még számos, iskolaüggyel kapcsolatos munkát és hivatalos kiadványt tartalmaz.

A nagyméretű, főúri könyvtárak mellett a kisebbekben is számos jelentős pedagógiaelméleti mű volt található. Például a lényegesen kisebb, a csupán mintegy ötezer kötetből álló gyűjtemény, Csáky István gróf és Erdődy Julianna könyvtára is gazdagnak bizonyult a felvilágosodás és ezen belül a pedagógia elméleti irodalmában is.⁴ Különösen a francia nyelvű könyvekből volt nagy a választék: még Campe és más német szerzők művei is francia nyelven voltak meg. Helvetius valamint Rousseau számos munkája között megtalálható volt természetesen az *Emil* de nem hiányoztak Locke könyvei sem. Természetesen sem a felvilágosult főurak, sem pedig a szabad-szellemű Csáky grófnő könyvtára nem voltak nyilvánosak és hatókörük ezért csak nagyon szűk lehetett.

Szélesebb körben terjeszthette a legmodernebb pedagógiai eszméket a korszak egyik jelentős magyarországi intézményének, a pozsonyi evangélikus líceumnak a könyvtára. A Bél Mátyás által a század első évtizedeiben a pietista eszmék alapján megreformált iskola értékes könyvtárral rendelkezett. E gyűjtemény 18. század végi, kéziratban összeállított katalógusa a felvilágosodás íróinak, gondolkodóinak számos jelentős művét tartalmazta. Ezek sorában megvoltak a pedagógiaelmélet olyan kiemelkedő képviselőinek mint Comenius (*Oratio de cultura ingeniorum.* Pesthina, 1791.), Basedow (*Neue Aussichten in die Wahrheiten; Religion und Vernunft,* Altona, 1764., *Practische Philosophie,* Dessau, 1777.), Salzman (*Conrad Kiefer oder Anweisung zu einer vernünftigen Erziehung der Kinder,* Ulm, 1796), Locke (*Gedanken von Erziehung junger Edelleute,* Grieffswald, 1708., *Unterricht von Erziehung der Kinder,* Leipzig, 1708.; *Über die Erziehung der Jugend,* Leipzig, 1787.), Fenelon (*Von der Erziehung der Töchter,* Leipzig, 1708.) és Campe munkái. De képviselve volt a korabeli szerény hazai pedagógiaelméleti irodalom is a pozsonyi iskola könyvtárában. Megvolt Faludi Ferenc (*Böls ember vagy is az erköltses böltéségre vezérlő rövid oktatások.* Pozsony, 1778.,) Bessenyei György (*A holmi,* Béts, 1779), és Glatz Jakob (*Ein Wort über Erziehung.* Pressburg, 1795.) egy-egy munkája is.⁵

E művek, a katalógus tanúsága szerint is, olvasásra, kölcsönzésre szánt könyvek voltak. S ha meggondoljuk, hogy a 18. század folyamán e líceumnak mily sok olyan diákja volt,

⁴ ECKHARDT Sándor: *Az aradi közművelődési palota francia könyvei.* Arad, 1917. 7–9.

⁵ *Catalogus plenus Bibliothecae publicae Ecclesiae A. C. Poson, Anno 1793 conscriptus.* — Knihovna SAV, Bratislava.

akik a magyar felvilágosodás szellemi mozgalmaiban később fontos szerepet játszottak, akkor értékelhetjük csak helyesen e művek társadalmi hatását.

A felvilágosodáskori főúri könyvtárak és pedagógiai intézmények gyűjteményei mellett egyes korabeli értelmiségiek — írók, tanárok — is jelentős neveléstudományi szakirodalommal rendelkeztek, arra jó példa Péczeli József és Tompa Ádám könyvtára.

A 18. század végének nyelvi és irodalmi mozgalmaiban és a felvilágosodás eszméinek terjesztésében egyaránt vezető szerepet játszó komáromi író és folyóirat-szerkesztő, Péczeli külföldi tanulmányútjáról jelentős könyvtárral tért haza. Értékes állománya a felvilágosodás legkiválóbb műveit foglalta magában, s köztük jelentős angol, német és francia pedagógia-elméleti munkákat is. Francia fordításban megvolt Locke nevezetes műve (*Abrege de l'Essay de Locke*, traduit p. Bosset. Londres, 1746). Rousseau-tól megszerezte az *Émile* egy önálló kiadását (*Emile ou de l'Education*, Amsterdam, 1765), valamint műveinek öt kötetét (*Oeuvres de J. J. Rousseau*. Tom. 1, 2, 3, 4, 9. Amsterdam, 1769). Fenelon kedvelt könyve (*Aventures de Telemaque*, Leydae, 1787) mellett Campe két műve is megvolt az író könyvtárában (*Reise Beschreibungun für die Jugend*. 1786.; *Seelenlehre für die Kinder*, Wien, 1789.).⁶

Péczelinek a pedagógia elméleti kérdései iránti érdeklődésére jellemzőek még könyvtárának ilyenféle munkái mint a *Schulmeister und Hausvater der wohlunterrichtete* (Biel, 1747.), *Betrachtungen über eine verstandige Erziehung der Kinder* (1776) és a *Lesebuch für Schüler der deutschen Schulen* (Wien, 1785).⁷ Bár magánkönyvtárról volt szó — melynek összetételéről a halála után 1793-ban nyomtatásban is megjelent kis katalógus alapján van tudomásunk — hatása így is megsokszorozódott. Péczeli ugyanis a *Mindenek Gyűjtemény* című folyóiratában (1789—1791) gyakran felhasználta e forrásműveket és cikkei egy részét éppen ezek alapján írta.⁸

A magyarországi értelmiségi ifjúsághoz hasonlóan az erdélyiek is szép számmal tanulnak nyugat európai, főleg németországi és svájci egyetemeken, főiskolákon, ahonnan hazatérve, szintén tekintélyes kis könyvtárat hoztak haza magukkal.

Ilyen tele tarsollyal megtérő diák volt az a Tompa Ádám is, akiben Pestalozzi első erdélyi tanítványát szokták látni. Az enyedi könyvtárban fennmaradt 127 kötetes könyvtára rendkívül sokoldalú érdeklődést árul el tulajdonosával kapcsolatban. A sokféle tudomány közül is kiemelkednek a pedagógiai művek nagy száma, s ez Tompa pedagógiai érdeklődésére vall. Az 1811-ben Bécsben majd két évvel később Yverdunban tanuló Tompa Pestalozzival személyes kapcsolatba is került. Könyvei egy részét is itt vásárolta (mint pl. a *Die Anwendung der Zahl nach Pestalozzischen Grundsätzen* és a *Die Elemente der Algebra nach Pestalozzischen Grundsätzen*, mindkettő Heidelberg, 1810. címűeket), majd Göttingenben, és később ismét svájci városokban. Később Bécsben nevelőként tevékenykedett; 1838-ban a vásárhelyi anyakönyv szerint a Teleki-fiúk házitánítója volt.⁹

Könyvtárában a jelentős számú, neveléssel foglalkozó mű közül elméleti jellegűek is szép számmal akadtak. Ilyen volt Bell, A: *Schulmethodus . . . Ein Seitenstück zu Lancaesters Schrift: Ein einziger Schulmeister unter tausend Kindern, in einer Schule*. (Duisburg u. Essen, 1808.); Guths Muths: *Gymnastik für die Jugend . . .* Wien, 1805. és ugyancsak tőle: *Turnbuch für die Söhne . . .* Frankfurt am Mayn, 1817.; *Pestalozzi's Erziehungsunternehmung im Verhältniss der Zeitskultur* (Iferten, 1812—13.); Pestalozzi: *Reden*

⁶ *Catalogus librorum venalium quos relicta nuper beatae defunc cl. Viri Josephi Péczeli . . . Posenii, 1793. 21—23.*

⁷ I.m. 25., 31.

⁸ BIRÓ Ferenc: *Péczeli József könyvtáráról*. MKsz 1962. 326—333.

⁹ DANKANICS Ádám: *Egy múlt század eleji magánkönyvtár és Pestalozzi hatása*. KLTE Könyvtárának Évkönyve IV. 1964. 229—233.

(H.é.n.); Rousseau, J. J.: *Émile ou de l'éducation*. (Amsterdam, 1763.); Schulze, G. E.: *Philosophische Jugendlehre*. (Göttingen, 1817.)

E könyveken kívül megvolt még a könyvtárában Pestalozzi folyóiratának, a *Wochenschrift für Menschenbildung*nak az 1808. évfolyamából két szám.

Bár arra a pedagógiai reformra, amelyre Tompa Ádám készülhetett hazájába való visszatérése után, nem voltak meg a feltételek és szélesebb körben nem volt alkalma a korszerű pedagógiai eszméket felhasználni, szűkebb nevelői környezetében mégis hozzájárult Pestalozzi és más nagy európai reformer elveinek a megismertetéséhez.

FEHÉR KATALIN

A sárospataki kéziratár Tompa-variánsa. Tompa Mihály 1832-ben, tizenöt éves korában került Sárospatakra, a grammatikai osztályba és 1844-ig maradt ott. Pataki tartózkodását csak sárbogárdi préceptorsága szakította meg. Az ősi pataki kollégiumban végezte el a teológiát s emellett jogot is hallgatott.¹ 1844-ben Eperjesre ment nevelőnek, de már 1845-ben ismét Patakra látogatott. Ekkor értesült egykori szeretett tanára, Szeremley Gábor feleségének, a bájos Farkas Eleonórának halálhírééről. Az ekkor már ismert nevű Tompa költői szárnyalású beszédet mond a tizenkilenc éves asszony sírjánál. Ez a beszéd csak huszonöt évvel később jelent meg, halotti beszédei gyűjteményében.²

Az egész oráció romantikus kerete: az élet angyala a leányka megszületése után vállalja a keresztanya szerepét s a jóság, szépség és szelídség kiváltságával ajándékozza meg, majd — hozzávezetvén jóvendőbelijét — könnyű sajkában az élet folyamára bocsátja őket. Ezen a folyamon vonulnak el a halál előtt a különböző korú emberek s ez rendszerint azokat engedi tovább, akik szeretnének megválni életüktől. Az alábbiakban két részlet összevetése mutatja be a huszonöt év távlatából keletkezett átfogalmazás stilizálási változtatásait.

Az első változat jelzőit, költői képét (az őszi lomb pirossága) s a rövid felkiáltások, szónoki kérdések természetességét a végleges, nyomtatott változat keresettségé, hosszú mondatai ünnepélyesebbé, gondolatokban gazdagabbá, ám ugyanakkor nehézkesebbé, csaknem dagályossá teszi. A nyomtatott változat a kéziratból teljesen hiányzó allegóriát villant fel: a kicsapongó életet élőlk feleicomázott ladikjáét, amelyet a halál mosolyogva enged tovább azzal a meggondolással, hogy „úgyis rohanva sietnek karjaimba.”³

Amint ismeretes, Tompa kiváló szónok volt, akit „nem lehetett gyönyörűség s benső megindulás nélkül hallgatni.”⁴ Szónoki képessége 1846 után, bejei lelkészkedése alatt bontakozott ki teljességében, de már szóban forgó beszéde is csaknem teljes fegyverzetben mutatja be. Különös adottsággal rendelkezett a rögtönzés iránt. „Ömlött szájából a szó — írja róla méltatója, Szabó József —, csak néhány percre volt szüksége, hogy gondolatait összeszedje.”⁵ Bármennyire szerény, elismeréssel ír maga is erről a képességéről Aranyak:

¹ SZABÓ József: *Tompa Mihály, a költő-pap*. Bp. 1901. 13–16. l.

² Farkas Eleonóra Szeremley Gáborné sírjánál. *Sárospatakon, 1845. — Halotti emlékbeszédek (orációk) néhány utófohással*. Írta TOMPA Mihály reform. lelkész. Miskolc, 1867. 165–170. Utóbb változatlan utánnyomásban ismét megjelent: *Tompa Mihály papi dolgozatai. Második füzet. Egyházi beszédek*. Miskolc, 1870. 165–170.

³ Az állószedés mindkét változat közös szövegét adja, míg a dőlt betűs szedés azt tünteti fel, hogy a szóban forgó rész a másik változatban *nem* szerepel.

⁴ SZABÓ, i.m. 46.

⁵ Uő: i.m. 25.

sárospataki kézirat

Ezek valának a' szenvedés gálya rabjai! . . . Hallá és menni engedé őket a' halál és elhajtott számtalan sajka előtte.

Most vígan evezve jött egy boldog pár! Megzendült víg daloktól a part és folyam! a' koszorús vitorla barátságos szelektől dagadozott.

Szomorú felekezet! itt fekszik előttünk sötét parton a' jó, a' szeretett ifjú nő! Mondják a' sír nyugalom hazája! Jól van! Nyugodjék a' ki elfaradt! De neked 19 évű halott! minek a sír? minek 9 hónapos nő a' nyugalom? ki még el nem járadtál? hiszen hosszabb árnyat vet sírod fejfája alkonyatkor, mint volt a' pálya, melyet megfutál; olyan jó voltál életedben, oly szelíden szép valál még a' terítón is. Mint kinyílt rósán a' hópehely: úgy lengett arczádon a' fehér halál. Lám az őszi lombot is, melly lehulláshoz közelít, piros színnel vonja be az enyészet.

nyomatott szöveg

Ezek az ínség gálya-rabjai voltak. Hallá s menni engedé őket a halál. Azután kiáltó színekkel, lengő zászlókkal felcizcomázott ladik tűnt fel; az árboczon — bár hervadni indult virágokból — koszorúk, füzérek hintálódtak. Nem gondolva a folyamnak különben is sebes futásával: erősen forgatták evezőiket a hajózók, úgy, hogy a ladik gyorsan és hánykodó habok közt rohant a víz mentében. Élénk zaj, kacaj, dal és zene hangzott a fedélzetről, hol halvány arcú, vértelen ajkú, fénytelen szemű nép — férfi és nő — szilaj kedvesapongásba merülve tombolt. A halál mosolygott. Minek vinnék el titeket? hiszen rohanva siettek karjaimba! Azután még sok csolnak és hajó haladt el bántatlanul. Végre nyugodtan s vidámon evezve, a boldog pár közelített; összhangzó daluktól megzendült a part; csevegőn, 's hízelegve simultak a habok a hajóhoz, melyen a vitorla barátságos szeltől feszült, csattogott és kaczagott.

Képek és példázat nélkül szólva, tisztelt gyülekezet! előttünk fekszik *hideg koporsójában a bájos, szeretett és kútánbó ifjú nő. Ki hitte volna kevéssel ezelőtt, amaz ünnepeles, szép órában, midőn meghatottan, koszorús fővel látta az oltárnál a gyönyörű hajadont, hogy ő kilencz hó múlva a sír menyasszonya leend? S volna-e, kinek szeméből a sajnálat és részvét könnyei nem hullának s szívét igaz megindulás ne fogná el? Alig érte el a kort, melyben a lesütött szemű gyermek felemeli fejét; — még jól széllyel se nézett az életben, a világon, hiszen csak tizenkilencz éves volt. Oh hosszabb árnyat vet alkonyatkor sírjának emlékköve, mint volt a földi pálya, melyet megfutott! A mily kedves és jó életében: a terítón is oly szelíd vala. Mint mikor hó lepi be a nyílt rózsát: úgy ült ifjú, bájos arczán a fehér halál.*

„Meg kell adni, hogy könnyen papolok . . . Improvisálni a csalásig tudok. Nyelvem jó, pereg mint az orsó, de akkor nagyon sietek. És igazán néha olyan jól beszélek, hogy szinte sajnálom, hogy az egész beszéd elvész.”⁶ Sőt azt is megállapítja, hogy rögtönzött beszédei, a bennük megnyilatkozó közvetlenség és lelkesedés erejénél fogva, jobban elragadták hallgatóit, mint előre kidolgozott beszédei.

Ezt a rögtönzési készséget igazolni látszik a Szeremleyné temetésén elhangzott beszédnek a sárospataki kollégium kéziratárában őrzött másolata,⁷ amely feltehetően közvetle-

⁶ SZABÓ, i.m. 46.

⁷ Jelzete: Kt. a. 95. Tompa beszéde a 126—134. lapokon található ezzel a záradékkal: „Tompa, Spatak 14. Sept. 845.” A halotti anyakönyv szerint azonban „Ttes Szeremley Gábor prof. úr neje sz. Farkas Eleonóra szeptember 17-én halt meg és 20-án temették. A halál oka: szárazbetegség.” Szabó József szerint 1845 júliusában volt a temetés. A kéziratban a cím pontatlanul adja meg a férj nevét is: *Sírbeszéd korán elhunyt T. Szemlei Gábor úr neje felett.* Az egész kéziratot, mely Petőfi-verseket is tartalmaz, valószínűleg pataki diákok másolták.

nül a tetetés után készült: a sajtó alá rendezett, csiszolt szöveggel összehasonlítva könnyen megállapítható spontánabb jellege. Erre mutat az is, hogy a kéziratban ritkább az elbeszélő múlt. A végleges, nyomtatott szöveg, melyet eddig variáns nélkül tartott számon az irodalomtörténet, sokkal hosszabb, jelzőkben és költői képekben gazdagabb, a kor és a kései Tompa ízlése szerint.

MAY ISTVÁN

Adalékok egy szlavista könyvtáros életrajzához. Munkácsy Mihály, 1913-ban kiadott, bácsyszeremi ruszinokról szóló könyvéről a *Nova Dumka* 23. számában (1979) adtam hírt.¹ Akkor alig tudtam valamit Munkácsyról, akiről időközben kiderítettem, hogy ruszinok lakta községben született. Bár életére, életművére vonatkozó kutatásaimat nem tekintem befejezettnek, de mivel személye, tevékenysége figyelemre méltó a magyar—ruszin, magyar—szerbhorvát, sőt a szerbhorvát—ruszin tudományos kapcsolatok története szempontjából is, megfigyeléseimet közreadom.

Munkácsy Mihály 1875-ben született Bácskeresztúron. Anyja neve: Kolozsnyai Mária. Középiskolai tanulmányai elvégzése után Innsbruckba kerül, ahol a császári-királyi egyetemen elvégezte a teológiát, majd Budapesten, a Pázmány Péter Királyi Magyar Tudományegyetemen a bölcsészettudományi karon szerzett középiskolai tanári diplomát magyar és latin nyelvből, irodalomból. Önéletrajzában leírja, hogy tanulmányai során behatóbban foglalkozott szláv filológiával, archeológiával, bibliográfiával, könyvtártannal, zszurnalisztikával. Ugyanitt leírja, hogy mintegy 15 nyelvet ismert.^{1/a} Theológushallgató korában (1897) kapcsolatba került V. Hnatyuk ukrán etnográfussal, aki egy kéziratot kapott tőle, amelyet a szakirodalom Munkácsy Mihály kézirataként ismer. (Руконис Михайла Мункачи)². Innsbruckban működött a keleti rítusok világhírű szaktudósa, Nikolaus Nilles S. J. E városban élt a XIX. század közepi kárpátukrán nemzeti mozgalom russzofil szárnyának vezéralakja Dobranszky Adolf.

1911. február 15. óta Munkácsy Mihály a Magyar Nemzeti Múzeum Széchényi Országos Könyvtárának tisztviselője volt. Ide az ukrán művelődéstörténet, a magyar—ukrán irodalmi, kultúrtörténeti kapcsolatok kutatása jeles alakjának, Sztripszky³ Hiadornak ajánlására került, aki itt dolgozott. Munkácsy 1916. január 1-től nyugdíjazásáig, 1941-ig, a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában dolgozott.⁴ Könyvtártisztként működve Budapest különböző felsőfokú oktatási intézményeiben, így a Pázmány Péter Tudományegyetem Közgazdasági Karán, a Királyi József Nádor Műszaki Egyetemen különböző szláv nyelveket; szlovák,⁵ szerbhorvát,⁶ orosz nyelveket⁷ tanított. Több helyen pedig csak azt említik meg, hogy a szláv nyelvek előadója.⁸

¹ Югославянски Русини спадаю гу восточним славяном. Нова Думка ч. 23. VIII. 1979. 77—79.

^{1/a} MTA Kézirattár. RAL 757/1915.

² Vö.: Етнографічні матеріали з Угорської Руси. Угоруські духовні вірші. Нови Сад 1985. 122.

³ Sztripszky Hiadorról ld. Українська Радянська енциклопедія. т. XIV. Київ 1963. с. 127; Олена Рудловчак: Політичні та культурні ювілеї 1975 року. Пряшів 1974. с. 38—40; Олена Рудловчак: Хрестоматія закарпатської української літератури XIX століття друга частина. Пряшів. 1985. с. 303—307; Irodalmi Lexikon III. Budapest 1965. 284.

⁴ Akadémiai Értesítő (27) 1916. 154. o.

⁵ Magyar Tudományos Akadémiai Almanach (a továbbiakban MTA A) 1921. Budapest.

⁶ MTA A 1924, 1925, 1926, 1927, 1928, 1930, 1931, 1932.

⁷ MTA A 1933.

⁸ MTA A 1934, 1935, 1936, 1937, 1938, 1939, 1940.

Az első világháborúban nem vett részt, mint tudományos munkatárs a katonai szolgálat alól felmentést nyert.⁹ Az első világháború idején anyagi gondokkal küzdött.¹⁰ 1920-ból fennmaradt, a főkönyvtáros által kiállított, szolgálati bizonyítványa szerint az Akadémiai Könyvtárban alkalmaztatása első éveiben a „könyvtár szláv anyagának feldolgozását végzi teljes szakértelemmel”.¹¹ Az Akadémiai Könyvtárban végzett munkáját nagy hozzáértéssel és felelősségtudattal végezte. A könyvtárosi munka javítása érdekében több tervezetet készített.¹² 1923-ban könyvtári főtisztté nevezték ki. Munkájának, szláv nyelvtudásának is köszönhető, hogy az MTA Könyvtárának páratlanul jó cserekapcsolatai voltak szovjet könyvtárakkal. 1925-ben újultak fel az MTA és a Leningrádi Akadémiai Könyvtár cserekapcsolatai. 1928-ban 23, 1938-ban 50 szovjet tudományos intézménnyel folytatott az MTA Könyvtára többé-kevésbé rendszeres kiadványcserét. Az MTA Könyvtárába közel 50 szovjet folyóirat járt. (Ez egyedülálló csereviszonynak tekinthető az ellenforradalom éveiben, amikor a Horthy hivatalos Magyarországnak még diplomáciai kapcsolatai sem voltak a Szovjetunióval.¹³) 1941-ben, nyugdíjba vonulása után kérvényt nyújt be, s havi 100 pengőforint nyugdíjkiegészítést kért az Akadémiától, melynek fejében vállalta a könyvtár nem katalogizált szláv nyelvű könyvanyagának feldolgozását.¹⁴

Idézzünk kérelméből:

„A Tekintetes Akadémia
Nagytekintetű Igazgató-Tanácsának
B u d a p e s t
1941.

Munkácsy Mihály könyvtárnok
nyugdíjkiegészítési kérelme a
könyvtár szlávnyelvű könyv-
anyagának feldolgozása és más
rendes könyvtári szolgálat fejé-
ben.

N a g y t e k i n t e t ű I g a z g a t ó - T a n á c s !

Esedezem a Nagytekintetű Igazgató-Tanácsához, kegyeskedjék megengedni alábbi alázatos kérésemnek mély tisztelettel való előterjesztését.

Könyvtárunknak szép, nagy, gazdag és értékes könyvgyűjteménye van bolgár, szerb, horvát, szlovén, tót, cseh, lengyel, ukrán-orosz, fehér-orosz és nagyorosz tudományos akadémiák, tudományos társulatok, művelődési egyesületek és irodalmi társaságok kiadványaiból és magánkiadók szlávnyelvű sajtótermékeiből. Szlávnyelvű könyvanyagunk nagyobb része értékes tudományos, másik része klasszikus értékű szépirodalmi és komoly művelődési munkákból áll. A tudományos anyagban sok becses, nálunk még ismeretlen forrásanyag van, magyar vonatkozású is.

Ezzel a mennyiségileg és minőségileg jelentékeny szlávnyelvű könyvanyaggal könyvtárunk nagy szolgálatot tehet a tudományos és művelődési közérdeknek, de főleg azoknak a szláv nyelvtudással bíró magyar tudósoknak, kutatóknak és íróknak, akik a magyar és a különféle szláv kapcsolatok múltjának felderítésére és jelenének megszilárdí-

⁹ Magyar Tudományos Akadémia (= MTA) Kézirattára K 809: 1916/107. Vö. FRÁTER Jánosné: *Az Akadémiai Könyvtár iratai 1931–1949*. Budapest 1984.

¹⁰ *Akadémiai Értesítő* 28 (1917) 608; 31 (1920) 255.

¹¹ MTA Kézirattára K 809 1920. 49.

¹² MTA Kézirattára K 810 1925 166, 190; RAL 2034/1929; K 837/1940 17; K 827/1944 290. Vö. még. FUTAKY László—UDVARI István: *Helyzetkép a Magyar Tudományos Akadémiai Könyvtáráról 1943-ban*. Szabolcs-Szatmár megyei Könyvtári Híradó 1986. 3. sz.

¹³ Vö. Sz. GARAI Judit—ÚJHELYI Gabriella: *Az MTA Könyvtára orosz és szovjet cserekapcsolatainak vázlatos története*. Budapest 1970. 8–10.

¹⁴ MTA Kézirattára RAL 167/1941.

tására törekszenek. Ilyenek pedig sokan vannak. Szép számmal vannak szláv származású kutatóink, tudósaink, írónk, politikusaink és közéleti szerepet játszó értelmiségi embe-reink. Sokan tanultak meg szláv nyelveket a világháború alatt, hadi fogságban és magán-úton. Mindezek nagy örömmel olvasnák és tanulmányoznák gazdag és értékes szláv könyvanyagunkat, sőt kellene is tanulmányozniok, ha tudomásuk volna róla, de nincs, mert ez az anyag könyvtárilag még nincs feldolgozva.

A régebbi évtizedekben a könyvtárnak nem voltak szláv nyelveket tudó tisztviselői. Különbön nagyon kevesen is voltak. 1923-ig a főkönyvtárnokon kívül a könyvtárnak 3 tisztviselője volt. A kötelespéldányok és a külföldi kiadványcserék révén erős fejlődésnek indult könyvtár nagyságához viszonyítva ez a törpe tisztviselői létszám nagyon kicsiny volt és a hirtelenül nagyranövekedett munkatöbblettel megbirkózni nem tudott.

A régebbi évtizedekben tehát a tisztviselők kis létszámúsága miatt a könyvtárilag fel nem dolgozott könyvek száma több tízezer kötetre növekedett. A tisztviselők létszámának emelkedése után a könyvtár legelső, legfontosabb és legsürgősebb feladata a restancia feldolgozása volt. Csak természetes, hogy elsősorban a magyar, a germán és a román nyelvű könyvanyagot kellett feldolgozni. Így történt, hogy eddig másirányú el-foglaltság miatt szláv nyelvismereteim ellenére én sem tudtam szlávnyelvű könyvanya-gunk feldolgozásához hozzáfogni.

Csak most állami nyugdíjazásom után kerültem abba a helyzetbe, hogy szláv nyelvű könyvanyagunk könyvtári feldolgozására vállalkozhatom. Ezt azonban nyugdíjazásom után, sajnos, csak külön díjazásért tehetem, mert erre csekély nyugdíjam miatt nagyon rászorulok.”

Szinnyei József főkönyvtárnok véleményezése alapján Munkácsy Mihály a nyugdíj-kiegészítést megkapta.

Könyvtárunk szláv anyagának katalogizálása olyan föladat, amelyet el kell végezni, és amelynek elvégzésére Munkácsi Mihályt alkalmasnak ismerem, hozzáteszem, hogy a szláv anyag fölvételén kívül is van a könyvtárban olyan munka, melynek intézésében jó hasznát lehet venni az ő közreműködésének.¹⁵

Könyvtárosi működésén kívül Munkácsy Mihály figyelemre méltó fordítói^{15/a} és nyelvészeti, nyelvkönyvírói tevékenységet fejtett ki. Műfordítói tevékenysége összhangban van a haladó szellemű kárpátukrán (ruszin) származású értelmiségiek működésével, akik az orosz és ukrán irodalom teljesítményeit magyar nyelven népszerűsítették. Megemlíjtük néhány fordítását:

1. Okulov Alekszij: Gujaton. Fordította: Munkácsy Mihály. Budapest 1911. (Magyar Könyvtár 625)
2. Turgenyev I. Sz.: Faust; Első szerelem. Elbeszélések. Fordította: Munkácsy Mihály. Debrecen 1926.
3. Tolsztoj L. N.: A kaukázusi fogoly. Budapest 1927. Fordította: Munkácsy Mihály.
4. Dosztojevszkij F. M.: Ostoba eset. Fordította: Munkácsy Mihály. Munkácsy Mihály bevezető tanulmányával. 1. kiadás. Budapest 1927., 2. kiadás Budapest 1929.
5. Dosztojevszkij F. M.: A kis hős és egyéb elbeszélések. Fordította: Munkácsy Mihály. 1. kiadás Budapest 1929., 2. kiadás 1932.
6. Dosztojevszkij F. M.: Sztjepancsikovo és lakosai. Ostoba eset. Fordította: Munkácsy Mihály, Szabó Endre. 1. kiadás Budapest 1929., 2. kiadás Budapest 1932.

Dosztojevszkij összes munkái 15. kötete elé (ford. Szabó Endre) *A nagyváros homályából* címmel írt Dosztojevszkij művészetét jól értő előszót. Ld. még recenzióját: Munkácsy Mihály: *Az orosz irodalom orosz megvilágításban*. Napkelet 1931. 1. 505–510.

1913-ban Tót nyelvű rusznákok Bács- és Szerémszékében monográfiát jelentetett meg a bácskai ruszinokról. E mű egy nagyobb munka rövid kivonata.¹⁶

¹⁵ MTA Kézirattár RAL 167/1941. Vö. még. Függelék 5.

^{15/a} *Szamojéd samánok és szamanizmus*. G. A. Starcev Samojedy (Nenča). Istoriko-etnograficeskoe issledovanie. Leningrád 1930. 122–131. Orosz eredetiből fordította: Munkácsy Mihály. Ethnographia 41 (1930) 210–215.

¹⁶ Vö. Нова Думка 4. 23. VIII. 1979; UDVARI István: Adalékok a bács-szerémi ruszin nyelv magyar jövevényszavai alaktani meghonosodásának kérdéséhez. Acta Academiae Paedagogicae Nyíregyháziensis. tom. 9/E. Russisztika. 34.

Munkácsi magyar nyelven több gyakorlati nyelvtant írt. Ilyenek pl. Szerb Nyelvtan: Граматика српскога језика. Будапешт 1921; Szerb Nyelvtan. Teljes tanfolyam kezdők és haladók részére. Budapest. év nélkül. Vö. Függelék 3;

Horvát Nyelvtan. Teljes tanfolyam kezdők és haladók részére. a kiejtés megjelölésével. 1. kiadás Budapest 1924., 2. kiadás Budapest 1940. Vö. Függelék 4; Orosz Nyelvtan. Budapest 1920.

Orosz Nyelvtanát a szakemberek ma is úgy értékelik, hogy „még ma is sok haszonnal forgatható”.¹⁷

A szerbhorvát nyelvet jól ismerő ruszin filológusok feladata elvégezni Munkácsy szerb és horvát nyelvtanai értékelését, így most csak néhány megjegyzést teszünk. Szerb és horvát nyelvtanaiban Munkácsy gyakorlati jellegű olvasmányok, bizonyítványok, kérvények, elismervények, nyugták, hirdetések stb. alapján szemlélteti a nyelvtani anyagot. Helyet kapnak azonban a szerb és horvát közmondások és mesék is. A szerb és horvát nyelveket egy nyelvnek tekinti. Ezt nem csak elméletben vallotta, a Szerb Nyelvtanának (1921) több része fellelhető a Horvát Nyelvtanban is (1924). Szerb Nyelvtanában (év nélkül) írja: A szerb nyelvtanban elkerülhetetlen a horvát nyelv egyes részeinek taglalása és viszont. A szerb és horvát nyelv lényegében egy és ugyanaz. Ez okból a tudományos célra szolgáló nyelvtanokban a szerb és a horvát nyelvet egynek veszik és együttesen, egyszerre tárgyalják. Gyakorlati szempontból azonban célszerűbb a szerb nyelvet a horvát nyelvtől elválasztani, ugyanis a szerb nem horvát, külön irodalma van a szerbnek és külön irodalma a horvátnak, a szerbek cirill írást, a horvátok latin betűket használnak. A szerb nyelvtanokban szokás a horvát ábécét is megismertetni (3–4. old.).

A szerbeknél kívül a cirill írást még a szintén görögkeleti bolgárok, a görögkeleti muszka oroszok, a görögkeleti és görögkatolikus ukrán oroszok és a görögkatolikus ruszinok használják, tehát a görög szertartású szlávok mind (230. old.).

Az egyes fejezetek szöszedeteiben Munkácsy a magyar jelentés mellett többször német és latin megfelelőt is közöl, s gyakran megadja a szavak nyelvjárási elterjedtségét is. Így pl. Munkácsy szerint főleg a Vajdaságban használatos a *наспрам* + Genitivus, 94. old. *наспрам* + Locativus = *према*, *збор* + Genitivus, 93. old. Az *имање* szónak, amely *vagyon*, *birto*kat *ingóságot* jelent, a Bácskában *juhok*, *birkan*yáj jelentése is van (105. old.); a *нуз* + Accusativus a Bácskában és Szerémségben használatos, Montenegroban vannak pl. elterjedve: *послијед*, *прео*, *сјем* ugyanitt a *тај*, *овај*, *онај* helyett *та*, *ови*, *они* használatosak írja Munkácsy. A *година* többes szám Genitivus: *година̂* = 1. év, esztendő, 2. (Raguzában:) idő, időjárás, 3. Horvátországban még annyi is mint: eső. Munkácsy szerb és horvát nyelvtanait jól szemléltetik a mellékletek.

Néhány szót a Munkácsy által használt forrásokról: Munkácsy mivel gyakorlati szempontú nyelvtan megírására törekedett, a felhasznált források bibliográfiai adatait pontosan nem tüntette fel. Elszórt megjegyzéseiből azonban megállapítható, milyen művekre támaszkodott nyelvtanainak megírásában. A szerb hangsúlyról írva jelzi, hogy nyelvtanában minden szónak a hangsúlya jelezve van Vuk és Daničić hangsúlyozási rendszere szerint. Ezen kívül a következő forrásművekről tesz említést:

1. Asbóth Oszkár: *Hangsúlyozott szerb és bolgár olvasmányok*. Budapest.]
2. Leskien: *Grammatik der serbo-kroatischen Sprache*. 1. Teil: *Lautehre, Stammbildung, Formenlehre*. Heidelberg. 1914.
3. Maretić I.: *Gramatika hrvatskoga jezika* 2. popr. izd.
4. Rešetar M.: *Elementar — Grammatik der serbischen Sprache*.

UDVARI ISTVÁN

¹⁷ BIHARI József: *Bevezetés a russisztikába*. Budapest 1970. 27.

MAGYAR KÖNYVESHÁZ

Pótlások és igazítások a „Régi Magyarországi Nyomtatványok” első két kötetéhez. VI. A *Magyar Könyvszemle* korábbi évfolyamaiban eddig már több közleményben nyertek publikálást a „Régi Magyarországi Nyomtatványok” (RMNy) első kötetéhez felbukkant kiegészítések és javítások.¹ Időközben megjelent e mű második kötete. A mostani írásban ez utóbbihoz találhatók adalékok.

* * *

Maga az RMNy előre is hivatkozott egy esetben ilyen pótlásra. Az történt ugyanis, hogy mindaddig csupán a későbbi, 1637. évi kiadás (RMK. I. 665.) címlapjáról volt ismeretes Kopcsányi Márton imádságoskönyvének 1622. évi bécsi kiadása (RMK. I. 526.). Az RMNy második kötete már a tördelt korrekktúra állapotában volt, amikor néhai Gergely Rezső könyvtárából, amely azóta bekerült az MTA Könyvtárába, felbukkant ebből egy csaknem teljes példány.² Miután az RMNy II-n belül e tétel terjedelme már ekkor nem volt növelhető, így a címleírásra és a címlap reprodukálására volt csupán lehetőség. A részletes leírás pótlása most következik.

1260 (KOPCSÁNYI Márton:) Keresztyen imádsagos keonyvecke . . . Bechbe MDXXXII Gelbhaar Gergely.

A⁶[B¹²]C¹² — Š¹²T⁸V[?]I² = [2] + 429 + [1] + 12 pag. — 12° RMK I 526

Katolikus imádságoskönyv. — A címlevél hátán latin vers és bibliai idézet. *A nemzetes és nagyságos Istvánfy Éva asszonynak, a néhai nemzetes és nagyságos Draskovith Jánosnak meghagyott özvegyének* szóló ajánlást ehhez a kiadáshoz írta a szerző, *nagyságodnak jóakaró lelkiatyja, Szt. Ferenc szerzetéből Kopchany Fr. Márton*, Bécsben 1622. július 25-ről keltezve. A szöveg kitölti az első füzetet, amíg a második (B¹²) nincs meg. A példányból ismert 1637. évi kiadás alapján feltételezhető, hogy a hiányzó lapokon kalendárium foglalt helyet. — Kopcsányi imádságoskönyve szerkezetében és szövegében túlnyomó többségében megegyezik az említett, későbbi kiadással, mindössze három kis ima szerepel kizárólag ebben a korábbi kötetben: *A mise után való imádság* (145) — *Boldogasszony litániája hozzá való kegyes ájtatossággal* (376) — *Vitéz embernek való imádság* (409). Az 1637. évi kiadásban viszont négy olyan ima található, amely az 1622. évben nem szerepel. Néhány ima címében kisebb eltérés tapasztalható a két kiadás között: pl. *Az Úr vétele előtt elmélkedés és imádság* (1622) — *Az Úr vacsorája előtt elmélkedés és imádság* (1637) A könyvet tartalom- és hibajegyzék zárja.

A hiányzó második füzet helyén az egyetlen ismert példányban *Sz. Brigidának XV. ájtatos imádsági igaz penitencia tartásért és boldog kimúlásért* kezdetű, tizenkét levélből álló füzet található külön lapszámozással. Ez megegyezik Kopcsányi imádságoskönyvének 1637. évi kiadása végén álló szöveggel. Ezek alapján feltételezhető, hogy e korábbi kiadásban ezt függelékként csatolták a főműhöz, de a leírásra került példányba ezt rossz

¹ MKsz 1972. 187–190, 1975. 85–92, 1976. 44–51, 170, 281–294, 1977. 374–381, 1980. 77–78, 185, 1982. 355, 1983. 406–408, 414, 1984. 119–127.

² Jelzete most RM I. 8° 789.

helyre illesztették be. A füzet hat ívjele közül három az „A”, a másik három pedig a „V”-betűt viseli, így eldönthetetlen, hogy ennek a kötet végére kívánczó résznek melyik füzetjelet is szánta a nyomdász.

Cf. S1145A, —, →
Budapest Acad ②*

Kopcsányi imádságoskönyve 1622. évi ajánlásában (A_{2a}) arról írt, hogy *amely imádságoskönyvecskét 1617. esztendőben az esztergomi érsek ónagysága engedelméből kinyomtatott volt Posonyban*. A címlapon is az áll, hogy *ezelőtt Posonyban, most ujabbán nyomtatottatott*. Az ajánlás végén (A_{6a}) pedig megismételve olvasható, hogy *az 1617. esztendőben kibocsátott imádságoskönyvecskét*, most újra közreadja a szerző. A fentiek alapján biztosra vehető, hogy Kopcsányi e munkáját első alkalommal Pozsonyban és pedig 1617-ben jelentette meg az ottani érseki nyomdában. Ezzel hibásnak minősül a mű harmadik kiadása (RMK I 665) címlapján álló adat, amely szerint az *először 1616. . . . esztendőben nyomtatottatott*. Elesik továbbá az a feltételezés, hogy erre Bécsben került volna sor. Mindezek szerint a RMNy 1103. tételt törölni kell, és helyette az ottani szövegnek a fenti kiegészítéssel a S 1145A szám alá kell kerülnie.

1103 Törölve.

S 1145A »Kopcsányi Márton: Keresztyén imádságos könyvecske. Pozsony 1617 érseki nyomda.«

* * *

Ugyancsak az említett Gergely-féle gyűjteménnyel került az MTA Könyvtárába Szikszai Fabricius Balázs latin—magyar szójegyzékének egy címlap nélküli példánya.³ Összevetve e mű 1619. évi debreceni kiadásával (1177) megállapítható, hogy bár ugyanazzal a nyomdai felszereléssel készült, de attól az elejétől a végéig eltérő szedésű (1. kép). A tipográfiai anyag állapota alapján Berlász Piroska volt szíves megállapítani, hogy az 1620 és 1635 között készült a debreceni műhelyben.⁴

S 1381A [SZIKSZAI FABRICIUS Balázs: Nomenclatura seu dictionarium Latino—Ungaricum clarissimi viri d. Basilii Fabricii Szikzovii. Editio prioribus limatior et multo auctior cum indice duplici, opera Emerici A. Sz. Uyfalvii.] [Debreceni 1620—1635 Rheda? Fodorik?]

A⁶—Z⁶, Aa⁶Bb⁵ = [4] + 142 + [3] fol. — 12°

Latin—magyar szójegyzék. — Tartalma és beosztása szinte sorról sorra megegyezik az 1619. évi debreceni kiadással (1177).

Cf. 642* !; 891, 1099, 1177 —, 1423, 1451, 1453, →

Budapest Acad ②

Itt jegyzendő meg, hogy e Szikszai Fabricius-féle szójegyzéknek a RMNy 1177 alatt regisztrált két példánya az Akadémiai Könyvtárban nem az 1619. évszámmal készült, hanem ebből a most ismertetett, későbbi kiadásból való. A teljesnek leírt kötetből⁵ is hiányzik a címlevél, a másiktól⁶ pedig ezen felül néhány további levél is. Ugyancsak ebből a későbbi kiadásból való az OSzK hiányos példánya, amelyet eddig az 1619. évi kiadással azonosítottak.^{6/a}

* * *

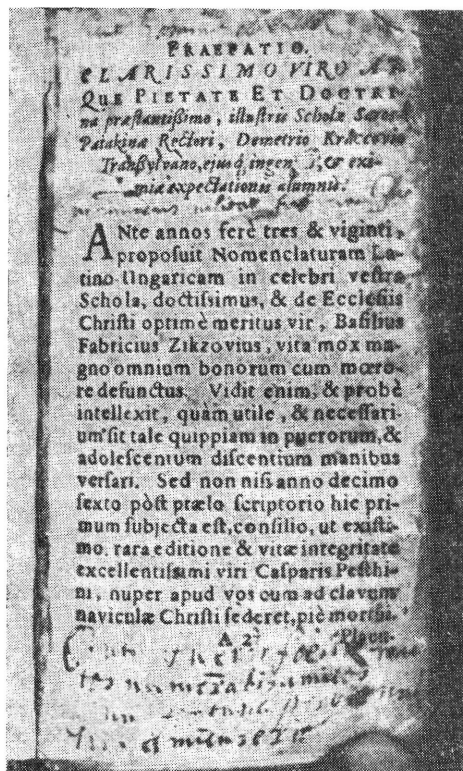
³ Jelzete RM I. 8° 769.

⁴ Segítségét e helyen is megköszönöm.

⁵ Jelzete RM I. 8° 720.

⁶ Jelzete RM I. 8° 729.

^{6/a} Jelzete RMK. I. 489. 2. pld.

1. kép

A második németújvári nyomda létrejöttének körülményeivel részletesen V. Ecsedy Judit foglalkozott.⁷ Levéltári kutatásai alapján megállapította, hogy 1617-ben egy név szerint nem ismert nyomdász járt már ott. Beythe Imre egyik datálatlan leveléből lehet tudni, hogy „a beteges könyvnyomtató a szekerekkel elment”.⁸ Bernhard Máté ezt követően került a Nádasdyak keresztúri műhelyéből Németújvárra. Miután a közelmúltban előkerült egy 1617. évszámmal készült és korábbról nem ismert nyomtatvány, amelynek tipográfiai kiállítása a Batthyányak műhelyére utal,⁹ arra lehetett gondolni, hogy ezt a munkát már Bernhard készítette (RMNy 1143A).

A legutóbbi időben Pintér Gábor, akinek segítőkészségét e helyen is újra megköszönöm, teljesen új adatra hívta fel a figyelmemet. Pónori Thewrewk József 1855-ben a „Hunyadi Székely Mátyás serlege” c. kis kiadványában¹⁰ ugyanis a következőket írta:

„A költéyekben dicsért Battyáni Ferencz egyik utódja, ugyan Ferencz egész életén keresztül a protestans hitet vallá, udvarában protestans lelkézt tartá s az új vallás terjesztésére Németújvárt 1617. könyvnyomdát állíta. Történelmi állításom bizonyosságaul

⁷ Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1979. 303–352.

⁸ I.m. 308.

⁹ MKsz 1979. 308–309.

¹⁰ Esztergom 1855. 11.

itt újra, idézem mit az olvasó közönség 1848 első felében általam mind magyarul mind németül ismerni tanult vala:

AZ VR CHRISTVSNAK SZENTSEGES VACHORÁIÁROL VALO PRAEDICATIO. MELLIIET MARTINUS Mollerus bechülletes feo Praedicátor Nemet nyelvön irtt, abból Magyar nyelvüre fordítottott, AZ TEKÉNTETES, ÉS NAGISÁGÓS BATTHYÁNI FERENCZ URNAK ujjonnan hozot Nyomtato Bötüivel, mint elősben Probájáival BEOYTHE IMRE, Németh—Vjvári Magyar Praedicátor által? KI NYOMTATTATOTT JOHANNES Korzenski, Cheh Könyvnyomtató által. Anno M. DC. XVII.”

Ime tizennyolcz negyedretü levélből álló prédikatio harmadik oldalán legelől következő diák szavak olvastatnak:

BROBA NOVAE TYPOGRAPHIAE SPECTABILIS Ac Magnifici Domini Domini FRANCISCI de Batthyán, Vyvárini Erectae, ad Gloriam Dei, Et Ecclesiae Verae ac Sincerae emolumentum Feliciter incipit. Anno 1617.

A munka czimlapján legalól található kézzel irt jegyzet ekkép van: Battyáni Ferencz Urnak, ki 1625-ik Esztendőbe September Hónapnak 15-ik Napján megholt, Cheh Aszon Felesége volt, Lobkovitzi Popel Éva.

Ebből az igen ritka régiségből gyűjteményem számára két példányt szereztem vala meg, melyek közül egyet Battháni Fülöp herczegnek adtam, másik pedig 1848 vége felé Pozsonyban több nagyböcsü ritkaságokkal a lángok mártaléka lön.”

Ponori Thewrewk az egészet szó szerint megismételte e kis munkájának második kiadásában.¹¹ Adatainak 1848. évi első publikálására nem sikerült rátalálni.

Miután a fenti adatok kivétel nélkül mind jól beleilleszkednek a korábbi ismeretek közé, a fenti beszámoló hitelesnek látszik. Közlése több új elemmel is gazdagítja a németújvári tipográfiáról eddig tudottakat. Teljesen új „Johannes Korzenski, cheh könyvnyomtató” neve, akinek önálló tevékenységéről a legújabb cseh szakirodalom sem tud,¹² így nyilván korábban alkalmazottként működött valahol, ahogy ezt utóda, Bernhard is tette. Jogos a feltételezés, hogy Korzenski Németújvárra Batthyány Ferenc cseh származású felesége, Lobkowitz Poppel Éva otthoni kapcsolatai révén került. Így bizonyosnak látszik, hogy ő és nem Bernhard készítette e műhely másik, ugyancsak 1617-ben megjelent kiadványát (RMNy 1143A).

Mind a címlap, mind a szöveg kezdete hangsúlyozza, hogy a Beythe-féle kis kötet az új németújvári nyomda első, próbának szánt terméke. Beythe Imre már hivatkozott és datálatlan levele, amelyben a könyvnyomtató távozásáról irt így tehát nem 1617-re, hanem 1618 végére, ill. 1619 elejére keltezhető, hiszen abban már arról tett említést, hogy a nyomdai felszerelést ki kell tisztítani „a rozsdától és portól”. A Batthyány-féle officina 1618. évi szünetelését tehát a nyomdász hiányával lehet egyértelműen magyarázni.

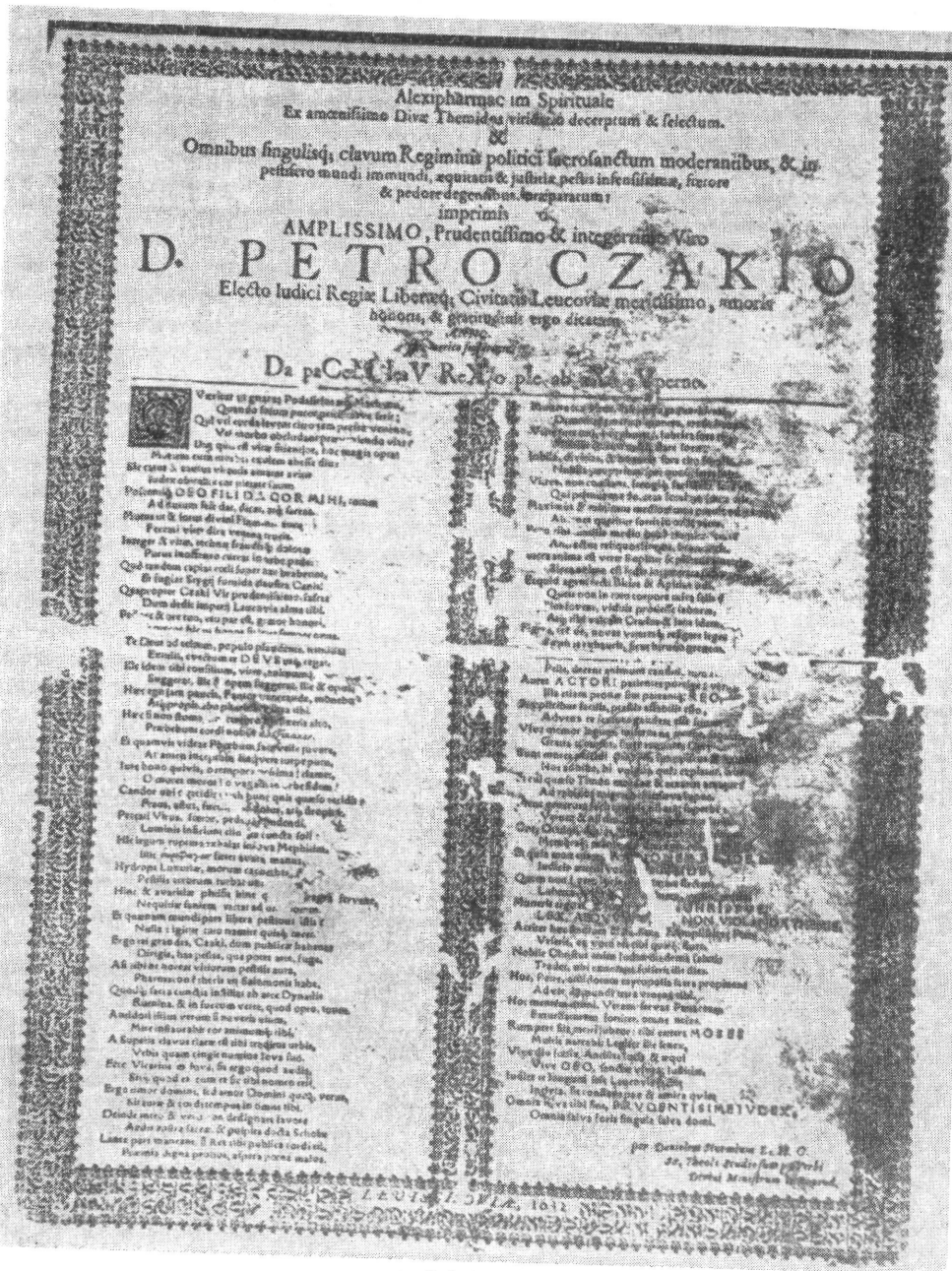
A Ponori Thewrewk által ismertett nyomtatvány leírása a következő:

S 1143B »BEYTHE Imre [transl.]: Az Vr Christusnak szentseges vachoráírol valo prae-dicatio, melliet Martinus Mollerus bechülletes feo praedicátor nemet nyelvön irtt, abból magyar nyelvüre fordítottott, az tekéntetes és nagiságos Batthyáni Ferencz urnak ujjonnan hozot nyomtato bötüivel, mint elősben probájáival Beythe Imre németh-Vjvári magyar praedicátor által. [Németujvár] MDCXVII Johannes Korzenski. [18] fol. — 4°.

Javítandó a 1143A tétel: nyomdásza nem [Bernhard], hanem [Korzenski].

¹¹ Esztergom 1856. 11. — Egyedül a „Proba” szóba becsúsztott sajtóhibát igazították ki az új szedésben.

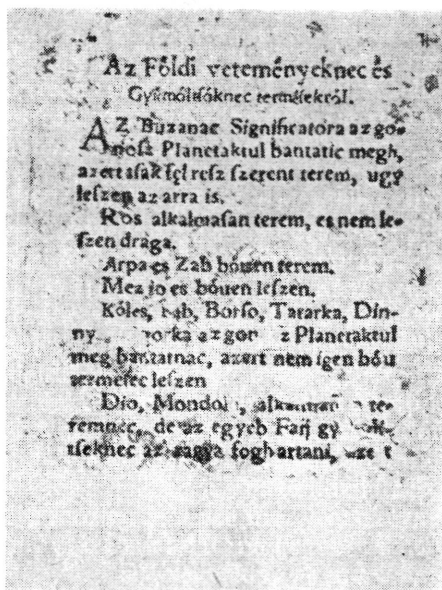
¹² CHYBA, Karel: *Slovník knihtiskářů v Československu od nejstarších dob do roku 1860*. Praha 1966—1975.

2. kép

Az Országos Széchényi Könyvtár egy magántulajdonban levő, csaknem teljes egyveles nyomtatvány másolatát őrzi,¹³ amely Lőcsén készült 1632-ben (2. kép).

¹³ Jelzete RMK. II. 479b.

3. kép

S 1551A*STURMIUS, Daniel: Alexipharmacum spirituale . . . Petro Czakio, electo judici regiae liberaeq(ue) civitatis Leucoviae . . . dicatum . . . [Leutschoviae] 1632 [Brewer]. [1] fol. — 395 × 290 mm. — Init.

Köszöntő vers. — Az egyleveles nyomtatvány alsó háromnegyed részében két hasábian üdvözlővers áll Csáky Péternek, Lőcse város bírájának címezve, amit a szerző alábbi formában írt alá: *per Danielem Sturmium L. H. G. ss. theol. studiosum pt. verbi divini ministrum in Poprad.*

Budapest Nat phot.

Az Országos Széchényi Könyvtár néhány éve egy magyar nyelvű, tizenhatodrés alakú naptár nyolc levélnyi töredékét vásárolta meg (3. kép).¹⁴

S 1964A*[1][KALENDÁRIUM az 1608. esztendőre.] — [2] [Prognosztikon.] [Szeben 1607 Grüngras.]

[A⁸B⁸]C⁸+? = [24]+? fol. — 16°

Naptár és prognosztikon. — Csupán a harmadik füzet maradt fenn, amelynek fejezetei a következők: *Ez esztendőnek négy részeiről: a télről, a tavaszról, a nyárról, az őszről — A földi veteményeknek és gyümölcsöknek terméséről — Az ércekről — Néhány országnak és tartománynak állapotjáról: Magyarországról, Lengyelországról . . . — A keresztyénekről — A törökökről és tatárokról.* Miután a végéről hiányzik a vásárok jegyzéke, amelyet pedig a sorozat többi tagja tartalmaz, feltételezhető, hogy volt még egy negyedik füzet is.

Budapest Nat ④

Soltész Zoltánné ismertette azt a négy töredéket, amely egyetlen könyv kötetábláiból került elő, és mind Farkas Imre csepregi műhelyéből származik.¹⁵ Most tehát csak arra van szükség, hogy ezek a szakszerűen közölt adatok a RMNy rendszerébe beillesztést nyerjenek.

ad 1458 [1] [KALENDÁRIUM az 1631. esztendőre.] — [2] [Prognosztikon.] [Csepreg 1630 Farkas.]

¹⁴ Jelzete RMK. I. 409a.

¹⁵ MKsz 1984. 224–233 és 348–353.

[², A⁸ [B⁸-E⁸?] = [10 + ?] fol. — 8° — Mult. ill.

MKSz 1984. 225—227.

Naptár és prognosztikon. — Az előkerült töredék két levélpárból áll: A₂₊₇ és A₄₊₅ levél. A kiadvány szerkezete és beosztása lényegében megegyezik az előző évi kalendáriumával (1424). A hónapvers januári kezdősora: *Fürödjél gyakran, távoztass vérkibocsátást.*

Cf. 903!

Budapest Nat ④

S 1491A [GERGEI Albert: História egy Árgirus nevű királyfiról és egy tündér szütleányról.] [Csepreg 1630—1631 Farkas.]

[A⁸] B⁸ + ? = [16 + ?] fol. — 8°

MKSz 1984. 227—233.

Verses szerelmi história. — Egyedül a B-jelzésű füzet három levélpárja maradt fenn. Tartalma megegyezik a korai löcsei kiadásával (1480). A mű kikövetkeztethető kezdősora: A tündérországról bőséggel olvastam.

A 12 lapnyi szöveg reprodukciója: MKSz 1984. 228—233.

Cf. 1480, —, →

Budapest Nat ④④④④

ad 1459 Mihálykó János könyvének 1630. évi csepregi kiadásából egészében került napfényre az I₄₊₅ és a K₁₊₄ levélpár, továbbá az ezekkel összefüggő I₁₊₃ és K₂₊₃ levélpárok-nak egyharmada két-két példányban. Ezek alapján megállapítható, hogy a bevezető, első ív után kezdődött az A-füzetjelzés. A füzetek valóban váltakozva nyolc és négy levél terjedelműek voltak, mert a K₄ levél hátlapján a 120. lapszám látható.

S 1459A [SALAMON királynak . . . Markalfal való tréfa beszédeknek rövid könyve.] [Csepreg ca 1630 Farkas.]

A⁸ + ? = [8 + ?] fol. — 4° — Init.

MKSz 1984. 351—353.

Mulattató elbeszélések, trufák gyűjteménye. — A mű tartalma és beosztása megegyezik az 1577. évi kolozsvári, ill. az ezek nyomán készült későbbi kiadásokéval.

Cf. 389* !; 935, 960, —, →

Budapest Nat ④

A fenti összes töredék egyértelműen Farkas Imre csepregi műhelyének 1630 táján keletkezett nyomdai makulatúrája, amely mind egyetlen könyv tábláinak erősítéséül szolgáltak. Jogos a feltételezés, hogy ezt maga Farkas használta fel könyvkötői tevékenysége során. Ezek szerint tehát elődjének, Manliusnak nem csupán tipográfiai felszerelését vette át, hanem annak könyvkötői munkásságát¹⁶ is folytatta.

* * *

A wolfenbütteli Herzog August Bibliothek őrzi azt a gyűjtőkötetet,¹⁷ amelyben negyedik és ötödik tagként két olyan nyomtatvány található, amely egyaránt a következő impresszumot viseli címlapján: „Getruckt zur Eisenstadt, durch Bonaventuram Felinum 1615”. Ezek alapján arra lehet gondolni, hogy e két kiadványt a nyugat-magyarországi Kismartonban állították elő, jöllehet e városban könyvsajtó működése csak 1712-től ismeretes.

Mindkét mű szerzőként „Harminius de Mosa” nevét tünteti fel, aki mint kálvinista az úrvacsora tanáról vitázik ezekben a lutheránus Leonhard Hutterrel. A fenti álnév Hermann Fabronius-t takarja, akit eredetileg Schmid-nek vagy Faber-nek hívtak, de koszorús költővé történt avatását követően a Faber Aonius vagy Fabronius névformát használta. A hesseni származású kálvinista lelkész és későbbi szuperintendens (1570—

¹⁶ Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1970—1971. 301—321.

¹⁷ Jelzete H 145 8° Helmst.

1634) más neveket is használt, ill. más álneveken is írt: pl. Hermann Mosemann, Erasmus Sabinus Hofnerus.¹⁸ Az említett wolfenbütteli gyűjtőkötet a fentiekén kívül még három további vitairatot is tartalmaz Leonhard Huttertól, akinek heves támadásaira azután az álnév alatt író Fabronius már nem válaszolt.¹⁹

A fentiek alapján nyilvánvaló, hogy az „Eisenstadt” megjelölésű két munkában nem csupán a szerző neve, de az impresszum is koholt, hiszen „Bonaventura Felinus” is ismeretlen a német nyomdatörténeti szakirodalomban. Feltehető, hogy a két vitairatot Fabronius Schmalkaldenben Wolfgang Ketzl nyomdájában készítette, ahol ebben az időben a saját nevével ellátott műveit megjelentette.

App. 100A Mosa, Harminius de: Responsa Eucharistica . . . Eisenstadt 1615 durch Bonaventuram Felinum.

Külföldi nyomtatvány.

App. 100B Mosa, Harminius de: Vom politischen Hoff-Calvinisten . . . Eisenstadt 1615 durch Bonaventuram Felinum.

Külföldi nyomtatvány.

BORSA GEDEON

Ismeretlen régi magyar nyomtatványok Johann Samuel Klein „Nachrichten” c. művének kéziratban levő negyedik kötetéből. Klein 1789-ben adta ki *Nachrichten von den Lebensumständen und Schriften evangelischer Prediger in allen Gemeinen des Königreichs Ungarn* c. művének I—II. kötetét, majd Fabó András 1873-ban a *Monumenta Evangelicorum* sorozat IV. kötetében Klein hátrahagyott kéziratából a mű III. kötetét. Klein munkájának mindhárom kötetében sok ismeretlen régi magyar nyomtatványt sorolt fel, melyet Szabó Károly könyvészeti kézikönyve I—II. kötetének anyagába beillesztett. A *Nachrichten . . .* c. mű mindmáig kiadatlanul heverő IV. kötetének kézírata az előző kötetekhez hasonlóan szintén sok régi magyar nyomtatvány emlékét tartotta fenn, köztük olyanokét, melyekből példány nem maradt korunkra s így becses adalékokkal gazdagítja a magyar bibliográfiát.

A IV. kötet kéziratából összegyűjtött ismeretlen magyar nyomtatványokat az alábbiakban közöljük, és pedig külön csoportban az RMNy és külön az RMK III anyagába tartozókat. Ahol lehetséges, átvesszük Klein eredeti szövegét, az egyes nyomtatványok címét, a szerzőknek és a megjelenési helyeknek a nevét, valamint a méretnagyságot. Ahol Klein nem ad pontos címet, ott felsoroljuk a műre vonatkozó ismeretes adatokat. Végül minden tételnél adjuk a kézirat oldalszámát is, hol az adat található. A nyomtatványok időrendben ím így következnek:

I. Az RMNy anyagába tartozó nyomtatványok

1. Christoph Lackner: *Agricola inventa et hieroglyphica eius interpretatione levissime descripta*. Kereszturini impressa 1617. 43. l.

2. *Sortilegia poetica* címen Ioannes Mautnerus kassai rektor tiszteletére tanítótársai és tanítványai 1639-ben Lőcsén versfüzetet adtak ki. 216. l.

¹⁸ *Allgemeine Deutsche Biographie*. Bd. VI. Leipzig 1877. 528.

¹⁹ JÖCHER, Christian Gottlieb: *Allgemeines Gelehrten-Lexikon*. Bd. II. Leipzig 1750. 496—497. has.

3. *Ioannes Mautnerus: Anagrammata in rosa Varniaca in usum scholae Cassoviensis.* Lőcse, cca 1640. 217. 1.

4. *Trajanus Beneschovinus* besang in *Elegien termarum Trenchiniensium laudes.* Gedruckt zu Trenschein 1642. in 8. 95. 1.

5. *Georg Krieschke: Schulprogramma, quo exercitia declamatoria in gymnasio Leutschoviensi habenda.* Leutschau bey Lorenz Brewer in folio gedruckt. 1649. 153. 1.

6. *Andreas Sartorius: Colossi hymenaei Matthiae Gazur.* Typis Trenchinii impressi 1652. Üdvözlő versek Gazur Mátyás esküvőjére. 274. 1.

7. *Hymaenes.* Leutschau 1658. 191. 1.

8. *Johann Croner: Wahrhafter und eigentlicher Entwurf des äusserlichen Adelschildes und innerlichen Tugendbildes des Johann Webers.* Leutschau 1664. In folio. 72. 1.

9. *Carmina nuptialia ad eandem sollennitatem elaborata (Zabler Jób és Andrae Mária esküvőjére), a collegis gymnasiique praeceptoribus una cum discipulis.* Leutschoviae 1664. In 4. 149. 1.

10. *De primordiis theologico-practicis, quas in complementum examinis ex privatae institutionis, post exercitia latinitatis studio in publicam lucem interrogationum et responsionum produxit in schola Bartphensi Adamus Pribek de Wille* die 20. Maii 1665. Gedruckt zu Barthfeld in 12. *Szeredi Márton* vitatta a tétéleket. Ajánlva Nagytárkányi Tárkány Istvánnak, kinek nemesi címere ékesítette a címlapot. 49. 1.

11. *Elias Ladiver: Colloquium Caschoviense de iudice controversiarum fidei,* habitum 1666. Gedruckt zu Kaschau 1666. in 8. 172. 1.

12. *Elias Ladiver: Refutatio Hieronymi Zinchonii defensionis absurdorum Ivulianorum.* Trenchinii sive Cassoviae 1666. 170. 1.

13. *Fausti connubiales: Ehe und Hochzeitsglück dem edlen Zacharias Rochser vornehmen Waldburger in der königlichen freyen Stadt Schemnitz mit Frau Elisabeth verwittueten Höflingerinn, gebohrene Bombensteininn* — — den 13. November. Gedruckt zu Leutschau bey Samuel Brewern in 4. 1667. 191. 1.

14. *Christianus Seelmann: Alles alte Kirchenlehre 71. Bitt und Dankpsalmen von den weiland ehrwürdigen Franz Németh, zu seine Lehrsprüche erwählet und bey dem Begräbniss erkläret.* Leutschau 1667. in 4. 282. 1.

15. *Vota nuptialia, quae tum vir iuvenis Ioannes Cilikius gymnasii Leutschoviensis classis III. collega et virgo Eva, Davidis Croneri filia, pridie Non. Novembris nuptias celebrassent.* Leutschoviae, litteris Samuelis Breweri, in 4. 1669. 192. 1.

16. *Johannes Schnatzinger: Scrutinium profectuum iuventutis scholasticae Ollassiensis in publico examine die 20. et seqq. Junii anno 1669. institutum, cuius seriem et ordinem sacrum esse jubent rector et caeteri scholae Ollassiensis collegae.* Zugeeignet hat er sie dem Ortprediger Daniel Klesch, dem Ortsrichter Benedict Roxer, übrigen Rathsherrn, dem Ortsvormund Valentin Schnell und übrigen Gemeinsherrn. Gedruckt in Leutschau 1669. in 4. 287. 1.

17. *Elias Ladiver: Disputatio ethica.* Unter seinem Vorsitze vertheidigte *Peter Semsei.* Gedruckt zu Leutschau 1670. in 4. 172. 1.

18. *Nova prothymia novo muneri ac oneri Viri adm. Rev. Ampl. atque Clar. Dom. Michaelis scholae Warallya-Scepusiensis eccl. Filkaniensis inter 13 oppida in annum 27. antistitis, scholaeque inspectoris gravissimi, simul ac gnavissimi cum publico solemnium votorum ritu venerab. 24 regal. pastorum collegii senior pronuntiaretur, sub ipso publico motu et metu, an. 1671. acclamabant fautores, amici, fratres partimque compadres.* Leutschoviae 1671. in officium Samuelis Breweri in 4. 224. 1.

19. *Statuae doloris, amori serectae.* Leutschoviae 1671. Gyászversek *Kiss Ádám* kassai ev. lelkész temetése alkalmából. 232—233. 1.

20. *Auspicatissima thalami sollemnia cum vir clarissimus Ioannes Kretschmerus — — gymnasii Leutschoviensis convector, virginem Rosinam Culmannianam domum duceret a fautoribus et amicis versu celebrata* — — sponso dicata A. R. S. 1672 typis Samuelis Breweri in 4. 1921. 1.

21. *Georg Peucker: Carmen Lam. Rev. Andreas Sartorius ecclesiae Dei et aulae Cassensis annis 17. sacrorum minister beate in Domino moreretur.* Leutschoviae 1680. Haan Lajos hely és év nélkül pontatlan címmel említi: RMK: III 4275. 55. 1.

22. *Elias Ladiver: Dissertatio III. metaphysica de uno et vero.* Unter seinem Vorsitze vertheidigte *Martin Textoris.* Gedruckt zu Kaschau 1680. in 4. 172. 1.

23. *M. Johann Sarossy* ungarischer ev. Prediger zu Kaschau hat *seine ungarische Predigt, die er bey Leiche des Predigers zu Kaschau und Superintendenten, des Philipp Heutschius gehalten, zu Leutschau 1686 in 4. drucken lassen.* Klein idéz is belőle, tehát volt példánya. A Klein által említett ritkaságok között az egyetlen magyar nyelvű nyomtatvány. 193. 1.

24. *Georg Peucker: Memoria Jesu Christi pro hominibus omnibus passi et resuscitati a schola Neosoliensium evangelica orationibus et carminibus ad diem 9. Aprilis 1687. celebrata.* Leutschoviae in 4. 55–56. l.

25. *Pauculae et generalissimae positiones philosophiae.* Ezt a disszertációt *Husztai István* elnöklete alatt *Bárány Mihály*, a debreceni kollégium seniora és az ékesszólás tanítója védelmezte meg 1701. december 9-én. Nyomatott Debrecenben in 4. 102. l.

II. Az RMK III anyagába tartozó nyomtatványok

1. *Thomas Jordanus: Commentariolus de aquis medicatis Moraviae.* Csak két frankfurti és egy tübingeni kiadása volt eddig ismeretes: 1575 (RMK III 647), 1586 (RMK III 749) és 1606 (RMK III 1037). Ismeretlen kiadás: Olomucii 1580. 97. l.

2. *Johannes Jessenius: Programma de medicinae ortu et progressu, nec non praeclaris medicis.* Wittenberg 1600. in 4. 133. l.

3. *Esaias Jeszenszky*, als er sich mit Magdalena Benkinn vermählte, bekam von M. *Andreas Calagius* ein schönes Hochzeitgedicht unter dem Tittel: *Buccina Melpomenes.* Gedruckt zu Breslau 1608. in 4. 135. l.

4. Als *Georg Fabricius* nach Kaschau zum angenommenen Pastorate abreisste, *Timotheus Lowczani*, Prediger der böhmischen Gemeine zu Teschen, hat seinen Glück und Seegenswunsch zu Oels in 4. drucken lassen 1609. 195. l.

5. *Franz Paczoth* von Berki, Freiherr zu Grosstarkany: *In laudem Hungariae patriae.* Wittenberg 1617. In 4. Nagylucei Váczi András, Bars és Szatmár megyék főispánjának, kir. kamarásnak, cs. és kir. udv. tanácsosnak, Szatmár vára kommandánsának ajánlva. 147. l.

6. *Christoph Lackner: Emblematischer Tugendspiegel.* Francofurti ad Moenum 1618. 42. l.

7. *Clemens Brecht: Refutatio aethiologiae Kirchnerianae* c. disszertációt védelmezte Königsbergben D. *Coelestin Myslente* elnöklete alatt 1635. 55. l.

8. *Adam Kiss: Dissertatio de onomatologia entis.* Unter dem Vorsitze des M. *Michael Eijleri.* Regiomonti (Königsberg) 1641. In 4. Fabó András említi (RMK III 1575). Példánya ismeretlen. 162. l.

9. M. *Philipp Weber: Die sichere Ruhe und ruhige Sicherheit* der Gerechten. (Über Buch der Weisheit 3, 1). Gyászbeszéd M. *Daniel Schmidt* pozsonyi ev. lelkész felett. Gedruckt zu Augsburg 1648. In 4. 53. l.

10. Dem Pfarrer M. *Joannes Henricus Blendinger* hielt M. *Johann Bernhard Kellern* Prediger zu Pressburg die Leichenpredigt über Philipper 1, 21 unter dem Tittel: *Dreyfacher Trost, den wir dem Todt so er auch bey uns anklopffet entgegen setzen und also zum Sterben freudig und bereit seyn mögen.* Nürnberg 1649. in 4. 51–52. l.

11. Dem verstorbenen Kinde (des Pfarrers zu St. Georg M. *Johannes Henricus Blendingers*) hielt M. *Christoph Stephani* die Leichenrede über dem Buch der Weissheit 4, 7 unter dem Tittel: *Dreyfache Trostbündlen, damit alle betrübte Eltern, die Herzenswunden mögen verbinden, wenn ihnen ihre Ehepflänzlein jung und zeitlich dahinsterven.* Nürnberg 1649. in 4. 53. l.

12. *Peter Kiss: Dissertatio theologica de nobilissimis Dei creatoris angelis scilicet et homine.* Unter dem Vorsitze des *Johann Deutschmanns.* Wittenberg 1652. in. 4. 165. l.

13. *Philipp Heutschius: Εὐφύμια honoribus magisterii in philosophia summi Theodori Pinneri Neosoliensis Hungari,* quos Rectore Magnifico *Christiano Trenschio*, decano et procancellario *Ioanne Andrea Quenstedio* 4. id. Octobr. 1652. obtinuit a fratribus amicis et conterraneis consecratae. Wittebergae litteris Ioannis Haken 1653. 190. l.

14. *Johann Georg Schreiber: Dissertatio philosophica de instrumentali causa.* Unter dem Vorsitze des M. *Jakob Wächters.* Wittenberg 1664. 119. l.

15. *Enchiridion, der kleine Katechismus für die Gemeinen, Pfarrherrn und Prediger, vermehret und gebessert aus d. Martin Luthers Schriften und Büchern,* erstlich zu Wittenberg gedruckt im Jahr 1587 darnach aber nachgedruckt zu Brieg in Schlesien 1667. jetzt aber aufs neue übersetzt durch einen unwürdigen Pfarrherrn aus dem Zipserlande. Gedruckt zu Krakau 1675. in 12. Az ellenreformáció által a hívők megtévesztésére kiadott hamisított káté 181. l.

16. Die Magisterwürde erhielt *Georgius Michaelis* 1681. den 25. April, zu welcher erlangten Würde ihm seine Landsläute und Freunde in einer besonderen Schrift in 4. Glück gewünschen haben. Wittenberg 1681. 219. l.

17. *Georgius Michaelis: De graecae linguae pronuntiatione, ejusdemque variis dialecticis.* Wittenberg 1681. A magisteri fokozat elnyerésekor készült értekezés. 218–219. l.

18. *Johann Benedikt Grindel* schrieb vieles *de acidulis Rojtschensibus seiner Rojtschocrene*. Gedruckt 1685. in 8. zu Wien. 96. l.

19. *Samuel Antonius: De moderandis affectibus*. Eine Dissertation zu Wittenberg unter dem Vorsitze des Professors *Valentin Voltheim* gehalten. Gedruckt zu Wittenberg 1695. in 4. 33. l.

20. *Johann Hambacher* ifj.: *De Chirurgo insonte* c. disszertációt védelt Wittenbergben *Johann Heinrich Heucher* elnöke alatt 1710., mely megjelent ugyanakkor Wittenbergben in 4. 82. l.

*

Fenti nyomtatványok egykori létezésében nem kételkedhetünk, mert azok Klein kezén mind megfordultak, sőt a legtöbbjük saját könyvtárából való volt. Pontosabb adataink nincsenek e könyvtárról, de igen becses könyvek gyűjteménye lehetett s bővelkedett ritkaságokban. Ő maga említi aprónyomtatványokból álló gyűjteményét, melyben a XVII. század sok ma már ismeretlen, hazai szerzőtől származó egyetemi disszertációja, üdvözlő versezete, lakodalmi költeménye vagy gyászverse megvolt. A könyvgyűjtő Klein kiterjesztette figyelmét az általa tárgyalt lelkészek arcképeinek gyűjtésére is. Ebben a gyűjteményben mintegy 24 XVII—XVIII. századi hazai ev. lelkész rézmetszetű vagy olajjal festett arcképe volt nyilvántartva. Ismerve az e korbéli lelkészi arcképek ritkát, Klein gyűjteménye viselettörténeti szempontból is nagyon becsesnek tekinthető. Nagy kára művelődéstörténetünknek, hogy ez a gyűjtemény nyomtalanul elenyészett. Még így is közléseiben több értékes adalékot őrzött meg a XVII. századi pozsonyi és soproni rézmetszők személyére és munkásságára vonatkozóan. Legjelentősebb azonban az a tette, hogy nagy művében népes számban sorolta fel a magyarországi illetőségű szerzőktől származó, ma már példányból nem ismert nyomtatványokat, melyekből csak a mű IV. kötetére 45 esik.

KATHONA GÉZA

S Z E M L E

Magyar Könyvészet 1921–1944. Magyarországon nyomtatott könyvek szakosított jegyzéke. Bibliographia Hungarica 1921–1944. Catalogus systematicus librorum in Hungaria editorum. 3. Társadalomtudományok II. Jog – közigazgatás – népjólét – pedagógia – néprajz. Közread. az Országos Széchényi Könyvtár. Szerk. KOMJÁTHY Miklósné, KERTÉSZ Gyula. Bp. 1985, Franklin Ny. 715 l.

Előttünk a két világháború közötti korszak annyira hiányolt bibliográfiájának legújabb kötete, amely egyben az ETO 3-as szakját felölelő munkákról készült összeállításból a második. A következőkről ad számot: 340 Jog. Jogtudomány – 350 Államigazgatás. Közigazgatás. Hadtudomány – 360 Népjólét – 370 Nevelés és oktatás. A szabad idő felhasználása – 390 Néprajz. Etnográfia. Etnológia.

A megjelenés rendjében ez az ötödik kötet, s mindazt elmondhatjuk róla, amit a négy előzőről: az első kötetnél lefektetett elveket híven követő, a korszakot felölelő és az azt folytató bibliográfia egészébe szervesen beilleszkedő, az eddigiekhez hasonló gondossággal készült összeállítás. Mindezek után kell-e nagyobb dícséretet mondani róla, mint hogy megjelent?

A3-as szak előző kötetének ismertetésénél már szóltunk az ETO-nak arról a gondjáról, hogy a társadalmi jelenségekkel foglalkozó művek egyre inkább a 9-es szak, a történelem felé orientálódnak. Végig lapozva ennek a bibliográfiának oldalait, valóban egyre inkább erőt vett rajtunk az érzés: a korszak megannyi politikai jelenségének, társadalmi vetületének történetét aligha lehet megírni e kötet alapos áttanulmányozása nélkül.

Vegyünk csak egyetlen példát. Melyik könyvtáros, történész vagy egyéb területeken kutató nem állt még csüggedten, szárnyaszegett lemondással vagy tanácsatlansággal az OSzK betűrendes katalógusánál a [Magyarország. Törvények, rendeletek] címleírású kezdetű cédulák négy

fiókot felölelő kazla előtt! Ezzel természetesen nem az OSzK eljárását bíráljuk. A betűrendes katalógusnak minden könyvtárban vannak ilyen buktatói. Példaként említhetjük az amerikai közkönyvtárak óriási anyagát csaknem 800 folió kötetben National Union Catalog pre-1956 imprints címen felölelő bibliográfiát – a könyvtárosi szleng „Mansell”-nek becézi a kiadója után –, amelynek a „Bible” címszót tartalmazó négy kötetével annyit kellett bajlódniok, hogy helyüket kihagyva csak jóval később jelentek meg. Az anyagot így is csak bizonyos fokú szakkatalógusi elvek alapján sikerült csoportosítaniok. Az ilyen buktatók elkerülésére a kutatóknak alkalmasabb a szakkatalógus, de még inkább a szisztematikus bibliográfia. Így e kötetben is könnyebben rátalálhatunk a korszak téma szerint csoportosított törvényeire. Nem is szólván arról, hogy szinte kivétel nélkül mindjárt megkapjuk az OSzK raktári jelzetét is a műről.

Ha kötetünkben laponként átlagban 30 művel számolunk, több mint 20 ezer tételről – könyv, füzet – kapunk könnyű áttekintést. Tekintélyes szám, pedig még nincsenek is benne a az emlékkönyvek, évkönyvek és hasonló jellegű gyűjteményes munkák analitikus feldolgozásai. Mint régebben említettük, a bibliográfiának ez a tanulmányokat feltáró részletezése valóságos „Fundgrube”, amely kincseket rejteget. Ne felejtsük el, hogy arról a „post-Szinynyi” korszakról van szó, amelynek ilyen jellegű hiányosságait kutatók és könyvtárosok naponta érzik és fájlalják. Feltárásuk mind ez ideig hiánycikk volt.

Mindezen túlmenően a hatalmas mennyiségű bibliográfiai adat olvasmányul is szolgálhat: képet nyújt, gondolatokat ad egy negyedszázad magyar valóságáról, gondolkodásáról, problémáiról és hétköznapjairól.

E kötet többféle értelemben is lépés a teljesség felé. Befejeződött a harmas szak; amellelt a kötet számból már több megvan, mint amennyi hiányzik. Bár az eredeti programnak megfelelően minden év-

ben újabb és újabb követné. Ezen túlmenően annyiban is közeledünk a teljességhez, hogy előbb-utóbb kézbe vehetjük a mutatókat tartalmazó utolsó kötetet, amely az eddigieknek a használhatóságát is ugrásszerűen megnöveli majd. Egyelőre bizony meg kell elégednünk a tartalomjegyzékek és tárgymutatók eligazításával. Végül még egy gondolat a teljesség felé haladásról. Az utolsó téglák abba a magyar könyvtárügy büszkeségét jelentő épületbe, amelyhez az elsőket a régen volt jó Szabó Károly Régi magyar könyvtára rakta le. Rövidesen teljessé válik a Magyarországon 1473 óta, vagyis a kezdetektől megjelent könyvek bibliográfiája. Igaz, hogy — legalább is egyelőre — nagyon különböző színvonalon, hiszen egyre kínzóbban érződik a „Petrikek” sok hiányossága. Annál megnyugtatóbb a kezdetektől 1630-ig, valamint az 1921-től napjainkig összeállított nemzeti bibliográfiánk korszerűsége.

Várva várjuk a hiányzó néhány téglát.

KELECSÉNYI ÁKOS

Náday Károly—Sáfrán Györgyi: Történeti kutatások Kufsteinban. Czuczor Gergely rabsága. — Historische Forschungen in Kufstein. Die Gefangenschaft von Gergely Czuczor. (A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Közleményei. Új sorozat 14.) Budapest, 1984. 213 l.

A kötet forrásanyagát összegyűjtő Náday Károly (1899—1983.) 1948-tól haláláig Kufsteinben élt. Csaknem húsz éven át folytatott ott, főleg a várbörtön magyar foglyaival kapcsolatban, helytörténeti kutatásokat. Az volt a szándéka, mint írja, hogy felhívja a szakemberek, ifjú kutatók figyelmét erre a még fel nem tárt területre (14. l.). Kutatásai során cédulakatalógust készített a kufsteini rabokról. E katalógus egy példányát, valamint a foglyokról készült összeállításait megküldte az OSzK Kézirattárának, valamint Ausztriában a bécsi Kriegsarchiv-nak és az innsbrucki Landesarchiv-nak. Náday Károly sokat publikált, cikkei főképp a *Wörgler Rundschau* c., Wörgl tiroli kisvárosban megjelenő hetilapban láttak napvilágot. Kutatásainak célja, mint írja, „nem a tudományos feldolgozás, hanem a történelmi tények rögzítése és erről a nagyközönség tájékoztatása”. (20. l.)

A dokumentumokat Sáfrán Györgyi, a nemrég elhunyt ismert Arany-kutató, rendezte sajtó alá. Tőle olvashatunk rövid tanulmányt Czuczor Gergely életpályájáról, rabságáról. A kötet bilingvis, két

egyenrangú, megegyező szerkezetű magyar és német nyelvű részből áll.

A bevezető írások — Náday Károly: Kufsteini levél; Sáfrán Györgyi: Kufsteini történeti kutatások — után következnek Czuczor elítélésének és rabságának dokumentumai. Az iratok és levelek időrendben követik egymást, az ügyben előterjesztett vádindítványtól (1849. jan. 29.) a Czuczor Gergely kiszabadulását hírül adó hirdetményig (1851. június). Czuczort *Riadó* című verséért fogták perbe és ítélték el. A vers a *Kossuth Hírlapja* 1848. dec. 21-i számában került az olvasók elé. Nagy sikert aratott, külön röplapokon is terjesztették. 1849 januárja első napjaiban, a főváros kiürítésekor Czuczor Pesten maradt. Ennek az okát nem tudjuk, talán betegsége akadályozta, talán a nagyszótár munkálatai tartották vissza. Január 18-án tartóztatták le, s a budai vár katonai fogházába zárták. Pere vádindítványából megtudhatjuk azt is, miképpen védekezett Czuczor kihallgatásai alatt. Tompítandó a „Riadó” Habsburg-ellenes élet, azt vallja, hogy a verset még novemberben, a szerb felkelők ellen írta. Erre építi fel védekezését is. Mivel szerzőségét elismerte, hamarosan megtartották ügyében a tárgyalást. A 2. szám alatt közölt ítélet szerint írásbeli lázításért, fegyveres felkelésre való buzdításért hat évi vasban eltöltendő várfogságra ítélték. Ekkor indított akciót annak érdekében régi barátja, Toldy Ferenc — aki már hosszabb ideje visszavonult a politikától —, hogy pártfogókat szerezzen kiszabadítása ügyében. Teleki Józseffel, az Akadémia elnökével kérvényt íratott Windischgrätz herceghez; ő maga Rimely Mihály pannonhalmi főapáthoz fordult közbenjárásért. E közben 1850. március elején bizonyossá vált, hogy Czuczornak Kufsteinben kell büntetését letölteni.

A forrásokból kiviláglik, hogy milyen sokat tett Toldy és az Akadémia Czuczor Gergely kiszabadítása érdekében. Bár ezt nem tudták elérni, sőt Kufsteinbe szállítását sem sikerült megakadályozniok, azt elérték, hogy Czuczor Pestről könyveket kaphasson és börtönében dolgozhassék. Czuczor Gergely levelein keresztül Toldy Ferencel osztotta meg rabsága keserűségeit, Toldy viszont mindent megpróbált, hogy barátja helyzetét elviselhetőbbé tegye. Pénzt szerzett számára, hogy télen fűthesse és világíthasson, fordításokkal bizta meg, s — Czuczor leveleinek tanúsága szerint — a közeli szabadulás reményével tartotta benne a lelket.

A kötetben közölt források segítségével végigkövethető Czuczor kiszabadulásának története is. A kegyelmezési eljárás majdnem egy évig tartott. Teleki József először,

1850. július 6-án, csak a III. hadsereg parancsnokának a közbenjárását kérte, de október 5-én már magához a hadügyminiszterhez intézett ez ügyben kérvényt. Az utóbbi folyamodványa hatásosnak is bizonyult; a legfelsőbb katonai törvényszék 1851. január 2-án Czuczor hátralevő büntetési idejének az elengedését javasolta. Ez év május 18-án kelt az a jelentés, mely közli, hogy Czuczor Gergely május 14-én kegyelmet kapott, s a börtönből már elbocsátották.

A forrásanyag gerincét Czuczor Gergelynek Toldy Ferenchez frott levelei képezik. E levelek — 6 kivételével, melyeket Waldapfel Eszter A forradalom és szabadságharc levelestára c. gyűjtemény III. kötetében (Budapest, 1955.) kiadott — eddig publikálatlanok voltak. A levelek és okiratok után külön felsorolás tartalmazza a források lelőhelyeit és jelzeteiket, valamint betűrendben a „névmagyarázatok”. Helyesebb lett volna „névmagyarázatok” helyett csak életrajzi adatokat közölni. Így elkerülhető lett volna a helyenként szubjektív hangvétel — például Görgey Artur esetében, aki korántsem csak arról nevezetes, hogy „névéhez fűződik a világsi fegyverletétel”.

A kötet anyaga Czuczor életpályájának és működésének fontos szakaszairól ad valószínű áttekintést. Közreadásával teljesebbé, hitelesebbé vált a tudós-költő politikai, szellemi arculata. Náday Károly a kufsteini várbörtön magyar foglyaival kapcsolatos kutatásai során értékes forrásanyagot tárt fel. Ennek itt közölt része dokumentum-értékű adatokat szolgáltat az önkényuralom történetének alaposabb megismeréséhez.

MÁZI BÉLA

Kazinczy Ferencné Török Sophie levelezése. Kiad. és bev. ill. az utószót írta V. Busa Margit és Z. Szabó László. Győr, 1986, Kazinczy Ferenc Gimnázium. 100 l.

A győri Kazinczy Ferenc Gimnázium legújabb kiadványa Kazinczy Ferencné Török Sophie kiadatlan levelezéséből tesz közzé 32 levelet. A kis kötetre (amely nem került könyvárusi forgalomba) azért érdemes felhívni a figyelmet, mert az író özvegyének a család barátaival folytatott levélváltása jelentős forrásanyagot tartalmaz a Kazinczy-hagyaték, elsősorban a levelezés kiadásának történetére vonatkozóan. A kortársak közül sokan felismerték a kéziratok összegyűjtésének szükségességét, de senki sem fáradozott annyit, mint a 200 éve született bencés szerzetes; Guzmics Izidor. Guzmicsnak Török Sophie-

hoz intézett leveleiből képet kaphatunk a Kazinczy- levelek összegyűjtésére irányuló kezdeti erőfeszítésekről és kudarcekról. Z. Szabó Lászlónak a kötetben olvasható szép tanulmánya összegzi e törekvéseket, és rámutat arra is, hogy Guzmics irodalmi működésének feltárásával, értékelésével mindmáig adós a kutatás.

A kötetet V. Busa Margitnak, a levelek publikálójának és a jegyzetek készítőjének informatív írása vezeti be.

F. K.

Magyar neveléstörténeti irodalom 1800–1944. Bp., 1985. Könyvértékesítő Vállalat. 138 l.

A „Tudománytár” sorozat legutóbbi kötetei között helyet kapott egy — ma már alig hozzáférhető — bibliográfia reprint kiadása. Márkus Gábor 1937-ben a szegedi Ferenc József Tudományegyetem pedagógiai lélektani intézete 11. közleményeként jelentette meg *A XIX. századi magyar neveléstörténeti irodalom bibliográfiája (1800–1914)* című könyvét. A kötet számba veszi az összefoglaló neveléstörténeti munkákat, jelentős pedagógusok életrajzeit, munkásságukra vonatkozó monográfiákat. A bibliográfia nagy teret szentel a magyar közoktatás történetét tárgyaló műveknek, felsorolja a korszak tantárgy- és tankönyvtörténeti irodalmát, az iskolai önképzőkörökre, a neveléssel foglalkozó társaságok történetére vonatkozó kiadványokat. A magyar művelődés és nevelés történetével foglalkozó szakemberek jól használható forrásként tartották számon Márkus bibliográfiáját.

A reprint kiadáshoz Gazda István több mint háromszáz 1915 és 1944 között megjelent magyar neveléstörténeti munka címlírását adja kiegészítésként. Különösen értékes összeállítás még a kötetben található *A milleniumra kiadott középiskola-történetek válogatott bibliográfiája* amely Mészáros István munkája.

A „Tudománytár” új kötete fontos segédeszköz lehet a magyar neveléstörténeti kutatásnak.

FEHÉR KATALIN

Strassburger, Bert, W.: A Rámbám élete és műve. Bp. 1985. 491. Illusztr.

Mózes ben Maimun a középkori zsidó vilásfilozófia kiemelkedő egyénisége nem ismeretlen a magyar gondolkodás történetben sem. Temesvári Pelbárttól Péchi

Simonon keresztül idézetek, rövidebb citátumok jelzik jelenlétét a 16. századtól napjainkig terjedő tudományos irodalomban. Művei közül a latin nyelven híressé vált *Doctor Perplexorum* magyar nyelven is megjelent 1878–1890 között Klein Mór fordításában. Bár az utóbbi időben az újabb könyvészeti és eszmetörténeti szakirodalom felismerte Maimuni jelentőségét a hazai gondolkodástörténet korai szakaszában, összefoglaló áttekintés életpályájáról mindeddig nem jelent meg. Csupán egyes művei kerültek taglalásra, így pl. Hevesi Simonnak a *Dalalat Alhairin* (Bp. 1928) című műve ami az említett Maimuni mű modern áttekintése. B. W. Strassburger fontos feladatot vállalt, amikor sikeres kísérletet tett arra, hogy előbb héberül majd angolul megjelent Maimuni bemutatását magyar változatban is közreadta. A kortársak által már „Aquilla Synagogae”-nek nevezett Maimuni 1135-ben született Cordovában. 30 éves korában, került Kairóba, ahol orvosi tevékenységet folytatott. A szerző rövid és magvas bemutatása elvezeti az olvasót Maimuni vallásfilozófiai munkásságának rejtelseibe. Legrészletesebben természetesen a *Misné Tora* a Mózesi ötkönyv áttekinthető összefoglalásával foglalkozik. Strassburger végig megy az anyagon pontos tájékoztatásokat ad a hatalmas vállalkozásról és érdemének te-

kintjük, hogy a hazánkban korábban is ismert *Doctor Perplexorum* vagy héber címen *More Nevukhim* mellé állítja az említett *Misné Torá*-t. A szerző mély anyag ismerete átsugárzik az eredetileg előadásnak szánt szöveg mondataiból és a magyar olvasó számára is betekintést nyújt a keleti tudományosság műhelyébe. A kötethez csatlakozó szöveg fordítások (részlet Maimuni Jonathan ben David Hacohenhoz írt leveléből) Az orvos mindennapi imája mint cseppben a tenger illusztrálja a középkori gondolkodó lelkivilágát. A Maimuninak tulajdonított zsidó hipokráteszi eskü feltehetően nem Maimunitól származik, de az is jellemző, hogy mély gondolatai és magasröptű erkölcsisége miatt hosszú évszázadokon keresztül neki tulajdonították. Ehelyt kiemelésre szánom a modern tudomány számára is útmutatásnak felfogható gondolatát, amely szerint a kutató elme tegnapi tudásában sok hibát fedez fel, és holnap már kevesli amit ma tudott. B. W. Strassburger összefoglalóját jól megválasztott képanyag zárja. Az olvasó ezen keresztül is megismerkedhet a 12. század keleti ember életének néhány mozzanatával, de ami különösen érdekes, Mózesben Maimuni mindennapi orvosi munkájával is. A munkát Jólesz László fordította magyarra.

DÁN RÓBERT

A kiadástért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda főigazgatója

Műszaki szerkesztő: Sándor István

A kézirat nyomdába érkezett 1986. IX. 30. — Terjedelem: 6,3 (A/5) ív
87.16019 Akadémiai Kiadó és Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Hazai György

*Az MTA Veszprémi Akadémiai Bizottsága gondozásában
rövidesen megjelenik*

Paczolay Gyula:

**Magyar, észt, német, angol, finn, latin (görög)
közmondások és szólások (cseremisiz és zürjén
függelékekkel) c. kötete.**

A kötet első kiadását — angol nyelvű bevezetéssel és magyarázatokkal — kis példányszámban sokszorosítva 1985 nyarán a sziktivkari VI. Nemzetközi Finnugor Kongresszusra jelentette meg a Magyar Tudományos Akadémia Veszprémi Akadémiai Bizottsága és az Eötvös Loránd Tudományegyetem. 1987-ben fog megjelenni e munka második, átdolgozott, számos új tétellel, finn, zürjén és görög anyaggal is bővített, magyar nyelvű bevezetéssel és angol indexszel is ellátott kiadása, az elsőnél tipográfiaiilag szebb formában.

A gyűjtemény egyes tételei a magyar közmondások vezérszavainak ábécérendjében követik egymást. A magyar, észt, cseremisiz és zürjén közmondások angol fordítását is közli.

A kötet mintegy 600 tételben kb. 670 magyar, kb. 900 észt és német, 640 angol, 350 finn, 570 latin, 350 zürjén, 96 cseremisiz és néhány más nyelvű közmondást tartalmaz. A közölt irodalmi hivatkozások segítségével még más nyelvű, így pl. francia, olasz, orosz, portugál spanyol, svéd megfelelők is megtalálhatók. Ennek bemutatására függelékben — egy térkép kíséretében — megtalálható a „Nem mind arany, ami fénylik” közmondás 36 európai nyelven.

A kötet használatát név-, forrás- és konkordanciajegyzékek, valamint angol és észt mutató segítik elő.

A munkát a közmondásaink nemzetközi rokonsága iránt érdeklődők, a magyarul, németül, angolul, latinul, finnül vagy észtül tanulók, e nyelvek oktatói és a fordítók is haszonnal forgathatják.

A 300 oldalas kötet ára példányonként 200 Ft.

Előjegyezhető a **Magiszter** Akadémiai Könyvesboltnál: 1364 Budapest V. Városház u. 1. Pf. 52.

TARTALOM

<i>Ötvös Péter</i> : Egy főúri könyvtár 1772-ből	1
<i>Závodszy Géza</i> : Zinner János, az angol alkotmány első hazai ismertetője.....	10
<i>Varga Sándor</i> : A „Petrik 1860–1875” kiadástörténete	19

K Ö Z L E M É N Y E K

Dán Róbert : Tótfalusi Kis Miklós és a héber filológia	32
<i>Soltész Zoltánné</i> : Tótfalusi Kis Miklós kiadványai	36
<i>Kovács Sándor Iván</i> : A Tótfalusi-kurziválások és az elveszett „Valedictoria” részletei a „Mentség”-ben	39
<i>Fekete Csaba</i> : Tormássi János országgyűlési prédikációinak második kiadása.....	44
<i>Bukovszky Andrea</i> : A „hármás História” népszerűségéhez	47
<i>Fehér Katalin</i> : A felvilágosodás európai gondolkodóinak pedagógiai művei a hazai gyűjteményekben.....	48
<i>May István</i> : A sárospataki kéziratár Tompa-variánsa	51
<i>Udvari István</i> : Adalékok egy szlavista könyvtáros életrajzához	53

M A G Y A R K Ö N Y V E S H Á Z

<i>Borsa Gedeon</i> : Pótlások és igazítások a „Régi Magyarországi Nyomtatványok első két kötetéhez. VI.	57
<i>Kathona Géza</i> : Ismeretlen régi magyar nyomtatványok J. S. Klein „Nachrichten”... c. művének kéziratban levő negyedik kötetéből	64

S Z E M L E

Magyar Könyvészet 1921–1944. (<i>Kelecsényi Ákos</i>)	68
Náday Károly – Sáfrán Györgyi: Történeti kutatások Kufsteinban. Bp. 1984. (<i>Mázi Béla</i>)	69
Kazinczy Ferencné Török Sophie levelezése. Győr, 1986. (<i>F. K.</i>)	70
Magyar neveléstörténeti irodalom 1800–1944. Bp. 1985. (<i>Fehér Katalin</i>)	70
Strassburger, Bert W.: A Rámbám élete és műve. Bp. 1985. (Dán Róbert)	70

SOMMAIRE

<i>Ötvös, Péter</i> : Une bibliothèque seigneuriale de l'année 1772	1
<i>Závodszy, Géza</i> : János Zinner, le premier auteur en Hongrie d'une compte-rendu de la constitution anglaise	10
<i>Varga, Sándor</i> : L'histoire de la publication de la bibliographie „Petrik 1860—1875”	19

CONTRIBUTIONS HISTORIQUES

Dán, Róbert : Miklós Tótfalusi Kis et la philologie hébraïque	32
<i>Soltész, Mme Zoltán</i> : Les publications de Miklós Tótfalusi Kis	36
<i>Kovács, Sándor Iván</i> : Les italiques de Tótfalusi et les détails perdus de „Valedictoria” dans l „Excuse”	39
<i>Fekete, Csaba</i> : La deuxième édition des sermons de parlement de János Tormássi ...	44
<i>Bukovszky, Andrea</i> : A la popularité de la „Triple Histoire”	47
<i>Fehér, Katalin</i> : Les ouvrages pédagogiques des penseurs européens de l'époque des Lumières dans les collections hongroises	48
<i>May, István</i> : Une variante de Tompa dans la collection de manuscrits de Sárospatak	51
<i>Udvári, István</i> : Contributions à la biographie d'un bibliothécaire slaviste	53

ANCIENS LIVRES HONGROIS

<i>Borsa, Gedeon</i> : Suppléments et rectifications au premier volume des „Anciens Imprimés de Hongrie”. VI.	57
<i>Kathona, Géza</i> : Anciens imprimés hongrois dans le quatrième volume de l'ouvrage intitulé „Nachrichten...” de J. S. Klein	64

REVUE

Bibliographie hongroise 1921—1944. Bp. 1985. (<i>Kelecsényi Ákos</i>)	68
<i>Náday, Károly—Sáfrán, Györgyi</i> : Recherches historiques à Kufstein. Bp. 1984. (<i>Mázi, Béla</i>)	69
La correspondance de Sophie Török M ^{me} Ferenc Kazinczy. Győr, 1986. (<i>F. K.</i>) ...	70
La littérature hongroise de l'histoire de pédagogie 1800—1944. Bp. 1985. (<i>Fehér, Katalin</i>)	70
Strassburger, Bert W.: La vie et les ouvres du Ramban. Bp. 1985. (Dán, Róbert)	70

CRISTINA
KÖNYV
TÁR

TH 1439

MAGYAR KÖNYV- SZEMLE

KÖNYV-ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRAT

REVUE POUR L'HISTOIRE
DU LIVRE ET DE LA PRESSE

103. évfolyam

1987

2

AKADÉMIAI

OKM. BUDAPEST

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA REVUE DEL'ACADÉMIE HONGROISE

I. OSZTÁLYÁNAK KÖNYV-

DES SCIENCES POUR L'HISTOIRE

ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI FOLYÓIRATA

DU LIVRE ET DE LA PRESSE

103. ÉVF. 1987/2. sz.

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG — COMITÉ DE RÉDACTION

KÓKAY GYÖRGY

(felelős szerkesztő)

HAVASI ZOLTÁN

(társzerkesztő)

FÜLÖP GÉZA

NAGY LÁSZLÓ

REJTŐ ISTVÁN

TARNAI ANDOR

SZERKESZTŐSÉG — RÉDACTION

1118 Budapest, Ménesi út 11—13.

Megjelenik negyedévenként

Trimestrielle

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in HISTORICAL ABSTRACTS and/or AMERICA: HISTORY AND LIFE.

*

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) 1900, Budapest V., József nádor tér 1., közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR 215—96 162 pénzforgalmi jelzetszáma. Előfizetési díj: 128 Ft. Előfizethető és példányonként megvásárolható az Akadémiai Kiadónál, 1054 Bp. V., Alkotmány u. 21. Tel.: 111-010 (pénzforgalmi jelzetszám 215—11 488), az Akadémiai Kiadó *Stúdium* (1368 Budapest, Váci utca 22., tel.: 185—881), és a *Magiszter* (1052 Budapest, Városház utca 1., tel.: 382—440) könyvesboltjaiban.

A szerkesztőség legfeljebb 1 ív terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratosokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszöveg után). A tanulmányok rovatba szánt cikkhez 1 oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk. Különlenyomatok (legkevesebb 100 példány) a Kiadóhoz címzett, de a szerkesztőséghez eljuttatott levélben rendelhetők, a korrektúra-visszaküldésével egy időben.

BAKÓ DOROTTYA

Káldi György élete és művei

Káldi György 1598-ban lépett a jezsuita rend tagjai közé, életéről ettől kezdve sok fennmaradt adat segítségével alkothatunk képet. Az ezt megelőző eseményekről viszont csak hézagos ismereteink vannak. A család Nagyszombatból származott, György testvére, Márton szintén jezsuita volt, csakúgy mint az egy generációval később élt Káldi Ignác (Cat. II. 633—4)¹ (unokaöccsük?), sőt 1603-ban éppen Káldi György otléte idején tűnik fel Brünnben egy Káldi Stephanus nevű novicius, akiről azonban több adatunk nincs (Cat. II. 634).

Káldi egyes életrajzírói megjegyzik, hogy apja áttért protestáns.² Elsődleges forrásból származó adatunk csak arról van, hogy szolgálatot vállalt valahol, amelyért az udvar rendszeres évi segélyt utalt ki számára.³ Prédikációiban egy helyen meg is említi Káldi, hogy apja — ura jóvoltából — betegsége idejére is kapott bért (I. 186).⁴ A család nemesi származását bizonyítja a bécsi egyetem anyakönyvének egy bejegyzése, mely Márton és György harmadik testvéreire vonatkozik: Franciscus Kaldi nob. Hung. Tyrnauiensis.⁵

A bibliafordítás és a Káldi életében megjelent két prédikációskötet címlapjának tanúsága szerint két dolgot tartott önmagáról megjegyzésre méltónak: jezsuitaságát és nagyszombati származását. A jezsuita rendbe való tartozást szokás volt a szerző nevével ellátott címlapokon feltüntetni, bár ez alól is van kivétel, pl. Pázmány 1603-ban Nagyszombatban megjelent Feleletének (RMNY 905) vagy Vásárhelyi Gergely 1622-es kolozsvári Kempis-fordításának (RMNY 1271), 1623-as kassai exemplumgyűjteményének (RMNY 1289) címéből ez hiányzik. Nem egyedülálló, de nem is túl gyakori viszont e korszakban a származási hely (nemesi előnév) feltüntetése a katolikusok körében, a magyar jezsuiták közt Káldin kívül nincs erre példa. (A

¹ *Catalogi personarum et officiorum provinciae Austriae S. I.* Coll. et ed. Ladislaus LUKÁCS. I—II. Romae, 1978—1982. (Monumenta Historica Societatis Iesu, 117, 125). Rövidítése most és a továbbiakban: Cat. I. — Cat. II.

² KUDORA JÁNOS: *Magyar egyházi szónokok* = Hittudományi Folyóirat 1899. 671.

³ PODHRADSKY JÓZSEF: *Nagyszombati Káldi György* = Tudománytár 1838. III. 297.

⁴ KÁLDI György: *A vásárnapokra való prédikációknak első része* ... Pozsony — [Bécs], 1631. — RMNY 1509. Rövidítése a továbbiakban: I. KÁLDI György: *Az innepekre való prédikációknak első része* ... Pozsony — [Bécs], 1631. — RMNY 1510. Rövidítése: II.

⁵ *Die Matrikel der Universität Wien. IV. Band. 1579/II. — 1658/59. I. Lieferung.* Bearb. v. Franz GALL. Graz — Köln, 1961. 55. Káldi Ferenc később is foglalkozott teológiai kérdésekkel (bár ő nem lett klerikus), ezt bizonyítja egy naprakész posszeszor-bejegyzés a Veszprémi Püspöki Könyvtár 290-es jelzetű könyvébe, Pázmány Kalauzának 1613-as kiadásába (RMNY 1059): Ex libris Francisci Kaldy Tyrnavien[sis] et amicorum eius ... Anno 1613 die Junii.

jezsuita historia domusok is mindig enélkül említik a Káldiakat.) Káldi Györgyöt tehát minden bizonnyal erős szálak fűzték szülővárosához, mely később tevékenységének is egyik fő színtere. Ha a prédikációkban előfordul Nagyszombat neve, nem mulasztja el hozzátenni, hogy „az én hazám”, bár más helyen éppen személytelenségre törekszik. A város iránti szeretetének ennél is nagyobb bizonyítéka az, hogy amikor 1616 nyarán meghal a Káldi testvérek anyja (apjuk 1625-ben még él), a Mártonnal közösen örökölt ezer-ezer forint egy részéből kijavíttatják a nagyszombati templomot⁶ (miközben a jezsuita könyvkiadás ebben az időben anyagi gondokkal küszködik). Elképzelhető, hogy az ajándékozásra Kutasi János példája is készíthette őket, aki 1602-ben több egyházi öltözetet, köztük egy igen értékes díszruhát is hagyott a templomra.⁷

Káldi Kutasi udvarában hosszabb időt töltött, valószínűleg a Nagyszombatban székelő esztergomi érsek szentelte pappá. Kutasi szinte példaképévé is vált, prédikációiban három helyen név szerint is említi:

Jól emlékezem reá, hogy a bódog emlékezetű Kútasi János, esztergomi érsek, egy magyarországi főúrnak, ki egy papot katonaságáért igen dicsért, azt mondotta: én, uram, nem kedvellem a katonás papot, amint tudom, hogy te sem szereted a papos katónát: jelentvén azzal, hogy nincs jobb, mintha ki-ki hivatalyában maradván más tisztit fel nem vállalja. (II. 185)

Másutt:

Ilyen volt bizonyára az örök emlékezetre méltó Kútasi János, ki aminthogy istenes életéért és jó magaviseeléséért mindenképpen bücsülletes volt, úgy a fejedelmeknél is kedvet talált. (I. 171)

És következik egy történet Rudolf császár lakomájáról, melyen a szász herceg parancsára sem ivott az illető papi hivatásához méltatlannak érző Kutasi. Végül a legfontosabb részlet, melyben Telegdi Miklós is szerepel:

Hazánk gyümölcséből is hozhatok egy vagy két jeles példát, mellyeket magam láttam: egyik a bódog emlékezetű Telegdi Miklósé pécsi püspöké, kit noha fölötte igen elgyötrött volt a köszvény, úgyhogy csak székben hordozhatnák, mindazáltal a predikállást el nem hatta, hanem felvonatta és tolyatta magát nagy fájdalommal a nagyszombati predikáló székre, és úgy predikállott, mintha semmi dolga nem lött volna. Másik az istenes Kútasi Jánosé, ki huszonnégy esztendeig való predikállása után győri püspökké és magyarországi *cancellariussá* lévén se Prágában se egyébutt el nem mulatta a predikállást, és mint hogy egyéb hallgatói nem voltak, csak a maga udvara népének is predikállott, tudván, hogy az a püspöknek tulajdon tisztí. (I. 296 -297)

Kitűnik ezekből a részletekből az is, hogy Káldi Kutasival megfordult a császári udvarban, és megismerkedett a kor befolyásos személyiségeivel. Később többször bíznak majd rá diplomáciai feladatot, mely ezek szerint nem teljesen idegen tőle. A prédikációkban igen gyakran utal egyes magas rangú személyekre, de ritkán nevezi meg őket, így kilétüket csak találgathatjuk. Hogy a leírt történetek mely korból

⁶ Erről bővebben I. LUKÁCS László: *Káldi György, a bibliafordító* = Katolikus Szemle 1955. 129 - 133.

⁷ RUPP Jakab: *Magyarország helyrajzi története fő tekintettel az egyházi intézményekre. I. Az esztergami egyháztartomány*. Pest, 1870. 95.

származnak, a szereplőket mikor ismerte meg Káldi, szintén nem tudjuk, de sokukat ismerhette még Kutasi környezetéből. Egy példa a megnevezett személyekre:

Erzsébet francia királyné asszony, a második *Maximilián* császár leánya, a második *Rudolfus* császár húga, a második Mátyás király nénye, kit magam is ismértem (II. 52)

Ezt valószínűleg 1608 novembere és 1612 januárja között írta Káldi, ekkor császár Rudolf s magyar király Mátyás, de nem lehet arra következtetni, mikor ismerte meg Erzsébetet. Legtöbbször viszont csak általánosságban ír, a személy megnevezése nélkül:

... egy fejedelmi embertől magam hallottam, hogy megtérésének fő oka vólt a maga predikátorinak egyenletlensége. (II. 581)

Másutt:

Azért nem ok nélkül mondotta egy udvari ember, hogy addig jó reménsége vagon a békesség félől, míg a *calvinisták* nem bőjtölnek, mert azoknak bőjti mindenkor zanabonát indít (I. 354).

És még egy:

Ismértem egy főembert Magyarországon, ki a tévelygésből a keresztyén hitre való megtérésének fő okát azt mondotta, hogy azt kell igaz hitnek tartani, melly a bűnt fogyattya és a jószágos cselekedeteket gyakorlattattya. (II. 315)

Kutasi mellől Káldi a bécsi egyetemre került, de nem tudjuk pontosan, mikor. 1597 januárjában már biztosan a beiratkozott diákok közt volt,⁸ valószínű azonban, hogy az 1595-ös év téli szemeszterére beiratkozott Georgius Kady Tynaviensis Hung. is őt rejti, gyanús ugyanis a Tynaviensisből ugyancsak hiányzó egy betű, és az egész kézirat többszörösen javított volta.⁹ Ugyanez a betűhiba előfordul a grázi jezsuita kollégium 1597-es katalógusában is, ott a teológus hallgatók közt szerepel Martinus Kadi-ként Káldi Márton (Cat. I. 565). Káldi tehát a rendbe való belépés előtt elvégezte a bécsi egyetem teológiai fakultását, vagy legalábbis több éven át hallgatott teológiát. Érdekes megjegyezni, hogy ebben az időben egy darabig kivételesen egy jezsuita a magyar nemzetiségűek procurátora Bécsben, a holland származású Christian Numicius,¹⁰ más néven Peynnincks (Cat. I. 741). Ezt a tisztséget sem korábban, sem később még évtizedekig nem töltik be jezsuiták. Esetleg az ő személye is motiválhatta Káldi belépését. Bécsben ez idő tájt egy másik jezsuita, Georg Scherer volt a legnépszerűbb szónok (Cat. I. 776), Káldi ismerhette, bizonyára ismerte is őt. Prédikatori célkitűzéseik, nézeteik, elveik tökéletesen egyeznek, de ez szükségszerűen következik a jezsuita képzésből,¹¹ Scherer közvetlen hatását így nem lehet Káldi műveiből bizonyítani, de ilyen hatásnak léteznie kellett.

⁸ SCHRAUF, Karl: *Die Matrikel der ungarischen Nation an der Wiener Universität. 1453—1630.* Wien, 1902. 326.

⁹ Uo. 45.

¹⁰ Uo. 382.

¹¹ D'HR, Bernhard: *Die Geschichte der Jesuiten in der Ländern deutscher Zunge. I.* Freiburg i. Br. 1907. 798—820.

Káldi Rómába érkezése után két héttel Aquaviva generális levélben köszöni meg Pázmánynak, hogy „ilyen kiváló munkaerőt küldött Magyarország számára”.¹² A bécsi egyetem és a római évek együttesen csaknem a Pázmányéhoz hasonló „szuperképzést” jelentett Káldi számára. A rend előjárói nagy reményeket fűztek hozzá, ezért is került Brünn helyett Rómába, mint egykor Szántó Arator István, Pázmány, vagy az ekkor ugyancsak ott tanuló és később fiatalon meghalt Alárdi Mihály, vagy hogy más területről is hozzunk példát, Németi Jakab, aki később Pozsonyban és Bécsben a magyar nyelvű nyomtatványok gondozását végezte (igaz, ő a Collegium Germanicum-Hungaricumban tanult korábban, és Rómában lépett be a rendbe — Cat. II. 688).

A jezsuita teológus hallgatók mindennapjairól némi képet kaphatunk Alárdi Mihály fennmaradt naplója alapján.¹³ Kitűnik ezekből a feljegyzésekből, hogy életük mennyire pápa-centrikus volt, az ünnepeket a pápai udvarral együtt ülték (ráadásul az 1600-as év jubileumi szentév volt), valamennyi szertartáson, fogadáson részt vettek. Ennek nyoma van Káldi prédikációiban is. A személyes motívumokban egyébként szegény beszédekben több helyen utal római élményeire, például a nagycsütörtöki lábmosásról szólva:

... a régi keresztyének szépen követték az ő példáját, és most is sok helyen követik, főképpen Romában, ahol az egész világról jövő szarándokokat nagy szeretettel fogadják és szolgálnak nekik mind egyéb szolgálattal s mind a lábmosással. Melly alázatos szolgálatban nemcsak a közönséges polgárok gyakorolják magokat, hanem főurak is és hercegek, cardinálók és ő maga is a szentséges pápa, amint én időmben történt az ezerhatszázadik eszendőben. (II. 257.)

Másutt egy apró részletben a pápa személyes véleménye szerepel, kivillan az idézetből a jezsuita bennfentesség:

Ezeröttszázkilencvenkilenc esztendőben három iszonyú gyilkosság történt Romában három főnemes nemzet között: egy *Cencius* az atyát, egy *Santacrucius* az anyját, egy *Maximus* az atyafiát ölte meg. *Cencius* az atyára azért haragudott, hogy fősvényül tartotta a házanépét, *Santacrucius* az anyához gyanakodott, mintha özvegy állapattyanak tisztán meg nem felelt volna, *Maximus* az atyafiával az örökségben nem alkodhatott. Ezt megértvén a nyólcadik Kelemen pápa azt mondotta: ha *Cenciust* hamarabb megbüntettük volna, hogy az atyát megölte, sem *Santacrucius* az anyját, sem *Maximus* az atyafiát meg nem ölte volna. (I. 488.)

De nemcsak a pápa, hanem más egyházi emberek is pozitív példaként élnek Káldi emlékezetében:

Jút eszembe, hogy Romában egy tudós és istenfélő páter, ki sok gonosz életű embereket térített meg az Istenhez, egy ifiat szokásul vött vétkéből a gyakor gyónással gyógyított meg. (I. 587)

Egy másik:

En-magam hallottam egy fő predikátortól, hogy hálát adott az Istennek a vakságért, és annak hasznairól szép predikáziót tött Romában a *Theatinusok*nál. (I. 330)

¹² LUKÁCS: *Káldi* ... 129.

¹³ Kiadása: VERESS Endre: *Olasz egyetemeken járt magyarországi tanulók anyakönyve és iratai. 1221—1864*. Bp. 1941. 521–527.

Ugyanígy említ prédikációiban római ereklyéket, templomokat:

... mely szent fejet [Szt. Györgyét] én is láttam Romában azon Sz. György templomában, és böcsülettel megcsókoltam (II. 466)

Másutt:

... és valahová ugrott [Szt. Pál feje a kivégzésekor], kút fakadott fel, mely három kútat magam is láttam Roma-kivül fél mélyföldön, és ittam mindenikből. (II. 235)

Végül egy utolsó, itáliai benyomásokat felelevenítő részlet, melynek már semmi köze a liturgikus és egyéb egyházi élményekhez, jó példa arra, hogy a személyes tapasztalat hogyan válik a prédikációkban a jobb megértés eszközévé, s egyben figyelemfelkeltő, megjegyzést elősegítő elemmé:

Hogyha valamikor fizetést ad is az ördög, minden jó rendit felfordította a szerződésnek, mert először vét valami fizetést markodba, és azután úgy fáraszt, amint akarja, egy szempillantásig való gyönyörűségért örökké gyötör, úgy tetszik, hogy jó ebédet készít, de valóban megrántya az árrát, mint az olaszországi látor vendégfogadók. (I. 287.)

Itália után — 1602 végén — Káldi Brunnbe kerül, ahol a novíciusmester segítője és német gyóntató (Cat. II. 32—33), majd 1603-ban Sellyére (Cat. II. 29—30), ahol együtt van ekkor Pázmány, Dobokai és Vásárhelyi Gergely. Az itt töltött néhány hónapban viselte először Káldi a „concionátor” tisztségét, bár nyilván prédikált már a rendbe való belépése előtt is. Sellye azonban csak átmeneti állomás, 1603 végén Káldi Erdélybe indul.

Amikor Székely Mózes 1603 júniusában bevonult Kolozsvárra, a feldühödött tömeg megtámadta a jezsuita kollégiumot, és igen nagy károkat okozott.¹⁴ A polgárok sok egyéb indok mellett azért törtek rá a jezsuitákra, mert azzal vádolták őket, hogy összejátszottak Székely Mózessel. Káldi Márton tanácsára ugyanis a rektor Petrus Maiorus azt állította az ellenállást fontolgató városi tanácsnak, hogy nincs tartalék gabonájuk, miközben igen nagy készletekkel rendelkeztek. Székely Mózes halála után Basta megtorolta a jezsuitákon esett sérelmeket, sőt rendelete értelmében az unitáriusok piactéri nagytemplomát is megkapták. A történetek kivizsgálására és rendcsinálásra érkezett 1604 elején Kolozsvárra a rendi megbízott Giovanni Argenti¹⁵ és röviddel utána Káldi György is.¹⁶ A városi tanáccsal és később

¹⁴ Ekkor pusztult el a könyvtár, melynek mentésében a protestáns nyomdatulajdonos ifj. Heltai Gáspár járt az élen — vö. BARLAY Ö. Szabolcs: *Vázlat a jezsuita „Missio Transylvanica” tevékenységéről és könyvtárának sorsáról (1571—1603)* = Könyv és Könyvtár XII. Debrecen, 1979. 122—125.

¹⁵ Argenti ír is egy titkos levelet, melyben 14 pontba foglalja mindazokat a dolgokat, mellyel a jezsuiták ingerelték a kolozsváriakat. Kiadása: *Giovanni Argenti jelentései magyar ügyekről 1603—1623*. Gyűjtötte és sajtó alá rendezte VERESS Endre. Szeged, 1983. 110. (Adattár XVI—XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 7.)

¹⁶ Argenti ugyanis hátrahagyta Káldit Nagybányán, hogy prédikáljon — vö. *Jézus Társasága Évkönyveinek Jelentései*. A Báthoryak korabeli erdélyi ügyekről. Gyűjtötte és közrebocsátja VERESS Endre. Veszprém, 1921. 88, 283. (Fontes Rerum Transylvanicarum, V.) Lukács László ezt az epizódot tévesen 1603 januárjára teszi, és feltételezi, hogy ezután Káldi Nagybányáról visszament Brunnbe, és a zavaros helyzet miatt egy évet várt az erdélyi utazással. Vö. LUKÁCS: *Káldi* ... 130.

a Bocskaival folytatott tárgyalásokban Káldi tevékeny szerepet vállalt, s az összesen hétfagú kollégiumban ő látta el a legfontosabb tisztségeket is: a prédikáláson kívül gyóntatott, és ő volt a pater spiritualis is (Cat. II. 55). Bocskai 1606 októberében döntött a jezsuiták kiűzéséről, s bár az általa szabott határidőket nem tartották be, november 11-én Argenti latin és Káldi magyar prédikációja után¹⁷ katonai kísérettel és zeneszóval, a polgárok részvéte közepette — Argenti legalábbis így írja le a generális Aquavivának¹⁸ — kivonultak Kolozsvárról, hogy a Homonna—Krakkó útvonalat követve karácsony körül Olmützbe érjenek.

A feszült helyzetben tehát Káldi Márton nem viselkedett diplomatikusan. Egy később elejtett megjegyzésből kiderül, hogy György sem tekintett el prédikációiban a hitvitától, egyáltalán nem állt szándékában az ellentétek csillapítása:

Jút eszemben, midőn 1605. esztendőben Kolosvárat azon panaszkodám a mái napi predikázióban, hogy az újito atyafiak igen ellenzik a bőjtöt, és inkább kárhoztatták a tobzódásnál, azon órában egy ellenkező predikátor szörnyen morgott a negyven napi bőjt ellen. (I. 353)

A zaklatott körülmények és a sok feladat ellenére ebben az időben kezdi Káldi lefordítani a Bibliát. A fennmaradt kéziratban¹⁹ szereplő dátumok tanúsága szerint 1606 novemberére már készen volt az Újszövetség, az Ószövetség történeti könyvei a Makkabeusok kivételével, a bölcsességi könyvek és a próféták közül Izajás. Miután megérkezik Olmützbe, csak két és fél hónapra van szüksége a befejezéshez.²⁰ Rendkívül rövid idő alatt készült el tehát a teljes fordítás, ezért régóta él irodalomtörténet-írásunkban az a feltételezés, hogy Káldi felhasználta vagy esetleg teljes egészében lemásolta Szántó Arator István bibliafordítását.²¹ A Bibliához csatolt Oktató Intésben viszont Káldi egyértelműen kijelenti:

A mí rendünkön valo Istenben elnyugott *Pater Stephanus Arator* sok esztendeig nagy munkával fáradozott a Bibliának magyar nyelvre valo fordításában. Én azt nem tudván, hanem látván, hogy a keresztyének a Sz. Írásnak avagy Bibliának méltóságos nevét kedvelvén válogatás nélkül olvasván a tévelygő újítóknak hamisan fordított Bibliáját . . . az igaz Bibliának fordításához kezdettem, és Istennek kegyelméből végbe vittem.²²

Ugyanígy később a prédikációk előszavában:

... elsöben a Szent Bibliát magyar nyelvre fordítottam, azután alkalmas számu predikatiókat írtam. (I. VI)

Miért hallgatta volna el, hogy a fordítás részben vagy egészben Szántó (vagy mások) munkája? Egyértelműen fogalmaz Káldi nekrológiájának írója is: „Industriae ejus

¹⁷ *Giovanni Argenti* . . . XXVI.

¹⁸ Uo. 124—127.

¹⁹ A budapesti Egyetemi Könyvtár kéziratárában, jelzete A 1.

²⁰ HOLOVICS Flórián: *Ki fordította a Káldy-féle Bibliát?* = ItK 1962. 230—231.

²¹ ROSTY Kálmán: *Pótló adatok a magyarthoni Jézustársaság könyvészetéhez 1711-ig* = MKsz 1881. 227—239.; TIMÁR Kálmán: *Szántó (Arator) István irodalmi tervei* = ItK 1930. 34—42.; 161—174.; HOLL Béla: *Ki fordította a Káldi-bibliát?* = Vigilia 1955. 558—560.; uő.: *Adalékok a Káldi Biblia történetéhez* = MKsz 1956. 52—58.

²² RMNY 1352. Oktató intés, 7.

monumenta sunt Biblia ex vulgata latina . . .”²³ A prédikációkban Káldi több mint 13 ezerszer idézi a Bibliát. Nagyon jól ismerte, ez természetesen a jezsuita képzésre vezethető vissza. Az Ószövetség az utalásokban legtöbbször mint az Újszövetség előképe szerepel, mégpedig bonyolult megfeleltetésekkel, bőséges magyarázatra szoruló összekapcsolásokkal. A néha csak mellékes, sokadik példának felhozott idézet tehát gyakran magas színvonalú exegézis. Ugyancsak gyakran utal a héber—görög—latin szöveg közti árnyalatnyi különbségekre is, valamint az egyházatyák magyarázataira. Ha mindezt tudta 1605-ben is — ami valószínű —, nincs mit csodálkoznunk a fordítás gyorsaságán. És még valami, egy még kidolgozásra váró észrevétel: a katolikus bibliafordítás megjelenése után a kortársak nyomtatásra szánt művekben sem kezdik még egy jó ideig a Káldi-féle szöveget idézni. Jórészt természetesen mindenki magának fordít latinból. Vannak azonban olyan művek, amelyekben a latin szövegnek olyan fordítása található, amely közel áll az 1605—7-es kéziratához.²⁴ Lehet, hogy az másolatban terjedt, de az is lehet — ahogy egyesek újabban sejtik²⁵ —, hogy valóban létezett a „kollektív tudatban” valamiféle magyar Biblia, s ennek lejegyzője-alakítója lett volna Káldi.

Az Olmützben töltött idő Káldi életében az egyik legnyugalmasabb szakasz. Nincs túl sok megbízatása: 1607-ben professor casuum, confessarius convictus (Cat. II. 72), 1608-ban „szükség esetén” német gyóntató is (Cat. II. 83).²⁶ Minden bizonnyal tovább foglalkozott a Bibliával, és mivel az ekkor ugyancsak itt tartózkodó Szántó Arator István munkája a rendi névsor szerint a bibliafordítás (vertit Biblia in idioma hungaricum — Cat. II. 83), lehetetlen, hogy itt már ne dolgoztak volna együtt, főleg 1607—8-ban, mert 1609-ben Káldi harmadik próbaévet tölti Ebendorfban (Cat. II. 96), s visszakérülve Olmützbe 1610-ben már a korábbiaknál lényegesen több megbízatása van (latin szónok is — Cat. II. 103). A közös munka két-három évre feltételezhető, viszont ez több kérdést vet fel. A rendi névsorban csak 1608-ban áll Szántó neve után a bibliafordításra utaló mondat, az 1607-es és 1609-es lista nem tünteti fel a feladatát (Cat. II. 72, 92). 1610—11-ben confessarius convictorum (Cat. II. 104, 116), halála évében, 1612-ben újra szerepel a megjegyzés: transfert Sacra Biblia in idioma ungaricum (Cat. II. 128). Tehát haláláig dolgozott a fordításon, akkor is, mikor ezt külön nem tüntetik fel a névsorban, vagyis Káldi távollétében is. A hivatalos nekrológ meg is emlékezik róla, hogy az Újszövetség fordítását már nem tudta befejezni. (Itt most tekintsünk el attól a kérdéstől, hogy ez Szántó első vagy második fordítása volt-e.) A latin szövegből úgy tűnik, hogy az Ószövetséggel elkészült. Az is félreérthetetlen, hogy héberből, görögből és latinból, valamint az egyházatyák idézeteiből fordított:

²³ A budapesti Egyetemi Könyvtár kéziratárában: Ab 146, 384.

²⁴ Pl. VERESMARTI: *Intó s tanító levél*. Pozsony, 1639 — RMK I. 697. és uő.: *Tanácskozás*. Pozsony, 1640 — RMK I. 706.

²⁵ BCKY Béla: *Milyen magyar Bibliát használt Pázmány Péter?* = *Vigilia* 1981. 2. sz. 81—84.; TARNAI Andor: *A magyar nyelvet írni kezdik*. Bp. 1984. 244—251.

²⁶ Gyóntatói tevékenységére a prédikációkból is vissza lehet következtetni: a Húsvét utáni első vasárnap 2. és 3. prédikációjában sok megfigyelés, tapasztalatból leszűrt következtetés található, melyek igazolják a gyóntatói praxist. Másutt egy kórházi gyóntatás emlékét őrzi a szöveg: „Láttam egy nyomorúlt francúzost, ki nagy kint szenvedett, de mégis midőn a penitenciára és megtérésre íntetem, azt mondotta, hogy lehetetlen azt az utálatos vétkeket elhagyni, és ha meggyógyulna, az ispitályból legelőször is a bordélyba menne.” (II. 322)

„*Bibliâ sacra confutatis haereticorum translationibus, ex Hebraeo, Graeco, Latinoque textu, et Sanctorum Patrum citationibus in Hungaricum Sermonem vertit, in eoque opere cum iam novi Testamenti libros Hungarica lingua texeret vivendi et scribendi finem fecit.*”²⁷

Ez a befejezetlen fordítás elméletileg eljuthatott a revizorokhoz, mivel azok később kezdték a szöveg felülvizsgálatát: 1612-ben Forró hatodmagával még a kárpátalji misszióban van (Cat. II. 125), Káldi Márton pedig a zágrábi kollégium superiorja (Cat. II. 132). Csak 1613-ban (vagy 1612 végén) kerülnek Grázba „revisor bibliorum ungaricorum”-nak (Cat. II. 138).²⁸ Egy tekintetben azonban Káldi mindenképpen Szántó örökösének tekinthető, tudniillik a szándékban, mely őket fordításra ösztönözte: meg akarták cáfolni az „eretnekek” Bibliáját. Káldi az Oktató intése már idézett részében írt erről, s Szántó nekrológiájában is van egy erre vonatkozó kitétel. Mindketten híres-hírhedt hitvitázók, így célkitűzésük sem véletlenül azonos.

Az 1611-es rendi névsor szerint Káldi már Brünnben volt novíciusmester (Cat. II. 121). Valószínűleg itt kezdte írni azt a latin beszédgyűjteményt, mely Georgij Kaldi Exhortationes címmel maradt fenn.²⁹ A kötet összesen 151 számozott prédikációt tartalmaz, de közben négy beszéd hiányzik, ezeknek üres oldalakat hagytak ki.³⁰ Az első dátum a lapszálen az első beszéd mellett olvasható: 1611. június 6., az utolsó a 134. mellett: 1613. március 4. Amennyire ez nyomon követhető, hetenként két beszéd hangzott el. A kötet több kéz írása, néhol tisztázat, néha javításokkal, a margón keresztbeírva. Káldi maga kezdte, majd később is fel-felbukkannak jellegzetes, szép betűi, a 136. exhortatio az utolsó olyan, melyet ő maga másolt be, de nincs okunk feltételezni, hogy a továbbiak már nem az ő alkotásai. A beszédek terjedelme változó, eleinte csak kb. 4 laposak, később — igaz, némileg nagyobb betűkkel írva — 10–13 lap hosszúak. Legtöbbször egy-egy bibliai idézet a kiindulópont, de előfordul, hogy a jezsuita regula valamelyik pontja a magyarázandó tétel — ez is a brünni keletkezés bizonyítéka.

Káldi életének olmützi és brünni időszakában magyar szónok nem volt, de láttuk, hogy egy prédikációjának keletkezési idejét közvetett bizonyítékok alapján 1608–12 közé tehetjük. Ha nem is mondott magyar nyelvű beszédeket, korábbi prédikátori tevékenységének eredményét ekkor kezdte rendszeresen írásba foglalni, mint azt a vasárnapi prédikációk előszavában ki is fejtí:

... harminenég esztendőötöl fogva külömb-külobmb helyeken tött predikázióimat írásba kezdettem foglalni, akkor tudniillik, midön hazánkban támadott fergeteg miatt a szomszéd tartományokban kellett mulatnom ... (I. I)

Káldi bizonyára kiválóan értett a lelkivezetéshez, hiszen a novíciusmester tisztét — amely az egyik legfontosabb beosztás — 1616-ig ő látta el, sőt vezetésével 1616-

²⁷ Kiadása: T. MÁR Kálmán: *Szántó (Arator) István nekrológja* = ItK 1930. 85.

²⁸ A felsorolt évszámok tanúsága szerint tehát azt is ki kell zárunk, hogy Szántó halála után Káldi örökölte a kéziratot (vö. LUKÁCS László: Újabb adatok Káldi bibliafordításának történetéhez = *Civitas Dei* évkönyv. Kiad. a Káldi György Társaság. Róma, 1956. 10.).

²⁹ A 183-as jelzettel a budapesti Egyetemi Könyvtár kéziratárában.

³⁰ Révai Sándor csak 134 beszédet említ, és olmützi keletkezésűnek tartja a kötetet: RÉVAI Sándor: *Káldi György életrajza, Biblia-fordítása és Oktató intése*. Pécs, 1900. 12.

ban megalapították a provincia második novíciátusát Leobenben (Cat. II. 121, 133, 146, 159, 172, 178). Miután itt beindította az életet, 1616 végén vagy 1617 elején Nagyszombatba került superiornak. A kollégium nem nagy létszámú, biztos, hogy rektorsága idején Káldi volt a magyar szónok is (Cat. II. 209—10, 221—22). 1618 nyarán II. Ferdinánd koronázási ünnepségén a nagyszombati kollégium diákjai színelőadást rendeztek Pozsonyban az új király tiszteletére.³¹ Az egy évszázaddal későbbi, de bizonyára megbízható rendi hagyományokkal rendelkező krónikás, Kazy Ferenc még arról is megemlékezik, hogy ezen az ünnepen Káldi egy néhány oldalból álló művet ajándékozott a királynak:

„Postereo die R. P. Georgius Kaldi Superior, quo potuit officii genere, oblatis in folio, muneris instar, Hungariae Regibus, coluit . . . ac Regiae suae clementiae significatione breves illas paginas Ferdinandus admisit . . .”³²

Az átnyújtott mű bizonyára az előadásra került darab Bécsben erre az alkalomra kinyomtatott szövege: *Apparatus regius . . . Ferdinando II. Hungariae . . . regi symbolis regum Hungariae adornatus a Collegio Tyrnaviensi Societatis Jesu . . .* /RMK III.1207/ A benne szereplő versek szerzőjét is valószínűleg a nagyszombati kollégium tanárai között kell keresnünk /Szeghy Ferenc — vö. Cat. II. 209 vagy maga Káldi?/, az összeállítást viszont — már csak az esemény nagysága miatt is — minden bizonnyal Káldi végezte. Az előadást az ő vezetésével a retorika és a poézis osztályokba járó növendékek tartották.³³ Nem sokkal a fényes szereplés után leváltják Káldit, s a kollégium rektorává a korábbi pater spiritualist, Ferencffy Pált teszik (Cat. II. 221—2). Káldi ellen, míg rektor volt, sok panasz ment Rómába, túl szigorúnak és keménynek tartották társai.³⁴ Fennmaradt ebből az időből két levél, melyeket Káldi Modor város előljáróinak írt, s amelyekben a város tetemes tartozását igyekszik behajtani.³⁵ Aprólékos, precíz érvelés jellemzi ezeket, mintha csak a prédikációk eretnekellenes részeit olvasnánk, ahol Káldi előre megcáfol minden esetleges ellenérvet.

1619 októberében Bethlen támadása nyomán a jezsuiták elmenekültek Nagyszombatból, Káldi és Ferencffy ekkor Bécsbe került (Cat. II. 225). Pázmány előbb a pápához akarta küldeni Káldit, majd az udvar és Bethlen közti tárgyalásokban szánt neki közvetítő szerepet, ő azonban elhárította a feladatokat,³⁶ és prédikációinak javítgatásával foglalkozott.³⁷ Miután 1621 áprilisában Bethlen kivonult Nagyszombatból, a jezsuiták visszatértek. Az újabb támadás elől már nem

³¹ Ferdinánd életében nem ez volt az első ilyen előadás, 1595-ben Grázban a királynak a törökök feletti jövődő győzelmét vitték színre a jezsuiták — vö. FRANZL, Johann: *Ferdinand II. Kaiser im Zwiespalt der Zeit.* (Graz, 1978.) 37—38.

³² KAZY Franciscus: *Historia Universitatis Tyrnaviensi Societatis Jesu.* Tyrnaviae, 1737. 44.

³³ STAUD Géza: *A magyarországi jezsuita iskolai színjátékok forrásai I. 1561—1773.* Bp. 1984. 84.

³⁴ LUKÁCS: *Káldi . . .* 131.

³⁵ Az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában, Levelestár.

³⁶ LUKÁCS: *Káldi . . .* 132.

³⁷ A névsor szerint: revisor suarum concionum (Cat. II. 234). Valószínűleg ekkor írta meg a lapszéli jegyzetek többségét. A tízparancsolatról szóló poszthumusz prédikációskötetet, melyet ilyen szempontból nyilván nem nézett át, összehasonlíthatatlanul kevesebb lapszéli jegyzetet tartalmaz.

menekültek el, sőt a két Káldi és Ferencffy tárgyalta is Bethlennel. Ez az epizód Káldi életében egyfelől kezdete a Bethlennel kapcsolatos diplomáciai tevékenységnek, másfelől Bethlen gesztusa, hogy a sereg színe előtt aranyozott kocsiba ültette, később is emlékezetes élmény marad számára:

Tudgya a világ, mint bánt velünk Bethlen Gábor is az erdélyi fejedelem, ki ha valami vétünkét tudta volna, minthogy elég fondorlók forgolódtak körülé ellenünk, soha bizony sem aranyas szekerébe nem vött volna bennünket egész serege láttára, sem egyéb böcsülettel és jó akarattal nem lött volna hozzánk. (I. 615)

Ugyanakkor ez a megtiszteltetés sem feledteti vele a Nagyszombatban esett károkat:

Nagyszombatot egynehányszor szántsándékkal kik pörzsölték fel? A kálvinista atyafiak a török barátságáért vagy fizetéséért. (I. 612)

Sőt, bár nem említi a nevét, igen elítélő véleménnyel van Bethlen Gáborról:

Magam láttam az elmúlt esztendőben egy *calvinista* fejedelem táborában a kápás és patyolatos törököket, azokat vendégletette, azokkal tanácskozott, azok barátságáért szeme előtt lenyakasztatta a keresztyén vitézeket, és sok ezer keresztyén rabokat engedett nekik, kiket örök rabságra és veszedelemre vittek. Ezerhatszázhuszonegyedik esztendőben magam hallottam azon *calvinista* fejedelemtől, micsoda végzése volt a török császárral, ki személye szerént Lengyelországra ment, remélvén, hogy azt egy mezei harcra elfoglallya, és azonnal *Sléziát*, Morvát, Ausztriát és a többi szomszéd tartományokat úgy magához csatollya, mint Erdélyt. (I. 611)

A másik oldalról csak azt tehetjük hozzá, hogy az 1621-es békeközvetítésben Káldi a rendi előljárók ellenzésének ellenére vett részt,³⁸ valamint azt, hogy 1624-ben, miután a bécsi békét előkészítő tárgyalások során 100 aranyat kapott Bethlentől, Káldi magasztalta őt Bécsben.³⁹ Bethlennek egy Kamuti Farkashoz írt leveléből pedig úgy tűnik, mintha Káldira számítanának a tárgyalásokon, természetesnek látszik, hogy most is közbenjár érdekükben: „... talám, ha tetszik, nem árt pater Káldi uram által mind azoknak az *secretumoknak* jelen való és jövőendőbeli nagy hasznokat recenseálni (ti. az udvar felé).⁴⁰

Nem titkolja Káldi a Bethlennel kapcsolatos ellenérzéseit sem, így kerül sor a híres megfeddés-jelenetre 1624-ben, melyet valamennyi életrajz, jezsuita biográfia, lexikon megemlít. Kemény kritika és magasztalás. Káldi és Bethlen viszonyát inkább az utóbbi szemszögéből szokás vizsgálni. Káldi ambivalensérzéseire az adhat magyarázatot, ami Pázmány és Bethlen kapcsolatát is magyarázza: a helyzetükből fakadó szükségszerű ellentétek (a történészek számára máig feloldhatatlan ellentmondások) nem akadályozhatták a közös célban, a magyarság jövőjének biztosításában (Káldinál inkább a kereszténység terjesztésében) való egyetértést.⁴¹

³⁸ RÓZSAI: i. m. 17.

³⁹ FRANKL Vilmos: *Pázmány Péter és kora II.* Pest, 1869. 81.

⁴⁰ SZABÓ Károly szövegközlése: Tör. tár 1889. 117.

⁴¹ Vö. BITSKEY István: *Bethlen, Pázmány és a Káldi-Biblia = Századok* 1981. 742–743. Ezt a gondolatot CSONKA Ferenc szíves közlése alapján egy igen érdekes adalékkal egészíthetjük ki: ugyanígy

Káldi tisztelte Bethlenben az ellenfelét megbecsülő politikust, hálás volt neki a Bibliához adott pénzért, azaz a kereszténység ügyének támogatásáért, de gyűlölte a reformátust, a törökpárti fejedelmet.

Az 1621-es békeközvetítés után Káldi rövid időre Grázba került (Cat. II. 246), majd 1623-tól 25-ig újra Nagyszombatban volt. Meglehetősen sok megbízatása volt, s ezek mellett — mint láttuk —, jelentős diplomáciai feladatot is vállalt. Tisztségei: concionator hungaricus et confessarius externorum, curam habet domus S. Alberti pauperum studiosorum, consultor, praefectus congregationis S. Crucis externorum (Cat. II. 268, 278, 286—7): A Szent Kereszt Kongregációra Káldi utal a Szent Kereszt megtalálása napjára írt prédikációban is:

[Az újítók] a keresztyénnel a Szent Keresztnek tiszteletit el nem hagyatták, melynek tisztességére ezerhatszázhuszonnégy esztendőben is Nagyszombatban egy *Congregatio* fundáltatott a máj napnak neve alatt, mely a hivek aitatosságának gyarapodására naponként öregedik és erőssödik. (II. 515)

Életében jelentős változás csak akkor következik be, amikor Bécsbe kerül, és jelen van a Biblia nyomtatásánál. Nem tudjuk, mi hátráltatta a kiadást több mint két évtizedig, pénz nem volt hozzá vagy az engedély késett.⁴² A közben eltelt időben (már 1612 előtt?) az 1605—7-es kéziratot Káldi végigjavította, ezt lemásolta, s ezt a másolatot újra kijavította.⁴³ Pázmány engedélye alatt a kötetben az 1625. április 3-i dátum áll. A kinyomtatás lehetősége 1624 táján kezdett körvonalazódni, nemcsak a Bethlentől kapott pénz hatására, hanem valószínűleg az 1623-tól ismét provinciálissá lett Argenti (Cat. II. 539) kezdeményezésére is. Ő sürgette az első revíziót is, és az ő távozásával (1612-ben Lengyelországba és Litvániába ment — Cat. II. 539) állt meg az ügy.⁴⁴ Nem véletlenül tekintette a többiekénél inkább szívügyének a nyomtatást, hiszen végig jelen volt Erdélyben, amikor Káldi a Bibliát fordította. A nyomtatás 1625 őszén kezdődött Pázmány, Bethlen és a királyi kamara pénzéből,⁴⁵ de ez valószínűleg nem fedezhette a költségeket, így Káldi menet közben gyűjtőakciót szervezett, ráadásul a befolyt összeggel kereskedett is, ezért feljelentették Rómában.⁴⁶

A nyomtatásnál a kor egyik legképzettebb tipográfusa, Németi Jakab volt Káldi segítségére. Németi már jelentős tapasztalatokat szerzett Pozsonyban Pázmány műveinek — főleg a Kalauznak (RMNY 1059) kiadásában, s a Biblia elkészülte után is Bécsben maradt: „curat typographiam pro Ungaria” (Cat. II. 307), végül

vélekedett az összefogásról Bocatius is Historia parasceve (RMNy 1245) c. művének egy részletében: „Pasmanne, tu scis istud, quem nunc, me Vareno, Pulsionem fieri, cupio, ut contra communem politioris litteraturae hostem Barbariam, oblitum privatae controversiae, simul arma stringentis Rem Publicam muta ope iuvenimus conservare, ut, quod Nisus et Eurialus asportarunt, idem elogii mereamur: His amor unus erat, pariterque in bella ruebant.”

⁴² A nehézségekről l. LUKÁCS: Újabb ... 14—16.

⁴³ HOLL: *Adalékok* ... 52—53.

⁴⁴ LUKÁCS: *Újabb* ... 15.

⁴⁵ FALLENBÜCHL Zoltán: *A Magyar Kamara és a könyvek* = Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1968—69. Bp. 1971. 306.

⁴⁶ LUKÁCS: *Újabb* ... 16—17.

visszatért Pozsonyba, hogy élete végéig — néhány kisebb megszakítástól eltekintve — az érseki nyomda mellett tevékenykedjék (Cat. II. 688).⁴⁷

Az 1627-re szóló rendi névsorban Káldi mint a bécsi kollégium lakója szerepel, concionator academicus, imprimi Biblia ungarica (Cat. II. 294). A nyomtatás a címlap tanúsága szerint már 1626-ban elkészült, így Káldi valószínűleg a későbbi Evangéliumok és episztolák címen megjelent kötet (RMNY 1421) sajtó alá rendezését végezte.⁴⁸ E két mű nyomdai munkálataival egy időben pedig bekapcsolódott a győri jezsuita kollégium alapításáról folyó tárgyalásokba. A jezsuiták győri letelepedését a püspök, Dallos Miklós kezdeményezte Pázmánnyal egyetértésben. Az alapítást jóváhagyó királyi leirat 1626. augusztus 5-én kelt, de a győri káptalan minden eszközzel igyekezett megakadályozni az építkezés és a tanítás megkezdését.⁴⁹ Dallos Miklós győri vikáriusának, Nagyfalvi Györgynek naplójából kitűnik, hogy Káldi előrehaladást tudott elérni az ügyben: „Eodem die [1627. júl. 25.] Vienna ad nos Jaurinum appulerunt Pater Georgjus Caldj et P. Géorgjus Dobronakj [a frissen kinevezett rektor] aliquid mutationis allaturi”.⁵⁰ Hogy pontosan miben állt ez a változás, a jelenleg ismert adatokból nem derül ki. Valószínű viszont, hogy nemcsak egyetlen alkalommal szerepelt közvetítőként. Ugyancsak Nagyfalvi írja egy levélfogalmazványban valamikor 1626—27 körül: „Cum esset nuper apud nos Reverendus in Christo Pater Georgius Kaldi post crebros et iucundissimos sermones quos de Illustrissima Vestra Dominatione habuimus . . .”.⁵¹ A levél címzettje, akiről a prédikációk szóltak, valószínűleg Dallos Miklós. Elképzelhető, hogy Káldi így akarta már belátásra bírni a püspök személye ellen felbolydult káptalant vagy polgárokat.⁵² A kollégium ügye 1627 végére rendeződött, a tanítás legkésőbb 1628 elején megindult. Káldi továbbra is Bécsben maradt (Cat. II. 307), concionator et catechista academicus, 1629-ben pedig az akkor már súlyosan beteg provinciális, Christophorus Dombrinus segítője (Cat. II. 318), ami gyakorlatilag a rendtartomány irányítását jelentette. Dombrinus leváltása után, 1630-ban tért vissza Káldi Magyarországra, ettől kezdve haláláig Pozsonyban élt. Ő volt a kollégium rektora, csak halála évében, 1634-ben került más a helyére. Ebben az időben bővült ki a pozsonyi kollégium, új épületet is emeltek, a munkát természetesen Káldi irányította, tehát ismét a provincia egyik legtöbb gondot adó feladata volt az övé. Ugyanakkor 1631-ben végre megjelent a prédikációk első két kötete. (A címlapon Pozsony szerepel, a nyomtatás azonban Bécsben történt, mégpedig ismét Németi Jakab felügyelete alatt.⁵³) Ekkor már a folytatással is készen volt, a további kötetek megjelenését viszont a nehézkesen mozgó rendi

⁴⁷ HOLL Béla: *Ferenczffy Lőrinc. Egy magyar könyvnyomtató a XVII. században*. Bp. 1980. 171—185.

⁴⁸ HOLL: *Adalékok* . . . 53.

⁴⁹ ACSAY Ferenc: *A győri kath. főgimnázium története*. Győr, 1901. 11—23.; FRANKL Vilmos—RÁTH Károly: *Dallos Miklós győri püspöknek politikai és diplomáciai iratai*. Esztergom, 1867. 46.; VELICS László: *Vázlatok a magyar jezsuiták múltjából. II.* Bp. 1913. 46—55.

⁵⁰ OSZK Kézirattár, Quart. lat. 1123, a 169. levél verzóján.

⁵¹ Uo. 18. levél, rektó.

⁵² Káldi győri tevékenységének tisztázása a további kutatás feladata. Acsay ugyanis fent idézett cikkében Dallos kéziratot naplójára támaszkodva minduntalan egy Káldi János nevű közvetítőt emleget, aki semmiképpen sem lehet azonos Györggyel.

⁵³ Vö. RMNY 1509—10, ill. HOLL: *Ferenczffy* . . . 176.; Cat. II. 354.

cenzára nem tette lehetővé.⁵⁴ A Pozsonyban töltött öt évben természetesen végig Káldi volt a magyar szónok, ezeket a beszédeit viszont már valószínűleg nem gyűjtötte kötetbe, vagy igen hamar elkallódhattak. Így életének erre a korszakára még beszédeiből sem következtethetünk, és más adat sem maradt fenn róla. Feltehetőleg betegsége miatt váltották le a kollégium éléről. 1634. október 30-án halt meg.

Káldi György jelentősebb szerepet töltött be a magyar szellemi életben, mint azt az utókor kb. kétszáz éve feltételezi. A római képzés bizonyítja, hogy a rend előjárói különleges elbánást követelő tehetséget láttak benne. Élete folyamán betöltötte a provincia két legfontosabb hivatalát: volt novíciusmester és — nem hivatalosan — provinciális. Kéziratban maradt nekrológja nem győzi dicsőíteni.⁵⁵ Az itt leírt dolgok azután átszivárogtak lassanként a nyomtatott lexikonokba, biográfiákba is. Irodalmi munkásságán kívül leginkább Bethlen Gábor megfeddését emelik ki cselekedetei közül.⁵⁶ Nádasdi János 1665-ben Antwerpenben megjelent *Annus Dierum Memorabilium Societatis Jesu* című művében (RMK III. 2277) csak hat magyar szerepel: Dobokai Sándor, Alaszakai Pál, Pongrácz István, Pázmány és Szántó, valamint Káldi. Kétségtelenül befolyásolhatták a válogatást önkényes és véletlenszerű szempontok is, mégsem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy olyan nevek maradtak ki, mint Hajnal Mátyás, Vásárhelyi Gergely, Káldi Márton, Forró György (aki pedig provinciális is volt). Mathias Tanner illusztrált biográfiájában a magyarok közül csak Pázmány és Káldi szerepel.⁵⁷ (Az ugyancsak magyar nevű Fodor Stephanus prágai születésű, mellette a „Bohemus” meghatározás áll — vö. Cat. II. 591.) A 17. században tehát nagyra tartották Káldit, a közeli utókor magasra értékelte tevékenységét, s ezt nemcsak a bibliafordításnak, hanem más műveinek is köszönhette.

Biztos, hogy Káldinak jóval több műve maradt kéziratban, mint amennyit kinyomtattak. Ezek egy kivételével elvesztek, de tartalmuk rekonstruálható. A poszthumusz kötetként megjelent, a tízparancsolatról szóló prédikációk végén (RMK I. 1268) a nyomdász felsorolja Káldi további kézirateit, azzal a megjegyzéssel, hogy ezek mecénásra várnak:

Ad-monitiuncula typographi ad lectorem:

Supersunt adhuc alioquot praeclara Opera Posthuma, ejusdem hujus Authoris, nempe:

1) Conciones Ungaricae in singulos dies totius Quadragesimae

2) Alter Tomus Concionum Dominicalium

3) Alter Tomus Concionum Festivalium

4) Explantationes in Canticum Magnificat

Quae suo tempore successive et per patres omnia subjicientur praelo, ubi Deus de Maecenatibus et Patronis, providerit.

Ezek a kéziratok tehát 1681-ben még megvoltak, mégpedig Nagyszombatban, ahová valószínűleg a nyomdával együtt érkeztek 1648-ban Pozsonyból — ahogy

⁵⁴ LUKÁCS: *Káldi* ... 132.

⁵⁵ Ab 146-os jelzetű kézirat a budapesti Egyetemi Könyvtárban.

⁵⁶ KAZY: *i. m.* 65.; STOEGER, Johannes Nepomuscenus: *Scriptores Provinciae Austriae Societatis Jesu*. Viennae, 1856. 165–166.

⁵⁷ TANNER, Mathias: *Societas Jesu apostolorum imitatrix* ... Praegae, 1694.

ekkor kerültek át Káldi és Pázmány megmaradt prédikációinak kötetlen példányai is (vö. RMNY 1509), vagy még korábban, ahogy az Exhortatiók 1640-es évszámából következtetni lehet. Elképzelhető, hogy Bécsben is maradtak Káldi kéziratok, a 19. században szerkesztett jezsuita írói lexikon további művekről is tud:

Concionum . . . de SS. Eucharistia et laudibus B. V. Mariae — Funebrium⁵⁸

Az első nem azonos a Magnificat-magyarázatokkal, mert azt is felveszi a szerkesztő külön műnek, a második pedig az a kötet lehet, amelyet Szabó Károly nyomtatott-nak feltételezett (RMK I. 517 — RMNY App. 133). Ezekhez a több-kevesebb joggal feltételezett és bizonyára magyar nyelvű művekhez tegyük hozzá a fennmaradt latin exhortatiókat, valamint a Ferdinánd király részére készített nyomtatványt — ennyit tudunk Káldi írói működéséről. Meghatározhatatlan, hogy ezek a művek mikor születtek. A már elmondottak értelmében a vasár- és ünnepnapos posztillák négy kötetén 1630—31-ig dolgozott. A halotti beszédek datálásához a Szabó Károly által átvett 1629-es évszám ad némi támpontot. Még nehezebb kérdés a kötetben megjelent beszédek keletkezési ideje. Mint láttuk, néhány prédikáció esetében megállapíthatjuk a végső formába öntés post quem-jét, de ez nem jelenti egyben az egész beszéd születési — elmondási — idejét is.

Káldi György műveinek kikövetkeztetett listája ezek alapján tehát a következő:

Nyomtatott könyvek:

- 1) *Szent Biblia . . . magyarra fordította Káldi György. Bécs, 1626. (RMNY 1352)*
- 2) *Az evangéliumok és episztolák, melyeket esztendő által olvastat az anyaszentegyház vasárnapokon és az innepeken . . . [Ford. és kiad. Káldi György]. Bécs, 1629. (RMNY 1421)*
- 3) Káldi György: *A vasárnapokra való prédikációknak első része . . . Pozsony — [Bécs], 1631. (RMNY 1509)*
- 4) Káldi György: *Az innepekre való prédikációknak első része . . . Pozsony — [Bécs], 1631. (RMNY 1510)*
- 5) Káldi György: *Istennek szent akarattya . . . Nagyszombat, 1681. (RMK I. 1268)*
- 6) *Apparatus regius . . . [Összeáll. Káldi György], Viennae Austriae, 1618. (RMK III. 1207)*

Kéziratban maradt:

- 7) [A vasárnapokra való prédikációknak második része]
- 8) [Az innepekre való prédikációknak második része]
- 9) [A nagybójt napjaira való prédikációk]
- 10) [Prédikáció a legszentebb eucharishtiáról és a szent Szűzről]
- 11) [Halotti prédikációk] (RMK I. 577 — RMNY App. 133)
- 12) [Magyarázatok a Magnificathoz]
- 13) *Exhortationes. Brunn, 1611—13.*

Nem lehet megállapítani, hogy milyen hatású szónok volt Káldi, illetve mennyire szívesen olvasták a kortársak a prédikációit. Nekrológjának írója így jellemzi: „Illud in universum dici potest, concionatorem vehementem, gravem, doctum et spiritu

⁵⁸ STOEGER: *i. m.* 166.

fuisse plenum, qui non raro diceret cum admiratione, subinde applausu, nunquam sine fructu". Nagyfalvi György is gyönyörűséges prédikációkról számol be. Mindenesetre a kinyomtatott könyvek nagy része raktáron maradt, valamikor a század közepén hozták újra forgalomba őket (vö. RMNY 1509). Ugyanakkor két évvel a prédikációk megjelenése után ismét kiadták Telegdi posztilláit (RMK I. 675—677). Káldié tehát nem fogyott el, Telegdiét pedig újranyomták. Nem tudjuk, hogy a rossz kereskedelem, a túl magas árak vagy a közönség érdektelensége okozta-e ezt. A 17. századi posztillairodalom az utolsó évtizedben lendült fel újra Landovics István és Illyés András műveinek kinyomtatásával és a Pázmány-beszédek második kiadásával (Nagyszombat, 1695 — RMK I. 1482). A század első felében forgalomba hozott három nagy beszédgyűjtemény közül csak Pázmányé él tovább (a 18. században hat újabb kiadása van), Káldi és Telegdi művét nem nyomtatják ki többé.

BAKÓ, DOROTTYA

La vie et les oeuvres de György Káldi

L'auteur esquisse dans son étude un tableau de la vie et de l'activité de György Káldi (1572—1634), orateur jésuite et traducteur de la Bible. Elle a complété et modifié les connaissances antérieures à la base des éditions de sources nouvellement parues et à la base des oeuvres de Káldi. Elle est de l'avis que Káldi avait un rôle plus significatif dans la vie spirituelle hongroise de son époque, que la postérité ultérieure a supposé. A la base des lettres et des notes de journal contemporaines, nous obtenons ici un tableau sur ses années d'étude de Vienne et de Rome aussi. Après des années orageuses passées en Transylvanie, il se mit à traduire la Bible, travail qui dura jusqu'à la fin de sa vie. Ses sermons sont des années 1608—1612. La publication de sa Bible s'attarda durant plus de deux décennies : elle ne débuta qu'en 1625 au frais de Pázmány, de Bethlen et de la chambre royale. Les premiers volumes de ses sermons paraissaient en 1631. Plusieurs de ses ouvrages restèrent en manuscrit ; l'étude publie la liste de ceux-là, de même que la liste déduite de ses livres parus en impression.

Misztótfalusi Kis Miklós betűhagyatéka a kolozsvári református nyomdáknban

Misztótfalusi Kis Miklós hagyatékának bonyolult sorsa az utóbbi másfél évtized alapos, a forrásokig visszamenő kutatásai nyomán¹ részleteiben is megismerhetővé vált. Dolgozatunkban e kutatások eredményeit szeretnénk összefoglalni és újabb források megszólaltatásával kiegészíteni.

Misztótfalusi nyomdája három részből tevődött össze: a nyomtató műhely az erdélyi református egyházkerület (generalis ecclesia), valamint a kolozsvári egyházközség és kollégium közös nyomdájának egyesített felszerelésével dolgozott, ehhez járult a Kis saját tulajdonában levő betűmetsző és öntő műhely.

I. E korában párját ritkító officína felbomlása már a Misztótfalusi Kis életében megkezdődött. Ellenségei, főképpen Szatmárnémeti Sámuel áskálódásai miatt a kolozsvári egyházközség és kollégium közös nyomdájának teljesen újraöntött betűkészletét és egyéb felszerelését 1699 őszén vissza kellett szolgáltatnia.² Ígéretet kapott viszont, „hogymíg ő él, nem nyomtattatnak véle”.³ Halála után sem vették használatba, a kollégiumi könyvtár alatti szobában porosodott jó harminc évig.

Az egyházkerületi nyomdát a Református Főkonzisztórium 1702. május 20-án Telegdi Pap Sámuelnek, Misztótfalusi tanítványának adta bérbe.⁴ Telegdi, a Kistól nagyjából újraöntött betűkészletet használva, kezdetben mesteréhez méltó színvonalú könyveket bocsátott ki. Sajtója alól évente 6—8 nyomtatvány került ki, s jöllehet ezek között ritka a nagyobb terjedelmű könyv,⁵ a nyomda betűkészlete a folytonos használat során egyre kopottabbá vált. Mivel a betűk újraöntésére Telegdinek nem volt módja, utolsó kiadványainak színvonala meg sem közelíti a koraiakét.⁶ Halála után (1730 ősze) a Főkonzisztórium a nyomdát Szathmári Pap Sándornak adta bérbe (1731. április 29.).⁷

¹ HAIMAN 1972 — JAKÓ 1974.

² KvRefEhkLvt I.B.1. sz., *Series rerum...* c. jegyzőkönyv p. 62—64. — JAKÓ 1974. 356—357, 363.

³ JAKÓ 1974. 355, 403.

⁴ KvRefEhkLvt Fasc. X. lit. D. nr. 26. — JAKÓ 1974. 373.

⁵ CSÁKÁNY B. József: *Aspecte din activitatea tipografică a Eparchiei Reformate și a Colegiului Reformat din Cluj între 1702—1800*. Kézirat (1973) az Erdélyi Ref. Egyházkerület kolozsvári Gyűjtőlevéltárában. 62 skl.

⁶ HAIMAN 1972. 121, 125. — Telegdi 1709-es nyomtatványában (RMK II. 2370) különféle fokozatú, szép, élesen nyomott Misztótfalusi-betűk mellett a régi, XVII. századi 18 pontos kolozsvári kurzívot is viszontláthatjuk. 1730-ban jelentette meg Dobrai Csulak Sámuel: *Leiki olaj* c. könyvét; betűi kopottak, nyomása elmosódott. Mindkét kiadvány nyomdadíszai a Kis Miklós műhelyéből származnak.

⁷ FERENCZI Zoltán: *A kolozsvári nyomdászat története*. Kvár 1896. 76. — JAKAB Elek: *Oklevéltár Kolozsvár történetéhez*. II. Bp 1888. 547.

2. Misztótfalusi betűmetsző és öntő műhelyének sorsa egy ideig a nyomdaktól függetlenül alakult. Erről Kis Miklós még 1692 körül úgy rendelkezett, hogy halála után szálljon az erdélyi egyházkerületre, özvegyének fizetendő 3000 forint ellenében. A Főkonzisztórium mindjárt a Misztótfalusi Kis temetését követő napokon (1702. április 25—28.) leltározatta is a műhely teljes felszerelését, de hiábavaló volt Bethlen Miklós buzgólkodása, a vételárat még részletekben sem sikerült előteremteni.⁸ 1703-ban kitört a kuruc szabadságharc, s a hadak járása idején a vásárlást senki sem szorgalmazta. A Főkonzisztórium azonban nem feledkezett meg a betűszerszámokról; Köleséri Sámuel 1708-ban legalábbis azzal az ürüggyel vitetett 16-féle patricát Szebenbe, „hogy conserválja a generalis reformata ecclesia számára”.⁹ Valószínű, hogy Köleséri ezekkel a stempelekkel a saját munkáihoz kívánt szép betűket készíttetni, ugyanis sohasem adta át őket az egyháznak.¹⁰

Misztótfalusi Kis özvegye 1711 szeptemberében újból felajánlotta a Főkonzisztóriumnak férje betűszerszámait.¹¹ Az Egyházfőtanács a vásárlás érdekében egyrészt bizottságot küldött ki a betűmetsző és öntő műhely fölleltározása végett, másrészt megkísérelte a szükséges összeg előteremtését.¹² Misztótfalusiné 1712 elején ismételten sürgette az ügyet, jelezve egyúttal, hogy a betűszerszámok megvételére már több, készpénzzel és azonnal fizető jelentkező akadt.¹³ Sajnos a Főkonzisztóriumnak — akárcsak tíz évvel korábban — most sem állt rendelkezésére a vételár, mivel az 1702-ben indított gyűjtés nem hozott eredményt, újat pedig közvetlenül a háború után reménytelen volt indítani. Így a betűszerszámok az özvegy kezén maradtak, aki haláláig (1721. december 21.) hűségesen őrizte is őket.

Örökösei — Misztótfalusi Kis Anna és férje, Récesei Boér József — végre értékesíteni szeretnék volna a hagyatékot. Valószínűleg ők bízták meg Telegdi Pap Sámuel azzal, hogy Misztótfalusi Kis Miklós betűiről mintalapot készítsen (1723. január 6.), melynek felirata a kezüknél levő matricákra utalt.¹⁴ Akár a több példányban készült mintalap, akár más tényezők révén a betűszerszámok ügye újból szőnyegre került, és a kolozsvári református kollégium professzorainak sikerült adakozó kedvű patrónusra találni: Bánffi György főgondnok 1724 márciusában 2000 magyar forintért megvásárolta és a kollégiumnak adományozta a sokat hányódott eszközöket. Mivel ekkor a kollégium nyomdája használatlanul hevert, a professzorok az értékes adományt szintén elraktározták.¹⁵

Fölvetődik a kérdés, hogy a Misztótfalusi Kis betűműhelyének végre köztulajdonba került felszerelése milyen mérvű csonkulást szenvedett az idők során. Boér József az eladáskor kötelezte magát, hogy a Kölesérinél maradt patricákat visszaszerzi és

⁸ JAKÓ 1974. 68. 480—482. — A leltár: KvRefEhkLvt Fasc. X. lit. D. nr. 26/e, kiadva: MKsz 1972. 205—208 (HAIMAN György). — JAKÓ 1974. 365—373.

⁹ JAKÓ 1974. 376.

¹⁰ Uo. 483. 42/1. jegyzet. — HAIMAN 1972. 109—110.

¹¹ FőkonzLvt 64/1711. — JAKÓ 1974. 374—375.

¹² FőkonzLvt 9/1712, Prot. sess. p. 99. — JAKÓ 1974. 375—384.

¹³ FőkonzLvt 6/1712, Prot. sess. p. 113. — JAKÓ 1974. 384—385.

¹⁴ HAIMAN György: *Tótfalusi Kis Miklós betűmetszői és tipográfusi hagyatékához*. MKsz 1972. 196. — HAIMAN 1972. 121.

¹⁵ JAKÓ 1974. 68—69, 401.

„általadja az többi mellé”.¹⁶ Az adományul kapott betűszerszámokról fölvelt leltárban szinte hiánytalanul megvannak a másfél évtizeddel korábban Szebenbe került stempelyek, Boér tehát eleget tett kötelezettségének.¹⁷ Ámde az a tény, hogy az eszközökért végül is csupán 1700 forintot kapott,¹⁸ mégis arra utal, hogy a hagyaték némiképp csonkulva került a kollégium tulajdonába. Erre különben a kortársak is emlékeztek, Pataki Sámuel például hallomásból tudott arról, hogy a szerszámkészletből ötvösök stempeleket vásároltak.¹⁹ A csonkulás mértékét az 1711-ben és 1724-ben készült leltárak tételenkénti összevetése határozhatja meg, ezt azonban a különféleképpen használt betűmegnevezések nehezítik. A két leltár futólagos összehasonlítása alapján az a benyomásunk, hogy a csonkulás — a matricák esetében legalábbis — nem lényegbevágó. Az 1711-ben összeírt mátrixok kevés kivétellel az 1724-es leltárban is szerepelnek, a kollégium tehát olyan betűanya-készlet birtokába jutott, amely hosszú időre biztosította a református nyomdák ólombetűinek művészi színvonalú megújítását.

3. E megújítás az 1730-as években vált esedékessé, amikor a főkonzisztórium nyomda élére Szathmári Pap Sándor került. Megbízólevelének egyik pontja is erre utal: „azon Typographiának ... ő kegyelme ... tellyes tehetsége szerint conservatiojára, tipusinak renovatiojára igyekezzék...”²⁰ Szathmári német és holland műhelyekben évekig tanulta a nyomdászatot, a betűmetszéshez és öntéshez is értett.²¹ 1732 márciusában engedélyt kért és kapott arra, hogy a főkonzisztórium officína erősen megkopott betűit a kollégiumban őrzött Misztótfalusi-féle matricákkal újraöntse.²² Meg is kezdte a betűanyag felfrissítését, de a betűanyák mellett a kollégiumi nyomda Kistől származó ólombetűiből is vett kölcsön, megtakarítva így az öntés fáradságos munkáját. Minden kényelmessége mellett mégis ő volt az első, aki nagy elődje betűszerszám-hagyatékát célszerűen hasznosította: Kis Miklós stempelyeivel 31 db „Párisi Capital Matrixot” készített. (A különös elnevezés mögött valószínűleg a Grot canon capital 32 pontos betűfajta rejlik, ennek poncbélyegzői ugyanis szerepelnek az 1724-es leltárban, matricái viszont nem.)²³

Noha Szathmárinak, épp a Misztótfalusi-hagyaték révén, megadatott a lehetőség a nyomda jó karba állítására, munkáját hanyagul végezte, csúnyán nyomott, sajtóhibákkal teljes könyveket bocsátva ki.²⁴ Munkájával, lassúságával egyre

¹⁶ Uo. 386.

¹⁷ Vö. a JAKÓ 1974. 386—393. lapjain kiadott leltár „Stempelek” rovatát a Köleséri nyugtatványával uo. 376. A Szebenbe került patricák közül csupán egyetlen változat hiányzik a kolozsvári leltárból.

¹⁸ KvRefEhkLvt Fasc. X. lit. D. nr. 26.

¹⁹ JAKÓ 1974. 401.

²⁰ FőkonzLvt 5/1731, Prot. sess. p. 355—356.

²¹ FERENCZI: i. m. 76—77. — HERPEI János: *A XVI—XVIII. századbeli kolozsvári nyomdászok iskolái és szakmabeli végzettsége*. MKsz 1963. 176—177.

²² KvRefEhkLvt Fasc. X. lit. D. nr. 26. — FőkonzLvt 216/1838.

²³ JAKÓ 1974. 69, 388, 393—396. L. a FőkonzLvt 102/1768. sz. iratnak a Függelékben közölt szövegét.

²⁴ A Főkonzisztórium leirata Szathmárihoz: „nem tagadhattyuk, hogy a nyomtatásban mind szorosabb diligentiát, mind pedig nagyobb vigiliatot vártunk volna kegyelmedtől, mintsem amelyet Kegyelmed hivataljában való beállításától fogva tapasztaltunk (a betűk sem elég nitide tettzven meg, s e felett feles hibák is találatyván a kegyelmed keze alól ki költ munkákban).” FőkonzLvt Prot. exp. p. 556. Szathmári Pap nyomtatványai (VERESTŐI György: *Gyászbeszéd özv. gr. Teleki Judít felett 1734*; NÁDUDVARI Péter: *Nyolcvannégy prédikációi 1741*) igazolják ezt az elmarasztaló véleményt. A címlapokon még mindig

inkább elégedetlenül a kolozsvári kollégium professzorai elhatározták a kollégiumi nyomda működésbe állítását, amely egyúttal az egyre szigorodó cenzúra megkerülésére is lehetőséget teremtett. A betűkészlet gyarapítása végett 1737 márciusában az unitárius egyháztól néhány mázsa öntött betűt vásároltak, Szathmáritól pedig — több-kevesebb hiánnyal — visszaszerezték a korábban kölcsönadott betűszerszámokat és ólombetűket.²⁵ E félig-meddig titkos műhely első kiadványát, C. Vitringa holland teológus *Doctrina Christianae religionis per aphorismos summam descripta* című művét még Szathmári kezdte nyomtatni, a munkát pedig Debreczeni György deák, Telegdi egykori legénye és a diáksorban lévő Páldi István fejezte be.²⁶

A kollégiumi nyomda beindítását azonban Szathmári Pap Sándor sérelmesnek tartotta, Bonyhai György püspök is nehezményezte. Felterjesztéseik nyomán a Főkonzisztórium jelentéstételre szólította föl a kollégium professzorait. Csepregi Ferenc és tanártársai védekező levelükben kifejtették:

„uj Typographiát nem erigálunk, . . . hanem a régi kegyes Benefactorok, nevezetesen gr. Bánffy György . . . által Collegiumunk számára szereztetett instrumentumokat s betűket, a mostan fungens Curator urunk által [az unitáriusoktól] szereztetett betűkkel együtt, avagy csak rész szerént akarjuk perлуstrálni és jó karba állítani, hadd tudhassuk meg, minemü kintsünk vagyon s mivel bővelkedünk.”

Védekezésüket figyelembe véve az Egyházfőtanács úgy kívánta rendbe hozni a református nyomdaügyet, hogy Szathmárit serényebb és figyelmesebb munkára szólította fel, a valóban értékes kincsekkel bővelkedő kollégiumi nyomda működését azonban — az illegális könyvkiadás várható következményeire is gondolva — már 1737 őszén betiltotta.²⁷ Az ellenőrzés azonban nem lehetett túl szigorú, a következő évben ugyanis egy újabb könyv került ki a kollégiumi műhely préluma alól, J. Clauberg *Logica contracta* című munkája. (E rövidke tankönyv korábbi hazai kiadásai épp a Misztótfalusi officinájában láttak nyomdafestéket, így a szintén Kis-féle betűkkel készült új kiadás könnyebben elkerülhette a cenzúra figyelmét.²⁸) 1738 tavaszán, a református egyházra nehezedő nyomás hirtelen fölérésődésekor²⁹ a kollégium professzorai jobbnak látták az illegális nyomda működésének beszüntetését.

szerepelnek a régi kolozsvári 16, 18 és 32 pontos antikvák és kurzívok, erősen kopott állapotban. A szövegben a Misztótfalusi Kis héber és görög betűi élesen nyomottak, de magyar és latin betűi kopottak. Túlfestékezés is rontja az összhatást. A nyomdadíszek, egy-két új barokkos fametszettől eltekintve, még a Kis Miklós officinájából származnak.

²⁵ KvRefEhkLvt *Series rerum* p. 164, 166. (kiadva: ProtKözl 1895. 135.) — JAKAB Elek: *Kolozsvár története*. III. Bp 1888. 169. — JAKÓ 1974. 393–397.

²⁶ JAKÓ 1974. 403, 484. — HERPEI János: *Könyvészeti tanulmányok*. Kvár 1942. 42–43. A címlapon Misztótfalusi 24 pontos antikváját látjuk viszont. A szövegben a 49. laptól kezdve, amikor György deák és Páldi vette át a munkát, szép, éles Kis-féle betűket találunk. Az iniciálék és a címlapdísz újak, a fejlécek Misztótfalusi-féle szedett körzetekből állanak.

²⁷ FőkonzLvt 8, 10, 15, 16/1737, Prot. exp. p. 554–556.

²⁸ HAIMAN 1972. 301, 311. — JAKÓ 1974. 486. Ebben az új kiadásban Misztótfalusi antikvái és kurzívjai szép éles nyomtatásban állanak előttünk. Új kezdőbetűk mellett a kiváló betűművész műhelyéből származó iniciálékkal is találkozunk.

²⁹ POKOLY József: *Az erdélyi református egyház története*. Bp 1904. III. 86–88. — TRÓCSÁNYI Zsolt: *Kísérletek teljes katonai uralom létrehozására Erdélyben (1732–1739)*. Századok 1983. 1007–1010.

Bárha kevés könyvet eredményezett, akciójuk mégis kettős hasznot hozott: nyilvánvalóvá tette egyrészt a főkonzisztórium nyomda hiányosságait, másrészt pedig a kivezető útra is rámutatott a szinte feledésbe merült kollégiumi műhely értékeinek fölcillantásával. 1740 áprilisában a kolozsvári református egyházközség és kollégium javaslatot terjesztett a Főkonzisztórium elé a két nyomda egyesítésére. Jelezték, hogy a kollégiumi nyomda „a Tótfalusi uram Matrixait és minden Typographiához tartozó Instrumentumait”, valamint az unitáriusoktól nemrég vásárolt „egy néhány mása német és magyar Betüket” tartalmazza, s mindezeket külön leltározva, a tulajdonjog fenntartásával adják a közös műhely használatába. A Főkonzisztórium, a két református nyomdát „jó időtől fogva akarván jó karba állítani és azok iránt állandó provisiot tenni”, örömmel fogadta és jóváhagyta a javaslatot. A kibővült műhely vezetését továbbra is Szathmári Pap Sándorra bízta, társául (coadjutor) pedig az Utrechtből nemrég hazatért Pataki Józsefet rendelte s ajánlta a Debreczeni György deák nyomdászlegény alkalmazását is.³⁰ Így újból létrejött az az egységes nyomtatóműhely, amely már a Misztótfalusi Kis életében is biztosította a folyamatos és gyors könyvkiadást.

Szathmári a kollégium Kis-féle, alig használt ólombetűit újból kezéhez véve inkább azokkal nyomtatott, a főkonzisztórium nyomda elkopott betűinek megújításával nem sokat törődött, annál is inkább, mivel a matricák nagyobb része a kollégiumban maradt. Így a Schultens héber nyelvtanát a Misztótfalusi új betűivel nyomtatta, s e szépen sikerült kiadvány a külföld elismerését is kivívta.³¹ Halála (1745. január 25.) után korábbi társa, Pataki József vette át a műhely vezetését, aki elődje hagyományait folytatva kizárólag a kollégium betűkészletét használta. A Pataki számára 1749-ben kiadott nyomdai pátensben a Főkonzisztórium világosan megkülönböztette „a mostan munkában lévő” és „a mostan nyugovó Typographiát”, elrendelve ez utóbbi „elkopott régi betűinek” megújítását.³² Évéggett Pataki átvette a kollégiumtól a Misztótfalusi-féle betűszerszámokat; az ekkor készült leltár szerint különféle fokozatú latin, magyar, német, héber és görög betűk matricái (3270 db), patricák, poncbélyegzők és betűöntő szerszámok, valamint öntött betűk kerültek a keze alá.³³ Lehetősége nyílt tehát arra, hogy a főkonzisztórium „nyugovó” nyomda betűinek újraöntésével kiegészítse az egyesített műhely betűkészletét. Ámde Patakiban nem lobogott a Misztótfalusi Kis tüze, s a betűöntés sok bíbelődéssel járó munkáját csak ímmel-ámmal végezte.

Kilencévi munkálkodása után egyik legénye, Kis György keserűen állapította meg: „tellyességgel csak fél charactert is, nem hogy többet, nem hogy épített s nem ujitott, ugy anynyira, hogy a N. Eklésia [azaz a Főkonzisztórium] betűivel semmi ollyas tisztességes munkát elaborálni nem lehet. Léven pedig akkor tájba a N. Collegium Typussa ujjab, mind azt koptattuk, hogy már mostan az új az ó Typussal szintén egyenlő.” Noha a Kis György vádjait bizonyos fenntartással kell kezelnünk, mivel főnöke elleni kirohanásait személyi ellentétek is szították, nagyjából mégis

³⁰ „Projectum circa Typographiam Claudiopolitanam” KvRefEhkLvt Fasc. X. lit. D. nr. 26/c. A Főkonzisztórium válasza: FőkonzLvt Prot. exp. p. 645–646. L. még FőkonzLvt 16, 20, 21/1740.

³¹ JAKÓ 1974. 404, 486. — ProtKözl 1889. 52–53.

³² FőkonzLvt Prot. exp. p. 558–559.

³³ JAKÓ 1974. 397–400.

igaza volt, hiszen a későbbi fejlemények világosan megmutatták, hogy az egyesített nyomda a Pataki keze alatt korántsem fejlődött a kívánalmaknak megfelelően.³⁴

4. Időközben a református nyomdaügy megújulásának ígéretes reménysége tűnt fel az 1752 szeptemberében hazaérkezett Páldi Székely István személyében. Németországi és hollandiai tanulmányai során Páldi a betűkészítés minden csinját-binját elsajátította, sőt a rézmetszésben is kiváló jártasságot szerzett; jogosan remélhette tehát a Főkonzisztórium, hogy „az egész typographiát — mint ígérte — maga ipartársa által jó rendbe fogja állítani”. Az Egyházfőtanács bizalmasan kezelendő terve szerint Páldi fogja átvenni a nyomda vezetését, a műhelyt a kollégiumban helyezik el, Pataki pedig nyugalomba vonul.³⁵ Kiszivárgott hírekből azonban Pataki József tudomást szerzett a tervről, s azonnal kérvényekkel fordult a főgondnokokhoz, hogy állását mentse. Figyelembe veendő érdemei között a betűk megújítását is felhozta, amivel valójában kevéssé büszkélkedhetett („tészen bizonságot a Typus is, amelyet ennyi jacturáim között szaporítottam és újítottam”).³⁶ Kitartó kérelmezéseivel elérte, hogy továbbra is a főkonzisztórium nyomda élén maradjon.

Ebben a helyzetben az Egyházfőtanács, hogy a pályája elején lévő Páldinak munkát adhasson, 1753. február 4-én ismét a nyomda megosztása mellett döntött, mégpedig úgy, hogy Páldi István „pro nova fusione et restauratione” vegye át a generalis ecclesia immár teljesen hasznavehetetlenné kopott betűit, Pataki József pedig mint főkonzisztórium nyomdász dolgozzék a kollégium szintén kopott, de még használható felszerelésével.³⁷

A régi betűk átadása azonban több mint egy évig húzódott, Páldi csak 1754. augusztus 10-én foghatott neki „az el kopott ó Typusok renovatiójokhoz”. Lendületesen haladt, hat hét alatt „egy rendbéli typust el-is végezvén”.³⁸ A Főkonzisztórium, a Páldi dicséretes előmenetelét látva, szeptember 21-én meghagyta a kollégium gondnokainak, hogy a betűszerszámokat, „mellyek az Collégiuméi és az Typographiához tartoznak, ugymint: Matrixakat, Stempeleket etc., hogy ezeketis a rósda továbbis ne eméssze, amellet pedig haszna vétethessék, a Pataki Jósef . . . keze alól . . . a Páldi István kezébe assignállyanak.”³⁹ Páldi a Misztótfalusi betűszerszám-hagyatékát használva tovább folytatta a betűk felújítását, és 1755. február 16-án Patakitól átvette a főkonzisztórium nyomda elkopott betűinek utolsó részletét is. A 23 mázsa 30 fontnyi betűmennyiség leltára részletesen felsorolja

³⁴ Kis György felterjesztése: FőkonzLvt 10/1754. Pataki József korai kiadványaiban (DEÁKI József: *Gyászbeszéd Székely Zsuzsánna felett* 1746; KAMARÁSI György: *Emlékezet kövei* 1747) aránylag szép, olvasható lenyomatban szemlélhetjük a kollégiumtól átvett Kis Miklós-féle betűkészletet, későbbi nyomtatványai azonban arról tanúskodnak, hogy ez a készlet is nagyon megkopott a keze alatt (*Naeniae lugubres* . . . *Samuelis Pataki* 1766; GÉNYA József: *Halotti oratio Filep Erzsébet felett* 1767). Az 1740-es években még használta a XVII. századi régi kolozsvári betűket (18 pontos kurzív díszbetű, 18 pontos kurzív kurrens), a Misztótfalusi műhelyéből származó címlapdísz (HAIMAN 1972. 62–9. kép) és záródísz (uo. 64–4. kép) pedig említett 1766-os kiadványában fordul elő, erősen kopott állapotban.

³⁵ HERPEI: i. m. (1963) 178–179. — KELEMEN Lajos: *Páldi István rézmetsző: Művészettörténeti tanulmányok*. I. Bukarest 1977. 144. — FőkonzLvt 47/1752, Prot. sess. p. 58–59.

³⁶ ProtKözl 1889. 44, 52, 60. — FőkonzLvt 22/1753.

³⁷ JAKÓ 1974. 70. — FőkonzLvt 9, 10/1753, Prot. sess. p. 76–77, Prot. exp. p. 104–106.

³⁸ FőkonzLvt 22/1754, Prot. sess. p. 138–139.

³⁹ Uo. Prot. exp. p. 170–171.

azokat a különféle fokozatú latin, héber és görög betűket, kottákat, iniciálékat, amelyeket még Kis Miklós öntött, s fél évszázados szüntelen használat során most megérették a felújításra.⁴⁰

Páldi Székely István műhelyét a kollégiumban rendezte be, „abban a Házban, amelyben még deák korában a Vitringát nyomtatta”. Április 9-én örömmel jelentette a Főkonzisztóriumnak, hogy „már régen a Betüim készen vagynak és minden apparatus a nyomtatásra”, a munka beindításához csak az engedély hiányzik. Először a Helvét Hitvallás nyomtatására kapott engedélyt;⁴¹ ez a kiadványa, a *Confessio et expositio fidei christianae*. . . Haiman György megállapítása szerint „szép élesen nyomott, tiszta Kis Miklós-féle betűkkel készült és nem is rossz tipográfiával”.⁴² Páldi nyomdaművészeti jártasságát és rézmetsző tehetségét egyaránt fémjelzi az *Elein való megtérésnek gyümölcse* című miniatűr könyvecske, amely 1760-ban került ki a sajtó alól.⁴³ Misztótfalusi méltó utódjává vált a betűmetszés és öntés terén is. Nyomdája betűkészletét teljesen felújította,⁴⁴ és új betűket is metszett; „Görög és Deák” matricáinak száma 500-ra megy. Új záródíszeket, fejléceket, körzetteket és iniciálé-sorozatokat készített. Abban is nagynevű elődje példáját követte, hogy a felekezeti korlátokon túllépve, tudásával egész Erdélynek kívánt szolgálni. Petru Pavel Aaron unitus román püspök megbízásából 1755-ben újraöntötte a balázsfalvi nyomda cirill betűit, a következő években pedig új cirill patricákat metszett a román officína számára. 1756-tól kezdődően latin betűkészletet öntött a balázsfalvi nyomdának, mégpedig a kollégium Misztótfalusitól származó matricáiból; így az új román műhely is részesedett az európai hírvetűművész örökségéből.⁴⁵

Páldi vezetésével a kollégiumi nyomda szépen dolgozott, az 1760-as években háromszor annyi kiadvány látott itt nyomdafestéket, mint a Pataki-féle konkurens műhelyben.⁴⁶ Időjárával azonban a Páldi István lendülete is alábbhagyott, főleg a nyomdafelszerelés megújítását hanyagolta el.⁴⁷ 1767-ben a Főkonzisztórium, látva mindkét nyomda hanyatló állapotát, bizottságot küldött ki a műhelyek felülvizsgálatára: „régibb, újabb betűk mása és font szám szerint mérettessenek fel, nemkülönben régibb újabb Matrixok vétessenek Calculusra, hadd tessék ki mind a két Typographusnál, mindeniknek mi volt az industriaja az után, hogy a régebb Instrumentumok kezeikhez mentek.” A bizottság szakértőjévé Pataki Sámuel

⁴⁰ JAKAB Elek: *Oklevéltár Kolozsvár történetéhez*. II. 590. A leltár: KvRefEhkLvt Fasc. X. lit. D. nr. 26/c.

⁴¹ FőkonzLvt 4/1755, Prot. sess. p. 155.

⁴² HAIMAN 1972. 127.

⁴³ MKsz 1972. 123.

⁴⁴ 1757 szeptemberében jelenti a Főkonzisztóriumnak, hogy „officináját is szükséges Deák betűkkel szaporítani kívánná, ha materia iránt parantsolni méltóztatnak Nagyságtok”. FőkonzLvt 45/1757, Prot. sess. p. 254.

⁴⁵ JAKÓ Zsigmond: *A balázsfalvi nyomda kezdetei*. Írás, könyv, értelmiség. Bukarest 1976. 253–256.

⁴⁶ CSAKÁNY: i. m. 41–44, 50–61. — JAKAB Elek: *Kolozsvár története*. III. Bp 1888. 315–316. Páldi Székely kiadványainak (*Innepnapokra való isteni dicsérek 1760*; SZATHMÁRI PAP Mihály: *Gyászbeszéd Verestói György felett 1760*) címeit és szövegét jórészt a Misztótfalusi Kis matricáival újraöntött betűkből szedte, nyomdadíszei viszont teljesen újak, saját készítésűek. Későbbi kiadványaiban a betűk kopottsága szembetűnő.

⁴⁷ PATAKI Sámuel írta róla 1769-ben: „már idős és beteges ember lévén Néh. Páldi uram, a reparatiot igen kedvetlenül folytatta”. FőkonzLvt 171/1769.

professzort nevezte ki az Egyházfőtanács, „mint akire bizza ettől fogva: Typographiakra való Attentiot primario” és „aki e dologhoz igen jól ért”.⁴⁸ 1768 januárjában a bizottság elvégezte a nyomdák leltározását; kivonatban fennmaradt összeírásukból⁴⁹ kiderül, hogy a kollégiumi nyomda 3109 db régi betűanyát őrzött. E mennyiségből az 1—12. tétel alatt felsorolt 2130 db matrica tekinthető a Misztótfalusi Kis hagyatékának, mivel ez a szám áll a legközelebb a kiváló betűművész örökségéről 1702-ben és 1724-ben fölvetett leltárakban szereplő 2274, illetőleg 2273 db betűanyához. E jelentős matricakészletből azonban ekkor már csupán 1819 db volt úgy-ahogy használható állapotban. A főkonzisztórium nyomda 44 db Kis Miklós-féle betűanyát használt. Pataki Sámuelnek az összeíráshoz fűzött megjegyzéseiből a leltározó bizottság elégedetlensége csendül ki, a műhelyek föllendítését célzó intézkedéseik azonban a két bérlő, Páldi István és Pataki József öregsége, törődöttsége miatt egy ideig még nem léphettek életbe.

A főkonzisztórium nyomda a Pataki József keze alatt maradt még jó másfél évtizedig. A műhely lassú hanyatlására utal, hogy 1770 után egyetlen könyv sem került ki a sajtója alól; Pataki a kalendárium és alkalmi aprónyomtatványok készítéséből meg az egyházközségtől húzott gondnoki fizetéséből tartotta fenn magát. Nyomdája állapotáról 1777-ben így írnak a kolozsvári kollégium gondnokai: „van ugyan még itt a . . . Pataki József uram kezénél egy ideig meghagyva egy Typographia, hogy öregségére jutott állapotját táplálja belőle, . . . de ezt ad massam reponálni a Collegium és Ecclesia kívánja, külön tovább nem is tarthatja, éppen el romlott Statusban lévén.”⁵⁰ 1784. december 16-án Pataki József elhunyt, s műhelyének mintegy 10 mázsányi betűanyaga a kollégiumi nyomda kezelésébe került.⁵¹ „Hanem a betűk többnyire mind el kopottak lévén — írják a kollégium előljárói 1820-ban — ottan mind ez ideig is nem használtattak, hanem még akkor különös Ferslágban bé pakkoltatva mostis a Collegyom régi Thécájában tartatnak.”⁵²

5. A XVIII. század végén tehát a kolozsvári kollégium nyomdája lett a Misztótfalusi-örökség egyedüli letéteményese. Páldi Székely István halála (1769. március 10.) után a kollégium a bérlőrendszert megszüntetve saját kezelésébe vette a műhelyt, felügyelőjévé pedig, a Főkonzisztórium jóváhagyásával, Pataki Sámuel nevezte ki.⁵³

Pataki professzor, az Erdély-szerte ismert nyomdászakértő Misztótfalusi Kis Miklós első értékelői közé tartozott, és a kezére bízott műhelyt a nagy előd szellemében kívánta fejleszteni. 1769 novemberében nagyszabású tervet dolgozott ki a nyomda fellendítésére, amit a Főkonzisztórium jóvá is hagyott. Eszerint Páldi kiváló tanítványa, Beregszászi Péter lett a műhely vezetője (factora, „Legények Praesese”), akinek a munka irányítása mellett fő feladata volt, hogy „maga

⁴⁸ FőkonzLvt 56/1767, Prot. exp. p. 880–881.

⁴⁹ FőkonzLvt 17/1768. A fölterjesztéshez mellékelt leltárak sajnos már a múlt században is hiányoztak a levéltárból. A leltárak 102/1768. sz. alatt fennmaradt kivonatát a Függelékben közöljük.

⁵⁰ FőkonzLvt 88/1777.

⁵¹ KvRefEhkLvt *Series rerum* p. 239. — ProtKözl 1895. 199. — FőkonzLvt 216/1838.

⁵² FőkonzLvt 171/1820.

⁵³ Uo. 171/1769.

szüntelen dolgozzék a Typusok reparatioján, Görög és egyéb betűknek, mellyeknek még hijával vagyunk, matrixain”.⁵⁴ A nyomda műszaki fejlesztésében Pataki szerepet szánt a Pálditól nevelt több szakembernek is, köztük Vizi Istvánnak, aki autodidakta módon sajátította el a betűkészítés mesterségét és a nyomda factora volt 1772—1775 között.⁵⁵ Beregszászi, Vizi és Rochel Antal „betűmettő és öntő legények” kezemunkájával folyamatosan haladt a betűkészlet felújítása és öregbítése oly mértékben, hogy a Pálditól örökölt hétmázsányi betű tíz év alatt 60 mázsára szaporodott.⁵⁶ Ehhez nem csupán a kollégium Misztótfalusi-féle matricáit használták, hanem újakat is készítettek; Rochel például „egy német petit egész character Mátrixot”. Pataki professzor pedig Sárdi Sámuel szebeni nyomdász hagyatékából Lőcséről származó betűanyagokat és stempeket is vásárolt. Jogos büszkeséggel jelenthette 1780-ban a Főkonzisztóriumnak: „Ezekkel és a miket magam tsináltattam matrixokat, sokkal többet mutatok accessoriumot, mint a mi Totfalusianum kezembe jött.”⁵⁷ A Sárdi özvegyétől szerzett betűszerszám-készlet 3839 matricából és 1620 acélbetűből (stempel) állt.⁵⁸ Páldi és tanítványai is szép számban készítettek új betűanyagokat, ezzel szemben a kollégium tulajdonában levő Misztótfalusi-hagyaték az utolsó ismert leltár⁵⁹ szerint 3270 matricát tartalmazott. Pataki Sámuel igazgatása alatt tehát jelentősen kibővült a nyomda szerszámkészlete, de a Kis Miklós kezéből származó százados öntőmintácskákat még ekkor is használták új betűk készítésére.⁶⁰

A kollégiumi nyomda Pataki Sámuel felügyelete alatt zajló nagyarányú felújításának Kapronczai Nyerges Ádám volt a kulcsembere. Kapronczai, az utolsó erdélyi betűművész 1769 őszén a kolozsvári műhelyben a Misztótfalusi Kis eszközeit használva kezdett ismerkedni a nyomdászat s a betűkészítés titkaival. Tanítómestere Beregszászi Péter volt, Pataki professzor pedig a Kis Miklós példájával serkentette a mesterség minél alaposabb elsajátítására. Másfél évnyi gyakorlat után Kapronczai — Pataki véleménye szerint — „rotunda betűket jótskát tsinált, de a cursivajából kitettzik, hogy még lehet ő kegyelmének tanulni”.⁶¹ A Főkonzisztórium segélyével 1772-ben Bécsbe utazott, ahol Joseph Kurzböck udvari nyomdász mellett öregbítette mesterségbeli tudását. Már 1777-ben haza akart jönni, de alkalmazásának ügye, akárcsak a Páldié, jó három évig húzódott, míg végre 1780 márciusában a Főkonzisztórium kinevezte a kolozsvári kollégium nyomdászává.⁶² A nyomda ügyét

⁵⁴ FőkonzLvt 171/1769. „A Kolozsvári Reformatum Collegium Typographiájának ezután való folytatásáról rövid Reflexiók” cím alatt. Vö. JAKÓ 1974. 485. 7. jegyzet.

⁵⁵ FőkonzLvt 18, 41/1772. HERPEI: *i. m.* (1963) 181.

⁵⁶ FőkonzLvt 17/1772, 32/1780, 146/1785. — HERPEI: *i. m.* (1963). 181. Beregszászi „Gármond, Cicero és Augustin charactereket” készített. KvRefEhkLvt Fasc. XXXIII. nr. 5.

⁵⁷ FőkonzLvt 32/1780. — KvRefEhkLvt XXXIII. nr. 5.

⁵⁸ FőkonzLvt 229/1818.

⁵⁹ JAKÓ 1974. 397–400.

⁶⁰ 1777-ben a kollégium gondnokai jelentik a Főkormányzéseknek: „Collegium etiam hocce licet precipuis Typorum formas, matricesque vulgo vocatas, jure optimo a Saeculo possidens, typos sibi necessarios in proprios usus fundi curaverit et nunc quoque curet.” FőkonzLvt 88/1777. — Pataki Sámuel 1769-ben írja a Misztótfalusi betűszerszámairól: „az ő munkáinak nagyobb része kezünkre jutván, most is az fundamentoma betűinknek, melyekkel élünk s szépségekkel dicsekedünk.” JAKÓ 1974. 485. 7. jegyzet.

⁶¹ FőkonzLvt 18/1772.

⁶² Uo. 88/1777, 31/1780. — HERPEI: *i. m.* (1963) 182–183.

szívén viselő Kemény Simon főgondnok örömmel fogadta a kinevezést, a Kapronczai személyében ugyanis „perfectus jó Typographussa lenne a Collegiumnak, kinek keze alatt . . . az betűk szépen és jó móddal meg újittatnának, sőt ha a költség engedné, fundamentumából is szép új betűk öntettetnének a Typographiának nem tsak mostani, hanem sok időig tartó nevezetes hasznával, melyre elég példa, hogy Tótfalusitól fogva jó Typographus Erdélyben nem lévén, ma is az ő munkája után áll fenn ezen Typographia.” A Kapronczai számára kiállított megbízólevél pontosan ezt a célt tűzte ki az új nyomdavezető elé: „Ami defectusok vagynak azokban [a betűkben], amik most találatnak, megjobbitsa és suppleálja; a micsoda speciesű betűk pedig még nincsenek, és egy Typographiában megkívántatnak, megkészitse és kipótolja. Szükséges betűket öntsön vagy öntessen, egy szóval a sculptoria és fusoria officinát regálya és ornálya.”⁶³

A Miszótfalusi méltó utódjaként értékelt Kapronczai Ádám be is váltotta a hozzáfűzött reményeket. Egy új stílus előhírnökeként „a hollandi típusból a klasszicizmus irányába mutató” betűket metszett, ezeket már 1781-ben használatba vette.⁶⁴ Gondja volt a Sárdi-féle nemrég szerzett matricák kijavítására. Maga is megvallotta, kortársai is úgy ismerték, mint aki „különösen Sculptor inkább, mint Typographus”, ámde a nyomda mindenféle ügye-baja elvonta a szívének legkedvesebb munkától. 1784 márciusában írja: „én a tipográfiának szükségesebb és hasznosabb részét nem dolgozhatom, úgy mint a betű metzésre, melly nagy attentióval jár, éppen nem érkezhetem.” Nyomdavezetői állásáról lemondva életét ezután a betűkészítésnek kívánta szentelni.⁶⁵ 1785 végén Marosvásárhelyre költözött és az ottani református kollégiumban nyomdát alapított.⁶⁶ Egyik jelenkori méltatója szerint „vele lezárult Kolozsvár nagy könyvnyomtatóinak, vagyis a nyomda művészeinek szép, hosszú sorozata”.⁶⁷ Betűszerszám-hagyatéka, különféle adósságai fejében, a kolozsvári kollégium nyomdájának tulajdonában maradt.⁶⁸

Az újra a Pataki Sámuel közvetlen irányítása alá került kolozsvári műhely élére nem sikerült olyan szakembert állítani, aki a nagy elődök munkáját a kor színvonalán folytatta volna. 1784—1790 között Deáki Sámuel állt a nyomda élén, utóda, Török István, 1805-ig volt a nyomda administratora. Munkájukról semmi érdemleges sem mondható, az átlagos mesteremberi színvonalat nem haladták meg.⁶⁹ Nyomtatványaikban az új betűk mellett még a XIX. század elején is

⁶³ FőkonzLvt 31/1780.

⁶⁴ HAIMAN 1972. 127. BEAUMONT Mária: *Kisdetek tárháza* (1781) c. kiadványának címlapján Miszótfalusi 16 pontos antikva verzáljával találkozunk, de a szöveget új metszésű antikvából szedte.

⁶⁵ FőkonzLvt 59/1784.

⁶⁶ KONCZ József: *A marosvásárhelyi evang. reform. kollegium nyomdájának száz éves története*. Marosvásárhely 1887. 3—5. — TÖRÖK István: *Adalékok a kolozsvári ev. ref. kollegium nyomda-vezetőinek életrajzához*. Erdélyi Múzeum 1888. 204—213.

⁶⁷ HERPEI: *i. m.* (1963) 181.

⁶⁸ A kolozsvári kollégium előjárói, számbavéve a nyomda fejlődését a Pataki Sámuel igazgatása alatt, megjegyzik: „ezekhez járultanak még a Kapronczai Ádámtól adósságban el foglalt feles számú elegy-belegy Mátrixok, Stemperek és egyéb eszközök is.” FőkonzLvt 138/1805.

⁶⁹ HERPEI: *i. m.* 184. — FőkonzLvt 138/1805. — KvRefEhkLvt *Series rerum* p. 276.

föllelhetők a Misztótfalusi Kis betűhagyatékának nyomai, erősen kopott formában.⁷⁰

Pataki Sámuel nyomdafelügyelő halála (1804. szeptember 10.) után a kollégiumi nyomdát újból bérbeadták. Ez alkalommal részletesen számba vették a műhely felszerelését; a leltárkönyvben (1805) a Kis Miklós hagyatékából származó záródíszek és iniciálék lenyomatai is szerepelnek.⁷¹ Az 1806-ban készült bérleti hirdetés arról is tájékoztat, hogy a nyomda nagyértékű betűszerszámai: „a Matrixok pedig és Stempelek, mellyek is Deák, Magyar, Német, Schwabacker, Sidó, Görög és Örmény szép, jó és tiszta mindenféle characterü Betűkhöz tartoznak”, nem kerültek a bérlő kezelésébe, hanem esetről esetre kölcsön vehette őket a kollégiumtól a betűk felújítása végett.⁷² Az örmény betűanyák bizonyára a Kapronczai hagyatékában maradtak fenn, a latin, magyar, héber és görög matricák egy része pedig még a Misztótfalusi Kis kezétől származott. Az európai hírű nyomdaművész betűszerszámait 1897-ig a kollégium tulajdonában maradtak, „amikor aztán, a nyomda egész régi felszerelésével együtt, nyersanyagként eladták”.⁷³

A kollégiumi műhely felszereléséből csupán azok a fára metszett iniciálék, címlap- és záródíszek, fejlécek maradtak fenn, amelyeket anyaguk miatt nem lehetett értékesíteni. E százados nyomdatörténeti relikviákat ma a kolozsvári Akadémiai Könyvtár őrzi.⁷⁴ Közöttük három olyan címlapdíz, három záródíz és két olyan iniciálé-sorozat található, amelyet a Misztótfalusi Kis Miklós officínája is használt. Megállapítható tehát, hogy a Haiman György monográfiájában közzétett iniciálé-sorozatból (52. kép) a 6. és 7. számú kezdőbetűk nyomódúcainak egy része (10, illetve 12 db) napjainkig fennmaradt. A címlapdíszek (62. kép) közül az Elzevir-nyomdászjelvény mása (2. sz.), a szárnyas napóra (9. sz.) és a gyermekpárt ábrázoló fametszet (15. sz.) kliséje maradt reánk. A Misztótfalusiól is használt záródíszek (64. kép) közül az 5., 6. és 12. számúnak maradt fenn a nyomódúca. Így, ha Kis Miklós betűkészítő eszközei, művészetének anyagi hordozói meg is semmisültek az idők során, nyomtató munkájának néhány megmaradt tárgyi emlékét ma is kegyelettel szemlélhetjük.

*

Misztótfalusi Kis Miklós betűhagyatéka, bár használatának mértéke fokozatosan csökkent, egy jó évszázadon át élő és ható tényezője maradt az erdélyi nyomdászatnak. Bod Péter és Pataki Sámuel nemzedékében pedig már betűművészi

⁷⁰ HAIMAN 1972. 127. Intze Mihály temetési kártáján (1795) Misztótfalusi Kis kurzív betűivel találkozunk, sőt a 6 × 6 cicerós I és M iniciálé is az ő műhelyéből való (HAIMAN 1972. 52—7. kép). A SZILÁGYI Ferenc—Hp05bERÉPEI János: *Gyászbeszédék br. Bánfi Terézia felett* (1807) c. kiadvány címlapján Kis Miklós 16 pontos kurzív verzálja látható, új, díszbetűk társaságában. A *Keresztyén katekismus* című, 1816-ban megjelent könyvben is találkozhatunk még Misztótfalusi betűivel.

⁷¹ JAKÓ 1974. 32, 34—35. ábrák.

⁷² FőkonzLvt 56/1806.

⁷³ JAKÓ 1974. 70. — GYALUI Farkas: *Adatok a könyvnyomtatás történetéhez Magyarországon. A kolozsvári református kollégium egykori nyomdája Budapesten*. MKsz 1902. 90—91.

⁷⁴ Az értékes régi klisék a volt Kolozsvári Református Kollégium könyvtárának anyagával együtt kerültek az Akadémiai Könyvtár őrzetébe. Maria Ursutiu könyvtárosnő hívta fel rájuk a figyelmet, szívességét ezúton is hálásan köszönöm. A kliséket az 1805-ös Inventariumban látható lenyomatok alapján Soltész Zoltánné azonosította és rendezte.

munkásságának úttörő, példamutató volta, könyvkiadói programjának újszerűsége is tudatosult. 1782-ben írja Pataki a református kollégium nyomdájáról:

„műhelyünknek a halhatatlan emlékü férfi, Tótfalusi Kis Miklós ideje előtt is voltak betűanyái, az említett Tótfalusitól pedig általa készített elegáns latin betűk és különféle héber betűk hasonlíthatatlan szépségű matricáit szereztük meg; később ezen eszközöket latin, görög és elsősorban német, a külföldieknél nem alábbvaló matricákkal egészítettük ki avégett, hogy e haza minden nemzetének szükséges könyvek nyomtatására alkalmas legyen. Mely Tótfalusi Miklósnak is célja volt, ha föltett szándékát a sors megvalósítani engedte volna. Tótfalusi szellemétől indítatva egynéhány hazánkfia a református státus költségén a rézmetszés művészetét külföldön elsajátította, hogy az általa megkezdett művet tökéletességre vigye.”⁷⁵

Függelék

KOLOZSVÁR, 1768 JANUÁR

*A főkonzisztórium (Pataki József)
és kollégiumi (Páldi István) nyomda leltárainak kivonata*

FőkonzLvt 102/1768.

A Tit. Páldi István uramnál lévő Typographiának Conscriptioja. Anno 1768 Diebus Januarii

I. Mátrixok és Stempelek, mellyeket B. e. Grof Bánffy György ur vett volt a N. Totfalusi uram Relictájától a Kolosvári Ref. Collegiumnak

1. Canon Mátrixok nro	252
2. Paragon Mátrixok nro	76
3. Tertia vagy Textual Mátrixok nro	36
4. Augustin Mátrixok	243
5. Cicero Mátrixok	252
6. Descendian Mátrixok	244
7. Garmond Mátrixok	245
8. Brevier Mátrixok	28
9. Sido betük és accentusok Mátrixai	418
10. Sido Miscellánea Matrixok	57
11. Déák Miscellánea Matrixok	254
NB. Ezek nagy részént haszantalanok, tsak némelyeket lehet még valami haszanra adpicalni.	
12. Virágos Capital Német Mátrixok	25
13. Régi modi Német, Görög, Déák Mátrixok	979
NB. Ennek nem lehet hasznát venni, hanem a Görög Contractiokra nézve egy néhánynak.	

Summa nro = 3.109

Ezek között haszonvehetők vagynak tsak 1.819. De ezek között is sokak justálatlanok, és némely speciesekek defectussi vagynak, mellyeket suppléálni kelletik. Ezekon kívül vagynak:

14. Mindenféle betűkhöz való Quadrát és Spatium Mátrixok nro	59
15. Stempelek vagynak külömbfélék, ugyan Tótfalusié, nro	772
16. Fusorium Instrumentum, mely még Tótfalusi munkája nro	7
II. Mátrixok és Stempelek és egyebek, mellyeket T. Páldi István uram tsinált.	
1. Görög és Déák Mátrixok nro	500
NB. Ezekből justálva vagynak nro 164, a többi justálatlan	
2. Stempelek Görögök, Déákok és Tzirrádák	336
3. Fusorium Instrumentumok	7
Ezeket vagy épen ujan tsinálta, vagy ex fundamento corrigalta, ugy hogy tsak a matéria a régi	
Fa Metzések és Fa Betük	

⁷⁵ FőkonzLvt 57/1782. — TÖRÖK István: *Barth Péter és a nyomdászabadoalom*. Erdélyi Múzeum 1900. 140.

1. Titularis, Initialis és Finális Tzirrádák nro	43
2. Egy néhány rendbéli Titularis Virágos betűk nro	129
3. Simplex Capitalis Betűk két rendbéliek nro	106
4. Aesopusra valo Figurák	36
5. Uri Familiak Tzimerei	14
III. Öntött Betűk Castástól masalva	
Betűk vagynak különböző speciesűek centen.	17
NB. 1. Vagyon még ezeken kívül matéria készen és ön materiának való	1 6

Melleyeket az el mult esztendőben szerzettünk, de még az arrát meg nem adtuk.

2. A betűket Castastól mértük, mellyeknek pondussal fel mégyen circiter 5 Mására. És így a Betűk Massájának igaz pondussa léssen csak cent. 12. De ezután mikor refundaltatnak accuratius léssen meg mérve.

A T. Pataki Josef uramnál való Typographiának Conscriptioja Anno 1768 Die 19 Januarii

I. Matrixok és Ön virágos betűk

1. Brevier Matrixok nro	216
Ezeket Néh. Szathmári Sándor uram készítette, mikor a kis Soltárt akarta nyomtatni. Maradt az Ecclesia és Collegium Typographiájának.	
2. Parisi Capitál Matrixok nro	31
Ezeket is ő kegyelme verte volt ki a Collegium Stempeleivel.	
3. Arabs Matrixok	70
Ezeket is ő kegyelme tsinálta volt, mikor a Schultens Sido Grammaticáját nyomtatták ki.	
4. Kalendariumhoz valo jegyek Matrixai	44
Ezek a Collégiuméi, ad usum adattattak ki	
5. Önből öntött virágos betűk nro	86
Ezeket Néhai Szathmári Sándor Uram hozta volt Ultrajectomból.	
6. Egy Brevier corpusu Fusoria	

II. Öntött Betűk

Öntött betűk vagynak mind öszve cent. 21 lib. 71. De ezeket mérvén mind Castástól, a Casták voltanak nro 35, mellyeknek pondussa circiter téssen cent. 5. lib. 60. Ki huzván azt ex universa Massa, marad cent. 16. lib. 11.

[A következő megjegyzések más kézzel íródtak; íráskéjük alapján szinte bizonyosra vehetjük, hogy a Pataki Sámuel kezétől származnak]:

E tsak Extractussa mind két Typographia conscriptiojának, mert a Conscriptiokor, a Mlgs Urak, Professorok s mások jelen-létekbe, a Betűknek Specieusesi és Gradussi szerint, per specifica mentünk, mellyet Könyvbe is irunk, ha correctio accedal némelyekbe. Mert szokatlan dolog lévén, nem lehetett mindennek úgy végére menni, a millyen accuratioval kellene ennek lenni. Elégge ki-tettzik mind-azon-által, hogy felette sokat apadott, eleitől fogva a Massa. És most az egész Ref. Statusnak nints több mintegy 28 Mása betüinél, holot 50 Másának-is kellene lenni egy jó Typographiába. A mik vagynak azokis, mind két Typographiába, kopottak, egyenetlenek, hijánosok s.a.t. Nem volt mód benne, hogy ez alkalmazossággal egész Declaratiot küldhessek, mindenekről, mellyek a Typographiára tartoznak, a Szombati Postán bővebb reflexiokat fogok küldeni.

Használt rövidítések:

FőkonzLvt — Az Erdélyi Református Főkonzisztórium levéltára az Erdélyi Református Egyházkerület kolozsvári Gyűjtőlevéltárában

HAIMAN 1972 — HAIMAN György: *Tótfalusi Kis Miklós, a betűművész és tipográfus*. Bp. 1972.

JAKÓ 1974 — JAKÓ Zsigmond: *Erdélyi féniks, Misztófalusi Kis Miklós öröksége*. Bukarest 1974.

KvRefEhkLvt — A Kolozsvári Református Egyházköztség levéltára az Erdélyi Ref. Egyházkerület kolozsvári Gyűjtőlevéltárában.

MKsz — *Magyar Könyvszemle*

ProtKözl — *Protestáns Közlöny*

SIPOS, GÁBOR

**L'héritage de caractères de Miklós Misztótfalusi Kis
dans les imprimeries calvinistes de Kolozsvár**

L'étude résume les résultats des recherches concernant l'héritage de l'imprimeur renommé de Transylvanie, Miklós Misztótfalusi Kis (1650—1702) et elle cherche à les compléter en utilisant des sources nouvelles. La dissolution de cette « officina » sans pareille à son époque commença déjà du vivant de l'imprimeur, à cause des intrigues de ses ennemis. Ses héritiers ne trouvèrent un patron qu'en 1724, quand György Bánffy acheta les instruments d'imprimerie et en fit donation au collège de Kolozsvár. A ce moment, la mutilation ne fut pas encore essentielle. L'atelier fut dirigé d'abord par Sándor Szathmári Pap, puis, à partir de 1745, par József Pataki. Plus tard, après ses études en Hollande et en Allemagne, ce fut István Páldi Székely qui obtint un rôle dans la direction de l'officina et qui devint un digne successeur de Misztótfalusi. Au temps des successeurs de Páldi, l'atelier tomba en décadence; après 1770, il ne publia aucun livre. Le professeur József Pataki élaborait un plan grandiose pour donner de l'essor à l'imprimerie. Ce fut Ádám Kaprinczai Nyerges qui fut l'homme-clé de ce renouvellement; il fut le dernier sur les rangs des grands imprimeurs de livre de Kolozsvár. Le stock de caractères de Miklós Kis resta jusqu'à 1897 dans la possession du collège, quand il fut vendu en tant que matière première, avec l'outillage complet de l'imprimerie. Malgré tout cela, son héritage de caractères resta, durant plus d'un siècle, un facteur vivant de l'imprimerie de Transylvanie.

A Martinovics páholy és a Világ

Ismerve a század eleji polgári radikális erőknél azt a koncentrátumát, amelyet a Martinovics páholy jelentett, sajtótörténetileg nem jelentéktelen a páholy és a radikalizmus leghathatósabb lapjának kapcsolatát — a jegyzőkönyvek alapján — tisztázni.

A *Világ* politikai-társadalmi programjára döntően hatottak a szabadkőművesség 1909. január 9-i rendkívüli nagygyűlésén elfogadott határozatok. Ezeknek előkészítésében és a nagygyűlési események irányításában meghatározó jellegű volt a Martinovics páholy tagságának magatartása.

Még 1907 végére nyúlt vissza a radikális szociológusok elképzeléseivel rokonszenvező páholyok közös megbeszéléseinek gyakorlata. Ez 1908-ra már közös akciókat is eredményezett. Az 1909-es rendkívüli nagygyűlést is a budapesti Prométheusz, Petőfi és Martinovics, valamint a két legerősebb vidéki páholy: a győri Philantrópia és a nagyváradi László király kezdeményezte, elégedetlenek lévén a Nagypáholy vezetőinek a választójog és az antiklerikalizmus kérdésében elfoglalt álláspontjával.

A végőráit élő koalíció a megígért általános választójogot igyekezett kicserélni plurálisra. Ennek tervezete 1908 nyarára vált ismertté. Ekkor a szabadkőművességben belüli progresszívek igyekeztek a régebbi nagygyűlési határozatnak érvényt szerezni, annak, hogy minden szabadkőművesnek kötelessége az általános, egyenlő és titkos választójog propagálása. Ugyanekkor azonban a konzervatív szellemű szabadkőművesek a választójog nyilvánosságának és pluralitásának elfogadása mellett agitáltak.

A Martinovics páholy vezette kis radikális tábor tevékenységével próbálta ellensúlyozni a Nagypáholy *Intelem és program* c. körlevelében foglaltakat és Bókay Árpád helyettes nagymesternek a Szövetségtanács 1908. október 6-i ülésén mondott beszédét. Mindkettő igyekezett visszafogni a szabadkőművesség progresszív része által kezdeményezett választójogi agitáció lendületét. A polgári radikálisok által indított választójogi harcnak jelentős eseménye volt a *Huszedik Század* 1908. decemberi, ún. választójogi számának megjelenése. Ezt a külföld megfelelő tájékoztatására ezer példányban franciául is megjelentették. Az idegen nyelvű kiadás többletköltségei 2500 koronát tettek ki. Ennek az összegnek előteremtésére indítottak gyűjtést a szövetségben belül a Martinovics páholy nevében Zigány Zoltán és Jászi Oszkár.¹ A kérés nem hangozhatott el eredménytelenül, mert az egyik

¹ OL Martinovics páholy iratai P 1123 l. csomó 2. tétel. (Jászi Oszkár és Zigány Zoltán levele a szabadkőművességhez 1908. dec. 12.)

páholy dec. 15-i levele arról tudósította Zigány főmestert, hogy 150 koronát adnak a *Huszdik Század* részére, Pauncz Sándor nagykereskedő külön 50 koronát.²

A haladó szellemű szabadkőművesek elégedetlenek voltak a Nagypáholy vezetőinek a klerikalizmussal szemben elfoglalt álláspontjával is. A Martinovics páholy leszögezte, „hogy a klerikalizmus ellen csak szekularizációval lehet küzdeni, de erről a Nagypáholy és a Szövetségtanács hallani sem akar”.³

Különösen feszültté vált a viszony a radikális páholyok és a szabadkőművesség vezető szervei között azután, hogy ismeretessé vált a Szövetségtanács dec. 14-i határozata. Ez ugyanis két szótöbbséggel kimondta, hogy a választójog kérdését sem a rendkívüli, sem a rendes nagygyűlés napirendjére nem engedi felvenni. Erre válaszul a Martinovics páholy körlevelében közölte az egyes páholyok főmestereivel, hogy a Szövetségtanács határozata ellen fellebbezéssel él, arra kérve a szövetség operatív szervét „szíveskedjék a fellebbezésünket a legközelebbi nagygyűlésen a megalakulás után első pont gyanánt előterjeszteni, hogy amennyiben a nagygyűlés jelen fellebbezésünk és reménységünk szerint a sérelmes határozatot meg fogja semmisíteni, a szóban forgó kérdés azonnal tárgyalható legyen”.⁴

E fellebbezés tárgyalását a progresszív erők nyomásának engedve, a nagymesteri értekezlet a nagygyűlés napirendjére tűzte, s megadta a szót az indoklásra. Erről az eseményről számolt be Zigány főmester a páholy 1909. jan. 2-i ülésén. A radikálisok most már a nagygyűlést próbálták alaposan előkészíteni, hogy a választójog és az antiklerikalizmus kérdésében át tudják törni a szabadkőművesi konzervativizmus falát. Valóságos haditerv szerint eljárva igyekeztek az egyes páholyokat a nagygyűlésen tanúsítandó egységes állásfoglalásra rávenni. A szavazás számukra kedvező alakulása érdekében sorra látogatták a budapesti és a főbb vidéki páholyokat.⁵

Az akció sikere érdekében nemcsak a magyar páholyokkal keresték a levélbeni és a személyes érintkezés lehetőségét — hiszen még jan. 9-én 14 órára is bizalmas értekezletet hívtak össze —, hanem az egész ügy szervezőjének, a Martinovics páholyának a megbízásából Diner-Dénes József Bécsbe utazott. Itt sikerült a bécsi radikális páholyok főmestereinek támogatását megnyerni. Ezt jelzi a jan. 6-i megbeszélés, amelyen a bécsi és budapesti főmesterek megbeszélték a nagygyűlésen követendő taktikát.

A Martinovics páholy által szervezett akció sikerült. Elfogadták Jásziék indítványát, amely elsőrendű feladatnak jelölte meg a klerikalizmusnak a politikai és társadalmi életből való kiűzéséért folytatott harcot. Ez egyet jelentett az egyházi javak szekularizációjáért, az állami, ingyenes, felekezetenmentes közoktatásért, az egyháznak az államtól való elválasztásáért vívott küzdelemmel. Újlag leszögezték, hogy a társadalmi haladás útjára lépést egyedül az általános, egyenlő és titkos választójog kivívásában látják. A határozat kiemelte, hogy igyekeznek ezeknek az eszméknek a közvéleményben történő elterjesztése érdekében minden rendelkezésre

² Uo. (Levél Zigány Zoltánnak 1908. dec. 15.)

³ Uo. 1. csomó 3. tétel. (A Martinovics páholy válaszfelirata a Nagypáholy programlevelére és a helyettes nagymesteri programbeszédre 1908. dec. 5.)

⁴ Uo. (A Martinovics páholy levele a főmesterekhez 1908. dec. 24.)

⁵ Uo. 1. csomó 4. tétel. (Határozatok könyve 1908-ból.)

álló eszközzel, de „különösen a szó és toll hatalmával” küzdeni.⁶ Ennek a határozatnak nyomán indította meg az Eötvös páholy a maga lapakcióját, amely a *Világ* létrejöttét eredményezte.

Megemlítendő, hogy Jászi reálisan értékelte a nagygyűlésen történeteket. Az 1909. febr. 4-én elmondott beszédében figyelmeztette a radikális szabadkőművesség jelenlévő tagjait arra, hogy „határozatokat kimondani s helyt állani mellettük — különböző dolog”.⁷ A szavaiban rejlő szomorú igazságról — a szabadkőművességre vonatkoztatva többször is — meggyőződhetett.

A radikális csoport nagygyűlési sikereit elsősorban a bevetett lélektani fegyverek (a fellépés biztonsága, a fokozott harci kedv) sikerével magyarázta. Önkritikusan jegyezte meg, hogy az egységes közvéleményt nem az effajta terrorisztikus puccsokkal lehet megteremteni, hanem a belső meggyőződés kialakításának hosszú és fáradtságos munkájával.⁸

A nagygyűlési határozat nyomán bámulatra méltó gyorsasággal kezdte szervezni Bálint Lajos, az Eötvös páholy főmestere 1909 tavaszán a vidéki páholyok tagságát, az indítandó lap előfizetésére. A Martinovics páholy tagsága azonban nem folyt bele a szervezőmunkába, csak a mintegy felülről jövő utasításra, a Nagypáholy körlevele alapján kezdte tárgyalni a lap ügyét 1909. okt. 22-én. Ekkor is inkább kifogásait hangoztatta: először is nem látja biztosítottnak a lap haladó politikai irányát, másodszer kéri az alapítók névsorának közzétételét, amellyel szavatolva láthatná a sajtóorgánum anyagi alapjait.

Meg kell említeni, hogy Jásziék mindvégig megőrzött bizalmatlanságának bőven volt alapja. Az Eötvös páholy még oly nagy anyagi áldozatvállalása sem feledtetheti velünk az anyagi alapok megszerzésének kalandor és fölöttébb ingatag voltát. Ez utóbbit sajnos igazolták a lap egész életét végigkísérő és a világháború miatt még csak fokozódó anyagi nehézségek.

Jászaiékat tartózkodó álláspontra készítette Bálintnak a szabadkőművességben is visszatetszést keltő politikai nézetei, tartottak nacionalizmusától és sovinizmusától. Ez vádként már a vidéki páholyokban tett előfizető-gyűjtő körútjain is elhangzott, de mindenkit igyekezett meggyőzni arról, hogy csak a jó értelemben vett nemzeti szellemet akarja a lap fő irányául.

A Martinovics páholyt befolyásolták Bálint Lajos politikai kapcsolatai, elsősorban viszonya Kluen-Héderváryhoz és teljesen elutasító magatartása a szocialistákkal szemben. Bálint személyiségének negatív vonásai: elsősorban a túlfűtött ambíció, a politikai megbízhatatlanság, továbbá a pénzügyi kérdésekben való járatlanság még csak fokozták a polgári radikálisok iránta megnyilvánuló bizalmatlanságát.

A radikálisok páholyának tagsága azért is határozta el magát az Eötvös páholy „magánkezdeményezéséből” született lapalapítási akciójától, mert a progresszív páholyok szövetsége által tartott 1909. május 1-i gyűlésén is felvetődött egy hetilap és egy ifjúsági folyóirat alapításának terve.⁹

⁶ Uo. 2. kötet 4. tétel. (A Martinovics páholy indítványa az 1909. jan. 9-i nagygyűlésre.)

⁷ Un. (Jegyzőkönyv az 1909. febr. 4-i ülésről.)

⁸ OL A Magyarországi Symbolikus Nagypáholy iratai a Martinovics páholyra vonatkozólag P 1083 LXXXVII. 137. csomó 38. tétel. (Titkári jelentés 1909-ről.)

⁹ Dél 1909. 9. sz. (Tudósítás a nagyváradi gyűlésről.)

A gyors egymásutánban felmerült lapalapítási ötletekkel a Nagypáholy irodalmi bizottsága is foglalkozott. Bálint kijelentette, hogy a László király páholy nevében nyilatkozó Ágoston Péter lapalapításra vonatkozó javaslatai nem keresztezik az övét. A Martinovics nevében felszólaló Zigány a világnézeti azonosság okán kérte, hogy a nagyváradi páholy által felvetett hetilap ügyét külön, sürgősségi alapon tárgyalják. A Nagypáholy azonban csak elvi helyeslését nyilatkoztatta ki mind a napi-, mind a hetilap iránt és a szabadkőműveseknek támogatásra ajánlotta. Fenntartotta magának azonban azt a jogot, hogy a különböző tervekről csak akkor döntsön, ha azok konkrét formában állnak előtte.¹⁰

Nehezítette a helyzetet az a tény, hogy a szabadkőműves páholyokban 1905 után meginduló progresszív fejlődés erős páholyöntudatot alakított ki. Nemcsak a radikális irányú Petőfi páholy tagja, Fülöp Zsigmond kérte a garanciákat az indítandó lapnak a Petőfi szellemében történő irányítására vonatkozólag, hanem többek között a konzervatív Nemzeti páholy is. Jellemző a szabadkőművesség politikai elvtelenségére, hogy ennek a páholyoknak volt a tagja Zilahy Simon, a *Budapesti Hírlap* kiadóhivatalának vezetője, aki kijelentette, nincs szükség Bálinték lapjára, mert a *Budapesti Hírlap*ot egészen szabadkőművesi szellemben szerkesztik.¹¹

Természetesen Bálint Lajos sem volt irigylésre méltó helyzetben. Kétségtelen, hogy erősen hajtotta őt a burzsoá-szabadkőműves körökben méltányolt presztízsvágy: a lap alapításával egyszer s mindenkorra megszerezte volna a szövetség nem lebecsülhető és szerteágazó összeköttetéseit.

Szervezőmunkája során azonban rendkívüli nehézséget jelentett számára az, hogy az alapítandó lap érdekében össze kellett egyeztetnie a szabadkőművességbe tömörült nagyburzsoázia politikai konzervativizmusát és hatalmas tőkeerejét a közép- és kispolgári erők óvatos liberalizmusával és anyagi hajlandóságával, valamint a polgári radikális szellemű értelmiségiek (pl. Martinovics páholy) harcoss progresszivitását, szellemi erejét és anyagi tehetetlenségét.

A Martinovics páholyoknak a növekvő erejű radikális páholyok nem hivatalos szervezetében játszott vezető szerepe és egyes tagjainak a publicisztika terén elért eredményei miatt Bálint igyekezett kerülni a páhollyal történő nyílt szakítást. Levelezésük azt tanúsítja, hogy Bálint Lajos legalább szavakban próbált idomulni Jásziék elképzeléseihez. Ez tűnik ki a Martinovics páholy 1909. dec. 3-i levelének félreérthetetlen megfogalmazásából is. Ebben nyomatékosan leszögezték, hogy a napilap politikai irányát azoknak az elveknek az elfogadása kell hogy jelentse — még a megjelenés előtt —, amelyeket a Martinovics szervezte radikális tábor nyomására az 1909. jan. 9-i nagygyűlés elfogadott. Ezek az általános, egyenlő és titkos választójog, a vallásoktól való elválasztás nélküli, ingyenes, állami közoktatás, az egyházi javak szekularizációja.¹²

A békülékenyebb hangvételű levelekből úgy tűnt, hogy a két páholy között a *Világ* dolgában fennálló problémák elsimultak, amikor 1910. jan. 22-én nyilvá-

¹⁰ Dél 1909. 11. sz. (Beszámoló a Nagypáholy irodalmi bizottságának üléséről.)

¹¹ Kelet 1909. 13. sz. (Beszámoló a Nemzeti páholy okt. 25-i üléséről.)

¹² OL Martinovics páholy iratai P 1123 1. csomó 2. tétel. (A Martinovics páholy levele az Eötvös páholyhoz 1909. dec. 3.)

nosságra került a lap alapítási tervezete öt aláírással, amelyek közül ismertebb név Bálintnál kívül csak Farkasházy Hugó ügyvéd és Arányi Zsigmond orvosé volt. Ez ismét fellobbantotta az elvi ellentéteket, amelyekről az 1910. januári—februári levélváltásból alkothatunk fogalmat.

Figyelembe véve azt, hogy vésszesen közeledett a lap megindításának a politikai helyzetre való tekintettel tervbe vett dátuma, és Bálintnak már nemcsak az anyagi ügyekkel kellett foglalkoznia, hanem a lap leendő újságíró gárdájának kiválasztásával is, leveleiben a Martinovics páhollyal közös elvi alapokat kezdte hangsúlyozni. Ez jellemzi az 1910. jan. 23-i levelét is, amelynek elején kiemelte, hogy bár elfogadta a radikális páholyok főmesteri konferenciáján hozott határozatokat, mégis nélkülözni kénytelen a páholy támogatását. Majd némi retorikus pátoással rátért levelének tulajdonképpeni mondandójára:

„Az Eötvös páholy nem mond ugyan le sohasem arról a reményről, hogy a megalapítandó lap *szellemi munkásai* közt a Martinovics páholy illusztris tagjait üdvözölhesse; hisszük és várjuk, hogy a Jászi Oszkárók, Zigány Zoltánok, Kunfi Zsigmondok, Fáber Oszkárók s a többiek ott lesznek annál a háborúnál, amelyet a klerikalizmus ellen fog vívni a tervbe vett napilap, — de mégis fájjaljuk azt, hogy a lap létrehozásában Önök nem akarnak részt venni. Most a részvénytársaság szervezésénél tartunk, tehát úgy szólván az akció végén, amikor már a szellemi munka elvégzőinek (szerkesztő, munkatárs) kiválasztására kerül sor s még mindig távol van tőlünk az igen érdemes páholy.”¹³

A Martinovics páholy a febr. 11-i levelében hangsúlyozta, hogy a napilap ügyében elfoglalt álláspontjukat most utoljára még összegzik, s ezzel a maguk részéről lezárják az ügyet. Levelük elején nyomatékosan leszögezték, hogy a Bálint vezette lapalapítási akció első hónapjaiban azért helyezkedtek a „figyelő várakozás” álláspontjára,

„mert azok a jelszavak, amelyeket az érdemes Eötvös páholy akkor hangoztatott (szabadelvűség, hazafias magyar szellem, progresszió, humanizmus és filantrópia) bennünket nemcsak, hogy nem lelkesítettek, hanem e jelszavakkal régebben úzótt visszaélésekről való emlékezők még inkább a *progresszió határozatlanságának és elégtelenségének érzetét ébresztették bennünk.*” (Kiemelés tőlem — H. L.)

Emlékeztették az Eötvös páholyt arra, hogy „hosszú és beható vita után sikerült csak Bálint Lajos főmester testvérünket arra az elhatározásra reá bírunk, hogy a szabadkőművesi nagygyűlések határozatait . . . a lap vezérelvei gyanánt program-szerűen méltóztassanak felvállalni.”¹⁴

A Martinovics páholy tagságát azonban nemcsak a létesítendő lap politikai elveinek általánosságokban mozgó megfogalmazása aggasztotta, hanem az anyagi-pénzügyi rendezetlenségre valló tények: az anyagi-jogi ügyeket intéző bizottság hatáskörének megállapíthatatlansága, az alapítók nevének titokban tartása is.

Bálint szemére vetették kétségtelen kétszínű játékait: mialatt a napilappal kapcsolatos érdemleges tárgyalásairól igyekezett távol tartani a radikális szellemű Martinovics páholyt és kívánságait figyelmen kívül hagyta, azalatt „mindvégig a legtestvériesebb nyájassággal unszolta páholyunkat a részvételre és szomorú

¹³ Uo. (Bálint Lajos levele a Martinovics páholyhoz 1910. jan. 23.)

¹⁴ Uo. (A Martinovics páholy levele Bálint Lajoshoz 1910. febr. 11.)

hangon neheztelt az akciótól való távolmaradásunkat. Szóval formában, modorban a szükségesnél többet, lényegben ellenben a nélkülözhetetlennél is kevesebbet kaptunk”.¹⁵

Ezután ismertették az alapítási tervezettel kapcsolator álláspontjukat. Hangsúlyozták, hogy a tervezet öt olyan aláírással jelent meg, „amely öt, kétségtelenül tisztas név érdemes gazdáit közül a nagyobb résznek sem a profán világban (nem szabadkőműves — H. L.), sem a szövetségben nem ismerjük a *progresszív radikalizmus* (kiemelés tőlem — H. L.) körül viselt dolgait”.¹⁶

Bálint Lajos febr. 17-én kelt válaszában kifejtette, hogy a Martinovics páholynek a radikális főmesteri értekezleten adott garanciákon túlmenő különleges személyi biztosítékokat nem tudja nyújtani. Ezt a kérdést most már személye iránt érzett bizalmatlanságnak fogja fel. A napilap kérdésében az Eötvös és a Martinovics páholy eltérő magatartását hasonlattal kívánta szemléletessé tenni:

„Vagyunk néhányan, akik nagy, súlyos követ akarunk a hegy tetejére felhengergetni, nehéz, fárasztó munkával. A hegy alján állanak erős, izmos legények, akik távolról nézik az iparkodást, *nem állítanak ugyan az utunkba akadályokat, de nem is segítenek*. Ellenben folyton azt hajtogatják: nem viszitek fel, nem bírjátok, s ha bírjátok is felvinni, nem bírjátok ott tartani, legurul, lebukik, s ha majd lebukik, akkor fogjuk mi hangoztatni, ugye, megmondtuk előre.”

Levelének befejező részében rámutatott Jásziék tartózkodásának okára:

„Amennyi részvényt jegyeztek, annyi szavatok lesz a lap intézésében. Ne mondjátok hát, hogy nem adtak rá módot. Hiszen ti, csak az ún. konzervatív testvérek befolyásától féltetek. Nos, csaknem mind radikálisok az eddigi részvényjegyzések. Mitől tartotok tehát? Mi nem tetszik nektek? Jertek, vegyetek részt, segítsetek a követ felhengergetni s akkor igazán fent lesz.”¹⁷

Ere a levélre 1910. febr. 20-án Zigány Zoltán válaszolt. Átvéve Bálint hasonlatát leszögezte az igazságot:

„...ama kőhengerítés elkezdésekor nem kérdeztek meg bennünket, amikor pedig szóhoz jutván, véleményeket kockáztattunk, soha nem méltóztattak nézeteink szerint cselekedni.”¹⁸

Valóban, a világnézetileg heterogén összetételű szabadkőművesség anyagi erejének megnyerése érdekében Bálint Lajos nem akarta, és politikai felfogásából adódóan nem is tudta a polgári radikális Martinovics páholy erkölcsi támogatását elnyerni.

A lap megindulását megelőző hetekben, amikor a szerkesztők személye ismertessé vált, a Martinovics páholyban többen, így Marschan Géza is kifejezte bizalmát a Bálint által szerződötetett Geró Ödön és Yartin József iránt. Az ő politikai állásfoglalásuk eltért az Eötvös páholy főmesterétől — ismeretese a közöttük felmerült nézeteltérések — s ezért is kérte Marschan a lap támogatását.

A haladó szellemű szabadkőművesség csalódott a lap első számában. Fő hibájának nem kiállításának korszerűtlenségét tartották, hanem tartalmának

¹⁵ Uo.

¹⁶ Uo.

¹⁷ Uo. (Bálint Lajos levele a Martinovics páholyhoz 1910. febr. 17.)

¹⁸ Uo. (Zigány Zoltán levele Bálint Lajoshoz 1910. febr. 20.)

szürkeségét, azt, hogy „a rendes újságtartalom kívül nemigen hoz olyasmit, ami speciális jelleget adna neki”.¹⁹ Gerő Ödön a szervezet lapjában is csak szépen hangzó általánosságokat mondott a *Világ* programjából: a közjogok biztosítását, a kultúra védelmét ígérte, emberségre, szolidaritásra szólított fel.²⁰ A lap belső munkatársi gárdájának névsora is mutatja a belső megosztottságot, többen eddig csak szabadkőművesi közlönyökbe írogattak, míg mások így Bölöni György, Csáth Géza, Fáber Oszkár, Goda Géza, Gerő Ödön, Jászi Oszkár, Lakatos László, Pásztor Mihály, Pfeifer Sándor, Yartin József írásai ismertek voltak a különböző polgári és szocialista szemléletű lapokból.

Az 1. szám megjelenésének időpontjában — ismerve a lap fölött összecsapó érdekek sokaságát — a *Dél* c. szabadkőműves közlönyben több cikk jelent meg arról, hogy a szervezet csak anyagi erejét adta, a személyi kérdésekben egyetlen páholynak sem volt beleszólási joga, a felelősség „teljesen és kizárólag az Eötvös páholyt illeti meg”.²¹ A lap első számainak mérsékelt fogadtatását érzékelve, az anyagilag leginkább érdekelt páholyok 1910. máj. 23-án páholyközi értekezletet tartottak. Itt megállapodtak abban, hogy a lap szellemi vezetésére a nagymester, az ügyvezető nagymester és az egyik főtitkárból álló bizottság ügyeljen.²² Ezzel még jobban összekuszálódott a *Világ* ügye. Nem csoda hát, hogy amikor Marschan Géza a *Világ* progresszivitásáról szólt a Martinovics páholyban, többen vitába szálltak vele. Marschan amellet kardoskodott, hogy Bálinttal szemben Gerőt és Yartint kell a páholyt támogatnia.²³

Már 1910 tavaszán nyilvánvalóvá vált, hogy az Eötvös páholy anyagi áldozatvállalása és a lapalapításban vezető szerepet játszó Bálint dinamizmusa az anyagi alapok megszerzése érdekében, pusztán csak a lap megindítására volt elegendő, de elégtelen a folyamatos megjelenés biztosítására. Ezért az anyagi természetű problémák megoldására, a személyi villongások elsimitására, a szervezési akciók gyorsítására most már a megvalósulás óta a napilap ügyét elvileg pártoló Nagypáholy egy ad hoc bizottságot hozott létre. Ebben a Martinovics páholyt Jászi Oszkár képviselte. A Nagypáholy szándékától függetlenül a 15 magát radikálisnak nevező páholy, köztük természetesen a Martinovics is, 1910. okt. 14-én közös gyűlésre szóló felhívást bocsátott ki. Ennek tárgya a haladó intézmények ügyének megbeszélése volt.

A *Világ* ügyéről az óvatos progresszió híveként ismert Medgyes Simon helyettes nagymester számolt be. Hangsúlyozta, hogy a *Világ*ot a pártok kiesinyes praktikái fölött álló lapként kell fenntartani. Kifogásolta, hogy hiányzik a lap egyéni jellege, és kérte az előfizetések megújítását.

Különösebb akcióra itt nem került sor. Valószínűleg igaza volt a *Dél* cikkírójának, amikor elhibázottnak minősítette ezt a megbeszélést, hiszen a *Világ* problémáján kívül Szende Pál az Országos Reformklubról, Jászi Oszkár a Társadalomtudományi Társaságról, Pfeifer Ignác a patronáló Comenius páholy nevében a Galilei-körrel,

¹⁹ Dél 1910. 6. sz. (Szerkesztői üzenetek.)

²⁰ Kelet 1910. 5. sz. (Gerő Ödön: Az új napilap.)

²¹ Dél 1910. 6. sz. (Az igazság érdekében c. cikk.)

²² Kelet 1910. 9. sz.

²³ OL Martinovics páholy iratai P 1123 3. kötet 4. tétel (Jegyzőkönyv az 1910. ápr. 15-i ülésről.)

Somogyi Béla a Magyarországi Tanítók Egyesületéről beszélt. Mindezeknek egyetlen refrénje volt — jegyzi meg a *Dél* vezércikke: „adatok pénzt!” Az idő is kevés volt, hiszen egy-egy témára legfeljebb 20 perc jutott.²⁴

Nyolc nappal később a lapnál szerencsétlen módon felelős szerkesztői tisztet is ellátó Bálint felhívására ismét a *Világ* ügyével foglalkoztak az egybegyűltek.

Ezen az értekezleten összegző módon értékelték a lap eddigi tevékenységét, és próbálták meghatározni a további teendőket. A tanácskozás alaphangját a Martinovics páholy tagjai, Jászi és Szende adták meg. Mindketten hangsúlyozták, hogy a *Világ*ot mint a polgári radikalizmus eszméinek hatásos propagátorát, mint amely körül tömörülhet a radikális tábor — feltétlenül fenn kell tartani. Jászi Oszkár kiemelte, hogy a *Világ* léte a szabadkőművesség radikális szárnyának erejétől függ. Érezte ezt Bálint Lajos is, aki ezt írta Zigány Zoltánnak 1911. jan. 20-án: „Végül magánkérés vagy még inkább figyelmeztetés az iránt, hogy Ön is legyen kegyes egyik ígérését beváltani és lapunkat cikkeivel felkeresni.” Bálint ezekben a számára nehéz hónapokban a szellemi erő előtt meghódoló ember álarcát téve fel a legmélyebb tisztelet hangján szólt: „Általában nagyon szívesen veszel, ha a Martinovics páholy kívánságait velem bármikor közli, mindenkor törekedni fogok azt honorálni.”²⁵

Bálintnak minden oka meglehetett arra, hogy elismerje a Martinovics páholy munkásságát, hiszen pl. Jászi vezetésével igen erős ellenpropagandát fejtettek ki a szabadkőművességen belül Tisza Istvánnak azon érvével szemben, hogy az általános, titkos választójog megsemmisíti az értelmiség politikai és társadalmi befolyását.²⁶ A Tisza-féle választójogi propaganda hatásának csökkentésére Jászi ellengyűlések tartását követelte, és a páholya nevében ezer koronát ajánlott fel ennek céljára.²⁷ Az 1910 tavaszán és nyarán különböző vidéki városokban megtartott népgyűléseket hathatósan támogatták az elsősorban a Martinovics páholy tagjainak közreműködésével készült választójogi röpiratok: *Miért kell az általános, egyenlő, titkos választójog?* és a *Miért kell a választójog a kisbirtokos parasztságnak?* címűek. Az előbbi 50 ezer, az utóbbi 300 ezer példányban jelent meg.²⁸

Jásziék páholyának nagy szerepe volt abban, hogy a demokratikus átalakulás legfőbb előfeltételeként elfogadott választójog eszméjének propagálása érdekében 1910-ben két szervezet is alakult. Az egyik a Választójog Országos Szövetsége, amely 13 tagú vezetőségének fele Martinovics páholybeli volt. A másik egyesület az Országos Reformklub, amelyről Jászi az alakulás mámorában azt mondta, hogy a jövő történetírója a klub megalakulásától fogja számítani a polgári Magyarország megszületését.²⁹ S e két intézményhez csatlakozott harmadikként a *Világ*.

A *Világ* fennállásának második esztendejében a magyar belpolitikai helyzet a haladó erők erőteljesebb tömörülését hozta létre. Ennek kiváltó oka az induló és sok

²⁴ *Dél* 1910. 15. sz. (A közös munka c. cikk.)

²⁵ OL Martinovics páholy iratai P 1123 1. csomó 2. tétel. (Bálint Lajos levele a Martinovics páholyhoz 1911. jan. 20.)

²⁶ Úo. (Jászi felhívása a szabadkőművességhez 1910. márc. 30.)

²⁷ *Kelet* 1910. 5. sz. (Jászi beszéde a Könyves Kálmán páholy ülésén.)

²⁸ *Kelet* 1910. 11. sz.

²⁹ *Dél* 1910. 16. sz. (Beszámoló az Országos Reformklub megalakulásáról.)

szabadkőművest magába foglaló Nemzeti Munkapárt politikája és annak vezérének, Tisza Istvánnak a személyisége. A politikai életben megvalósuló sikerüket jelezték az 1910 júniusában lezajlott választások. Tisza megpróbálta befolyásolni konzervatív irányban a magyar szellemi életet azzal is, hogy a *Huszedik Századdal* és a modern irodalom zászlóvivőjével, a *Nyugattal* szemben, létrehozta a reakciós tudományosság fórumát, a *Magyar Figyelőt*. Ugyanekkor azonban, de főként 1911 tavaszától létrejött a magyar demokratikus erőknél a Justh-párt, az MSZDP és a polgári radikálisok képviselte szövetsége is. Ennek megvalósulását a közös választójogi gyűlések mutatták. A parlamentben javában tartott a Justh Gyuláék által kezdeményezett obstrukció a véderőjavaslattal szemben. Justh állt 1911 májusa óta a polgári radikálisok által kezdeményezett Választójog Országos Szövetsége élén.

A radikális Martinovics páholy tagjai felismerték a történelmi helyzet kínálta lehetőséget s páholyuk legfőbb tisztségére 1911-ben Jászi Oszkárt választották meg. Ez az esemény azért is jelentős, mert így az új főmester politikájának szabadkőművesi támogatásához nagyobb erőt remélhetett.

1911. febr. 3-án iktatták tisztségébe a szokásos ünnepélyes külsőségek között. A főmesteri székfoglalón az összes magyar páholy képviseltette magát. Beszédében Jászi a szabadkőművesség elé célul a radikális demokrácia politikai programjának részletes kidolgozását tűzte ki. Nagy hangsúllyal szerepelt előadásában a szervezet egységessé tételének követelése a radikalizmus eszméi alapján. Felhívta a figyelmet arra, hogy a szabadkőművességnek feladata a haladó közvélemény fejlődésére hatást gyakorló intézmények, így elsősorban a Társadalomtudományi Társaság, az Országos Reformklub és a Magyarországi Tanítók Szabad Egyesületének támogatása.

Jászi programját a radikális páholyok főmesterei értekezlete előtt is megvitatták, majd tíz pontra osztották, s ezek mindegyikének részletes kidolgozását egy-egy radikális páholy vállalta magára. Mintegy 2 1/2 évig volt kisebb-nagyobb megszakításokkal az egyes páholyok napirendjén a Jászi-féle program valamely része, mígnem 1913-ra bebizonyosodott, hogy a teljes programot a szabadkőművesség egésze nem tudja vállalni. Pedig Jásziék rendkívül nagy nyomást gyakoroltak ennek érdekében a szövetség legfelsőbb fórumaira éppúgy, mint a különböző — sokszor politikailag ellentétes nézetű — páholyokra. Különösen az obstrukció fegyverének elfogadtatásért fejtettek ki a szervezetben széles vitákat provokáló agitatív tevékenységet. Jászi éppen e kérdéssel kapcsolatosan és Bálint magatartása miatt lépett ki a *Világ* szerkesztőségéből. A főmester lépését Szende Pál jelentette be a páholy tagsága előtt 1911. okt. 13-án. Hivatkozva a páholy és a főmestere között fennálló fenntartás nélküli szolidaritásra, indítványozta, hogy Jászinak „kilépése alkalmából a Népszavában megjelent cikkeit a páholy külön lenyomatban adja ki, hogy a kiadványt az összes páholyoknak és testvérnek küldje meg és hogy a kiadás és szétküldés költségeit a páholy viselje”. Az indítványt a páholy egyhangúlag elfogadva, a 32 lapos könyvecske megjelent. Ebből nemcsak a szerzőnek az obstrukcióról és a választójogról szóló fejtegetéseit ismerjük meg, hanem némi ízelítőt kapunk a Khuen-Héderváryval kapcsolatokat építő „kis, liberális zsurnaliszta” Bálint politikai nézeteiről is.³⁰ Ismeretes, hogy kis szünet után Jászi továbbra

³⁰ OL Martinovics páholy iratai P 1123 4. kötet 4. tétel. (Jegyzőkönyv az 1911. okt. 13-i ülésről.)

is dolgozott a *Világnak*. Jellemző a szabadkőművességben uralkodó nézetekre, hogy a szövetség tagjainak egy része Jászinak a *Világtól* való távozását a szocialisták terrorjának tulajdonította.³¹

1912-ben a polgári radikálisok tovább fokozták aktivitásukat fő követelésük: az általános választójog megvalósításáért. Nemcsak a tömeggyűléseken hallatták szavukat, hanem tovább dolgoztak a Justhékkel és az MSZDP-vel kötött szövetség keretei között, és felhasználták az Országos Választójogi Szövetséget, valamint a Reformklubot is propagandájuk kiterjesztése érdekében. A jegyzőkönyvek tanúsága szerint a Martinovics páholy anyagi erejéhez mérten jelentős összeget fordított az általános választójog eszméjét hirdető intézmények és népgyűlések támogatására. Például 1911. február 17-én a Reformklub berendezésére 400 koronás kamatmentes kölcsönt, a Választójogi Ligának 1911. ápr. 28-án 500 koronát adtak.³²

A szabadkőművesség zöme azonban megriadt az 1912. május 23-i eseményektől. Nagy részük ellenségesen figyelte a Választójogi Szövetség és a Reformklub működését, hiába agitáltak Jásziék a belépés mellett. A szervezet progresszívebb része kiábrándult a választójogi politikát cserbenhagyó Justh-pártból. A szabadkőművesség legfőbb vezetői közül a magát a Nemzeti Munkapárt emberének valló Bókay Árpád nagymester és Medgyes Simon helyettes nagymester — a kormány intencióinak engedelmessé — lemondtak a Jásziék szervezte két választójogi intézményben viselt vezető tisztségükről.

A haladó erők megtorpanásának ezen időszakában bőven érte támadás a Martinovics páholy tagjait. A konzervatív világnézetű és meghunyászkodó szabadkőművesség nemcsak a Liga és a Reformklub miatt támadta a polgári radikálisokat, hanem a *Világ* politikájáért is. A dévai Hunyad páholy június 17-i körlevelében kárhóztatta, hogy a *Világ* túlságosan egy radikális írócsoport befolyása alatt áll, s ennek működése nyomán a lap osztálygyűlöletet áraszt. Majd a szociológus-csoportra célozva így fejezte be levelét: ne a tudósok kicsiny serege szabjon irányt, mert „tudásunk nagy lehet és lelkük szenvedéllyel sóvároghatja az igazt, de faragott elméletből bálványt imádnak”.³³

A *Világot* és benne a Martinovics páholy tagjainak tevékenységét a szabadkőművességen belül az „anyapáholy”, a Demokrácia ítélte el a legerősebben. A páholy burzsoáziája félelemmel szemlélte 1912. I. negyedévének eseményeit: a jan. 30-i és febr. 11-i közös szociáldemokrata és Justh-párti tüntetéseket, a márc. 4-i szocialista megmozdulásokat, a márc. 24-i budapesti szociáldemokrata nagygyűlést polgári radikális — köztük ismert szabadkőműves — szónokokkal.

Mindezen megmozdulásoktól elhatárolta a szabadkőművességet Feleki Béla a páholy ápr. 1-i ülésén. Kárhóztatta a Reformklub tevékenységét és Jászinak a Justh-pártot segítő szereplését. Részleteket olvastak fel Jászi Vázsonyit támadó beszédéből a *Világ* ismertetése alapján. Vázsonyit, aki egyébként a Demokrácia páholy tagja volt, úgy gondolták megvédeni, ha akciót kezdeményeznek a *Világ* megbénítása érdekében. A lap fölött nyitott vitában többen sérelmezték a polgári radikálisok döntő befolyását a lap szerkesztésében és a Jásziék agitációja nyomán

³¹ Dél 1911. 18. sz. (Szalai Pál előadása a Madách páholyban.)

³² OL Martinovics páholy iratai P 1123 4. kötet 4. tétel. (Jegyzőkönyv a febr. 17-i és ápr. 28-i ülésről.)

³³ Közli a Dél 1912. 14. sz.

megindult szabadkőműves támogatást a Justh-párt és az obstrukció fenntartása érdekében. Ismét megfogalmazódott a konzervatív szabadkőművesség kedvenc magatartásformájának kívánalma, a pártokon felül állásé. A megjelent Vázsonyi nemcsak saját pártját dicsérte, hanem erőteljes szavakkal illette az általa „papirosemberek”-nek nevezett szociológusok munkásságát és a Justh-pártot. Összegzően megállapította, hogy „a Reformklub és a Világ létesítése katasztrófa a magyar szabadkőművességnek”. Javasolta, hogy a Demokrácia páholy mondja ki határozatban:

„1. sem a Világot, sem a Reformklubot nem tekinti a szabadkőművesség szervezetének és egyik organummal sem tart fenn semmiféle összeköttetést. Mint páholy egyiket sem hajlandó semmiféle támogatásban részesíteni. 2. ezt a határozatot a testvér páholyokkal (a hasonló szemléletűekkel H. L.) kell közölni, felírni a Nagypáholyoknak.”

Vázsonyi határozott hangú felszólalására a hozzászólók szinte egymással versengve utasították el a két intézmény további támogatásának gondolatát. Külön kiemelték a *Világ* szerintük elítélendő magatartását a választójogi harcban, amelybe a lap belevitte az „osztálygyűlölet” szemléletét és ezzel pártpolitikai sajtóorgánummá csúszott le.

Csupán egyetlen hozzászólója volt a vitának Tihanyi Mór személyében, aki a *Világ* védelmére kelt. Mint mondotta, kizártnak tartja, hogy a páholy tagsága Vázsonyi indítványát határozattá emelje. Jellemző Vázsonyi személyiségére, hogy erre azzal vágott vissza: ez esetben a szabadkőművesség feloszlását fogja javasolni a képviselőházban.

A szavazás nem igazolta Tihanyi jóslatát, mert a páholy 61 : 2 arányban (ellenzők Murai és Tihanyi) megtagadta a Reformklubot és a *Világot*.

Volt még ennek a vitának a magyar szabadkőműves-polgárság gerinctelenségéhez tanulságos adalékot szolgáltató utójátéka is. A következő hetekben ugyanis többen Vázsonyit vádolták a gyűlölet szellemének a páholyban való meghonosítása miatt és a jegyzőkönyvből törölni akarták a polgári demokraták vezérének a szabadkőművességre vonatkozó megjegyzését. Végén eljutottak oda — megérezve Vázsonyi akciójának személyes élet és látva a még el nem küldött, de már ismertté vált határozat negatív visszhangját —, hogy visszavonták a Reformklubbal és a *Világgal* kapcsolatos határozatukat. Közben Vázsonyi benyújtotta kilépési kérelmét, amelyet május 20-án elfogadtak.

A Demokrácia páholyban történtek azért is tanulságosak, mert megmutatták, hogy a szabadkőművességbe összpontosult burzsoázia mindig a tetteket leginkább követelő történelmi helyzetben torpant meg, szüntette be haladó intézmények támogatását.³⁴

A nagy tőkeerejű és lélekszámú Demokrácia páholyának a *Világ* megbénítására irányuló törekvéséről tudomást szerezve a radikális páholyok is akciót kezdeményeztek. Az 1912. ápr. 10-i megbeszélésen a Martinovics páholy nevében Szende Pál leszögezte, hogy a haladó szellemű szabadkőművességnek továbbra is állást kell

³⁴ Az egész vitára nézve: OL Demokrácia páholy iratai P 1106 30. kötet 11. tétel. (Jegyzőkönyvek az 1910. ápr. 1-i, 15-i, 22-i, 29-i ülésekről.)

foglalnia az általános választójog mellett, s támogatnia kell az ezért küzdő intézményeket, nevezetesen a Választójogi Ligát, a Reformklubot és a *Világot*.³⁵ Ezt az álláspontot levélben közölték az összes magyar páhollyal és érvényesítésére széles körű agitációt folytattak. Ennek eredményeképpen több páholy, így a Széchenyi, Arkhimedész, Haladás, László király támogatásukról biztosították a radikálisokat. Ezt látva a Martinovics páholy tagsága örömmel állapította meg, hogy a Demokrácia azon tagjai, akik provokatív módon a támogatás kérdését felvetették, vereséget szenvedtek, s így nem sikerült megvonni a *Világ* anyagi támogatását. Mindenesetre a szabadkőművesi progressziónak az a szervezete, amelyet a Martinovics páholy tevékenysége kovácsolt össze 1908—1911 között, az 1912-es események hatására szétzilálódott. Oka volt ennek a Nagypáholy 1912 őszén kibocsátott körlevele nyomán megindult hajsza is a Martinovics páholy tagjai ellen. A magyar szabadkőművesség legfelsőbb vezetése által kibocsátott irat kárhóztatta a Jászi-féle cselekvő választójogi politikát, annak pártokkal való szövetség útján történő megvalósítását, elutasította a Választójogi Liga és a Reformklub tevékenységét. Mindezekre válaszképpen a Martinovics páholy tagsága, felhasználva minden fórumot, ritka élességgel tett hitet eddigi választójogi politikájának helyessége mellett. A *Dél* c. magát radikálisnak nevező közlöny (Jászi Oszkáréknál mérsékeltőbb, progresszív irány követésére kb. 1912 elejéig volt képes) novembertől tendenciózusan közölni kezdte az egyes páholyoknak a Martinovics körlevelével kapcsolatos álláspontját. Jellemző, hogy bár a haladó szellemű páholyok jó része hallgatásával tüntetett a Nagypáholy irata ellen, mégis a 20 páholy által beküldött nyilatkozatokból mindössze három állt ki a szociológusok mellett: a Reform, a Március és a szabadkai Alkotás.

Jászi a Martinovics páholy 1912. okt. 11-i ülésén a Nagypáholy és a szabadkőművesség zömének megalkuvó politikája ellenében újlag hitet tett a polgári radikális eszmék mellett. A magyar belpolitikai helyzet, a szabadkőművesség többségének magatartása, a *Dél* ellenük indított kampánya válthatta ki belőle egy új, valóban radikális szellemű, saját lap tervét.³⁶ Elképzelésére nov. 18-án Rónai Zoltán tért vissza, indítványozva egy időszakonként megjelenő lap kiadását. Ezt a tervet javasolta a radikális páholyok főmestereivel is megbeszélni. Bár Rónai tervét a tagság elfogadta ugyan, de többet nem tértek vissza az ügyre.³⁷

A Martinovics páholy az ellene irányuló támadásoktól ösztönözve, kis szabadkőművesi tábort összegyűjtve, 1912. okt. 12-én a haladó páholyok részvételével gyűlést tartott. A tudósító megjegyezte, hogy az itt elhangzó Jászi Oszkár beszédnél „fulminánsabb, élesebb, kíméletlenebb, vehemensebben támadó filippikát Ciceró sem mondhatott a római szenátusban Catilina ellen, a haza ellensége ellen”. Azt az erőt érezte benne, amely az ellenfelet le akarja tiporni.³⁸ Jászi erősen bírálta a választójogot csak addig támogató Nagypáholyt, ameddig a kormánnyal emiatt ellentétbe nem került. Mihelyt a választójog újból kormány-

³⁵ OL A Magyarországi Symbolikus Nagypáholy iratai a Martinovics páholyra vonatkozólag P 1083 LXXXVII. 137. csomó 38. tétel. (Jelentés az 1912-es évről.)

³⁶ OL Martinovics páholy iratai P 1123. 1. csomó 4. tétel. (Jegyzőkönyv az 1912. okt. 11-i ülésről.)

³⁷ Uo. (Jegyzőkönyv az 1912. nov. 18-i ülésről.)

³⁸ Kelet 1913. 1. sz. (Keöneh Boldizsár előadása a Galilei páholy 1912. dec. 10-i ülésén.)

program lesz — jegyezte meg — a Nagypáholy újból támogatni fogja. A radikálisok választójogi politikájáról szólva kifejtette, hogy a választójogi egyesülés csak alkalmi jellegű volt. Tudomásul kell venni — mondta — mindkét választójogi blokk végső soron reakciós jellegét, mégis az ellenzéki csoporthoz való csatlakozás a kormánypártival szemben jelentette a kevésbé rosszat.³⁹

A Martinovics páholy másik nagy egyénisége, Szende Pál, a szabadkőművesség 1913. ápr. 26—27-i nagygyűlésén 450 ember jelenlétében támadta a Nagypáholyt a Martinovicsal szembeni magatartását. Elutasította a szervezet legfelsőbb vezetésének antidemokratikus viselkedését, és meghatározta a szövetség tagjainak feladatát a lassan mindenütt érehetővé váló reakcióval szemben. Hangsúlyozta, hogy a szabadkőművesség tagjainak szerepe a polgári közvélemény irányításában van. Kezdeményezniük kell „annak a viharnek a megindítását, amely meg fogja végre tisztítani ezt a közeletet, úgy amint azt a legnagyobb modern magyar költő, a mi Ady Endre testvérünk mondja: Szélvészverte szép, nagy szívekre vár itt egy egész ország, melynek páriáit nem mentheti meg más, csak szélvészroham.”

A Szendével szemben igen erősen védekezni kényszerülő Bókay Árpád hozzászólásában nyilvánvalóvá tette, hogy a kormány őt és a szabadkőművesség más vezetőit is választút elé állította: vagy vállalják az eszmei közösséget az elsősorban a Martinovics tagsága által éltetett intézményekkel, és anyagilag támogatják azokat, s ebben az esetben a kormány betiltja a szervezet működését, vagy pedig elhatárolják magukat ezektől és így biztosítják további működésüket, természetesen messze távol a haladó politikától.⁴⁰ Bókayék ez utóbbi utat választották s a forradalmakig büszkén hivatkoztak a szövetséget megmentő lépésükre, amely természetesen mutatta a mindenkori hatalomba való beépülésük készségét is.

Lényegében 1913-tól kezdve a magyar szabadkőművesség többsége visszasüllyedt a korábbi kontemplatív szellemiségbe, tevékenysége kimerült a sokszor kétes értékű karitatív munkában. Különböző szervezeti reformokban keresték a megújulás lehetőségét, s ezeket hosszú, terméketlen páholyüléseken vitatták meg. Ez a helyzet magával hozta a Martinovics páholy elszigetelődését is. Ilyen körülmények között Jászi Oszkár úgy látta, hogy a polgári radikalizmus és a magyar szabadkőművesség útjai elválnak:

„... annyi megszégyenítés és hűtlenség után, amely a szabadkőművesség részéről érte a progressziót, benn maradhatunk-e a szövetségben? A magyar szabadkőművesség a vidéken cselédsorba került. Ha csakugyan lehetetlen a program számára megnyerni, válasszunk más formát és módot arra, hogy céljainkat szolgáljuk. Oly szervezetben mely évente 150,000 koronát ad ki jótékony és egyéb célokra, a Galilei-kör nem tud meleg szobát kapni.”⁴¹

Ez motiválta egy polgári radikális párt létrehozásáról indított vitasorozatot 1913 októberében. A Martinovics páholyban elhangzott előadások során beszélték meg az alapítandó párt tömegbázisának, programjának kérdéseit. Jászi, okulva az elmúlt

³⁹ Uo.

⁴⁰ Kelet 1913. 6–7. sz. (Beszámoló a nagygyűlésről.)

⁴¹ OL Martinovics páholy iratai P 1123 I. csomó 4 tétel. (Jegyzőkönyv az 1914. jan. 23-i ülésről.)

évek adta tanulságokból, elkülönítette a párt ügyét a szabadkőművességtől. Ismeretes, hogy ezek a Martinovics páholybeli műhelymegbeszélések keltették életre 1914. június 6-án az Országos Polgári Radikális Pártot, amely programjában a kikövetelendő szabadságjogok közül első helyen az általános választójogot emelte ki.

A páholy 1914 nyarán még egy kísérletet tett a szabadkőművesség haladó irányban történő befolyásolására. Ennek a stratégiának a kidolgozása Pogány József előadásával kezdődött. Ebben az előadó kiindulva az érvényben lévő választójogi törvény hazug voltából, a választókerületek beosztásáról készülő törvényjavaslatot a polgárság kisémmizésének határköveként értékelte. Ezért követelte a polgárság megszervezését az igazi választójog befogadására, és a mellette való agitálásra a Választójogi Liga felélesztését.⁴² A Pogány József előadása feletti Martinovics-beli viták után került sor 1914. jún. 9-én a páholy kezdeményezésére 29 páholy részvételével szabadkőművesi választójogi nagygyűlés megtartására. Itt Jászi Oszkár ismét síkra szállt amellett, hogy tegyék kötelező szabadkőművesi kötelességgé a kormányzat által propagált választójogi törvény elleni agitációt. Ennek irányítására szervezzék újra a Választójogi Ligát.⁴³

Az Országos Polgári Radikális Pártnak és a Választójogi Ligának nyújtható hathatós sajtópropaganda irányította a Martinovics páholy figyelmét a megújult *Világra*. Tudvalévő ugyanis, hogy 1913. febr. elseje óta a Budapesti Újságíró Egyesületének főtítkára, Purjesz Lajos volt a főszerkesztője. Purjesznek erős pozíciói voltak a szabadkőművességben, tagja volt irányítószerveinek, a Szövetség-tanácsnak, 1914 januárjától szerkesztette a *Kelet* c. szabadkőműves lapot, de legfontosabbak a különböző fórumokon tett erősen radikális szellemű megnyilatkozásai voltak. 1912 őszén a *Szabadgondolat* c. folyóirat gúnyosan összefoglalta Bálint tevékenységének utolsó hónapjait a *Világnál*:

„Néhány kiváló elvtársunk, legalább eleinte, érvényesíteni tudta a maga szavát és írását a radikális világnézet érdekében, de az a politikai taktika, amelyet a lap mai felelős főszerkesztője néhány félénk bár jóhiszemű utazórészvényes és egypár harcias kávésufraggett befolyása révén a saját tengelye körül való örök körforgással űzött, minden progresszív és meggyőződéses férfit a Világ cirkulusain kívül helyezett.”

A lap tragikus lecsúszását „az a szerencsétlen szerkesztőválasztás okozta; az, hogy olyan szerkesztő került a lap élére, akiben a teljes politikai analfabétaság, az újságíráshoz való teljes hozzá nem értéssel találkozott”. A továbbiakban újabb adalékokat szolgáltat Bálint politikai jellemképehez:

„A főszerkesztő úr, aki mindig, mindenkivel, minden áron békét akart; ... aki félszemmél mindig a sajtóiroda, a másikkal pedig a részvényesek apró érdekei felé kacintott; aki a májusi tüntetéskor a kirakatokat sajnálta, most pedig a csendtisztek javadalmazását akarja emeltetni; aki az egész választójogos forradalmi akciót sarokba állította a vándoriparos-törvény vagy a bosnyák vasutak mögé; aki az újság belső valutáját tönkretette s azt a pár lelkes és energikus újságírót, akik a lapot legalább zszurnalisztikailag emelni igyekeznek, szinte kompromittálja a kartársak, elvbarátok és a közönség előtt,

⁴² Uo. (Jegyzőkönyv az 1914. febr. 27-i és márc. 6-i ülésekről.)

⁴³ Kelet 1914. 6. sz. (Beszámoló a gyűlésről.)

— ez a zsidó-klerikális kispolgár és amatőrpolitikus olyan mélyre sülyesztette a szabadkőművesség meg nem keresztelt bárkáját, hogy valóban szerencsének kell tartanunk, hogy önmagán kívül alig ránthatt immár magával valakit. A főszerkesztő úr pártokon felül akart maradni az utolsó évek nagy harcaiban; ez a törekvése annyira sikerült neki, hogy azt hisszük rövidesen egyedül fogja nemcsak teleírni a lapját, hanem olvasni is. . . .”⁴⁴

Az OPRP megalakításán és a VL felélesztésén fáradozó Martinovics páholy már 1913-ban felvetette egy szabadkőművesi propagandairoda eszméjét, amely a páholyok rendszeres évi megadóztatásával állandó támogatásban tudta volna részesíteni haladó intézményeit. 1914 tavaszán elsősorban Baracs Károly hangoztatta a páholyüléseken a *Világ* anyagi megerősítését, mert a „lap állandóan küzd azokért a célokért, amelyeket mi akarunk: a radikális párt útjait egyengeti s a Választójogi Liga feltámasztását készíti elő. A jövő évi választás kellő előkészítése el nem képzelhető megfelelő sajtó nélkül”.⁴⁵

A Március páholy által ez idő tájt komoly anyagi áldozattal létrehozott propagandairoda vezetőjének, Jancsó Károlynak a működését a Nagypáholy által szervezett ellen-agitáció megbénította. Ekkor Ágoston Péter, Jászi Oszkár és mások azt indítványozták, hogy az egyes páholyok egyenlő áldozatvállalása útján most már a Nagypáholy részére kell biztosítani az évenkénti 100 ezer koronás ún. rendelkezési alapot. Nyílt titok volt a szabadkőműves közvélemény előtt, hogy a Martinovics páholy elsősorban a *Világ*ot akarta ebből támogatni. Emiatt ismét heves támadások érték a páholyt. Jellemző e tekintetben a Kazinczy páholy egyik tagjának, Almádynak az állásfoglalása, aki a *Világ*ot becsmérlő hangsúllyal az OPRP lapjának tekintette. Nehezményezte, hogy a párt és a Reformklub vezető tekintélyei az egész szabadkőművességet rá akarják szorítani e pártlap támogatására.⁴⁶

A rendelkezési alap Martinovics páholybeli vitáinak egyik kulcskérdése az volt, hogy ki döntse el a befolyt összegek felhasználását. Lengyel Sándor annak a nézetének adott kifejezést, hogy „ami most a Világnak jut, később a rokkantaknak és egyebeknek jutna. Ha szükségesnek tartjuk, támogassuk a Világot a nagypáholy kizárásával.”⁴⁷

Jászi a rendelkezési alap létesítése mellett szállt síkra, s úgy vélte: a nagymesteri kollégiumra kell bízni, hogy mikor és mire fordítják annak összegét.

Baracs az elhúzódó vitát látva a kérdés jelentőségét hangsúlyozta. Kijelentette, hogy e probléma mögött a *Világ* fennmaradásának kérdése áll:

„Ha a Világ megszűnik, újra feltámasztani képtelenség volna, s ne tévesszük szem elől azt, hogy nélküle politikai befolyást a mi csoportunk nem szerezhet, sem pedig azt, hogy ezekben s a háborút követő sötét időkben az egyetlen instrumentumunk.”

Éppen ezekre való tekintettel kérte határozatba foglalni a rendelkezési alap szükségességét és azt, hogy ennek a páholyra eső részét 1915-től a Martinovics páholy folyósítja.⁴⁸

⁴⁴ Idézi a Dél 1912. 15–16. száma

⁴⁵ OL Martinovics páholy iratai P 1123 1. csomó 4. tétel. (Jegyzőkönyv az 1914. ápr. 3-i ülésről.)

⁴⁶ Dél 1915. 3–4. sz. (Almády: A rendelkezési alap és a Világ c. cikke.)

⁴⁷ OL Martinovics páholy iratai P 1123 1. csomó 4. tétel. (Jegyzőkönyv az 1914. nov. 27-i ülésről.)

⁴⁸ Uo.

Baracs Károly dec. 4-én a Nagypáholy eljárása iránt aggodalmaskodókat azzal nyugtatta meg, hogy végül is az egyes páholyok magatartása fogja meghatározni mire költi a nagymesteri tanács a rendelkezési alap összegét.

Jászi régi, jól ismert álláspontját hangoztatta a *Világ* fenntartásának mindenáron való szükségességéről. Megemlítette, hogy bár a *Világ* a Martinovics páholy akarata ellenére, de példátlan áldozatkészséggel, rengeteg energiával s kb. egymillió koronás befektetéssel alakult, „ezt elsüllyedni hagyni nem szabad, s az Eötvös páholy visszavonulásával az egész szabadkőművességnek és a Nagypáholynek vannak a lappal szemben morális kötelességei”. A polgári radikálisok vezére ezt azokkal szemben is hangsúlyozta, akik szemére vetették a *Világ* nem egyértelműen haladó állásfoglalásait a munkásprobléma és a háború tárgykörében.

Csatlakozott Jászihoz Baracs Károly, aki kifejezte reményét, hogy nemcsak a *Világ*, hanem egyéb haladó szabadkőműves intézmény is kapni fog a létesülő rendelkezési alapból. A páholy a Baracs-féle indítványt emelte határozattá.⁴⁹

Ezekkel a próbálkozásokkal szemben Purjesz, aki a lap bérbevételekor kifejezte anyagi és szellemi függetlenségét, elhárította a rendelkezési alap alakjában jelentkező rendszeres szabadkőművesi segítséget. Így kívánta — okulva Bálint esetéből — biztosítani a lap eszmei függetlenségét. Magatartásának lényegét ő maga világította meg a legtalálóbban: „Jó időben, rossz időben, napsugárban, zivatarban hagyjanak meg engem *szabadon* (kiemelés tőlem — H. L.) a szabadkőművesség *kint* (kiemelés tőlem — H. L.) ugató kutyájának.”⁵⁰

A rendelkezési alap létesítését a szövetség vezetői 1914. nov. 15-én 35 : 4 arányban elvben elfogadták. Következett a jellemző szabadkőművesi fordulat: a konzervatív páholyokból érkező nagy ellenzést tapasztalva, a fő tisztségviselők elálltak attól, hogy az 1915-ös nagygyűlés elé víve az ügyet esetleg határozattá emelkedjék. Ez a tény és a világháború eseményei meggátolták az alap gyakorlati megvalósítását.

A *Világ* és a Martinovics páholy neve a háború végén kapcsolódott ismét össze, amikor a polgári radikálisok békét követelő, annexiós politikát elítélő cikkeiktől megriadt szabadkőművesek csoportja a *Világ*ot megbélyegző határozatot akart kiprovokálni. 1918. febr. 15-én a Purjesz védelmére mozgalmat elindító Comenius-szal együtt, több más páholy, köztük a Martinovics is bizalmát nyilvánította a főszerkesztő iránt. Ellenakciójuknak sikerült befolyásolni a Szövetségtanácsot és a Nagypáholyt, valamint más páholyokat is.⁵¹

A *Világ* elleni kampányt a békepolitika veszélyeiről szavaló, a galileistáktól megriadó kormánysszervek készítették elő. Mint Balassa József helyettes nagymester a szabadkőművesség viharos hangulatú 1919-es nagygyűlésén elmondotta, Vázsonyi igazságügyminisztersége alatt a bécsi sajtó főhadiszállás megbízásából egy alezredes felkereste a magyar szabadkőművesség vezetőit. A „barátságos eszmecse-re” tárgya a Nagypáholy és a *Világ*, illetve a Nagypáholy és a „bolsevik eszmét” terjesztő Jászi, Biró és Purjesz szervezethez való viszonya volt. Balassa fogalmazása szerint „akkor bizalmasan tudomásunkra adta a sorok között az alezredes úr, hogy tulajdonképpen az az ő óhajtasuk és azt szeretné, ha a Nagypáholy ezekkel a

⁴⁹ Uo. (Jegyzőkönyv az 1914. dec. 4-i ülésről.)

⁵⁰ Kelet 1918. 5. sz. (A Világ páholy tiszteletbeli tagjává választotta Purjesz Lajost. Tudósítás.)

⁵¹ Kelet 1918. 3. sz. (Jelentés a Comenius páholy 1918. febr. 15-i üléséről.)

testvérekkel . . . szemben valami formában bizalmatlanságát fejezné ki és mintegy nyilvánosan kifejezné, hogy velük szemben nem érzi a közösséget”.

A Balassa emlékezete szerinti válasz jellemző volt a Nagypáholy vezetőinek magatartására. Amikor ugyanis elhatárolták a szövetséget a *Világtól*, hangsúlyozva, hogy a nevezettek saját felelősségükre írták azokat a cikkeket, ugyanakkor megjegyezték, hogy ezekben semmiféle bolsevik eszme nyomát fel nem lették.⁵²

A hivatalos Magyarország urai jól látták a Martinovics páholyba tartozó Biró Lajos és Jászi Oszkár, valamint Purjesz Lajos háborús publicisztikájának irányát. A *Világban* megjelent cikkeik alapján — tévedéseik ellenére is — a század eleji társadalmi haladás jelentős képviselőinek tarthatjuk őket.

HEVERDLE. LÁSZLÓ

Die Loge Martinovics und die Zeitung Világ (Welt)

Zu Beginn des 20. Jahrhunderts war die Freimaurerloge Martinovics eine der bedeutsamen Institutionen des ungarländischen bürgerlichen Radikalismus. Die Abhandlung beschäftigt sich mit dieser Loge und mit ihrer Verbindung mit der radikalen Zeitung Világ, anhand der Schriften und der Protokolle der Loge.

⁵² Kelet 1919. 2. sz. (Balassa József beszéde a nagygyűlésen.)

KÖZLEMÉNYEK

Ismeretlen Szenci Molnár nyomtatvány 1617-ből („Az utolsó ítéletről”). A brémai Staats- und Universitätsbibliothek kéziratárában őrzik a könyvtár főleg XVI—XVII. századi, ún. Goldast-gyűjteményét. 1986 júliusában egyes kéziratok tanulmányozásán kívül átnéztem a gyűjtemény új, mikrofiche-re vett katalógusát, s itt meglepő tényre bukkantam — az egyik kolligátumban eddig ismeretlen Szenci Molnár Albert nyomtatvány lappang! A kvartó nagyságú kolligátum szép fehér kötésű fedőlapjára az „M. G. V. H.” kezdőbetűk vannak benyomva, valamint az 1621-es évszám, annak bizonyosságául, hogy azt tulajdonosa, Melchior Goldast von Haimnisfeld 1621-ben köttette; az ismeretlen Molnár-versfordítás a hetedik helyen áll, jelzete tehát Bs 0712/7. Mielőtt magát a kétnyelvű kiadványt ismertetnénk, néhány szót kell szólni tulajdonosáról.

Melchior Goldast (1578 —1635) a tizenhetedik század termékeny protestáns humanistái közé tartozott. A svájci Thurgauban született, élt Genfben és St. Gallenben, majd a XVII. század első évtizedében Németországba költözött, s főleg a Majna melletti Frankfurtban adta ki műveit, amelyek többnyire jogi és történelmi kompilációk, de találunk köztük humanista levelezésgyűjteményt és egyéb műveket is. Goldast saját levelezését 1688-ban Frankfurtban adták ki,¹ levelező partnereinek névsora kiterjedt német és nemzetközi kapcsolatokra mutat: Keckermann, J. R. Lavater, Lingelsheim, Melissus-Schede, Ritterhusius és Philip Camerarius mellett Goldast levelezett angol és skót (Hugo Broughton, Thomas Seghetus) és németalföldi tudósokkal is (Jan Gruter, Scaliger). Középkélet-európai ügyek iránt is érdeklődött: 1627-ben *De Bohemiae regni* címen Frankfurtban kiadott egy roppant, történelmi dekrétumgyűjteményt, amit II. Ferdinánd császárnak ajánlott, s korábban maga is járt Prágában.² Lehet, hogy személyes ismeretségben volt Molnárral, aki elég gyakran megfordult Frankfurtban, 1612-ben háromszor is. Mindenesetre Goldast gyűjteményében az ismeretlen Molnár-kiadvány mellett más hungarikák is fönmaradtak: Zsámbéki Bonfini-kiadása, egy német nyelvű beszámoló Báthori Zsigmond törökellenes harcáról, valamint több olyan mű, amit ugyancsak Molnár Albert szerkesztett, vagy gondozott, így a hanaui nyelvten, a *Lusus poetici* című versantológia, a Thuri Pál-féle *Idea Christianorum Ungarorum sub Tyrannide Turcica* (Oppenheim, 1616), valamint a *Postilla Scultetica*. Goldast 1635-ben halt meg Giessenben és gyűjteményét már néhány év múlva megvásárolta özvegyétől a brémai városi könyvtár; innen került át aztán nemrégiben a gyűjtemény az újonnan létesített brémai egyetem könyvtárába.

Az eddig ismeretlen Molnár Albert-nyomtatvány egyetlen nagyalakú verslap, ami negyedrért hajtogatva lett beleillesztve a már említett kolligátumba. Rajta kétnyelvű szöveget találunk; a bal oldali címe „Meditatio vetusta de novissimo dicio”, ami magyar fordításban „Az utolsó ítéletnek idővéseges meggondolattya”. A verslapot Molnár Albert „Benedicto et Lucae Molnár Szcenciensibus”, tehát édestestvéreinek ajánlja. A címetek vízszintes díszítő vonal választja el magától a szövegtől, amelynek

¹ *Virorum Cui. et Doctorum as Melchiorem Goldastum . . . Epistolae*, ex Bibliotheca H. G. Thülemarii, J. C. Francofurti & Spirae, 1688.

² Prágai naplóját lásd: *Abhandlungen u. Vorträge . . . der Bremer Wissenschaftlichen Gesellschaft*, 5. (1931), 217—269.

MEDITATIO VETUSTA DE NOVISSIMO DICIO.

Az utolsó ítélet névadójának megdöntőit.

Q V A M

Viri pietate et humanitate prestantissimi, Dn. Benedicto et Luca Molnar Szentienibus fratribus suis germanis amara et piteas et p. d. et aliorum Germanar.

Molnar: Jerechorem Chistba moodyra. Re.

Nosza: Oti oky sime ssem. et.

U. E. S. O. animi fidei, ab quibus regitur vita, Chistba cura de celo i Cuius est facta ratum, Ob bonos proficium Et mali contumescium. Dicit illa dicitur.

Quam ceterum precor, Obviamque Deo ire.

Serua contritione, Gratia appropiata, Pitea molnarum i Dicit illa dicitur.

Solve scilicet in fidei, Tota O videtur sibi.

Quantum tremor est iustorum, Quamvis iudex est vultorum.

Cuncta strata discorsum i Tuba mirum iurgium sonum

Spultra regnum, Ceteri omni ante tribunalum.

Mors huius est natura Cum tangit creatura

Judicium i iustorum. Liber scriptum profertur,

In quo totum contemetur, Ubi deus iudicatur.

Judex ergo cum sedebit, Quisquis latet apparbit,

Nil inultum remanbit. Quis fuit iustus tunc dicitur,

Quem patrum rogaturus i Dux vix iustus i iustorum i

Rex tremenda mansueti, Quis iustus ante gratia,

Sativa me fuit parati. Recordare i iustorum,

Quod sum causa tua via, Nemo parati i iustorum,

Quem iustorum iustorum, Redempti iustorum,

Ceteri labor iustorum, Iustus iudex ultionis,

Donum fac rem fuit, Ante diem rationis,

Iugum fuit rem, Culpam iustorum iustorum,

Supplicium iustorum, Qui Martem iustorum,

Qui latrum iustorum, Nihil iustorum iustorum,

Proces iustorum iustorum, Sed iustorum iustorum,

Ne perem iustorum, Iustorum iustorum,

Et ab iustorum iustorum, Status iustorum iustorum,

Confutata iustorum, Flamma iustorum iustorum,

Pitea iustorum iustorum, Ut coferat iustorum,

Vipam iustorum iustorum, In vultu iustorum.

1. Mlékzetél hv Kerefityen,

2. Hoz, y n ke feleined kolyzo,

3. Chistba fac: a iustorum,

4. M. d. o. k. i. mot k. e. n. e. c. e. d. e. d.

5. Hogy z. p. k. i. t. megve. t. e. d.

6. Ez az gonob czelek. d. e. d.

7. Ez ap nagy h. v. g. g. l. j. o. d. l.

8. Egyúczaz v. k. e. t. e. d. e. l.

9. Szemb: j. v. a. z. s. t. f. e. n. n. e. l.

10. Valcz, z. o. t. u. n. b. a. á. f. a. l.

11. Kegelem kvánáival,

12. Eltemek jobbnak val.

13. Ez kemer y haragnac napja,

14. Mindra vilagot felgyoy ya,

15. Mond David és: a s. b. y. l. l.

16. Melly könyvü ettege legend,

17. Mikos az hito e. v. e. d.

18. S' mandent nyilvan megtilend.

19. Te ombuknac nagy zergéa

20. Elhat minden reme. e. t. e. c.

21. Mindent gyuyt ite. b. f. e. k. e.

22. Ez vilag mo. v. i. t. e. c.

23. Hogy embe e. f. e. l. t. a. d. a. n. a. z.

24. S' feleletree o. a. l. n. a. c.

25. Az nagy kö. y. e. l. o. h. u. z. a. t. i. c.

26. Kiben mind megallatit

27. Ez vilag mo. v. i. t. e. c.

28. Az bitonac felitieb' n,

29. Minden titoc nyilván l. f. n.

30. Auszün nere le. b. i. n. e. t. e. l. e. n.

31. It' én égé y mit i. e. l. l. e. y. e.

32. Szé. f. o. t. o. n. a. c. k. i. k. e. r. e. l. e. c.

33. Hó. l. a. z. j. o. k. t. f. e. l. e. m. e. l. l. e. c.

34. Et. k. i. a. l. l. y. o. m. k. e. g. y. e. s. t. e. n.

35. Kijókat megart. b. o. u. z. e. n.

36. Id. z. a. z. e. n. g. e. m. k. e. r. p. o. s. t. e. n.

37. Uram Jéus en. l. e. k. e. z. e. l.

38. Hogy étem. e. z. l. i. d. e. j. o. t. e. l.

39. Az nap engem ne v. f. u. s. t. e. l.

40. Engem keretél f. a. z. a. d. v. a. n.

41. M. p. a. k. t. o. r. a. l. a. z. k. e. t. f. e. n.

42. Ne legyen kinod h. i. j. b. a. n.

43. Nep. k. e. c. b. n. t. e. t. e. j. e.

44. Bin. b. o. l. g. e. y. e. n. m. e. g. n. e. g. e. d. v. e.

45. Szá. n. e. l. e. g. e. m. e. l. o. b. e. c.

46. Foház kodom k. e. t. e. r. e. f. e. r. e.

47. P. i. r. a. l. o. t. a. z. n. b. i. n. e. n. e. n.

48. Könyvü d. i. l. y. t. a. r. a. m. U. i. f. l. e. n. l.

49. K. i. z. M. a. r. t. a. t. m. e. g. f. a. n. t. a. d.

50. K. i. v. n. o. l. y. a. t. m. e. g. h. a. g. a. r. a. d.

51. E. n. f. i. v. e. m. e. n. t. i. l. a. z. a. r. a. d.

52. N. e. m. é. d. e. m. l. k. ö. n. y. v. e. g. e. s. t. e. m.

53. D. e. k. e. g. y. i. m. e. l. l. e. c. y. i. e. m.

54. O. t. e. o. i. ú. t. o. l. m. e. n. t. m. e. g. e. n. g. e. m.

55. J. u. h. a. y. k. i. z. b. e. v. e. z. f. o. l.

56. V. a. l. o. k. i. z. a. z. k. o. f. a. c. k. ö. z. o. l.

57. A. l. l. a. t. a. v. j. o. k. e. z. d. f. o. l.

58. A. z. a. k. o. z. a. k. t. e. l. ü. e. v. e. n.

59. O. k. e. t. i. b. e. r. i. u. z. e. v. e. t. e. n.

60. A. l. d. o. t. t. a. k. a. l. b. e. l. y. e. m. l. e. g. g. e. n.

61. H. o. g. y. z. b. o. d. o. g. i. z. a. m. e. n. n. e. y. e. c.

62. A. z. j. e. z. a. l. t. a. k. i. l. l. e. g. y. e. c.

63. O. t. e. o. k. i. z. a. z. o. b. o. k. e. e. l. l. e. y. e. c.

Ad finem quise parparat ille sapit.

Oppenheimi Typ. HIERONTMI GALLERI. M. DC. XVII.

1. ábra

mindkét változatához van nótajelzés. A magyar fordítás szövege, némileg más címmel („Az utolsó ítélet megfontolása”), korábban is ismert volt Szenci Molnár Albert 1621-ben kiadott heidelbergi *Imádságos könyvecskéjének* alapján, ahol az a szerző, illetve fordító nevének megjelölése nélkül szerepel.³ Az a tény, hogy ezen az 1617-es oppenheimi nyomtatványon kizárólag Molnár Albert neve van feltüntetve, arra enged következtetni, hogy ő a „Meditatio vetusta” fordítója is — noha ez a vers nincs felvéve

³ Vö.: RMNy, II. 1601—1635, Bp. 1983. 1238. tétel.

költeményeinek kritikai kiadásába. (Különben az *Imádságos könyvecskében* közölt többi versnél sincs a fordító neve külön megadva, de ezek többségét eddig is Molnárnak tulajdonította a szakirodalom.)

Bizonyos problémát jelent viszont a nótajelzések kérdése. A latin vers alatt Molnár a „Jertec hozzam Christus mondgya . . .” kezdetű dallamot adja meg nótajelzéseként. Ez a német egyházi ének eredetileg ötsoros volt és a negyedik sor ismétlésével lett hatsoros, így tehát énekelhető a háromsoros latin szövegre és annak magyar fordítására is.⁴ A magyar szöveg alatt az 1617-es nyomtatványon még csak egy nótajelzés szerepel: az „Oh én kegyelmes Istenem”, ami azért meglepő, mert ha ez azonos a Balassi Bálint kései korszakából származó könyörgéssel, akkor felmerül a kérdés, hogyan énekelhető ez a három soros versszak egy négysoros, A-A-A-A rímes versre?⁵ Lehetséges lenne, hogy Molnár rosszul emlékezett a nótajelzéseként megadott vers formájára vagy dallamára? Mindenesetre a heidelbergi újraközlésnél, ahol a latin szöveg hiányzik, Molnár Albert már *mindkét* nótajelzést megadja, s így az „Emlékezzél hiv keresztyén . . .” esetében enyhül a korábbi szöveg és a nótajelzés közötti ellentmondás.

A *Meditatio* . . . , ami a Molnár-verslapon a „Quaesio anima fidelis . . .” szavakkal kezdődik, voltaképpen a celanói Szent Tamásnak tulajdonított rekviem-szöveg, a közismert „Dies irae, dies illa”, jóllehet annak nem az a változata, amelyet oly jól ismerünk középkori versantológiákból, vagy hangversenytermekből. A Molnár által itt megmagyarított változat protestáns közvetítéssel jutott el hozzánk, Nathan Chytraeus korában népszerű antológiájából, a *Variorum in Europa itinerum deliciaeból*, amelynek első kiadása 1594-ben látott napvilágot Corvinsnál Herbornban.⁶ Ez a kiadás ma már meglehetősen ritka, s így valószínűbb, hogy Molnár az 1599-es második kiadásból dolgozhatott, amelynek 140–141. lapjain található az oppenheimi nyomtatványára felkerült szöveg. Ezt Chytraeus a mantuai ferencesek templomának a faláról jegyezte le, s ezért mint a „Dies irae . . .” „mantuai” változata ismeretes. Az elterjedtebb változathoz képest az eltérés mintegy tizenöt sornyi: a „mantuai” változatban tizenkét bevezető sor előzi meg a „Dies irae . . .” versszakot és a befejező rész „Lacrimosa dies illa / Qua resurget ex favilla . . .” strófa és az azt követő négy sor helyett a következő versszak fejezi be a szöveget:

„Ut consors beatitatis,
Vivam cum justificatis,
In aevum aeternitatis.”

Más szóval a „mantuai” változat, ha lehet, még didaktikusabbá teszi a végítélet képeit felidéző meditációt. Bár az ismertebb változat szerepel több régi magyarországi kódexben, illetve énekeskönyvben, eddigi ismereteink szerint Molnár Albert az első, aki a latin vers megmagyarítására vállalkozik. Katolikus részről Hajnal Mátyás fogja később lefordítani és kiadni „Az a nap itéletnek napja . . .” kezdettel egy 1629-es bécsi énekeskönyvben, illetve imádságoskönyvben.⁷ Ami a Molnár-féle fordítás időpontját illeti, azt 1617 áprilisa előttre nem tehetjük – nyomdásza ugyanis Hieronymus Galler volt, aki a már oppenheimi rektornak kinevezett Molnárral megegyezett a *Postilla Scultetica* és (alighanem) a *Jubileus esztendei prédikáció* kinyomtatásában is. Galler ezúttal nem dolgozott különösebben jól: a latin szövegben több hibát vétett (például a „Tuba mira spargens sonum / per sepulera regionum” sorpár esetében kifelejtette a „per” szócskát, a „Supplicanti parce Deus!” sornál a „Deus” szó elmosódott) és a magyar szövegben is akad kifogásolni való. Helyenként Molnár kicsit módosít a „mantuai” szövegen, például „Sed tu bone” helyett „Sed tu Jesu”-t ír. A magyar változatban nem csupán a szavak egybe- vagy

⁴ PAPP Géza: *A XVII. század énekelt dallamai*. Régi Magyar Dallamok Tára. II. 582.

⁵ *Balassi Bálint összes művei*. I. k. Kiad. ECKHARDT Sándor. Bp. 1951, 132–133. Eckhardt közli, hogy a Decsi-kódex nótát is ad, de nem tartja bizonyosnak, hogy az Balassitól ered. I. mű 269.

⁶ *Thesauri Hymnologici Prosarium. Partis albertius. Vol. I. Liturgische Prosen des Übergangsstiles und der zweiten Epoche* . . . szerk. CL. BLUME és H. M. BANNISTER. Leipzig 1915. 272. Téves évszámmal hivatkoznak az első kiadásra, amely a British Library katalógusa szerint 1594, nem 1584.

⁷ RMNY. II. 1422. Az RMKT XVII. 7. kötetében (*Katolikus Egyházi Énekek*, 1608–1651), Bp. 1974. HOLL Béla „Az nap, nagy haragnak napja . . .” kezdősört ad meg, vö. id. mű, 101.

különírása okozhatott problémát az idegen nyomdásznak, hanem a németben ismeretlen vagy másképp jelölt hangzók jelölése is, például az ilyen sorokban, mint „Oerocon orocké élyen”.

Mivel „Az utolsó ítéletről” szóló vers szövege (kisebb sajtóhibákkal) már megjelent nyomtatásban, itt csak az 1617-es nyomtatvány faksimiljét közöljük.

Szenci Molnár Albert előtt az utolsó ítélet megverselésére már vállalkozott egy magyar protestáns költő — Bornemisza Péter. Az *Énekek három rendben* 1582-es detrekői kiadásában szerepel egy hosszabb költeménye, *Az ítéletről*, amely négysoros versszakba rendezett tízes sorokban, elbeszélő hangon és igénnyel ábrázolja a végítélet napját, ahol „Urunk Jézus imé ott elkezdi / Azon szérún a búzát csépelni, / Mindeneket erősen ítélni, / Igazságnak csépvével töretni”.⁸ Bár Molnár ismerte Bornemiszának ezt a művét, mivel a detrekői énekeskönyvet bizonyíthatóan használta,⁹ 1617-es fordításából nem vehető ki a XVI. századi költő-prédikátor közvetlen vagy közvetett hatása. Kínálkozik viszont egy érdekes párhuzam annyiban, hogy Molnár elég kevés latin verset fordított magyarra, de a fenti „Ad Christum Iudicem” mellett versebe szedte még Szent Ágostonnak a mennyországgal foglalkozó elmélkedését „Az mennyei paradicsomnak dicsőségéről”¹⁰ címen; Bornemiszának pedig kevés magyar nyelvű verse között van egy (*A teremtsről* és *Az ítéletről* című verseket mintegy kiegészítő) éneke *Isten városáról, az mennyországról*.¹¹

Az utolsó ületnek idvöséges megdondolattya egy-két kisebb döccenőtől eltekintve hűséges újjáalkotása a latin vers „mantuai” változatának. Nyolc szótagú, A- A- A rímes versben íródott, aminek külön érdekessége, hogy egyébként egyáltalán nem fordul elő Szenci Molnárnál. Bár a latin eredeti sorfelezőjét nem mindig veszi figyelembe, sorai mégis híven követik az eredeti szöveg lüktetését; lírája különösen ott forrósodik át, nyer drámai dimenziót, ahol előtérbe kerül benne a személyes elem: „Itt én, szegény, mit feleljek, / Szószólólnak kit keressek, / Hol a jók is félelmesek?” és később: „Fohászokdom keservesen, / Pirul orcám bűneimen, / Könyörülj rajtam, Úristen!” Az idők teljességén ítélkező Jézushoz bűnössége, érdemtelenége tudatában ezekkel az alázatos szavakkal fordul a lélek: „Nem érdemli könyörgésem, / De kegyelmesen tégy velem, / Örök tűztől ments meg engem”. Ezt a kérést mintegy kiegészíti az utolsó versszak „pozitív” fohászja, az üdvözülés reményét kifejező néhány sor, ami — mint már mondtuk — csak a „mantuai” változatban létezik: „Hogy a boldogságra menjek, / Az igazultakkal legyek, / Örökkön-örökké éljek.” S a kétnyelvű szöveget latin szentenciával zárja, még egy, utolsó figyelmeztetés az olvasónak: „Ad finem qui se praeparat ille sapit”, szabadon fordítva: „Böles az, aki felkészül a halálra”.

GÓMÓRI GYÖRGY
(Cambridge)

A kassai akadémia nyomdájának könyvkereskedelmi jegyzékei. A XVIII. században, különösen annak első két harmadában hazánkban a könyvkereskedelem még nagyon kezdetleges volt. Jellemző, hogy Pesten — bár e város kedvező földrajzi fekvésénél fogva már ebben az időben is jelentős szerepet játszott az ország életében — csak 1748-ban nyílt meg az első könyvkereskedés, és 1782-ben még mindig csak egy könyvkereskedő volt a városban.¹

Hányukat részben pótolták a könyvkötők és a nyomdák, a bekötött, illetve kinyomtatott könyveket ugyanis egyszersmind árusították is. Ez utóbbiak olykor könyvjegyzékek kibocsátásával is próbálták az eladást elősegíteni.

A nagyszombati egyetem jezsuiták által vezetett nyomdája is rendszeresen adott ki kereskedelmi jellegű könyvjegyzékeket. 1771-ben például, mikor a jezsuitákra kedvezőtlen szelek kezdtek járni, és a

⁸ BORNEMISZA Péter: *Válogatott írások*. Bp. 1955. 17.

⁹ RMKT XVII/6. *Szenci Molnár Albert költői művei*. Sajtó alá rendezte HOLL Béla. Bp. 1971. 438.

¹⁰ *Szenci Molnár Albert válogatott művei*. Sajtó alá rendezte VASARHELYI Judit. Bp. 1976. 364–368.

¹¹ RMNy, 1473–1600, I. Bp. 1971. 472.

¹ GÁRDONYI Albert: *A magyarországi könyvnyomdászat és könyvkereskedelem a 18-ik században*. Bp. 1917.

rend felosztása előre vetette árnyékát, a Helytartótanács utasította az egyetem consistoriumát, hogy az előző évben megjelent 30 oldalas árjegyzékben szereplő munkák közül négy további árusítását szüntesse be.²

A nagyszombati nyomda kisebb testvére, a szintén jezsuiták vezette kassai akadémia nyomdája hasonlóképpen adott ki kereskedelmi jellegű katalógusokat. Az Országos Széchényi Könyvtár Kisnyomtatványtárában három ilyen füzet található, egy 1761-ből, egy 1764-ből, egy pedig közvetlen a rend felosztása előtti évből, 1772-ből.³

A jegyzékek a kiadványokat nyelvek szerint csoportosítva közlik, vannak latin, magyar, német és szláv (szlovák) nyelvű könyvek („libri latini”, „libri ungarici”, „libri germanici” és „libri slavonici”).

Az 1761-es füzet 255 tételben sorolja fel a könyveket. (171 a latin, 45 a magyar, 20 a német, 19 a szláv nyelvű kiadványok száma.) Ez a mennyiség 1764-re 340-re növekszik (189 latin, 69 magyar, 42 német, 40 szláv nyelvű nyomtatvány). Az 1772-ig eltelt nyolc év alatt jóval kevesebbel nőtt az eladásra kínált munkák száma, 340-ről mindössze 372-re emelkedett (201 latin, 84 magyar, 45 német és 42 szláv nyelvű munka).

Jellemző a XVIII. századi hazai könyvpiac korlátozott voltára, hogy az 1761-es árjegyzékben szereplő tételek túlnyomó része a két későbbiben is változatlanul megtalálható. Ráadásul számos munka ennél is jóval korábban jelent meg, és valószínűleg már több előzőleg kiadott, jelenleg lappangó jegyzékben is szerepelt.

A könyvek zömének ára 10 és 30 dénár között váltakozott. Számottevő azoknak a kiadványoknak a száma, amelyekért 5 dénárnál kevesebbet kértek (többért csak 1 dénárt). Ezek egy része széles közönséghez szóló ájtatossági irat volt (Szent Alajos, Szent Szaniszló, Nepomuki Szent János miséje, ugyanezek, valamint Szent Gertrúd, Keresztes Szent János, Szent Júlia officiuma, Officium Jézus nevééről, a ministrálás módja stb.), részint kisnyomtatvány jelleggel bírtak. (A tanulók neveinek katalógusa, az egri püspök rendelete az ünnepek megtartásáról, napirend diákok és tanárok részére stb.) 30 dénárnál lényegesen drágább könyvet már jóval kevesebbet találunk a katalógusokban. A legtöbbet, 400 dénárt Gabriel Antoine nyolckötetes teológiai művéért kértek, de Pető Gergely Spangár András által folytatott *Magyar Krónikájának* is 100 dénár volt az ára.

A három füzet tartalmának tüzetesebb vizsgálata alapján feltárul előttünk a katalógusokat kibocsátó nyomda kiadói politikája, hiszen mint tudjuk, ebben a korban a nyomdászat és a könyvkiadás a legtöbb esetben eggyesik.⁴

A kassai akadémia jezsuiták vezette oktatási intézmény volt. A jezsuiták ez időben legfőbb feladatuknak az ellenreformáció szolgálatát tekintették. Minden más tevékenységüket — sok szempontból az oktatást is — e célnak rendelték alá. Nem meglepő tehát, hogy a kassai tipográfia nyomtatványainak több mint kétharmada oktatási segédlet, vagy vallásos kiadvány.

A XVII—XVIII. századi jezsuita oktatás súlypontját a latin nyelvnek az ékesszólás fokán való elsajátíttatása képezte. E célt segítették elő a Jézus Társaság iskoláiban a spanyol Alvarez latin nyelvtankönyvei és honfittársának, Suareznek a retorikája. Mind a kettőt kinyomták Kassán. Kiadták a középkori latin tanítás fő tankönyvét, Donatusnak a Római Császárság vége felé írt latin nyelvtankönyvét is. Több kevésbé jelentős szerzőtől származó vagy egyenesen ismeretlen szerzőjű latin nyelvtankönyv egészíti ki a sort. Úgy látszik, ha erről a kérdésről volt szó, protestáns szerzők munkáit is kinyomták. Így például ott találjuk a katalógusokban a tanulmányait Wittenbergben végzett, XVI. században élt protestáns tanár, Molnár Gergely munkáját (*Elementa grammaticae latinae*) és a XVII. században működött soproni evangélikus lelkész, Kövesdy Pál könyvét. A felsőbb osztályokban a latin

² CZAKÓ Elemér—GÁRBONYI Albert—IVÁNYI Béla: *A királyi Magyar Egyetemi Nyomda története 1577—1927*.

³ Országos Széchényi Könyvtár. Kisnyomtatványtár. XVIII. századi különválogatott könyvkiadói és könyvkereskedelmi anyag.

⁴ A nyomda történetére nézve lásd: STEINHOFFER Károly: *A kassai könyvkereskedelem története 1712-től a jelenkorig*. Magyar Nyomdászat 1906. 178—179.

tanulás klasszikus ókori szerzők műveinek fordításával történt. A nagy római írók Kassán kinyomott művei is valószínűleg túlnyomórészt ezt a célt szolgálták. Már Alvarez tankönyvei is klasszikus szemelvényekkel vannak tarkítva, de az önálló kötetekben kiadott ókori szerzők: Cicero, Lucius Florus, Cornelius Nepos, Vergilius is mind a korabeli oktatás tárgyai voltak.

Canisius Szent Péter katekizmusa, melyet a jegyzékekben szereplő összes nyelven kiadtak, a jezsuita gimnáziumokban a hittan tanításának az alapja volt. Az 1735 és 1741 közt Kassán tanító Kaprinai István szónoklattana a teológiai fakultáson volt tananyag.

A jezsuita oktatás történelmet, földrajzot és reáltárgyakat elsősorban a gimnáziumot követő bölcsészeti fokon tanított, de a rend feloszlását megelőző évtizedekben egyéb iskolák, különösen a piarista gimnáziumok hatására tanterven kívüli külön előadások formájában már az alsóbb évfolyamokon is oktatták e tárgyakat. A tanulmányozott füzetekben számos olyan címmel találkozunk, melyek a történelem és a reáltudományok tanításánál lehettek segédanyagok. Ezeknek a könyveknek a többségét a szerző feltüntetése nélkül megjelent vagy külföldi szerzőtől származó algebrák, aritmetikák, geometriák, fizikák és statikák teszik ki (van egy kozmográfia is), de a magyar Nedeczky László névtelenül megjelent műve a földgömb geográfijáról is valószínűleg legalábbis részben — oktatási célokat szolgált. Végül a francia Dufrene Maximilian páter 6 kötetes történelmi összefoglalója már címében megmondja, hogy a mű az ifjúság használatára készült.⁵

A tudományos szintű magas teológia százalékos aránya viszonylag kicsi, s szinte kizárólag latin nyelvű Prielszky János kiadványai késő ókori szentatyák írásából, Szent Jeromos egy műve, egy Biesman nevű szerző erkölcsstana, Gabriel Antoine nyolcrészes teológiai műve, Swarcz Hieronymus Duns Scottusról írt könyve a főbb képviselői ennek a műfajnak.

A szélesebb közönséghez szóló teológiai munkák (oktató vagy vitázó írások és prédikációk) nagyrészt anyanyelvűek. Canisius Péter katekizmusát már említettük. Latin nyelvű kiadása volt az iskolai hitoktatás alapja, de magyar, német és szlovák nyelvű kiadása azt mutatja, hogy nemcsak erre a célra szánták. Ezenkívül még több katekizmust sorolnak fel a jegyzékek.

A prédikáció műfaját Szörényi Sándor latin nyelvű filippikái és az 1700-as évek elején az Alföldön tevékenykedő minorita rendfőnök, a később boldoggá avatott Kelemen Didák *Búzafejek* című gyűjteménye képviselik.

A vallási vitairatok egy része előző századi írások újra kiadása. A legjelentősebb közülük Pázmánynak Alvinczi Péter ellen írt öt levele. Kortársának, a XVII. század nagy jezsuita hitvitázójának Sámbar Mátyásnak: *Három üdvösséges kérdését* is kinyomták. Hasonló szellemű írás a már említett Kelemen Didák Kassán nyomtatott másik műve: *Zsidóval az üdvösség dolgáról való beszélgetés*. A katolikus vallás és a protestáns felekezetek közötti teológiai viták egyik legérzékenyebb pontjával, az úrvacsora kérdésével foglalkozik Kaprinai István írása *Úrnap bizonyítás, melyben megmutatódik, hogy Krisztus vagy nem örök Isten vagy ha örök Isten: jelen van az Úr vatsorájában*. Latin nyelvű képviselői is vannak ennek a műfajnak (*Commenta adversus Romanam Ecclesiam resutantur, Peregrinus de unitorria religione, Religio salvifica demonstrantur errores cujusdam calvinistae patakienensis*, Neumayer Ferenc: *Religio Prudentum sive sola Fides Catholica Fides Prudens*).

Annak idején a jezsuiták voltak a janzenizmus leghevesebb ellenfelei, nem meglepő tehát, hogy VII. Sándor pápa több janzenista tételt elítélő döntését Kassán is kinyomták.

Külön műfajt képeztek a szentek életrajzai. A sorélen Mária életének összefoglalása áll latin versekben. Hevenesi Gábor Szent Alajos életét írta meg. Lestyán Mózes pedig a rendet alapító Loyola Szent Ignácét, Xavéri Szent Ferencét és Szent Vendelét magyarul. A magyar történelemmel foglalkozó művek csoportjával rokon Stitling János Könyve Szent István Királyról. Ismeretlen szerzőktől származik Pádúai Szent Antal, Assisi Szent Ferenc, Szent Zsigmond latin és Nepomuki Szent János magyar nyelvű életrajza.

⁵ A jezsuita oktatásra nézve lásd FINÁCZY Ernő: *Az újkori nevelés története*. MOLNÁR Albert: *A közoktatás története Magyarországon*. MESZÁROS Ferenc: *A magyarországi katolikus gimnáziumok története*.

Hosszú lenne felsorolni a mind a négy nyelven megjelentetett imakönyveket (irodalomtörténeti jelentősége miatt elsősorban Pázmányét kell név szerint is megemlítenünk), ájtatos elmélkedéseket (pl. *Kettős ut az örök boldogságra*, *Krisztus urunkhoz való bűnös Embernek Jóhászkodása*, *Meny Ország Kulcsa avagy a szívbéli igaz Töredelmesség* stb.). Nagy számmal vannak liturgikus jellegű kiadványok: különböző szentek miséi és officiumai, valamint egyéb ájtatosságok szövegei (*Gonzaga Szent Alajos hat vasárnap béli tisztelete*, *Az Erdélyben tartott missziók alkalmával énekelt ájtatosság*, *Loyola Szent Ignác kilenc napi tisztelete* stb.). A jezsuita tanintézetekben az iskolai hitoktatás és a kötelező misehallgatás mellett a vallásos nevelés legfőbb eszközei a különböző kongregációk, buzgalmi egyesületek voltak. E Kassán is megtalálható társulatok (Az halálra vált Jézus gyülekezete, Kassán a Paróchia béli Templomban lévő Szt Kereszt congregációja, Mária társulat stb.) szabályainak kinyomására is az akadémia házi nyomdája volt hivatott. A vallásos nevelés fontos eszköze volt az oltári szolgálata is, érthető tehát, hogy a ministrálásához szükséges tudnivalókat a tanuló ifjúság által beszélt mindhárom nyelven: magyarul, németül és szlovákul kinyomták. Végül a liturgia végzésének konkrét segédeszközeként oltári kánontáblákat is készítettek.

A kassai kiadványok többségét tehát a fentebb felsorolt fajták teszik ki, de azért készültek nem kis számmal olyan nyomtatványok, melyek sem kimondottan vallásos jellegűek nem voltak, sem a helybéli oktatást nem szolgálták.

Noha az akadémianak jogot nem tanítottak, ilyen jellegű könyveket mégis megjelentettek. Egy könyv a római joggal foglalkozott, egy másik a magyar és erdélyi törvényeket foglalta össze. Kinyomtatták az 1723-as és az 1729-es országgyűlések artikulusait is.

A XVII. és XVIII. századi jezsuiták közül többen is foglalkoztak behatóan hazánk történetével. Több művüket Kassán nyomták, sőt néhány nem jezsuita szerzőtől származó magyar történeti tárgyú könyvet is. Anonymust például az eredeti latin szöveggel, Pető Gergelynek, a XVI. századi horvát főnemesnek krónikáját a jezsuita Spangár András 1732-ig tartó kiegészítésével.

A XVIII. század első fele legjelentősebb jezsuita történetírójának, Timon Sámuelnek több könyve is Kassán jelent meg, öttel találkozunk közülük árjegyzékünkben. Két legjelentősebb műve az *Imago antiquae Hungariae* és az *Imago novae Hungariae* egy tételben van feltüntetve. Szerepel a jegyzékben a magyar kardinálisok életéről írt könyve, Hidi Gergely nevű. 1705-ben meghalt rendtársának általa befejezett munkája, a magyarországi várak és városok kronológiájáról. Timon Sámuelnek a Tiszát és a Vágot ismertető könyvét is itt említjük meg, nemcsak a szerző azonossága miatt, hanem mert ez időben a földrajzi könyvek gyakran tartalmaztak történeti és helytörténeti adatokat (lásd Bél Mátyás műveit).

A rend másik nagy történésze, a magyar történeti források buzgó gyűjtője, Kaprinai István hosszabban is működött Kassán, de legfőbb történeti művét, Mátyás király diplomáciai levelezését Bécsben jelentette meg, az itteni árjegyzékekben csak szónoklattanával és úrnapi prédikációjával találkozunk. Ezzel szemben Kassán nyomták ki Kelcz Imre hasonló tárgyú könyvét, címe *Epistolae, Mathiae Corvini Regis Hungariae ad Pontifices Imperatores*. Hazánk nádoraival foglalkozik egy könyv (*Palatium Regni Hungariae Palatinorum*) egy másik történelmünk 1663 és 1679 közti szakaszával (*Continuatio Historiae Ungariae cum titulo fragmenta hist. Ung. ab anno 1663 ad Annum 1679 deductae*). Végül a Szentföldre is hadjáratot vezető II. Endre életéről szól a *Compendium Vitae Andreae II. Regis Hierosolymitani*.

A kassai tanárok nem lehettek mentesek némi lokálpatriotizmustól, mert a város és környéke történetéről több könyvet is írtak és jelentettek meg. A jezsuiták 1601 és 1640 közötti kassai tevékenységével foglalkozott Adányi András. Kassa XVII. századi háborúságait tárgyalják Pinka Ferenc és Szideck Gáspár művei. Tersztyánszky János a város történetét írja meg kronológiai rendben. A tágabb környékkel foglalkozik két mű: *Metamorphosis Superioris Hung. Urbium ac Vinearum* és Dubniczai István írása: *Metamorphosis fidei Orthodoxae in Comitatu Trenchimensi*. Egyetemes történeti vonatkozású Wietkovszki Makszimilián könyve az első kereszties háborúról.

Irodalomtörténeti munkát egyet kínálnak megvételre a három árjegyzékben: Árvai Mihály *Res literariae Ungariae* című könyvét, mely lényegében bibliográfia.

A hazai szépirodalmat képviseli a XVIII. században is népszerű XVII. századi költő, Beniczky Péter versköteté a *Magyar rithmusok*.

A korabeli iskolai színjátszás néhány reprezentánsával is találkozunk. Illei János közös kötetben kiadott három színművéből az első kettő (*Salamon, Ptolemaeus*) eredeti munka az utolsó (*Titus*) fordítás. Kunics Ferenc *Sedecziása* Giovanni Granelli olasz jezsuita, Kereskényi Ádám *Cyrusa és Mauritius Tászsára* Metastasio eredetije alapján készült.

Többé-kevésbé az irodalom kategóriájába sorolhatjuk Cornelius Nepos magyar nyelvű fordítását és a talán utolsó római írónak, Boethiusnak a már említett Illei János által magyarra átültetett híres művét a filozófia vigasztalásáról, mely a középkorra oly nagy hatást gyakorolt.

Jezsuiták által vezetett nyomdáról lévén szó figyelemre méltó, hogy Fénelon *Telemachusát* latinul és magyarul is kinyomták. Mert bár Fénelon főpap volt, s a katolikus vallás tételeivel nyíltan sehol sem került szembe, mégis a korai francia felvilágosodás képviselőjének számít.

Kissé egyedül áll nyomdánk termékei között a különben szintén a renchez tartozó Fischer Kristóf mezőgazdasági témájú könyve (*Opus Oeconomicum*).

A kor legtöbb jelentősebb nyomdájához hasonlatosan a kassai is nyomta a kor egyik legkelendőbb kiadványfajtáját, a kalendáriumot.

Az áttanulmányozott három árjegyzék alapján kibontakozik előttünk egy jezsuiták vezette felsőfokú tanintézet nyomdájának a képe. A nyomda elsősorban két célt szolgált: az oktatás segítését és a katolikus vallás terjesztését. (Közvetve tulajdonképpen az oktatás is a második célt szolgálta.) Ugyanakkor kiadtak néhány ezen túlmenően is érdekes könyvet, mint például Anonymust; Timon Sámuel több munkáját, forráskiadványt Mátyás király diplomáciai levelezéséről, a Pető-Spangár-féle krónikát, Pázmány két művét, Beniczky Péter verseit, Boethius és Cornelius Nepos magyar nyelvű fordítását, Fénelon *Telemachusát*.

A három nyomdai katalógus átnézése ugyanakkor arra is felhívja a figyelmünket, hogy mennyi még a teendő a XVIII. század teljes könyvtermésének felmérése terén. A három könyvjegyzékben felsorolt nyomtatványok többsége, összesen 251, nem szerepel a Petrik-féle könyvészetben, sem pótkötetében, 24-nek nem ismeretes a kassai kiadása, 39-ről pedig csak a közelmúltban megjelent pótkötet tud.

INDALI GYÖRGY

Bárány Péter magyar Pszichológiájának szöszedete. Ifj. Szinnyei József a *Magyar Nyelvről* 1881, 10: 308-9. lapján újra közlésezi azt a kis szöszedet, amelyet a *Hadi és Más Nevezetes Történetek* szerkesztője Bárány Péter díjnyertes pályamunkájából a *Magyar Pszichológia* néven emlegetett tanulmányból „megállapítás vagy kijavítás végett terjesztett a tudós világ elé” 1790-ben az újság 726, 776, 799. lapjain. Miután a kéziratot majd kétszáz évig elveszettnek hittük, ez a kis szöszedet bölcséleti nyelvünk értékes dokumentuma maradt.¹

¹ A jutalomdíj odaítélését 1790. dec. 14-én közli a *Hadi és Más Nev. Tört.* A pályadíj átadó ünnepséget 1791. január 27-én. A *Pszichológia* mielőbbi megjelenését sürgeti Kazinczy Ferenc kassai *Magyar Múzeumának* egyik olvasója a *Hadi és Más Nev. Tört.* 1790. aug. 20-i számában. Bárány Péter ugyanezen lap 1791. május 3-i számában még a pszichológiai irodalom további műveléséről beszél, elmondja, hogy szeretné lefordítani Campe: *Kleine Seelenlehre* c. bevezető művét, hogy felkészítse az olvasókat a „Lélekről való felsőbb tudományokra”. Aztán lecsendesedik körülötte minden. 13 év múlva Kazinczy egyik Prónay báróhoz írt levelében még tesz egy rossz ízű utalást magára az ötletre, mely a tanulmányt létrehozta, s mely „literatúrának nem csecsemő korára való”. Kazinczy lev. 1805. 3. köt. 434. p.

A műre vonatkozó legfontosabb irodalom: BEOTHY Zsolt: *Széphőzzai elbeszélések a régi magyar irodalomban*. Bp. MTA kiad. 1887. II. köt.: 24-25. p. (Főleg a díjat átadó Báróczy Sándor szerepét emeli ki.) — SIMAI Ödön: *Bárány Péter Magyar Pszichológiája*. Magyar Nyelv, 1918, 14: 1-2, 15-17. p. (Részletesen leírja a mű irodalmi utóéletét és a megírás körülményeit is igyekszik tisztázni. A Dugonicsra való hivatkozását nem találtam meg.) — KORNIS Gyula: *A magyar bölcséleti műnyelv fejlődése*. Magyar Nyelv, 1907, 3: 4, 145-153. p. (Felveti a kérdést, hogy a *Hadi és Más Nev. Tört.* c. lapban közzétett szöszedet nem lehet mind a Bárányé — ami igaz is, hiszen maga Bárány mutat rá, kitől mit tanult —

Bárány Péter munkáinak egy része kéziratban maradt fenn.² A *Korvinus Mátyás* c. kéziratos drámájának elemzése kapcsán láttam meg, hogy nagy társadalmi felelősségtudattal vall szabadságról, törvényről, erkölcsről, nevelésről. A *Korvinus Mátyást* 1790 januárjától márciusáig írta, közvetlenül a magyar *Pszichológia* kéziratának befejezése (1790. január 18.) után. A dráma maga az erkölcsi tudat mély rétegeit érintő kérdésekkel vívódik, az erkölcsi kérdések megvitatása nagyon módszeresen történik; szenvedélyes stílus és elemző pontosság vonul végig a darabon. A dráma olvasása során is kétségtelenné vált, hogy magas kultúrájú, a bölcséletben jártas férfi írhatta. Nagyon szerettem volna megismerni e bölcselkedés tartalmát, de érdekes módon tartalmi vonatkozásban egyetlen kortárs sem adott ízelítőt a műből. Miután a magyar bölcséleti irodalom mentora, Erdélyi János számon tartotta művét, de nem ismerte, egyre inkább érdekelt, mi lett a kézirat sorsa.³ Bárány Péternek egy Széchenyi Istvánhoz írt leveléből tudjuk meg, hogy Görög Demeter az I. Ferenc császár alatti abszolútizmus hatására, szemléletbeli átformálásokra sarkallja. Ő ennek nem tett eleget, mert „ami egyszer tetszett, annak mindenkor tetszeni kell”.⁴ Így került sor a Horváth Ádám második díjas tanulmányának kiadására 1792-ben. Bárány Péter kézírata feltárva, hozzáférhető módon olvasható a Magyar Tudományos Akadémia kéziratárában; kétszáz éves lappangás után napfényre került.⁵

A kézirat (Egyházi és Bölcséleti Művek 8° 10. sz. alatt) jó állapotban van, 277 számozott lapból áll. A címlap után a Bétsi Tudós Magyar Társasághoz írott ajánlása olvasható. A III. oldalon kezdi az Előljáró Beszéd-et, melyben kifejti, hogy metafizikától mentes tapasztalati lélektant akar írni. Római I-es lapjelzéssel kezdi a Bé-vezetést, melyben a jelzett tudomány eredetét, vizsgáló módszereit, tárgyát és hasznát beszéli meg. Ezt követően három fő részre. Könyv-re tagolódik a mű, kiegészítve egy Toldalékkal, melyben azt a lelkiállapotot tárgyalja, ahol „a lélek önön tehetőségétől vagy egyáltalában

hanem Kornis szerint Horváth Ádámé a szavak többsége, mert pl. ő alkalmazza a „lélekről való tudomány” kifejezést, Bárány „lélektudományt” használ. Ismerve Bárány munkáját, elmondhatjuk, hogy a Lélek = mény-től kezdve a lélektudományig minden variációt alkalmaz a megírás folyamatában.) — CSAPLÁR Benedek: *Vérmes remények mérsékelt eredménye*. Figyelő, 1885, 19. köt.: 296—314. p. (Részletes tanulmány a Görög—Kerekes-féle korabeli pályatételekről, a benyújtott munkákról és azok sorsáról.) — KISS ÁRON: *A magyar népkiskolai tanítás története. II.* 105. p. Bp. 1881. (Sajnálattal említi meg, hogy az első magyar nyelvű tanulmány elveszett. Csaplárral ellentétben feltételezi, hogy „nem lehetett rossz”). — VÁCZY JÁNOS: *Kazinczy Ferenc élete és kora. I.* 296—297. p. Bp. 1915. (A díjátadó ünnepséget részletezi. Ő említi meg, hogy ünnepélyességében a Marczibányi-díj átadásának előzményét látjuk benne.) — FRAKNÓI Vilmos: *Gróf Széchenyi Ferenc. 1754—1820.* 384. p. Bp. 1915. (A díjátadó ünnepséget leírja, később némi ismertetést is ad Bárány működéséről.) — OLOFSSON Placid: *Gróf Széchenyi Ferenc irodalompartolása.* 103—106. p. Pannonhalma 1940. Pannonhalmi Füzetek 26. (Alapos ismeretanyaggal ír az eseményről és újat tud mondani Bárány életéről, tevékenységéről. A többi tudósok c. fejezetben [97—127. p.] jól tájékoztat Bárány ismerősi köréről, munkájáról, Széchenyiékhez való viszonyáról.) — KÓKAY György: *A magyar hírlap- és folyóirat irodalom kezdetei.* 351—352. p. Bp. 1970. (A felszabadulás utáni első irodalmi adat, az előzmények teljes ismeretében. A kötetben Bárány személyéről és munkásságáról is kapunk értékelést.) — SÍPOS Istvánné: *A magyar nyelvű pszichológiai irodalom kezdetei.* Pszichol. Tanulm. X. Akadémiai Kiadó. Bp. 1967. 817—25. p. (Bárányt említi.) — HORKAY László: *A magyar nyelvű filozófia története a XVII. század közepétől a XIX. század végéig.* Kézirat. 1977. (Bárányt említi.)

² Bárány Péter műveit legteljesebben SZINYEI József: *Magyar írók élete és munkái.* MTA. kiad. 1893. I. köt. 553—554. oldalán olvashatjuk.

³ ERDÉLYI JÁNOS: *Filozófiai és esztétikai írások.* Sajtó alá rend. T. Erdélyi Ilona. Jegyz. ell.: T. ERDÉLYI Ilona és HORKAY László. Akadémiai k. Bp. 1981.

⁴ Bárány Péter a levelet 1826. aug. 12-én írta Széchenyi Istvánnak. Névnapi köszöntést tartalmaz, s egy külön kérelmet a megalakult Tudományos Akadémia tagjai közé való felvételéhez. Itt utal az 1790-es pszichológiai pályamunkára és felajánlja, hogy kész lenne „a bölcselkedésnek többi ágát is magyarul kidolgozni”. MTA Könyvtára Kézirattár. K202 175. sz.

⁵ Berlász Jenő tanácsai és útbaigazítása alapján adta kezembe a művet Fülöpné Csanak Dóra. Mindkettőjüknek szeretném kifejezni őszinte köszönetemet.

 Jelenséges
 LÉLÉK-MÉNY 79
 (Lélek-Tudomány)

 Írta
 Bárány Péter.

*Non tanta praerogive sequuntur libri,
 quanta scribuntur.*

1. ábra

vagy csak rész szerént megfosztódik”. A végén találjuk a latin—magyar és a magyar—latin szószeretet úgy, hogy a lap jobb oldalára írta a magyar—latin, a bal oldalára a latin—magyar részt, de a két anyag nem fedi egymást teljesen. A *Hadi és Más Nevezetes Történetek szerkesztői* mindkét változathoz gyűjtötték a közlésükhöz összesen 138 fogalmat. Most megbolygatlanul a magyar—latin részt közöljük teljes terjedelmében. A latin—magyar szerzetnek más tekintetben van nagy értéke. Bárány mindkét szószerzetben megjegyzi ugyan, hogy egy-egy szótól tanult, de a latin—magyar szerzet esetében sokkal több ilyen jelenséggel találkozunk. Ezért névre szólóan kigyűjtöttem a kölcsön vett szavak jegyzékét is. (A kölcsönzők jegyzéke az 1., a teljes magyar—latin szójegyzék a 2. mellékletben.)

A bölcsélet nyelve nehezen formálódik ki hazánkban. A kéziratban maradt tanári könyvek nyelve bizonyítja, hogy iskolánként más-más szókinész tapadt a tananyaghoz.⁶ A nyomtatott művekről szólva Erdélyi János még 1856-ban is így sóhajt fel: „... a nyelv nehéz, a lélek természetes szabályai könnyűek, az írók homályosak”.⁷ Minden bírálatában és *A hazai bölcsészet jelenéről* írt ciklusában⁸ is a kifejezőmód foglalkoztatja legfőként, mert a tudomány művelőitől elvárja, hogy ha valaki „... egy nemzet színe előtt mint bölcselkedő nyilván föllépni kíván: annak nyelve sok szó nélkül legyen világos, homály nélkül legyen szabatos, legyen nem mesterkélty, de csinos”.⁹

⁶ Szép gyűjteménnyel rendelkezik a miskolci Lévy József Tudományos Könyvtár e nyelvi és filozófia történeti értelemben egyaránt értékes kéziratokból.

⁷ ERDÉLYI JÁNOS: *Szilasy János filozófiai tanulmányai*. Bírálat. Megj.: ERDÉLYI JÁNOS i. m. 117—125 p.

⁸ ERDÉLYI JÁNOS: *A hazai bölcsészet jelene*. Sárospatak. 1857.

⁹ ERDÉLYI JÁNOS Szilasy bírálatáról írt i. m.

sorompók nélkül jöttek be, s mondanivalója nyitott szívekre talált. Bárány munkája e légkörben és Kant közvetlen hatása alatt született, s szavai e filozófia természetéhez igazodnak. E minőségében egyedüli írott dokumentumunk, mert pár év múlva minden megváltozik, és a magyar élet megindulása szellemi, politikai, gazdasági vonalon hosszú ideig nem marad más, mint jámbor óhaj.

Kant közvetlen hatásáról maga Bárány Péter vall a díjátvevő beszédében.¹² „Hogy az érdem az én munkámra esett, azt nem annyira magamnak, mint egyáltalában Kantnak, e jelenlevő világ legelső bölcselkedőjének köszönöm.” Kant legfőbb érdemének azt tartja, hogy tudományos eszközökkel bizonyítható tényekre alapoz. A nehézkes nyelvű ünnepi beszédnél maga a tanulmány közérthetőbb, nyelvi megoldásaiban frappánsabb. Nem a díjátvevő beszéd, hanem maga a tény, hogy tapasztalati lélektant ír, a biznyságtevés Kant mellett. Kantig a tudósok szembeállították a tiszta észbeli igazságokkal a „tisztátalan, zavaros, tapasztalati” igazságokat. Az észbeli igazságok előkelősége mellett eltörpült a tapasztalat, létét csak mentegetni lehetett az emberi elme gyarlóságával, mert Isten számára nincsenek gyakorlati igazságok. Kant a tiszta ész kritikájában az antinómiákban szembe állít egymással két-két dogmatikai, egymással ellenkező felfogású tételt, s becsületes bizonyító eljárással mindkettőt bizonyítja, vagyis így tesz kétségessé mindent, ami szavakra épül és nem tudományosan bizonyítható tényekre. A tapasztalat is kétségbe vonható, újabb tapasztalatokkal megsemmisíthető az előző igazsága, de minden kétségbe vonó folyamat szervesen épül az előző alapra és így a fejlődés végtelen láncolatát eredményezi. A tudományos elvek érvényesülésének áltudományos ész-okok nem állják útját. Bárány munkásságában tiszteletre méltó törekvés a tudományos megismerő módszerek bevezetése a pszichológiába,¹³ és itt sűrűsödik Kant hatásának legfőbb értéke.

A tapasztalatok valóságához történő vonzódása nemcsak felnőtt korban kanti hatásra következik, hanem piarista neveletésének eredménye is. A szöszedetben feltüntetettek jobbára piarista tanárok, akik később az egyetemen tanári széket kaptak és Bárány Péterrel szoros kapcsolatot tartottak fenn. Benyák Bernát, Koppay Károly és Szűts István nyomtatott és kéziratot tanulmányai és egész tanári munkássága a realitások talaján mozog.¹⁴ Benyák Bernát már az 1770-es években nyilvános vetélkedőt rendez az ifjúságnak, ahol a fizika és egyéb reális tudományok tételei kerülnek napvilágra, s háttérbe szorul minden dogmatika. Bárány is megtisztítja a pszichológiát az évszázadok alatt rátapadt téveszméktől, áltudományos fontoskodásoktól: „Már most az a kérdés támad itten: Meg lehet-e a jelenséges lélekmenyben vitatni, hogy az embernek légyen metafizikai szabadsága? Mi azt mondjuk, hogy nem lehet, mert még soha senki se tapasztalta, hogy az ember az indító okok ellen is cselekedett volna valamit” (192. oldalon).

Lényeges kérdésnek tartom annak ismertetését, hogy milyen emberideált állít pszichológiája fókuszába. Az angol eredetűnek tartott ép testben ép lélek eszménykép olyan ősi elve a magyar nevelésnek, hogy szerves alkotóelemként vonult be a Ratio Educationisba is. Bárány a személyiség kifejlődéséhez nagyon fontosnak tartja a nevelést, a környezeti ráhatásokat. E felfogás alapján írja le a zseni fogalom ismérveit, s itt nem szabad a mai felfogás alapján értelmeznünk. Zseni alatt Bárány a harmonikus egyéniséget érti, aki kedvező tulajdonságait a nevelés áldásaival kamatoztatja. A nevelés, vallja Bárány a természet javaiból fakadt legszebb emberi cselekvés, s e felfogásával egyben tanárai hitvallását is rögzíti.

A szöszedetből jól látható, mi épült be nyelvünkbe, mi vált le az évek múlásával a használatból, de az is, mi lenne alkalmas nyelvünk tudományos szókincsének árnyaltabbá tételére. Mert például az *elegyes*

¹² Bárány Péter díjátvevő beszédének kézírata a MTA Könyvtára Kézirattárában. Ir. lev. 4° 125 sz. Részleteket közöl a *Hadi és Más Nev. Tört.* 1791. jan. 27. száma. Az esemény 25-én a késő délutáni órákban zajlott le.

¹³ KANT, Immanuel: *A tiszta ész kritikája*. Második itt-ott javított kiadása alapján dolgozott Bárány, mely németül 1787-ben jelent meg. (Magyarra ford: ALEXANDER Bernát és BANOZSI József. 1913. Hasonmás kiad.: Akadémiai k. Bp. 1981.)

¹⁴ HORVAY László i. m. — TAKÁTS Sándor: *Benyák Bernát és a magyar oktatásügy*. 1891. — HORVÁTH Ambrus: *Koppay Károly működése*. Szeged. 1940. — PAULER Tivadar: A budapesti m. kir. tudományegyetem története. Bp. 1880.

kifejezés más mint az elterjedt *vegyes* fogalom körébe tartozó értelmezés. Hogy a ma polgárjogot nyert halmazelmélet szükre szabott szókészletét is szerencsésen egészítené ki, mert a *vegyes* fogalmak csoportjaiból képződik egy halmaz, melynek tagjai ezen belül *elegyesek* lehetnek. A teória kifejezés helyett Bárány *elményt* ajánl, a koncepció helyett *fogantot*. Mindkettő jó hangzású és használatuk megóvná a köznyelvet a tudálékoskodástól, ha lépten-nyomon „koncepcióról” fecsegünk. Az *egyszabású* jelző jóízű változata lenne a *hasonló, egyforma* szavainknak. A *jövevény ösztön* a *felvett szokás* szakkifejezést nem pótolja pontosan, de például egy olyan társadalmi jelenséget, mint a napjainkban eltérélyesedett kozmopolitizmus nagyon jól jelleméz. Az orvosi nyelvben a *góc* szavunk tapadt meg, de köznyelvi szinonimájaként a *gomoly* elfogadható lenne, mégis kimondhatatlan: mindenképpen a juhsajtra gondol az ember, ha ragozza. A *körtér* alatt is mást értünk, mint ahogy Bárány a cirkusz magyarításaként javasolja. Viszont nagyon szép hangzású egyszerre költői és jóízűen népi az *alkotó ember* meghatározásához a *termő tehetség*. Talpraesett kifejezés, mint a nélkülözhetetlen *léteg* szava.¹⁵

Bárány Péter kísérletet tett a magyar bölcelettudomány korszerűsítésére; mindenképpen a tudományos vizsgálómódszereket fogadja el, s kiküszöböli a sarlatánizmust. Tudományos fogantatjához szavakat alkot és becsületesen összeszedi a tanórákon már polgárjogosult kifejezéseket, melyek mindenképpen veretesebbek már, mint a frissen alkotottak. Ahogy a szigorúan tudományos elv vezérli tartalmilag, a jó ízlés jellemzi formailag. Szavait, kifejezéseit nem erőszakolja, két-három szinonimát is ajánl, s csak ott állapodik meg egy-egy kifejezésnél, ahol az alkotás lázában öntudatlanul a legjobbra érez rá. (Ilyen pl. a *léteg* szó.) A magyar közélet porondjáról elvűsége miatt szorult le, az Akadémia tagjai közé korán bekövetkezett halála miatt nem került. Az utókor megbecsülését azonban nem befolyásolhatják a kedvezőtlen politikai körülmények, sőt ez indokoltabbá teszi személyének és munkásságának felülbírálatát.

* * *

Bárány Péter kortársaitól kölcsönvett szavai.

Doktor Rác Sámuel-tól való a *dag* = massa és a *dobda* = pulzus szavunk. Nagy kár, hogy ez utóbbi nem tapadt meg nyelvünkben.

Révai Miklóstól: „Ezen szóval élt már ez előtt tiszt. Révai Miklós Ur: *függelék*” Bárány Péter a Toldaléknak nevezett fejezetcím után is odateszi zárójelbe e *függelék* szót, mert mindig ezt a gyakorlatot követi, ha több lehetőségből való választást tár az olvasó elé.

Versegly Ferenc-től: *gépelyes* = mechanikus. „Hunc vocem . . . jam in URANIA R. D. Versegi!”

Benyák Bernádtól: „péld. Benyák is *igének* mondgya . . . a logos szót”

Szabó Dániel: *tömkeleg*

Dugonics András-tól: „Nagy érdemü Dugonics András tudákosságától költsönöztem”: *mekkoraság*, *tudtom* = axióma

A latin—magyar rész előtt marginálisan ez áll; A'mely szók x jelet viselnek, azokat J. I. Szűts Phil. Prof. teremtette. (Szinyeyi József szerint-Szűts Istvánnak is van egy *Psychologia empirica* c. kézírata a Széchenyi gyűjteményben, sajnos, nem találtam meg.) A neki tulajdonított szavak a következők: Hatás' ugyitva; épenséges; indulat; megkivánás; társalás; kény; figyelem; megutálás, esméret; fogantat; esmély-öneméret; óhajtság (? ez előtt a szó előtt nem x jel, hanem csillag áll) egyenesen; távozat; műv-jobb: művelet; rúgósság; rúgó inger; bele-bolondult; löny = ens; valóság; létel-lett-lettétől megfosztott; világos kép, vegyült kép; uralkodó kép, rész kép (mind az idea alapszóból; képzelés; halhatatlan, termés képpalatkozás; esat-képzélet = idea coniunctiva; virgonc ész; érték = intellectus; kiszthóság, kiszthetőség = irritabilitás; szabadság; miség-mások szer-nek mondják = materia; középszeresen; közvetlen; emlékezet; ész; imígyitem; mondoglag-mondvány; allitvány; kétlen (a Szűtsé), kénytelen (a

¹⁵ BÁRZY Géza: *A szókincs változékonysága*. 155—159 p. In: A magyar nyelv múltja és jelene. Gondolat. 1980. — *A magyar nyelv történeti etimológiai szótára, I—III. köt.* Akadémiai kiadó, 1964.

Bárányé); esmérés; ötlöny (a Szűtsé) tárgy (a Bárányé); műszer, műszeresség (Szűtsé) műszerezés (a Bárányé); hintázás: csel = praxis; inak eresztékjei = processus nervorum; igazi; együgyü, egyszerű, őszintén; lélekzet; őszség; érzék eszközök; tekélet; elmény igazság; ige

A magyar - latin részből: egyenesen; előzmény; éghető hig-nyulvány; emlékezés; fosztogatom; ortó fellengész; cseles fellengész; kellemetesség, kívány.

Péczeli József (Báránynál Péczeli) *por-szem* = atom

* * *

A

Lélekményes nevezetek szótárja

A

Ábrázolat — figura

Ágy — cerebrum

Ágyék-hártya — diaphragma

Ágyék-inak — nervi lumborum

Alap — Fundamentum

Alany — Subjectum

Állat — Substantia (Ez a szó állat ebből származik
ito-állók) Hucdum improrius vocabuli állat
usus erat pro denominandis

Álom — Somnus

Álmodás — Somnium (Somniare dicimus álmodni)

Álmélkodás — Stupor

Alva-járás — Noctambulao — Somnambulas
(Alva-járás derivatur et *alvás* dormitio, et *járok*
ambulo) forte noctambulos etiam bene dicere-
tur Éjjel-jár Éber-álomosság, quasi ébren-
álomosság

B

Bánat — poenitudo

Barátság — amicitia

Barázdolt testek — corpora striata

Bél — Interna (etiam Intissima ideo vocatur *Belek*
quia intus — *belől* sunt.)

Bele-bolondul — Enthusiasta

Belső-érzés — sensus internus

Beszéd tehettség — Facultas sermonis. *Beszédhetés.*

Betsre-vágyódás — Ambitio

Bets-vélekedés Existimatio

Bizalom — fiducia

Bontogatás — analysis (quatenus significant *Reso-*
luonem)

D

dag — massa

ditsőség — gloria

dobda — pulsus arteriae (Hoc vocabulo rite usus è
D. Sam. *Rátz* in sua Physiologia: exprimit enim.

Naturalem eum gy tacitum pulsus arteriae
sonum.)

dob-hártya — tympanellum

E

ébren létel — vigilia

egész-kép — idea totalis

egybe tsatlás — combinatio

*egyenesen — directe

egyenetlen — indirecte

egyenlő nyomat — aequilibrium

egyet-értő — consensuens

egy-szabásu — eiusmodi

egyeztetés — comparatio

egy-ügyü — simplex (simplex est, quod partibus
caret, quasi quod unam vicem habet. Vicem
significat ügy; sic: meas vices defleo, *ügyemet*
siratom vel egy-zerü, fortossis adhuc magis
exprimtet significationem simplicis *őszinten*,
nem őszinteség jam olim in usu erat.

együgyüsittem — simplifico — őszintesitem, őszin-
titem

együtt-létel — coexistentia

elegyes — mixtus etiam *vegyes*

elej — elementum (a só ilyen elejkekből áll; sal ex
talibus elementis constant)

élesztő — (művmunka — actio animalis

eleven — vividus, vivens

elev-érzés, érzékenység — praesensis

elev-itélet — praepudicium

ellenbe tett — oppositus

ellenkezet — repugnantia

elmélkedő felleng-ész — genie speculativum

elmény — theoria

elmeragadtatás — theoretice

elmeragadtatás — enthusiasmus

*előzmény — objectum

éppenséges — absolutus
 éppenségesen — absolute
 *éghető-híg — phlogiston. Vide *golvány*
 egyebes — diversus
 egyebesség — diversitas
 egyedes — individuum — singulare. *égyégy*
 egyetlen nyomat — superpondium. Vide több
 nyomat
 *emlékezés — memória
 eredendő — oroginális — eredeti
 érzhetőség — sensibilitas
 erkölts tudomány — doctrina moralis
 erköltsős — moralise
 érték — intellectus (Non értelem duod proprie
 effectum intellectus significat. *Értékére adom;*
 do ei ad intelligendum) Sed *érték* significant id
 etiam quod quos possidet = *érték*
 érzékeny (kényes) — sensitivus
 érzékenység — sensis doloris, aut voluptatis
 érzés (érmény) — sensas
 érzés felett való (érmény felett való) — transcen-
 dentalis-e
 érző-eszköz (-műv) — organon sensus
 érző-tehetség — facultas sentiendi. Érzhetőség
 erőltetés — intentio/melius
 erőlködés — intentio (quia vos prior sensu tantum
 . . . vö usurpari potest, quod lingua gnarus . . .
 videt, posterior vero sensu activo, quod quidem
 hic requiritur)
 erős — fortis
 erőszakos-vehemens — potius coactus
 esméret — cognitio
 esméret-formája (-külszábálya) — forma cognitio-
 nis
 esméret-matériája (-misége) — matéria cognitionis
 esméret tárgyias formája (-ösztönös külszábása) —
 forma cognitionis objectiva
 esméret alanyos formája (-külszábása) — forma
 cognitionis subjectiva
 ész — mens
~~ész~~-éle — a cumen (szem-hegy — acies-visus)
 esmély — conscientia sui (feleszmélyedett); redut
 ad sui conscientiam.) *Magatudás*, quod vide
 észrevevés (perceptio) *észrevétel* — perceptum quid
 Eustachius'kürtje — tuba Eustachiana

F

fagygyas-bőr — membrana cellulosa
 fartsok' (nálunk fartsik) inai — nervi ossis sacri
 fatytyu érzés — sensio spuria spuria (Hoc expressi-
 one . . . Hungari pro rebus ñ genuinis; ex. gr.
 Fatytyú virág.)
 fatytyú-érményesség — sensis spuria
 félelem — timor

felleng-ész — genie (quasi *fellengő ész*. Dicimus
fellengő gondolatok (melius *felsőleges* eminentes
 cogitationes)
 fel-serkentem — resuscito
 felserkentés — resuscitatio
 fel-serkenthető — resuscitabilis
 felső-tehetség — facultas superior
 féltés — zelotypia
 figyelem — attentio
 foganat — conceptus (concipio rem; *megfogom a*
dolgot. talán job volna *fogantat*.)
 foglalás — connexio
 foglalat — nexus
 fonálka — fibra
 *fosztogatom — abstraho (videtur significatum
 psychologicum genuire exprimere. Abstrahere
 enim è unam ideam partialem a totali fingilleti
 auser. Hinc bene Hungari: *megfosztották* min-
 denétől.) Inde talán job volna *elkülönözöm*
 fosztogató — abstractio = *elkülönözés*
 fosztogatott — abstractus-a-um
 felső-hártya — epidermis
 felséges — . . .
 főnek inai — nervi capitis
 függelék — appendix (Ezen szóval élt már ez előtt
 tiszt. Révai Miklós Ur)
 Fül-menés — meatus auditorius. *Fülüreg*
 fül-pitvara — vestibulum aurium

G

gépelyes — mechanikus/Hanc vocem . . . jam in
 Urania R. D. Versegi
 gerentz-velő — medulla spinalis
 gomoly — ganglion
 gondolat — cogitatio (potius fortasse cogitatum
 quid nam cogitatio dici forte melius posset
gondolás, hoc enim actionem, illud effectum
 actionis exprimit. — Sed in artibus, ita et in
 sermone, usus dominatur. Illud vero jam pro
 actione ipsa receptus.)
 gyulvány — phlogiston
 gyulölés — odium (Si dicere liceret potius oditio
 vide animadversionem ad *gondolat*.)

H

habozás — fluctuas
 ha-hogyság — conditio (particula conditionalis
 Hungaris est: Ha; Hogyha, vel Hahogy, si,
 quodsi. Non est. Non est ratio, cur non possim
 condere ex talibus particulis substantiva, ut id
 Latini fecere; ex g ex *Heri* — hesternus; cum
 aliquim ita derivato voce naturam rei exacte
 excrimant.)

hajlandóság — propensis
 hál-adóság — gratitudo
 halló-in — nervus acusticus
 harag — ira
 hártya — tunica
 hathatatlan — inpenetrabilis-e
 hát-mai — nervi dorsales
 hatok — ago (Physica) (Szívemre hatot; egit in cor meum) Hinc
 hatás — actio (Suid actio significet, relate ad appetendi et adversandi facultatem, dicemus inferius)
 hatható — activus-a-um (ez hatható ember; est homus activus.)
 hathatóság — activitas
 helyhezet — situs. (In bono situ . . . ; jó helyhezetben vagynak mindenek.)
 hig — fluidum
 hihető — credibile — probabile
 hintázás — oscillatio
 homályos kép — idea obscura
 hozsalt-velő — medulla elongata (Nem hozsallom ezen ember beszédjét; non capis sodium ex longo hujus . . . sermone. Hozsallott beszéd, sermo prolongatus
 ideg — indo (A kézijön levő szijat is, vagy hurt idegnek mondjuk. Est caro tendinosa; ideges hus.
 jegy — nota — symbolum. (Iter docendum puens dicimus: Hoc bene tibi notes, velim; ezt jól megjegyjezd. — Dum armentarii per incisiones diversas, in auriculos pecorum factos, pecora unias oeconomi ab alterius distinguere volunt, sic loquuntur: *Ez a marha ilylyen jegyben vagyon* — Sponsaliorum contractorum nota characteristic Hungaris dicitur *Jegy. Jegyben vagyon — el vagyon jegyezve.*
 jel — signum (signum datum ē; jel adatott, adódott).
 jelenség — phenomen (Ersinung) vide *tünemény*
 jelenséges — empyricus-a-um
 jelenségtelen — tale quid, quod ā ē phenomenon
 jelenségtelen — in empyricus
 illetvény — relas (nulla mihi ad hanc . . . ē relas; *Ez engem éppen nem illet*) vel köz. *nints közöm hozzá.*
 imígyitem — modifices (modus, quod aliquid fit, Hungaris audit *igy, amígy, amígy* Hinc
 imígyítés — modificatio
 imígyített — imígyítődött — modificarus-a-um
 imígyesedem — modifcor (nutro-passivum)
 inak eresztékjei — processus nervorum
 inas-hig — fluidum nerveum
 indúlat — affectus
 indúlatos — affectuosus

inger — elater (derivatur ab *ingerlem* . . . Ad exemplum *vezér ex vezérlem.*
 jóakarát — benevolentia
 irígység — invidia
 ismét-ítem — repetó (repeto idem ē ac itero. Itero derivatum ē ex Iterum, quod Hungaris est *ismét*
 iszonyodás — horror
 íz — articululus (*ízenként* — articulatum)
 íz — gustus (illud breve, hoc vero longum est)
 ízesült — articulatus
 izkény — aesthesis — aesthetica
 izkényes — aestheticus-a-um
 ízlés — sensus gustus
 izlő in — nervus gustatorius
 jövevény ösztön — stimulus — instinctus adventiti-
 tius

K

kedv — animus . . . nints kedve
 kegyesség — klementia
 kellemetesség — gratum
 kellemetes — gratus-a-um
 kellemetlenség — ingratum
 kemény test — corpus callosum
 kengyelke — stapes
 kény — arbitrium (vivit pro arbitris; *kényjére él*)
 kénytelen — necessarius-a-um) . . . *telen fit eius* oppositu
 kép — idea (Ipsa vox Graeca non aliud, quam iconem, imaginem . . . Posset forte etiam lün dici, ex: *Szembé-szembé tünt*, v. ige ex: *a gyermekket megigézte*. id est oculus . . . in vultum infantis desigando, fortem eius imaginem atio impressit. — Péld. *Benyák is igének* mondgya ezen Görög Szónak értelmére nézve, melyly esetben: *az ige testté lön*, nem tézsen szavat, hanem idea intellectus divini)
 képes — idealis-e
 képek-rendgye — series idearum
 képzetés — imaginatio
 képzelet — ideale (Ideal) imaginatum quid
 képzemény — phantasma
 kerenge — Labyrinthus. *Tömkeleg Szabó Dávid*
 kerengés — circulatio
 keserűség — maeror
 kétségbe esés — desperatio
 *kivány — appetitio
 kíványosság — desiderium
 kis agy — cerebellum
 kinevetés — irrisis
 kis-szívűség — pusillaminitas
 Kísztés — irritatio (*Tsiklandósság*)
 Kísztóság — irritabilitás
 kiterjedés — extensus

kiterjedt — extensus-a-um
 költő tehetség — facultas singendi. *Költhetőség*
 könyörületesség — comiseritatio
 következmény — resultatum
 kórtér — circus
 köz (közöm *vagy*on hozzá)
 közvetlen — immediate (*középszeretlenül*)
 közvetlőleg — (közép szeresen) mediate
 kül — superficiens (ex kül -ső)
 kül-szabás — forma rei alicujus
 külső érzés — sensatio externa

L

lankadt — debilis-e
 lap — superficiens plana
 látomány — visio
 látomás — vizionárius
 lehetőség — possibilitas
 lekötelezés — devotio
 lélek — háza — sedes animae
 lélekmény — psychologia (finem vocis tudomány
 considerando, forsitan non incepte rederentur
 multa . . . oitia forte scientiarum nomina ead-
 em terminatione, rationem temen in Hungari-
 co vocalium radiculum habendo: sic scientiam
 de . . . tunc diceremus *Lélek-mény*, non vero
Lélek-tudomány, scientiam vero de sapientia,
 jam Philosophiam *Böltselkedmény*)
 lélek-tudomány — psychologia
 léleket — spiritus
 lélek vizsgáló — psychologus. *Lélekmész*
 lelki-esméret — conscientia moralis
 létel — existencia
 löny — ens (ex esse lönni)

M

megemlékezet — reminiscencia
 megfeszült — intensus-a-um
 meggondolat — reflexió
 meghatározom — determino
 megkívánás — appetitis (vide kívány)
 megutálás — aversatio (vide utály)
 mekkoraság — . . . (Ézt Nagy érdemű Dugonics
 András Tudákosságából költsönöztem)
 menedék-szabás — lex directionis (forte magis
 genuinum esset *Arány-szabás*)
 menykő-hig — fluidum electricum (forte melius
 ect. villám hig. Verum et *Menykő-hig*, et
menedék-szabás rejecit auctor, et quidem non im-
 erito, quia naturam rei voces illa aut non
 redentur directe exprimere, aut ad eam expri-
 mendam satis artae v. sunt
 mérhetetlen — immansus

mindenség — universum
 miség — materia (*mi, holmi, akármí*)
 *mozdító-in — nervus movens
 műszer — organum (quasi instrumentum actionis)
 műszeresség — organizatio
 műszeres test — corpus organicum
 műv — effectus
 műv-ok — causa philosophica (quasi ratio effectus)
 műv-okos — causalis
 műv okosság — causalitas

N

nagy-szivűség — magnanimitas, animositas
 nehezteles — indignatio
 nem érzékenyen — insensitivus
 nem ugýtva — negative
 nyak tsigának inai — nervi cervicis
 nyelvnek inai — nervi lingualis
 nyom — impressis (quibus dam etiam vestigium
 dicitur nyom, quam vis hoc nomine proprie
 nyomdok significaretur.)
 nyomtat — pondus (ex *nyomok* pondero, dici etiam
 posset *nehézék* ex verbo *nehézölek*.)
 ohajtás — cupiditas
 ok — ratio (. . . irrationale vocamus *oktalan állat*,
 ergo rationale dici *okos*, et ratio — *ok*)
 ok-fő — principium rationis (sicut kut-fő)
 okoskodás — ratiocinicum
 okos lélek-mény (-tudomány) psychologia ration-
 lis
 orló felleng-ész — genie compitatorium

P

por-szem — atomus (Hoc vocabulo usus jam
 Pétzeli)
 portzogó — cartillago
 pörölye — malleolus

R

reménység — spes
 rémulés — consternatio *Rém* = Lemur Dugonits
 rendes emlékezet — memoria discursiva
 rendesség — symetria (auctor ipse rejecit)
 rend — series, job *sor*
 rész-kép — idea partialis
 rettegés — pavor
 retze-szabásu — retiformis
 rokolyos tételek — propositiones affines (auctnr
 rejecit)
 roszt akarát — malevolentia
 rugó — elater
 rugosság — elasticitas

S

szabad — liber-a-um
szabad kény — libera arbitrium
szabadság — libertas
szagló-in — nervus olfactorius
szaporítás — propagatio
szaru-hártya — tunica cornea
szégyenülés — pudor (potius pudore affectio, nam pudorem significat Szégyen)
szem-hártyák — tunicae oculi
szer — proportius (Dugonics)
szerelem — amor specificus
szeretet — amor
szintítem — imitor (derivatum ez szintén úgy; eodem modo szintűgy teszi ez, mint amaz a képet; denot imitationem)
szintítés — imitatio
szomorúság — tristitia
szózatoss — vocalis
szörnyű — immanis
szövés — retiformis — implexus
szövetség — nexus

T

taglat — analysis (quatenus opponitur synthesi)
tag-mód — methodus analytika
tapasztalás — experientia, experimentum (ultima non videtur rite exprimere)
tárgy — objectum (vide előzmény)
társalás — associatio
társ-kép — idea associata
tartalék — vasa corporis
tartós — durabilis-e
tartósság — durabilitas — duratio
távogat — distantia
téboly-inak — nervi vagi
tehetség — facultas potentia
tér — spatium
termés-kép — idea innata (Dicimus termés-kő — lapis v. atre, sed natio factus)
természeti mérséklés — temperamentum
természet törvényei — leges naturae
termő tehetség — facultas productiva. teremhetőség
tudós felleng-ész — genie scientificum
tudtom — axioma (Dugonics)
tsele — praxis (derivatum ex tselekszem)
tseles — practicus-a-um
tseles-felleng-ész — genie practicum
tsele-tétel — propositio practica
tsudálás — admiratio
töb-nyomat — superpondium
tün — idea
tünemény — pheomenon

U

úgyitva — affirmative (derivatum ex Úgy, quo Hungari aliquid adfirmare solent)
úgyítom — adfirmo
újra termő tehetség — facultas reproductiva
uralkodó kép — idea dominans
utály — aversatio (ex utáalom aversor)

V

valóság — essentia
véghetetlen — infinitus-a-um. — végellen
végezés — conclusio (potius finitio. Conclusio rectius diceretur béfejezés, dicitur quidem conclusum [rectius decretum] est; el vagyon végezve)
vegyülék — ingredientia (commixtum quid)
vegyült-kép — idea confusa (Hujus oppositum est idea distinct quam ... ki-vált-kép, mert a vegyült képek közül mintegy ki válik)
vékony levegő — aether
velünk-született — nativus-a-um
vidámság — hilaritas
vigasság — laetitia
világos-kép — ideae clara
villám — fluidum electricum
virgontz-ész — Jugenium
vizgálat — observatio
viszszált-szer — proportio reciproca
viszontagos-szer — idem
vitatom — demonstrato (et nem vittatom, nam prima natura aliqua sua longa est)

Ö

önnön érzés — sensus imitimus
önnön esméret — cognitio sui
önként — sponte (önözlet)
önkény — liberum arbitrium (spontaneitas)
önség — spontaneitas
ön v. önnön szeretet — philantia
ösz-hang — harmonia (huic opponitur visz-hang echo) portius vegy-hang — disharmonia
öszmény — systema (non inepte, ut mihi videtur, reddi etiam posset rendelet)
ösztön — instinctus
öszvellet — synthesis (et in Graeca lingua eadem é vocit significatio.)
öltöny — objectum (derivatur ex ötlök. Szemembe öltött. ... meis objectum est. Aut ötlövény v. tárgy. Vide előzmény — tárgy.)
öszinten — simplex (potius in morali significatione vide egy-ügyü) Hinc
öszinténitem — simplifico

Ü

Üllő — incus
 üreg — vacuum
 ütközet — conflictus

GYÁRFÁS ÁGNES

Cserey Farkas pedagógiai művének korabeli visszhangja. Ifjabb Cserey Farkasnak (1773–1842) 1806-ban, Nagyváradon jelent meg *A falusi nevelésnek módgyáról való vélekedés* című könyve. A mű mint könyvészeti ritkaság önmagában is figyelmet érdemel¹, de nevelésfilozófiai tartalma miatt is fontos dokumentuma a 19. század első évtizedének. Akkor értékelhetjük igazán e munka felvilágosult szellemű reformjavaslatait, ha arra gondolunk, hogy alig néhány évvel a jakobinus mozgalom elfojtása után íródott, olyan időszakban, amikor a francia felvilágosodás íróit még emlegetni sem igen lehetett. Cserey a „közrendű ember megvilágosítására” irányuló eszméinek fejtegetése közben gyakran hivatkozik Voltaire-re, Rousseau-ra. A „megvilágosítás” egyetlen módját az oktatásügy reformjában látja. Minden állampolgárra kiterjedő rendszeres, tartalmában és módszereiben korszerű, anyanyelvű oktatást követel. Ezúttal azonban nem e fontos és eddig méltatlanul mellőzött mű tartalmáról kívánunk részletesebben szólni, hanem a könyvnek a kortársak körében kiváltott visszhangját szeretnénk ismertetni.

Cserey 1805 áprilisában — ismeretségük kezdetén — ír Kazinczynak arról, hogy a falusi neveléssel foglalkozó „vélekedéseit” Nagyváradon nyomtattatja. A mű csak a következő év őszén jelenhetett meg, ami a korabeli viszonyok között, amikor is egy-egy könyv nyomdai átfutása alig néhány hetet vett csak igénybe, arra vall, hogy cenzúra-problémák merülhettek fel. Erre utal a szerzőnek Kazinczyhoz írt levele, amelyben elkéseredett hangon panaszkol: „Az én Nevelésről írt Munkácskám nem csak telyes hibákkal nyomtattatott N. Váradon, hanem még most látom, hogy a censor ki hagyta belőle vagy ki törölte azt, a hol példákkal mutatom meg, hogy se a régi, se az újabb időkbé történt revolútiókat soha se okozta a köz rendű embernek megvilágosítása: nagyon sajnálom eszt és meg is fogom támodni censor Uramat, nagy praefidentia az tőlle, hogy más ne tudgya, mit szabad a mi Monarchiánkba írni, aki oly kényes matériához mer szállani mind az, bizonyosan tudgya azon illendőséget, melyel írni kell.”² Nyilvánvaló, hogy a „revolútiók”-ra való hivatkozás miért nem kerülhetett be a nyomtatott szövegbe, miért nem volt tanácsos akkoriban a nép kiművelése, felvilágosítása és a forradalmak közötti összefüggéseket kutatni.

Jellemző a korabeli cenzúraviszonyokra az is, hogy nemcsak töröltek a szerző munkájából, hanem önkényesen hozzá is tettek. Cserey Kazinczynak azt is panaszkolja, hogy „... a hol a falusi gyerekeknek tanítandó számvetést emlitem, oda be csuszatták egy kóborló Kács nevű Papnak sületlen Munkáját, meg vagyok ez által is nagyon bántódva.”³

Közben Kazinczy is — miként több barátja, akiknek Cserey a megjelent könyvet elküldte — kézhez kapta a munkát. Levelében elismeréssel ír róla, de a hazai viszonyok között nem jósol neki nagy sikert. „Munkádban sok szépet láttam, örvendtettem nevednek, de azt kérdeztem magamtól, ha az olyannak van e sikere? Bizonyosan nincs! Lám reád is reád ijeszte az Erdélyi Censor! Azonban van, nincs, a jó embernek tiszte, hogy hallassa szavát. A jó mag néha a sziklák közt is talál repedést, s gyökeret ver. Az emberek meg vannak varázsolva, az emberi nemet emelő szándékokat nem szeretik teljesíteni, vagy azért

¹ CSEREY Farkas: *A falusi nevelésnek módgyáról való Vélekedés*. Nagyvárad 1806. 90 l. — A könyv nagyobb könyvtáraikban sem igen található. Az általunk használt példány a Tiszáninneri Református Egyházkerület Sárospataki Nagykönyvtárából való: oda 1807-ben került, miként ezt „A S. Pataki Anya iskola könyve 1807.” bejegyzés bizonyítja.

² Cserey Farkas levele Kazinczynak. 1806. aug. 12. Kaz. Lev. IV. 265.

³ Cserey Farkas levele Kazinczynak. 1806. okt. 27. Kaz. Lev. IV. 385.

mert idélen bölcsességek s gravitások kerüli a szokatlant, ha szép is: vagy azért, hogy a más Plánját teljesítvén azé ne légyen a dicsőség.”⁴

Cserey válaszából az derül ki, hogy ő is tudatában van a könyvére váró sikertelenségnek. Világos előtte, hogy a népoktatás korszerűsítésére irányuló reformelképzelések nem válhatnak valóra a korabeli Erdélyben. Számára elég, hogy jót akart, és a hozzá hasonlóan gondolkodók — mint Kazinczy is — elismeréssel nyilatkoztak róla: „Midőn én a pennát kezembe vettem a Falusi Nevelés módgyáru való vélekedéseimnek le írásokra, már akkor tudtam, hogy ily intézetem siker nélkül marad, mert ismertem Hazámba az ily nem mindennapi gondolatok ki vitelére elégtelen cultura minéműséget, és ismertem azokat is, a kiktől füg annak végre hajtása, és teljesítése, azomba elég nékem azon meg győződés: hogy igazán jóra törekedtem, és olyanoknak helybe hagyások, mind Te vagy kedves Barátom.”

Hogy nem vesztette el kedvét, bizonyítja az a terve, hogy e témát a jövőben még folytatni kívánja: „Én meg nem csüggedek e tárgyba tovább is munkálódní és mihelyt üres időm léssen, a mely tudományok tanítását javallom Vélekedéseimbe, azokat rövid summázatba a falusi oskolákhoz szabva, le írom, a religiót kivéve, mert Theológiám nagyon különbözik az azt thalarisba hirdetők theológiájátul és meg vallom, az Istent másképp ohajtanám meg ismertetni, mint ahogy ők le írják.”⁵

Kazinczy december 29-én írott levelében újra foglalkozott Cserey könyvével és ismét elismerően nyilatkozott:

„... ha én volnék Fejedelem, Téged tennélek az Erdélyi falusi oskolák Igazgatójának. Szép és dicső dolog a Haza jövődő boldogságán dolgozni, kilesni a rejtekben lévő talentumot, és azt mívelésbe hozni, hogy idővel nagy fényű tagja légyen a társaságnak...”

Saját, a jozefinista időszakban kifejtett nevelésügy tevékenységére visszaemlékezve írja barátjának: „Melly dicső dolog volt akkor vigyázni az apróbb oskolák előmeneteléért, midőn Swieten azt a Plánt fogadtatá el Józseffel, hogy egy Társaság tagjainak, egy Haza polgárjainak egyformán kell neveltetni, és így a Fejedelmet arra veheté, hogy az Oskolák misceláltassanak, az — az: ugyan azon oskolába Catholikus, Lutheranus és Református Tanítók és tanítványok is légyenek.”⁶

Cserey Farkas Mártonfi József erdélyi püspöknek is elküldte művének egy példányát. Mártonfi maga is foglalkozott nevelési kérdésekkel, ő volt az 1781-ben kiadott, az erdélyi iskolaügyet szabályozó Norma Regia szerzője. A püspök első levelében dicsérte a munkát, sőt saját korábbi gondolatait is felismerni vélte benne. Azt írta, hogy régebben intézményes népoktatást követelni nem lehetett: az ő hasonló tárgyú művét (*Közönséges rendtartás a falusi oskolák számára*) „... még az akkori Püspök is üldözte, oly nagy véték volt akkor józanon gondolkozni”.

Annál érdekesebb, hogy egy későbbi levelében mégis bírálta Cserey könyvét azért, mert Voltaire és Rousseau eszméit hirdette, amelyek szerint nem az „igaz” megvilágosodást szolgálják: „Ugyan kívánom a Mélt. Urnak azon tudós munkáját látni, melybe meg mutattya, miben és mennyibe segítette Voltair, Rousseau s.a.t. az igaz megvilágosodást.” Cserey erre csak ennyit válaszolt: „Én pedig ezen dissertatiót meg nem írom, hanem tessék eő Excjának róllok hinni, a mit tetszik — én is magamra nézve azt mívelé...”⁷

Kazinczy, aki Csereytől értesült az előbbi levélváltásról, megdicsérte barátjának „philosophushoz illő egyenességét”.

„Püspökötök azt várja Tőled, hogy mutasd meg, miben segéllették ők elő az igazi Megvilágosodást: én viszont azt várnám, hogy azt mutassa meg, hogy mint lehet azt eszes embernek... kérdésekbe hozni. Ha Rousseau soha egyebet nem irt volna is a Confessiojinál már igen nagy és fontos szolgálatot tett volna azoknak, akik kiválasztva vagynak reá ismerni az igazra. Hát ezen felyül Emille! Hát a philosophiai igazságokkal rakva lévő Nouvelle Heloizzel! Voltairnak nem kell olvasni a Közönséges Historiáját: de

⁴ Kazinczy Ferenc levele Cserey Farkasnak. 1806. dec. 7. Kaz. Lev. IV. 417—418.

⁵ Cserey Farkas levele Kazinczynak. 1806. dec. 21. Kaz. Lev. IV. 436.

⁶ Kazinczy Ferenc levele Cserey Farkasnak 1806. dec. 29. Kaz. Lev. IV. 452—454.

⁷ Cserey Farkas levele Kazinczynak. 1806. dec. 29. Kaz. Lev. IV. 448.

nem nagy szolgálat volt-e az, hogy ő a Sur la Tolerance-t írta? De Püspöknek így kell szólni, így kell gondolkodni!”⁸

Cserey válaszában Mártonffi Voltaire-re és Rousseau-ra vonatkozó megjegyzéseit püspöki hivatalával menti és magyarázza: „... Ha egy Püspök láttya is valóságát az illeten igazságoknak, ki nem fejezheti érzéseit a szerint, mint azokat lelkébe befogadta, és valóba kár, hogy ezen igenis igaz tekintetből a leg nyiltabb eszűnek is kép mutatóskodni kell a thalarisba.”

1807. február 21-én, a *Hazai Tudósítások*ban ismertetés jelent meg Cserey könyvéről a Könyvvizsgálók című rovatban. A bíráló elismerő hangú és hangsúlyozza a mű fontosságát abból a szempontból, hogy szembe mert szállni a népoktatással kapcsolatos konzervatív felfogással:

„Ezen kisdéd munka a Királyi Fő Kormány széknak vagyon ajánlva. Célja az, a mit Titulusa visel, hogy a Falusi nevelést jobb lábra állitassa N. Erdély Országban. Mintegy Bévezetésekképp mutatja meg, hogy szükséges is, hasznos is a Falusi Embernek jobb nevelése. Megfelel azon gyáva Nyomorgatóknak, kik magok a setétségnek fiai lévén, mindent homályban tartani igyekeznek. Javallása abban áll, hogy a Földmivelő állapotjához alkalmaztatott oktatásokat vegyen, mely által polgári kötelességeinek tellyesítésére annál később leszen, mennél nagyobb könnyebbitéseket érez tulajdon hasznának megszerzésére. Azért ezen tárgyknak előadtatásokat kívánja: A Vallásbéli oktatás. — Az Erkölts és Okosság tudományja. Az Olvasás. — A szép és helyes Irás — A Számvetés. — A Földleírása. — Természet Historiája — Természet tudományja. — A Mezei Gazdaság. — Az Egésségről való oktatás.

Mint hogy pedig erre jó Mester, alkalmas hely, és fizetés kívántatik, arra ébreszti Hazafiait, hogy e végre egy kis áldozatot tenni ne késsenek, hanem jobbágyaiknak nemtsak Urai, hanem attyai is légyenek. Azon okra nézve ezen iskolák igazgatását a Földes Urakra kívánja bizni, és a Mestereket készíteni s a Cantor vagy Egyházzolgája hivataljától elfogni óhajtaná, de a Mezei gazdálkodástól is, ki vévén némelly kis gyakorlásokat, mellyek a Gyermekek oktatására czéloznának. Az oskolai rendről, fényitékről jó tanácsokat emleget. De ezek már bővebben megtaláltatnak a M. Országi Ratio Educationis, s több Német könyvekben. Nem lehet jobb tanács, mint, hogy kiki állapotjához képest neveltessék, és tsak azok, kik különös elmebéli tehetségekkel birnak, botsátassanak a Deák iskolákba. Az ilyen falusi nevelés nagy figyelmet érdemel, nem is lehet Európának mostani állapotjában kár nélkül ezt elmellőzni: de a dolog fontosságához képest ez igen rövid munka. A Szerzőnek mindazáltal méltó bletsületére válik, hogy e dologról nyilván kívánt szollani. Ez megmutatja az ő szivének azon Nemes indulatját, mely ember társainak boldogítására törekedik.”⁹

Kazinczy március 1-én kapta kézhez a *Hazai Tudósítások*nak azt a számát, amelyben e recenzió megjelent. Csereyhez írt levelében örömmel említi, hogy a lap által közölt első recenzió éppen barátja művéről szól. Kiemeli, hogy a recenzor bölcsen járt el, amikor nem elemezte a könyv bevezető, filozófiai részét, mert így nem adott alkalmat a francia felvilágosodás íróival kapcsolatos konzervatív megnyilatkozásokra.

„... Érdeme szerint van megdicsérve, bővebben róla s foglalatjáról szólni talán nem is lett volna tanácsos, hogy valaki ismét fel ne akadjon a Voltaire és Rousseau nevén.”¹⁰

Cserey Farkas a bírálónak a könyv terjedelmét illető megjegyzésére hivatkozva, ezt írta Kazinczynek:

„Tudnék én ezen Tárgyrol sokat írni, de nem tartom tanácsosnak mindent mégcsak beszédbe is ez iránt előhozni, ami ugyan szent igaz, de éppen azért, mivel oly nyilvánosságosan igaz, sokan fen akadnának a mondáson. Had érvünk előbb meg, és addig csak röviden, mentül rövidebben szóljunk az Igazrul.”¹¹

FEHÉR KATALIN

⁸ Kazinczy Ferenc levele Cserey Farkasnak. 1807. jan. 24. Kaz. Lev. IV. 468—469.

⁹ *Hazai Tudósítások*. 1807. febr. 21. 122—123.

¹⁰ Kazinczy Ferenc levele Cserey Farkasnak. 1807. márc. 2. Kaz. Lev. IV. 505—506.

¹¹ Cserey Farkas levele Kazinczynek. 1807. márc. 21. Kaz. Lev. IV. 528.

Az Országos Színészeti Tanoda könyvtárának megalakulása. 1863. május 10-én királyi kézirat rendeli el az Országos Színészeti Tanoda felállítását, de a tanítás megkezdéséig még majd két évet kell várni.

1864. július 21-én Egressy (Gábor Radnótfáy Sámuelhez a Nemzeti Színház intendánsához intézett levelében olvashatjuk, hogy színházi iskolánk fölterjesztett alapjaira még mindig Bécsben van, pedig már nálam jelentkeztek néhányan, akik oda tanítványokul belépni szándékoznak". 1864. november 6-án nevezik ki Festetics Leót a Tanoda főigazgatójává. Ettől kezdve az előkészületi munkák intenzívebbé válnak. 1864. december 15-én fejeződik be a beiratkozás és a 101 jelentkező közül a drámai szakra színésznek 26, az operai szakra 29 növendéket vettek fel. A felvett növendékek közül azok, akiknek már valamilyen kapcsolata volt a színházzal másod- vagy harmadéven kezdehték meg tanulmányaikat.

A tanoda személyzete 11 fő, ebből 8 tanár. Az intézet fenntartására az országos alapból 10 000 forint segélyt utaltak ki. 1865. január 2-án tartják az első ünnepélyes évnyitót, január 9-én az Újvilág utca 16. sz. alatti épület második emeleti helyiségeiben megkezdődhetett a tanítás. A tanulmányi idő 3 év.

Az első érvényben lévő, de csak kivonatossan ismert alapszabály értelmében a drámai szakon a következő tárgyakat oktatták: Elméleti tárgyként: 1. Magyar nyelvtan, 2. Verstan, 3. Költészetten, 4. Esztétika, 5. A hazai és egyetemes történelem, tekintettel a különböző korszakok jellemére, nevezetesebb színműveknek alapul szolgáló történelmi eseményekre, és egyéniségekre, kapcsolatban 6. Népisme és régiségtani tájékoztatással, különösen 7. Jelmez ismével, 8. Mitológia. 9. Illemtan, 10. Tapasztalati lélektan, 11. Dramaturgia. Gyakorlati tárgyként: 1. Szavalat, 2. Arc- és tagjáték, 3. Szerepek és egész színművek magyarázata és előadása, 4. Vívás, 5. Tánc.

A tanári kar az első, jegyzőkönyvben is rögzített megbeszélését 1864. december 8-án tartotta. A főigazgató felkérte a tanárokat, hogy az alapszabály értelmében egymás között osszák fel a tantárgyakat, állapodjanak meg, és az általa kidolgozott tanrendet a következő tanári gyűlésen véleményezzék. A következő, december 16-án tartott tanári gyűlésen Egressy Gábor ismerteti a tanári karral közösen kidolgozott tervezetet. Feltételezhetően ezt a „tanrendet” olvasta fel a titkár a tanévnyitó ünnepségen is.

Paulay Ede „Visszapillantás”-ában a tanítás módszerét a következőképpen jellemzi. A tanítás gyakorlati, az elméleti tárgyakat a színészetre alkalmazva röviden tanulják a növendékek. A magyarázatok és fejtegetések mindig a betanulandó szerepre vonatkoznak. A dráma előzetes elmagyarázása után a növendékre van bízva szerepének felfogása és értelmezése. A hibákat a tanári korrigálás után a növendéknek kell kijavítani, addig kell próbálnia, „míg az igazít megtalálja”. A „tanrend” szerint a drámai tanárok: Gyulay Pál igazgató 12, Egressy Gábor 14, Szigeti József 14 órát tartottak hetenként.

A létesítendő tanodai könyvtárat lényegében ezeknek a feladatoknak megfelelően kellett szervezni. Egyrészt arra kellett törekedni, hogy az állományban mind több olyan mű legyen, amelyet az oktatásban fel lehet használni, tehát a tantárgyakhoz kellett igazodni, míg a működést az alapszabályok határozták meg. Feltáró munkára ebben a korai korszakban még nem gondoltak.

A könyvtárra utaló első jelenleg ismert feljegyzés a MTA 1864. november 28-i ülésének jegyzőkönyvében található. A könyvtár szervezésére, létrehozására vonatkozó első feljegyzések a Tanoda jegyzőkönyvében találhatók.

Bár a könyvtár létrehozását az egész tanári kar fontosnak tartotta és ebben tevékenyen részt is vett, a feladat megvalósulása azonban nemcsak a szándékon múlt, hanem a körülmények nagymértékben befolyásolták. Mint Szigligeti írja, magyar nyelvű szakirodalom úgyszólván nincs, a külföldi irodalom használata pedig nemcsak azon múlik, hogy lefordítják vagy nem, hanem a magyar nyelvnek megfelelő alkalmazása nehézségbe ütközik. Így történt, hogy azok között az első művek között, amelyek a könyvtár alapját képezték, magyar nyelvű munka nem volt.

Az első tanári gyűlésen a főigazgató bemutatta az általa kiválasztott és megvásárlásra javasolt munkákat. Ezeknek a műveknek a jegyzéke a Tanoda jegyzőkönyvében fennmaradt. A jegyzék hét mű szerzőjének és címének leírását adja.

Ezek közül eredeti példányban már csak két mű van meg állományunkban. A jegyzéken szereplő sorrendben a második mű Friedrich Altmann: *Die Masken des Schauspielers*. Berlinben adta ki Eduard Bloch. Az előző 1864. évi keltezésű. A harmadik mű Ludwig Weisser: *Bilder-Atlas zur Weltgeschichte*.

1860—1868 között Stuttgartban megjelent mű kétkötetes. Megvan még, de már nem eredeti példányban Albert Kretschmer *Die Trachten der Völker* című műve is, de nem az 1864. évi, hanem az 1882-ben megjelent második kiadás, amely eredetileg a csornai Prémontrei Székház Könyvtárának tulajdona volt és az ötvenes években kerül a Népkönyvtári Központon keresztül a könyvtár állományába. Az eredeti példány sorsát nem ismerjük, annyit tudunk, hogy az 1949-ben felfektetett új leltárban a mű már nem szerepel. A jegyzéken szereplő első mű Heinrich Theodor Rötischer: *Die Kunst der Dramatischen Darstellung* c. 1864-ben kiadott művének hasonló a sorsa az előzőhöz, azzal a különbséggel, hogy egy átleltározással hosszabb ideig volt meg az állományban. A jegyzéken utolsó három tétel zenei tárgyú mű, ezek a harmadik átleltározás leltárkönyveiben már nem szerepelnek.

Ugyanezen a tanári ülésen a főigazgató javaslatokat kért, hogy milyen további szakkönyveket, képeket szerezzenek be.

A következő tanári ülésen, december 16-án, Egressy Gábor felolvasta a tanárok által megvásárlásra javasolt könyvek és képek jegyzékét. A javasolt könyvek beszerzésével a főigazgató is egyetértett, de a képek megvásárlását későbbre halasztják. Ezeknek a műveknek a jegyzéke nem maradt fenn, de tudunk olyan műről, amely a jegyzéken szerepelt, mert Egressy Gábor, bár a képek megvásárlását későbbre halasztották, külön javaslatot tett „Schneider, L. jelmezkép-gyűjteményének” megvásárlására, amelynek tulajdonképpen címe *Galerie der Costüm*, Berlinben Winkelmann és fiai adták ki. Ez a mű megvan az állományunkban.

A december 24-i tanári ülésen ismét megbeszélés tárgya a tanárok által beszerzésre javasolt művek. A főigazgató egy meg nem nevezett könyvkereskedővel áraztatta a jegyzékre felvett műveket és most a költségkihatásokkal együtt fontolóra vették, mit kell feltétlenül beszerezni. Úgy döntöttek, hogy néhány mű beszerzését későbbre halasztják.

Paulay Ede a „Visszapillantás”-ában azt állítja, hogy a tanácskozásokon megtárgyalták „a tanodai könyvtár részére választandó könyvek kijelölését...”, de a Tanoda jegyzőkönyve szerint az ezután következő tanári gyűléseken már nem foglalkoztak könyvbeszerzésekkel, legalábbis a következő néhány évben nem.

Egressy Gábor az 1864. december 8-i tanári gyűlésen jelentette a főigazgatónak, hogy érdeklődésére az Akadémia közölte, hajlandó a kiadásában megjelent művek közül a tanoda rendelkezésére bocsátani a szükségesekeket.

A december 16-i tanári gyűlésen Gyulai Pál már arról tájékoztat, hogy az Akadémia ajándékozási szándékát jegyzőkönyvileg határozatba foglalta és Egenberger akadémiai könyvtáros már utasítást is kapott, hogy a kiválasztandó könyveket állítsa össze. Ezek szerint a két tanári ülés között már megszületett a döntés, hogy mely művekre van szükség és ezeket a műveket Egressy Gábor még december 16-án elhozatta, bár ebben az időben folytak a felvételi vizsgák is.

A Tanoda főigazgatója megbízta Gyulai Pált, hogy az Akadémia jegyzőkönyvi kivonatát kérje ki, de Csengery Antal, az Akadémia helyettes titoknokja a kivonatot nem adta ki és tájékoztatta Gyulai Pált, hogy az ajándékozás csak az addig megjelent művekre vonatkozott. Az Akadémia 1864. november 28-án tartott 36. ülésén hozott határozatot, s ezt a határozatot a jegyzőkönyv 266. pontjában a következőképpen rögzítette:

„Ugyancsak a jegyző jelenti, hogy a most alakuló nemzeti színházi iskola részére is kérnek némely akadémiai kiadványokat.

A jegyző felhatalmaztatott, hogy a kért könyveket, amennyiben azokból még felesszámú példányok lennének, a nemzeti színházi conservatorium részére utalványoztassa az akad. könyvtárusnál.”

A december 17-én folytatódó tanári gyűlésen Gyulai Pál javasolja a főigazgatónak, hogy levélben forduljon az Akadémiához.

A levél így szól:

„Tekintetes Tudós Társaság!

Gyulay Pál, és Egressy Gábor urak által értesülvén a Tekintetes Tudós Társaság azon nemes határozatáról, mely szerint a kiadásában megjelent, és intézetünk czélját előmozdító könyvek egy egy példányát a tanodai könyvtár részére ingyen átengedni kegyeskedik: kötelességemnek tartom a Tekintetes Társaságnak e pártfogását a tanoda nevében megköszönni.

Egyszersmind azon kérelemmel járulok a Tekintetes Társasághoz, hogy jövőben megjelenendő kiadásai közül is az e szakba vágó könyvek egy egy példányát a színészeti tanoda részére ajándékozni szíveskedjék.

Pesten, 1864 évi Decemb. 27-én

A tekintetes Tudós Társaságnak

köteles szolgálja

Tolnai Gróf Festetics Leó
a magyar színészeti tanoda
főigazgatója”

Gyulai Pál javaslatára hasonló kéréssel fordultak a Kisfaludy Társaság elnökéhez is, Eötvös Józsefhez. Hogy a Kisfaludy Társasághoz intézett kérelemnek mi volt az eredménye, nem tudjuk. A Társaság korabeli kiadású művei megtalálhatók a könyvtár állományában, de beszerzésük forrása ismeretlen.

Az Akadémia azonban a Tanoda kérésének megfelelően az ajándékozást a jövőre nézve is kiterjesztette, s ezzel tulajdonképpen válogató jogot adott a Tanoda könyvtárának.

Egy 1865. január 7-én a Tanoda főigazgatója Csengery Antalhoz írt levelének eredményeként az Akadémia ismét „8 kötet eredeti és 13 kötet külföldi fordított színművet” ajándékozott a tanoda könyvtárának. Ugyanebben a levélben kérték az „Akadémiai nagyszótár”-nak eddig megjelent füzeteit; Czuczor Gergely—Fogarasi János: *A magyar nyelv szótára*, s megjelent kötetei az állományunkban megvannak.

Az Akadémia ajándékozásaira vonatkozó adat húsz évvel későbbi, a Tanoda 1884/85. évi évkönyvének kötetéből való, s e szerint az Akadémia addig 73 művet, vagyis 180 kötetet és 6 füzetet ajándékozott a Tanoda könyvtárának.

Tudomásunk van még néhány egyéni ajándékozóról is, mint például Egressy Gábor 1864. december 24-én felajánlja a könyvtár részére „Vecellio római és olasz képtárának 1. kötetét” és a „Magyar színházi lap egy évi folyamát”. A Lapról és Vecellio művéről annyit tudunk, hogy az 1883-ban kiadott nyomtatott katalógusban még szerepelnek, de későbbi sorsuk ismeretlen. Cesare Vecellio: *Costumes anciens et modernes* c. munkájának mindkét kötete megvan az állományban, de ez valószínűleg már nem azonos Egressy Gábor példányával.

Csengery Antal rendszeresen megküldte a könyvtár részére a *Budapesti Szemle* köteteit, s azok ma is szinte hiánytalanul megvannak.

A könyvtár állományának részeként alakult ki egy kézirásos dráma- és szerepállomány is, az úgynevezett „színműtár”, amelynek egy részét a rendező és sűgőpéldányok képezték. Paulay Ede szerint tíz év alatt ez az állomány 1000 kötetnél is többre növekedett, de 1884-ben Várady Antal már csak 750 szerepről és 60 sűgőkönyvről tud. Ez a kézzel írt anyag származást tekintve rendkívül változatos. A jelenlegi állományban található több olyan darab, szerep, amely az ország különböző részeiben működő színtársulatok szerepkönyvei, sűgőpéldányai és szerepei.

A könyvtár állományára vonatkozó első adatok Paulay Ede „Visszapillantás”-ában található 1874-ben a könyvtár állománya a kézirásos színműtárral együtt 2018 kötet.

Az állományba vett művek tulajdonviszonyát bélyegzővel jelölték, de a bélyegzőt nem használták következetesen. A bélyegző általában a kötetátlára, az előzéklapra néha többször is, a címlapra és a műben több helyre ötletszerűen került. A tanoda hivatalos címeres pecsétjét használták, és használtak egy másik, téglalap alakú, hosszanti oldalán köríves „Színészeti Tanoda” szövegű bélyegzőt is.

Az állománybavételre vonatkozó első feljegyzés 1864. december 8-áról származik. Az állománybavétel művelete ebben az időben feltételezhetően nem volt több, mint a bélyegzés és az egyedi leltárba vétel, mert december 16-ról származik a következő feljegyzés: „... a titkárnak átadattak, ki azokat a tanoda bélyegzőjével ellátta, leltárba bevezette”. Később, 1865 januárjában még egy „lásd: a könyvtár leltárát” bejegyzés.

A Tanoda könyvtárának első leltárát nem ismerjük. A későbbi leltárakból következtetve az állománynak egy nyilvántartása volt, amely az egyedi leltárnak felelt meg, az állománybavétel tételesen történt, legalábbis a könyvek címlapjának jobb felső sarkába írt római szám erre utal. A legmagasabb római számozású mű, amelyet ismerünk, a CCXC számot viseli. A római számozással jelzett művek között a legmagasabb kiadási év az 1875. Az egyes művek kiadási éve a leltárszámok növekvő sorrendjének nem felel meg.

A zeneművek leltározásának módját nem ismerjük.

A „Szereptár” egyes példányain több számot is találunk, a tulajdonbavételük viszont nem mindig van jelölve. Ezek a számok feltételezhetően a többször is megismétlődő áteltározásokat jelentik. Ezt a különbözőféleképpen tagolt állományt az ötödik áteltározás után összevonták. Ennek a leltárnak ismert legmagasabb száma a 384. A korai állományban a *Budapesti Szemlén* és a *Magyar Színházi Lapokon* kívül más periodikát nem találunk.

Hogy ez a római számozású leltár meddig funkcionált, nem tudjuk pontosan, feltételezhetően a nyolcvanas évek elején kezdhették meg az első áteltározást. Nincsenek adataink az állományból törlés módszeréről és arról sem, hogyan állapították meg az állomány egység számát és értékét.

Az állomány tárolásának rendszere nyilván megegyezett a könyvtár egyedi leltárának tételszámozás sorrendjével, vagyis a címlap jobb felső sarkába írt arab számok helyrajzi jelzetek is lehettek. Természetesen nem igazi helyrajzi jelzetek, feladatuk csak azt szánták nekik, hogy a leltárkönyv tételeinek sorrendjét kövessék. Kezdetben Paulay Edének nyilván ez a módszer tűnt a legkézenfekvőbbnek, hiszen néhány mű között eligazodni, fejben tartani nem különösen nehéz feladat.

Tudomásunk szerint a könyvtárnak ebben az időben semmilyen katalógusa nem volt, pontosabban a tájékozódáshoz az egyedi leltár és maguk a művek elégségesnek bizonyultak. A tanítás megkezdésekor a könyvtár még nem rendelkezett olyan nagyságrendű állománnyal, amely hatékonyan lett volna képes az oktatást segíteni. Az első félévben a könyvtár állománya aligha haladta meg az ötven egységet és ezek között a művek között is lehetett néhány, amelyet nem lehetett közvetlenül az oktatás gyakorlatias szemlélete szerint használni.

A könyvtár állományában mutatkozó hiányt úgy próbálták pótolni, hogy a főigazgató 1865. január 19-én rendeletet adott ki, hogy a másod- és harmadéves növendékek minden héten háromszor, a tanítás megkezdése előtt kötelesek voltak leírni a tanár által kijelölt elméleti tananyagot.

Az oktatásra kerülő drámák szerepkönyveit a tanárok kezelték, jegyzék szerint vették át a könyvtárostól és annak elszámolni tartoztak. Egressy Gábor javaslatából következően egy tanár tanévenként 10–15 szerepkönyvet kezelhetett évfolyamonként. Ugyanis Egressy Gábor azt javasolta, hogy havonta egy, de legfeljebb két kisebb drámát tanítsanak csak be, az oktatási anyag felhalmozódása miatt.

A Tanoda egy későbbi működési szabályzatából tudjuk, hogy a könyvtárat csak a hét meghatározott napjain, a megadott időben lehetett használni. A használat csak kölcsönzést jelentett, mert a Tanoda annyira szűkösön volt helyvel, hogy a könyvtárnak nem volt külön helyisége.

A könyvtár közvetlen használata csak a tanárok részére volt lehetséges. A növendékek, csak a tanáraik engedélyével, az engedélyezett művet kölcsönözhatték. Hogy a könyvtár működésének kezdetén ez hogy történt, nem tudjuk, de tény, hogy például a Nemzeti Színház könyvtárát ebben az időben senki nem használhatta, csak az igazgató engedélyével. Az első negyedév után, hogy kíméljék a szertár anyagát, a növendékeknek le kellett írniok saját szerepüket.

A Tanoda első alapszabályát nem ismerjük, csak részleteiben. Nem tudjuk, hogy a könyvtár használatára vonatkozóan tartalmazott-e valamilyen szabályt, azonban a tanoda házi rendszabályának 10. pontja úgy rendelkezik, hogy „Ki a kikért szerepet, hangjegyet, vagy könyvet elveszti, vagy

bepiszkolja ... tartozik azt azonnal megtéríteni. Az ösztöndíjasok havi illetékéből a kártétel összege levonatik, a nem ösztöndíjasok addig nem bocsáttatnak leczkére, míg a tett kárt a meghatározott időre meg nem térítették." Hogy ezt a szabályt hogy alkalmazták gyakorlatban, nem tudjuk, de az biztos, hogy az „azonnali” fogalmától bizonyos időrendi távolság választja el a „meghatározott időre” fogalmát. Ezenkívül a könyvtár használatára vonatkozó más dokumentumot nem ismerünk.

A könyvtár kezelése a tanoda titkáranak a feladata volt. Az alapszabály szerint a titkárnak ezenkívül még feladata volt az összes írásbeli és pénztárnoki teendők ellátása, a tanári jegyzőkönyvek vezetése és jelenléti lapok összegyűjtése. A könyvtárosi, vagyis a könyvtárnoki megnevezést csak jóval később, 1879-ben használják először.

A tanoda első titkára és egyben a könyvtárnoka is Paulay Ede volt. Paulay Edét 1864. október 21-én nevezik ki titkárnak, ekkor már szerződése van a Nemzeti Színházban. A titkári és könyvtárnoki teendők mellett 1869. június 22-én tanárrá nevezik ki. Titkári teendőit 1872-ig látja el. 1873-1878 között a tanoda aligazgatója, 1893-1894-ben az igazgatója.

Paulay Ede kilenc évig kezelte a tanoda könyvtárát, ez idő alatt a könyvtár állománya közel kétezer kötetre nőtt. Könyvtárosi tevékenységéről nem sokat tudunk, szinte csak annyit, amennyit a Tanoda jegyzőkönyve tartalmaz. Tudjuk, hogy az egész könyvtári munka más munkákkal együtt rá hárult, s neki kellett megteremteni azt az alapot, amelyre a későbbiek építhettek.

KLEIN RÓBERT

Jelzetátszámozás az Egyetemi Könyvtár kéziratára „G” szakában. Általában nem bevett s a kutatók részéről nem kedvelt eljárás, ha egy gyűjtemény vagy gyűjteményrész régi jelzetrendjét megváltoztatják — különösen nem akkor, ha ez a jelzetrend (akár részben is) nyomtatásban vagy más sokszorosítási formában már napvilágot látott. Nyomós okok sorozatának kell jelen lennie ahhoz, hogy egy ilyen szokatlan eljárást indokoltnak minősíthessünk.

Ilyen helyzet állt elő viszont a budapesti Egyetemi Könyvtár kéziratára „G” (történelem, földrajz) szakának esetében. Itt az alábbi indokok tették szükségessé az említett — csupán az anyag kisebb hányadát érintő — eljárást. 1. A kézirat 1889-ben megjelent első nyomtatott katalógusa (*A budapesti magyar kir. Egyetemi Könyvtár kéziratának címjegyzéke*. Első rész. Bp. 1889. 303 l.) a főszakon belül egyes kisebb szakcsoportok (egyetemes történelem, magyar történet, földrajz stb.) számsorában közölte az anyagot, az akkori állomány nagyságrendjének megfelelően úgy, hogy a már akkor is szoros számsorcsoportok még éppen elegendők voltak az áttekinthető felsoroláshoz. — 2. A címjegyzéknek az újabb anyaggal történő kiegészítése a kéziratári katalógus 1904-ben megjelent III. kötetében — ma már felderíthetetlen okból — nem számsorban, hanem *betűrendben* tüntette fel a gyarapodást. A kötet szerkesztője azonban nem óhajtotta a már korábban kialakított szűkös számsort megbontani. Az újabb tételeknek így a (szaknak és tartalomnak megfelelő) számok betűjeles kiegészítésével ellátott jelzeteket adott. Ily módon olyan jelzetek keletkeztek, mint p.o 156/a—156/z, 156/aa—156/zz, sőt 156/A. Ez nem csupán a jelzetek, hanem elsősorban az anyag elhelyezése szempontjából is zavarokhoz, bizonytalanságokhoz vezetett. — 3. A kézirat 1954 után folyamatosan készült, három példányban gépelt (az 1904 óta állományba vett anyagot tartalmazó) katalógusa, valamint az ebből kibontott cédulakatalógus kénytelen volt igazodni a kézhez kapott rendszerhez, azonban ezt úgy tette, hogy kiküszöbölni igyekezett a korábbi két részben mutatkozó számsor—betűrend ellentmondását (a számsornak adva az abszolút prioritást). Különösen azt óhajtotta elkerülni, hogy az 1904 óta befutó gyarapodás beiktatása során ne hozzon létre a fent említettekhez hasonló jelzet-, torzszülőtteket”. — 4. A kézirat hosszú éveken át állományba vette a könyvtárnak megküldött TMB kandidátusi és doktori disszertációkat. Amikor ezek száma oly mértékben megnőtt, hogy a kéziratárba való elhelyezésük raktári gondot okozott s különösen azóta, amióta a TMB ezeknek a disszertációknak a könyvtárnak való megküldését korlátozta, a könyvtár külön jelzetrenddel ellátott gyűjteményt hozott létre e disszertációk részére. Így a kéziratárban számos üres, felesleges jelzet maradt. Az átszámozás során ezeknek az üres számoknak betöltése is indokoltá

vált. — 5. Mivel az Egyetemi Könyvtár a jövőben kiadni tervezi — szakaszonként vagy egészében — kéziratárának új katalógusát, indokoltnak látszott, hogy a tárnak erről a talán leggazdagabb és legjobban kutatott szakasportjáról a korábbinál logikusabb jelzetrendszer alapján álló tájékoztatás kerüljön a használók kezébe.

Mindazonáltal — mivel a „G” szakról, ill. annak egy részéről korábban nyomtatott és közhasználatban lévő címjegyzékek jelentek meg — indokoltnak látszik, hogy a jelzetrendszerben bekövetkezett változásról a hazai és külföldi szakmai érdeklődőket tájékoztassuk.

Ezért közöljük a megváltozott jelzetek konkordancia-jegyzékét.

Régi jelzet	Új	Régi jelzet	Új	Régi jelzet	Új
361	340	131/e	562	151/qq	671
362	341	131/f	563	151/rr	672
363	342	131/g	564	151/ss	673
364	343	131/h	565	151/tt	674
365	344	131/i	566	151/vv	675
366	345	150/a	567	151/zz	676
367	346	151/a	568	151/A	677
368	347	151/c	569	160/a	690
369	348	151/d	570	161/a	678
38/a	349	151/e	571	161/b	679
38/b	350	151/f	572	161/bb	680
38/c	351	151/g	573	162/a	681
38/d	352	581/b	579	163/a	682
23/a	523	151/h	574	164/a	683
24/a	524	151/i	575	165/a	684
25/a	525	151/k	576	166/a	685
104/a	526	151/l	577	166/b	686
105/a	527	151/m	588	166/c	687
114/a	532	151/n	589	188/a	691
114/b	533	151/o	590	188/b	688
114/c	534	151/p	591	190/a	689
114/d	535	151/q	592	804	801
114/e	536	151/r	651	807	802
114/f	539	151/s	652	808	803
114/g	540	151/t	653	815	804
114/h	541	151/v	654	816	805
114/i	542	151/z	655	817	806
114/k	543	151/aa	656	818	807
114/l	544	151/bb	657	819	808
114/m	545	151/cc	658	823	809
115/b	546	151/dd	659	824	810
115/c	547	151/ee	660	825	811
115/d	548	151/ff	661	826	812
115/e	549	151/gg	662	858	813
115/f	551	151/hh	663	859	814
115/g	555	151/ii	664	860	815
115/h	556	151/kk	665	862	816
105/b	557	151/ll	666	867	817
121/a	558	151/mm	667	868	818
131/b	559	151/nn	668	869	819
131/c	560	151/oo	669	870	820
131/d	561	151/pp	670	871	821

Régi	Új	Régi	Új	Régi	Új
jelzet		jelzet		jelzet	
891	822	914	838	930	855
892	823	915	839	931	856
893 } 894 }	824	916	840	932	857
895	825	917	841	933	858
896	826	918	842	934	859
897	827	919	843	935	860
898	828	920	844	936	861
899	828	921	845	937	862
901	829	921/b—c	846	938	863
902	830	922	847	939	864
903	831	923	848	940	865
904	832	924	849	942	866
905	833	925	850	943	867
910	834	926	851	944	868
911	835	927	852	945	869
912	836	928	853	946	870
913	837	929	854		

Megjegyezni kívánjuk, hogy a kutatóteremben a jelenleg is használt segédeszközökben (kötetes és cédula-katalógusok) a fenti számváltozásokat természetesen keresztülvezettük és hogy a változások fent közölt jegyzéke külön is rendelkezésre áll.

TÓTH ANDRÁS

Kiegészítések a „Petrik 1712—1860” kiadástörténetéhez. Tanulmányom¹ megjelenése óta — egyéb kutatásaim során — néhány új adatra, dokumentumra bukkantam, amelyek teljesebbé teszik az e témával kapcsolatos eddigi ismereteinket:

I. Petrik Géza 1885 végén nyilván úgy érzi, hogy a kultuszminiszter megbízásából végzett adatgyűjtő munkáját befejezheti. Annak ellenére, hogy immár másfél éve visszatért a könyvesbolt pultja mögé, november 1. óta pedig a IV., Koronaherceg (jelenleg: V., Petőfi Sándur) utca 16. számú házban (az udvarban) működik a Petrik és Társa cég, elhatározza, hogy megkezdí következő kötetének, a „Magyar könyvészet 1876—1885” anyagának összegyűjtését. A már jól bevált gyakorlatnak megfelelően megfogalmazza felhívását *A hazai írókhoz*, hogy ti. küldjék be hozzá e tíz évben megjelent műveik jegyzékét. A felhívást azonban ezzel fejezi be:

„Köszönettel fogadok továbbá a vallás- és közoktatásügyi minisztérium megbízásából általam szerkesztett s legközelebb sajtó alá kerülő 1712—1860-iki magyarországi könyvészetre vonatkozó bármely adatot, valamint régiebb könyv hirdetésekét és jegyzékeket, mely utóbbiak közül, esetleg szívesen megveszem mind azt készpénzért, a mi gyűjteményemből még hiányzik. — Petrik Géza könyvkereskedő (IV., Koronaherceg-utca 16.)”²

¹ VARGA Sándor: *Petrik Géza „Magyarország bibliográfiája 1712—1860” című munkájának kiadástörténete.* *M Kszle*, 1980/3. 264—279. l.

² *Budapest* (OSZK H—33.000), 1885/308. (nov. 9.) E felhívás több más lapban — közte vidékiekben is — napvilágot látott.

Piszeva

az Irodalomtörténeti bizottság 1890. évi legutóbbi ülésén
 általános gyűjtéséről.

29) Abban az esetben Petrik Géza költője, melyet Magyarországi bibliographiaja
 1712-1860 című munkájának bizonyos részei feltüntetnek, amelyek által
 „erkölcsök” tárgyát képezi, más az I. kötetben említett és mely annak mi-
 nemleges részét a bibliographia kiemelté.

A becsült Petrik Géza művészetének és jellemének
 néhány jellemzőjéről és másról. Lásd Károlyi, bibliog-
 raphiaja művészetének kézikönyve. Ezzel egyetemben
 felhívja az Irodalomtörténeti bizottságot, hogy a művelés a megindulás felismerésén a költői
 munkájáról, másrészt, mivel Petrik művészetét ki-
 emelték a költőknek legutóbbi és sokai között
 nagy háttérrel és ebből a körülményből, hogy
 nagyobb költőknek művészetében a költői mű-
 velés az elvárt költői művelésnek egy része
 az a tény, hogy az Irodalomtörténet, hogy a művelés
 az Irodalomtörténeti bizottság keretében meg a regény,
 hogy így a költői művészet, mely nagyobb költőknek
 Petrik Géza bibliographiaja művészetének egy példányát
 kiemelték el, a nagy az egész költői művészet
 költői művészetének megfelelő.

Köszön

Sándor Horváth
 bizottsági elnök.

MTA kéziratai R.L. 223/1890.

1. ábra

(A Petőfi Irodalmi Múzeum az e felhívásra adott válaszok közül 26 db-ot őriz, 1712—1860-as vonatkozású azonban nincs közte.)³

2. Tanulmányomban feltételeztem, hogy Petrik szerzői kiadásban megjelent művén azért szerepel mint kiadó Dobrowsky Ágost, mert ez lehetőséget adott Petriknek az előfizetési összeg „manipulálására”. Minden bizonnyal ennél sokkal lényegesebb oka ennek az a tény, hogy a kor könyvvásárló közönsége

³ PIM V. 4713.

Fürdelt Orvosty!

Őn kivételével mindenki vegeztél már valamit
a t. Orvostyhoz fordulás, hogy a saját költésjeimre
megjelenő "Magyarországi Bibliográfiáj" 1912 -
1880 " című munkájában némi kiegészítést, vagy
bizonyos némi példányt kívánok kérésre, és
köszönettel.

És munkám megírása és írtáram is folytatott egy-
ik példányra, a csomag kérésre megírt, hogy a
megmondásait némi kiegészítéssel, és utána, ha
"szó" szöveg is csak feljebb-megye, nem lehetne kérésre
lehetővé válna.

Felkérésed tőlem vegeztél kivételével megírtam,
hogy eddig 8 kötet, vagyis 8 kötet jelenleg még a
egy példány a 3. és 5. kötet, tehát az eddig megírtam
8 kötet 23.50. - Az egész munkám 8 kötetben teljes
a költésjeim alatt, és a költésjeim.

Kivételével mindenki vegeztél már valamit
a t. Orvostyhoz fordulás, hogy a saját költésjeimre
megjelenő "Magyarországi Bibliográfiáj" 1912 -
1880 " című munkájában némi kiegészítést, vagy
bizonyos némi példányt kívánok kérésre, és
köszönettel.

mielőtt kivételével

a t. Orvosty

Bp., 1890. december 2.

stávkai utca 6.

Petriti Károly

1. Pár, úri utca 6.

MTA Kivételével RAL 268, 4590

2. ábra

idegenkedett a szerzői kiadásokkal szemben: nem tartották sokra azt a művet, amelynek megjelentetésére nem akadt hivatásos kiadó-vállalkozó. (Önéletrajzi műveiben még Vas István is arról számol be, hogy első két verseskötete szerzői kiadásban látott napvilágot, de /mivel „... resteltem ... a »szerző kiadása« jelzést” /az elsőn — 1932-ben — a kiadó helyén a nyomda [Hungária Hírlapnyomda Részvénytársaság], a másodikon — 1935-ben — Gellért Oszkár engedélyével „Nyugat kiadás” van feltüntetve.⁴ Nyilvánvalóan ez a megfontolás vezethette Petriket is éppen fél évszázaddal korábban.)

3. Miután az első négy füzet (vagyis az első kötet) 1889-ben már kapható volt (a nem előfizetőknek ára 14 forint),⁵ a *Magyar Könyvszemle* is közölte a hírt azzal, hogy a mű öt kötetre van tervezve. „... A munkát írók, tudósok, könyvárusok és könyvkedvelők haszonnal forgathatják...” — tartalmazza a

⁴ Vas István: *A félbeszakadt nyomozás* (Bp. 1967) 385. l. és *Mért vígjog a saskeselyű?* (Bp. 1981.) I. 212. l.

⁵ 1889-ben 14 forintért 23,50 kg sertéshúst lehetett kapni. A férfi-napszámber Budapesten (ellátás nélkül) 1—1,20 forint volt.

közlemény, mely dicséri a szerkesztő munkájának gondosságát, s azt, hogy mindent megtett a bibliográfia teljessége érdekében:

„Munkájának azon előnye van, hogy a gyűjtéletes munkákat és folyóiratokat tartalom szerint közli s ezáltal a kutatónak nemcsak a keresést, de a munka használatát is megkönnyíti. Azon körülmény pedig, hogy a szerkesztő a munka végéhez tudományos szakmutatót, tárgyak és csoportok szerint szándékozik készíteni, a munka becstét és használhatóságát jelentékenyen fogja emelni.”

Közli az eddig megjelent *füzetek* bibliográfiai adatait azzal, hogy „Kívánjuk, hogy a szerző a következő füzeteket is az eddigiekhez hasonló pontossággal tegye közzé.”⁶

Ugyancsak az első kötet megjelenése alkalmából ismerteti Petrik művét a *Budapesti Hírlap*.⁷ A recenzió a szó legjobb értelmében propagálja a kötetet, megemlítve, hogy a szerző az 1861-től 1890-ig terjedő időszak teljes bibliográfiájával szándékozik művét befejezni, amiből az 1860–1875 már korábban elkészült:

„Petrik bibliográfiája nem a nagyközönségnek szánt munka, de nem lehet el nélküle, aki a hazai tudományossággal foglalkozni akar. Nem lehet el továbbá nélküle semmiféle rendezett könyvtár.”

4. Másfél év múlva, a mű második kötetének megjelenése után, nyilvánvalóan a nyomdászámbla kifizetését követően Petrik pénzzavarba került. 1890. december 2-án beadvánnyal fordult az MTA I. osztályához:

„Tisztelt Osztály!

Azon tiszteletteljes kérelemmel vagyok bátor ezennel a t. Osztályhoz fordulni, hogy a saját költségemen megjelenő »Magyarország bibliographiája 1712—1860« című munkámat némi támogatásban, esetleg bizonyos számú példányok átvétele által, részesíteni kegyeskedjék.

E munka majdnem 2 évtizeden át folytatott gyűjtés eredménye s a dolog természetében rejlik, hogy a megrendelők száma sokkal csekélyebb, semhogy kedvező esetben is csak félig-meddig számbavehető haszonra lehetne számítani.

Tájékoztatóul bátor vagyok tisztelettel megjegyezni, hogy eddig 8 rész, vagyis két kötet jelent meg s egy rész ára 3 frt 50 kr., tehát az eddig megjelent 2 kötet 28 frt. — Az egész munka 4 kötetre terjed s két év lefolyása alatt be lesz fejezve.

Tiszteletteljes kérelmemet a t. Osztály jóakarató figyelmébe ajánlva, vagyok mély tisztelettel alázatos szolgálója

a t. Osztály

Petrik Géza

Bpest, 1890. december 2.

I. Vár, Úri utca 6.”⁸

Az „aktát” Gyulai Pál osztálytitkár december 6-án áttette az Irodalomtörténeti bizottsághoz:

„Kivonat

az Irodalomtörténeti bizottság 1890. évi december 16-án tartott ülése jegyzőkönyvéből.

39. Olvastatott Petrik Géza kérelme, melyet »Magyarország bibliographiája 1712—1860.« című munkájának bizonyos számú példányok átvétele által eszközzendő támogatása iránt az I. osztályhoz intézett s mely onnan véleményadás végett a bizottsághoz tétetett át.

A bizottság Petrik Géza művét érdemes és pártolásra méltó munkának tartja s mintegy Szabó Károly bibliographiai műve kiegészítésének tekinti. Ezért egyfelől felhívja az Irodalomtörténeti közlemények szerkesztőjét, hogy a munkát a megindítandó folyóiratban a közönségnek ajánlja; másrésről mivel Petrik művének különösen a közönyvtárak látogatói s olvasói vehetik nagy hasznát s ebből a tekintetből óhajtott, hogy nagyobb könyvtáraink mindegyikében több példány álljon belőle az olvasó közönség rendelkezésére: ajánlja az osztály útján az Akadémiának, hogy a nm vallás és

⁶ *MKszle*, 1888/I—IV. 344—345. l.

⁷ 1889/196. (júl. 19.)

⁸ MTA Kézirattár, RAL 208/1890.

közkutatásügyi miniszter úr kerestessék meg a végre, hogy úgy a fővárosi mint vidéki nagyobb könyvtárak Petrik Géza bibliographiai művének annyi példányával láttassanak el, a mennyi az azokat látogató olvasó közönség számarányának megfelelően.

Kiadta

Szilády Áron
bizottsági előadó⁹

Az *Irodalomtörténeti Közlemények* 1891-ben megjelent első évfolyamában azonban hiába keresünk effajta ajánlást, a szerkesztő (Ballagi Aladár) a jegyzőkönyvben rögzített felhívásnak nem tett eleget. És hiába keressük a későbbi évfolyamokban is: Petrik művéről akkor sem történik említés, amikor (1893-tól) Szilády Áron lett a folyóirat szerkesztője. De arra sem találtunk adatot, hogy az MTA felkérte volna a kultuszminisztert a jegyzőkönyvben megfogalmazott rendelkezés kiadására. Az MTA tehát végül is sem anyagi, sem erkölcsi segítséget Petriknek nem adott, pedig ez esetben az erkölcsi segítségnek is anyagi-vonzata lett volna!

5. A teljes négy kötet ára 95 korona volt. De már 1908-ban féláron, 50 koronáért kapható az antikváriumban.¹⁰

6. Petrik Géza 1925-ben 80 éves korában meghalt. Halála után két évvel a *Corvina* „Vegyes hírek” rovatában ez a közlemény olvasható:

„Petrik Géza. Magyarország bibliographiája. 1712—1860. 4 kötet. Ezen fontos bibliographiai kézikönyvnek összesen még 9 példánya van néhai Petrik Géza örökösének tulajdonában, kik ezen utolsó példányokat egyetünk tagjai számára óhajtják biztosítani. A jelentkező tagtársak, míg ezen készlet tart, azaz 9 példány erejéig, 1 — 1 példányt igényelhetnek. A 4 kötetből álló, fűzött példány ára 140 pengő netto kp. Igénybejelentések az egyleti irodába dr. Révay József főtájtár úrhoz intézendők.”¹¹

1927-ben, amikor e felhívás nyomán eme utolsó példányok is nyilván gazdára találtak, a „Petrik 1712—1860” megjelenése óta 36 év telt el.

VARGA SÁNDOR

Az 1938. évi sajtótörvény tervezete és József Attila. József Attila utolsó hónapjainak — többek közt — van egy homályos, a sajtótörténet lényegi kérdéséhez kapcsolódó epizódja.

1937. november 19-én Ignótus Pál levelet írt az akkor már Balatonszárszón tartózkodó költőnek:

„Attilám, a mellékelt nyilatkozatot körözik minden pártállású írók és tudósok közt a szerdán összegyűlt folyóiratok (Szép Szó, Válasz, Korunk Szava, Ország Utja, Századunk, Szocializmus, a Híd stb.). A szöveg nem teljesen gusztusos szerint való, de a lényeges az, hogy az aláírók sorából kimaradni nem lehet, kivált Neked nem. Kérlek tehát küldd vissza aláírva postafordultával.”¹

A levelezéskötetben a levél mellett a nyilatkozat, amelyet a költőnek alá kellett volna írnia, nincs ott. A közlő, Fehér Erzsébet csak annyit mond jegyzetében, hogy a szóban forgó nyilatkozat a „készülő és már meghirdetett új sajtótörvény elleni közös tiltakozás” eredménye volt.² Ignótus Pálnak Fehér Erzsébethez írott visszatekintő leveléből emellett az is kiderül, a nyilatkozatot a költő visszaküldte „egy

⁹ Uo. RAL 223/1890.

¹⁰ MKsz. 1968/1. 81. l. A 95 koronáért 1887-ben 70 kg, az 50 koronáért 1908-ban 30 kg sertéshúst lehetett vásárolni.

¹¹ *Corvina*, 1927/48. 49. Ekkor a 140 pengő értéke egyenlő 54 kg sertéshús vagy 117 kg kristálycukor árával.

¹ *József Attila válogatott levelezése*. Szerk. FEHÉR Erzsébet. Bp. 1976. 378.

² Uo. 491.

szórszálhasogató értekezéssel, minden félmondatról kimutatva, hogy marhaság.”³ Ebbe azonban Ignotus Pál nem nyugodott bele, s november 23-án újabb levelet küldött Szárszóra: „Kedves Attila — írta —, ne okoskodjál, a szöveg nekem se tetszik, még pedig részben ugyanolyan okok miatt, mint Neked, másrészt sok mindenben nincs igazad [. . .]. Itt azonban a lényeges a gesztus, ird alá és legfeljebb mellékelj hozzá egy levelet, amelyben fenntartásaidat közöld.”⁴ Ez az érvelés aztán használt: Ignotus Pál Fehér Erzsébet idézte emlékező leveléből tudjuk, József Attila végül aláírta a nyilatkozatot.⁵

Sajnos, a József Attila-kutatás eredményei ezen a ponton megszakadnak, s így nyitva marad a kérdés, mit tartalmazott tulajdonképpen ez a nyilatkozat, mi volt az, ami nem tetszett a költőnek.

A választ Gáspár Zoltánnak (1901—1945) egy Buday Györgyhez írott levele s annak melléklete adja meg.⁶ Gáspár ugyanis már a *Szép Szó* révén, részt vett ezen a november 17-i értekezleten. Két nappal később, november 19-én pedig beszámolt róla barátjának, a Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiuma elnökének. S leveléhez mellékelte a sokszorosított nyilatkozatot, amelynek egy példánya Buday iratai közt megőrződött.

Ennek szövege ez:

A napilapokban közölt és meg nem cáfolt hírek szerint a kormány olyan törvényjavaslatot kíván az országgyűlés elé terjeszteni, amely megvalósulása esetén a gondolat és a sajtó szabadságának további megszorítását jelentené. Ezentúl állítólag minden magyar könyvet és minden külön engedély nélkül megjelenő folyóiratot a terjesztés előtt be kell mutatni az ügyészségnek. Olyasmit is terveznek, hogy büntetés járhat azért a gondolatért is, mely még nyilvánosságra sem került. Ez a rendszer a gyakorlatban rosszabb lenne az előzetes cenzúránál is, mert már eleve megfélemlítené az anyagilag érdekelt kiadót. Az író pedig megfosztaná attól, hogy gondolataiért az olvasóközönség ellenőrzése mellett vállaljon felelősséget. A klasszikus magyar jogi felfogás azt vallja, hogy ahol az írói mű megjelenését előzetesen megakadályozhatják, ott sajtószabadságról többé nem lehet szó. Minden szabad országban a sajtó jog alapjátétele, hogy gondolatait mindenki szabadon terjesztheti.

Mi magyar írók és a tudomány munkásai, kérdezzük a kormányt és a törvényhozás tagjait, vállalják-e a felelősséget ennek az alapvető elvnek a szétrombolásáért? Vállalják-e a felelősséget azokért a következményekért, melyek az ilyen példa hatása alatt a magyar kisebbségeket érhetik?

S vajon vállalják-e a felelősséget a magyar történelem és szellem megszentelt örökségének megtagadásáért és élő irodalmunk kényszerű elsorvasztásáért?

Nem tudjuk, mi minden nem tetszett e szövegen József Attilának. Annyi bizonyos, a nyilatkozat érvelése valóban vitatható, hiszen több részlete (pl. a „klasszikus magyar jogi felfogásra” utaló passzus) és egész megfogalmazása ideologikus jellegű; a nyilatkozat igazában nem a törvénytervezet tárgyi kritikáját adja, hanem — lehet, hogy praktikus szempontból, célszerűen — a hagyományoktól való elszakadást fájlatja. Lehet, hogy József Attilának ez nem tetszett, hisz tudjuk, mily nagy súlyt helyezett mindig a „tárgyi kritikára”. Az érvelés, a megfogalmazás ilyen karaktere azonban alighanem abból következett, hogy a nyilatkozat igen különböző törekvésű folyóiratok és értelmiségi csoportok közös nyilatkozata volt, a megfogalmazás módjának tehát valamiféle közös nevező szerepét kellett eljátszania. Ez volt az a szöveg, amelyet — mint kompromisszumot — mindegyik tudott vállalni. Ez szépen kiderül Gáspárnak az értekezletről beszámoló leveléből:

„Lelkem György! — írja ekkor Budaynak. — Makay Miklós, az Ország Utja egyik vezető emberének a kezdeményezésére tegnapelőtt egy értekezlet ült össze, melyen egy sor, a legkülönbözőbb világnézeti és politikai irányú folyóirat vezetősége és értelmiségi csoportok képviselői vettek részt. Az értekezlet célja egyelőre a készülő hallatlan sajtótörvény ellen megtenni mindent, amit csak tehetünk. Részletes

³ Uo. 491.

⁴ Uo. 379.

⁵ Uo. 491.

⁶ A levél s melléklete dr. Buday Margit ny. főorvosasszony tulajdonában van; ismeretét és közlését ő tette lehetővé.

magyarázatnál azt hiszem sokkal többet mond az, hogy a mellékelt tiltakozást Sárközi György, Féja Géza, Ignóus Pál, Keszthelyi Nándor (az Ország Utja egyik vezetője) s Csécsy Imre szövegezték meg egy sajtójogi szakértő, dr. Vajda Ödön támogatásával és testvéri egyetértésben. A nyilatkozatot Herczeg Ferentől Kassák Lajosig minden író alá fogja írni. Nektek eredetileg [Reitzer] Béla akarta elküldeni, aki a Kollégiumot képviselte az értekezleten, de most végképp nem ér rá, tehát az ő nevében is írok.”

Levele további részében Gáspár arra kérte Budayt, hogy a Művészeti Kollégium szegedi tagjai csatlakozzanak a nyilatkozathoz s szervezzék meg a szegedi tiltakozást. Szerezzék meg Horváth Barna, Sík Sándor, Várkonyi Hildebrand, Banner János, Tettamenti Béla, Zolnai Béla aláírását. „... nagyon fontos lenne s ezt az értekezlet plénumában is hangoztatták, a Szent-Györgyi aláírásának a megszerzése.”

Sajnos, e tiltakozó akció szegedi fejleményeiről semmit nem tudunk. Magáról az akcióról is csak annyit, hogy végül is eredménytelen maradt, sőt talán a tiltakozás el sem jutott a címzettekhez. K. Havas Géza egy későbbi utalása azt sejteti, a tiltakozók egysége még a nyilvános föllépés előtt fölbomlott.⁷ De az akció történetének e fázisa már nem tartozik a József Attila-kutatás érdekkörébe. A költő pár hét múlva, december 3-án meghalt. 1938. június 1-én pedig „kihirdettetett” az új sajtótörvény is.⁸

LENGYEL ANDRÁS

⁷ K. HAVAS Géza: *Az új sajtótörvény elé*. Szép Szó, 1939. jún.—júl., 238.

⁸ Vö. *A cenzúra árnyékában*. Szerk. MARKOVITS Györgyi és TÓBIÁS Áron. Bp. 1966. 135.

FIGYELŐ

V. Kovács Sándor (1931—1987). Életének 56. esztendejében váratlanul elhunyt V. Kovács Sándor, aki 1973-ban megbízott szerkesztőként került kapcsolatba a *Magyar Könyvszemle* szerkesztésével, és aki 1974-től kezdve tagja volt folyóiratunk szerkesztő bizottságának. Egyetemi éveit után előbb tanárként működött, majd az Eötvös Könyvtár munkatársa lett. 1957 óta az MTA Irodalomtudományi Intézetének a munkatársaként a régi magyar irodalom kutatásával foglalkozott. Első publikációi a magyar humanizmus kérdéseire kapcsolódtak. (*Garázdá Péter*. ItK 1957. 48—62., *A Dózsa-háború humanista eposza*, ItK 1959. 451—473.) Részt vett az irodalomtörténeti kézikönyv munkálataiban: az 1964-ben megjelent első kötet egyik szerzője volt. Ugyancsak egyik munkatársa volt az irodalomtörténeti bibliográfia első kötetének, amely Stoll Béla és Varga Imre mellett az ő nevével jelent meg. (*A magyar irodalomtörténet bibliográfiája 1772-ig*. Bp. 1972.) Ő elevenítette fel az ItK-ban 1962-től kezdve a kurrens irodalomtörténeti bibliográfiákat. (*Magyar irodalomtörténetírás 1962—* ItK 1963—.) Az *Irodalomtörténeti Közlemények* szerkesztői munkájában 1960-tól kezdve vett részt. A folyóiratban cikkei mellett, számos recenziója is jelent meg jelentős tudományos publikációkról. 1973-tól kezdve, bibliográfiai és könyvtörténeti érdeklődésének megfelelően került kapcsolatba a *Magyar Könyvszemle* szerkesztőségével. Dezsényi Béla halála után, 1973-ban, átmenetileg megbízott szerkesztője volt a folyóiratnak, majd 1974-től kezdve haláláig szerkesztői bizottsági tagként segítette a szerkesztés munkáját.

1977-től az ELTE Régi Magyar Tanszékének tanáraként folytatta a magyar humanizmussal kapcsolatos kutatásait, és sokat tett hallgatóinak a régi magyar irodalom iránti érdeklődése felkeltése érdekében is. Ezt, valamint a szélesebb olvasóközönség számára is készített színvonalas ismeretterjesztést szolgálták főként azok a jelentős szövegkiadványai, amelyek a — korábbi előzmények után (pl. *Magyar humanisták levelei*. Bp. 1971.; *Janus Pannonius munkái latinul és magyarul*. Bp. 1972.) — jórészt ekkor készültek. (Pl. *Régi magyar olvasókönyv*. Bp. 1977, 1985.; *Temesvári Pelbárt válogatott írásai*. Bp. 1982.; *Tar Lőrinc pokoljárása. Középkori magyar víziók*. Bp. 1985.) E szép sorozat utolsó tagja (*Mátyás király levelei 1460—1490*. Bp. 1986.) sajnos már posztumusz kiadássá vált. A halál őt is — miként oly sok kiváló kortársunkat — alkotó tevékenysége teljében ragadta el. Emlékét — tanítványain és kollégáin kívül — meg fogja őrizni a *Magyar Könyvszemle* is.

(k. gy.)

Művészi könyvkötések régen és ma. Kiállítás elmúlt korok szép kötéseiből és Szirmai János könyvkötőművész (Hollandia) modern alkotásaiból az Országos Széchényi Könyvtárban. (Budapest, 1986. december 15—1987. február 14.) A könyv a legsokrétűbb műtárgy, és így ez a művészi kötésiállítás sokféle szakember figyelmét volt hivatott felhívni. Hogy a múlt század végén a könyvkötés milyen megbecsült volt, s hogy annak nemcsak esztétikai, hanem tudománytörténeti jelentőségét is felismerték, bizonyítja az 1882-ben rendezett nagy könyvszerzési kiállítás. (Vö.: *Könyvkiállítási emlék*. Kiad. az Országos Magyar Iparművészeti Múzeum, Bp. 1882. A kiállításnak egyébként a Magyar Tudományos Akadémia palotája adott otthont, amely a francia nyelvű katalógus címében is szerepel: *Visite a l'exposition des livres au Palais de l'Académie*. Par A. de Szemere. Bp. 1882.) Ha a százéves jubileumot nem is sikerült megünnepelni, az Országos Széchényi Könyvtár új Budavári Palotájának elegáns termeiben most

alkalom nyílt arra, hogy a Magyarországon található értékes kötéseknek ne csak egy-egy fejezetét, kisebb korszakát mutassák be, hanem az egész európai és a magyar fejlődésről legalább nagy vonalakban áttekintést nyújtsanak mind a szűkebb szakmai körnek, mind a nagyobb nyilvánosságnak. Az ilyen kiállítás a könyvtáraknak a nyilvánosság előtt rejtve maradt eszmei és anyagi értékeit tárja fel. Ide kívánczik egy megjegyzés: a köteszkutatóknak fel kellene figyelni arra, hogy a levéltárakban is rejtőznek köteszeti értékek, s a remélt országos feltárás során erre is gondolni kell.

Visszakanyarodva a bevezető mondatához, a könyv egyességéhez, sajnos még ma sem magától értetődő, hogy a különböző szakemberek a könyvet egységében nézzék. A múzeumokban, ahol a kötéséért gyűjtik a könyvet, háttérbe szorul a könyv tartalma, a könyvtárakban és levéltárakban pedig nem sokat törődnek a könyv kötésével. A könyvtáraknak kötelessége lenne a kötések katalogizálása is. (Korábban a Levéltárban volt például művészettörténetés!) Ezért olyan öröndetes, hogy a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában 1969 óta folyik a történeti kötések számbavétele és kategorizálása. Az 1950-es években már volt hasonló kezdeményezés a Református Ráday Gyűjteményben, amely 1983 után folytatódott, s időközben az Egyetemi Könyvtárban is megindult. Az OSzK mostani kiállításának történeti részéhez a régi művészi kötések Rozsondai Marianne, az Akadémia Könyvtára főmunkatársa válogatta össze.

A három kiállítóterem egyikét Szirmai János, a Hollandiában tevékenykedő európai hírvé könyvkötő-művész kötései töltötték meg, a történeti kötések két teremre korlátozódtak. Ezen a viszonylag szűk téren belül is meg tudta találni Rozsondai Marianne annak lehetőségét, hogy a ma rendelkezésére álló anyagból az európai és a magyarországi kötéstörténet főbb állomásait jelezze. Mind az anyagválogatásban, mind a kiállítás módszerében követni igyekezett az elmúlt három évtized folyamán rendezett és dokumentációban hozzáférhető köteskiállítások eredményeit. Sajnálatos, hogy a háború utáni nehéz időkben nem minden köteskiállításnak volt katalógusa. Annál öröndetesebb, hogy ennek a kiállításnak jó tudományos apparátussal ellátott, aránylag részletes leírásokat tartalmazó katalógusa készülhetett.

A szűkebb szakmai vonatkozásokon túl, a kiállítás látogatói számára világosabbá vált egy-egy stíluskorszak jellegzetessége — lényegében a gótikától kezdve a szecesszióig —, amelyet néhány idevágó korabeli műtárgy (gyertyatartó, padlócsempék) bemutatása is jelzett. Az első teremben érezhetően a reneszánsz kötésekre került a hangsúly, s ezen belül is a magyar reneszánszra. A hangsúlyozott középdíszes korvinák mellett a másik három főtípust, melyekből nincs Magyarországon, Végh Gyula színes akvarelljei illusztrálták. Mindezek a korvinák előtörténetéhez és folytatásához tartozó vaknyomásos, kolostori és polgári műhelyekből származó magyar reneszánsz kötésekkel együtt kiemelten a középső vitrinekben voltak láthatók. Ezt az indokolta, hogy a magyar kötéstörténetben ez az a korszak, amely az európai kötéstörténetben stílussteremtővé vált, és a hazai szakirodalomban a legjobban feltárt.

A második teremben a XVII. századtól a XX-ig láttunk kötések, amelyek közül kiemelkedtek az erdélyi virágos, aranyozott legyeződíszes vörös bőrkötések. A barokk korszakot néhány nagyszombati kötés reprezentálta. Jó lett volna a szombathelyi Püspöki Könyvtár Herzán gyűjteményéből is egy-egy darabot kölcsönözni. A teremben a látogató figyelmét mindenekelőtt a színesen festett és aranyozott pergamenkötések vonták magukra. Jóllehet Európában másutt is készültek színes pergamenkötések, mégis joggal nevezik egy csoportjukat „debreceni kötésnek”, mert ilyen mennyiségben sehol másutt nem jöttek létre, s így teremthetett meg egy a virágos reneszánszhoz és a népművészethez egyaránt közelítő speciális református kötésfajta. Becsülendő az a hozzáértés és energia, amellyel Rozsondai Marianne a kiállított 135 emléket a tizenegy különböző gyűjteményből kiválasztotta.

Külön világba léptünk a harmadik teremben, ahol ötven könyvet borító műtárgyban gyönyörködhetünk. Szirmai János alkotásai ezek, aki 1971 óta megszállottja ennek a művészetnek. A könyv tartalmára utaló szuggesztív hatású művészi táblákkal találkoztunk itt, melyeket a művész magas színvonalú technikai tudással különböző módszerekkel és anyagokkal kivitelez. Öröndetes és tanulságos volt a magyarországi közönség számára, hogy betekintést nyerhetett egyetlen atelier bemutatásával a — sajnos kevesek számára elérhető — mai modern európai könyvkötőművészet világába.

SZEMLE

Lexikon des gesamten Buchwesens. Zweite, völlig neu bearbeitete und erweiterte Auflage. Stuttgart 1985, Anton Hiersemann.

A könyvvel kapcsolatos ismereteknek lexikon formában történő összefoglalása terén fél évszázaddal ezelőtt úttörő jelentőségű volt a Hiersemann-cég vállalkozása, amikor a *Lexikon des gesamten Buchwesens* (LGB) három kötetben közreadta. E kiadvány az évtizedek múltával egyrészt maradéktalanul elkelt, másrészt adatai részben megöregedtek. 1952 és 1956 között *Lexikon des Buchwesens* címen ugyan jelent meg egy szűkebb válogatás, amely koncepciójában más volt és kevésbé igényes.

Ilyen előzmények után vállalta a most stuttgarteri Hiersemann-cég az eredeti LGB új, teljesen átdolgozott és bővített, második kiadásnak közreadását. Céljuk a könyv előállításával, terjesztésével és befogadásával kapcsolatos mai ismeretanyagunk igényes és korszerű összefoglalása. Az elsővel szemben a második kiadás (LGB²) immár felöleli az informatika és dokumentáció területét is, sőt az érintkező részek kapcsán részben a levéltárügyre, kronológiára, diplomatikára és a periodikákra vonatkozó ismeretekre is kiterjed. Ennek tudható be, hogy az első kiadás kereken 12000 címszava immár 16000-re nőtt, jóllehet egyes területeken (pl. a városok szerinti összefoglalás, a nyomdászati szakkifejezések) erősen csökkentette igényességét az új kiadás. A korábbi címszavaknak mintegy nyolcad része így kimaradt, ami azt jelenti, hogy az új címszavak száma várhatólag mintegy 5500 lesz, míg a régieiből kb. 10500 fog maradni. Ez több mint ötvenszázalékos, vagyis igen jelentős bővítést jelent.

A régi címszavak is rendre átdolgozásra kerültek, különösen ami a megadott szakirodalmat illeti. Mind ebben, mind az újjak megírásában mintegy 400 munkatárs segíti a kiadót, ami az ötszöröse az első kiadásban résztvettekének. A mostani gárda már szélesebb nemzetközi össze-

fogásra utal, akik között magyarok is szerepelnek. A korábbival szemben most már képek is segítik az ismeretek közlését.

A nagyléptékű vállalkozás egyenként 80–80 lapból álló füzetekben lát folyamatosan napvilágot, amelyből évente három-négy megjelenésére lehet számítani. A majd összesen öt vaskos kötetből álló új lexikon közreadása tehát több mint egy évtized múltán fog befejeződni. 1985-ben az első füzet (A—Ammann) látott napvilágot, amíg a következő esztendő három füzete immár a „Bernhard” címszóig jutott el. E mostani ismeretét írójának eddig csak az első két füzet áll rendelkezésére, amely az „Athos” címszóval zárul.

Átlapozva az első 160 lapot, ezeken magyar vonatkozásokra is lehet találni. Önálló címszó eddig csupán „Apponyi, Alexander Graf” (I. 116–117.). Az „Aesop” cikkben a nyomtatott Ezópus-kiadások sorában a cikk magyar származású szerzője (Lenkey Zsuzsa) megemlíti egy-egy cseh és magyar kiadást is. Sajnos ez utóbbiba hiba csúszott: „Klausenburg (Cluj) Georg Hoffreff [így!] 1553”. Magyarul Ezópus először — Pesti Gábor fordításában — a bécsi Singrenius-nyomdában látott nyomtatásban napvilágot (RMNy 17). A megadott 1553. esztendőben a kolozsvári nyomdát nem Hoffgreff, hanem Heltai vezette, de akkor ott a nagy görög mesemondó írása nem jelent meg, hanem 1566-ban éppen Heltai Gáspár fordításában (RMNy 219). De találni magyar vonatkozást az „Admonter Riesenbibel” címszó alatt is, hiszen ezt a kimagasló értékű bibliakódexet a 13. században a csatári Sz. Péterről elnevezett kolostorban őrizték. A 15. század elején már a nevet adó Admontban, ahonnan 1937-ben került a bécsi Nationalbibliothekba. A gazdag irodalom közlése során, a magyar nyelvű *Az Admonti Biblia* (Bp. 1972) c. mű szerzőjének neve „Tünde Wehli” formában szerepel, ami arra utal, hogy a lexikon német szerkesztői nem tudták eldönteni, hogy melyik az utó- és melyik a családnév. A keresztnevet ugyanis következetesen a kezdőbetűjére

rövidítik, ahogy ez ugyanott Mezey László 1981. évi német nyelvű cikke kapcsán is történt.

Az első füzet burkolójára nyomtatott ideiglenes előszó előre is kéri a használható észrevételeknek a szerkesztősséggel történő közlésére az olvasókat. Jogos ez az önkritikus magatartás, hiszen ilyen rendkívül széles területekről és ráadásul sokszáz szerzőtől gyűjtött cikkek tökéletes egyeztetése, azonos igényességi szinten történő megjelentetése szinte megoldhatatlan feladat. Aránytalanságokat tehát így már néhány lap átnézése után is tapasztalhat az olvasó, ami azonban a kiadvány használhatóságát nem befolyásolja. A sajtóhiba ördöge is fel-felbukkan: pl. az „Áthiopien” címszóban az olvasható (31. l.), hogy Etiópia területe 122 400 négyzetkilométer, vagyis pontosan egytizede a helyes adatnak, mert a tizedespont elcsúszott.

A monumentális lexikont közreadói a könyvvel foglalkozók igen széles körének szánják. Ezek: antikváriusok, kiadók, könyvbarátok, könyvgyűjtők, könyvkereskedők, könyvtárosok, levéltárosok, szerkesztők, szerzők. Az igényes kiadványt Magyarországon is nagy haszonnal lehet forgatni, különösen amíg nem lát napvilágot a hasonló jellegű, magyar könyvlexikon.

BORSA GEDEON

Pfeiffer János—Szigeti Kilián: A veszprémi székesegyház zenéjének története. (Dissertationes Hungaricae ex historia Ecclesiae VI.) München 1985. 1943 1. és 15 melléklet

A posztumusz munka szerzői szerencsésen kiegészítették egymást: Pfeiffer János (1897–1983), a fáradhatatlan kutató, forrásközlő és szervező szövetkezett a zene- és orgonatorténét kiváló művelőjével, Szigeti Kiliánnal (1913–1981), s a Pfeiffer János által nagy alapossággal összegyűjtött, döntően 18–20. századi, jobbára ismeretlen forrásanyag formát és távlatot kapott Szigeti Kilián nagyívű feldolgozásában. Együttműködésük nyomán jelentékeny munkával gazdagodott zene-, egyház- és helytörténeti irodalmunk. Szép kiállítású könyvük legfőbb értéke a székesegyház 18–20. századi zenei életének rendkívül adatgazdag bemutatása. A feltárt levéltári forrásanyag feldolgozása számos új eredményt hozott és remélhetőleg további kutatásokra ösztönöz. Az értékes munka megjelentetéséért köszönet illeti Adriányi Gábort, a sorozat gondos szerkesztőjét és mindenesét, továbbá mindazokat, akik az 1980-ban lezárt kéziratot napvilágra segítették.

A kötet a veszprémi székesegyház csaknem tíz évszázados zenei múltjáról szól. Szigeti Kiliánnak a formába öntéskor komoly nehézséggel, objektív adottsággal kellett szembenéznie. A 18–20. század lebilincselő adatgazdagsága mellett a török kori székesegyházi zenei élet teljes hiányával és a középkor sovány anyagával kellett számolnia. Az utóbbit a káptalani iskolára vonatkozó adatok, az éneklőkanonokok és helyetteseik névsora, a székesegyházi könyvtár 15. századi katalógusának liturgikus könyvei, pontosabban annak egyetlen ismert darabja, a Szigeti által korábban azonosított Meskó püspök-féle 14. századi Pontificale (OSzK Cod. Lat. 317), továbbá a pályáját Veszprémben kezdő Lukács egri nagyprépost adományából származó és csaknem teljesen megsemmisült 1489. évi Missale és az 1469. évi orgonaépítésről tájékoztató oklevél alkotta. Ilyen körülmények között érthető módon Szigeti Kiliánnak az volt a célja, hogy szélesítse ezt a gyér középkori forrásanyagot, a Meskó-féle egyetlen veszprémi liturgikus kódex mellé újabbakat is bevonjon vizsgálódása körébe. Szigeti két munkával az általa veszprémi eredetűnek tekintett Pray-kódexszel és egy Missaléval (OSzK Cod. Lat. 94) gyarapította forrásanyagát, s a Pray-kódexet állította a veszprémi székesegyház középkori zenei életének középpontjába. Ily módon a kötet kardinális kérdésévé vált a Pray-kódex veszprémi eredete, hiszen különben a Pray-kódex alapján készült, oktatásra, hangjegyzésre és éneklésre vonatkozó részeknek nincsen helyük Veszprém zenei múltjában.

A kérdés megvizsgálása a jelen folyóiratba tartozik. Annál is inkább, mert Szigeti Kilián a kötetben (21. lap 46. jegyzet) olyan tanulmányára hivatkozik, amelynek várható megjelenési helyét a *Magyar Könyvszemle* 1981. évfolyamában és a *Slovenská Archivistika* folyóiratban jelölte meg. A *Pray-kódex újabb vizsgálata* című dolgozata azonban mind ez ideig sem a magyar, sem a szlovák folyóiratban nem jelent meg. Lehetséges, hogy a sajnálatosan hirtelen jött halál Szigeti Kiliánt megakadályozta kézírata végleges formába öntésében, leadásában, s az a hagyatékában maradt. De az is elképzelhető, hogy tanulmánya lappang valahol. Bár sem a kéziratot, sem sorsát nem ismerem, tartalmáról ugyanez nem mondható el; lényegi mondanivalója ott található a kötetben.

Mezey László felfogásával szemben Szigeti Ernyey József és Peter Ratkoš nézetét követve és továbbfejlesztve a veszprémi káptalani iskola tankönyvének, illetve jegyzetének tartja a Pray-kódexet. Veszprémi eredete mellett három szinten érvel: Veszprém város Gutheil Jenő által megraj-

zolt topográfijával, a halálozási bejegyzések részbeni megfejtésével és liturgikus sajátosságokkal véli állítását alátámasztani. Nézzük sorba ezeket az érveket.

1. Való igaz, hogy a középkori Veszprémben volt Keresztelő Szent Jánosról, illetve Szent Margitról elnevezett plébániatemplom, és az előbbihez Szűz Mária tiszteletére emelt kápolna is csatlakozott. Nem tekintve 12. századi létezésük igazolásának nehézségeit, annak semmi nyoma, hogy a Keresztelő Szent János-egyháznak kettős patrocíniuma, János és Szűz Mária védőszentje lett volna, és Szent Kereszt-oltár állott volna benne. Az viszont tény, hogy a székesegyházban volt ilyen oltár. Semmivel sem igazolható, hogy a káptalant és a híveket érintő szertartások nem a székesegyházban, hanem a Keresztelő Szent János-templomban zajlottak le. Ez a templom, miként Gutheil nézetével szemben korábban kimutattam (Századok 113/1979, 551), nem a várbán, vagyis a székesegyház közelében, hanem a városban, annak káptalani területén, a templom védőszentjéről elnevezett Szentiván városrészben állt. Az is biztos, hogy ennek a plébániatemplomnak nem volt olyan kapcsolata a főesperessel, mint Szigeti külföldi analógiák alapján gondolta. A várbán a székesegyházon kívül a Mindszentekről elnevezett és a katedrálisnál jóval kisebb egyház létezett, melynek prépostja a székesegyházi főesperessel volt azonos.

2. A halálozási és egyéb bejegyzésekben szereplő ismeretlen személyek azonosítása önkényes; Szigeti az azonos személynevek viselőit tértől és időtől függetlenül egyetlen személynek tekintette. Közülük senki sem köthető a veszprémi székesegyházhoz. Nezda 12. század végi veszprémi örkanonokságának sincs semmi alapja. A 12. század végén a veszprémi örkanonokok nevét 1181-ből és 1192-ből ismerjük, s egyiküket sem hívták így, miként a kövekezők, az 1207-ben, illetve 1214-ben említett veszprémi custos sem ezt a nevet viselte (Wenzel I. 76, Fejér II. 279, Wenzel VI. 320, Hazai Okmánytár V. 6.). A vélt örkanonokkal kapcsolatba hozott Somogy megyei Nezda település sem volt a káptalan birtoka.

3. Szent Gellért július 26-i ünnepének szereplése a Pray-kódexben azon az alapon nem tekinthető veszprémi liturgikus sajátosságnak, hogy Gellért Bakonybélben is tartózkodott, a veszprémi egyházmegyében halt vértanúhalált, és ugyanitt templomot építettek tiszteletére, továbbá a veszprémi egyházmegyében fekvő Székesfehérvárott készült a Codex Albensis Szent Gellért antifoniája.

Végeredményben Szigeti Kilián érveivel és módszerével nem igazolható a Pray-kódex veszprémi eredete, következésképpen a vele való rokonság okán ide kapcsolt Missaléé sem. Bármennyire is sajnáljuk, a Pray-kódex és a tartalmára épülő fejtegetések nem tartoznak Veszprém középkori történetébe.

SOLYMOSI LÁSZLÓ

Memoria. Der geschichtliche Zeugniswert des liturgischen Gedenkens im Mittelalter. Hrsg. v. Karl SCHMID-Joachim WOLLASCH. München, 1984. 786 p., 30 t. (Münstersche Mittelalter-Schriften, Bd. 48.)

Münsterben még 1980 májusában tartották meg a jelen tanulmánykötet alapját képező konferenciát *Memoria. A liturgikus megemlékezés történeti forrásértéke a középkorban* címmel. A már hagyományosnak tekinthető münsteri konferencián ezúttal is a téma valóban legjobb európai kutatói gyűltek egybe és összegyűjtött, kibővített dolgozataik az egyházi megemlékezés kérdéskörének alapvető kézikönyvévé váltak a megjelenése óta eltelt idő alatt. A kötet nemcsak szerzői, hanem terjedelme miatt is figyelemre méltó, annak ellenére, hogy számos tanulmány már korábban megjelent (így A. Angenendt: *Missae specialis. Zugleich ein Beitrag zur Entstehung der Privatmesse*, M. Borgolte: *Freigelassene im Dienst der Memoria. Kulturtradition und Kultwandel zwischen Antike und Mittelalter* — Frühmittelalterliche Studien 17, 1983; H. Wischermann: *Grabmal, Grabdenkmal und Memoria im Mittelalter* — Berichte u. Forschungen z. Kunstgeschichte 5.).

A kötet bevezetője joggal tekinti a szerzők megközelítési módját interdiszciplinárisnak, a tanulmányok átfogják az anyagi és szellemi kultúra kapcsolódó területeit az íráskultúrától, a jog- és liturgiátörténeten át az építészet, festészet és emlékműszobrászat emléktáráig. Ez érthető is, hiszen egy, az egész társadalmat átfogó társadalmi jelenséget kutatnak, a liturgiához kapcsolódó megemlékezés, amely az egyház szintjén az Istenhitben összefogta az élőket és holtakat, mint a fogadalmi mise titulusa is mutatja: „pro salute vivorum et mortuorum”. A megemlékezésben való részesedés az egyén társadalmi helyzetét szempontjából sem volt közömbös, kizárása — excommunicálása — megfoszthatta attól, hogy az idők végezetéig — a feltámadásig — az adott egyházi közösség tagja maradhasson. Miként egy Karo-

ling-kori zsinat megfogalmazta: a püspökök, klerikusok a kiközösítettek részére „nec post mortem in memoria eius nec scriptum nec oblationes pro illo offerre in ecclesia catholica non debent nec suas elemosinas recipere” (idézi Wollasch tanulmányában, 215. p.). A megemlékezésnek tehát két pillére volt: az írásbeliség és a bemutatott áldozat.

Eckhard Freise a megemlékezés kalendáriumi és annalisztikus formáit tekinti át – figyelemmel arra, hogy a liturgikus és történeti megemlékezés feljegyzései mennyire elválaszthatatlanok egymástól. Az elhunytak, illetve az egyház jótévői neveinek lejegyzésére a *computus temporum* különféle formái kínálták magukat (húsvét-táblákhoz, éves naptárakhoz, marylógiumokhoz kapcsolódva stb.). A *circults anni liturgikus* célból lejegyzett névsoraihoz sokszor történeti jellegű feljegyzések is csatlakoztak, mindaz, amit a feladattal megbízott armarius érdemesnek talált a feledéstől való megmentésre. A *computus* és *memoria* kapcsolatára Gervasius Cantuariensis szemléletesen utal: „autem annos Incarnationis Domini annorumque menses computat et kalendas, actus etiam regum et principum quae in ipsis eveniunt breviter edocet, eventus autem portenta vel miracula commemorat”, id. 477. p. (Utalhatunk ezzel kapcsolatban hazai kódexeink hasonló tartalmú műfaji változatosságára, nem utolsósorban a Pray-kódex igen gazdag *computus* és *annales* anyagára.) Érdekes adatokat találunk a feljegyzések lejegyzésének technikájára, pl.: „In libro iugiter scedula dependeat, in qua cum plumbo notentur obitus illustrium virorum”, id. 506. p. Imponálóan adatgazdag tanulmányában közben bemutatja és értékeli a 11. századi regensburgi annalisztikát, Otloh st. emmerami szerzetes írói és kódexmásolói működését, néhány *officia capituli* kéziratot, az ellwangeri *Lectionarium*ot, a salzburgi „*Liber memorialist*”, a fuldai és lorschei *necrologium*ok és *annales*ek viszonyát, Willibrord kalendáriumát, a személyes jellegű megemlékező bejegyzéseket (Heinricus Autisiodorensis) stb.

A megemlékezést biztosító – *pro remedio/com-memorazione animae* – adományokat vizsgálja Michael Borgolte a st. galleni okleveles anyagban, pontosabban a St. Gallenben fennmaradt oklevelekben. A tradíciós könyvekkel azonos tartalmú okleveleket, a *benefactores* adományait és végső soron emlékét megőrzendő tartották meg, amit a szerzetesek évről évre – *debita retributió*ként – megemlékezésükkel háláltak meg. Az apátság birodalmi állása, szent ereklyéinek tekintélye és befolyása a fennhatósága alá tartozó saját egyházakban és kápolnáknak is megfelelő garancia volt az adakozók kéréseinek a jövőbeli teljesítésére. A

legérdekesebb feladat elvégzése szazonban még a jövő kutatóira vár: a st. galleni *fraternitás* könyveinek (*Verbrüderungsbuch*) és az okleveles anyagban előforduló nevek egybevetése, ami mennyiségileg is jelentős adattal világítaná meg a középkori liturgikus megemlékezés gyakorlatát.

Joachim Wollasch a *fraternitas*okat, mint a középkori életforma lényeges elemét vizsgálja. A 8. századtól követi nyomon működésüket 12. századi virágzásukig. Ekkorra már egész Európát behálózták, maguk közé vonva egyházi, világi tagokat, egyházi szervezeteket. Cluny szerepe kiemelkedő e téren, II. Henrik császár is csatlakozott a cluny-i *fraternitáshoz*. A Henrik által kezdeményezett dortmundi szövetség (*Totenbuch*) 1005-ben halál esetére rögzítette a résztvevők számára a liturgikus megemlékezést, valamint abból az alkalomból a szegények megsegélyezését. Míg a Cluny által létesített *fraternitások*ban egyházipolitikai célokat is felfedezhetünk, addig Henriknél az említett példánál a szász ellenzék megnyerésére tett kísérletet is valószínűsíteni lehet.

Herbert Edward John Cowdrey a *fraternitások* jogi problémáit veszi számba. Vizsgálja a szerződések érvényesülését a monostorok közötti viszályokban, a szerzetesek vendégjogával, az anyagi jellegű problémák esetén nyújtott segítséggel, az apátok jogaival, a vizitációk, közös tanácskozások gyakorlatával kapcsolatban. Johann Authenrieth a Bodensee környéki kolostrok *fraternitásai* megmaradt könyveinek nyújtja paleográfiai-kodikológiai elemzését.

Jean-Loup Lemaître a *liber capituli* műfaját elemzi franciaországi példák alapján. Tartalma rendszerint *martyrologium*, *regula*, *lectionarium* (perikópák), *necrologium*. Táblázatokkal szemlélteti a *martyrologium*ok és *necrologium*ok *computus* és történeti jellegű összetevőinek arányát, a használt *martyrologium*ok fajtáit, a szerzetesi és kanonoki könyvtárakban a *liber capituli* és a *martyrologium-necrologium* összekapcsolódásának gyakoriságát (legmagasabb a világi kanonokoknál). Jean Vezin a műfaj datálási és lokalizálási nehézségeivel foglalkozik. Dietrich Poock a cluny-i *necrologium-irodalom* terminusai elemzésével vázolja fel a hagyományozás fejlődését.

A liturgikus megemlékezésről levont műfaj-történeti tanulságokat két tanulmány (Gerd Althoff: *Beobachtungen zum liudolfingisch-ottonischen Gedenkwesen* és K. Schmid: *Die Sorge der Salier um ihre Memoria*) az Ottók és Száliak *dinasztikus* hagyományörzése gyakorlatával szembeníti. Kibontakozik az uralkodói adományok célzatossága, az uralkodóért és a birodalomért mondott imádsá-

gok, könyörgések biztosításának igénye. Különösen érdekes az Ottók dinasztikus hagyománya, amely nemcsak a genealógiai érdekű bejegyzéseket tartotta számon, hanem a birodalmukat megalapozó magyarok elleni két nagy győzelmük emlékét is megörökítette necrologiumaikban (933 Merseburg, 955 Augsburg). Ezzel kapcsolatban Widukind maga is megjegyezte, hogy Henrik a korábban a magyaroknak fizetett adót Isten tiszteletére és a szegények megsegélyezésére fordította. Ezzel az évenkénti megemlékezéssel a győzelmek a dinasztikus történeti tudat, legitimitás biztosítóikává váltak.

Az említetteken kívül F. Ohly, B. Tellenbach szélesebb horizontú tanulmányai, B. Kötting (*Die*

Tradition der Grabkirche), A. Angenendt (*Theologie und Liturgie der mittelalterlichen Totenmemoria*), St. Sonderegger (*Personennamen des Mittelalters. Von Sinn ihrer Erforschung*), R. Kroos (*Grabbräuche-Grabbilder*), W. Sauerländer—J. Wollasch (*Stiftergedenken und Stifterfiguren in Naumburg*), O. G. Oexle (*Memoria und Memorialbild*) és K. Schmid (*Andacht und Stift. Zur Grabmalplanung Kaiser Maximilians I.*) munkái teszik teljesebbé a kötet tematikáját, igazolva a liturgia, jogbiztosítás, történeti emlékezet és tudat, egyházi és politikai legitimitásigény szoros összefonódását.

VESZPRÉMY LÁSZLÓ

IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK

**A Magyar Tudományos Akadémia
Irodalomtudományi Intézetének folyóirata**

Felelős szerkesztő: Komlós Tibor

Magyar irodalomtörténeti, új szempontokat érvényesítő elvi, történeti, esztétikai elemző dolgozatokat közöl, kiadatlan dokumentumokat publikál. Figyelemmel kíséri a magyar irodalomtörténettel foglalkozó kiadványokat, beleértve a külföldön megjelenteket is. Számot ad az Intézetben folyó kutatásokról.

Alapítva: 1891

Magyar nyelven, angol, francia és orosz összefoglalókkal

Megjelenik évente 1 kötet, 6 füzetben

Évi előfizetési díja: 150,- Ft

Előfizethető a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR)

Budapest, József nádor tér 1. 1900

Pénzforgalmi jelzőszám: 215-96162

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda főigazgatója

Műszaki szerkesztő: Sándor István

A kézirat a nyomdába érkezett: 1986 december 8. Terjedelem: 7,70 (A/5 ív)
87.16212 Akadémiai Kiadó és Nyomda, Budapest. — Felelős vezető: Hazai György

TARTALOM

<i>Bakó Dorottya</i> : Káldy György élete és művei	73
<i>Sipos Gábor</i> : Misztótfalusi Kis Miklós betűhagyatéka a kolozsvári református nyomdáknban	88
<i>Heverdle László</i> : A Martinovics páholy és a Világ	102

K Ö Z L E M É N Y E K

<i>Gömöri György</i> : Ismeretlen Szenci Molnár nyomtatvány 1617-ből („Az utolsó ítéletről”)	119
<i>Indali György</i> : A kassai akadémiai nyomdájának könyvkereskedelmi jegyzékei .	122
<i>Gyárfás Ágnes</i> : Bárány Péter magyar Pszichológiájának szószeredete	126
<i>Fehér Katalin</i> : Cserey Farkas pedagógiai művének korabeli visszhangja	137
<i>Klein Róbert</i> : Az Országos Színészeti Tanoda könyvtárának megalakulása	140
<i>Tóth András</i> : Jelzetátszámozás az Egyetemi Könyvtár kéziratára „G” szakában ..	144
<i>Varga Sándor</i> : Kiegészítések a „Petrik 1712—1860” kiadástörténetéhez	146
<i>Lengyel András</i> : Az 1938. évi sajtótörvény tervezete és József Attila	150

FIGYELŐ

<i>(k. gy.)</i> : V. Kovács Sándor (1931—1987)	153
<i>Sz. Koroknay Éva</i> : Művészi könyvkötések régen és ma	153

S Z E M L E

Lexikon des gesamten Buchwesens. 2., völlig neu bearbeitete und erweiterte Auflage. Stuttgart, 1985. (<i>Borsa Gedeon</i>)	155
Pfeiffer János—Szigeti Kilián: A veszprémi székesegyház zenéjének története. München, 1985. (<i>Solymosi László</i>)	156
Memoria. Der geschichtliche Zeugniswert des liturgischen Gedenkens im Mittelalter. München, 1984. (<i>Veszprémy László</i>)	157

SOMMAIRE

<i>Bakó, Dorottya</i> : La vie et les oeuvres de György Káldi	73
<i>Sipos, Gábor</i> : L'héritage de caractères de Miklós Misztótfalusi Kis dans les imprimeries calvinistes de Kolozsvár	88
<i>Heverdle, László</i> : La loge Martinovics et la revue Világ (Monde)	102

CONTRIBUTIONS HISTORIQUES

<i>Gömöri, György</i> : Une traduction de poème inconnue de 'Szenci Molnár de 1617 («Sur le Jugement dernier»)	119
<i>Indali, György</i> : Les listes du commerce des livres de l'imprimerie de l'académie de Kassa	122
<i>Gyárjás, Ágnes</i> : Le vocabulaire de la Psychologie hongroise de Péter Bárány	126
<i>Fehér, Katalin</i> : Sur l'édition et sur l'écho de l'ouvrage pédagogique de Farkas Cserei (1806)	137
<i>Klein, Róbert</i> : La formation de la bibliothèque de l'École Nationale de Théâtre (Országos Színészeti Tanoda)	140
<i>Tóth, András</i> : Des changements de numérotation dans la section «G» de la collection des manuscrits de la Bibliothèque de l'Université	144
<i>Varga, Sándor</i> : Suppléments à l'histoire de l'édition de la bibliographie «Petrik 1712—1860»	146
<i>Lengyel, András</i> : Le projet de la loi sur la presse de 1938 et Attila József ...	150

CHRONIQUE

<i>(k., gy.)</i> : Sándor V. Kovács (1931—1987)	153
<i>Koroknay, Éva, Sz.</i> : Une exposition der livres	153

REVUE

<i>Lexikon des gesamten Buchwesens. 2., völlig neu bearbeitete und erweiterte Auflage. Stuttgart, 1985. (Borsa, Gedeon)</i>	155
<i>Pfeiffer, János—Szigeti, Kilián</i> : A veszprémi székesegyház zenéjének története. (L'histoire de la musique de la cathédrale de Veszprém.) München, 1985. (<i>Solymosi, László</i>)	156
<i>Memoria. Der geschichtliche Zeugniswert des literarischen Gedenkens im Mittelalter. München, 1984. (Veszprémy, László)</i>	157

170

MAGYAR KÖNYV- SZEMLE

KÖNYV-ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRAT

REVUE POUR L'HISTOIRE
DU LIVRE ET DE LA PRESSE

103. évfolyam

1987

3

AKADEMIAI KIADÓ

BUDAPEST

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA REVUE DEL'ACADÉMIE HONGROISE

I. OSZTÁLYÁNAK KÖNYV-

DES SCIENCES POUR L'HISTOIRE

ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI FOLYÓIRATA

DU LIVRE ET DE LA PRESSE

103. ÉVF. 1987/3. sz.

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG — COMITÉ DE RÉDACTION

KÓKAY GYÖRGY
(felelős szerkesztő)

HAVASI ZOLTÁN
(társzerkesztő)

FÜLÖP GÉZA
NAGY LÁSZLÓ
REJTŐ ISTVÁN
TARNAI ANDOR

SZERKESZTŐSÉG — RÉDACTION

1118 Budapest, Ménesi út 11—13.

Megjelenik negyedévenként

Trimestrielle

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in HISTORICAL ABSTRACTS and/or AMERICA: HISTORY AND LIFE.

*

Terjeszti a Magyar Posta. Elfizethető bármely postahivatalnál, a Posta hírlaptüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) 1900, Budapest V., József nádor tér 1., közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR 215—96 162 pénzforgalmi jelzőszámára. Elfizetési díj: 128 Ft. Elfizethető és példányonként megvásárolható az Akadémiai Kiadónál, 1054 Bp. V., Alkotmány u. 21. Tel.: 111-010 (pénzforgalmi jelzőszám 215—11 488), az Akadémiai Kiadó *Stúdium* (1368 Budapest, Váci utca 22., tel.: 185—881), és a *Magiszter* (1052 Budapest, Városház utca 1., tel.: 382—440) könyvesboltjaiban.

A szerkesztőség legfeljebb 1 ív terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszoveg után). A tanulmányok rovatba szánt cikkhez 1 oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk. Különlenyomatok (legkevesebb 100 példány) a Kiadóhoz címzett, de a szerkesztőséghez eljuttatott levélben rendelhetők, a korrektúra visszaküldésével egy időben.

A jezsuiták történeti forrásgyűjtésének kezdetei Magyarországon

Szakirodalmunk Hevenesi Gábor személyéhez kapcsolja a jezsuiták történeti forrásgyűjtésének megindítását, tervezetének kidolgozását.¹ Érvvel, főleg pedig adattal nem igazolt közhely az is, hogy „Hevenesi az egyháztörténeti kutatás szükségességéről először Kollonich érseket győzte meg”.²

A kérdéssel foglalkozva meglepetéssel tapasztaltuk, hogy az eddig egyedüli forrásként idézni szokott *Modus* mellett más egykorú tervezet és különböző feljegyzések is fennmaradtak, s ezeket kutatóink nem vették figyelembe, holott a budapesti Egyetemi Könyvtár nyomtatásban megjelent katalógusa már a század elején jelezte létüket.³

Valamennyi előkerült forrás a Kaprinai-gyűjteményben maradt fenn. A *Modus* a B 42. jelzetű kötetben, jóval a feltételezett keletkezés utáni másolatban; a többi részben Hevenesi kézírásával, de mindegyik a keletkezés idejéből, a B 72. jelzetű kötetben.

Új forrásaink az alábbiak:

1. Hevenesi Gábor jegyzetei a *Modus* egyes fejezeteihez (pp. 422–423, 420, 574, 416) és a *Projectum* plébániákra vonatkozó kérdéseire (p. 417), céduláscskákra írva. Közlésük a jelen felsorolás sorrendjében történik.

2. A *Modus* egy nem végleges változatához fűzött megjegyzések, fejezetenként (pp. 414–415). E feljegyzéseket a *Modus* ma ismert változatának elkészítésekor felhasználták.⁴

3. A *Modus* egy fejezetének kidolgozása, ismeretlen személytől. (*Puncta civitatum et arcium* — p. 428.)

¹ HÓMAN Bálint: *Tudományos történetírásunk megalapítása a XVIII. században*. Székfoglaló. Bp., 1920. (A Szent István Akadémia Történelmi- Jog- és Társadalomtudományi Osztályának felolvasásai, 1. kötet, 5. szám.) — Uő: *A forráskutatás és forráskritika története*. Bp., 1925. (*A magyar történettudomány kézikönyve*, 1. kötet, 3/a. füzet.) — Uő: *Kishevesi Hevenesi Gábor (A magyar történeti forráskutatás úttörője)*. In: Emlékkönyv dr. gróf Klebelsberg Kunó negyedszázados kultúrpolitikai működésének emlékére. Bp., 1925, 453–462. — HÖLVÉNYI György: *Hevenesi Gábor útmutatásai a történeti forrásanyag gyűjtéséhez*. [A *Modus* közlésével.] In: Az Egyetemi Könyvtár évkönyve 6. Bp., 1972, 147–152. — Uő: *A magyar jezsuita történetírók és a jezsuita rend*. In: MKsz 1974, 232–248. — VÁSÁRY István: *A jezsuita Cseles Márton és a Julianus-jelentés*. In: Középkori kútfőink kritikus kérdései. Szerk. HORVÁTH János és SZÉKELY György. Bp., 1974, 261–275.

² *A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig*. Szerk. KLANICZAY Tibor. Bp., 1964, 410–411. — KOSÁRY Domokos: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. Bp., 1980, 145.

³ *Catologus manuseriptorum bibliothecae regiae Universitatis Budapestinensis. Tom. II. Pars III.* Bp., 1907, 698–699.

⁴ A *Modus* szövegét közölte HÖLVÉNYI György. Ld. az 1. sz. jegyzetet. Teljes címe: *Modus materiae conquirendae pro annalibus ecclesiasticis Regni Hungariae continuandis, a Gabriele Hevenesi S. J. compositus, et typis datus.*

4. *Projectum*. Kész tervezet. A szerző és a másoló ismeretlen (pp. 583–586).

5. *Propositio*. A magyarországi egyháztörténet megírásáról.⁵ A 2. számon említett megjegyzésekkel azonos kéz írásával (pp. 604–605).

Az nyilvánvaló, hogy az Inchofer Menyhért által kezdeményezett kutatások⁶ folytatásáról és külföldi példákat szem előtt tartó kezdeményezésről van szó. Az 1688-ban megalakult Collegium Historicum Imperiale, amelyre egyik szövegünk hivatkozik, fő feladatának a német történelem annalsztikus feldolgozását tartotta. Bécsben Lessing fejtette ki az uralkodónak és környezetének, hogy a Collegium működése, forráskiadásai a jelen politikai és államjogi kérdések megválaszolásához nagyon fontosak volnának. A tagok közé azonban katolikusokat nem sikerült beszervezni, pedig az elnökké választott Hiob Ludolf és Christianus Franciscus Paullini a jezsuiták kivételével őket is próbálták megnyerni az ügynek.⁷

A *Projectum* végső megfogalmazója jezsuita. Hevenesi Gábor nehezen olvasható feljegyzése (1. szám, Parochiae) azt bizonyítja, hogy e terv sem független tőle. A *Modushoz* hasonlóan azzal kezdődik, hogy három forrásból lehet anyagot gyűjteni: kiadott könyvekből, kéziratokból (ide sorolva a feliratokat is) és a hagyományból. Különösen a kéziratoknál időz hosszan, felsorolva a szóba jöhető köz- és magánlevéltárakat, figyelmét kiterjesztve arra a tényre, hogy az ország zavaros történelme miatt sok anyag külföldre, főleg a szomszédos országokba került. A szisztematikus számbavétel a vatikáni levéltártól és az országos intézmények levéltáraitól a családi és plébániai levéltárakig terjed. A tradíció számbavételét szintén helyesli, s tippet ad annak gyűjtéséhez. Mindezek után felteszi a kérdést: kiktől lehet várni az óhajtott anyagot.

Aztán következnek a célba vett intézmények levéltárainak vezetőihez intézendő kérdések (nr. 8—15): a vatikáni levéltárhoz, a magyar kancellária levéltárához, a káptalanok és konventek levéltáraihoz (az utóbbiak saját történetükre vonatkozó kérdéseket is kapnak). Külön kérdésekkel közelítendő meg az egyházi levéltárak. Önálló fejezet foglalkozik a canonica visitatiókat folytató fősperesekkel, a plébániákon található iratokkal és a családi levéltárak vizsgálóival.

A *Propositio* és a *Modus* előzményéhez való hozzászólás (5. és 2. sz.) azonos kéztől származik. Azonos személy szólott hozzá a készülő adatgyűjtési tervezethez és — a Collegium Historicum Imperiale céljait kifejtő *Propositio* ismeretében — a magyarországi egyháztörténet megírásának módjához.

Kronologikus legyen a mű, amennyire lehet, akár a pápák, akár a magyar királyok szerint. A részletkérdésekben is mindenütt hangsúlyozza a *Propositio* szerzője a történetiséget, az időrend figyelembevételét. Például szól az intézményekről

⁵ A *Propositio* nem címe a közölt hozzászólásnak, csak hivatkozás a hozzászólás előtt a Collegium Historicum Imperiale kiadott tervezetének címére. Az egyszerűség kedvéért a teljes 5. számon közölt részt jelöljük vele.

⁶ INCHOFER, Melchior: *Annales ecclesiastici regni Hungariae*. Tom. I. Romae, 1664. A mű 1059-ig jut el az események leírásában. A második, kéziratban maradt kötet az 1059–1109 közötti időkört öleli fel. Vö: DUMMERTH Dezső: *Inchofer Menyhért küzdelmei és tragédiája Rómában. A magyar forráskritikai történetírás megszületése és a Jézus Társaság meghátsult reformja*. In: Filológiai Közöny 1966, 191–210.

⁷ A kérdésről részletesebben l. SZELESTEI N. László: *Irodalom- és tudományszervezés a 18. századi Magyarországon*. Kandidátusi értekezés, 1986. Kézirat. 12–15. Ugyanitt a jezsuita történeti forrásgyűjtésről is részletesebben szólunk, a forrásokat azonban nem közöljük.

(püspökségek, prépostságok, apátságok), a katolikus hit védőiről, a kolostorokról, neves személyekről, a szentek tiszteletéről, a hitet is érintő közjogi kérdésekről, áhítatgyakorlatokról, szobrokról és képekről, csodákról, iskolákról és szeretetintézményekről stb. Többnyire nemcsak az anyag csoportosításához, hanem gyűjtéséhez is ad szempontokat.

Az adatgyűjtési tervezethez való hozzászólás (2. sz.) fejezetei hűen követik a *Modus* felépítését, végső megjegyzésében pedig a tervezetbe be nem illeszthető, részben polgári történetíráshoz tartozó adatok gyűjtésére hívja fel a figyelmet. A *Modusszal* való összevetésből egyértelmű, hogy az általunk ismeretlen javaslattevő a *Modus* olyan előzményéhez szólt hozzá, mely már a ma ismert elrendezésben állott.

Valószínű, hogy a *Modus* megfogalmazójának (hihetően Hevenes Gábornak) mások véleménye is rendelkezésére állt. Ezek közül maradhatott fenn a 3. számon közölt feljegyzés.

* * *

Az 1686-ban bíborossá kinevezett győri püspök, Kollonich Lipót, aki a magyarországi közigazgatási reformok kidolgozására rendelt bizottság elnökeként 1688—1689-ben tervezetet terjesztett elő a felszabadított magyarországi területek berendezésére,⁸ minden bizonnyal ismerte a Collegium Historicum Imperiale ügyeit. Győri levéltárosa, Telekesi István kanonok éppen 1688-ban fejezte be az egyházmegye történetének megírását és a káptalani levéltár rendezését.⁹ Kollonich nyilvánvalóan tudta, és lehetetlenség volt nem éreznie mindennapi munkája során, hogy a magyarországi katolicizmus megszilárdításának egyik fontos módja az, ha birtokigazolások révén sikerül az egyházmegyét és a szerzetesrendeket kedvező helyzetbe hozni. Ehhez viszont komoly történeti munkálatokat kellett végezteni.

Magyarországon e munkák elvégzésére a kormánzatnak — néhány kivételtől eltekintve — szinte csak jezsuiták álltak rendelkezésre. A központi irányítású rend megfelelő számú és felkészültségű személlyel rendelkezett. Rendházai, rezidenciái, az általuk fenntartott iskolák révén, vagy csak mint missziós területre figyelve, jelen voltak az egész országban. Mint hitterjesztőknek fel kellett mérniük a rájuk váró feladatokat, meg kellett ismerniük a missziós területeken uralkodó viszonyokat, az ottani felekezetek helyzetét.

A központi intézményekben (pl. a magyar kamaránál) lévő hivatalnokok e munka elvégzésére kevesen lettek volna, s néhány kivételtől eltekintve képzettségük színvonala sem volt megfelelő. Aztán meg valószínű, hogy a bécsi kormányzat, s maga Kollonich is, jobban bízhatott az osztrák jezsuita tartományban élő szerzetesekben, akik szervezetenként mintegy példaként szolgálhattak a központi elképzeléseknek. Kollonichék az Einrichtungswerkben (1689) Magyarországot az örökös tartományok közé akarták beilleszteni. A kamarai tisztviselők aktív részvételére már csak azért sem lehetett gondolni, mert a felszabadított gazdátlan birtoktestek nem a magyar kamara fennhatósága alá kerültek, hanem a bécsi udvari kamaráé alá, s az értékesítette ezeket.¹⁰

⁸ A tervezet: *Einrichtungswerk des Königreichs Ungarn*. Rövidített, a császár számára készített változatát kiadta Theodor MAYER (*Verwaltungsreform in Ungarn nach der Türkenzeit*, Sigmaringen, 1980², 90—135.).

⁹ SZABADY Béla: *Telekesi István egri püspök, a győri egyházmegye történetírója*. In: Győri Szemle 1941, 1—17, 50—61, 129—142.

¹⁰ Erről és a birtokigazolásokról l. NAGY István: *A magyar kamara, 1686—1848*. Bp., 1971, 29.

A felszabadított magyarországi területek történeti forrásainak összegyűjtésére a központi kormányzatnak nagyobb szüksége volt, mint a birodalom más területeire. Hogy ezen igény felmerülése és a történeti forrásanyag-gyűjtés hogyan függnek össze és hozzáköthető-e egyetlen személyhez (pl. Kollonich Lipóthoz, Szentiványi Mártonhoz, Hevenes Gáborhoz vagy esetleg máshoz), mai ismereteink alapján nem tudjuk eldönteni. Annyi bizonyos, hogy a források közt bemutatott *Projectum* az igény felmerülésén túl van már, átgondolt tervezet a forráshelyek rendszeres számbavételére, s jezsuita szerző műve. Hevenes szerzőségét nem tartjuk valószínűnek.¹¹ Czeles Márton nem, vagy nem csak a *Modus*, hanem inkább a *Projectum* (esetleg előzménye) alapján kezdett hozzá római forrásanyag-gyűjtéséhez. 1693. június 17-én érkezett Rómába magyar gyóntatónak s hat évi kinntartózkodás után, 1699. június 11-én indult haza. A gyóntatást csak 1694 húsvétján kezdte meg.¹² Bizonyára nem véletlen az, hogy éppen őt küldték Rómába, arról azonban, hogy Kollonichnak, vagy Hevenesinek volt-e köze hozzá, nem tudjuk.¹³

Czeles római tartózkodása a fentiek alapján nem nyújt kronológiai fogódzót a Hevenes-féle *Modus* keletkezéséhez, azaz létrejöttét nem feltétlenül kell Czeles Rómába küldése előttre helyezni. Szentiványi Márton történeti műveinek megjelenése (1699—1700) előtt nem valószínű, hogy végleges változatban készen volt. Nyomtatásban való megjelenését sem tartjuk valószínűnek, bár a fennmaradt másolat címében erre utalás történik. A kezdeti időszak egyik adatgyűjtője, a kor- és rendtárs Szörény Sándor nem idézte műveiben.¹⁴

Hevenes Gábor (1656—1715) több mint két évtizeddel fiatalabb volt Szentiványi Mártonnál (1633—1705), aki őt is bizonyára utódai közé sorolta, amikor egyik művében a történeti adatgyűjtésről írt, s öntudatosan kezdeményezőnek vallotta magát.¹⁵

¹¹ Hevenes 1692. október 12-től rektor és noviciusmester Bécsben. A jezsuiták évenkénti *Catalogus personarum* szerint 1703. szeptember 13-ig maradt e tisztségben. (Pannonhalmi, Bencés Főapátsági Könyvtár, 118. J. 1.) Elogiuma egyéb könyvek kiadása közt csak röviden emlékezik meg egyháztörténeti anyaggyűjtéséről, kezdeményező szerepéről mit sem tud. „... aliorum digna prelo opera studiose conquisivit, et publicae utilitati fecit, sua tamen quaedam uti et operis immensi Historiae Ecclesiasticae Hungaricae centum et plures tomos complexa editio Authoris ipsius voluntate suspensa. . .” (Uo. 118. D. 18/1, 90—94.)

¹² MONAY Ferenc: *A római magyar gyóntatók*. Róma, 1956, 102—105.

¹³ Az eddigi szakirodalom ezt szilárdan hitte. Czeles szerepéről különösen Dümmerth ír túlozva. (6. sz. jegyzet.)

¹⁴ SZÖRENY Sándor: *Pannonia docta*. Kézirat. Budapest, Egyetemi Könyvtár, Coll. Kapr. B. 14, 95—99.

¹⁵ Szentiványi Márton úttörő szerepéről I. SERFŐZÓ József: *Szentiványi Márton munkássága a XVIII. század küzdelmeiben*. In: *Jezsuita történeti évkönyv 1941*. Szerk. GYENIS András. Bp., 1941, 5—175. Különösen: 64—65. Ld. még a 7. jegyzetet, 58—60. — Szentiványi szóban forgó megjegyzése (*Continuatio . . . Tyrnaviae, 1700.* — RKM II 2024. p. 58.): „... in eundem finem sequentes Annotationes hic appono, complementum vero ulterius, et perfectionem eorundem, successoribus relinquo, cum probe sciam, non deesse jam aliqui qui in hoc Argumento strenue desudant, eruderando antiquissimas res Hungariae, tam Politicum, quam Ecclesiasticum, statum concernentes. Satis sit primam glaciem fregisse, et viam aliis demonstrasse. Sic igitur.” E megjegyzésből valószínűnek tartjuk, hogy a fiatalabbak szervezkedéséről Szentiványi tájékozódott, esetleg ő maga is aktív szerepet játszott a tervezetek készítésében.

A végső formájában Hevenesi által megfogalmazott *Modus* általunk ma nem ismert módon, közös munka eredményeként keletkezett. A *Projectum* szintén, s mindkettő mögött meghúzódhatnak Kollonich érsek egyházpolitikai elképzelései, melyek szerencsésen találkoztak a jezsuiták missziós feladataival és tudományos ambícióival.

Jezsuita szerzőink a történelmet sokáig csak illusztrációként használták rendjük, illetve a *Regnum Marianum* dicsőítésére. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a teológiai célú jezsuita történetírás már a 17. században komoly eredményeket mutatott fel. Elég, ha a bollandistákra hivatkozunk, vagy Inchofer Menyhért tevékenységére. Azt is jó szem előtt tartanunk, hogy Európában a tudomány műhelyei már nem az egyetemek, hanem a különböző céllal megalakult akadémiák, tudós társaságok. Dél-Németországban és a Habsburg birodalomban fontos szerepet játszottak a jezsuiták, nagy befolyást gyakoroltak az uralkodóra és a kormányzatra. Bármely cél megvalósításához (a történelemmel való szakszerű foglalkozáshoz is!) megfelelő számú és képzettségű személy, szervezettség és anyagiak: mindaz rendelkezésükre állt, amelynek hiánya miatt a korban oly sok akadémiái próbálkozás futott zátonyra. Megfelelő kezdeményezés és központi jóváhagyás után e rendben eleve adottak voltak az akadémiák nyújtotta előnyök.

Hazánkban e kezdeményezésnek a Hevenesi-gyűjteményben előforduló kezdek alapján egy tucatnál több munkatársát különíthetjük el, már az 1690-es években. Többségük jezsuita szerzetes. A most ismertetett források alapján elmondhatjuk, hogy már a munka megszervezése közös tervezés alapján történt, figyelembe véve a jezsuita rend korábbi eredményeit (bollandisták, Inchofer) és a korabeli akadémiái mozgalom törekvéseit (*Collegium Historicum Imperiale*) is.

FORRÁSOK

1.

Episcopatus

- A quo? quando fundati? Literae fundationales, vel si hae desint qua dote? qui benefactores? quis vetus splendor an quando imminuus, restitutus, locus an mutatur?
- Fides catholica quomodo propagata? qua haeresi quando deformata? Qui eam Viri Apostolici excoluerint? an ideo publico honore vel privato coluntur.
- Quae amplitudo, et limites Dioecesis? quae beneficia? Fundationes incorporatae? Hospitalia? nunc vel olim.
- Quae successio episcoporum? Eorum nomen, genealogia, claritas virtutis aut eruditionis, acta, mors.
- Quae bullae pontificum, regum diplomata? privilegia? iura?
- Quis cultus B. V., Sanctorum peculiaris? an icones miraculosae, quae earum origo? quae miracula?
- Quae . . . reliquiae? unde, quando allatae? quae devotiones, processiones stabiles?
- Quis literarum status? quae scholae, earum celebritas? qui libri editi? vel manuscripti.
- Synodi quando, ubi celebratae? qui interfuerunt? qui canones conditi?
- Quae religiones? quando introductae? quo fructu.
- Insigne episcopatus. Capitulique unde.
- Qui viri floruerint inter Capitulares? in quo excelluerint? an etiam apud Exteros, et quae gesserint?

- An virorum illustrium monumenta, epitaphia?
- Portenta aut prodigia, Vaticinia, apparitiones, illusiones?

Comitatus

- Quae eius amplitudo? limites? Insigne, urbes, arces celebriores, quae de illis memorabilia. qui fluvii? ... Montes.
- Quae beneficia Ecclesiastica? Regularia? Scholae? Xenodochia?
- Quae soli fertilitas?
- Quae naturae prodigia in lapidibus, aquis, minerabilibus? herbis.
- Quos viros genuerit, aluerit insignes? sanctitate? virtute, scientia, re bellica? artibus etc. etiam apud externos.
- Quas familias celebriores continet? eorum splendorem, insignia?
- Quando fides catholica inducta, per quos propagata? quid passa, quae haereses, quomodo subingressae?
- Quae iura privata? consuetudines in magistratibus? privilegia.
- Quae bella? tumultus intestinos, quo damno, per quos excitatos aut sopitos habuerit.
- Poenae delinquentibus statutae?

Urbes, arces

- Nominis origo? a quo condita? quae munitio, situs? magistratus? ritus privati? iura? privilegia? insigne, vetus amplitudo, splendor.
- Quae monasteria, templa, icones prodigiosae, reliquiae, scholae, hospitalia, eorum initium, progressus, defectus. aliae fundationes, solennitates[?].
- Quos viros insignes genuerit, aluerit? Qua celebritate? eorum acta, mors.
- Quos dominos? bella? oppugnationes? damna per incendia, eluviones, vastationes.
- Quis religionis status initio, mutatio, haeresis etc.
- Quae monumenta? inscriptiones, epitaphia? numismata naturae aut artis prodigia, memorabilia ibi gesta ut concilia, comitia, synodi etc.
- Quae artes inventae, promotae etc.
- Quis ordo magistratus eligendi ritus et aliae consuetudines.
- Portarum, platearum ... et unde origines.

Familiae

- Origo.
- Insigne a quo? quando auctum.
- Genealogica successio, matrimonia cum familiis aliis inita.
- Officia gesta publica, legationes.
- Viri insignes, in vel extra patriam celebritate, virtute, eruditiones, re militari aut aliis clari, etiam in dignitate Ecclesiastica.
- Privilegia, gratiae a regibus concessae, tituli haereditarii.
- Fidelitas in Regem et patriam in rebus difficilibus exhibitae.

Parochiae (E feljegyzést olvasati nehézségek miatt nem közöljük.)

2.

- *Circa principium*, ubi de continuatione Annalium, ab P. Inchofer inchoatorum, fit mentio ut etiam seculares fiant proniores ad subsidia, posset aliquis terminus apponi, qui connexionem rerum secularium sapiat. Quid si loco Ecclesiasticae, substitueretur, Patriae tam sacra, quam profana complexuræ?
Deinde ubi de faciendâ cooperantium mentione agitur. Cum forte aliqui nollent nomen suum proparari. posset apponi: nisi quis ultro cautum velit, ne nomen suum pervulgetur.
- *Circa notitiam captandam*. ubi de libris editis agitur. posset addici: sive ii sint Latino, sive Graeco, seu patrio, alioque idiomate vulgati. Dummodo talium librorum verba formalia, si afferantur, addatur Latina, aut patria expositio eorum.
Deinde subdi posset: si quis vero otio evolvendi libri, maxime rarioris, careret, vellet tamen bono publico gratificari, dignaretur talem librum ad certum tempus accommodare. Quae gratia prodanda etiam ad manuscripta extendi posset. Cum multi vel non sciant, vel non velint ob alia negotia, percurrere illa. Deberet autem fides sancta circa restitutionem interponi.
Ibidem in n. 2. addi posset: ut non tantum nomina subscriptorum episcoporum apponantur; sed aliorum magnatum, et nobilium. imo et nomina eorum, quibus inscriptae fuerunt literae publicae, sive a Regibus, sive ab aliis sacris vel profanis personis principibus.
Ibidem ad n. 3. cautela videtur addenda: ut traditio sit verosimilis et a viris probatis habita, ut praecidatur via fabulis etc.
- *Circa Episcopatus*. n. 1. ubi de controversiis. posset addi: quis earum finis, aut arbiter etc.
et n. 2. ubi de Bonis Ecclesiasticis addi posset, post translata, aut fortassis iterum revocata. et mox de haeresi: quomodo sopita, aut compressa, et a quo.
et n. 3. ad Reliquias, aut corpora Sanctorum quis accursus et processiones populi.
et circa finem de re literaria n. 4. addi possit: sive nativi sive exteri.
- *Circa praeposituras* n. 1. de viris addi iterum posset: sive nativi, sive exteri.
- *Circa Comitatus* ad initium n. 7. ad montes, etiam fontes, qui sat notabiles in Hungaria habentur, gemmis et sic post aquis, iterum fontibus locus foret.
Beneficia Ecclesiastica, an interierint bello vel haeresi, et quando et quod idem de scholis et hospitalibus.
Circa jura. ubi de poenis statutis. addi posset: an etiam executioni datur.
Ubi de familiis celebrioribus agitur: addi posset: quas affinitates, parentales etc. habeat.
et mox de fide addi posset: quamdiu duraverit haeresis, per quos imo et expugnata etc.
et de bello: addi posset: quamdiu duraverit.
- *Circa Civitates* ubi de ruina post pestem: addi posset: mundatio, nubifragium, etc.
et mox de portis: an nomina platearum aut portarum non fuerint mutata.
et ubi de haeresi addi etiam posset: an sopita rursus aut saltem imminuta etc.
ubi de reliquiis. an aliunde et per quem advectae an domi natae, quomodo cultae etc.
ubi de viris addi posset: an nativi, an exteri, an domi an foris inclaruerint, sub quibus magis Antiquitatis monumentis addi posset: an adhuc exstant sive sacra sint sive profana. quis eorum auctor, aut si desiere, per quam occasionem.
- *Circa familias* quoad successionem addi posset: Adoptio. Confraternitas, majoratus, quando desierit, aut immutationem quandam passus sit. Bibliotheca, eaque aucta, aut amissa. idem Numismata etc.
post doctrinam: addi posset: etiam libris editis, vel ineditis. domi vel foris.

quoad honores: addi posset: domi vel foris, perpetuandi aut temporarii.

quoad religionis patrocinium etiam inseri posset: in personas Ecclesiasticas, orphanos catholicos.

— *Circa parochias*. ad adiunctas filiales addi posset: an disjunctae et per quem

ubi de Reliquiis: an a foris allatae, an domi natae, an ab exteris adventantibus cultae etc. an et quando . . . post terraemotus addi posset: inundatio

post Epitaphia: addi posset: an adhuc exstent. qua ratione perierint. an marmori, aeri, argento inculpta, aut picta heroum insignia epitaphiis adjecta, aut appensa vexilla, arma, etc.

NB. Addi posset tum Regni ipsius, tum annexarum partium successiva nominis variatio, coloniarum inductio. et quo tempore, duce, facta. Item gentis excursiones in extera regna, illorumque successus, spolia relat[a] aliaque acta publica seu bello seu pace. Item viri Sancti extra Patriam vel viventes, vel culti per Ecclesias, editas, icones publicatas, earumque reliquiis varie translatis. officio divino honoratis etc.

3.

Puncta civitatum et arcium

— Nominis Ethymologia et insignia. et quis loci situs.

— Quando? et a quibus condita, aut munita, aut privilegiis donata, et quibus.

— Quando? et quoties vastata, aut oppugnata, aut combusta.

— De successione Dominorum eam possidentium. et quoties hos mutaverit.

— An et qui ritus specialis eligendi Magistratum, aut quoad alia consvetudines.

— Quot templa, quando et a quibus erecta, dotata, renovata, quibus dicata, quae festivitates.

— An, quae ibi reliquiae solennes Sanctorum. Unde allatae.

— Quae Antiquitates, quoad inscriptiones, epitaphia et similia.

— Qui religiosi, quando, a quibus introducti, eorum specialia acta ex annuis.

— Successio quae Parochorum. An et quando inducta haeresis, et qualis.

— Quos viros illustres genuerit tum politico, tum Ecclesiastico statui.

— Qui ibi Comites, et Nobiles, et quae eorum insignia aut praeclara facta.

— An aliqua ibi congregatio, eius initia(?) et quis fructus.

— An aliqua imago miraculosa? aut an miraculum aliquod contigerit.

— Quae traditiones sint inter populum circa veterem loci amplitudinem et celebritatem.

4.

Projectum de modo conquirendae materiae pro Annalibus Ecclesiasticis Regni Hungariae continuandis

1. Certum est, uti pro aliis historiis, ita etiam pro his annalibus materiam conquirendam esse triplici e fonte. 1° ex libris in lucem editis. 2° e manu scriptis. 3° e traditione, seu virorum hominum fide digna relatione, rerum quas vel ipsi viderint, vel ab aliis narrationem acceperint, vel etiam legisse se meminerint.
2. Librorum in lucem editorum nomine intelligo, tum domesticos tum externos, tum sacros tum profanos, tum Historicos tum politicos, Geographicos, Chronicos etc.
3. Manuscriptorum nomine veniunt vel publicis vel privatis litterarum monumentis conscripta, et conservata. Quo etiam referri possunt inscriptiones Templorum, publicarum aedium, monasteriorum, sepulchrorum etc.

4. Quod ad libros luci editos attinet, unde? nempe ex celeberrimis bibliothecis, conquirendi? qua ratione? nempe indicibus, aut summis rerum capitibus inspectis, explorandi? inter quos, et quot? nempe inter plurimos, et laboris patientissimos, distribuendi? in quot et quas classes, res inventae conjiciendae? nihil est quod innuam, in his versatissimo haec scribo.
5. In manu scriptis vis maxima ponenda. Quae iuxta divisionem numero 3 politam sequentibus in locis inquirenda. *Publica*; in Cancellaria apostolica, in Cancellaria Hungarica ejusque protocolis tum veteribus tum recentioribus. In archivii Archiepiscoporum Strigoniensium, Capitulorum Strigoniensis, Agriensis, Jauriensis, Nitriensis, Vesprimiensis, Scepusiensis, Poseniensis etc. Item conventuum, Jaszoviensis, Thurocziensis, Ságiensis, Bozokiensis, Lelesiensis etc. Item Protocola Cancellariae Palatinalis, Judicis curiae, Magistri Tavernicorum et Personalis praesentiae Regiae etc.
6. *Privata*. apud Religiones, Societatem nostrarum, Franciscanos, Dominicanos, Paulinos, Benedictinos etc. tum e generalibus, tum e privatis, si qui haberent archivii. e monasteriis illustrioribus non tantum quae in Hungaria sunt, et etiam e vicinis in Austria, Styria, Moravia, Silesia, Polonia, sitis: ad quas turbulentorum in Hungaria temporum occasione, multa litteraria instrumenta evecta esse probabile est. Apud privatos Episcopos, Praepositos, Abbates, Archidiaconos etc. In seminariis et convictibus(?) maxime nostrae curae commissis ac nominatim in Collegio Generali rubrorum Tyrnaviae. Apud Illustres Hungariae familias, maxime vetustate nobiles, etiamsi nunc opibus non floerantes. hae enim in genealogiis suis notatos habent nonnullos, aut sanctitate, aut saltem dignitate Ecclesiastica vel religiosa conspicuos, e sua familia <notatos>. Quid si etiam Archiepiscopi olim ad *Jurisdictionem Ungaricam spectantes, nunc avulsi una cum Episcopibus sibi subjectis requirerentur?* qualis est Spalatensis, Ragusanus etc. Item comitatum Regiarum Civitatum, archivia ac protocola. singularum denique Ecclesiarum ac templorum parochiarumque scripta, monumenta, aut his aequivalentia: ut sunt consuetudines immemorales etc. aut indubitata a majoribus etc.
7. Traditio hac in materia ea mihi maxime probatur; quae inter Ecclesiasticos, Religiosos, caeterosque, aut veneranda aetate, aut vitae probitate, aut longo experientiae usu, conspicuos, pro certis ac indubitatis passim narrantur. Item nobilium familiarum firmae relationes, quas a majoribus suis quasi pro manibus traditas acceperunt, et pro certissimis memorant. Quam-quam nec vulgi, ac potissimum cultioris communitatis mutuus consensus sit contemnendus, et constans opinio.
8. Restat iam videndum a quibusnam personis superius memorata sint expetenda? et quaenam punctatim a quibuslibet pro diversitate status, et conditionis?
9. A Praeside Cancellariae Apostolicae quaerendum. 1°. Utrum bullae extent aliquae in quibus privilegia etc. Ecclesiae Hungariae aut ejus praelatis concessae contineantur? 2°. Utrum litterae aliquae a pontifice ad Reges aut Praelatos Hungariae, vel ab his ad Pontificem datae habentur? 3. Utrum controversiae aliquae Ecclesiasticae in Ungaria actae, Romae fuit decisae? 4. In conciliis generalibus (quarum personas congregatas utique Romani descriptas habent) utrum, et qui fuerint ex Episcopis Hungariae. 5. Quinam aliquando fuerint ablegati a Regibus Hungariae aut Clero ad Sedem Apostolicam? aut ibi ut legati residerint? 6. Quosnam diversis temporibus legatos, et in quo negotio miserint Pontifices in Hungariam? 7. Quinam ex Hungariae Praelatis fuerunt et quot Cardinales? 8. Quaenam fundationes Ecclesiarum, Episcopatum, Praepositarum, monasteriorum, Collegiorum etc. sunt a sede apostolica approbatae? et quando? 9. Quaenam bona Ecclesiastica sunt cum consensu Apostolicae sedis abalienata, aut translata? 10. Num in aliquem aut aliquos in Ungaria lata est excommunicationis sententia? et cur? Utrum et quando revideata? 11. Utrum Regibus, praelatis aut aliis magnatibus Hungariae miserint Pontifices aliqua munera; sicuti Comiti Joanni Palfi dicitur misisse sacra munera Urbanus VIII. 12. Utrum et quae sanctorum corpora sint Roma in Ungariam missa et quando? 13. Quibus Archiepiscopis imo et Episcopis Quinque-Ecclesiensibus missum sit a Papa pallium etc. etc.
10. Cancellarius Hungariae, aut secretarius Protocolo praefectus consulendus est 1. Utrum et quae habeantur litteris consignatae donationales Regiae Archiepiscopatum, Episcopatum, Abbatiarum, Praepositarum? etc. cui? quando datae? 2. In singulis Comitibus generalibus, quinam, et quot

- Ecclesiastici viri interfuerunt. 3. Quinam Ecclesiastici publica Regni munia, alias cum saecularibus communia obiverint: ut sunt, Officium Cancellarii Regii, Cancellariae Reginae, Locumtenentis Regii in Hungaria, thesaurarii, Legati ad exteros principes etc. 4. Quinam ex Archiepiscopis et Episcopis habeant adjunctum munus Supremi comitis? etc.
11. Capitulum et Conventuum custodes investigent 1°. Litteras fundationales Ecclesiarum, Episcopatum, Religiosorum, et quorumcunque demum beneficiorum Ecclesiasticorum. 2. Donationales Regias factas Ecclesii aut Ecclesiasticis. 3. Testamenta et pia legata, maxime majoris momenti. 4. Metales bonorum Ecclesiasticorum. 5. Controversias ortas ac devisas circa bona Ecclesiastica. 6. Quae crucigerorum beneficia ac fundationes concernunt, singulariter notent. 7. Privilegia aut onera Ecclesias aut Religiosos ordines concernentia. 8. Ex donationalibus regis fere omnibus excerpta esset ultima clausula, in qua nomina omnium Archiepiscoporum et Episcoporum, ejus temporis, consignantur etc. etc.
12. Inquirant praeterea Capitula et Conventus 1° suam originem. 2° Fundatorem, benefactores, votivorum institutores Beneficiorum aliquorum Ecclesiasticorum huic Capitulo in perpetuum applicatores etc. 3° Suos praelatos, et maxime si qui eorum sanctitate, Martyrio, doctrina, aut libris scriptis illustres fuerunt: horum annotanda et gesta et tempora. 4. An capitulum locum suae habitationis et Archivi mutaverit: qua de causa? 5. Quae bellorum aut exortarum haeresum occasione mala sit propeusum? etc.
13. Archiepiscoporum et Episcoporum, Abbatum, Praepositorum, Collegiorum, Monasteriorum, Seminariorum, ac imprimis Sacrarum Religionum utriusque sexus Archivia consulenda. 1. Quis fundator et quando? 2. Quam ampli Reditus? 3. Quanta diaecesis? qui comitatus dant decimas? quantum lapsu temporis devenerint aut accreverint redditus. 4° Quibus ex Archiepiscopis aut Episcopis missum Pallium Roma? 5. Utrum, quando et ubi celebraverint Synodos Diaecesanas aut Provinciales? 6. Quid in iis synodis conclusum, haec scripto habeantur decreta seu typis consignata. 7. Qui ex viris praecipuis iis interfuerunt synodis? 8. Ex Seminariis, maxime Pazmaniana domo et Rubrorum Collegio quinam in commune fructus? Qui viri Praelati, Episcopi, Archiepiscopi, Praepositi etc. prodierint? 9. Religiones sacrae inquirant quos, quot, et quando habuerit in Hungaria viros sanctitate, doctrina, nobilitate, rebus gestis etc. insignes. 10. Quenam Religiones quando? et qua occasione Hungariam sunt ingressae? 11. Utrum habeant in templis suis Imagines aliquas prodigiis datas? unde et quando missas? 12. Quando Haeretici in eorum fines sunt ingressi? quae contra eos egenit? quos ad ratam viam reduxerint? 13. Quomodo et quando tot beneficia Ecclesiastica, Monasteria, abbatias etc. perdidierint? 14. Quas immunitates particulares a Regibus Apostolicis aut Summo Pontifice habeant? etc.
14. Archidiaconi (quorum munus est communiter in Hungaria visitare annuatim suum Archidiaconatum) multum huic instituto conferre possunt, serio investigando in omnibus parochiis, occasione visitationis annuae, ea quae subjunguntur. 10. Ante visitationem uno alterove mense literis circularibus moneant omnes Parochos, ac imprimis Regiarum Civitatum et Oppidorum, ut ad sequentia puncta, scripto reddant et praeponant responsa; tempore visitationis exigenda: 1. Quis fundavit templum, aut templa, et si quae sunt eo pertinentia? quando? 2. Quae privilegia Parochiae? et unde? 3. Quando haeresis aliqua in eam Urbem, oppidum aut Pagum intravit? 4. Utrum illic nunc, aut aliquando alias exercitium haeticorum fuerit? 5. Utrum notabilis Haeticorum conversio extiterit illic? 6. Utrum tempore pestis aliquis e parochis pro populi salute se periculo exposuerit, aut in eadem occubuerit? 7. Utrum etiam num haeresis illic argeat? 8. Utrum sit prodigiosa illius(?) aliqua imago? vel certe alias memoria hominum natu majorum quidpiam prodigiosum evenerit? 9. Quid et quando bellis passa Ecclesia? 10. Quenam habeant sanctorum corpora, unde, a quo, quando missa? Etc. etc. Verbo quidquid ad plenam informationem status Ecclesiastici in eo loco spectat.
15. Illustres familiae: quales sunt Csákiana, Eszterháziána, Forgachiana etc. consulantur, 1°. Utrum aliquis ex majoribus fundaverit templum, Praeposituram, Monasterium etc. 2°. Utrum aliquis sanctitate, doctrina, aut statu Ecclesiastico eminuerit? num Cardinales, Episcopi etc. fuerunt ex familia? haec ex Genealogiis haberi et sciri possunt, aut longa majorum traditione etc. etc. etc.

5.

Propositio Imperialis Collegii Historici, qua omnes sinceri, et eruditi Germani, quorum id talentum est, ad conscribendos Patriae Annales a primordio Gentis inter Collegas distribuendos officiose et amice rogantur, et invitantur. Ita Christian. Franc. Paullini.

Circa praesens opus consultum erit observare Chronologiam, ut fieri poterit, exacte, tum circa Pontifices, tum circa Reges ejusque familiam utriusque sexus. Licet enim Ecclesiastica intendatur Historia; eo eam tamen contulerunt multum aliqui Regum. Nec aliud Regnum facile dabitur, in quo major Regum cum Ecclesia coniunctio, quam Ungaria, cujus rex Jura Legati Apostolici, cui crux publice praeseratur, obtineat. Deinde per faemineum sexum maximum Sanctorum et Sanctarum syllabum Patria enumerat. ut proinde negligendus videri non possit sexus sequior. Par ratio circa Regni Primatem aliosque Archi- et Episcopos, e clericali, aut Regulari statu assumptos. ut eorum tum Natales, tum inauguales, tum emortuales dies et anni observentur.

Praeterea in origine seu Ereptione Episcopatum, Praepositarum, Abbatiarum, sive Regularium, sive non Regularium dies et anni adnotentur, et quis Fundator, patronus, Benefactor, qualive e Familia, extiterit, quid juris contulerit, quas Leges observandas perscripserit. An decursu temporis aucta, an imminuta, et quidem per quas vias, bona Ecclesiastica fuerint, quo cooperatore. An non rursus restituta ac restaurata fuerint, et sub quo pontifice, Regeque, primatē evenerit. vel quae spes supersit reductionis, et meliorationis.

Quomodo fides Catholica floruerit, per quos defensa, aut labefactata, qua haeresi et quo tempore deformata, reducta, restabilita fuerit, ubi viri fidem verbo et facto confirmantes adducendi sive illi saeculares, sive Regulares, sive clerici fuerint, et si fidem vita profusa defenderunt, quo genere mortis, et per quos illatae evenerit. an ideo publico honore celebrentur, an privato tantum colantur, in publicum tamen aliquando transituro. Ubi semper locus, tempus, aetas, personarum conditio et familiarum considerantur et explicantur.

Religiones, quae in Regno implantatae, et per quos, quo Anno, quibus mediis, quae illis beneficia, Ecclesiae, aliaque temporalia collata, quibus reliquiis Sanctorum seu nativorum, seu exterorum sint ditatae, et earum translationes factae, quando, et a quo, et qua ratione, ac pompa. An aliqua intercurrerint miracula, illaque an authentice confirmata, an vulgi opinione propagata.

Monasteria etiam suos progressus, vel defectus tum rerum, tum personarum adnotent. Numerum incolentium primaeivum, adauctum, imminutum, aut plane sublatum. qui fuerint Fundatores, patroni, Benefactores, in vita et morte. quos viros celebres virtute, ac scientiis habuerint, an ii concionando, docendo privatim aut publice, inclaruerint, libros conscripserint, vel conscriptos auxerint, in patriam linguam verterint, typo subiecerint tum suos tum alienos ingenii partus. an etiam artificio quodam excelluerint, aut pronoverint.

Circa personas etiam notandum, an sint Nati, educati in Ungaria, et extra patriam translati ad sacras dignitates. honores publicos. An fidem alibi Catholicam propagarint, fuso etiam sanquine, ubi, sub quo, quando, quo mortis genere. an miraculis tum martyres, ut Confessores, ut Virgines, viduaeve inclaruerint. An, et qua ratione in Coelitu album adscripti, sub quo pontifice, Rege, Anno, loco etc. Pari ratione qui exteri patriam in fide instruxerint, in scientiis erudierint, in artificio excoluerint, (si illa ad gloriam DEI propagandam deservierint) in civilibus et militaribus ad Infidelium confusionem, aut extirpationem informaverint.

Sic etiam respectus haberi poterit, ad judicia publica maxime fidem concernentia, per quos et quando, et quo eventu peracta fuerint, an pax publica inde inquietata, rebelliones aut tumultus concitati, et quomodo et quando et per quos sopiti, aut sopiendi restent. Si sopiti an publicae solennitates et Hymni Ambrosiani celebrati, processiones temporariae, aut perpetuae inductae. An arcus triumphales, aut Inscriptiones, maxime in Ecclesiis et monasteriis adornatae et per quos. an Epitaphia intra vel extra templa fuerint, etiamnum restent sive divis, sive principibus, sive viris de fide catholica, et Republica bene meritis sint erecta. an alia monumenta, ornamentaque Ecclesiis etc. accesserint.

An devotiones publicae inductae, continuatae, auctae per processiones intra vel extra Regnum susceptas habeantur, ad quae loca, et quam dissita, quo apparatu, quibus sumptibus consent, quoque fructu spirituali?

An sint statuae D. Virginis, aliorumque Sanctorum olim, aut nunc locatae, quod idem de imaginibus et similibus sentiendum, an sint miraculis clarae, a quo tempore, quo accursu, an etiam ab exteris frequententur.

An sint praeterea Naturae miracula maxime religionem veram attingentia. quando enata, et per quos reperta, observata, exulta. an iterum defecerint, et ob quam causam, culpabilemne an causalem et fortuitam. an celebrata per doctos prosa aut metro. quod idem in aliis poterit notari.

An Numismata, maxime religionem spectantia, procusa domi, vel a foris allata: per quos, quo fine, quo fructu et commendatione.

Genealogia licet magis videatur profana, servire tamen poterit in ordine ad Sanctos, ut liqueat, quomodo, aut qualiter ab Ungaria descenderint, aut ad Ungariam reducibiles sint. Idem circa Fundatores, Benefactores et patronos Ecclesiarum, monasteriorum etc. practicabile est.

Academiae, aut scholae publicae, Hospitalia et similia bono publico et Charitati servientia an fundatae, auctae, conservatae. quando et per quos, quibus mediis. quo affluxu frequentatae. An eversa, sublata publica auctoritate, aut vi seu privata, seu publica, Qui honores in Academiis exerciti, quae praemia benemerentibus collata. quos hostes domesticos, aut extraneos impugnatores habuerint. quando, et quamdiu etc. quos econtra(?) Academiae Encomiastes domi forique expertae sint, quae privilegia, Immunitates etc. impetraverint. quos Auctores, maxime Ecclesiasticos, produxerit in Patria natos, aut aliunde advenas. et quae horum Patria, nomina, aetas, conditio, eruditio. Fama in et post mortem comparata. quomodo progressum illarum promoverint seu libris, iisque tum manuscriptis, tum impressis. seu fundatione Alumnatum, maxime pro statu Ecclesiastico destinatorum. An in exteras terras emiserint e suo gremio viros, qui alibi deinceps inclaruerint. apud quos, quando, quo applausu etc.

Portenta aut prodigia quaecumque, maxime ad statum Ecclesiasticum, seu Fidem directa. quando. ubi. quibus testibus etc. prodierint. (ita et Vaticinia, Apparationes, deceptiones, et illusiones daemonum etc) an secutus eventus faustus aut infaustus etc.

Poenae maleficis quibuscumque ob violatas res divinas quascumque illatae seu a populo, seu a magistratu, quales illae tum poenae, tum persona inferentes, aut perferentes ubi, quando. An non intercesserit falsa informatio, ut etiam Innocentes comprehensi, et puniti fuerint, quomodo horum innocentia patuerit an per signa, et miracula, aut alia via humana.

Naturae miracula, fontes, thermae etc. in salutem populi prodeutes, ubi, quando, a quibus observatae, celebratae, quamdiu durarint, quomodo perierint, aut perennarint. Huc venire possunt phaenomena, uti et vegetabilia, et mineralia aliquam connexionem cum rebus sacris habentia etc.

SZELESTEI-NAGY, LÁSZLÓ

Die Anfänge des historischen Quellensammelns der Jesuiten in Ungarn

Die frühere Fachliteratur knüpft an die Person Gábor Hevenesis den Beginn des historischen Quellensammelns der ungarländischen Jesuiten. Der Verfasser weist nach, dass, neben den *Modus*, der bisher als einzige Quelle zitiert wurde, auch andere, zeitgenössische Aufzeichnungen in der Sammlung Kaprinai überblieben, die von den Forschern nicht berücksichtigt wurden. Die Studie zählt auf und macht bekannt diese neuen Quellen, die Geschichte ihrer Entstehung, gleichwie auch ihre wahrscheinlichen Verfasser. Auf Grund dieser Quellen ist nachweisbar, dass die Organisierung der Arbeit der jesuitischen Quellensammelnsschule nach einer gemeinsamen Planung geschah, mit der Beachtung der früheren Ergebnisse des Jesuitenordens (Bollandisten, Inhofer) und der Bestrebungen der zeitgenössischen akademischen Bewegung. Am Ende der Studie teilt der Verfasser auch die Texte der Quellen mit.

Volt-e a reformátusoknak Kassán nyomdája?

(Újabb adatok id. Csécsi Jánosról, a pataki kollégium kassai „bujdosásáról” és a kassai nyomda sorsáról)

Idősebb Csécsi Jánosnak a 17. század vége, 18. század eleje protestáns iskolaügyében betöltött jelentős szerepe közismert.¹ Több mint két évtizedig, a Thököly-felkelést követő évektől a Rákóczi-szabadságharc idejéig, a legzaklatot-tabb időszakban állt a sárospataki kollégium élén, személyével is biztosítva a bujdosó kollégium számára az intézmény folyamatoságát. Utrechti egyetemi tanulmányait követően 1686-ban lett a Sárospatakon 1682-ben ismét felállított református kollégium professzora. 1687 áprilisában azonban a jezsuiták által kieszközölt királyi rendelet az iskolát újra elűzte, s ekkor vette kezdetét a kollégium 18 évig tartó bujdosása, melynek egyes állomásai: Vilmány (1687—1688), Gönc (1688—1695), majd Kassa (1695—1705). Csécsi, az iskola rektora és egyetlen professzora a kis létszámú coetust szinte mindenféle tárgyra tanította: teológiára, görög és héber nyelvre, logikára, természettanra, metafizikára, politikára, történelemre, poétikára, egyháztörténetre, erkölcstanra és magyar nyelvtanra.² Igen nyomorúságos körülmények között, nagyrészt adományokból, alamizsnából éltek, de az oktatás színvonalát Csécsi áldozatos tevékenysége folytán valamennyire meg tudták őrizni. Csak 1705-ben, Rákóczi rendeletére éledhetett újjá az ellenreformáció idejéig virágzó kollégium, s így Csécsi halála előtt még három évet taníthatott Patakon is. Fia, a később szintén sárospataki tanár ifj. Csécsi János „nagyhírű, ékes beszédű, éles elméjű, lelkiismeretes” professzornak írta le őt, „az ortodox és örök hitigazság terjesztőjének, az ellenfelek kalapácsának”.³

Az utókor id. Csécsi János pedagógiai munkásságának méltatásán kívül elismeréssel szól magyar nyelvtanáról is, amelyre döntő hatást Tótfalusi Kis Miklós helyesírási nézetei gyakoroltak. Csécsi még utrechti diákként került kapcsolatba az Amszterdamban betűmetszést tanuló Tótfalusival, és Kaposi István nevű diáktársával együtt segítségére volt a Janson-féle Károli-bibliakiadás hibáinak kijavításában, az új bibliakiadás korrigálásában.⁴ E munka során a Tótfalusi által

¹ Csécsi személyéről l. többek között: SZOMBATHI János: *A sárospataki főiskola története*. Ford. GULYÁS József. Sárospatak 1919. 153, 195—196. — BOD Péter: *Historia Hungarorum ecclesiastica*. Ed. L. W. E. Rauwenhoff, J. J. Prins adjuvante C. Szalay. Lugduni-Batavorum 1888—1890. tom. 1—3., tom. 3. 404—408. — VAJDA Pál: *Nagy magyar nevelők*. Bp. 1957. 21—26. — HORVÁTH Cyrill: *Id. Csécsi János életrajza* = ItK 1904. 350—363.

² SZOMBATHI i. m. 195—196.

³ *Ifjabb Tsécsi János Havi Krónikája a Rákóczi-háború történeteiből. 1703—1709.* = Történeti naplók 1663—1719. Közli THALY Kálmán. Bp. 1875. (Monumenta Hungariae Historica II. 27) 357.

⁴ DÉZSI Lajos: *Magyar író és könyvnyomtató a XVII. században*. Bp. 1899. 62., Horváth i. m. 357.

keresztülvitt helyesírási elveket foglalta rendszerbe és egészítette ki Csécsi *Observationes orthographiae Hungaricae* című művében (Lőcse 1708, Pápai Páriz Ferenc latin—magyar, magyar—latin szótárának függelékeként). Helyesírási rendszere a szótár számos kiadása révén a protestáns iskolákban és a protestáns könyvnyomtatásban csakhamar általánossá vált.⁵

Most Csécsi kassai „bujdosásának” néhány olyan eseményére kívánjuk felhívni a figyelmet, amelyek mind tanári tevékenységével, mind egyházának védelmében és a könyvnyomtatásban, könyvkiadásban betöltött szerepével kapcsolatban állnak; középpontban a következő kérdésekkel: mi lett a kassai református egyház számára annak következménye, hogy Csécsi és diákjai Kassára mentek át, és mi lett a kassai városi tipográfia sorsa, szoros összefüggésben a kassai református egyházzal? Az első kérdésre adott válasz az egyháztörténetből már ismert, de csak maga a tény, egyes körülményei kevésbé, a másik kérdés felvetésével pedig egy elfeledett esemény lehetséges összefüggéseit kíséreljük meg kibogozni olyan iratok alapján, amelyek mind ez ideig elkerülték a kutatás figyelmét.

Csécsi János és a volt pataki kollégium diákjainak kassai megjelenésével kapcsolatosan először az a kérdés vetődik fel: miért éppen Kassára menekültek, holott már Göncön éles konfliktusba keveredtek éppen a kassai jezsuitákkal? 1695 januárjában ugyanis a jezsuiták által fenntartott kassai nemesi konviktus lett Gönc mezőváros földesura: harmincezer forintért kapta zálogba örökös birtokosaitól, a Csáky családtól. (Korábban a város lakosai maguk kísérelték meg a Csáky István igényelte összeget előteremteni, de még mielőtt e törekvésük teljes sikerrel járt volna, a kassai jezsuiták közbeléptek, s ők kötöttek Csákyval szerződést Gönc elzalogosításáról.) A már hatodik éve Göncön működő református kollégium sorsa ezzel megpecsételődött. Az iskola és a református egyház ügyeibe való beavatkozásra kiváló alkalmat nyújtott 1695 elején egy togátus deák pere: a kassai jezsuiták a per kollégiumon belüli lefolytatásának vélt vagy valóságos alaki hibáit ürügyként felhozva lefoglalták a református templom kulcsait, a református papokat és tanárokat a további működéstől eltiltották, majd március 25-én a diáksággal együtt száműzték őket a városból, kijelentve, hogy a magán református vallásgyakorlat is tiltva lesz mindaddig Göncön, amíg a konviktus a mezőváros földesura.⁶ Az elűzéskor a tanulóiifjúság nagy része szétszéledt. Csécsi Jánost a miskolci gyülekezet hívta lelkészének, ő azonban a kollégium patrónusainak kívánságára megmaradt diákjaival a közeli Kassára húzódott, hogy a kollégiumot az ott még szabadon működő református iskolával egyesítse. (Ha az iskolát továbbra is fenn akarta tartani, valószínűleg más választása nem igen lehetett, bár ennek veszélyességével tisztában kellett lennie.) Csécsi jól ismerte a várost, hiszen ifjúkorában ott tanult, ill. 1669—1674 között tanítóként is ott működött;⁷ a kassai kálvinisták papja pedig éppen az a Zempléni Ferenc volt, aki Csécsivel egy időben végezte a teológiát Németalföldön, s utána Göncön volt másodpap. Az elűzés után két hónappal, 1695. május 20-án ünnepélyes keretek között nyílt meg Kassán az újjászervezett

⁵ DÉZSI i. m. 301., SZATHMÁRI István: *Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk*. Bp. 1968. 381—391.

⁶ BOD i. m. tom. 3. 405., IVÁNYI Béla: *Göncz szabadalmas mezőváros története*. Karcag 1926. 60, 121.

⁷ IVÁNYI i. m. 128., HORVÁTH i. m. 354.

kollégium,⁸ és Csécsi ügybuzgalma, valamint a támogatók révén csakhamar fel is lendült. Az iskola kezdődő gyarapodását, erősödését jelzi az az eddig ismeretlen tény is, hogy a kassai reformátusok fél évvel a kollégium kassai újjászervezése után megszerezték a gazdátlanul heverő kassai tipográfiát. Az 1695. szeptember 7-i keltezésű, Zemlényi Ferenc és Csécsi János által aláírt kötelezvény a nyomda vételéről a következőképpen szól:⁹

(Obligatoriae De [emp]tio Typographiae Tsetsy Calvinistae)

Mi az aláb megh irt Személyek, adgyuk tuttokra az kiknek illik, hogy mi Tekéntetes Nemzetes Barczai János Urunktul cum plena auctorit[a]te, exmittáltattan ugyan az ő k[e]g[lye]lme neve alatt Klein János Eözvegyetul Susánna Asszonnyal (az ki már most Gabriel Broghatius Felesége, Hitves-Tarsa) megh alkuttunk, az örökség szerént rea maradat bötükért es az Typographica mesterseggel edgyüt járó s keze közöt lévő minden eszközökért, ezekhez tudtán az Compactoriahoz valo, minden nével nevezendő instrumentumokat in f. Ungr. 330. (haromszaz és harmincz forintokb.) az mely Summa Pénzben megh fizetvén f. Ungr. 230 (kett-Szaz és Harmincz forintokat) marat restantiába f. Ungr. 100 (Szaz-forint) az melyrül mi általunk ugy assecuraltatik, mind az mar Specificalt Férje, mind az Aszszony, Vagy az ő k[e]g[lye]l[mek] Posteriori és Legatariussai, hogy az emlitet Restantiak fele ugy mint f. Ungr. 50 (ötven forintok) ez esztendőben reánk jövő S. Karácson napjára infallibilit[e]r meg adattatik. Az hátra maradando fele része peniglen, az következő Husvét napjara utra ullaam controversiam ha elub nem; az mely dolog nagyob bizonyosságára adgyuk az subscriptionkal és Petsetinkel meg erősitet levelünket, Nos infra Scripti. Dat. Cassoviae Die 7. [Septem]bris 1695.

Franciscus Zemlényi Johannes Tsétsi R[ector] S[cholae]C[lassoviensis]
Ministri Eccl[esi]ae R[e]f. Casso[viensis]

A fenti szövegű irat korabeli másolatban maradt fenn a kassai jezsuiták iratanyagában, a nyomdára vonatkozó iratok között. A jezsuita kollégium 1773. évi felosztatását követően készült iratjegyzék is megemlítette, de nem az itt közölt címmel, hanem a következő tartalom-megjelöléssel: „Literae transactionales de certis literis et instrumentis, a typographia acceptis, per Susannam Klein viduam cum Rfl. 100 persolvendis, 7a Septembris 1695”.¹⁰

Ez az irat azért olyan érdekes számunkra, mert megvilágítja a kassai városi nyomda 17. század végi történetének eddig homályos mozzanatait. Az utolsó, név szerint ismert nyomdász Kassán Johann Klein volt, aki 1691-ben vette át a műhelyt, s a száműzetésükből visszatérő jezsuitáknak éppúgy dolgozott, mint a protestánsoknak. 1694 táján azonban meghalt, s így az amúgy is elhasznált tipográfia sorsa bizonytalanra vált. Valószínű, hogy a nyomdászattal már korábban kapcsolatba kerülő, a könyvkiadásban mind tankönyvek, mind saját művének megjelentetése révén érdekelt Csécsi kezdeményezte a városi műhely megszerzését. A jezsuiták számára ez természetesen azt jelentette, hogy nem foglalkoztathatták tovább a tipográfiát, ami annál inkább bosszantó lehetett számukra, mert saját nyomda-alapítási kísérletük az 1670-es években kudarcba fulladt,¹¹ és Nagyszombatig

⁸ Bod i. m. tom. 3. 405.

⁹ Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban: MOL) Kamarai Levéltár. E 152 Acta Jesuitica. Coll. Cassoviense. Registrata. Fasc. 16. Nr. 63.

¹⁰ Uo. Coll. Cassoviense. Irregistrata. Elenchi. (Fasc. 34. sub I. I. 54. sz. alatt).

¹¹ PAVERCSEK Ilona: *Az ellenreformáció győzelme a kassai könyvnyomtatásban. Kassa nyomdászata az 1660-as és az 1670-es években.* = OSZK Évkönyv 1981. 353–377. — L. 360–364.

elérhető földrajzi közelségben katolikus könyvnyomda nem állott rendelkezésükre. A kötelezvény szövegében említett Bárczai János a kassai református iskola kurátora volt.¹² Hogy a hátralékként esedékes 100 Ft-ot a református egyház megfizette-e a nyomdász özvegyének, nem tudjuk: a református egyház levéltárában nem maradt fenn erre vonatkozó utalás vagy irat.¹³ A tipográfia további, feltételezett sorsáról még szó lesz, most azonban térjünk vissza az 1695. esztendő végének, 1696 elejének eseményeihez.

Még nem telt el háromnegyed év Csécsi és diákjainak Kassára költözése után, amikor a kassai református egyház és iskola a támadások kereszttüzebe kerül, és 1696 márciusában éppúgy számúzik a belvárosból, mint egy évvel korábban a gönci egyházközséget és iskolát. (A lényeges különbség azonban az, hogy Kassa artikuláris hely volt.) A kassai református templom elvételehez a jogi alapot az 1681-es soproni országgyűlés 26. artikulusára hivatkozva viszonylag könnyű lett volna megteremteni — az akció mégis egy tudatosan provokatív intézkedéssel vette kezdetét: 1696 januárjában Abauj vármegye a kassai református parókia épületét megadóztatta. A kálvinisták tiltakozása jó alkalmat szolgáltatott annak felülvizsgálására, hogy a helvét hitvallás követői a városban valójában jogtalanul birtokolják templomukat; ezért 1696. március 27-én a vallásügyi bizottság élén álló Csáky István a királyi parancs értelmében megfosztotta őket templomuktól, parókiájuktól és iskolájuktól, és a város falain túl jelölt ki számukra új helyet. Csáky jelentése szerint a rendelet végrehajtásába a reformátusok alázatosan belenyugodtak. A reformátusok azonban a templomfoglalás után még egy (hiábavaló) kísérletet tettek az események számukra tragikus kimenetelének megfordítására: kérvénnyel fordultak magához az uralkodóhoz. Királyhűségük hangoztatása mellett a supplicatio legfőbb érvei: az 1649. évi pozsonyi országgyűlés biztosított nekik (a kassai katolikusokkal egy időben) templom, iskola, paplak céljára alkalmas helyet a városban, valamint a polgári terhek és adók alóli mentességet. Az egyházközség nem korábban katolikus templomot birtokolt, hanem saját költségén emelt magának új templomot, parókiát és iskolát. Ezekről Volkra a királyi törvények ellenére fosztotta meg őket, de később a Caraffa-féle bizottság küldöttje megerősítette őket birtokaikban. A supplicatiohoz, ennek szövegének ismeretében két terjedelmes, egymástól eltérő szövegezésű cáfolat készült, feltehetőleg a vallásügyi bizottság részére és a kassai jezsuiták tollából; számunkra elsősorban azért érdekesek, mert ezek az emlékiratok a törvények, a különböző érvek és ellenérvek sokszor szenvedélyes hangú fejtegetése során a kassai református iskolát, Csécsit és diákjait is megemlítik.¹⁴

¹² SZOMBATHI i. m. 145.

¹³ RÉVÉSZ Kálmán: *Regezták a kassai ev. ref. egyház levéltárából (1639—1749)*. Bp. 1906. A nyomdát a későbbi fennmaradt egyházi számadások (1702—1711 közöttől) sem említették. Ezúton köszönöm meg dr. Michal POTEMRA segítségét, aki a számadásokat a helyszínen átvizsgálta.

¹⁴ Az 1649. évi és 1681. évi soproni országgyűlés vonatkozó artikulusairól: ZSILINSZKY Mihály: *A magyar országgyűlések vallásügyi tárgyalásai a reformációtól kezdve. 1—4. köt.* Bp. 1881—1897. 3. köt. 66—67, 513—515. — Csáky jelentése: MOL Kamarai levéltár. E 211 Lymbus. 68. cs. 145. Miscellanea Ecclesiastica. 118—119. fol. — A kassai kálvinisták supplicatioja: Egyetemi Könyvtár Kézirattár. Collectio Kaprinayana tom. A. XXXVIÍ. 201—204. fol. A két katolikus cáfolat: uo. 169—175. fol. „Informatio data Illmo ac Excellentissimo D. C. Stephano Csaki...” címmel, ill. Collectio Kaprinayana tom. A. XLI. 21—24. fol. „Rationes et motiva Status Catholici incolarum R. L. Civitatis Cassoviensis...” címmel.

Ezekből a katolikus álláspontot rögzítő emlékiratokból érdekes módon az derül ki, hogy a kassai kálvinisták csak a véletlennek köszönhették, hogy már 1685-ben, amikor a császári csapatok a várost Thökölytől visszafoglalták, nem jutottak az evangélikusok sorsára, akikről azonnal elvették az általuk használt Szent Erzsébet-dómot és a Szent Mihály-kápolnát, majd később a városon kívül jelölték ki számukra helyet.¹⁵ A Csáky István vezette vallásügyi bizottság ugyanis azon indoklással hagyta meg a kassai református templomot és a hozzátartozó épületeket, mert azokat a reformátusok maguk építették, és a templom nem lett felszentelve katolikus szertartás szerint. Mindkét katolikus emlékirat állította, hogy ez tévedés: 1672-ben a kálvinistáktól elvett templomot Szegedy Lénárt egri püspök felszentelte, és a katolikus hívőknek átadta; a nagy tűzvész (1674) idején azonban az épület leégett, s újjáépítése után katonai magtárnak rendezték be.¹⁶ 1681-ben tehát, a soproni országgyűlés idején a magtár a kamara kezelésében volt, márpedig a protestáns vallásügyet szabályozó 26. cikkulus csak az abban az időben ténylegesen protestáns kézben lévő templomokat hagyta meg a protestáns egyházközségek birtokában. A kassai helvét hitvallásúak csak akkor jutottak hozzá templomukhoz, amikor „a törökök és rebellisek elfoglalták a várost” (1682). A vallásügyi bizottság „figyelmetlenségét” nem lehet arcátlanul megerősítésnek értelmezni. A református templomot számukra nem a királyi biztos jelölte ki, tehát az egyházközség az épületet azóta is jogtalanul, tulajdonképpen mint magánszemély birtokolja. A kálvinisták ezzel nemcsak a soproni országgyűlés törvényeit sértik meg, hanem azt a királyi rendeletet is, amely a katonai célra rendelt magtárak, hadszertárak megőrzését írja elő.¹⁷ (Bár az egyik emlékirat elárulja, hogy a kamara 1685 után azért nem vette el a reformátusoktól a „magtár” épületét, mert nem volt szüksége rá, pedig a kassai katolikusok éppen elégszer kérték erre.) „A kálvinisták nem állnak királyhűségről beszélni, holott a törökök és rebellisek segítségével bíznak.”

1696-ban a kassai református egyháznak nyilvános vallásgyakorlatot szolgáló épületeitől való megfosztása az itt röviden ismertetett érvektől és ellenérvektől függetlenül, láthatóan előre elhatározott terv szerint történt. Erre utal az események gyors lejátékozása is. Ezek indítékait a reformátusok supplicatiójukban a következőképpen ítélték meg (a törvényektől függetlenül, hiszen azok már évekkel korábban is érvényben voltak):

„Keresvén ezért ennek okát, úgy véljük, semmi más, csak az lehet, hogy a parókiára kivetett adónak a törvény által kimondott mentességünk miatt magunkat alávetni nem akartuk, a mi vallásunkon lévő, a jezsuita atyák által Gönc mezővárosból elűzött és kirekesztett diákokat befogadtuk, és meg akartuk újítani valamennyire az iskola épületét. . . Ha még valamilyen más, ismeretlen okot hoznának fel ellenük, törvényes megbízottjuk, Keeskeméthy Mihály ott, ahol a felség elrendeli, kész azt megválaszolni.”

A gönci kollégium kérdésére mindkét katolikus emlékirat keményebb hangon válaszol, mint amilyen hangnem az egész szövegre jellemző:

¹⁵ Wick Béla: *Kassa története és műemlékei*. Kassa 1941. 140.

¹⁶ Az 1674. augusztus 22-i kassai tűzvészről PLATH, Johann: *Kaschauer Chronik*. Kaschau 1860. 153. — Wick szerint a református templomot Volkra gróf, a szepesi kamara elnöke 1673. szeptember 29-én vette el a református egyháztól és katonai magtárrá tette. L. Wick i. m. 401.

¹⁷ Az 1687. január 28-án kelt rendelet a „magtárak” ügyében: MOL Lymbus i. h. 41—42. fol.

„Ezek a diákok ugyanis jogszerűen űztek el Göncről a jelenlegi jelzálogos földesúri hatalom erejével és természetesen a helység örökös urának, nagyméltóságú gróf Csáky országbírónak az egyetértésével, mégpedig mint olyanok, akikre fej- és jószágvesztést csalhatatlanul rábizonyítottak volna egy elhamarkodott peres ügyük miatt: egy bizonyos bűnügyben a földesúr kárára cselekedtek;¹⁸ hogy a történeteket mentsek, és az ellenük elrendelt bírósági pert megakadályozzák, a földesúr kegyelméből az ügyet letéve, a büntetést megváltva inkább el akartak menni, amit ki lehet mutatni az általuk adott bizonyáglevellekből. Úgyhogy ezek a tudatlan és csavargó alja népek, akiket máshol már nem tűrtek, fegyveresen a kassai helyőrségben bújnak meg; idejében elejét kell venni, nehogy a városban vagy máshol újra összejöjjenek azokkal, akik egykor Patakot elfoglalni összegyűltek és kezét emelték Ófelsége ellen...”

„Követelheti a katolikus státus a részleges jószágvesztés büntetésével egyenértékű megváltásként, hogy a református egyháznak még a városon kívül se jelöltessék ki valamilyen hely, mert az egyházközség minden tagjában felségsértő rejtőzik. Nem kevésbé kifejező az a tény, hogy Csécsi István (!), aki itt Kassán és máshol is a nyugtalanság szítója, az ország törvényeinek önhitt megvetője, az elmúlt évben Gönc mezővárosban esztelen nyughatatlanságával zavart keltett, olyannyira, hogy még hitsorsosai is méltán vetik meg érte, hasonlóan Kecskeméti Mihályt is, aki ügyvédjük a vármegye előtt, és a jelen ügyben meggondolatlanul Ófelségénél alkalmatlankodik: mindkettő felségsértési pernek vetessék alá, ha csak a méltóságos vallásügyi bizottság mélyebb megfontolásából még nagyobb büntetést nem kapnak...”

„Kötelesek legyenek mérsékelni a lelkészek számát, tudniillik egy magyar prédikátoron kívül többet nem tarthatnak, ez pedig teljes mértékben elég volt számukra; sem több grammatika tanárt, mint egyet; mielőtt a gönci coetus ájtott Kassára, ez így is volt, más grammatika-tanáruk nem volt Kassán...”

Ez utóbbi fejtegetést nyilvánvalóan csak Kassán működő jezsuita tanár írhatta.

Az idézett rövid részletek is rávilágítanak arra, hogy Kassán az 1695—1696-ban igen élessé vált felekezeti küzdelmek közvetlen kiváltó oka a volt pataki kollégium Kassára kerülése, s ezzel a kassai református gimnázium lényeges színvonalemelkedése volt, továbbá a kollégium professzorának, az igen agilis Csécsinek a személye. Korábban a kassai kálvinisták kis számú gyülekezete nem képviselt olyan erőt, hogy a jezsuiták támadásának elsődleges célpontjává vált volna, de amikor sorsa hozzákapcsolódott a már háromszor elűzött, de ennek ellenére még mindig fennálló pataki kollégiumhoz, ez az esemény a városban addig szabadon működő református egyházat végső soron a megsemmisülés közelébe sodorta. Az egyházközségnek vagyónától megfosztását igen, az egyházközség teljes feloszlását azonban már nem tudták elérni a jezsuiták. (Már a gönci iskola esetében is Abaúj vármegye református alispánja jár közben a jezsuita kollégiumnál,¹⁹ s talán innen kaphattak védelmet a kassai reformátusok; s az ő esetükben még a soproni országgyűlés artikulusaira is lehetett hivatkozni.)

Az elűzött kálvinista gyülekezet Kassa város falain kívül még abban az évben építkezésbe kezd: alamizsna-kérő levelek segítségével sikerült annyit összegyűjteniük, hogy 1697-re úgy-ahogy felhúzzák az új épületet. S ezalatt Csécsi János nagyon nyomorúságos körülmények között, de folytatja a diákok oktatását. Még az 1698-as esztendőben is dolgoztak az épület egyes részein, miközben újabb jezsuita

¹⁸ 1695 telén a gönci iskola folytatta le egy togátus diák perét, a földesúr és a városi tanács beleegyezése nélkül, és a vádlottat nem adták át büntetés végett a tanácsnak. Erről részletesen l. Iványi i. m. 121.

¹⁹ 1695-ben Niházy György volt Abaúj vármegye alispánja, aki egyben a gönci ref. iskola kurátora is volt. L. SZOMBATHI i. m. 145—146., Iványi i. m. 121.

támadásoknak voltak kitéve. Csécsi — a fia által írt életrajz szerint — egy rágalom miatt rövid ideig még fogságot is szenvedett, s két ízben diákjaival együtt könnyen a száműzetés sorsára juthatott volna, ha Octavius Nigrelli kassai várparancsnok, ill. Eszterházy Pál nádor meg nem védi őket a jezsuiták túlkapásaival szemben.²⁰ A külvárosi iskola ebben az időben istentisztelet céljára is szolgálhatott, hiszen a kálvinisták a Rákóczi-szabadságharcig nem jutottak el odáig, hogy a külvárosban templomot építsenek maguknak. (A szabadságharc alatt erre már nem volt szükség, csak utána, amikor 1714-ben hozzá is fogtak a templomépítéshez.)²¹

Mi lett e valóban rendkívül nehéz körülmények között a reformátusok által megszerzett kassai nyomdával? Megmaradt-e birtokukban, látták-e egyáltalán valami hasznát?

Azt, hogy az 1695-ben megvásárolt tipográfia a következő év tavaszán a templommal és iskolával katolikus kézre került volna, nagyon valószínűtlennek tartjuk, több okból is:

A kassai jezsuita akadémia 18. századi nyomdája 1715-től kezdett működni: ekkor vásárolták meg az 1710-ben Bercsényi parancsára Kassára szállított, Bártfa város tulajdonában lévő nyomdafelszerelést 1500 Ft-ért. Ezzel a vétellel tulajdonképpen új tipográfiát alapítottak, és nem a régi kassai nyomdát bővítették, mint azt a szakirodalom állítja,²² mert a 17. századi felszerelésnek a 18. század eleji Kassán használt készletben semmi nyoma nincs!

Nyolc évet visszafelé haladva az időben, a Rákóczi szabadságharc ideje alatt: Kassán 1707. január 1-én hirdették ki a fejedelmi parancsot a magyarországi jezsuiták száműzéséről. Az ezt követően készült, a kollégium javait részletesen leíró leltár nem említett nyomdát.²³

Plath *Kaschauer Chronik* című művéből tudjuk, hogy a városban 1701-ben nagy tűzvész pusztított, amely a jezsuita kollégium és konviktus épületében szintén jelentős károkat okozott:²⁴ lehet, hogy a tipográfia mégis jezsuita kézen volt, csak ekkor semmisült meg? A kérdés megnyugtató eldöntéséhez vizsgáljuk meg a 17. század utolsó éveinek kassai nyomtatványairól közölt adatokat!

Szabó Károly 1695—1700 között mindössze két kassai nyomtatványt regisztrált, példány ismerete nélkül, De Backer bibliográfiájára támaszkodva: Turóczy Mihály *Labores laureati* . . . című művét 1695-ből és Ivanich György: *Virgo Deipara* . . . című művét 1696-ból. Mindkét szerző a kassai akadémia tanára volt.²⁵ Turóczy művének kassai nyomtatását teljesen kizárni nem tudjuk; készülhetett még 1695 előtt, mielőtt a reformátusok megvásárolták volna a tipográfiát (feltéve, ha volt egyáltalán legény a nyomdában). A gyanúkat azonban a tipográfia további működését illetően joggal felkeltheti az a tény, hogy Turóczy 1696-ban írott műve, a *Lilietum Immaculatae Conceptae Beatae Virginis* . . . már nem Kassán, hanem a

²⁰ HORVÁTH i. m. 360—361.

²¹ WICK i. m. 401.

²² GULYÁS Pál *A könyv sorsa Magyarországon*. Bp. 1961. II. köt. 126—127.

²³ SZABÓ Adorján: A kassai jezsuiták viszontagságai a Rákóczi-korban. Kassa 1909. 32—33.

²⁴ PLATH i. m. 168.

²⁵ RMK II. 1794, II. 1827., SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái*. Bp. 1891—1914. XIV. köt. 582. has., V. köt. 213. has.

közei Lőcsén jelent meg; Ivanich György 1694-ben és 1697-ben szintén az egyébként protestáns lőcsei nyomdában jelentette meg műveit,²⁶ miért éppen a *Virgo Deipara* . . . , amelynek nem maradt fenn példánya, látott volna napvilágot Kassán 1696-ban? A kassai jezsuita kollégium nemcsak alkalmoszerűen, hanem a 17—18. század fordulóján rendszeresen kapcsolatban állt a lőcsei tipográfussal, Samuel Brewerral, ill. örököseivel, amit nyilván elősegített a jezsuiták jelenléte a szepességi városban (rezidenciájuk és nemesi konviktusuk volt Lőcsén). Az ugyancsak protestáns bártfai tipográfia, valamint a nagyszombati egyetem nyomdája együttvéve sem dolgozott annyit a kassai jezsuiták számára ebben az időben, mint a lőcsei műhely.²⁷ Mindezek alapján az a feltevés látszik elfogadhatónak, hogy a kassai városi nyomda 1696. március 27., a templomelvétele után nem került a jezsuiták tulajdonába (mint erre már volt példa 1671-ben Sárospatakon: a jezsuiták csak az előzőtt református kollégium épületét kapták meg, a berendezést, így a pataki tipográfiát nem, holott — a korábbi vitairatok egy-egy részletéből következtetve — törekedtek annak megszerzésére).²⁸

Amikor a javaitól megfosztott, a külvárosba száműzött kassai református egyházközség a pusztaság életéért küzdött, nyilvánvalóan a könyvnyomtatás, a megszerzett tipográfia működtetésének kérdése teljesen háttérbe kellett hogy szoruljon. Mi lett azonban később a nyomdával, például a Rákóczi-szabadságharc alatt, amikor az egyházközség újra szabadon létezhetett Kassán, s vissza is kapták volt templomukat az 1698-ban a városban letelepített Orsolya-apácáktól?²⁹ A szabadságharc bukása után, ill. pontosabban már 1710-ben nincs nyoma Kassán a reformátusok tipográfiájának: Bercsényi nem hozta volna Kassára a bártfai műhelyt a *Mercurius Veridicus* megjelentetésének céljából, ha ott helyben van egy valamennyire is működőképes nyomda! Az újabb kutatások nyomán jól tudjuk, hogy a kuruc hírlap valamennyi nyomtatásban megjelent száma Lőcsén készült, kivéve az utolsó három számot 1710 elején, amely Lőcse császári kézre kerülése után Bártfán látott napvilágot.³⁰ Milyen alapon állította azonban Thaly Kálmán, hogy a *Mercurius Veridicus* első számai Kassán jelentek meg? Létezett 1705-ben a kassai műhely?

Thaly Kálmán az első magyarországi hírlap kassai megjelenését nem bizonyító erejű iratokkal támasztotta alá, hanem csak feltételezte azt az újságról beszámoló

²⁶ RMK II. 1779, II. 1887. Szörényi Sándor kassai jezsuita tanár Fényes György egri püspök halálára írt gyászbeszédének (I. RMK II. 1962.) megmaradt a nyomdai kézírata, amely szintén a lőcsei nyomdát nevezi meg: „Anno 1699. Leutschoviae, apud Sophiam Breverianam.” — Ld. Collectio Kaprinayana tom A. XLVIII. 307.

²⁷ Az 1700-ig a kassai jezsuiták részére nyomtatott művekről jó áttekintést ad a Čaplovič-bibliográfia földrajzi mutatója: ČAPLOVIČ, JÁN: *Bibliografija tlači vydaniých na Slovensku do roku 1700. Diel 2.* (Slovenská národná retrospektívna bibliografia Séria A. Knihy. I. a.) Martin 1984. 1230—1231. Arra már — minden részletezés nélkül — Jozef REIČAK is felhívta a figyelmet, hogy a kassai nyomda működésének 1696 és 1715 között nincs nyoma, l. erről: REIČAK, Jozef—MIHÓKOVÁ, Mária: *Dejiny knižnej kultury v Košiciach do roku 1945.* Košice 1981. 57.

²⁸ PAVERCŠIK i. m. 360.

²⁹ WICK i. m. 401.

³⁰ *Mercurius Veridicus. 1705—1710.* Hasonmás-kiadás. Ford. Kenéz Győző. Bev. BENDA Kálmán. Bp. 1979. 10—11, 13—14.

Eszterházy Antal tábornok Rákóczihoz írt levelének kassai keltezéséből,³¹ így ez az adalék nem jelent segítséget számunkra a tipográfia történetének felderítéséhez. Mégsem érezzük teljesen mellőzhetőnek azonban azt, amit Thaly ebben a vonatkozásban megjegyez: „Kassán ugyan létezett volt a XVII-ik században nyomda: de ez a század vége felé és a XVIII-iknak elején nagyon elhanyagolt állapotban vala, úgy, hogy 1703-tól kezdve csak kivételesen működött. . .” Thaly 1707-ből említ két (azóta tévesnek bizonyult) kassai nyomtatványt, majd ezt írja: „1707 után pedig többé nincs semmi kassai nyomtatvány 1710-ig, midőn Bercsényi a bártfai nyomdát ideszállíttatta. Úgy látszik tehát, hogy a kassai régi nyomda időközben egészen elpusztult. . .”³²

Nyomdászattörténetírásunk mind ez ideig a 18. századi kassai könyvnyomtatást a 17. századi folytatásának gondolta (ismerve természetesen a bártfai „gyarapodást”), pedig a 17. századi városi és a 18. századi jezsuita nyomda készletének beható vizsgálata — mint már említettük — kizárja ezt a feltételezést. S mivel eddigi kutatásaink alapján sem a nyomda menekítésének, sem a betűanyag máshol, pl. valamelyik erdélyi nyomdában való felbukkanásának semmi nyoma nincs, a legvalószínűbbnek a 17. századi kassai nyomda pusztulását tartjuk. Megkockáztathatjuk azt az állítást, hogy a reformátusok által 1695-ben megvásárolt nyomda úgy pusztult el, hogy egyetlenegy terméke sem maradt fenn, mégpedig azért, mert nem is működtették. Bibliográfiáink ugyanis a 18. század első évtizedéből csak olyan kassai nyomtatványokat tartanak számon, amelyek valójában nem lehetnek kassai (vagy akkori kassai) nyomtatványok. Ezek a következők:

- 1702:** Skoda, Georgius: *Satyrae Menippeae*. . .
Szamaróczy, Paulus: *Academicum* . . . *Collegium Cassoviense* . . . *ex cineribus* Olsavszky, Georgius:
Praxis brevis. . . *resurgens*. . .
Raby, Samuel: *Tractatus*. . .
- 1707:** Dobrowsky, Stephanus: *Phraeses Latinae*. . .
- 1709:** Dubowsky, Joannes: *Quod bonum, felix, faustum*. . .³³

Csak Szamaróczy és Dubowsky művét ismerjük példány alapján is, ezek azonban nyomdai kiállításuk szerint csak Lőcsén készülhettek. Olsavszky *Praxis brevis* című műve, valamint Raby *Tractatusa*, amely szintén kapcsolódik Olsavszky nevéhez, bizonyosan nem 1702-ből való, hiszen Olsavszky 1708-ban született. Valószínű, hogy a további két nyomtatvány szintén lőcsei lehetett (vagy talán bártfai), mindenesetre a kassai jezsuita akadémia tanárainak említett művei csak akkor jelenhettek volna meg éppen Kassán, ha a nyomda nem a reformátusok, hanem a jezsuiták birtokában lett volna, de — mint láttuk — ennek már 1696-tól sem volt semmi jele.³⁴

³¹ THALY Kálmán: *Az első hazai hírlap 1705—1710*. Bp. 1879. 10.

³² Uo. 42. p. Az 1707-es nyomtatványok: *Histoire du Prince Ragotzi Cassoviae 1707* — hamis impresszummal jelent meg, valójában párizsi nyomtatvány (ld. RMK II. 2284) és KILIÁN Dániel: *Metamorphosis fidei Orthodoxae*. . . című műve, amely nem 1707-ben, hanem 1737-ben jelent meg Kassán. (Petrik I. 568.)

³³ RMK II. 2105, II. 2106, RÉCSEY Viktor: *Ősnyomtatványok és régi magyar könyvek a pannonhalmi könyvtárban*. Bp. 1904. 78. 138. sz., 80. 147. sz., SZINNYEI I. m. II. 939. has., MKsz 1906. 152.

³⁴ RÉCSEY I. m. II. 78. 138. sz., 80. 147. sz.

Amennyiben a reformátusok a tipográfiát a külvárosban újonnan felépült iskolájukban őrizték (s ez a legvalószínűbb), a nyomdakészlet akkor pusztulhatott el, amikor az iskola épülete: vagyis a Rákóczi-szabadságharc elején, Kassa kuruc ostromakor. A kassai helyőrséget 1042 főnyi gyalogságból, tüzérségből és ötszáz vértésből álló császári katonaság alkotta. Az 1703—1704-es kuruc ostromzár a város polgárságát kétszeresen is megterhelte, nemcsak a mezőgazdasági munkákat, a szüretet, a közlekedést tette lehetetlenné a város határában, hanem egyrészt az ostromló kuruc csapatok égették fel a vetéseket, hajtották el a marhákat, másrészt a császári csapatok törtek ki a várból élelmet és takarmányt zsákmányolni. Az ostrom 1704. október 20-ig tartott, amikor Kassa meghódolt Rákóczinak, és a császári csapatok elhagyták a várost. Az ostrom alatt a város külső területei elpusztultak.³⁵ A Csécsi vezette külvárosi iskoláról tudjuk, hogy még 1703 nyarán a diákok között „forrongás támad”, s jelentős részük a felkelőkhöz csatlakozik.³⁶ Amikor pedig 1703. szeptember 2-án Csicseri Orosz Pál kuruc tábornok Sárospatakot elfoglalja, a kassai diákok seniora, Gönyüi András megy Patakra, hogy a diákság nevében átvegye a kollégiumot, s e tényről a tábornoktól írásos megerősítést kap.³⁷ November elején a kassai iskolának már olyan kevés hallgatója van, hogy Csécsi az oktatást beszünteti. Még továbbra is ott tartózkodik családjával és hat diákkal, fegyverzajban és ágyúzás közepette, 1704. január 5-én azonban kénytelenek elhagyni az iskolát. „Május hónapban az (iskola) utcája is leromboltatik. (Csécsi) az iskolát szorgalmasan vezette és a nagyobb számú ellenségtől, akik le akarták rombolni, védte egészen augusztus 10-ig, amikor a hadszertár elesett és október 20-ig, amikor a város kapitulált”³⁸ — írta ifj. Csécsi János apja életrajzában. Itt az életrajz egy kissé homályos, mert nem közli, hogy honnan és milyen módon védte Csécsi az iskolát, ha már elhagyta — szerencsére azonban ezekről az eseményekről más források is beszélnek.

Czegle Imrének *Ráday Pál és a sárospataki kollégium* című tanulmányából idézünk: „Ugyancsak fontos mozzanata a Kollégium történetének az az esemény, mely az 1710-es évek után kérvényekben, beadványokban, fellebbezésekben gyakran szerepel, hogy ti. amikor a kurucok Kassát körülzárják, a város külterületén álló iskolából Csécsi János professzor néhány diákjával a várparancsnok engedélyével a várban kap szállást és védelmet. A várat a kurucok 1704. október 31-én foglalják el. Nem tekintjük véletlennek sem azt, hogy „egy diák” veszi vissza a Kollégiumot a kurucoktól, sem azt, hogy Csécsi János professzor Kassán a várban az osztrákok védelmét kéri. Mindkét eseményben olyan politikai fogódzót vélnek felfedezni az iskola vezetői, amelyekre hasznosan hivatkozni lehet a jövő alakulása szerint.”³⁹

Az 1705-ben Sárospatakra visszatért kollégiumnak a Rákóczi-szabadságharc bukása után nagy szüksége is lett a már elhunyt professzor tetteivel bizonyított

³⁵ SZABÓ Adorján: *II. Rákóczi Ferenc Kassa múltjában*. Kassa 1906. 9.

³⁶ HORVÁTH i. m. 362.

³⁷ CZEGLE Imre: *Ráday Pál és a sárospataki kollégium* = *Ráday Pál 1677—1733. Előadások és tanulmányok születésének 300. évfordulójára*. Szerk. ESZE Tamás. Bp. 1980. 197—233. 200.

³⁸ HORVÁTH i. m. 362.

³⁹ CZEGLE i. m. 201.

„királyhűségének” a hangoztatására. Az ottani jezsuiták sürgetésére a vármegye már 1711. március 6-án kísérletet tett a pataki kollégiumnak a reformátusoktól való visszavételére. Füleki András professzor ellenállt a kísérletnek, és levélben fordul a bécsi ágenshez, hogy eszközölje ki a kollégium megmaradását Patakon: Kassán ugyanis elpusztult az iskolájuk épülete, nincs hová menniök. Május 21-én aztán a kollégium meg is kapja a királyi oltalomlevelet: „az iskola Patakon maradhat mindaddig, míg Kassára vissza nem térhet abba az épületbe, amit a lázadók Kassa körülzárásakor elpusztítottak . . .”⁴⁰

Nem követjük tovább a Sárospatakra visszakerült kollégium történetét, hiszen célunk csak a kassai református iskola Rákóczi-szabadságharc alatti megszűnésének ismertetése volt: az épület lerombolásakor, 1704-ben semmisült meg valószínűleg a tipográfia is. Olyan zaklatott korban került a reformátusok tulajdonába, hogy nemcsak nyomtatott terméke nem maradt fenn, hanem még csak emléke sem. (Bár lehetséges, hogy az utódok emlékezetében a kassai nyomda pusztulása már összekeveredett a sárospataki nyomda pusztulásával, amit nagyon is számon tartottak.) Ifjabb Csécsi János apjáról írt életrajzában nem említette a tipográfiát, de talán nemcsak a véletlenek összecsengése, hogy egy Ráday Pálnak címzett levelében (1730) a következőket írja (Czegle Imre szavait idézzük): „sajnálja, hogy nem taníthatja fiát, Gedeont, és a Collégiumba hiába várjuk idehozását, pedig szép híre elérkezett hozzá . . . Egy nyomda felállításának tervével is foglalkozik, melyre nagy szükség lenne, mivel a régi részben Debrecenben a forradalom alatt elpusztult, részben az ottaniba beolvadt. Újat kellene venni, úgy tájékoztatták, hogy 1000 Rh Ft-ért már lehetne egyet vásárolni . . .”⁴¹

PAVERCSIK, ILONA

Est-ce que les calvinistes avaient une imprimerie à Kassa?

L'auteur met a découvert de nouvelles données sur la vie et l'activité de János Csécsi, professeur du collège calviniste de Sárospatak. Les faits nouvellement découverts sont en connexion avec l'activité de professeur, d'imprimeur et d'éditeur de livres de Csécsi lors de son séjour à Kassa. A ce propos, l'étude prétend à élucider le sort de la typographie de la ville Kassa pendant le séjour de Csécsi à Kassa. A la base des sources nouvelles, l'auteur fait ressortir les moments jusqu'ici obscurs de l'histoire de l'imprimerie de la ville Kassa au XVIIe siècle. Contrairement à l'opinion antérieure de l'histoire de l'imprimerie, il a réussi à prouver le fait que l'imprimerie de Kassa du XVIIIe siècle ne pouvait pas être une continuation directe de celle du XVIIe siècle, étant donné que l'imprimerie achetée en 1695 par les calvinistes devait périr à l'époque de la guerre de libération de Rákóczi.

⁴⁰ Uo. 202—203., SZOMBATHI i. m. 239—240.

⁴¹ CZEGLE i. m. 232—233.

A 18. századi magyarországi törvénykiadások nyomdai vizsgálata

Az országgyűlésen hozott törvényeket — királyi jóváhagyást követően — kihirdették, vagyis ezeknek az ún. dekrétumoknak szövegét hozzáférhetővé tették. Ehhez már korán kitűnő eszköznek bizonyult a könyvnyomtatás. Szomszédaink közül a csehek már 1515 óta éltek is ezzel a lehetőséggel. Magyarországon erre csak jóval később, 1595-től került sor. Fazakas József vizsgálta meg az 1595 és 1688 közötti magyarországi dekrétumokat, mindenekelőtt nyomdai eredetüket illetően.¹

E publikáció folytatásaként az alábbiakban kísérlet történik az 1705 és 1796 közötti hazai törvények artikulusainak nyomdai vizsgálatára. Szükségesnek látszott ennek elvégzése, mert a Petrik-féle bibliográfia ide vágó „Articuli” címszava alatt közölt adatok² nem csupán hiányosak, de önmagukban is igen nehezen áttekinthetőek. Kiderült továbbá, hogy számos utánnyomás, variáns, sajtóhiba stb. valóságos bibliográfiai dzsungelt teremtett e nyomtatványok kapcsán, amelyben az eligazodás mind több gonddal járt. Ráadásul a 18. századi hazai nyomtatványokra vonatkozó bibliográfiai anyaggyűjtés az utóbbi években nem kevés ezzel kapcsolatos további problémát is napfényre hozott. Mindezek feloldása végett végig kellett venni az ebbe a kategóriába tartozó összes kiadást, és pedig — éppen az említett számos nyomdai eltérés miatt — lehetőleg minél több példány kézbevétele alapján. Magyarországon az 1705., 1707., 1715., 1723., 1729., 1741., 1751., 1765., 1791., 1792. és 1796. években hoztak törvényeket, amelyek szövegét azután önálló kiadványként nyomtatásban is közreadták. A következőkben ezek bibliográfiai és nyomdászati áttekintésére kerül sor.

A hazai törvények nyomtatásban történő megjelentetése eredetileg kizárólag arra szolgált, hogy az országgyűlés résztvevőinek ezeket az általuk hozott artikulusokat — immár a királyi záradékkal megerősítve — megküldjék. A dekrétumok ilyen hivatalos kiadásainak formátuma mindig fólió volt, hiszen ez volt a hivatali ügyintézés során használt papír állandósult mérete. E kiadványok beosztása a 16. század vége óta teljesen azonos. A király bevezetője közli, hogy az általa összehívott országgyűlésen a rendek az alábbi artikulusokat hozták, amelyet jóváhagyás végett elébe terjesztettek. Ezt követi maguknak a törvényeknek a szövege. A nyomtatványt az uralkodó megerősítése zárja. A hivatalosan szétküldött példányok végére a király, a kancellár és a titkár aláírása mellé pecsét is került a szöveg hiteles voltának igazolására. A címlap nélkül készített nyomtatvány üres levélpárból áll

¹ Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1965—1966. 158—167.

² PETRIK Géza: *Magyarország bibliographiája. 1712—1860. II. köt.* Bp. 1888. 120—122. és V. köt. Bp. 1971. 37—38.

papír-borítást kapott, amelyen olvasható a kézirásos címzés. Ez az országgyűlés tagjainak egyikének szólt, akár természetes (pl. az egri püspök), akár jogi személy (pl. Buda városa) volt az.

A 16. és 17. századnak ezt a gyakorlatát megtartották a 18. században is. Az egész csak annyiban módosult, hogy ekkor már többnyire címlapot is nyomtattak a törvénykiadáshoz, és a címzést ennek aljára írták.

Az összes ilyen aláírásokkal és pecséttel ellátott példány országgyűlésenként mindig azonos kiadásból való. Tehát mindig csak egy hivatalosan közreadott nyomtatvány volt. Az ezt előállító műhely megválasztása az uralkodó szempontjából a magyarországi dekrétumok esetében igen fontos volt. A megbízható tipográfia biztosítékot jelentett egyfelől a törvények szöveghűségére, másfelől lehetőséget nyújtott az udvarnak az esetleges utólagos módosításra, magyarán hamisításra. Ez történt az 1604. évi hírhedt 22. artikulus esetében.³ Ezek után nem csoda, hogy egyetlen 1619. évi esettől eltekintve, amikor is Nagyszombatban állítottak elő,⁴ a 16. és 17. század összes magyarországi dekrétumának hivatalos kiadását mindig külföldön — amint ezt Fazakas megállapította, előbb Prágában, majd Bécsben⁵ — készítették, de mindenkor a nyomdahely feltüntetése nélkül.

A Rákóczi-korszak

Az előzményektől több vonatkozásban is eltérő a 18. század első nyomtatott dekrétuma, aminek a magyarázata a történelmi helyzetben kereshető. A Rákóczi vezette szabadságharc során először az 1705 őszén tartott szécsényi országgyűlés határozatai jelentek meg nyomtatásban. A fólió formátumban előállított kiadás hat számozatlan levelet tartalmaz, amelynek élén hosszú latin cím olvasható: „Articuli inclytorum regni Hungariae statuum et ordinum pro libertate confoederatorum in generali eorundem conventu, ad oppidum Szecsény pro prima mensis Septembris anni millesimi septingentesimi quinti indicta conclusi”.⁶ Ezt közvetlenül követi a 19 artikulus szövege magyarul. Ez eltér minden korábbi magyarországi törvénygyűjteménytől, mert azok eddig mindig latin nyelvűek voltak. Egyedül az erdélyi fejedelemség dekrétumainak szövege volt magyar nyelvű a 17. században. A szécsényi országgyűlés nyomtatott határozatai nem tartalmazzák a különben az ilyen jellegű hazai kiadványoknál mindig alkalmazott bevezető és bezáró uralkodói megerősítést latin nyelven. Az ezt hitelesítő pecsétnek és aláírásoknak pedig még helye sincs. Úgy tűnik, hogy a Habsburg uralom ellen fellázadt rendek e vonatkozásban szakítottak az előzményekkel, ill. Rákóczi sem kívánta feltehetően a dekrétum uralkodói hitelesítését ekkor elvégezni. Beosztásában tehát inkább tudósításnak tűnik, mint szigorú értelemben vett hivatalos kiadványnak.⁷

³ Vö. I. jegyzet 164—165.

⁴ RMNy 1192.

⁵ Vö. I. jegyzet.

⁶ *Magyar Könyvszemle* 1924—1925. 96.

⁷ HUBAY Ilona: *Magyar és magyar vonatkozású röplapok, újságlapok, röpiratok az Országos Széchényi Könyvtárban. 1480—1718.* Bp. 1948. 1129. sz.

A két évvel később, 1707 nyarán Ónod mezején tartott, következő országgyűlés határozatai már a hagyományoknak megfelelő formában kerültek ki a sajtó alól: latin nyelven, a szokásos bevezetővel és záróformával, a vezérlő fejedelem pecsétjével, valamint az ő, a kancellár és a titkár aláírásával.⁸ A fólió alakú nyomtatvány öt levelet tartalmaz.⁹ Ugyanezt a törvénygyűjteményt magyar fordításban is kinyomtatták¹⁰ hat levél terjedelemben.¹¹ A formai hagyományokhoz történő visszatérésből talán a jogi folyamatosság hangsúlyozása olvasható ki, míg a magyar fordításból a kuruc dac.

A Rákóczi-korszak három említett artikulus-kiadásának egyike sem tünteti fel a nyomtatás helyét, ami a hivatalos kiadványok jellegzetes sajátossága. A tipográfiai kiállításuk alapján mindhárom dekrétumot ugyanabban a műhelyben állították elő. E jelekből a lőcsei Brewer-nyomda sajátosságai ismerhetők fel.¹² Beleillik ez a megállapítás az eddigi ismeretek közé, hiszen ezekben az években számos kiadvány készült ebben a szepességi városban, amely mind Rákóczit és szabadságharcát volt hivatott támogatni. Az természetes, hogy e forradalmi években a szabadságért a Habsburgok ellen egyesült magyar rendek által hozott artikulusok az ország területén jelentek meg nyomtatásban.

A hivatalos kiadások

A fentiek után nem meglepő, hogy a Rákóczi-féle szabadságharcot követő első, 1715. évi törvények hivatalos kiadása, amelyet immár újra a Habsburg király hagyott jóvá, és továbbra sem visel impressumadatot, a nyomdai kivitele alapján egyetlen hazai műhellyel sem volt azonosítható.¹³ A 134 lapot tartalmazó nyomtatvány¹⁴ első lapjának tetején a császári sas fametszete látható. Pontosan ugyanez a könyvdísz fellelhető Johann Georg Schlegel, bécsi egyetemi nyomdász egyik kiadványában.¹⁵ A svájci származású tipográfus 1693-tól dolgozott a császárvárosban egészen 1716-ban bekövetkezett haláláig.¹⁶ Tehát a bécsi udvar továbbra is egy hozzá közeli műhelyt választott a magyarországi dekrétumok hivatalos kiadásának elkészítésére.

Fazakas már a korábbi korszakban megfigyelte, hogy a hivatalos kiadás egyes példányai címzés, aláírás és pecsét nélkül maradtak fenn.¹⁷ Kézenfekvő, hogy nem csupán az országgyűlés néhány száz tagjának volt szükséges ismerni a törvényeket, akik ennek hivatalos példányát megkapták. Így komoly igény volt — különösen a

⁸ HUBAY i. m. 1159. sz.

⁹ *Magyar Könyvszemle* 1896. 76. — SZTRIPSZKY II. 2725/274.

¹⁰ HUBAY i. m. 1160. sz.

¹¹ RMK. I. 1735.

¹² E meghatározás Ecsedy Juditnak köszönhető, amit a lőcsei nyomdászat szakértője, Pavercsik Ilona megerősített.

¹³ Pl. OSzK 400.380(1).

¹⁴ PETRIK i. m. I. 120. Hely és nyomda nélkül.

¹⁵ 1701. évből = OSzK 403.206 (2a).

¹⁶ DURSTMÜLLER, Anton: *500 Jahre Druck in Österreich*. [Wien 1983.] 122—124.

¹⁷ I. jegyzet 158.

jogászok körében —, hogy a szöveget mielőbb kézbe vehessék, ill. munkájuk során tanulmányozhassák. A 18. században azután már tudatosan felkészültek a nyomdászok arra, hogy a dekrétumokat nem hivatalos formában is közreadják. Ehhez azonban az utolsó lap szedésén igazítottak: az uralkodó, a kancellár és a titkár nevét „m. p.” (manu propria) megjelöléssel kinyomtatták, míg a pecsét helyét a „L. s.” (Locus sigilli) betűkkel jelölték. Ez utóbbi betűket leggyakrabban (egy- vagy kettős) körbe — esetleg koszorúba — foglalva fametszettel állították elő. Az utánnyomások — a hivatalos kiadásnál rendszerint alkalmazott írópapírral szemben — mindig az olcsóbb nyomópapírra készültek.

A most megvizsgált 1715. évi hivatalos kiadás esetében a bécsi nyomdász is igyekezett a fent körvonalazott módon ugyanazzal a szedéssel kielégíteni a rendelkezők nem tartozó személyeknek a törvényszöveg iránti igényét. Ennek kapcsán a nem hivatalos jelleget azzal is hangsúlyozta, hogy e példányokhoz címlapot készített „Articuli diaetae Posoniensis anni M.DCC.XV.” címmel.¹⁸

Schlegel a nevét a nem hivatalos változaton tehát nem tüntette fel. A kiadvány előállítóinak magatartása azonban e téren a későbbiekben módosult. A következő, 1723. évi artikulusok szövege száz lap terjedelemben „Viennae Austriae, typis et sumptibus Joannis Baptistae Schilgen” megjelöléssel látott napvilágot az élébe ragasztott címlapon.¹⁹ A három aláírás és a pecsét a végén nyomtatva van, a szöveg első lapjának tetején ismét a császári sas nagy fametszete látható, amely azonban eltér az 1715. évi hivatalos kiadás kapcsán fentebb említettől.

Címlap és ennek következtében szükségszerűen impresszum nélkül maradt fenn két példánya e kiadványnak,²⁰ ahol mindhárom aláírás és a pecsét a végén ugyancsak nyomtatott, de a szöveg élén álló fametszet az előbbinél jóval kisebb sást ábrázol és ráadásul keretben. E könyvdísz méretének eltérő volta miatt az első és második lap szövegét másképpen kellett szedni, mint a fentebb ismertetett és impresszumos kiadásban.²¹

Az 1723. évi törvények hivatalos kiadása, ahol az aláírások és a pecsét kézzel készült, címlapjának alján — mint a hivatalos kiadások mindig — nem visel impresszumot, hanem helyére a címsorokat követően a kézzel történő címzés bevezetőjeként a „Pro” szót szedték. Különben mindenben megegyezik az előző bekezdésben ismertetett nyomtatvánnyal.²² Ezek után tehát bizonyos, hogy ezt a hivatalos kiadást is Bécsben állították elő.²³ Johann Baptist Schilg(en) ugyancsak a bécsi egyetem nyomdása volt az 1720 és 1743 közötti időben.²⁴ A szedést felhasználta, hogy az artikulusok szövegének nyomtatott aláírású és pecsétű, nem hivatalos kiadását is megjelentesse. Ennek egy részénél azután a szöveg első lapjának élén álló fametszettel megváltoztatta, ami miatt az A₁ levél mindkét lapjának szövegét újra kellett szedni.

¹⁸ Pl. OSzK M 34.107/1715.

¹⁹ PETRIK I. 120 — pl. OSzK 27.624/1723a.

²⁰ OSzK 155.627 és 27.624/1723b.

²¹ PETRIK V. 37.

²² Pl. OSzK 400.376.

²³ PETRIK I. 120 és V. 37 „h. ny. n.” megjelöléssel közölte.

²⁴ DURSTMÜLLER i. m. 120.

Az időrendben immár harmadik, 1729. évi törvények hivatalos kiadását is Schilg(en) állította elő Bécsben 56 lap terjedelemben és — természetesen ez alkalommal is — az impresszum feltüntetésével.²⁵ Előkerült azonban ennek nem hivatalos változata is,²⁶ amelynek címlapján olvasható: „Viennae Austriae, typis et sumptibus Joannis Baptistae Schilgen”. — A bécsi nyomdász tehát — ez alkalommal is, akár csak hat évvel korábban — saját vállalkozásában jelentette meg ezt a nem hivatalos változatot, amihez — csupán minimális új szöveg beiktatása mellett — teljes egészében fel tudta használni az udvar által megrendelt, hivatalos változat szedését.

1741-ben gyűltek legközelebb össze a rendek Pozsonyban törvényalkotásra. A dekrétum hivatalos kiadása ez alkalommal 87 lapot tartalmaz, de impresszumot — szokás szerint — ez alkalommal sem.²⁷ Váratlan módon nem volt fellelhető ebből a már megszokott, párhuzamos, nem hivatalos kiadás. A rendhagyó jelenség magyarázata az, hogy ez alkalommal nem valamelyik hivatásos, bécsi magántipográfus állították elő a törvények hivatalos kiadását, hanem a nagyszombati egyetem nyomdájában.²⁸ Ismeretes ugyanis az 1741. évi törvények egy másik fólió alakú kiadása, amely nyomtatott neveket és pecsétet visel a végén, azonban csak [4] 31 [1] lap terjedelmű, tehát jóval rövidebb a hivatalosnál.²⁹ Ez címlapján a „Tyrnaviae, M.CC.XLI typis Academicis Societatis Jesu” megjelölést viseli.³⁰ Ez és a hivatalos kiadás nyomdai sajátosságai megegyeznek egymással, csak a hivatalost ünnepélyes eleganciával lazán, míg a nem hivatalosat a terjedelmet csökkentve szorosabban szedték. Ez utóbbinak az oka aligha az eladási ár csökkentésének szándéka, hanem inkább az a törekvés lehetett, hogy a szorosabb szedés vonatkozásában ne térjen el a többi évek nagyszombati törvénykiadásaitól, amelyekről a későbbiekben lesz szó.

Az impresszummal ellátott, nem hivatalos kiadás címlapját követően olvasható Mária Terézia 1741. november 16-án kelt oklevelének szövege, amelyben a nagyszombati nyomda részére az országgyűlés artikuluszainak kinyomtatására öt évre terjedő privilégiumot engedélyezett. E kizárólagos jog elnyerésének az volt a feltétele, hogy a jezsuiták egyetemi nyomdája a szétosztásra szolgáló hatszáz példányt ingyenesen állítja elő.³¹ Talán a korábbinál nyilván magasabban megszabott példányszámnak tudható be, hogy akad olyan példány is ebből a hivatalos kiadásból,³² amely aláírás nélkül üresen maradt. Ilyen jelenség a korábbi, bécsi kiadások esetében eddig még nem volt tapasztalható.

Véget ért tehát ekkor az az évszázados gyakorlat, hogy a magyar országgyűlés által hozott artikuluszokat a Habsburg uralkodók adminisztrációja külföldön nyomtatta. A változás okát — a már említett ingyen példányok szolgáltatása mellett — az igen mozgalmas 1741. év politikai eseményeivel lehet magyarázni. A

²⁵ PETRIK I. 120 — „H. és ny. n.” — pl. OSzK 504.511.

²⁶ PETRIK I. 120 — pl. OSzK 27.624/1729.

²⁷ PETRIK I. 121. „H. és ny. n.”

²⁸ Pl. OSzK 23.482/1741.

²⁹ PETRIK I. 121.

³⁰ Pl. OSzK 32.641/1741 2°.

³¹ IVÁNYI Béla—GARDONYI Albert: *A királyi magyar egyetemi nyomda története*. Bp. (1927) 77.

³² Pl. OSzK 23.482/1741:3.

fiatal uralkodónó — első fia, a későbbi II. József március 13-án történt megszületését követően — élete legszorongatottabb helyzetébe került. A magyar rendek Pozsonyban június 24-én hozták meg a törvényeket, majd a következő napon — éppen az első artikulus értelmében — meg is koronázták Mária Teréziát. Az északról és nyugatról egyaránt szorongatott királynő részére a rendek szeptember 11-én ajánlották fel segítségüket („vitam et sanguinem”), amely azután hatásosnak is bizonyult az uralkodóház számára. Így akár politikai gesztusnak is felfogható a magyar törvényeknek az ország területén történő kinyomtatására adott privilégium.

Úgy látszik, hogy a fiatal uralkodónót környezete kímélni kívánta. Ennek tudható be, hogy 1741. évi törvények hivatalos kiadásában a királyi aláírás nem kézzel írt, hanem azt — meglehetősen maszatos — bélyegzővel állították elő. A kézírás látszatát azzal igyekeztek elérni, hogy a még nedves pecsételést beporozták, amelynek csillámló szemcséit egyes példányok a mai napig is megőrizték.

A fentiek után joggal lehetett volna feltételezni, hogy a következő, 1751. évi törvényeket is a jezsuiták egyetemi nyomdájában készítették. Gulyás Pál úgy tudta, hogy az említett privilégium 1741-től 1765-ig volt érvényben.³³ A kötelező módon impresszum nélkül elkészített, 1751. évi törvénykiadás terjedelme 45 lap.³⁴ A nyomdai kiállítás alapján történő azonosítás³⁵ azonban nem volt lehetséges a nagyszombati műhely termékeivel. Előkerült azonban ezeknek az 1751. évi artikulusoknak a korábbi bibliográfiákból ismeretlen kiadása, amelynek címlapján a „Posonii, ex typographia Joannis Michaelis Landerer” szöveg olvasható.³⁶ Összevetés alapján megállapítható volt, hogy ez a hivatalos kiadásnak általános terjesztésre szánt változata, ill. a pecsétől eltekintve, tökéletesen megegyezik egymással a két nyomtatvány. Megtörtént tehát első alkalommal a történelem során, hogy a magyar törvények hivatalos kiadását ugyanabban a városban nyomtatták ki, ahol a dekrétumot alkották.

A hivatalos nyomdász személyében beállott, nem várt fordulat feltehetően azzal magyarázható, hogy a nagyszombatiak és a helytartótanács között feszültség keletkezett a negyvenes években. 1743-ban,³⁷ negyven évre szóló szabadalmat nyert az Egyetemi Nyomda a „Corpus Juris” további megjelentetésére. A privilégiumban a hatóságok kikötötték, hogy a törvényekhez fűzött megjegyzéseket és a korábban nyomtatásban még közre nem adott szövegeket cenzúrára be kell mutatni nekik. A jezsuiták merő formáságnak tekintették ezt a megszorítást, hiszen a „Corpus juris” új, Szegedi János által gondozott, igényes kiadását már a privilégium elnyerése előtt kinyomtatták. Az így előzetes cenzúra nélkül készült példányok forgalomba hozatalát a helytartótanács a legélesebben elítélte, sőt a már megadott privilégium megvonásával fenyegetett.³⁸

³³ *Magyar Könyvszemle* 1944—1945. 127.

³⁴ PETRIK I. 121.

³⁵ Pl. OSzK 23.482/1751.

³⁶ Pl. OSzK 490.836.

³⁷ IVÁNYI—GÁRDONYI (i. m. 77.) július 12-ét írt, míg Csekey István június 9-ét (Werbőczy István. Kolozsvár 1941. 174.). Ez utóbbi dátum olvasható a privilégium szövegének végén, amely az 1751. évi nagyszombati Corpus Juris-kiadás elején áll (Petrik I. 445 és V. 102).

³⁸ IVÁNYI—GÁRDONYI i. m. 77.

A nagyszombatiakkal szemben azonban az illetékesek Landerer tevékenységével nyilván elégedettek lehettek, mert 1765-ben megismétlődött a másfél évtizeddel korábbi eset: Pozsonyban Landerer nyomtatta ki a hivatalos törvénykiadást, 40 lapon ismét csak impresszum nélkül.³⁹ Ugyanennek nem hivatalos változata „Posonii, typis Joannis Michaelis Landerer” impresszummal jelent meg.⁴⁰

A szakirodalom már korábban — ellentétben az 1751. évi esettel — számon tartotta, hogy Landerer 1765-ben elnyerte a pozsonyi artikulusok kinyomtatásának privilégiumát, amely ellen Nagyszombat hevesen tiltakozott. Végül is a helytartótanács 1765. május 23-án úgy döntött, hogy a privilégium Landereré, de az Egyetemi Nyomda „Corpus Juris” kiadásaiban a törvények szövegét azért közreadhatja.⁴¹ A nagyszombatiak éltek is ezzel a lehetőséggel már az 1751. évi dekrétum szövegének megjelentetésével, amikor azt külön füzetben (Ggg⁴ + Hhh¹) folytatólagos lapszámmal (417—426) nyomtatták, majd az 1751. évi Corpus Juris kiadásukhoz csatolták.⁴² Ugyanígy jártak el az 1765. évi artikulusok esetében is, amikor a füzet (Hhh₂-7) lapszámozása (427—438) tovább folytatta az előbbi pótlást.⁴³ Gulyás szerint Landerer 1765. évi privilégiuma öt esztendőre szólt.⁴⁴ Bükyné Horváth Mária ehhez hozzáfűzte, hogy „ettől kezdve a pozsonyi Landerer-nyomda fő kereseti forrása az országgyűlési kiadványok nyomtatása lett”.⁴⁵ Ezt talán úgy lehetne pontosabban fogalmazni, hogy Landerer meggazdagodásának alapja általában a hivatalos nyomtatványok előállítására volt, és pedig már 1751-től kezdve.

Immár negyedszázados szünet után 1790-ben Budán kezdte meg, majd 1791-ben Pozsonyban fejezte be az országgyűlés legközelebbi ülészakát. A hivatalos kiadást — az íratlan szabályoknak megfelelően impresszum nélkül — ez alkalommal is a pozsonyi Landerer-műhely állította elő 29 számozatlan levél terjedelemben.⁴⁶ Ez a kiadás eddig bibliográfiailag ismeretlen volt, mert Petrik⁴⁷ a „Posonii, typis Joannis Michaelis Landerer, de Fűskut” megjelölésű, és 30 levélből álló nem hivatalos kiadást tartotta hivatalosnak. Az impresszumos példányok, bár azok a hivatalossal egyértelműen azonos szedésről készültek, azonban nem eredeti, hanem nyomtatott aláírásokat és pecséthelyet viselnek, tehát nem hivatalosak.

Összevetve a hivatalos kiadást az említett impresszumos, nem hivatalos példányokkal, több eltérés is ismerhető fel a kiadvány elején és végén. Először is a címlap aljára a fent leírt impresszum került. E ponton rögtön két változat is megkülönböztethető. Az elsőben a nyomdász második keresztnevéből hiányzik a „C”-betű.⁴⁸ Nyilván ezt észrevéve módosítottak a szedésen. A megigazított impresszumba bekerült tehát a hiányzó betű, és ugyanakkor Landerer neve után

³⁹ PETRIK I. 121. — „H. és ny. n.”

⁴⁰ PETRIK V. 37. — pl. OSzK 23.477/1765.

⁴¹ IVÁNYI—GÁRDONYI i. m. 90.

⁴² Pl. OSzK 502.859/II.

⁴³ Pl. OSzK 502.859/II.

⁴⁴ *Magyar Könyvszemle* 1944—1945. 127.

⁴⁵ *Magyar Könyvszemle* 1966. 17.

⁴⁶ Pl. OSzK 23.482/1791.

⁴⁷ PETRIK I. 121.

⁴⁸ Pl. OSzK 601.554(6).

pedig vessző, ahogy ezt Petrik említett leírása is tartalmazza.⁴⁹ Feltehetően ezzel párhuzamosan korrigálták az A₂b lap őrszavát „Prae”-ről „Ar”-ra.⁵⁰ A hivatalos kiadásban ugyanis ezt a lapot rögtön a „Praefatio” kezdetű B₂a jelű lap követi, amíg a nem hivatalos változatban megtalálható a B₁ levél is, amelyen a dekrétumok szokásos, belső címszövege olvasható („Articuli dominorum, praelatorum...” kezdettel).^{50a} A hiányos keresztnevű címlap mellett tehát az első ív végén álló őrszó is hibás volt, hiszen a B₁ levél betoldásával és rajta az „Articuli” kezdetű címlappal a „Prae” őrszó meghaladottá vált.

Ismeretes azonban olyan kiadás is, amely végig új szedésben közli a nem hivatalos kiadás teljes szövegét.⁵¹ A cím négysornyi szövege betűinek összmagassága ez alkalommal azonban csak 99 mm, ellentétben a korábbi kiadásban tapasztalható és a hivatalossal megegyező 106 mm-el. Ennél könnyebben is felismerhető az első ív új szedése az A₂b lap utolsó előtti sorának végén, ahol itt „tam” olvasható, szemben az ezt megelőző kiadványban álló „ob”-bal. Minden további füzetben is jól megkülönböztethető eltérés mutatkozik a két kiadás között.⁵²

A fenti, amúgy is meglehetősen összetett helyzetet tovább bonyolítja az a körülmény, hogy számos példányban⁵³ a két kiadás füzetei keverten fordulnak elő. Különösen tarka a kép az első két ív esetében, míg a „C—H” füzetek a későbbi, az „I—P” jelűek pedig a korábbi szedésből származnak.⁵⁴

Összefoglalva a fentieket arra a következtetésre lehet jutni, hogy az 1791. évi dekrétum hivatalos szövegét az impresszummal és a B₁ levéllel — rajta a belső címlappal — kiegészítve készítették el először. Az igazítások kapcsán támadt sajtóhibákat utóbb korrigálták. Később az egészét újra kiszedték és új kiadásban adták közre. A egyes példányok összetételéből arra lehet következtetni, hogy a törvénygyűjtemény korábbi kiadásának második felében a példányszámot emelték, míg az első részhez a későbbi kiadvány íveit vették igénybe. Mindez gyors egymásutánban történhetett, amire a fentiekén kívül még több jel utal. A címlapon az impresszum felett látható vonal valamennyi kiadásban és változatban azonos módon szakad meg. Az „Articuli” kezdetű belső címlap a B₁a lapon minden példányban azonos szedésből származik, amit a 8. sor közepén álló hibás „N”-betű is bizonyít. A példányszám módosítása azzal állhat összefüggésben, hogy az 1790/1791. évi országgyűlés alkalmával fordult elő első alkalommal, hogy nemcsak annak törvényeit, de az üléseken elhangzott beszédek szövegét tartalmazó jegyzőkönyvet — az ún. országgyűlési irományokat — is közzéadták nyomtatott formában, sőt még magyar fordításban is. Ezekhez kötve található a Landerer-féle törvénygyűjtemény számos példánya.⁵⁵ Ez a vállalkozás azután nyilván jelentős számú további példányokat igényelt az 1791. évi törvények szövegéből.

⁴⁹ PETRIK I. 121.

⁵⁰ Pl. OSzK 34.107/1791.

^{50a} A dekrétumnak ez az évszázados hagyományokra visszamenő belső címe első ízben az 1765. évi kiadásból maradt ki, amikor azonban ezt a nem hivatalos változatban sem pótolták.

⁵¹ Pl. OSzK 23.477/1791.

⁵² Álljon itt példának csak a befejező aláírások után álló, és a „manu propria” szavak rövidítéséül szolgáló betűkben tapasztalható eltérés: a korábbiiban itt „m. pr.”, a későbbiben „m. p.” látható.

⁵³ Pl. OSzK 16.842/1/1790—1791b.

⁵⁴ Pl. 16.842/2/1790—1791b.

⁵⁵ Pl. Országos Levéltár f 37/1791.

Az 1792. évi budai országgyűlés által hozott törvények hivatalos kiadása — természetesen impresszum nélkül — 13 számozatlan levélen látott napvilágot.⁵⁶ Ennek két változata is ismeretes, az egyiket a király sajátkezűleg írta alá,⁵⁷ amíg a másikon a király neve nyomtatásban olvasható.⁵⁸ Azonban a pecsét, továbbá a kancellár és a titkár aláírása az utóbbiakon is eredeti. Úgy tűnik, hogy ezzel a megoldással Ferenc királyt akarták kímélni. Valóban nem egészen az uralkodói méltósághoz tartozik azonos szövegű nyomtatványok százainak aláírása, amint erről az 1741. évi törvénykiadás kapcsán a fentiekben már szó esett.

Impresszummal ellátott fólió alakú kiadása az 1792. évi artikulusoknak eddig nem került elő, amelynek alapján egyértelműen bizonyítható lenne a tipográfus. A felhasznált nyomdai anyag azonban meggyőző azonosságot mutat az 1791. évi törvényekével. Tehát több mint négy évtizeddel az első törvény kiadása után ugyanaz a Landerer János Mihály állította elő 1792-ben is a hivatalos kiadást, mint 1751-ben. Rendkívül figyelemreméltó teljesítmény ez. Landerer azonban nem csupán ebben a vonatkozásban, hanem szinte minden tekintetben messze kimagaslik Magyarországon a 18. század második fele nyomdászatának történetében.

Pozsonyban tartották ismét a következő országgyűlést 1796-ban, amelyik egyben az utolsó volt a 18. században. Az impresszum nélküli, mindössze öt levelet tartalmazó hivatalos kiadásnak⁵⁹ most is két változata ismert: az egyikben a király saját kezűleg írta alá nevét,⁶⁰ a másikban ugyanez nyomtatva olvasható.⁶¹ Az ezzel párhuzamosan készült, nem hivatalos kiadása ennek a dekrétumnak nem ismeretes. Tipográfiai kivitele alapján megállapítható volt, hogy azt az immár Budán működő Egyetemi Nyomdában állították elő.⁶² Tehát 1741 után több mint fél évszázaddal az időközben a jezsuitáktól állami tulajdonba vett officinában látott ismét napvilágot az artikulusok hivatalos kiadása. Erre nyilván úgy kerülhetett sor, hogy Landerer János Mihály 1795-ben elhunyt, akinek nevéhez fűződött négy évtizeden át az országgyűlések hivatalos határozatainak kinyomtatása.

Érdemes felfigyelni arra a körülményre is, hogy az 1791. évi dekrétumot követően már egyetlen magyar törvénygyűjtemény sem készült fólió formátumban általános terjesztés céljára. Csakis a hivatalos kiadást állították elő ettől kezdve ebben a hagyományos, nagy méretben. Az artikulusoknak ez az alakja, amely a gyakorlatban már a korábbi évtizedekben is nehézkesnek bizonyult, a 18. század utolsó évtizedében a nagyobb méretű papírivek elterjedésével végleg alkalmatlannak bizonyult, és ezért 1791 után meg is szűnt.

⁵⁶ PETRIK I. 121 — „H. és ny. n.”

⁵⁷ Pl. OSzK 23.482/1792.

⁵⁸ Pl. OSzK M 23.482/1792a.

⁵⁹ PETRIK I. 121.

⁶⁰ Pl. OSzK 23.482/1796.

⁶¹ Pl. Wien ÖNB*44.0.26.

⁶² A meghatározást Pavercsik Ilona volt szíves elvégezni.

A fólió alakú utánnyomások

Amint erről a fentiekben szó esett, az 1741. évi hivatalos kiadás előre kikötött hatszáz példányát a nagyszombati nyomda teljes egészében átadta a kormányserveknek. Az általános terjesztés céljaira új, szorosabb szedésben adta ki ugyanezt a szöveget,⁶³ hogy privilégium alapján a korábbi „Corpus Juris” kiadásaihoz csatolható legyen. Az Egyetemi Nyomda ugyanis először 1696-ban jelentette meg a magyarországi törvényeknek teljes gyűjteményét, amely egyike a legnagyobb példányszámban fennmaradt 17. századi hazai nyomtatványnak.⁶⁴ Miután az 1715., 1723. és 1729. évi dekrétumok hivatalos kiadásait Bécsben nyomtatták, a nagyszombati műhely arra kényszerült, hogy ezek szövegét maga is kinyomtassa. Ilyen módon ugyanis folyamatosan, naprakész állapotban tudta eladni a „Corpus Juris” kiadását.⁶⁵ Ennek érdekében — a mai ismeretek szerint — az 1715. évi artikulusokat három alkalommal, az 1723. éveket négyszer, míg az 1729. éveket legalább három ízben utánnyomtatták Nagyszombatban fólió alakban. Időközben az 1696. évi alapkiadást is újra szedték ott, megőrizve azonban az eredeti évszámot. Úgy tűnik, hogy ez sokáig e kiadás hitele garanciájának számított az értékesítésnél.

A fentebb említett tíz különböző fólió alakú és mindig címlapot is viselő utánnyomásból mindössze kettőn olvasható impresszum, éspedig az 1715. és 1723. évi artikulusok esetében az 1740. évszámmal. Az 1729. évi szöveg két kiadása pedig a nagyszombati nyomda egy-egy faktorának nevét viseli. A többi hat kiadvány nyomdai azonosítása a nagyszombati megjelöléssel ellátott más kiadások alapján történt. Ehhez és az előállítás időpontjának megállapításához elsősorban a könyvdíszek és azok állapota szolgált. Különösen fontosnak bizonyult a szöveg élén álló, a császári sást ábrázoló, keret nélküli fametszet ép, ill. egyre sérültebb volta, de hasznos eligazítást nyújtott még a szövegkezdő „N” iniciálé és a pecsét helyét jelölő „L. S.” fametszet is. E fogódzók segítségével sikerült egyrészt mind a tíz említett kiadás nagyszombati voltát egyértelműen bizonyítani, másrészt azok nyomdai előállításának meglehetősen pontos időpontját megállapítani. Az alábbiakban e vizsgálódások eredményei kerülnek közlésre, eltekintve azonban a következtetési láncoknak az olvasó számára terhes, részletes közlésétől.

Az 1715. évi artikulusoknak időrendben első, nagyszombati utánnyomása 90 lapot tartalmaz,⁶⁶ ahol is a szövegkezdő „N” iniciálé átlósan sávozott.⁶⁷ Kinyomtatására feltehetően még 1715-ben, vagy az azt közvetlenül követő időben került sor. Hasonló a helyzet az 1723. évi törvények szövegével, amely a címlevélből és 58 lapból áll.⁶⁸ Ez is talán még ugyanebben az esztendőben láthatott napvilágot.⁶⁹

⁶³ PETRIK I. 121.

⁶⁴ RMK. II. 1845.

⁶⁵ Egész sor példány maradt fenn, amelyben a kötet végéhez kötve található ez a későbbi törvénytörvényeszegek (pl. OSzK RMK. II. 1845. 1.2. és 4. pld.).

⁶⁶ PETRIK I. 120. „Tyrnaviae” megjelöléssel, de ez a — különben helyes — kikövetkeztetés nem szerepel a nyomtatványon.

⁶⁷ Pl. OSzK 504.512.

⁶⁸ PETRIK I. 120. — „H. és ny. n.”

⁶⁹ Pl. OSzK 23.482/1723a.

Az 1729. évi törvénykiadás első nagyszombati megjelentetésére is a kihirdetést követően hamarosan sor kerülhetett, mert ez a címlevelén a „Tyrnaviae, typis Academicis per Fridericum Gall” megjelölést visel. Az ő faktori tevékenysége pedig 1715 és 1731 közöttől mutatható ki. A címlevelet és 41 lapot tartalmazó kiadvány⁷⁰ bibliográfiailag eddig ismeretlen volt. Nagyjából ezzel egyidejűleg — tehát 1729—1730 táján — állították elő a két korábbi törvénygyűjtemény egy-egy újabb kiadását. Az 1715. évi szöveg ismét 90 lapon nyert elhelyezést, azonban teljesen új szedésben. A legfeltűnőbb eltérés a korábbihoz viszonyítva abban észlelhető, hogy a szövegkezdő iniciálé nem visel sávozást.⁷¹ Eddig bibliográfiailag a korábbi, azonos terjedelműtől nem nyert megkülönböztetést. Az 1723. évi artikulusok második nagyszombati kiadásának terjedelme 74 lap.⁷² Éppen e lapszám tekintetében akad változat: ez hol a helyes 74,⁷³ hol pedig hibásan 47.⁷⁴

A magyar törvények Nagyszombatban főlíó alakban történő utánnomásának következő időpontja a harmincas évek derekára helyezhető. Az 1729. évi szövegnek arról a kiadásáról van szó, amely a címlevelén kívül 40 lapot tartalmaz⁷⁵ és a címlapján a következő impresszumot viseli: „Tyrnaviae, typis Academicis per Leopoldum Berger”.⁷⁶ Ennek a faktornak nagyszombati tevékenysége datált kiadványokból 1732 és 1739 között mutatható ki. Nagyjából ugyancsak a harmincas évek közepén láthatott napvilágot, de már az artikulusoknak — most említett 1729. évi kiadását követően — az 1723. évi szöveg ugyancsak 74 lap terjedelmű kiadása, amely bibliográfiailag eddig ismeretlen volt. De amíg ennek korábbi — a fentiekben 1729—1730 tájára helyezett — megjelentetésében a szöveg eleje második sorának kezdete „ctus”, addig ebben a későbbiben ugyanezen a helyen „Romanorum” olvasható.⁷⁷ A két nyomtatvány szövegét végig eltérően szedték, ha ez sok esetben első pillantásra csak nehezebben ismerhető is fel. Ezek a most a harmincas évek derekára datált kiadások feltehetően összefüggésben állnak a „Corpus Juris Hungarici” 1734-ben és 1735-ben Nagyszombatban készült új kiadásaival.⁷⁸

Ugyancsak a „Corpus Juris” 1740. évi új, nagyszombati kiadásával⁷⁹ állhat kapcsolatban, hogy mindhárom eddig tárgyalt dekrétumot újra kinyomtatták e műhelyben. Az 56 lapot tartalmazó 1715. évi címlapján teljes impresszum olvasható,⁸⁰ akárcsak a 44 lap terjedelmű 1723. évi szöveg élén is.⁸¹ Akad azonban az 1729. évi artikulusoknak is egy további kiadása, amely ismét impresszum nélküli és

⁷⁰ Pl. OSzK RMK. II. 1845. 1. pld. (6).

⁷¹ Pl. OSzK 504.509.

⁷² PETRIK I. 121. — Az itt közölt „Tyrnaviae 1723 Typ. acad. Soc. J.” nem látható a kiadványon. A nyomda helyes kikövetkeztetésével szemert a megjelenés ideje 1729—1730 tájára helyezendő.

⁷³ Pl. OSzK RMK II. 1845. 3. pld. (4).

⁷⁴ Pl. OSzK RMK. II. 1845. 5. pld. (5).

⁷⁵ PETRIK I. 120.

⁷⁶ Pl. OSzK 504.497.

⁷⁷ Pl. OSzK 239.167.

⁷⁸ CSEKEY i. m. 20. és 21. sz.

⁷⁹ CSEKEY i. m. 22. és 23. sz.

⁸⁰ PETRIK V. 37. — pl. OSzK 504.495.

⁸¹ PETRIK I. 120. — pl. OSzK 504.496.

36 lap terjedelmű.⁸² A nyomdai ismertetőjelek alapján megállapítható volt erről, hogy ez ugyancsak 1740 táján látott nagyszombatban napvilágot.⁸³

Fólió alakban ezeken felül csupán egy további törvénykiadás utánnyomása ismeretes, ráadásul jóval későbből: az 1791. évi artikulusok szövegét a pozsonyi Weber-műhely készítette el.⁸⁴ Petrik közlése⁸⁵ az 1792. évi dekrétum fólió alakban húsz lap terjedelemben impresszum nélküli kiadásáról nem volt eddig példány alapján bizonyítható. Talán téves adat.

Nyolcadrét alakú utánnyomások

Fólió formátumban az artikulusoknak hivatalos kiadásai, valamint az azokkal párhuzamosan megjelentetett és terjesztett változatai mellett a fentiekben felsorolt nagyszombati utánnyomások jelentek meg. Kézenfekvő, hogy ez az ünnepélyes kihirdetéshez megfelelő alak a gyakorlati életben nehézkesnek bizonyult. A kézikönyvként használt testes „Corpus Juris” kiadásokhoz kötve azonban elfogadható lehetett. A jogászok napi használatában a vékony és ezért elhajló, önálló, fólió alakú füzetekben történő keresgélés aligha volt kényelmes. A 18. századi Magyarországon a törvények szövegének gyakorlati használatára önállóan kizárólag nyolcadrét formátumban előállított utánnyomásokat jelentettek meg.

Ezek közül feltehetően a legkorábbi az 1715. évi dekrétumnak az a debreceni kiadása, amely a Miskolci Lévay József Tudományos Könyvtárból került elő.⁸⁶ Címlapja, sajnos erősen rongált, de azért kibetűzhető a városnév „De” kezdete, amely eredetileg kétségtelenül „Debrecen” volt. Alatta az „Impressit” és a „Fr” szó, ill. töredék olvasható még. A debreceni nyomdászok közül „Ferenc” keresztnévet Miskolci Csulyak viselt, aki 1719-ig vezette ezt a műhelyt. A kiadvány tíz számozatlan és 173 számozott lapot tartalmaz. Ilyen debreceni nyomtatvány ismeretlen volt eddig a bibliográfiákban. Akad azonban pontosan ugyanilyen terjedelmű, impresszum nélküli kiadása az 1715. évi artikulusoknak, amelyet már Petrik leírt.⁸⁷ Összevetve ezt a most tárgyalt debreceni kiadással megállapítható, hogy a kettő — a címlevél kivételével — teljesen megegyezik egymással. A már korábban ismert változatban a megjelenési adatok nélkül előállított címlevelet utólag ragasztották rá a második levélre, így nyilvánvaló, hogy ez a későbbi.⁸⁸

Teljesen más szedésben készítették az 1715. évi törvényeknek újabb kiadását, amely a „Debreczini recusi anno M.DCC.XXVI.” megjelölést viseli, és terjedelme [10] 154 [28] lap.⁸⁹

Impresszumatatok nélkül, de a nyomdai kivitel alapján egyértelműen Debrecenben látott napvilágot az 1723. évi dekrétum [11] 131 [32] lap terjedelemben.⁹⁰ Az

⁸² PETRIK I. 120. „H. és ny. n.”

⁸³ Pl. OSzK 504.506.

⁸⁴ PETRIK I. 121. — pl. OSzK 502.951.

⁸⁵ PETRIK I. 121.

⁸⁶ Jelzete: A 3088.

⁸⁷ PETRIK I. 120.

⁸⁸ Pl. OSzK 307.873.

⁸⁹ PETRIK I. 120. — pl. OSzK 307.873.

⁹⁰ PETRIK I. 120. — pl. OSzK 33.439/1723.

1729. évi artikulusokat a rákövetkező esztendőben, 1730-ban adták ki az alföldi városban [7] 66 [22] lapon.⁹¹

Levéltári adat alapján került be a szakirodalomba⁹² az 1715. évi törvények 1729-ben történt debreceni utánnyomása, amelyből példány azonban a mai napig sem került elő. Lehet, hogy ez azonos a fentebb említett 1726. évvel, de az sem zárható ki, hogy valóban készült ekkor újabb kiadás, de példányai megsemmisültek, vagy lappanganak, amint ez az impresszumos miskolci unikum esetében a legutóbbi időkg így volt.

Ugyancsak mindhárom előbb említett országgyűlés törvényeit névvel megjelölten adta ki a pozsonyi Royer-nyomda, amelynek működése 1718-ban indult. Az 1715. és 1723. évi törvények címlapjait azonos szedésről állították elő a szükséges igazítással, így tehát ezek egy időben, legkorábban 1723-ban készülhettek. A korábbi szöveg terjedelme [11] 192 [29] lap, amely azonban a hibás 129 lapszámot viseli.⁹³ Petrik emiatt tévedésből kétszer is felvette bibliográfiájába.⁹⁴ A későbbi dekrétum terjedelme [11] 144 [37] lap.⁹⁵ Az 1729. évi szöveg 87 [9] lap terjedelemben látott napvilágot Royernál.⁹⁶ Azonban Petrik nem vette észre, hogy bár ezek sorról sorra azonosak, mégis két egymástól elejétől végéig eltérő szedésű kiadásról van szó. A legegyszerűbben észlelhető különbség a két, gyors egymásutánban készült nyomtatvány között a címlapnak öntött cifrákból összeállított díszítősorban található: az egyiknél, amelyik a korábbinak tűnik, közepén kis csillag,⁹⁷ a másiknál pedig, amelyik a későbbi lehet, kettőspont⁹⁸ áll.

Nagyszombatban nyolcadrét formátumban is utánnyomták az artikulusokat. Az 1729. évi Gall faktor nevével látott napvilágot 102 lap terjedelemben.⁹⁹ A fólió alakú utánnyomása kapcsán a fentiekben már szó esett arról, hogy azt Gall 1729—1730 tájt készítette. Ugyanez az impresszum áll ezen a kis alakú kiadványon is. Hiányoznak az Egyetemi Nyomda nyolcadrét formátumú utánnyomásai sorából a két legkorábbi (1715. és 1723. évi) törvények. Úgy tűnik, hogy csak az 1729. évi artikulusok idején gondoltak ott ilyen kis alakban történő publikálásra. A következő kiadvány ebből a nagyszombati sorozatból az 1741. évi, amely a címlap tanúsága szerint még ebben az évben elkészült a jezsuiták nagyszombati műhelyében [4] 123 lap terjedelemben.¹⁰⁰ Ennek a kiadvány elején és végén két változata ismeretes: az egyiknél a címlap dízsora közepén kettőspont látható, a másiknál semmi, ill. az utolsó lapon a pecsét helyét jelölő „L. S.” fametszet az egyiknél a lap bal oldalán, a másikon annak közepén áll.¹⁰¹

⁹¹ PETRIK I. 120. — pl. OSzK 307.874.

⁹² PETRIK V. 37.

⁹³ Pl. OSzK 33.438(1).

⁹⁴ PETRIK I. 120: egyszer 129, másodszor 129, 192 lapszámmal, tehát egyaránt a hibás és a helyesbített lapszámmal.

⁹⁵ PETRIK I. 120. — pl. OSzK 33.438(2).

⁹⁶ PETRIK I. 120.

⁹⁷ Pl. OSzK 33.439/1729.

⁹⁸ Pl. OSzK 33.438(3).

⁹⁹ PETRIK V. 37. — pl. OSzK 32.641/1729 8°.

¹⁰⁰ PETRIK I. 121.

¹⁰¹ Pl. OSzK 318.814, ill. 32.641/1741 8°.

Az 1729. évi törvényszöveg előállításával a győri Streibig-nyomda is próbálkozott 86 [2] lap terjedelemben.¹⁰² Az 1729. évi dekrétum volt különben is az, amelyet a legtöbb kiadásban jelentettek meg. Sor került erre Zágrábban is. Érdekes, hogy a társországban készített nyomtatvány formátuma eltér a magyarországiakétól: nyolcadrét helyett negyedréte alakban látott napvilágot 1730-ban Johann Weitz műhelyében. A bibliográfiailag eddig ismeretlen kiadvány terjedelme 102 lap.¹⁰³

Az 1715., 1723. és 1729. évi magyarországi dekrétumokat összefoglalóan publikálták negyedréte formátumú kötetben 187 lapon.¹⁰⁴ A nyomdai sajátosságok arra utalnak, hogy e kiadvány is a zágrábi Weitz nyomdában látott napvilágot. Petrik¹⁰⁵ úgy tudta, hogy ezt Szegedi János „Tripartitum”-a 1736-ban Zágrábban megjelent művének függelékeként adták közre. Álláspontját megerősíteni látszik, hogy a példányok többsége¹⁰⁶ Szegedi említett művével egybekötve maradt fenn. Az impresszum nélkül középre rendezett címsorok is a belső címlap szerepére utalnak.

Az utánnomások terén az 1741. esztendő fordulatot jelentett, hiszen e törvéncikkek kinyomtatására a nagyszombati nyomda, amint erről a fentiekben már szó volt, ötéves privilégiumot kapott. Gondosan betartották ezt a határidőt a pozsonyi Royer-örökösök, akiknek a nevével és az 1747. évszámmal 82 [14] lap terjedelemben készült utánnomás nyolcadréte alakban.¹⁰⁷

A Royer-nyomdát vette át 1750-ben Landerer János Mihály, aki azután a 18. század második felében személyiségével rányomta bélyegét a magyar országgyűlés törvényeinek kinyomtatására. Bár a fentiekben idézett szakirodalom úgy tudta, hogy Nagyszombat privilégiuma 1741-től egészen 1765-ig érvényben volt, a kiadványok ennek élesen ellentmondanak. Az 1751. évi artikulusok összes ismert kiadása mind Landerer műhelyéből került ki, amint ez 1765-ben is pontosan ugyanígy történt. Ezek után bizonyos, hogy Landerer már 1751-ben elnyerte a dekrétumok megjelentetésére vonatkozó privilégiumot, miután Nagyszombat erre vonatkozó jogai 1746 őszén lejártak. Ezt kihasználva, amint erről éppen előbb esett szó, a Royer-örökösök 1747-ben rögtön meg is jelentették az 1741. évi dekrétumot nyolcadréte alakban.

Miután Landerer átvette az említett pozsonyi műhelyt, az elnyert privilégium birtokában nem csupán a már tárgyalt fólió formátumban adta közre az 1751. évi törvényeket — párhuzamosan a hivatalos kiadással — hanem kis alakban is, amely 47 lap terjedelmű.¹⁰⁸ A kitűnő üzleti érzékű tipográfus azonban nem érte be ezzel, hanem visszanyúlt egészen 1715-ig. Kiadta tehát egyetlen kötetben összefoglalva az 1715., 1723., 1729. és 1741. évi artikulusokat, feltehetően még az 1751. esztendő végén. Az évszám nélküli nyomtatványnak mind a négy része saját címlappal és lapszámozással rendelkezik: 1715: [10] 170 [22] — 1723: [11] 128 [25] — 1729: 79 [7] — 1741: 82 [10] lap. Ennek tudható be, hogy Petrik négy önálló kiadványként

¹⁰² PETRIK I. 120. — pl. OSzK 34.325.

¹⁰³ Pl. OSzK 35.457.

¹⁰⁴ Pl. OSzK 313.069.

¹⁰⁵ PETRIK III. 507.

¹⁰⁶ Pl. OSzK 608.723, OSzK M 608.723, Bp. EK Be 4^o103.

¹⁰⁷ PETRIK I. 121: — pl. OSzK 153.284.

¹⁰⁸ PETRIK I. 121. — pl. OSzK 33.437(5).

regisztrálta.¹⁰⁹ Azonban az összefüggő ívjelzéssel (A—Z, Aa—Ll) ellátott, egységes füzetbeosztás egyértelműen bizonyítja, hogy egyetlen kötetben együtt készült mind a négy rész: az 1723. évi belső címlap ugyanis az N₆, az 1741. évi pedig az Ff₃ levél rektóján helyezkedik el. A nyomtatványt tehát nem is lehet a füzetek mentén szétbontani, együttes megjelentetésük és így bibliográfiai egységük tehát kétségtelen.¹¹⁰

Ehhez a gyűjteményhez Landerer nem ritkán hozzátartozta az 1751. évi artikulusoknak előbb említett, önálló kiadását, amint ezt több példány ma is bizonyítja.¹¹¹

Másfél évtized elteltével Landerer megismételte az új törvények közreadását. A már tárgyalt fóliókon kívül kis formátumban is megjelentette ismét az 1765. évi dekrétumot, mégpedig 48 lap terjedelemben.¹¹² Később összefoglalóan újra kiadta a 18. század magyar artikulusait, amelybe ez alkalommal már az 1765. éveket is felvette. A hat tagból álló törvénygyűjtemény minden részének most is önálló címlapja és lapszámozása van: 1715: [10] 182 [22] — 1723: [12] 138 [26] — 1729: [8] 75 [7] — 1741: 88 [10] — 1751: [8] 11—48 — 1765: 51 lap. Az egyes ívek szövege ez alkalommal sem válik szét a füzetek mentén. Legyen példa erre két belső címlap elhelyezkedése: 1723: A₆a — 1729: Bb₆a. Tehát az átmenő füzetjelet (A—Z, Aa—Uu) tartalmazó kiadvány egyetlen bibliográfiai egységet alkot. Petrik azonban — akárcsak az előző esetben — itt is címlaponként, ill. a lapszámozás szerint külön-külön vette fel a hat részt.¹¹³ Az első három rész közötti összetartozást azonban már ő is észrevette, így ezeket együttesen újra leírta.¹¹⁴ Valamennyi után hozzátette: „Több változatlan kiadást ért”.

Landerer ez alkalommal a már amúgy is meglehetősen vaskos gyűjteményhez még három további, fontos, hazai, jogi szöveget is csatolt: „Articuli juris thavernicalis”, „Articuli Jazygum et Cumanorum” és „Schema taxarum”. Ezeknél is minden tag önálló, évszám nélküli címlapot és lapszámozást visel: 51 [7] — 17 — [24] lap. Az együttes megjelentetést most is az átmenő füzetjelek (a—g) bizonyítják, továbbá, hogy a belső címlapok nem a füzet elején helyezkednek el: „Articuli Jazygum et Cumanorum” d₆a — „Schema taxarum” e₇a. Petrik ez alkalommal is külön-külön vette fel mind a három részt.¹¹⁵ A két elsőnél itt is feltüntette a „Több változatlan kiadást ért” szövegű megjegyzését. Már ez a körülmény is utal arra, hogy a hatrészes törvénygyűjtemény összefüggésben van a másik háromtagú összeállítással. A füzetjelek megkülönböztetése is ugyanezt bizonyítja: „A—Z, AA—Uu” után ezektől tudatosan eltérő „a—g” következik. Az összetartozást alátámasztja a fennmaradt példányok jelentős része is, amelyekben mind a két résznek összesen kilenc tagja ma is együtt található.¹¹⁶

¹⁰⁹ PETRIK I. 120—121.

¹¹⁰ Pl. OSzK 33.437.

¹¹¹ Pl. FSzEK R 48194/2, British Library 5551.de.1.

¹¹² PETRIK V. 37. — pl. OSzK M 33.436(6).

¹¹³ PETRIK I. 120—121.

¹¹⁴ PETRIK I. 120—121.

¹¹⁵ PETRIK I. 122. — Az „Articuli juris thavernicalis” terjedelme tévesen 46 l. és 4 lev.

¹¹⁶ Pl. OSzK 33.436, M 33.436, Sopron levéltár 8/2553, Országgyűlési Könyvtár 410.368.

Jól érzékelhető az összefüggés a nyomdai kivitelben is. Az összes nyolcadkrét alakú törvénykiadás élén, amely címlapján a „Posonii, Impensis Joannis Michaélis Landerer” megjelölést viseli, a magyar címer tojásdad alakú és 33 mm magas fametszete látható. Az 1751-re datálható négytagú, korábbi Landerer-féle gyűjteményen ennek a metszetnek szélessége 27 mm. A keret az első címlapon alul már ekkor hiányos. A dúc állapota folyamatosan egyre romlott már ezen a kiadványon belül is: pl. a negyedik címlapon a keret már felül is a kikopás jeleit mutatja. A későbbi hattagú törvénygyűjtemény első lapján ez a fenti, kezdődő hiányosság a keret immár határozott megszakadásává vált. A második címlapon azután az alsó kerethiány a korábbi kettőről hét mm-re tágult, ráadásul a magyar címer felülről harmadik, függőleges sávozással jelölt, piros pólyája négy mm-es szélességben teljesen eltűnt. Az ország felségjelvényének a törvény élén ilyen rongált állapotban történő megjelentetése már nyilván nem volt elfogadható. Ennek következtében Landerernek új dűcot kellett ettől kezdve igénybe vennie a magyar címerhez, amelynek szélessége az előzőnél valamivel nagyobb: 27 helyett 29 mm. Pontosán ez a későbbi fametszet látható — lényegében a törvénygyűjtemény végén látható állapotban — a három tagból álló jogi összeállítás mindhárom címlapján. Ez a jelenség megerősíti a fenti megállapítást, amely szerint a két gyűjteményt együtt jelentette meg Landerer. Ez azonban nem zárta ki annak lehetőségét, hogy a füzetek szerint elkülönülő függelék a három jogi szöveggel önállóan is forgalomba hozta. Erre utal több ma ismert példány.¹¹⁷ A kiadás időpontja is kikövetkeztethető: a „Schema taxarum” címszövegében ugyanis az 1770. évszámot viseli. Tehát ekkor, ill. az ezt közvetlenül követő időben állította elő Landerer ezt a második, az előzőnél is testesebb artikulussyűjteményét, függelékében a háromtagú jogi szöveggel.

A nyomtatás időpontjára vonatkozó fenti következtetést megerősíteni látszik az a körülmény, hogy az 1765. évi dekrétum több példányból is hiányzik, és helyette a még 1765-ben kiadott, önálló Landerer-kiadvány található.¹¹⁸ Ez annak a jeleként fogható fel, hogy 1770/1771-ben, amikor a gyűjtemény elkészült, az 1765. évi törvények önállóan megjelentetett kiadásából még rendelkezésre állt bizonyos számú példány. Az artikulussyűjtemény füzetbeosztása — nyilván nem véletlenül — olyan, hogy abból ez az 1765. évi szöveg önálló íveken (Rr-Uu) foglalt helyet. Ezekből azután nyilván annyival kevesebb példányt nyomtattak, amennyit az önálló kiadásból ekkor még a pozsonyi nyomda raktárában őriztek.

A fentiekben körvonalazott felismerés fényében, amely szerint Landerer a törvénygyűjteményhez kapcsolta függelékként 1770/1771-ben az említett három jogi tárgyú rendelkezést is, vizsgálat tárgyává kellett tenni e szövegnek 1751-ben Landerer által elkészített kiadását, valamint az ugyanakkor kiadott és már ismertetett első törvénygyűjteménye közötti összefüggést. Az 1715—1741 közötti artikulusok füzetjelei (A—Z, Aa—Ll) átfedést mutatnak a három másik szövegével (A—E), ami — úgy tűnik — arra utal, hogy Landerer nem együtt kívánta a két nyomtatványt forgalomba hozni. Ez esetben ugyanis eltérő füzetjeleket alkalmazott volna az összehordásnál és a kötésnél fellépő esetleges tévedések elkerülése végett, ahogy ezt 1770-1771 tájt tette.

¹¹⁷ Pl. OSzK 307.114.

¹¹⁸ Pl. OSzK M 33.436, Országgy. Ktár 410.367, Sopron Berzsényi Gimnázium K 732.

A három jogi szöveg közül az első kettő („Articuli juris thavernicalis” és „Articuli Jazygum et Cumanorum”) megegyezik a fentebb vizsgálttal, a harmadik azonban, amely a jogi eljárások kapcsán fizetendő illetékeket tartalmazza korábbi szövegezésben, a „Limitatio taxarum” címet hordja. Mindhárom önálló címlapot és terjedelemjelölést visel: 46 [7]—16—[10] lap. Ennek megfelelően Petrik három helyen regisztrálta.¹¹⁹ Az együttes megjelentetés szándékát és így bibliográfiai egységüket az összefüggő füzetjelen kívül az is bizonyítja, hogy a belső címlapok most sem a füzetek élén találhatóak: „Articuli Jazygum et Cumanorum” D₄a — „Limitatio taxarum” E₃a. Így önálló közreadásuk már csak technikailag is aligha volt megvalósítható.

E három szöveget tartalmazó gyűjteménynek példányai is sok esetben az 1751-ben készült törvénykiadásokhoz kötve maradtak fenn.¹²⁰ Ezek alapján arra kell gondolni, hogy Landerer, miután az „Articuli Jazygum et Cumanorum” szövege 1751. október 4-én nyert megerősítést, a másik két szöveggel együtt ezt követően hamarosan közreadta. Utólag gondolhatott talán arra, hogy ez az ettől függetlenül megjelentetett törvénygyűjteménnyel együttesen is kelendő lesz. Így keletkezhetnek az egybekötött példányok. Később, 1770-ben, amikor az igazságügyi illetékekre vonatkozó átdolgozott jogszabályt a tárnokjoggal és a jászokra, ill. a kunokra vonatkozó törvénnyel együtt ismét megjelentette, ekkor ezt már tudatosan a törvénygyűjtemény függelékének szánta, ha ugyan minderre a füzetjelek alapján következtetni lehet.

A füzetjelek feltétlen bizonyító erejének azonban korlátai vannak. A fentiekben szó esett Royer nyolcadrét formátumban készült 1715. és 1723. évi dekrétumkiadásairól. Ezek címlapjának szedése — eltekintve az évszámban végzett igazítástól — azonos, így kinyomtatásukra nyilván gyors egymásutánban került sor. Miután füzetjelük¹²¹ ismétlődő, így egymástól független, önálló kiadványnak tekinthetők. Mindkét szöveg megvizsgált példányai minden esetben egy kötetben találhatóak. Ennek ellenére sem lehet ezt a körülményt a bibliográfiai egység bizonyításaként elfogadni, hiszen mind a nyolc átnézett kötetben a fenti két dekrétumot követi a bizonyosan később készült 1729. évi is. Akad a kötetek között olyan, amelyekben csupán ez a három dekrétum lelhető fel,¹²² a túlnyomó többségben azonban ezeket még más Royer-féle kiadvány is követi.

A leggyakoribb ezek közül az az eset, amikor az említett artikulusokat az „Articuli juris thavernicalis” és a „Limitatio taxarum” szövege követi Royer műhelyének kiadásában 47 [9]¹²³, ill. [13] lap terjedelemben.¹²⁴ Mindezek a kiadványok igen változatos összeállításban maradtak fenn korabeli kötésekben. Akad olyan eset, hogy a három dekrétumot csak az 1731-ben megújított tárnokjog követi,¹²⁵ ennél gyakoribb az, hogy ezekhez még az igazságügyi illetékek 1730-ban kihirdetett

¹¹⁹ PETRIK I. 122. „Több változatlan kiadást ért.” megjelöléssel és II. 596.

¹²⁰ OSzK 33.437, OSzK M 33.437, Sárospatak ref. V 1609c, Országgy. Ktár 410.367.

¹²¹ 1715: A⁸—G⁸ GG⁸ H⁸—N⁸O⁸ — 1723: A⁸—M⁸.

¹²² Pl. Sárospatak ref. XII.a. 1412.

¹²³ PETRIK I. 122.

¹²⁴ PETRIK II. 596.

¹²⁵ Pl. Bp. Evangélikus Központi Könyvtár 1007.

gyűjteménye is járul.¹²⁶ Akad azonban arra is példa, hogy mindezekhez — az 1729. évi törvények és a tárnokjog között helyet foglalva — az 1741. évi dekrétumnak a Royer-örökösök által 1747-ben elkészített kiadása csatlakozik.¹²⁷

Úgy tűnik tehát, hogy a Royer-nyomda az általa elkészített jogi kiadványokat raktáráról évtizedeken át folyamatosan forgalomba hozta, és pedig mindenkor az aktuális darabokkal kiegészítve. Landerer tehát csak átvette elődje nyilván jól bevált gyakorlatát egyrészt a törvényeken kívül további jogi szövegek (pl. tárnokjog) megjelentetésével, másrészt ezeknek mind egyenkénti, mind együttes eladásával.

A fentiekkel párhuzamos jelenség észlelhető Debrecenben is, ahol — amint erről már szó esett — az 1715., 1723. és 1729. évi artikulusokat nyomtatták ki. Ezekhez járul a tárnokjog ugyancsak nyolcadrét alakban 1726-ban készült, a nyomdahely megjelölése nélküli kiadása [5] 35 lap terjedelemben. Erről már Petrik közölte, hogy Debrecenben készült.¹²⁸ A nyomdai kivitel megerősíti a debreceni eredetet.¹²⁹ Az átnézett példányokban a fenti négy kiadvány közül kettő-három a legváltozatosabb összetételben lelhető fel. Leggyakoribb a három dekrétum,¹³⁰ továbbá a két korábbi artikulusgyűjtemény és a tárnokjog egybekötése.¹³¹ Ez utóbbiak kötetbe foglalására nyilván még az 1729. évi törvények 1730. évi debreceni kinyomtatása előtt került sor.

A most felsorolt jogi szövegek egyenkénti és együttes közreadása megerősíti azt a kettősséget, amely a régi nyomtatványokra sok esetben jellemző.¹³² Miután a bibliográfiai egység fogalmát az együttes megjelentetés szándéka határozza meg, ez továbbra is legmeggyőzőbben a füzetjelből olvasható ki, ha ez — amint a fentebb említett 1715. és 1723. évi dekrétum Royer-féle kinyomtatása esetében — nem is mindig a legmeggyőzőbb. A korabeli szándék rekonstruálására ennél jobb és objektívebb szempont azonban — általában — nem áll rendelkezésre.

Az „Articuli Jazygorum et Cumanorum” szövegét fólió formátumban is közreadta Landerer a nyomtatási év megjelölése nélkül 14 számozatlan lap terjedelemben, amely feltehetően a ma ismeretlen hivatalos kiadásnak egyidejű utánnyomata, és a bibliográfiákban nem lelhető fel.¹³³ A jászok és kunok jogszabálya a 18. század legvégén vagy inkább a 19. sz. elején impresszum nélkül nyolcadrét formátumban és 22 lap terjedelemben újra napvilágot látott,¹³⁴ és a bibliográfiákban ismeretlen. Önálló volta, készítésének ideje és nyomdája még tisztázandó, mert a lap közepére szedett címszöveg alapján valamely mű függeléke is lehetett.

A középkori forrásokon alapuló „Articuli juris thavernicalis” szövege eredetileg 1602. augusztus 13-án nyert királyi megerősítést, és 1610-ben nyomtatásban is

¹²⁶ Pl. Bp. EK Be 142, Sopron levéltár 8/5232.

¹²⁷ Pl. Wien ÖNB 35.B.35.

¹²⁸ PETRIK I. 122.

¹²⁹ Pl. OSzK 33.832(4).

¹³⁰ Pl. OSzK 36.015.

¹³¹ Pl. OSzK 33.832.

¹³² *Magyar Könyvszemle* 1985. 262—275.

¹³³ Pl. Wien ÖNB 94.757—C.

¹³⁴ Pl. OSzK 313.765.

megjelent.¹³⁵ A 18. századi kiadásai során az eddig felsoroltakon kívül a pozsonyi Royer-nyomdában 1731-ben nem csupán a már említett nyolcadrét alakban, de fólió méretben is elkészült, amely [3] 20 [5] lapot tartalmaz, és eddig bibliográfiailag ismeretlen volt.¹³⁶ A címlap alján álló impresszum szerint „reperiuntur apud Jacobum Fünsterpusch, bibliopegam civicum”. Ennek a pozsonyi könyvkereskedőnek neve eddig nem volt fellelhető egyetlen hazai nyomtatványban sem. A címlap alsó felében olvasható a jogszabály legújabb kihirdetésének éve: 1731.¹³⁷ Ismeretes azonban olyan példány,¹³⁸ ahol ez az évszám — helyesen — 1730. Az átigazítás során a római számjegy utolsó két pontja a korábbi 29-ről 26 mm-re közeledett. Akadnak olyan példányok is,¹³⁹ ahol az évszámot kaparással és tollal igazították.

A tárnokjogi gyűjtemény másik, ugyancsak fólió alakú kiadása a nagyszombati nyomdában készült 1733. évszámmal¹⁴⁰ és terjedelme 16 [2] lap. Ez ekkor és ott nyilván a „Corpus juris” 1734-ben felújított kiadásával kapcsolatban látott napvilágot.

A „Limitatio taxarum” szövegének kihirdetésére 1730. május 25-én került sor. Ezt Royer Pozsonyban feltehetően még ugyanabban az esztendőben megjelentette a már az előbbieken tárgyalt, önálló, nyolcadrét alakú kiadásban 13 számozatlan lapon. Ismeretes ennek egy további, impresszum nélküli kiadása, amely ugyancsak 13 nyolcadrét alakú lapra készült.¹⁴¹ Tipográfiai jellegzetességei szerint ezt a kassai jezsuiták officinája állította elő.¹⁴² Bibliográfiailag eddig ismeretlen volt ugyanennek fólió alakú kiadása,¹⁴³ amely négy számozatlan levelet tartalmaz. Nyomdai kivitelének tanúsága szerint ugyancsak Royernél látott napvilágot.¹⁴⁴

A „Schema taxarum” című szöveget, amelyről a fentiekben Landerer 1770 tájt közreadott nyolcadrét alakú jogszabálygyűjtemény utolsó tagjaként már szó esett, változatlan szedésben, de új kilövésben és új, csillagokból álló füzetjellel ellátva, önállóan is kiadta a pozsonyi nyomdász,¹⁴⁵ amelyről a bibliográfiák eddig nem tudtak.

Az artikulussyűjteményekhez csatolt három jogi szöveg 18. században önállóan megjelent kiadásainak fenti áttekintése után a továbbiakban ismét a magyar törvények nyolcadrét formában napvilágot látott kiadásairól lesz szó. Az 1791. évi dekrétumot Landerer ebben a kis formátumban is kinyomtatta, mégpedig Xx-Zz, Aaa—Fff jelű füzetekben.¹⁴⁶ Ez a körülmény egyértelműen azt bizonyítja, hogy ezt utólag hozzá kívánta csatolni a már tárgyalt, 1770 táján közreadott törvénygyűjteményéhez, amelynek füzetjele „Uu”-ig terjedt. A fennmaradt

¹³⁵ RMNy 989.

¹³⁶ Pl. OSzK RMK. II. 1845. 1. pld. (8).

¹³⁷ Pl. Sárospatak ref. XII.a. 1413.

¹³⁸ Pl. Bp. EK Bg 2° 139(1).

¹³⁹ Pl. Bp. Akad. Ktár RM II. 273a(8).

¹⁴⁰ PETRIK I. 122. — pl. OSzK 504.500.

¹⁴¹ PETRIK V. 298. — pl. OSzK 317.306.

¹⁴² A nyomdát Paveresik Ilona volt szíves meghatározni.

¹⁴³ Pl. OSzK KNy 2° 1730.

¹⁴⁴ A meghatározás Paveresik Ilonának köszönhető.

¹⁴⁵ Pl. OSzK M 33.628.

¹⁴⁶ PETRIK I. 121. — pl. OSzK 33.439/1791.

példányok egy része valóban ezzel egybekötve maradt fenn.¹⁴⁷ A 136 lap terjedelmű nyomtatvány azonban sorhú utánnymatban is napvilágot látott Landerernél. Az egymástól végig eltérő két szedés legkönnyebben a szöveg első lapjának (Xx₂a) alján látható őrszó alapján különböztethető meg egymástól: az eredeti kiadásban ez „ken”, az utánnymatban pedig „Sal-”.¹⁴⁸ Petrik¹⁴⁹ ezek közül csak egyet ismert. A megjelenés sorrendjének megállapításánál segítséget jelentett a címlapon álló fametszetes magyar címer állapota: a későbbi kiadáson a keret felül már hiányos.

Landerer az 1792. évi dekrétumot is kiadta ebben a kisebb formátumban. Az 52 lapot tartalmazó nyomtatvány feltehetően nem sokkal a törvények kihirdetése után készült.¹⁵⁰ Ugyanerről a szedésről állították elő Pozsonyban azt a címlapváltozatot, amelyről az impresszumot és a magyar címert elhagyták,¹⁵¹ és amely eddig bibliográfiailag ismeretlen volt. A század utolsó törvényeit is közreadta nyolcadrét alakban — a tulajdonos halálát követően — a Landerer-nyomda, Pozsonyban, 30 lap terjedelemben.¹⁵²

Itt említhető meg, hogy Petrik¹⁵³ hírt adott „Articuli diaetales ab anno 1715. ad ann. 1796.” kezdetű címmel olyan gyűjtőkötetéről, amely tartalmazta még a három, fentebb külön is tárgyalt jogi szöveget. Közlése forrásául az egykori „Múzeumi könyvtár”, vagyis a mai OSzK szerepel. Sem innen, sem máshonnan — legalábbis eddig — nem került még elő ilyen összefoglaló címlap. Elképzelhető, hogy a Landerer-örökösök az 1770 tájt készült, kilenc részből álló gyűjteményt kiegészítették az 1791., 1792. és 1796. évi dekrétumokkal, és új címlappal ellátva újra közreadták. E szövegeket Landererek ebben a méretben sorra kinyomtatták, így együttes megjelenetésüknek nem lehetett akadálya. Az Egyetemi Könyvtárban Budapesten¹⁵⁴ található egy ilyen összeállítású kötet, amelyből azonban a címlap és az 1796. évi dekrétum hiányzik. Amíg az együttes megjelenítést és ezzel a bibliográfiai egységet bizonyító közös címlapból nem kerül elő példány, addig ez a kiadvány megkérdőjelezendő, hiszen a füzetjelek csupán az 1791. évi szövegnél utalnak összefüggésre. Az is lehet, hogy csak önkényesen összeállított, külön összefoglaló címlap nélküli könyvkötői gyűjtőkötetet írt le Petrik.

1751-től 1790-ig Landerer privilégiuma a dekrétumok nyomtatott formában történő megjelenítésére vonatkozólag, hatékonyan bizonyult. Nem ismeretes egyetlen kiadvány sem ezekből az évtizedekből, hogy a magyar törvényeket rajta kívül más is kinyomtatta volna. 1791-ben azután hirtelen megváltozott a helyzet. A pozsonyi Weber-nyomdában megjelent fólió alakban az az évi artikulások szövege, amiről az előzőekben már volt szó. Nyolcadrét formátumban ugyanezt a dekrétumot a szombathelyi Siess-műhely készítette el 110 lap terjedelemben, azonban a lapszám a kiadványon tévesen 108.¹⁵⁵ Ugyanebben a szombathelyi officinában látott

¹⁴⁷ Pl. Bp. EK Be 803.

¹⁴⁸ Pl. OSzK 33.833/1791.

¹⁴⁹ PETRIK I. 121.

¹⁵⁰ PETRIK I. 121. — Pl. OSzK 32.639/1792b.

¹⁵¹ Pl. OSzK 820.575.

¹⁵² PETRIK I. 121. — pl. OSzK 33.833/1796.

¹⁵³ PETRIK I. 121.

¹⁵⁴ Bp. EK Be 803.

¹⁵⁵ PETRIK I. 121. — pl. OSzK 83.795.

napvilágot az 1792. évi törvények szövege is 44 lapon.¹⁵⁶ Ugyanezt és ugyanebben a formátumban Landerer ellenlábasa, Patzkó is közreadta „Pestini et Posonii” impresszummal 40 lap terjedelemben.¹⁵⁷ Eredetileg a terjedelemjelölés — sajtóhibából kifolyólag — hibásan 56 volt.¹⁵⁸

Az 1792. évi dekrétum további kiadása minden impresszumadat feltüntetése nélkül készült, ugyancsak nyolcadrétben 32 lapon. Önállóan maradt fenn ennek egyik példánya Sárospatakon.¹⁵⁹ A bécsi *Magyar Kurír* 1790-ben arról tudósított,¹⁶⁰ hogy a Pozsonyban folyó országgyűlés határozatait majd az újság is közzé fogja adni. Valóban, az 1792. évi első félévi kötetben az OSzK egyik példányában¹⁶¹ bekötve található ugyanez a nyomtatvány, amelyet Sárospatakon is őriznek. A nyomdai kivitel alapján megállapítható volt,¹⁶² hogy a dekrétumot ugyanabban a tipográfiában állították elő, mint a *Magyar Kurírt*, amely a bécsi Süketnémák Nyomdája volt. Az elkészült kiadványt azután együtt postázhatták a bécsi hírlappal.

Befejezésül érdemes még egy pillantást vetni a dekrétumokhoz csatolt mutatókra. Ilyen a 18. században önállóan nyomtatott és a most megtárgyalásra került kiadványok közül csupán a nyolcadrét formátumúakban található. Ezek közül sem mindegyikben: csak a Pozsonyban, Debrecenben és Győrött készített kiadások végén lehető fel tárgymutató, amely — a törvény szövegétől eltérően — nem kapott lapszámozást. A 124 tételből álló pozsonyi és debreceni mutatók szövege azonos, míg az 1729. évi dekrétum Győrött megjelent kiadásban¹⁶³ ezekétől teljesen eltér, és ráadásul 246 tételével jóval gazdagabb is.

Már az 1715. évi artikulusoknak mind a Royer-féle — feltehetően az 1723. évben készült — pozsonyi, mind az 1726-ban napvilágot látott debreceni kiadása végén olvasható az „Index alphabeticus rerum et verborum in articulis diaetalibus anni M.DCC.XV. contentorum” című szakmutató.¹⁶⁴ Pozsonyban az utalás az artikulus sorszámmal és a lapszámmal történt, míg Debrecenben csak az előbbivel. A fentiek alapján arra lehet következtetni, hogy a mutató először Royernél látott napvilágot, amit azután Debrecenben átvettek. Megerősíteni látszik a pozsonyi eredetet az a körülmény is, hogy amíg a tárnokjog 1726. évi debreceni kiadásában nincs, addig ugyanennek a szövegnek 1731-ben Royer által kinyomtatott kötetnek végén olvasható szakmutató. Ugyancsak hiányzik ez az 1715. évi dekrétum első debreceni kiadásából, amelyet még Miskolci Csulyak készített.

Az 1715. évit követően az 1723. és 1729. évek törvényeihez is jelent meg mutató mind Pozsonyban, mind Debrecenben, és pedig továbbra is azonos szöveggel. Az 1741. évi dekrétumhoz már egyedül a Royer-örökösök adtak közre tárgymutatót.

¹⁵⁶ PETRIK I. 121. — pl. OSzK 293.064.

¹⁵⁷ Pl. OSzK 32.639/1792a.

¹⁵⁸ Így közölte PETRIK I. 121. — pl. OSzK 32.639/1792.

¹⁵⁹ Sárospatak ref. DD 175 o.

¹⁶⁰ 1790. I. félév 688. — Ezt az adatot Dörnyei Sándor volt szíves közölni.

¹⁶¹ OSzK H 2378/1792 adl.

¹⁶² Ezt a munkát V. Ecsedy Judit volt szíves elvégezni.

¹⁶³ PETRIK I. 120.

¹⁶⁴ A „rerum et verborum” helyett Debrecenben „seu substantia” szavak olvashatók, továbbá a „contentorum” helyett a „contentarum”.

Ez az igényes megjelentetés kapcsolódik a Royer-műhelyhez. Utóda, Landerer mindkét — vagyis 1751 és 1770 táján előállított — törvénygyűjteményében csak az 1715 és 1741 közötti dekrétumok szövegéhez adott — éspedig a Royertől átvett — mutatót, míg az általa első ízben kinyomtatott 1751. és 1765. évi artikulusokhoz ilyen nem készült.

Valamennyi magyarországi törvény igényes mutatóját és magyarázatát Szegedy János készítette el. Ennek szövege első alkalommal 1751-ben jelent meg Nagyszombatban a „Corpus juris” új szerkesztésű kiadásában. Ez az összes korábbi hazai dekrétum szövegét összesítő mű azonban már kívül esik a mostani vizsgáldás körén.

BORSA, GEDEON

**L'examen typographique des publications de lois de Hongrie
du XVIIIe siècle**

L'auteur de l'étude fait une tentative d'examiner du point de vue de la typographie les articles des lois du pays de 1705 à 1796. Jusqu'à présent, les données de la découverte bibliographique étaient incomplètes et difficiles à évaluer; les réimpressions, les variantes ne faisaient qu'augmenter les difficultés dans le domaine de l'orientation. C'est pourquoi l'auteur examine les éditions de lois publiées du point de vue de bibliographie et d'imprimerie. Il consacre une attention particulière aux décrets imprimés de l'époque de Rákóczi, qui étaient rédigés non pas en latin, mais en hongrois. Et tandis que ces derniers paraissaient en impression dans le territoire du pays, les lois publiées après la chute de la guerre de libération furent imprimées déjà à Vienne, mais sans l'impressum. Cette pratique ne prit fin qu'avec la diète de 1741. A partir de cette date, les lois hongroises paraissaient dans l'imprimerie de Nagyszombat et Landerer de Pozsony. L'étude soumet à un examen analytique les réimpressions de format in-folio et in-octavo des éditions des lois du pays et les index joints aux décrets aussi.

Az amerikai magyar kivándorlók sajtójának kialakulása

Az első amerikai magyar hírlapot: *A Magyar Száműzöttek Lapját* az 1848/49-es szabadságharc bukása után az Egyesült Államokba került emigránsok alapították 1853-ban. Ennek a rövid életű lapnak csupán hat száma jelent meg Kornis Károly szerkesztésében, ugyanis a viszonylag kis létszámú, anyagi javakban nem bővelkedő magyar emigráció ekkor még nem tudott eltartani egy saját kiadványt.¹

Hosszabb életű, nagyobb példányszámú lapok kiadására csupán majd a gazdasági okokból kivándorló magyarok tízezrei, csak a XIX. század utolsó negyedében lettek képesek. Bizonyára többször felmerült közben az amerikai magyarok körében egy újabb lap kiadásának terve, erre azonban csak 1879 júniusában került sor. Érdekes módon a nagy szegedi árvíz károsultjai részére rendezett megsegítési akciók alkalmából hangzott el nyilvánosan többek részéről, hogy egy magyar lap létezése esetében sokkal könnyebben tudták volna megszervezni a gyűjtést.²

Ilyen előzmények után született meg az amerikai magyar kivándorlók második hírlapja, a *Magyar Amerika* 1879-ben. Alcíme szerint: „Magyarhon és Amerika művelődési érdekeinek szentelt hetilap”. Szerkesztői a neves ügyvéd és műfordító Lőw Vilmos³ és Mogyorosi Árkád voltak.⁴ A New Yorkban kiadott lap célkitűzései lényegében művelődési és irodalmi jellegűek voltak, elsősorban az amerikaiakat kívánták megismertetni a magyar kultúrával, ezért döntöttek úgy a szerkesztők, hogy az újság kétnyelvű — magyar—angol — legyen. Célkitűzéseikről a következőket írták az „Előfizetési felhívás”-ban.:

„Olyan lapot szándékoztunk alapítani, mely a legelőrehaladottabb műveltség színvonalán állván, irodalmi beccsel bír, a művelődés magasztos érdekeit segíti elő, két ország anyagi és szellemi jólétét igyekszik előmozdítani.

Magyarok, megindítván lapunkat; ... ismételve felszólítván benneteket jóakarólag segíyezni munkánkat, mi egyelőre megtettük kötelességünket. Jó reménnyel telten nézünk a jövő felé. Nem kételkedünk, hogy honfitársaink gyors, kész és liberális támogatása lapunk fennállását biztosítani fogja.”

Továbbá közölték azt is, hogy nem csupán az amerikai magyarokhoz kívánnak szólni, hanem a világ bármely részén élő honfitársakhoz. Talán itt jelentkezik először az anyanyelv megtartásának kérdése is az idegen környezetben:

¹ BATÁRI Gyula: *A Magyar Száműzöttek Lapja. Az első amerikai magyar hírlap 1853-ban.* = Magyar Könyvszemle 1985. 3/4. sz. 309—316.

² KENDE Géza: *Magyarok Amerikában. II.* Cleveland, O. 1927. 30—33.

³ SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái. VIII.* Bp. 1902. 42—44.

⁴ SZINNYEI IX. i. m. Bp. 1903. 91.

„Magyarok!... minden nemzet tömörül, s azt is látjátok, hogy mint igyekeznek saját nemzetiségét megőrizni; nyelvét, hazaszeretetését ápolni, így a beolvadástól, vagyis megsemmisüléstől magát biztosítani. Ha jogos a nagy nemzetek e törekvése, jogos leend a miénk is...”

Legyen a magyar bárhol, magyar marad; kell, hogy az maradjon, s mihelyt a speciális természetet levetkőzi beolvad, megsemmisül...”

Felmerül mind a két haza egyidejű megbecsülésének a problémája is a „Mit akar a Magyar Ameriká” című cikkben:

„Az Egyesült Államok területén laknak azonban magyarok is szép számmal: honnét van hát az, hogy egyetlen lapjuk sincs saját nyelvükön? Talán a magyar nem becsüli, nem méltatja a nyelvét?... Nem!... Tette hát... rajtatok áll, hogy magyaroknak is legyen lapjuk, mint van lengyeleknek, cseheknek. Nekünk két hazánk van: egy magyar, egy amerikai, mi mind a kettőt szeretjük, ergo nekünk két nyelvű lap dukál! Úgy is lesz.”

Majd „A kik olvashatják s ki nem olvashatja a Magyar Amerikát” című cikk is igen sokat elárul a lap célkitűzéseiből:

„... minden magyar s minden angol amerikai... aki érdeklődik Magyarország vagy Amerika iránt... tudós... tudományos mozgalmak... vívmányok, ezek minden pházisa hűen tükröződik vissza lapunkban.”

A kissé fellegekben járó szövegezés — amely nem mérte fel az akkori olvasók tényleges igényeit — a továbbiakban már nem nélkülözi a reális elemeket, amennyiben a lap létezéséhez szükséges jövedelemforrásként hirdetések közlését is bejelenti:

„Kalmár... ha cikkeiket, áruikat hirdetni akarják jobb alkalmat nem találhatnak kereskedő honfitársaink. Már csak az első szám is sok ezer példányban járja be a világot, az illető hirdető nevét messze földön teszi ezrek és ezrek előtt ismeretessé. E körülményre különösen figyelmeztetjük a kereskedőket.” Rámutatnak, hogy a lapot „olvashatják az irodalom barátai; mert egyik hírlap sem fog oly gazdag könyv hirdetésekkel s ismertetéssel dicsekedni mint a miénk.

Olvashatja a földműves; mert mindenkor értesíteni fogjuk ez osztályt is az őt érdeklő dolgok felől.”

A *Magyar Amerikában* több vers jelent meg magyarul és angolul. Például Petőfi és Arany versei Lőw Vilmos fordításában — a Bárczy Benő ballada: „Call to the Ordeal from the Hungarian of John Arany. Translated by Wm N. Loew”, vagy John Greenlaf Whittier-től „A mezítlábú fiú” című versének fordítása szerepel.

A lap angol nyelvű változatában, a *Magyar Americában* az egyik cikk a magyar és az angol költészetet próbálja összehasonlítani: a „Hungarian Poets, Poetry” című, viszonylag rövid áttekintés Arany Jánost Tennysonhoz, Petőfit Burnshöz, Vörösmartyt viszont Longfellow-hoz hasonlítja. A cikk folytatását ígérték a feltehetően már meg sem jelent következő számban. Bár egyes források szerint a július 1-i második szám is napvilágot látott.⁶

A lap „Hírek” rovata is elsősorban kulturális jellegű anyagot közölt magyar, angol és német nyelven. Például arról, hogy „Reményi Ede nagy hírű honfitársunk június másodikától kezdve 250 estvére van újonnan Amerika számára szerződve... Jelenleg Californiában van, hol Augustus hóig fog hangversenyezni.”

⁶ *Vasárnapi Újság*, 1879. júl. 13. 451.

Igen érdekes része volt még a lapnak a hirdetés és reklám rovat, melyből például megtudjuk:

„A. HELLER & bra.,
35 87 Broad. St. and 39 & 41 First Avenue, Hungarian Vines, liquers and Crown Champagne in the United States and Canada . . .
Branch: Hotel Hungaria, No. 4 Vinivu Square, with Elegant Wine rooms and Restaurant.”

Sajnos Lów és Mogyorosi lapját az amerikai magyarok nem fogadták kedvezően, mondhatnánk azt is, hogy egy egészen szűk réteget leszámítva túl magas színvonalú, túl „irodalmias” volt. Az igényelt gyakorlati célokat nem szolgálta. Ugyanis a korabeli kivándorlók elsősorban saját magukról és az óhazáról szerettek volna olvasni. Mindezek hiánya okozhatta végső soron a *Magyar Amerika* rövid megjelenési idejét, bukását.⁶

Tehát az Amerikába kivándorló amerikai magyarság első anyanyelvi lapalapítási kísérlete sajátos okok miatt nem járt sikerrel, csupán negatív tanulságokkal szolgált, ezekből azonban már sokat hasznosítottak a későbbi magyar lapok alapítói, szerkesztői.

Amerikai Nemzetőr

A gazdasági okok miatt kivándorló magyarok első jelentős, hosszabb életű lapja az *Amerikai Nemzetőr*.⁷ Alcíme szerint „Magyarhon és Amerika művelődési érdekeinek szentelt közlöny. Az Egyesült Államokban élő Magyarok Újsága. Megjelenik minden hó elsején és tizenötödikén.”

A szerkesztők „Előfizetési felhívása” kifejtette:

„Nem a pillanatnyi készültség vezérel vala bennünket midőn az »Amerikai Nemzetőr« cím alatt egy új amerikai magyar lapnak vetők meg alapját, hanem faji, nemzeti, kereskedelmi, egy szóval közös és magán létérdekeink nyugodt és higgadt megfontolása.

Nekünk magyaroknak Amerikában nincsen semmi érintkezési pontunk. Szét vagyunk szórva az egész száraz földön oly helyeken melyekhez üzletünk vagy érdekünk csatol.

Ha az itt élő magyar ember tud valamit, úgy tudja azt, hogy egy amerikai újság hiánya alatt ő itt sokat szenvedett. . . Szükséges, hogy az itt élő magyar ember bírjon magyar újsággal melyben a haza érdekei a külföldön, és az országban élő magyar telep létérdekei férfias bátorsággal védelmeztessenek. . .

A kiadók.”

A lap szerkesztői már nagyjából tisztában voltak a kivándorlók érdeklődésével és igényeivel egy részükre készített újsággal kapcsolatban. Ezért kívántak elsősorban az amerikai magyar egyletek hírharsonái lenni. Elképzeléseiket részletesen az első számban a „Honfitársainkhoz” című felhívásukban fejtették ki, megemlékezve a korábbi — már tárgyalt — sikertelen lapalapítási kísérletekről is.

„Az *Amerikai Nemzetőr* megindításával harmadszor kísértjük meg, itt, az egyesült államokban magyar újságot meghonosítani. Az 1853-iki év, október hó 15-én jelent meg itt New Yorkban »A MAGYAR SZÁMŰZÖTTEK LAPJA« első száma. Ugyenezen év november hó 30-án, a hatodik számban. . . a szerkesztő-kiadó Kornis Károly. . . lapja további megjelenése felfüggesztését tudatja olvasóival.”

⁶ KENDE II. i. m. 34.

⁷ PUSKÁS Julianna: *Kivándorló magyarok az Egyesült Államokban*. Bp. 1982. 287.

A közvetlen előzményről még szomorúbb adatokat közöl a cikk írója:

„Az 1879-ik év június 15-én jelent meg LŐW VILMOS és MOGYOROSI ÁRKÁD szerkesztése alatt a »MAGYAR AMERIKA« első száma, ez még hat számra sem volt képes vergődni, hanem elszunnyadt, kimúlt... nem jelentkezett még annyi praenumerans sem, hogy valaki megsirathassa” noha „Vagyunk itt, az egyesült államokban, elegendő számban, nem egy, hanem öt magyar újságnak biztosítani eléggé tágas helyet... hanem hogy — hogyanem, az eddig megindított lapok elvesztek, az országban létező magyar egyletek nem fejlődtek... legjobbjai... németül beszélnek...”

Mindezek dacára újjontan alapítunk magyar lapot Amerikában.

Kell-e még hogy ilyen körülmények közt egy magyar lap szükségét bizonyítsuk? Hangsúlyozzuk itt azon tényt hogy van itt, a száz nemzetek nagy barátja, a szabad Amerikában, német (talán 500), francia (több mint 80) ... lengyel (kettő), ... chinai (egy), újság, de egy magyar sincsen.

Talán a magyar nem becsüli, nem méltatja nyelvét??...

Nem és határozottan nem!”

Tehát más nemzetek példája alapján a magyar anyanyelvet kívánták védeni, és mintegy nemzeti ügyé tették, hogy legyen a magyaroknak is saját lapja. Kifejtik azt is, hogy milyen olvasórétegre számítanak:

„Olvashatják azt a tudósok, mert a két haza tudományos mozgalmi és vívmányai benne fognak visszatükröztetni.

Olvashatja azt a kalmár, a földművelő és az iparos, mert nagy figyelmet fogunk szentelni az őket érdeklő ügyeknek.

Olvashatja férfi és nő, mert mindig szem előtt fogjuk tartani az elvet, hogy az erkölcsiség a családi élet kapcsa.

Olvashatja a tapasztalt ember... ifjú, a mulatni akaró leány, a tanulni kívánczó fiú, mert mindegyiknek megadjuk a magáét... kérünk minden magyart... terjesszék, gyámolítsák lapunkat minden módon, adják kézzel-képre, ajánlják lapokban vagy levelekben.”

Tehát a lapot az tette népszerűvé, hogy igyekezett az olvasókat érdeklő problémákkal foglalkozni, elsősorban a magyarok egyesületeivel, az egyházi kérdésekkel, személyi ügyekkel és személyeskedéssel is. Nem utolsósorban nagyon fontos szerepet játszottak a hirdetések, amelyek sokszor hozzájárultak például a frissen kivándoroltak egzisztenciájának megteremtéséhez, hiszen egy iparos vagy kereskedő — legalábbis az első időkben — elsősorban csak saját honfitársai támogatására számíthatott, és ebben segített a sajtó.

A lap első számában arról az érdekes, kevésbé ismert körülményről olvashatunk, hogy egy német nyelvű újság már korábban állt az osztrák, magyar és cseh olvasók rendelkezésére. Erről is egy hirdetésből értesülhetünk:

„Oesterreichisch-Amerikanische Zeitung. Negyedik évfolyam, Az Amerikában élő osztrákok, magyarok és csehek nagy német heti lapja...”

SCHNITZER TESTVÉREK, kiadók

LŐW VILMOS — szerkesztő

Tartalmuk: Vezércikkek, kereskedelmi és ipar ösmertetés. Újdonságok az osztrák magyar birodalomból. Újdonságok az Egyesült Államokból. Érdekes tárcza cikkek. Egyleti hírek. Tőzsde tudósítások. Halálesetek. Konzulátusi hirdetmények. Sorsjegyhúzás jelentések. Szerkesztőségi üzenetek...”

Itt említjük meg, hogy kezdetben az újság tulajdonképpeni tulajdonosai az osztrák lapot is kiadó Schnitzer testvérek és a szerkesztő Lőw Vilmos volt, azonban nem sokkal az indulás után eladták a lapot Nyitray Emilnek, a szerkesztő pedig

Perczel Lajos lett.⁸ Ezt követően a New Yorki Magyar Műkedvelő Társaság vette át az újság tulajdonjogát, a szerkesztéssel Viltay A. Harryt bízták meg, társszerkesztőként pedig a később sokat szereplő Miskolczi Henrik lett. A lap fellendülése csak a későbbi alkalmazott *Erdélyi Sz. Gusztáv* vezetése mellett következett be, aki 1887 januárjától lett egyedüli tulajdonosa és szerkesztője.

Az első szám nem jelezte, hogy ki a szerkesztője és kiadója, ma már nem állapítható meg ennek a körülménynek az oka, talán félték az esetleges ellenszenv megnyilvánulástól, ha az olvasó megtudja, hogy német lap tulajdonosai a kiadók. Mindenesetre a kezdet legelső nehézségeinek az áthidalására alkalmasabbnak látszott egy rentábilis vállalkozás háttere. Nem tudjuk, hogy az első idők mintegy ezer előfizetője kifizetődvé tette-e a lapot, annyit azonban meg kell jegyezni, hogy ennél a számnál sokkal több olvasója lehetett az újságnak, hiszen sok egylet, egyházközség, olvasókör szerepelt az előfizetők között, és ezeken a helyeken nyilván igen sokan olvasták, amely így összehozta a nagy területen szétszórtnak élő amerikai magyarságot, akik végre fórumhoz jutottak. Ezt a körülményt azért is kell hangsúlyozni, mert az akkoriban kivándorló magyarok első generációjának többsége nem tanult meg angolul olvasni, és ilyen körülmények között igen nagy szükség volt magyar nyelvű lapra, amely egyaránt tájékoztat az amerikai, a hazai és az egyleti hírekről.

Az első szerkesztők egyike a már említett „jótollú” Perczel Lajos a szabadságharcban jelentős szerepet játszó család tagja volt. A lapot meghatározó személyiség *Erdélyi Sz. Gusztáv* lett, aki 1852-ben született Marosvásárhelyen, Amerikába érkezése után fizikai munkás, majd a laphoz került betűszedőnek, ezután megszerezte az újságot, előbb társtulajdonos, később egyszemélyben birtokos és szerkesztő haláláig,⁹ 1895 januárjáig. Az ő szerkesztésének az ideje alatt virágzott fel a lap sok nehézség közepette is, de ismertté vált az amerikai magyarok viszonylag széles rétegei között. Számos később induló magyar újság szerkesztője mellette tanulta meg a szakmai ismeretek alapjait. Elhunytá után neje, özv. *Erdélyi Sz. Gusztávné* vezette tovább a lapot, ekkor elterjedt a hír a kiadvány megszűnéséről, erre így nyilatkozott a tulajdonosnő:

„Kérjük a t. közönséget, hogy különböző kósa köröknek hitelt ne adjon, melyek a »Nemzetőr« további fennállására, vezetésére és ezután követendő irányára vonatkoznak. . . ezután is, ép úgy mint eddig fog megjelenni, s lehetőleg még gazdagabb és változatosabb tartalommal fog bírni. . .

A lap tulajdonosa nem fog változtatni, hanem megboldogult férjem kívánatához híven, azt továbbra is tartom kezeimben.” (*Amerikai Nemzetőr*, 1895. 5. sz. 2. p. a továbbiakban A. N.)

Visszatérve a kezdetekre, fel kell hívni a figyelmet egy igen jelentős cikkre, amely az akkori amerikai magyarság legfőbb célkitűzéseit összegezi, ezért nem látszik érdektelennek egy részét idézni:

„Elmulaszthatatlanul szükséges. . . tanuljunk illemt, jó modort, helyes viseletet s ez csakis folytonos újság, jó könyvek és ismeretterjesztő folyóiratok olvasása, de kiváltképpen jó társaskörökben való forgolódás által nyerhető.

⁸ KENDE II. i. m. 49–52.

⁹ SZINNYEI XIII. i. m. Bp. 1909. 192.

...a közművelődés előmozdítására magyar társas élet olyaténképpen való behozatalát szeretnők látni, mely fáradság nélkül oktat... magyar színelőadások, társasestélyek, közhasznú felolvasások által... Ez az út melyen át a magyar szellemi élet politikai tért nyerhet az új hazában." (A. N. 1888. 2. sz.)

Ugyanitt értesülhetünk arról a körülményről a „New Yorki Magyar Egylet” évi jelentéséből, hogy szerény könyvtárral is rendelkeznek. Megtudjuk, hogy a „könyvtárnok” Jurás István. A jelentés szerint a gyűjtemény 400 kötet könyvvel áll a magyar olvasók rendelkezésére.

A lap érdemeként szokták emlegetni, hogy lényegében lebeszélő hangnemben írtak hasábjain a kivándorlásról, ennek azért volt jelentősége, mert az *Amerikai Nemzetőr*nek az „óhazában” — ezt a kifejezést a lap hasábjain használták először — is voltak előfizetői. Ennek ellenére voltak olyan idők, amikor a hazai hatóságok betiltották a lap magyarországi terjesztését, postai szállítását.

„Kitiltott magyar lap... szigorú intézkedés sújtotta most a New York-ban megjelent magyar lapot... okot rá a decemberi számokban »Nemzeti ünnep« című cikk szolgáltatott, melynek illoyalis hangjára már előbb a külügyminiszter is figyelmeztette a hatóságokat, s a lapot a hatóságok támogatására érdemtelennek mondta.”¹⁰ A lap igen zokon vette ezt az „óhazai” intézkedést:

„Mint olvasóink tudják a m. kir. kereskedelemügyi miniszter úr... lapunktól megvonta a postai szállítás jogát a magyar belügyminiszter úr kitiltó rendelete alapján.

A kitiltást az *Amerikai Nemzetőr* államellenes irányzatá-~~val~~val indokolták annak idején.

Mi még ma sem tudjuk, hogy miben nyilvánult azon állam ellenes tendencia... a m. kir. belügyminiszter úr elé terjesztett folyamodványunkra a kitiltási rendelet immár visszavonott. (A. N. 1985. 42. sz. 1. p.)

Az *Amerikai Nemzetőr* egy ideig a Betegségélyező Egyletek Szövetkezetének hivatalos lapja is volt, büszkén hirdette magáról angolul is, hogy az egész amerikai kontinens egyetlen magyar nyelvű hírlapja: „The AMERIKAI NEMZETŐR is the only paper in the United States and whole continent of America published in the Magyar language.”

Rovatbeosztása általában a következő volt: az első oldalon vezércikk jellegű írások jelentek meg, amelyek sokszor amerikai politikai vonatkozásúak voltak, de zömükben amerikai magyar ügyekkel foglalkoztak, így például az 1896. 12. szám első oldalán *A március 15-iki és milleniumi ünnepélyről* írtak, amely nagyszabású összejövettel a „New Yorki Magyar Egylet és Műkedvelő Társaság” rendezte a „Central Opera Haus”-ban. A tudósítás szerint 2000 személy részvételével a New Yorki Magyar Dalárda adta elő a Himnuszt, és egyebek mellett Muray Károly „kedvelt vígjáték”-át, a kétfelvonásos „Huszár szerelmet” amatőr színjátszók mutatták be. A *Rabszolgaság* című cikkben, az 1891. márc. 11-i 10. számban arról olvashatunk, hogy West Virginiában „a lélek kufárkodást folyton úzik a bevándorlókkal” és „mint a foglyokat úgy őrizték őket”, az általuk végzett „vasúti munka nehéz, reggel 5-től késő estig” dolgoztatták őket. „Levelükben keserűen kérdik, hogy hát ez e az a szabad ország? A bevándorlási hatóság azonnal vizsgálatot rendelt el.” Ilyen és hasonló anyag került általában az első oldalra.

¹⁰ Vasárnapi Újság, 1886. 13. sz. 208.

Igen fontos rovat volt az „Egyleti kalauz”, amely az Egyesült Államok egész területén fellelhető magyar egyletek, betegsegélyező társulások híreit, jegyzőkönyveit, beszámolóit közölte némi anyagi szolgáltatás ellenében, ilyen például:

„Magyar Egylet és Műkedvelő Társaság. Helyiség 107 2nd Avenue. Minden postaküldemény e szám alá címezendő.

Elnök Weltner Ignác... Könyvtárnok: Zeisler Miksa... A színügyi bizottság elnöke: Vyzab Lajos. Az egylet gyűléseit minden szerdán tartja. Könyvtár nyitva minden szerdán.” Ez a hirdetés is bizonyítja, hogy milyen fontos szerepet töltöttek be a könyvtárak az egyletek életében. Például a New Yorki Magyar Dalárda egyes érdekesebb könyvek beszerzéséről tájékoztatta tagjait:

„Működő és pártoló tagjaink szíves figyelmébe ajánlom, hogy könyvtárunk — e hét folyamán — Jókai Mór következő műveivel szaporodott; ú. m. A kék vér, két kötet, Arany Ember 4 kötet... Lemondás (Karcag Vilmostól). Van szerencsém szíves figyelmét felhívni a New Yorki M. Dalárda tagjainak... remélem, hogy nagyobbodott könyvtárunk iránt érdeklődni fognak. Üdvözlettel Szombathy Lajos — könyvtár nyitva minden kedden este 8–11-ig.”

A „Munkás Világ” című rovatnak azért volt különös jelentősége, mert az újság olvasóinak többsége fizikai munkás volt. Foglalkoztak az amerikai munkások és külön a Magyarországról bevándoroltak helyzetével, sztrájkokkal és a dolgozók összecsapásaival a hatóságokkal. Egy igen érdekes tudósításból arról értesülünk, hogy a magyarországi eredetű munkásokat nem fogadta be a helyi lakosság Scranton környékén, sőt egyenesen ellenszenvvel viseltettek irányukban: „Ellenszenv, mely az ottani magyarországi munkások ellen uralkodott, s tettelegességekben többször nyilatkozott — ma már teljesen megszűnt... Arra kell iparkodni, hogy tisztelettel és a más nemzetbeli munkások szeretetét is kivívják magoknak, ezt pedig csak úgy érhetik el, ha csoportosulnak, ha egy tömegben tiszteletet követelőleg lépnek fel.” (A. N. 1884. 19. sz.)

A „Tárca” rovat általában szépirodalmi jellegű írásokat tartalmazott. Többnyire egy-egy verset magyar vagy idegen költőtől, például az 1896. harmadik számban Farkas Géza „Hazámhoz” című versét, továbbá rendszeresen közöltek folytatásokban regényeket Jókai Mórtól, Beniczkyne Bajza Lenkétől, Csiky Gergelytől és sok ma már szinte ismeretlen hazai és amerikai magyar írótól, újságírótól. Időnként külön mellékletet csatoltak a laphoz szépirodalmi jellegű tartalommal. A rovat igen népszerű és sokak által kedvelt része volt az újságnak, hiszen a kivándoroltak ugyancsak szűkében voltak magyar nyelvű szépirodalmi könyveknek. 1896-ban például Vadnay Károlytól közölték „Az orvos bosszúja” című regényt, Jókaitól „Az iskolamesterek a háborúban” című művet.

Külön volt „Törvényszéki csarnok”, „Közgazdaság” és „Különfélék” elnevezésű rovat, amelyekben elsősorban óhazai eredetű híreket közöltek. Majdnem minden számban vettek át vicceket, anekdotákat a magyarországi satirikus lapokból, így a *Borsszem Jankóból*, az *Ústökösből*, a *Bolond Istókból*, az *Urambátyámból* és a *Mátyás diákból*.

A „Hazai hírek” is fontos része volt a lapnak, ahol az óhaza híreit közölték, a legtöbbször megyénként, városenként, községenként. Sokszor reagáltak a hazai belpolitikai eseményekre. A lap politikai felfogása lényegében a hazai 48-as pártéhoz volt hasonló.

Az olvasókkal való kapcsolattartás egyik formája a „Szerkesztői üzenetek” rovat volt, de gyakran közöltek olvasói leveleket, tudósításokat és igen személyeskedő hangú megnyilvánulásokat is, valamint családi események bejelentéseit. Gyakoriak voltak a különböző egyházközségek tájékoztatásai tevékenységükről. Majdnem minden számban előfordult tudósítás bálokról, ünnepélyekről, zászlóavatásról stb.

Jelentős része volt a lapnak a „Hirdetés” rovat, feltehetően ez képezte a kiadvány rentabilitásának az alapját. A rövidebb egyleti hírek, tájékoztatások is itt jelentkeztek. E helyen olvashatunk a legkülönbözőbb amerikai magyar kezdeményezésekről, üzletekről, iparosokról, ügyvédekről, orvosokról, bankokról. A hirdetések és reklámok nagyszerű tájékoztatást nyújtanak a kivándoroltak tulajdonképpeni mindennapi életéről, tevékenységéről és felfogásáról. Az egyik hirdetésből arról is értesülünk, hogy maga a kiadóhivatal foglalkozott banktevékenységgel:

„A legolcsóbban az »Amerikai Nemzetőr« Bank osztálya küldi a pénzt... Vidéki előfizetőinknek megküldtük körözvényeinket, melyben kiemeltük, hogy számos oldalról vett felszólításnak engedve — mert nem vonhattuk ki magunkat, mintegy erkölcsi kötelességünk alól, megalapítottuk az Amerikai Nemzetőr Bankot, mely e címen fog vezetetni.

Az Amerikai Nemzetőr BANKOSZTÁLYA...

Kérjük honfitársainkat, előfizetőinket, jóakaróinkat, hogy forduljanak hozzánk azon bizalommal, a mily bizalommal vannak és voltak a Nemzetőrhöz, az amerikai magyar munkásosztály e hű barátjához 14 éven át.

Pénz küldés. Hajó jegyek. Konzulátusi hitelesítések...

Honfitársak tiszteljetek meg bizalmatokkal és akkor pénzetek felől nyugodtak lehettek. Magyar pénz nálunk kapható.” (A. N. 1897. 9. sz. 3. p.)

Mindez azért történt, hogy a vállalkozás ne csupán az előfizetők számától és a hirdetőktől függjön. Különböznél is az előfizetőkkel sok probléma volt, az ország különböző területein külön erre a célra szerződötett ügynökök hajtották be a pénzt — néha az is előfordult, hogy saját zsebükre. A szerkesztő 1888. márc. 31-én erről így kesergett: „Ha az 1500 előfizető közül 800-at megkérdeznének, fizetett-e, kiderülne, hogy csak szidják a lapot, de nem fizet érte.”

A helyzetet csak tovább bonyolította, hogy 1891-ben Kohányi Tihámér szerkesztésében Clevelandban megindult a *Szabadság* című lap és Hazletonban az *Önállás* Mogyorósy Árkád gondozásában. Mindezek mellett a már említett *Österreichische-Amerikanische Zeitung* egy 1888-ban kelt tudósítás szerint címét *Österreichisch Ungarische Zeitungra* változtatta: „a szóban lévő lap, mely azelőtt kizárólag német nyelven volt szerkesztett, jónak látta lapjához egy magyar mellékletet csatolni.” (A. N. 1888. 2. sz. 4. p.) Természetesen ez az új kiadvány is versenytársat jelentett. A nehézségek ellenére a kilencvenes évek közepére sikerült lényegesen emelni az előfizetők számát, és jó hirdetőket szereznie. Erdélyi Sz. Gusztáv tehát „több ezer jó előfizetővel, sok jó hirdetéssel bírt.”¹¹

Minden szám igyekezett sokak érdeklődésére számot tartó témákkal foglalkozni, minden amerikai magyart érdekelt egy a főleg frissen bevándoroltak részére létesítendő magyar menház építése és Kossuth Lajos szobra felállításának ügye. A problémakör többször visszatért: „Magyarok! Építsünk magyar menházat. E célból

¹¹ *Szabadság*, 1899. 52. sz. dec. 28. 1.

jelenjünk meg mindnyájan 1896. évi január hó 25-én... este Houston utcai »Liberty Hall«-ban tartandó magyar népgyűlésre...

E lapok hasábjain részletesen ismertetve volt már azon tervezet, melyet honfitársunk Huttera A. építész úr lángoló ügyszeretetből készített.” (A. N. 1896. 4. sz. 1. p.) Így írtak a Kossuth-szoborról — amelyből csak 1902-ben a debreceni Tóth András, Tóth Árpád édesapja alkotásának Clevelandban történő felállításával lesz valóság — : „A gyermek nem halt meg, csak aluszik, az amerikai magyarság mostoha gyermeke, Kossuth szobor eszméje.

... egy új reorganisatio mentheti meg az eszmét és vele együtt az amerikai de főleg a new yorki magyarságot a neveltségességtől... Itt az ideje, hogy valami történjék.” (A. N. 1895. 2. sz. 1. p.)

A millennium évében minden szám foglalkozott az óhazában megrendezett ünnepekkel, rendszeresen tudósítottak. Az év végén így írtak:

„Egy ezred évet temetünk e napon... mert távol vagyunk... ápolnunk kell a hazaszeretetet és az összetartozandóság érzetét. Az Amerikai Nemzetőr nem mulasztott el egy alkalmat sem. Sokat küzdöttünk mi is e 14 év alatt. Nehéz gondteljes napokat éltünk át...” (A. N. 1896. 53. sz. dec. 30. 1. p.)

Már akkor igen sokat írtak a magyar anyanyelv megőrzéséről és tisztaságáról. A céljuk „A magyar nyelv tisztaságának megőrzése”, bár azt is tudták, hogy az adott körülmények között „a nyelv fogyatkozás tünetei... természetesek.” (A. N. 1895. 1. sz. 1. p.) Kijelentették:

„aki nem ért hozzá, ne foglalkozzék nyomdászerek alá jövő dolgozatokkal... magyar egyleteink vegyék fel programjukba a magyar nyelv intenzívebb [védelmét]... Akkor aztán nem kell aggódnunk annak lehetőségétől... hogy nagy részben micsoda barbár magyarságot beszélnek a mi jó amerikai magyarjaink.” (N. 1895. 3. sz. 4. p.)

Beszélni kell az *Amerikai Nemzetőr* történelmi forrás jellegéről, elsősorban az amerikai magyarok és egyleteinek történetjével kapcsolatban, de akadnak adatok az 1848/49-es emigrációról is, például az 1885. 3. számban Asbóth Sándor emigrált honvéd ezredesről, aki mérnök lévén a New York-i Central Park egyik tervezője. Írtak az amerikai polgárháború magyar veteránjairól, így Figyelmessy Fülöpről, Semsey Károlyról és másokról.

A *Nemzetőr*-ben megjelent legtöbb cikk a szerző nevének feltüntetése nélkül jelent meg, ezeket feltehetően a mindenkori szerkesztők és munkatársak írták, tehát Perczel Lajos, Nyitray Emil, Erdélyi Sz. Gusztáv, Erdélyi Sz. Gusztávné, Viltay Harry, de rendszeresen jelentek meg cikkek Kovács János és Harsányi Sándor református lelkészeiktől, Miskolci Henriktől, Ringhoffer Sándortól, Kohányi Tihamértől, a *Szabadság* alapítójától — aki egyes források szerint rövid ideig belső munkatársa is volt a lapnak, valamint néha dr. Gerster Árpádtól, az amerikai magyarság egyik tekintélyes vezetőjétől. Persze sokan mások is írtak a lapnak, de nem rendszeresen.

Meg kell emlékezni az időközben magyar lapokkal megindult igen éles és személyeskedő hangú sajtóvitákról is. Nem riadtak vissza — mai olvasó számára szokatlan, de akkoriban általánosan szokásos — becületsértő, rágalmozó kitételek felhasználásától sem. Ezt a jelenséget csak egy a *Magyar Híradóval* kitört sajtópolémia idézésével próbáljuk meg érzékeltetni. Itt is előfordulnak kölcsönös

becsületsértő vádaskodások. A cikket a Híradó szerkesztőjének, Mező Benjaminszéknek címezték: „Mező perel” címmel.

„A »Híradó« feltűnési viselkedésében és még sok másban szenved. A szerkesztőjének, aki egyszersmind sügytelen ügyvéd«, perre van szüksége.

A »Nemzetőr« csakugyan sem a bíróság ítéletét nem kívánja előleges sensationális hírekkel megelőzni... készítetve érzi magát mindazt a mit eddig Mező ellen felhozott szóról-szóra még egyszer közölni, annak minden egyes szaváért a felelőséget elvállalni...

Mező Benjamin nem elégszik meg azzal, hogy engem galád módon 500 dollár erejéig megkárosított, a mennyiben a becollectált pénzeket saját céljaira fordította és csak mások közbenjárására engedtem futni, hanem mint értesülők, jelenleg más lap érdekében zsarolni próbál...

A Magyar Híradó kiadótulajdonosai, Kohári és Berkovits jónak látták Mező Benjamin ártatlanul üldözött honfitársuk részére fényes erkölcsi bizonyítványt állítani ki, engemet pedig rágalmozónak nevezni. Erre csak annyit, hogy alábbi elismervényt Mező 5 tanú jelenlétében írta alá... Én alulírott, úgy mond özv. Erdélyi Sz. Gusztáv úrnő, az »Amerika Nemzetőr« szerkesztő-tulajdonosának... \$ 395.13... nem adtam által...” (A. N. 1897. 2. sz. 7. p.)

Ilyen és hasonló jellegű írások időnként előfordultak a lapban.

A lap megszűnését özv. Erdélyi Sz. Gusztávné idézte elő, aki egyes források szerint nem értett a szerkesztéshez, a jól menő lapot lezüllesztette, és azzal, hogy különböző bankügyletekbe bonyolódott, csak nehezítette a helyzetet.

Igen érdekes adatokat közöl a *Nemzetőr* végnapjairól a *Szabadság* 1899. 52. száma, amelyből megtudjuk, hogy az Erdélyi Sz. Gusztáv halála előtt virágzó lapot özvegye tette tönkre, és az utolsó időben az újság kettévált, és *Magyar Nemzetőr* címen is megjelent. Így aztán a „támogató cégek, egyletek lassan lassan elfordultak a laptól”. Ezután, hogy anyagi helyzetét rendezze, az özvegy megnyitotta a lap bankosztályát. Azonban ez a vállalkozás is csődbe jutott, ekkor „Erdélyiné nővére íratte a lapot. Ebből nagy per keletkezett... A két nővér ekkor halálos harcba lépett egymással. Erdélyiné nővére Szedmáky Szidonia eladta részét Jakab Jánosnak s így egy jó hosszú ideig két »Amerikai Nemzetőr« lett kiadva.” A két hírlap természetesen harcban állt egymással, Erdélyinének hamarosan át kellett változtatnia kiadványa címét *Magyar Nemzetőrre*. Ebből sajnos Magyarországon nincs nyilvános gyűjteményben példány. Az áldatlan polémiában mindkét lap legyengült, és szinte egyidőben, 1899-ben megszűnt.

Végezetül a lap legjelentősebb szerkesztőjének jellemzésére a neves amerikai történétírótól idézünk néhány sort, az idézet nemcsak Erdélyiről, de a lapról is sokat mond:

„Ő mutatott példát, hogy miképpen kell amerikai magyar újságot szerkeszteni. Ő honosította meg lapjában a sajátosan jellegzetes és otthon sokáig megmosolygott amerikai magyar rovatokat; az egyleti kalauzt, amely az egyletek neveit, címeit és a tisztviselők neveit közölte hétről-hétre. Az »ohaza« elnevezés is az ő lapja hasábjain született meg és ő érezte meg, hogy az amerikai magyarságot a legerősebben azzal lehet a szülőházához kötni, ha minél gyakrabban közöl újság híreket megyéjéből, falujából.

Olvasó közönséget nevelt Erdélyi Sz. Gusztáv... olyan magyarokból, akik Amerikában való vándorlásuk előtt nem jártak, nem olvastak újságot és így igazi felvilágosító, oktató kultúr munkát végzett...

Iskolát csinált... az amerikai magyar sajtó későbbi munkásainak nagy része nála dolgozott, tőle tanulta meg a lelkesedést.”¹²

¹² KENDE II. i. m. 131—132.

Mindent összegezve, az *Amerikai Nemzetőr*ről ismételten azt kell megemlítenünk, hogy sajátos körülmények között meg tudta teremteni azt a formát és tartalmat, amely lehetővé tette az amerikai magyar sajtó számára a megmaradás modelljét, hogyan álljon meg a saját lábán egy lap, azaz eljusson a szétszórtan, nagy területen élő kivándoroltak szélesebb rétegeihez. El tudott szakadni a hazai és a helyi példáktól is, elsősorban a tényleges igények kielégítésére törekedett. Tudott a magyar egyletek szócsövéné válni, és felismerte a hirdetések jelentőségét. A szerkesztő nem járt a fellegekben, mint gyorsan elbukott elődje, a *Magyar Amerika*. Ez nem csekély mértékben a tényleges helyzetet felismerő szerkesztőnek, Erdélyi Sz. Gusztávnak köszönhető, aki fokozatosan emelni tudta a példányszámot, noha megjelenését követve, nemsokára versenytársak jelentek meg, mint a már említett *Önállás* (Hazleton, Pa. 1890—97), a *Szabadság* (Cleveland 1891—), a *Magyar Híradó* (New York 1894—98), az *Amerikai Népszava* (New York 1895—98), a *Clevelandi Magyar Rekorder* (Cleveland 1896—19. .), végül az *Amerikai Magyar Népszava* (New York 1899—). A felsorolt újságok közül kettő napjainkban is megjelenik; úgy gondoljuk, ugyanez bekövetkezhetett volna a *Magyar Nemzetőr*rel is, ha az érdemes szerkesztőt nem ragadta volna el váratlanul korán a halál, vagy ha legalább egy magához hasonló utódra hagyta volna lapját.

BATÁRI, GYULA

La formation de la presse des émigrés hongrois d'Amérique

L'auteur donne une vue d'ensemble de l'histoire des journaux hongrois publiés en Amérique à partir du premier journal hongrois d'Amérique, intitulé *Le Journal des Émigrés Hongrois*, fondé en 1853 par les émigrés hongrois arrivés aux États Unis après la chute de la guerre de libération de 1848—49, jusqu'à la fin du XIXe siècle. Les journaux de plus longue durée et ayant un plus grand nombre d'exemplaire n'ont été créés qu'au dernier quart du XIXe siècle, à l'époque du raffermissement de la situation matérielle des émigrés. L'étude tient compte des journaux les plus importants et elle analyse leur contenu.

KÖZLEMÉNYEK

A naptár-vita és egy ismeretlen debreceni nyomtatvány 1585-ből. 1582. február 14-én XIII. Gergely pápa elrendelte a nevéhez fűződő naptárreformot. 1583-ban a magyar nyomdákban — Nagyszombaton, Németújvárott — is megjelentek az első (1584-re szóló) új-kalendáriumok.¹ A protestánsok azonban hevesen tiltakoztak a pápától eredő reform ellen, s továbbra is ragaszkodtak a Julián-naptárhoz. Ennek jegyében nyomtatta Váradon Hoffhalter Rudolf azt az 1585-re szóló ó-naptárt és prognosztikont,² amelyből ugyan nem maradt fenn példány, de amelynek emlékét a megjelenését követő vitairatokon kívül Weszprémi István híres életrajzgyűjteménye is megőrizte. Weszprémi még a kalendáriumhoz fűzött, az „Antikrisztus” találmányát ócsárló versből is idéz: „Qui sapit, in veteri maneat ratione dierum, / Nam noua nil verae laudis habere potest. / Hanc Anti-Christus genuit, sibi seruet eandem, etc.”³

A váradi ó-naptár mozgalmas, feszült időszakban látott napvilágot 1584-ben. Az év eleje óta a városban tevékenykedett Szántó (Arator) István, a kiváló jezsuita hitszónok, s személyében hosszú idő után méltó ellenfelet kaptak a kálvinista prédikátorok. Utóbbiak nyilvános hitvitán akarták legyűrni a jezsuitákat, s ezért június 1-ére Váradra hívták össze közzsinatukat. A nagy eseményre Magyarországról és Erdélyből 303 helvét irányú és néhány luteránus lelkész érkezett. A kitűzött 30 tétel fölött mintegy 5000 főnyi tömeg jelenlétében vette kezdetét a vita. Mindjárt az első tétel (Antikrisztus-e a pápa?) az érvek és ellenérvek olyan zuhatagát váltotta ki, hogy három napig — naponta nyolc órán át — csak erről folyt a szópárbaj. Ekkor azonban véget is ért, mert Báthori fejedelem parancsot küldött a nyilvános vita berekesztésére.⁴

Szántó (Arator) legnagyobb ellenfelének Beregszászi Péter váradi prédikátor számított. Az egykori wittenbergi diák Sárospatakon volt lector (másodtanár), s 1576-ban innen választották lelkésznek Nagyváradra.⁵ Valószínűleg az ő ösztönzésére adta ki Hoffhalter az „Antikrisztus” pápa reformját is élesen támadó, főntebb említett, 1585-re szóló ó-naptárt.

Erre az „ál-naptárra” viszont egy Kolozsvárott működő, elzászi születésű német jezsuita, Wolfgang Schreck válaszolt *Adversus auctores Iuliani et pseudocalendarij Varadini impressi...* című, a Heltai-nyomdában 1585-ben kinyomtatott füzetében.⁶ Beregszászi nem hagyta annyiban s — miután maga Szántó (Arator) küldte meg neki a kolozsvári füzetet — nekilátott *Ventilatio...* című iratának, amelyben nemcsak Schreck dolgozatát boncolgatta, hanem újabb általános támadást indított a pápa és „a hamis

¹ RMNy 529, 530, 531, 535, 537.

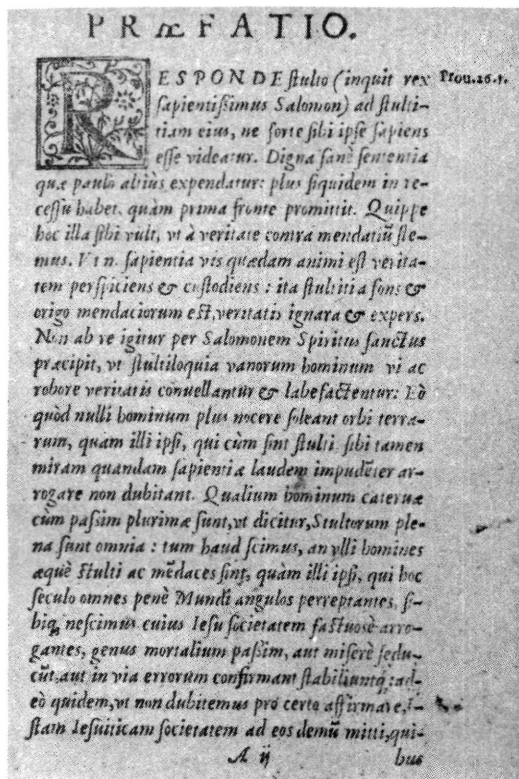
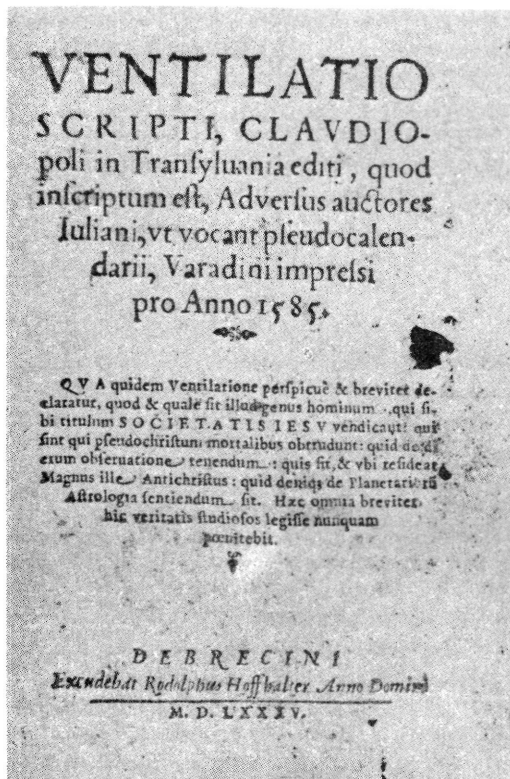
² RMNy 559.

³ WESZPRÉMI István: *Svecineta Medicorum Hvgariae et Transilvaniae Biographia*. Bécs 1781. Új kiadása: Magyarország és Erdély orvosainak életrajza. Medicina, Budapest 1968. Az idézett rész az új kiadás III. kötetében (313—315). Kővári Aladár fordításában: „Az, ki okos, tartson ki a régi napok sora mellett, / mert biz az új naptár nem dicsekedni való. / Antikrisztus az apja, no hát csak tartsa magának stb.”

⁴ TIMÁR Kálmán: *Szántó (Arator) István irodalmi terveit*. ItK 1930 (34—42, 161—174); ZOVÁNYI Jenő: *A magyarországi protestantizmus 1565-től 1600-ig*. Akadémiai Kiadó, Budapest 1977.

⁵ ZOVÁNYI Jenő: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*. 3. javított és bővített kiadás. A Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, Budapest 1977.

⁶ RMNy 566.

Krisztust hirdető jezsuiták” ellen. Mi sem természetesebb, mint hogy a *Ventilatio*t még kéziratban eljuttatta Aratorhoz, aki most már tizenöt óra leforgása alatt ütött össze egy Beregszászihoz intézett nyílt levelet. Az *Epistola apologetica*⁷, noha a szövege nem maradt fenn, minden valószínűség szerint nyomtatásban is megjelent, legalábbis erre utalnak Beregszászi újabb vitairatai (*Defensio Ventilationvm; Epistola Ad Stephanvm Aratorem*).

A naptár-vita önállóan nyomtatott iratai közül mind ez ideig egyedül Wolfgang Schreck füzetéből volt ismeretes példány (az olomouci egyetemi könyvtár tulajdona). Hogy a disputa lefolyását mégis jól ismerjük, az egy Bázelen 1587-ben megjelent könyvnek köszönhető.⁸ A *De Controversiis Religionis*. . . című kötet Beregszászi Péter és egy másik református prédikátor, Thoraconymus Mátyás írásait tartalmazza. Grynaeus János Jakab előbeszédéből kiderül, hogy e munkákat két „tanult derék magyar ifjú” küldte hozzá tanulmányozás és kiadás végett, Csanádi János a wittenbergi és Krakkai Demeter a strassburgi egyetemről.

A gyűjteményes kötetben — négy egyéb irat után — megtalálható Wolfgang Schreck füzetének szövege (347–370); Beregszászi arra írt *Ventilatio*ja (371–424); Beregszászi *Defensio Ventilationvm Contra Calumnias Stephani Aratoris Iesuitae* (425–498), valamint *Epistola Ad Stephanvm Aratorem Iesuitam* című munkája (499–523).

Semmi jel nem mutatott arra, hogy a bázeli könyvben foglalt írások közül a *Ventilatio* korábban Magyarországon is megjelent volna nyomtatásban. Az alább ismertetendő, *most előkerült töredék* azonban kétségtelenné teszi: 1585-ben Debrecenben nyomtatták Beregszászi művét.

⁷ RMNy 568 (Heltai-nyomda).

⁸ RMK III 759.

bus Deus graviter offensus est. Hi n. in negotio
preferim religionis Christiana. preter mendacia et
meras deceptiones aliud petere sperant nihil. Id quod
vel breve illud scriptum, quod nuper ressertio quid
dam istius societatis in lucem emisit, abunde testatur,
Quod ne iniuria ipsi obicere videamur, age,
quid hoc rei sit, ordine ventilemus. Sine certarum
auté personarum infectione, res cum rebus, ratios
rationibus et argumentis cū argumentis
congrudiantur.

Ventilatio prima.

Imulatq; balbutire ceperunt, loquela ac vox ipsa
eos manifestas omnibus reddidit quam sapientie
omnino nihil, quam parum cerebri, quam multum
stoliditatis habeant, quam astrologia ac omnis se-
re bone ac honeste discipline expertes, quam ve-
ritatis flores, quam maledici, quam immorigeri,
quam vesperles, quam ingrati in beneficos existat.
Hec ille; vel illi potius socii Iesu in claustris Clau-
diopolitano latitantes (communis enim consensu hoc
quidquid est produsse putamus) de nobis Ecclesia-
rum Christi ministris, ceterisq; literatis hominibus
in Hungaria existentibus, qua quam sum superbe
atq; arroganter dicta, qui legi audire, quin intel-
ligat, arbitramur esse neminem. Omnia nobis ad-
muni, quia forsitan sibi sola pulcherrimis scilicet
Minuū luminibus, omnia inesse per suam habet.
Qua quia singularem deinceps persequendo probare
nituntur.

tiendi istis sociis Iesu? Quia nimirum Sancta, Ca-
tholica, Romana, vniuersalis et ecclesia conciliis suis
iampridem determinauit, non tantum hoc, et atheni-
cus fides non esse seruandam: Sed etiam istud, licet
re mentis bona intentione. Quia scilicet hac pul-
chre consentiunt precepto Apostolico, Non sunt fa-
cienda mala ut eueniant bona.

At quid mirum iam impudenter istos mentiri?
cum se etiam suae emenitiam uigilantem palam
actare ipsos nihil pudeat. Rogati n. Cur se socios
nominent, Respondere silent, Ignatium Laio-
primum se et huius auctorem, bona gratia
et, cum duodecim sociis, quos apostolos suos no-
ant religiofam peregrinationem, Ierosolymam
us quondam instituisse: cumq; per tempestates
gredi non posset, reuerisse ad Papam pro incho-
nda noua se et. In itinere aut Iesum illi appa-
risse multa precipientem etc: atq; hanc esse causam,
ut societas Iesu dicantur. Hic uero quis non uideat
hoc totum aut commentitium esse, aut si Iesum La-
iole isti apparuit, hunc Iesum non fuisse Seruato-
rū dūdi ex uirgine Maria natū Sacra n. scriptu-
ra discrete testatur, Iesum Dei Filium supra omnes
caelos ascendisse, ibiq; mansurū esse usq; ad repara-
tionis omnium, id est, usq; ad extremi iudicii
diem. Tantum n. tunc redibit Iesus Dei Filius, nō
quidem in terras deorsum, sed in nubē dūtaxat,
nō inuentiam dicitur, omnibus respiciendus ne-
rumq;

Rom. 1. 8.

anno 1
25Eph. 4. 10.
AG. 1. 21.Mat. 26. 64.
Theol. 4. 17

A könyvtáblából kiáztatott nyomtatvány (sajnos kideríthetetlen, milyen könyv táblájából származik) a *Ventilatio* A és B ívét tartalmazza töredékesen. A címlap a nyomtatás helyét, idejét s a nyomdászt is megnevezi: *Debrecen, Hoffhalter Rudolf, 1585.*

A kis nyolcadret alakú könyv (80 × 120 mm) A ívéből négy ép és négy fél levél maradt meg, míg a B ívből két ép és hat töredékes (fél, egyharmad, egynegyed) levél.

Meg kell jegyeznünk, hogy az A ív „kilövése” hibás. A címlével hátán az A₃b, az A₁₁-én az A₄b, az A₃ levélén a címlével hátoldala (megjegyzés a bibliai idézetekről), az A₄ levélén az A₂b, az A₅-én az A₇b, az A₆ levélén az A₆b, az A₇-én az A₅b, míg az A₈ hátoldalán az A₆b található.

A bázeli kötet alapján⁹, a teljes szöveg ismeretében megállapítható, hogy a *Ventilatio* A és B ívét meg egy, legfőljebb másfél ív követhette. Beregszászi úgy szerkesztette meg vitairatát, hogy a Praefatio után (amely töredékünkben egy szép „R” iniciálével kezdődik) az érveit kifejtő nyolc „ventilatio”, majd tizenkét „apodixis”, végül újabb három „ventilatio” következett, míg az utolsó lapon egy Aratorhoz írt vers volt olvasható. A töredék tizenhat levele a tizenkettedik „apodixis”-ig tartalmazza a szöveget. A bázeli (szintén nyolcadret) könyvben a *Ventilatio* összesen 27 levelet foglal el.

Az előkerült könyvecske azért is érdekes, mert 1585-ből eddig nem ismertünk debreceni nyomtatványt. A debreceni nyomdász, Hoffhalter Rudolf ugyanis 1584 nyarán vagy őszén átköltözött Váradra. Itt még ebben az évben megjelentette a már többször említett Julián-naptárt¹⁰, Decsi Gáspár

⁹ Az Akadémiai Könyvtár példányát tanulmányoztuk.

¹⁰ RMNy 559.

nūq̄ cū electis suis supra cōs celos redimunt. Illic ^{10h. 14. 2. 2.}
 n. sunt sedes vite aeterna electis Dei prae paratae. Igitur Iesus, qui Laiole claudo & desperato militii
 (pedes n. in bello traictus militiam deseruerat) in
 vinea apparuit, vnus ex illis band dubie fuit, de
 quibz Filius Dei fideles suos diligētissimē premonuit
 dicens. Tunc si quis vobis dixerit, Ecce hic Christus,
 aut hic: ne credite. Surgēt n. Pseudochristi & pseudoprophetae,
 ut vt seducant (si fieri possit) etiam
 electos. Ecce fidi vobis. Quare, si dixerint vobis, ^{Mat. 24. 23.}
 Ecce in deserto est, Ecce in conclauis est, ne credite.
 Ex his intelligimus, Pseudoesum fuisse, qui Laiole
 illi apparuit. Pseudoesum esse, quem Pseudopropheta
 Romanes ex pane i.ucharistie transubstantiato in
 ciboriis aut monstrantiis conclusum tenent, adora-
 vandūq; circumferunt aut eleuant, adoratiū mox
 deuant deglutitūq; impij: Pseudoesum quoz esse
 intelligimus illum, quem male feriat homines clami-
 mant lateve in omnibz solis arborum, in omnibus
 lapidibus, pomis, piris, caseis, canbaris, ceruisiis,
 ac deniq; in quouis frustulo carnis Dominicę. Nempe
 igitur Iesus ille deatitvltam Laiole visus, Pseudoesus
 fuit. Et quia homo non fuit (postea n. in i-
 tineve enavit) angelus fuit aut bonus aut malus:
 sed bonus nō fuit, quia boni angeli humanam Christi
 Iesu formā ad fallendos homines nunquam assu-
 mūt. Malum igitur fuisse necesse est. En quā san-
 cta virgo societatis Iesu. Sed ad rem.
 A 4 vent-

Ventilatio tertia.
 Diode verū in q̄ dem versibus in apertas calō-
 21 usas temerarij illi prorumpunt. Et de Pontifice Ro-
 22 mano, a quo nihil vnquam damni aut incommodi
 23 acceperunt, peruerse ac malitiosē seruiunt ac iudi-
 24 cant. Si ille. Quis autem credat istis, nullo nos
 vnquam damno per Pontificem Romanum affectos
 esse? Nam vel hoc damnum & incommodum lon-
 ge maximum est, quod Romanus Pontifex istam
 mendacem scietatem Iesu iam etiam in i. transub-
 stantiam & i.uchariam effudit. Quis dubitat, ma-
 ximum esse damnum abduci a vero Christo, et se-
 duci ad Pseudochristum? Et quis nescit, istos La-
 iolos pseudoprophetas, parim ad Pseudoesum
 Laiole visus, parim ad Pseudochristum ex pane i.ucharis-
 ticiato constituti in adorandū in deuorandū seduce-
 re tam pueos quā plebem ipsam? O profanissimā
 profanitatē. Quis vnquam gens Deo suo vorantē
 Equis est mortaliū, cui vel mica rationis super est,
 quin vel ipsis manibus crassissimum mendacium
 Romanensium Pseudoprophetarum palpare queat?
 Docent n. Patrem Eucharistiamamentibus tantum
 accidenibus, puta rotunditate, colore, sapore, reac-
 tione transubstantiati in verum Christi corpus, ac
 proinde verum etiam esse Deum adorandū. At
 enim producant ex sacris literis vel vnicū argu-
 mentum, vnicū syllogismum demonstratiuum,
 ut eius rei certa scietia habeatur, praestabunt sci-
 licet.

prédikációit¹¹, majd Beregszászi Péter eddig nem említett — mert a naptár-vitához ném kapcsolódó — Apológiáját¹². 1585 őszén visszatért Debrecenbe, hogy ott a városi tanács költségén kinyomtassa Félégyházi Tamás Újszövetség-fordítását¹³. Itt halt meg az év végén vagy 1586 elején.¹⁴ Halála előtt azonban — most már tudjuk — kinyomtatta Beregszászi Péter Ventilatio-ját is.

Az „irodalmi” naptár vita lezárulása korántsem jelentette a viszály végét. Bár a királyi Magyarországon 1588-ban, Erdélyben pedig 1590-ben törvények születtek a javított naptár használatáról, egyes helyeken 1625-ig (a török hódoltságban még tovább is) ragaszkodtak az ó-kalendáriumhoz.¹⁵

A Ventilatio bibliográfiai leírása:

(BEREGSZÁSZI Péter:) Ventilatio scripti, Claudiopoli in Transyluania editi, quod inscriptum est, Adversus auctores Iuliani, vt vocant pseudocalendarii, Varadini impressi pro Anno 1585. Debrecini Excudebat Rodolphus Hoffhalter Anno Domini MDLXXXV.

A – B + ? = [16 + ?] fol. — 8° — Init.

Az RMNy-be S 561A számmal sorolható be.

TORDA ISTVÁN

¹¹ RMNy 560.

¹² RMNy 572.

¹³ RMNy 584.

¹⁴ BENDA Kálmán—IRINYI Károly: *A négyszáz éves debreceni nyomda*. Akadémiai Kiadó, Budapest 1961; GULYÁS Pál: *A könyvnyomtatás Magyarországon a XV. és XVI. században*. Budapest 1929; FITZ József: *A magyarországi nyomdászat, könyvkiadás és könyvkereskedelem története II*. Akadémiai Kiadó, Budapest 1967.

¹⁵ KNAUZ Nándor: *Kortan*. Budapest 1876.

Pázmány Péter könyvtárának két kötete. A nagybörzsönyi plébánia könyvtárában 126. jelzet alatt őrzik az alábbi művet:

BZOVIVS, Abraham, Ord. Praed.: Concionum dominicalium totius anni tom. I—II. Coloniae Agrippinae apud Antonium Boetzerum, 1612. 324, 425 pp. (+ indexek)

A címlapon kézirással ez áll: Collegii Poseniensis Societatis Jesu 1637. Ex libris cardinalis Pazmany.

A budapesti Kegyesrendi Központi Könyvtárban 42/8/5. jelzet alatt az alábbi mű áll:

DE SCOBAR, Bartholomaeus, Hispalensis e Societate Jesu: Conciones super omnes Beatae Virginis Deiparae Mariae festivitates. Parisiis apud Sebastianum Cramoisy, 1624. 620 pp.

A címlapon kézirásos bejegyzés: Collegii [Posoniensis]. — Residentia Patakiensis Societatis Jesu 1637. 19. Martii. Ex libris testamento legato cardinalis Pázmány. — A kötéstábla belsején: Liber II[lus]tr[is] Scholae S. Patakiensis.

Amint Bitskey István Pázmány Péter könyvtáráról írt cikkében említi (MKsz 1975, 25.), Pázmány mint tulajdonos nem írta be nevét könyveibe. Könyvtárát a pozsonyi jezsuitákra hagyta, tehát a bejegyzés tőlük származhat, amit igazol az örökhatyó halálának pontos dátuma De Scobar művének címlapján. Itt a „Posoniensis” ki van vágva, mert a kötetet átutalták Sárospatakra, bizonyára duplum volta miatt. A két bejegyzés a címlapon azonos kéztől származik.

A kötet aztán Sárospatakon a református főiskola könyvtárába került, majd onnan valószínű ismét a jezsuitákhoz, a jezsuita rend feloszlatásakor Sátoraljaújhelyre,¹ onnan a piaristák központi könyvtárába. A másik kötet Nagybörzsönybe kerüléséről adattal nem rendelkezünk. Mindkét kötet azonos pergamenkötésű.

LÁSZLÓ MIHÁLY

Egy hitelesnek bizonyult kuruc vers. Rabutin de Bussy tábornagy, 1696—1708 között Erdély császári főhadparancsnoka nagyszabeni főhadiszállásáról 1705-ben az Erdély legnagyobb részét elfoglalt kurucok ellen több ízben küldte ki portyára német és rác lovasait. Ezt tette ez év szeptemberében is, mikor is

„hozván bé egy felföldi közkurucot, tót legényt, akit midőn felvittének volna ad examen a generálhoz, kérte, miért állott a közé a rút emberek közé. Kire felelt, hogy ő is méltó arra, hogy az ő szabadságokért fegyvert fogjon. Azt is mondják, hogy kérte volna tülle, hogy miben lesz Erdélynek és Magyarországnak állapotja. Kire mondotta, hogy Magyarország nem vasallatosság alatt, hanem libertas alatt léssen; Erdély pedig fejedelemség alatt. Mondják, hogy azt mondotta volna a generál neki, hogy felnyársaltatja. Kire azt mondotta, hogy örömet elszenvedni maga nemzetiért és hazájáért, egyébiránt odaki kettőt nyársálnak fel helyette.”¹

Ennek a névtelen szlovák közkatonának, a kor szavával *szegénylegénynek* politikai öntudata bizonyára nem volt általános jelenség a kuruc mozgalmakban. De mindenképpen azt bizonyítja, hogy a szlovák jobbagyságnak a kurucokhoz való tömeges csatlakozásában nem csupán az úrgyűlölet, a német katonaság zaklatásaiért, a vallási üldözésért való bosszúállás, a zsákmányszerzés, fosztogatás lehetősége az egyetlen magyarázat. A szlovák szakirodalom a kuruc szabadságmovementekben elvéve lát a társadalmi haladásért folytatott küzdelmet. Rákóczi szabadságharcát pl. reakciós nemesi mozgalomnak tekinti, azt „úlobjectív s forradalomellenes szempontból értékeli. . . A szlovákok részvételéről a kuruc mozgalmakban és a szlovák kuruc költeményekről terjedelmesebb összefoglaló munkát eddig még nem írtak.”² Különösen nem a szlovák parasztfelkelőkről, a *zbojnyikokról*, akik mint a magyar szegénylegé-

¹ A kötet útjáról lásd VISEGRÁDI JÁNOS: A kegyesrendiek sátoraljaújhelyi házikönyvtárának ismeretése. = Adatok Zemplén vármegye történetéhez, 1910, 227—273. A pataki főiskola bejegyzésével ellátott 120 kötet közül Visegrádi De Scobar művét a 46. számon említi. (265. l.)

² WESSELÉNYI ISTVÁN: *Sanyarú világ. Napló 1703—1708. I—2. köt.* Bukarest. Közzéteszi DEMÉNY Lajos —MAGYARI András. I. 549—50.

³ CSANDA Sándor: *A törökellenes és a kuruc harcok költészetének magyar—szlovák kapcsolatai.* Bp. 1961. 13.

nyek csak ritkán harcoltak reguláris gyalogezredekben, hanem partizán módra, szabadcsapatokként működtek, fosztogattak. Ehhez az egyazon társadalmi réteghez több-kevesebb osztályt végzett, az iskolát kényszerből vagy önként elhagyott deáki elem is tartozott.

A kuruc mozgalmak legtöbb, legjelentősebb akciói mind az első kuruc bujdosók és Thököly, mind pedig Rákóczi idejében a mai Szlovákia területén zajlottak le. Természetes, hogy a mozgalmak visszhangját a magyar kuruc költészetben kívül leginkább az egykorú és a későbbi szlovák költészetben találjuk meg. Mindkét részről nagyszámú misztifikációval, hamisítással, álkuruc verssel állunk azonban szemben, melyeket ki kell zárunk az ún. kuruc versek sorából.

Hiteles kuruc verseknek csak azokat az alkotásokat fogadhatjuk el, melyek a kuruc mozgalmakkal egy időben vagy azt követően rövid időn belül keletkeztek, egykorú kéziratokban, nyomtatványokban található; ha pedig későbbi évtizedek gyűjteményei őrizték meg számunkra, csak ha kuruc kori eredetük kétségen felül áll. Az alábbiakban egy kuruc motívumokat tartalmazó, magyar-szlovák nyelvű makaróni versről bizonyítjuk be a kuruc korból, illetőleg a kuruc szabadságharchoz igen közel eső időből való származást.

1724-ben, az „új esztendőbeni skóla munká” kezdetekor a győri evangélikus iskola tanulói egy terjedelmes (1389 soros) *Eszter-dramát* mutattak be patrónusaik tiszteletére azon való örömlükben, hogy fejük felül elvonultak az őket fenyegető „szélvészeknek háború”.³ Köszönetüket fejezték ki nekik, azért, hogy a műszak szállását védelmezték azokban a nehéz időkben, amikor a „prédát vadászó oroszlán” leselkedett rájuk, s „Farkasok soksága rajta volt a nyájon, // Készen volt a Sárkány, hogy nyakon ragadjon.” A Prologusban egyúttal köszönetet mondtak a királynak is, hogy immár szárnya alatt békével nyughatnak. III. Károly ugyanis 1721. augusztus 10-én királyi rendelettel feloszlatta a győri evangélikusok létét is fenyegető Vállásügyi Bizottságot, megparancsolva, hogy a vallási viszonyok úgy maradjanak, mint a Bizottság összeülése előtt voltak. Ezzel véget vetett a nem katolikusok zaklatásainak. Még inkább megnyugodtak a győri evangélikusok, mikor a király 1723. október 19-én megerősítette előbbi szándékát. Iskolájuk újra virágzásnak indult. A tanulók létszáma megnövekedett. A felső vármegyéből is jöttek tanulni Győrbe szlovák és német nyelvű növendékek, hogy elsajátítsák a magyar nyelvet; másrészt pedig azért látogatták a győri iskolát, mert az magasabb fokú ismereteket is adott.⁴

Az álnok Hámán, aki el akarja rontani Isten népét, de az Úr ellene támasztja Esztert, és nem viheti véghez szándékát, jól illett az üldözések légköréhez. A téma az evangélikus iskolákban többször szólt meg a színpadon. A győri *Eszter-dramá*nak az ad különös érdekességet, hogy a bibliai történetet többször fűszerezik közjátékszerű jelenetek, komikus szerepek. A bolondos Morio jelen van az egész drámában. Egy Mendikussal és egy szlovákuul beszélő Aulicussal lejátszódó jelenetben — Eszter lakodalmában — Morio a következő versbetéttel válaszol a vele gorombáskodó udvari embernek.

1. Nem tudom én totul, mert én Magyar vagyok.
Ha tudni akarod, Turótzában lakom.
2. Ti szegény Németek nem tudjátok Semmi,
Tsak kapunál ülni, zöld broszkákka⁵ élni.
3. De mi, Turocziak, sok országban járunk,
Drága Gyemekatot és keszöztét⁶ eszünk

³ Kiadatlan. Lelőhelye: OSzKK Ouart. Hung. 2530.

⁴ *Győr megye és város egyetemes leírása*. Szerk. FEHÉR Ipoly. Bp. 1874. 220. EÖTTEVÉNYI NAGY Olivér: *A Győr szabad királyi Városi Ág. Hitv. Evang. Keresztyén Egyházközség története keletkezésétől 1904. december 31-ig*. Győr 1905. 57-68.

⁵ Eredetileg *békákka*. Elírás *broszkákka* (ld. ItK 1910. 120.) *broszkákka* helyett. Brovska = ószibarak.

⁶ Gyemekatot és keszöztét = brindzalevest és ciberét.

4. Ha mit egész héten robotánkban nyerünk,
Vasárnap Pivára az kortsmára megyünk.
5. Huszlával s-gajdával ulitzákat járunk,⁷
Örömet tántzolván, hop, hop, hop — kiáltunk.
6. Hogy katonák voltam Rákóczi vojnában,⁸
Lepedő Zászloval jártam Oravában.⁹
7. Itt, hogy katonássan magamat viseltem,
Ihol, aranyfogat Golya tolból nyertem.
8. Az után Trentsénben kvártélomban mentem,
Minden napon bővön pálinkával éltem.
9. Ha jól nem tartottak hajdina kássával,
Gazdámot meg vertem ezen valaszkámmal.¹⁰
10. Ha ilyen vén koldust találtam utamban,
Mindgyárt dutkát adtam, ha volt tarisznyámban.
11. De az másoktól is sok penyázát¹¹ vontam,
Ha nem adtak, gyabli w matyeri,¹² mondtam.
12. Azért sok pénzem volt Siros tarisznyámban,
Jártam szürös, Selem posztból ruhában.
13. Még is olyan kevély nem voltam, mint te vagy,
Eb lelkü Németye, kezembe ne akadgy.
14. Mert ha valaskámat egyszer elő veszem,
Bizony a plundrád is mindgyárt teli lészen.

Gondolhatnánk arra, hogy a szlovákos magyarsággal tarkított szegénylegény-éneket a dráma ismeretlen szerzője írta.¹³ Feltételezhető az is, hogy egy általa ismert, a helyzethez illő verset iktatott be a játékba. Akár az egyik, akár a másik esettel állunk szemben, az énekek 1724-es felbukkanása több okból érdekes. Egy olyan kuruc versnek a Rákóczi-szabadságharchoz közelkorú feljegyzéséről tanúskodik, melynek eddig csak a XVIII. század második feléből, a század végéről való előfordulásáról tudunk.

Az éneket először Kollár Ján közölte 7 strófás terjedelemben a Budán 1834—1835-ben megjelent népköltési gyűjteményében.¹⁴ Forrásáról nem tesz említést, bizonyára valamilyen kéziratos énekeskönyvből vette, anyagának csak kisebb részét gyűjtötte hallomásból.

Ezt a szöveget átvette Thaly Kálmán és a kuruc költészet termékeként közölte az *Adalékokban*.¹⁵ A vers azonban utána egyetlen kuruc költészeti gyűjteményben sem szerepel, a kuruc küzdelmek

⁷ Huszlával s-gajdával ulitzákat = hegedűvel és dudával az utcákat.

⁸ vojnában = háborúban.

⁹ Oravában = Árvában.

¹⁰ valaszkámmal = fokosommal, baltámmal.

¹¹ penyázát = pénzt.

¹² gyabli w matyeri = kb. az ördög bűjjék az anyádba.

¹³ 1624-ben az iskola conrectora Sartorius Szabó János volt, pietista felfogású ember, akiről nehezen tételezhető fel, hogy szabadszájú jelenetekkel fűszerezett darabot írt volna.

¹⁴ *Národné spiewanky, čili písně světské Slovaků w Uhrách jak popolitého lidu tak i wyssich stawů*. 1—2. köt. Buda, 1834—35. II. 177.

¹⁵ *Volt tót kuruc dala* címmel az Adalékok a Thököly- és Rákóczi-kori irodalomtörténethez. 1—2. köt. II. 375.

költészetét bemutató legújabb antológiában¹⁶ sem. Pedig éppen úgy kuruc kori vers, mint ennek a gyűjteménynek számos más darabja, melyet ugyan nem a szabadságharc idején írtak le, de a kor érzésvilágát tükrözi vissza, annak eseményeihez fűződik. A szegénylegény-énekek csoportjába tartozik mondanivalójából és keletkezése társadalmi bázisából következőleg egyaránt. Hangja németellenes. Hőse egy turóci szlovák szegénylegény, akit a zsákmányszerzés, a gond nélküli katonaélet élménye tett kuruccá. Bősséggel iszogatótt, utcaszerte táncolt. Ha kvártélyán szállásadója nem tartotta jól, fokossal fizetett érte. A pénz megszerzésében nem volt válogatós, és zsiros tarisznyájából, a zsákmányból tellett selyem, posztó ruhára is. E mindennapi életjelenségek mellett a szabadságharc történetéből egy árva toborzás meg egy trencsényi kvártélyozás ténye hámozható ki.

Azok a változatok, melyeket két XVIII. század végi másolatból Rexa Dezső adott ki,¹⁷ egyéb történeti mozzanatot is tartalmaznak. Az elsőként közölt hét versszakos vers hőse lipitói huszár, aki megjárta Morvaországot is, és onnan sok jószágot hajtott el. A második változat lipitói legénye is járt Morvában, sőt Ausztriában is. Ő nagyszombati kvártélyt emleget, és a trencsényi csatában való részvétellel dicsekszik, egy kissé lenézve a zsolnaiakat, mert szegényesen élnek.

Terjedelmét tekintve a Kollártól kiadott, valamint a Rexától közölt első változat hét-hét versszakot tesz ki, a Rexa-féle második vers tíz strófás. A győri iskolai játékból felbukkanó változat 14 versszakból áll. Ebből 6 a másik három változatban nem fordul elő.

Mind egyik változat tartalmazza azt a versszakot, mely a Rákóczi háborújában való részvételről szól. De valamennyi múltként emlegeti: „voltam” katona, huszár. Ezért tételezhető fel, hogy nem a szabadságharc alatt keletkezett. De bizonyára közvetlenül azután. Másként nem lenne érthető, hogy már a győri felbukkanás is a folklorizálódást mutatja. Még inkább folklorizálódtak a század végi rövidebb változatok.

Nem annyira az ének, hanem a dráma utóélete miatt említjük meg azt a körülményt, hogy az *Eszterdráma* ránk maradt másolatába egy későbbi kéz kisebb változtatásokat írt be. Ennek következtében a vers eleje így hangzik:

Nem tudom én totul, mert én Német vagyok,
Ha tudni akarod, itt Posonban lakom.

A második versszak harmadik szavában pedig a *Németeket Trotziakkal* cserélte fel, a margóra pedig odairta: „hic Turocienses Slavi eludendi.”

Ezeknek a változtatásoknak az alapján feltételezhető, hogy az iskolai játékot Pozsonyban is játszották. 1749-ben a győri evangélikus iskolát elvették. Diákjai közül többen Pozsonyba mentek tanulmányaik folytatására: talán magukkal vitték a Győrben 1724-ben előadott darab szövegét. A tanárok közül is többen Pozsonyba távoztak. Már 1732-ben oda költözött a győri iskolában majd tíz éven át rektorként működő Tomka Szászky János. De ezt tette három esztendővel később Weigelius János konrektor is.

VARGA IMRE

Aranka György magyarországi levelei Bánffy György gubernátorhoz 1794-ből. Az Erdélyi Magyar Nyelvvelő Társaság leveles ládájából közlésre kerülő anyagok egyre több, a társaság működésére, kapcsolataira vonatkozó kérdésre derítenek fényt. A társaság nagy levelezői korszaka Aranka Györgyhöz, a főtitoknok személyéhez fűződik: ő az, aki nemcsak a Marosvásárhelytől távol élő erdélyi tudós társakat keresi fel leveleivel, hanem a magyarországiakat (debrecenieket, budaiakat, pestieket) és a Bécsben élő jelentős számú magyar értelmiségieket. Gazdag levelezéséből különösen fontos a Bécsben élő

¹⁶ *A kuruc küzdelmek költészete*. S. a. r. VARGA Imre. Bp. 1977. A gyűjteményben szlovák nyelvű kuruc verseket találunk az alábbi számok alatt: 52., 80., 93., 112., 113., 116/II., 117/II., 126., 141., 153., 211., 223., 234.

¹⁷ REXA Dezső: *Két újabb változat a „Voll tót kuruc dalá”-hoz.* = ItK 1910. 118—120.

erdélyi kancellárral, Teleki Sámuellel, valamint a Kolozsváron működő gróf Bánffy György gubernátorral folytatott levelezése. A Teleki—Aranka levelezés számos darabja ismert; a Bánffyval folytatott levelezésből alig jelent meg nyomtatásban valami,¹ noha Bánffy György a társaságnak nemesak elnöke, hanem egyik szellemi inspirálója volt. Lényegében minden jelentős mozzanat, kezdeményezés, ami a társaság életében történt — Bánffy tudtával történt, nem ritkán az ő sugallatára, vagy éppen utasítására.

Aranka György intézkedéseinek Bánffy aláírása adott legitimitást.

Feltételezhető, hogy Aranka György 1794-es nyár végi magyarországi útjára is a kormányzó kezdeményezésére került sor. Az út tanulságairól és főleg részleteiről a szakirodalom alig tud valamit, a társaság jegyzőkönyveiben is csak egyetlen, homályos utalás található² — s az utazás befejezésével nem találjuk nyomát a társaság tagjai előtt tartott — szokásossá vált — úti beszámolónak sem. 1794. június 3. és 1795. november 8. között szünetelteti nyilvános üléseit az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság. Az események hátterében a Martinovics-féle összeesküvés áll: a sorozatos letartóztatások, a kihallgatások, a gyanakvás légkörének általánossá válása nem kedvezett a nyilvános összejöveteleknek sem. Nem véletlenül nevezi egyik levelében később ezt a korszakot Aranka „szélszemes idők”-nek.

A Martinovics-féle összeesküvés szálainak felgöngyölítése hónapokat vett igénybe, és országos nyugtalanságot keltett.

Aranka Kováchich Györgyhöz³ intézett egyik leveléből tudjuk, hogy Marosvásárhelyről 1794. augusztus 2-án készült útnak indulni,⁴ az első már Budáról írott, Bánffyhoz intézett levél augusztus 21-én íródott, akkor, amikor tulajdonképpen az események kezdetén vagyunk: Martinovicsot július 23-án tartóztatták le, s az első hetekben a vizsgáló bizottság nem is gondolt arra, hogy széles körű magyarországi jakobinus mozgalom nyomára bukkant. Ekkor még sok a mendemonda, kósza hír. Aranka magyarországi útja meglepően elhúzódik, talán a fejleményeket akarja bevárni, hogy a gubernátornak személyesen referálhasson. Az itt közölt 3-dik levél Tállyán keltezett, október 15-én, útközben hazafelé. Ekkorra már Martinovics felfedte az összeesküvés részleteit, megnevezte a mozgalom fő résztvevőit. Aranka mindenképpen értékes információkat nyújthatott a gubernátornak, bár aligha lehetett az utazásnak ez a kezdeti célja. E levelek tanulsága szerint Aranka György magyarországi útja jól szolgált a két erdélyi, a Kéziratkiadó és a Nyelvmívelő Társaság praktikus célkitűzéseit: sikerült Erdély történetére vonatkozó értékes kéziratokat találni, és sikerült új tudós társakat, jövődö közreműködőket verbuválni az erdélyi kezdeményezésekhez.

¹ *Aranka György levele Bánffy Györgyhöz* (1795. március 26.) Magyar Könyvszemle, 1984/3. 242—243. Aranka György levele Bánffy Györgyhöz (1796. február 25.) ItK, 1938. 66—67.

² Jancsó Elemér: *Az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság iratai*, Akadémiai Kiadó, Bukarest, 1955. 169. l. XI. ülés jegyzőkönyve: „Felolvastatik ugyancsak Aranka György atyánkfíának hivatalbéli jelentése aziránt, s hogy az előlülő úr *elindulása előtt* a Társaságnak függőben lévő dolgait vitesse tökéletességre...”

³ Kováchich Márton György (1744—1821) levéltáros, a magyar történelmi források gyűjtője és kiadója, Arankával 1794-től hosszú éveken keresztül történelmi témákról és forrásokról levelezett.

⁴ Aranka levele Kováchich Márton Györgyhöz, M(aros)Vásárhely, Kis Asszony Hava 1. Napján 1794. Lelőhely: OSZK Kt. Fol. Lat. 43/X. k. 175.

ARANKA GYÖRGY LEVELE BÁNFFY GYÖRGY GUBERNÁTORHOZ⁵

Méltóságos Groff Gubernátor Urunk,

Kegyelmes Uram!

Exczellentiádhoz való alázatos Tiszteletem kívánván, és mind kötelességem mind utazásomnak czéllja parantsolván, hogy alázatos udvarlo levelem által Ex[celle]ntia]dhoz Tudositásomat eresszem. Jelenem alázatosan Exczellentiádnak hogy Erdélyből ki indulván, mivel M[aros] Vásárhelytől fogva, Debreczenig s Debreczentől fogva eddig folyvást kellett jönnöm, a közhelységeknek éppen semmi hasznokot nem vehettem. Debreczenben létemben mivel éppen akkor volt a szabadság és amiatt minden ember el volt foglalva, keveset cselekedtem azon kívül hogy a Magyar Nyelv Mivelésére igen jó Társokat kaptam, némely régi Kéz Írásoknak pedig nyomokban akadtam: mellyekkel az Isten esmét oda vivén akkor bővebben akarok megismerkedni: hogy meg nem szerezhettem őket, leg alább másokat leirathassam vagy legalább a Kéz Irat Kiadó Írások Méltóságos Tanátságának illő tudositást tehessek rolok. Itt Budán az a szerencsém vagyon és éppen az esmeretes Tudos Kovachich Urnál vagyok szálva barátságából. Ennek az Urnak nagy igyekezete ismeretes Exczellentiád előtt: kétség kívül a két hazában párja nintsen és a maga nemében egyetlen egy. Pesten az Universitas Bibliotechájában a Néhaj Alvinczi⁶ és Káprinai⁷ s mások Kéz Írásainak Gyűjteményei megbecsülhetetlenek. Szebb ritkaságokat pedig a Kéz Írásokban kivált a Magyar Írásokra nézve és régiségekre nehezen lehet valakinél ezen a földön látni, mint az ifju Jankovits Urnál⁸ a Sz[ékes] Fejér vár megyei V[icze] Notáriusnál. Szerencsém volt, hogy azt az Ifju Urat itt találtam az Édes Attya Házánál Pesten. Ha az Isten engedi mindazokat, mellyekre nekünk vagy a Magyar nyelvre vagy a Kéz Írások Társasága Tárgyaira nézve szükségesegek, feljegyzem: és igyekezem Rollok illő tudositást vinni Exczellentiádnak.

Exczellentiád méltóztatott hallani Bécsben Martinovics⁹ Urnak, s ennek szava után, itt volt kapitány Laczkovits,¹⁰ Hajnotzi¹¹ Kamarán Secretarius és Szentmarjai¹² Orczi secretariussa Ur elfogattatásokat s Bétsbe lett el vitettéseket. Ezek az ide valok csak azért vitettenek Bétsbe, hogy Martinovitssal szembe kérdeztessenek; azután vissza hozatván ha gyanujok leszen itt fognak a Haza törvénye uttyán megkerestetni. Különben ugy tapasztalom, hogy itt közönségesen minden Rend igen irtózik atol a Haza fundamentumos Törvényeit fel fordító bolond Franciskanus Principiumoktól és mind azokat akik abban részt vesznek, igen utálja de ugyan a nevezett ide valo szerentsetlen Uraktól éppen kitelik hogy részeselek lehetnének abban a fekete rut bűnben. A dolog kimenetele meg fogja mutatni. Sokaknak másoknak

⁵ Aranka itt közölt három levele dr. Jancsó Elemér gyűjteményéből való.

⁶ Alvinczi Péter, borbereki (+1701) ítélőmester. Értékes okmányokat állított össze Erdély történetére vonatkozóan. Ezek nagy részét Szilágyi Sándor 1870-ben jelentette meg. (Diplomatarium Alvinczianum, 1685–1688) két kötetben. 1887-ben Alvinczi gyűjteményéből Gergely Samu és Pettkó Béla is kiadott egy kötetet.

⁷ Káprinai István (1714–1785) tanár, pap, történetíró, gyűjtötte a forrásértékű történeti okleveleket.

⁸ ifj. Jankovich Miklós (1773–1846) műgyűjtő, a magyar történeti források kutatója, a MTA tiszteletbeli tagja.

⁹ Martinovics Ignác (1755–1795) ferences szerzetes, egyetemi tanár, a polgári átalakulás híve, 1794 tavaszától a magyar jakobinus mozgalom vezetője.

¹⁰ Laczkovics János (1754–1795) huszárkapitány, számos arisztokrácia- és klérusellenes röpirat szerzője, a Szabadság Egyenlőség Testvériség Társaság egyik igazgatója.

¹¹ Hajnóczy József (1749–1795) patriota szellemben nevelkedett, jogász, a budai Kamara titkára. 1793 tavaszától került kapcsolatba Martinovicsal. A Szabadság Egyenlőség Testvériség Társaság egyik igazgatója.

¹² Szentmarjai Ferenc (1767–1795) Zemplén megyei birtokos nemes, 1790 tavaszától Orczy László kamarai alelnök titkára, 1794 tavaszától a jakobinus mozgalom egyik vezetője.

elfogadtatásokról s vitettetésekről is nagyon gyakran hírt, de semmi sintsen benne. Barko¹³ Ur Exczellentiája örömmel készült Erdélyt látni: még a Diéta Terminussától, melyről megkérdezett volt, nem vett semmi választ. Exczellentiád Uri Kegyességében ajánlott alázatos Tisztelettel vagyok Exczellentiádnak

igen alázatos szolgája
Aranka György

Buda Kis Asszony Havának 21ikén. [augusztus]

(Dr. Jancsó Elemér gyűjteményéből)

ARANKA GYÖRGY LEVELE BÁNFFY GYÖRGY GUBERNÁTORHOZ

Fő Méltóságú Groff Gubernátor Urunk,

Kegyelmes Uram!

A Cardinális ö Hercegsége Kegyelmességéből tegnap járván és nézvén meg a Herczegsége drága Kéz Irásokkal rakott könyves polcait, a mellettek levő iro Házokban találtam azokat az Iro Deákokat kik Exczellentiád és a Méltóságos Tanács Rendeléséből Erdély számára dolgoznak; azután Professor Demény¹⁴ Úrhoz menvén megnéztem azokat a Darabokat mellyek már leirattának és ezekben nem találtam semmi hibát sőt mind Demény Urnak szorgalmatosságát mind az Iro Deákoknak munkájokat dicsérhetem: a szerént dolgoznak amint Exczellentiád parancsolattya tartja. Hanem Professor Demény jelentvén hogy éppen most egy eredeti írást irván a Deákok és maga Demény Ur Exczellentiádhoz még elébb kérdést tévén rola, hogy leiratását miképpen fogják parancsolni; az eredeti Irás modja szerénté vagy a mai közönséges Irásmodja szerént. Levelére Exczellentiádtoktól válasz nem vétetett: Bátorokodom Exczellentiádat alázatosan emlékeztetni reája, vehesse Demény Uram minél hamarább Exczellentiátok válaszáat. Már ugyan késő az egész könyvet a régi Irás modja szerént iratni, mivel a tél közelgetvén s az Exczellentiátok válassza nem érkezvén az Ujj Irás modja szerént kezdették irni, de ha csak a régiben és egy néhány arkustis, jó lenne, ha Exczellentiátoknak tetszenék a régi írásmódjával iratni le, azis az Irás hitelességére tartozó dolog lévén. Bátorokodom Pr[ofessor] Demény Uramot biztatni, hogy Exczellentiád általam tudositatván parancsolni és olyan rendelést fog tenni, hogy minnél hamarább választ vehessen.

Ami az irás árát is a Cancellisták Fizesését nézi: batorokodom ezen részben is a dolgot mint Haza dolgát, mintegy magamévá tenni és Exczellentiádnak s a Méltóságos Fő Tanácsnak alázatosan jelenteni. Hogy ámbár ezek a Személyek egyik a másikat a Becsülettel meg kívánnyá haladni, olly emberségesek: ugyanis az egyik az Iro Deákok közül még egy pénzt sem vett fel irásáért, sem nem kért, a másiknak pedig Demény Ur a maga erszényiből fizetett, és örömet, de mégis jonak vélném hogy vagy Honaponként vagy angáriánként vagy más idő-munka szakaszaihoz képest Exczellentiátok Demény Urto a Munkának mennyiségéről is, árráról is tudositást kérnének be, ha szinte a pénz által küldése a Demény Ur Hazafiuságában való bizodalomra nézve hátrább maradna is. Az Iro Deákok, kik pénzért irnak, bizonyoson a maga idejében való kifizetéssel legjobban ösztönöztetnek: Demény Urnak pedig gondjain evelis egy keveset segitenék Exczellentiátok a dolog állapottyát is tudnák: mivel a melly Arkusok elébb ötöt garasért irattanak: azok most tiz-tíz garasért iratnak az élés meg drágulván s az Irok is a sok munka miatt szükülvén. Az irás különben szép és mind Regálva nagyon.

¹³ Barco Vince, báró (1719—1797) spanyol származású lovassági tábornok, Magyarország katonai főparancsnoka, Erdélybe küldték az országgyűlésre, hogy a Martinovics-mozgalom erdélyi szálait felderítse.

¹⁴ Valószínűleg Demián (Demien, Demjén) Antal (1744—1833) egyetemi tanárról van szó, akit 1782-ben neveztek ki a magyar jog tanárának, 1789-től a természetjogot tanította, 1795—1796 között rektorának választották.

Ami engemet illet: Exczellentiádnak alázatosan jelenthetem, hogy a reménsége szerént a Magyar Nyelv Mivelése elég sok jó munkás tudos Társokat szerzettem és fogok szerzeni a Haza Történetének Kéz Írásban levő darabjait pedig annyit találtam, hogy még csak a Neveket sem gyöztem leirni és esztendök, napok száma szerént rendibe szedni. Igen sok szép apró Erdélyt illető darabokat: mellyekről Exczellentiatoknak és a Méltóságos Tanátsnak bé menvén alázatos Tudositásomat fogom adni. Én még legalább 10—12 napig itt leszek, ha az alatt Exczellentiád postán nékem a kinyomtatott Lajstromából a Kéz Írásoknak egy párrt ki küldeni parantsolna, nagy hasznát venném. Az elfogott és Bécsbe vitt Uraság iránt a Vármegye Gyűlése reprezentált Ő Felségének, hogy az ujjabb Articulus szerént törvény szerént lejendő megítéltetések végett ő Felsége parancsollya vissza küldetéseket. Mellyel maradok alázatos tisztelettel

Exczellentiádnak

igen alázatos szolgája
Aranka György

Buda, 30. aug. 1794.

(Dr. Jancsó Elemér gyűjteményéből)

ARANKA GYÖRGY LEVELE BÁNFFY GYÖRGY GUBERNÁTORHOZ

Fő Méltóságú Fő Kormányozo Ur,

Kegyelmes Uram!

Exczellentiádhöz valo alázatos Tiszteletből jelentem: hogy minek utánna Budán, Pesten és Szirákon Hazánknak Kéz Írásokban lévő megbecsülhetetlen kintseit látni; 's a' Tudományok és Magyar déákság mezején futo érdemesebb Hazafait esmérni szerentsém lett volna; már nem meszsze reménlem lenni azt az örömet, hogy Ex[cel]l[en]t[is]kat alázatosan tisztelhessem; 's mindenekről számat adhassak. A'miben pedig én kivált a' Kéz Írások Társaságát illető Tárgyokban meg fogyatkoznám: azt ki fogja potolni a' Magyar Mabilionius,¹⁵ ki velem együtt M[é]l[en]t[is]g[os] Gr[of] Teleki Josef¹⁶ Ur ex[cel]lentiáját kíséri, a' Tudos Kovachich Ur. A' hegy allyán, a'hol most vagyok, igen jo de szük szüret vagyon. Én pedig magamat alázatosan ajánlván Ex[cel]lentiád Kegyességébe, igen alázatos Tisztelettel vagyok

Exczellentiádnak

igen alázatos szolgája
Aranka György

Tállya. Mind Sz[en]t Havának 15 dikén 1795. [október]

(Dr. Jancsó Elemér gyűjteményéből)

ENYEDI SÁNDOR

¹⁵ Mabilion[ius], Jean (1632—1707) francia tudós, Benedek-rendi szerzetes. Egyházi írók műveit és történelmi dolgozatokat adott ki. Magyar Mabilionius = Kovachich Márton György.

¹⁶ Teleki József gróf (1738—1796) koronaőr, műgyűjtő, Ugocea megye főispánja.

A bécsi publicisztika és a magyar felvilágosodás. A 18. század végi magyar irodalom- és művelődéstörténet kutatói számára régóta ismert tény, hogy az angol és a francia polgári felvilágosodás eszméi javarészt németországi, illetve osztrák közvetítéssel terjedtek el Magyarországon. A közvetítés szempontjából különösen kiemelt szerepet játszott Bécs, amely a maga késő terézianus és jozefinista kori szellemi törekvéseivel nagy hatást gyakorolt a magyarországi felvilágosult szellemű nyelvi, irodalmi és kulturális mozgalmak kibontakozására. Elegendő, ha csak a magyar irodalmi megújulás kiváló úttörőjének, Bessenyei Györgynek és testőrirő-társainak a Bécsben nyert ösztönzéseire hivatkozunk.

Kevésbé ismert e témával kapcsolatban az a szerep, amelyet a magyar — és más magyarországi népek — felvilágosult kultúrája szempontjából az e korban kifejlődő bécsi sajtó és publicisztika játszott. Pedig a sajtó már e korban is bizonyos fokig intézmény szerepet töltött be: jelentősége és hatása sokkal nagyobb volt annál, ahogy azt az eddigi kutatás általában feltüntette.

Ugyanis a sajtó jelentősége, fennállásának csaknem két évszázadnyi előtörténete után, éppen a 18. század utolsó évtizedeiben, az olyan nagy jelentőségű események, mint az észak-amerikai függetlenségi háború és a nagy francia forradalom kapcsán, növekedett meg. A 17. század tipikus sajtóműfaja, a híreket egyéni állásfoglalás nélkül felsoroló, ún. „referáló” újság a 18. század utolsó évtizedeire változott át véleményt is nyilvánító, kritikai orgánummá. A változás az időszaki sajtó másik típusától a folyóirattól indult ki. Ez ugyanis a sajtó 17. századi örökségét: az akadémiai és a száraz, tudományos folyóiratok kereteit már a felvilágosodás századának elején széttörte, főként a Defoe, Addison és Swift folyóiratai nyomán egész Európában elterjedt erkölcsi hetilapok kialakulása által. A folyóiratok meghonosították az irodalmi recenzió és kritika nyomán a sajtókritikát és más, kritikai állásfoglalást is tartalmazó publicisztikai műfajokat. Hatásuk áterjedt az újságra is, ahol szintén egyre több társadalom- és politikai bírálat látott napvilágot. Ezek élessége természetesen mindig függött az illető nép társadalmi és politikai fejlettségének fokától, valamint nemzeti önállóságától vagy annak hiányától. A forradalom előtt és a polgári forradalomtól még távol álló társadalmakban csak enyhébb és mérsékeltbb lehetett a kritika, mint pl. a forradalom által szabaddá tett francia sajtóban.

A Habsburg-birodalom a sajtó terén is sajátos képet mutatott. A 18. század 60-as éveitől kezdve, amikor a felvilágosodás már Mária Terézia udvarában is tért nyert, de különösen II. József felvilágosult abszolutizmusa idején, egyre inkább kibontakozott Bécsben is a sajtónak ez a modernebb változata. A tipikusan abszolutista berendezkedésekre jellemző hivatalos, udvari újság, a *Wienerisches Diarium*, illetve folytatása, a *Wiener Zeitung* mellett sorra születtek újabb politikai újságok és folyóiratok. Bár a II. József által bevezetett sajtótörvény nem biztosított megközelítőleg sem polgári sajtószabadságot, de lényegesen enyhítette az ellenőrzés szigorát, és lehetővé tette — bizonyos fokig az uralkodó elképzeléseinek túl — a sajtónak egy bizonyos méretű liberalizálódását.

E bécsi fejlődés nem maradt hatás nélkül a Habsburg-monarchia többi népére sem: ebben az időszakban kezdett kibontakozni a monarchia népeinek a sajtója, s ezek sorában a magyar hírlap- és folyóirat-irodalom.

Bár a legelső magyar nyelvű újság 1780-ban még Magyarország területén — Pozsonyban — indult meg, *Magyar Hírmondó* címmel, az újabb magyar lapalapítások sajátos módon Bécsben jöttek létre. Ennek magyarázata abban rejlik, hogy II. József rendelete az abszolutizmusokra jellemző sajtóprivilegiumot csak Ausztria területén szüntette meg, a birodalom többi tartományában az továbbra is életben maradt, és akadályozta a sajtó további fejlődését. Ezért alapított Bécsben 1787-ben Szacsuvay Sándor *Magyar Kurír* címmel újabb újságot; két évvel később pedig Görög Demeter és Kerekes Sámuel *Hadi és Más Nevezetes Történetek* címmel egy második magyar lapot szintén a császárvárosban indított meg, miközben a pozsonyi *Magyar Hírmondó* meg is szűnt.

A 80-as években Bécsben alapított két magyar újság érdekesen tükrözte azt a két politikai és társadalmi irányzatot, amelyek a legjellegzetesebbek voltak Magyarországon e korban. Szacsuvay *Magyar Kurírja* ugyanis II. József felvilágosult abszolutizmusáért lelkesedő, jozefinista szellemű lap volt. A másik újság, mely 1792-től a bécsi *Magyar Hírmondó* címmel folytatódott, annak a rendi ellenállásnak lett az orgánuma, amely II. József rendszere ellen bontakozott ki a nyolcvanas évek végére

Magyarországon. Különösen érdekes, hogy ez utóbbi, tehát az akkori hivatalos bécsi politika ellenzékéeként fellépő újság is Bécsben jelent meg.

Mindkét újságot — politikai pártállásuktól függetlenül — átjárta a felvilágosodás — főként a bécsi aufklärismus — szelleme. De míg e mérsékeltabb, a felvilágosult abszolutizmus keretei közé többnyire még belefoglalható eszmék: így pl. a tolerancia eszméinek hirdetése és mindenféle vakbuzgóság elleni harc, az egyházi túlkapásoknak és az állami hivatalnokok visszaéléseinek leleplezése, a gazdasági reformok szorgalmazása és a kulturálódás terjedésének a hangsúlyozása mindkét újságot jellemezte, azért lényeges különbségek is voltak köztük.

Míg Szacsuvay *Magyar Kurírja* egyértelműen lelkesedett II. József rendszeréért, Görög Demeterék bécsi *Magyar Hírmondója* megindulásától kezdve a magyar nyelv és a nemzeti kultúra fejlesztésének hangsúlyozása mellett a magyar nemesi mozgalom ellenzéki nézeteit képviselte. De mindkét lap szerkesztői számára a bécsi publicisztika gazdag választéka szolgált példaképül és ösztönzőül.

Szacsuvay számára például szolgálhattak azok a bécsi német nyelvű jozefinista szellemű orgánumok, amelyek egyértelműen elkötelezték magukat a felvilágosult abszolutizmus mellett. Példának okáért a magyar újságszerkesztőre nagy hatással volt — a 80-as évek során megjelent nagyszámú jozefinista röpirat mellett — az a sajátos sajtótípus, amely — miként pl. az ún. *Predigerkritiken* c. lap, — tevékeny segítséget kívánt nyújtani a jozefinista eszmék terjedésének. Szacsuvay maga is több ízben elemezte és bírálta a szerinte helytelen és konzervatív szellemben elmondott egyházi beszédeket.

De az ellenzéki magyar lap profija is nehezen elképzelhető a bécsi gottschedizmus és az újabb német mintákat követő nyelvi és irodalmi reformok ismerete nélkül. Az újság mögött álló nemesi ellenzéki körök és értelmiségiek ugyanis II. József németesítő törekvéseitől veszélyeztetve látva a nemzeti-nemesi érdekeket, főként az anyanyelv, a nemzeti irodalom és kultúra fejlesztése érdekében igyekeztek tevékenykedni. Miként német földön a francia nyelv uralmától, úgy kívánták ők is a német nyelv befolyásától megszabadítani a nemzetet, a magyar nyelv, irodalom és kultúra fejlesztésének egyidejű szorgalmazásával.

A soknyelvű Habsburg-birodalomban, amikor a nemzeti öntudatra ébredés első jeleként az egyes népek saját anyanyelvük fejlesztésével kezdtek foglalkozni, sajátos, nyelvi szempontból áthidaló megoldást kívánt nyújtani egy szintén Bécsben kiadott, magyar alapítású, de latin nyelvű újság, az *Ephemerides Vindobonenses*. Szerkesztője, Keresztury József 1776-ban azzal a céllal alapította meg ezt a — nyelve miatt európai viszonylatban már meglehetősen anakronisztikus — újságot, hogy ezáltal enyhítse a soknyelvűségből adódó problémákat, s lapját az egész birodalomban olvashatóvá tegye, hiszen latinul mindegyik nép értelmisége, sőt a nemesség egy része is értett.

E vállalkozásnál sokkal jelentősebb volt az a bécsi folyóirat, amelynek alapítása 1781-ben, a magyar felvilágosodás egyik vezéregyéniségének, Bessenyei Györgynek a nevéhez fűződik. Ő német nyelven, *Der Mann ohne Vorurtheil* címmel, olyan folyóiratot adott ki, amelynek hét megjelent füzete színvonalas, filozófiai és politikai témájú publicisztikát tartalmazott. Azok az eszmék, amelyeket a magyar felvilágosodás kiemelkedő írója e lapban felvetett, már részben túlmutatnak a bécsi, jozefinista színezetű felvilágosodáson, és olyan radikálisabb írók hatását mutatják, mint Rousseau és Helvetius. Az egyébként névtelenül megjelent füzetek visszhangra találtak a bécsi liberális — szabadkőműves irányzat jellegzetes orgánumában, a *Realzeitungban*. Riedel és Blumauer folyóirata recenzálta e kiadványt, és bár kifogásolta is bizonyos nézeteit, alapjában véve elismerő hangon írt róla. E kritikára válaszolt azután maga Bessenyei is, ugyancsak e bécsi liberális folyóiratban, de válaszát már alá is írta: ebből lehetett megállapítani az anonim folyóirat szerkesztőjének személyét.

A Bessenyei és a *Realzeitung* között lefolyt vita nem az egyetlen elvi szinten folytatott dialógus volt a korabeli bécsi és a magyar felvilágosultak között. Szintén csak újabban derült fény arra az érdekes kapcsolatra is, amelyik a magyar jakobinusok későbbi vezére, Hajnóczy József és a bécsi félhivatalos újság, a *Wiener Zeitung* szerkesztője, Conrad Dominik Bartsch között évtizedeken át fennállt. Ennek történetét főként Bartschnak Hajnóczyhoz küldött levelei által sikerült rekonstruálni, de az is kiderült, hogy vitájuk részben az újságokban is helyt kapott, bár gyakran csak névtelenül.

Kezdetben mindketten lelkesedtek a felvilágosult abszolútizmus reformjaiért, később Hajnóczy — főként a nemesi ellenállás nyomán — nem egy kérdésben szembekerült barátja nézeteivel. Vítájuk, bár időnként éles volt, mindig megőrizte a barátságos tónust. Ezt semmi sem jellemzi jobban, mint az a körülmény, hogy a magyar jakobinusok ellen folytatott perben halálra ítélt Hajnóczy, barátai közül Bartschtól is, mint régi barátjától búcsúzott el.

A 18. század utolsó évtizedeiben Bécsben kiadott magyar lapok — nyelvüktől függetlenül — nemesek a magyar sajtó megszületése szempontjából voltak jelentősek, hanem fontos szerepet játszottak a felvilágosodás eszméinek közvetítése terén is. Ha meggondoljuk ugyanis, hogy ezek a lapok, főként a magyar nyelvűek, viszonylag nagyszámú olvasóközönséghez — laponként mintegy ezer—ezerkétszáz előfizetőhöz — jutottak el, azt kell mondanunk, hogy e korban nem volt az eszméknek ennél hatékonyabb közvetítő eszköze. Tudjuk ugyanis, hogy a könyvek publicitása jóval kisebb volt, nem beszélve arról a nagy hatásbeli különbségről, ami a sajtó rendszeresen ismétlődő, periodikus megjelenésében rejlik, egy-egy könyv egyszeri alkalommal való megjelenésével szemben.

A 18. század végi Magyarországon a bécsi sajtónak és publicisztikának ezért különösen nagy szerepe volt a magyar felvilágosodás mozgalmi kibontakozásában. Az ott megjelent magyar lapok elterjedtek Magyarország egész területén. Cikkeikkel, közleményeikkel első ízben adtak szélesebb társadalmi rétegek számára tájékoztatást azokról a nagy változásokról, amelyek az angol és francia felvilágosodás nyomán Bécsben is érezhetőek voltak.

E bécsi magyar lapok számára a legfőbb ösztönzést maguk az e korban szintén nagy fejlődésnek indult bécsi osztrák lapok, valamint az ott olvasható egyéb külföldi újságok, folyóiratok adták. Általánosan átvették a jozefinista felvilágosodás eszméit, a mérsékelt társadalomkritikát, a vakbuzgóság elleni és a toleranciáért folyó harcot, valamint a kulturális élet jelentőségének felismerését. A nemesi ellenzék lapjai ezenkívül síkraszálltak a nemzeti nyelv, irodalom és művelődés fejlesztése érdekében is. Pályázatokkal, jutalmakkal próbálták pótolni a magyar tudós társaság hiányát, amelynek ügyéért — Bessenyei kezdeményezése nyomán — szintén igyekeztek tenni valamit.

A radikálisabb felvilágosodás eszméi többnyire még hiányoztak a magyar lapokból. Ezek terjesztéséhez nem volt még meg a lehetőség, hiszen a cenzúrát II. József alatt is gyakorolták a sajtóval kapcsolatban. Egyedül Bessenyei német nyelvű folyóiratába kerültek be olyan gondolatok, amelyek a felvilágosult abszolútizmus rendszerét balról, tehát a polgári radikális felvilágosítók: Rousseau és Helvetius eszméi alapján támadták.

A 18. század utolsó évtizedeiben kibontakozott bécsi magyar sajtót, a magyar jakobinusok bukása után bekövetkező felvilágosodásellenes és szélsőségesen konzervatív korszak a fejlődésében súlyosan visszavetette. Az addig tartó rövid, viszonylag zavartalanabb fejlődés időszaka azonban mégis nagyon sokban hozzájárult ahhoz, hogy Magyarországon a felvilágosodás eszméi elterjedhettek, és a magyar nyelv, irodalom és a tudományos élet fejlődése kibontakozhatott.

FIGYELŐ

Az írás története? E csinos, karesú könyvecske¹ áttekintést kíván adni az emberiség egyik legnagyobb találmánya, az írás történetéről. Európai szemszögből teszi, s ez nem kifogásolható eljárás; a kezdeteket általánosan tárgyalja, de ahogy halad előre az időben, egyre inkább csak az európai betűírások felé vezető utat követi, majd eljut egészen a nyomdászat megjelenése koráig, a 15. századig.

Tanulmányát a szerző a tanuló ifjúságnak szánja, de egyúttal egy nagy hagyományú, nyomdászmultú vidék, Békés szakember gárdájának is. Az e tárgyban viszonylag ritka publikációk miatt nyilván nagyobb kör érdeklődésére is számot tarthat. Tudjuk és ismétljük, hogy nem lebecsülendő tevékenység az ismeretterjesztés, és a tények, adatok, ill. az alapismeretek megbízhatósága itt fontos követelmény. A tárgykör és a nemes szándék iránti tisztelet kívánja meg, hogy ebből a szempontból megvizsgáljuk a művet.

A könyvben talál az olvasó egy színes kihajtott mellékletet, melynek címe: „*Kultúr övezetünk írástörténetének családfája*.” Ezen a lap tetejétől négy vastag nyíl indul, s mutat négy különálló kategóriára: *Egyiptomi hieroglifikus; Hieratikus; Demotikus; Mezopotámiai hieroglifikus*. A nyilak között, magyarázatképpen: *Az emlékeztetőktől*. Talán szerzőnk azt akarja érzékeltetni, hogy a két legrégebbi írás, a sumér és az egyiptomi nem képirási eredetűek, hanem az íráselözmények közül az ún. emlékeztetőkből származnak? Sajnos, csak így értelmezhető. A négy kategória közül három egyiptomi, s az a meglepő, hogy az egyiptomi hieratikus és a demotikus is különálló, egyenrangú, külön-külön vastag nyíllal származik az emlékeztetőkből. Utána ebből a négyből egyesülnek a *Sinai ősformák*. Az egyiptomi kapcsolat rendben van, de a negyedik, a *Mezopotámiai hieroglifikus*, amit már a sumérok idején felváltott az ékírás, másfél ézredével korábbiól hogyan kapcsolódhat ide? (Csak nem ékírás formájában, a *hieroglif* alakú protosinai?) De ha lejjebb is szétnézünk, azt találjuk, hogy a római a nyugati görögből származik ugyan, de az etruszkból nem, holott az is szerepel a gráfban; hogy az unciális a rusztikából ered; hogy az egyiptomi kopt a keleti görögből *Bizáncon át*, a glagolitánál később ágazik le.

Nézzük a könyv belsejét! Aki elolvassa, annak háromszor-négyszer el lesz magyarázva az egyiptomi és a mezopotámiai írásrendszer is. Néha csak más szavakkal, de néha más értelemben is. A 30. oldalon az egyiptomi írás i. e. 3000 körül alakult ki (ez stimmel), a 47-iken viszont az „*egyiptomi népek írásfejlődése egészen pontosan követhető az i. e. 4—5000 évtől kezdve*”. Sajátos ez a pontos követés, ezer év ide meg oda! És vajon melyik volt régebben, a 4000 vagy az 5000? És milyen írásuk volt ezeknek a „népeknek”? A 49. oldalon „*i. e. 3400 körül már előfordultak ebben a képirásban ecsettel írott kurzív írásjelek*” (a kialakulásnál 400 évvel korábban). Nem tudjuk meg, milyen lelet igazolja ezt a sajátos feltételezést. Szikla- vagy falfelirat, ecsettel írt kurzívval? Vagy lehet, hogy papirusztekercs-töredék maradt fenn i. e. 3400-ból? Kissé túl régről...

Tehát milyen is volt szerzőnk szerint az egyiptomiak írása? Ő ugyan *írásokról* értekezik, mert azt hiszi, hogy három különböző írásrendszerük volt. A 3000 körül kialakult írás tiszta képirás volt még. Ez is fejlődött ugyan, de mellette kialakult egyszerűsített jelekből egy *szóírás*, a hieratikus (30. old.). Aztán megpecsételődött a hieroglifikák sorsa: „... *kényszerítette az írásváltást az a tény is, hogy az egyiptomiak*

¹ PETŐCZ Károly: *Az emlékeztetőktől a nyomtatott betűig*. Írástörténeti tanulmány. Új Aurora Füzetek. Békéscsaba, 1984.

nyelve, a sok néppel történt keveredés során, különösen nagy változásokon ment át, amelyeket a régi írásmód, mert az a fejlődésre alkalmatlan lévén, nem tudott követni". Nos, az egyiptomiak ezzel szemben megengedték maguknak, hogy még a ptolemaiوسي időkben is írtak hieroglifákkal, ha ünnepélyes hatásra törekedtek (kőbe vésvé, falra festve stb.), és írtak hieratikussal, azt követően demotikussal, amikor gyorsabban, tömörebben akartak írni papirusztekercseiken. „A jelek már annyira megváltoztak, hogy róluk rá sem lehet ismerni a jelölt tárgyra.” Ez is mutatja, azt hiszi, hogy a hieratikus valami más, újabb típusú írás. Annak alapján, hogy mit ábrázol, a legegyszerűbb szöveget sem lehet lefordítani a hieroglifben sem, ezért aztán édes mindegy, hogy rá lehet-e ismerni az ábrázolatra. A szerző igyekezete furcsa, hogy itt fejlődési fokozatokat állítson fel. Ilyet ír a 33. oldalon: „A hieratikus írás már majdnem teljesen tiszta szótagírás volt.” Nem igaz. Ahogy a 30. oldalon nem igaz, hogy szóírás, úgy itt sem igaz, hogy szótagírás. „A demotikus — a kutatás legújabb megállapításai szerint — már tartalmazott fonetikus jeleket is.” (34. old.) Mihez képest, hiszen mindhárman fonetizált jelekből álló, azonos írásrendszer tagjai? A hieratikus a 42. oldalon „egyiptomi szó- és szótagírás”, a 47. oldalon megjelennek benne „egyes mássalhangzók jelei is”. Mintha a hieroglifben nem lettek volna meg! A 49. oldalon megtudhatjuk, hogy a hieroglif írást „az i. e. hetedik század folyamán váltották fel teljesen” a fejlettebb hieratikus jelek. Nem így történt, különben a rosette-i kövön sem lehetne hieroglif (i. e. 196), és így Champollion nem fejthette volna meg. Szerzőnk ezt szerencsére nem tudja utólag meg nem történtté tenni.

Az ékírásra is érdekes megállapítások vonatkoznak. Ezek ugyanis „vonalkombinációk”. A 36. oldalon „néhány fapálcika agyagba nyomkodott vonalkombinációja”. A 42. oldalon a 14. sorban „ék alakú vonalkombinációk”, a 22. sorban „különös formájú vonalkombinációk”, a 27. sorban „ék-kombinációk”. Az 51. oldal tetején „ékkombinációs jelrendszer”, s végül ugyanott lentebb „a függőleges, a vízszintes és a ferde ékállások rendkívül változatos formációkat alkotnak”. Mindez túl naiv egy írástörténeti szakmunkában. Mellesleg, az 51. oldal utolsó bekezdése, amiből most idéztem, hogy került oda, a föníciai íráshoz?

De térjünk még vissza a 36. oldalra! Itt néhány fapálcikáról van szó, s ez elgondolkodtat. Vajon egyszerre kellett néhány fapálcikával írni? Mondjuk egyet a jobb, egyet a bal kézbe fogva, egyet meg a szájba? Vagy úgy kell ezt értelmezni, hogy jó néhány fapálcikát elhasználtak, mire azt a 40 000 táblácskát telekombinálták? Ki tudja!... „Babilonban pl. agyagtáblákba nyomkodták”, olvashatjuk a 42. oldalon. Nem lehet, hogy már a sumérok is úgy csinálták, nem is oly rég, a 36. oldalon?

Értesülhetünk arról is, hogy az ékírás a „képírás egy más formája”, „mindenfajta rajzi elemet nélkülöző piktográfia” (!), „szintén hieroglifikus”. Ezek azért tényleg merész állítások! Figyeljünk csak: „Perzsia, Babilónia, Asszírja kultúrája szintén hieroglifikus jelekkel rögzítette közlendőit, azonban e jelek nem rajzi eredetűek voltak, a szavak, a szótagok, sőt már itt is az egyes hangok jelölése ék alakú vonalkombinációkból állott.” Nos, nem rajzi eredetű hieroglifikus jeleket még csak feltételezni is lehetetlen. (Valójában a protosumér és sumér képírás jelei felismerhető rajzocskák. Ezekből lépésről lépésre követhetően maguk a sumérok fejlesztették ki az ékírást, melyet aztán minden folyamáközi és sok környékbeli nép átvett. Az ékírás jeleit azonban már nem nevezhetjük piktográfiának, sem hieroglifikusnak, mert ez értelmetlenség, e szavak jelentését vonnánk kétségbe.) Figyeljük még meg, hogy ugyanebben a mondatban „már itt is az egyes hangok jelölése” kerül szóba. Mármost hol? Perzsiában? Babilóniában? Asszírriában? Mindháromban? Kissé talányos megállapítás. És miért nincs időrendi sorrendben (B., A., P.)?

A zsidók írása című fejezet elején azt olvashatjuk, hogy „együtt éltek az óslakókkal Észak-Egyiptomban (i. e. 12—14. század)”. Ismét kénytelen vagyok megkérdezni, melyik is volt előbb, a 12. vagy a 14. század? De ez kisebb hiba. (?) A nagyobbak ezután jönnek (a 34. oldal aljától): „A zsidóknak ugyanis önálló írásuk volt: nem ékírás-féle, nem is hieroglifikus, de olyan írás, amely az őket körülvevő népek képírásait tekintve, legkorábban jelölt egyes hangokat!” I. e. 1000 táján járunk, Saul és Dávid király idejében. Ki a csudának volt ekkor már a környéken képírása? Ugyanebben a mondatban említi az ékírást és a hieroglifákat, s persze tudjuk, ezeket képírásnak tartja, ami tévedés. De az egyenesen megdöbbentő, hogy „legkorábban jelölt egyes hangokat!” Ó maga írta az egyiptomiról, hogy megtalálhatók benne a hangírás jelei, és ugyanezt az ékírásról is közli (mint fentebb már idéztük). Nézzük a tényeket, a környező népek

írásait, melyek már mind egyes hangokat jelölő íráások,* a ma is élő betűírások közvetlen elődei: protosínai, i. e. 1500; ugariti, i. e. 1500; föníciai, i. e. 1300; ezek tehát sokszáz évvel megelőzik a héberek első írását, melynek legkorábbi emléke i. e. 900 körül! Az 50. oldalon már ő is úgy tudja, hogy „az óhéber és az arameus íráások is a föníciaiból alakultak ki”. Íme szerzőnk következő mondatai: „I. e. 1000 körül már a mostanihoz hasonló, jobbra kvadrát alakú szóírással jegyezték fel az óhéber nyelv és a zsidó történelem emlékeit Judea és Galilea törzsei. A mai napig is használatos írás i. e. 500 tájékán alakult ki.” Hogyhogya szóírás, amikor már a föníciai is hangírás volt, méghozzá tökéletesen egyező az óhéber kánaánitával? És hogyhogya a mostanihoz hasonló, kvadrát alakú? A következő mondatában mondja, hogy ez i. e. 500 tájékán alakult ki (helyesen). Hát akkor hogy jegyezheték volna fel vele nyelvük és történelmük emlékeit (sic!) 500 évvel korábban? A kánaánita volt a régebbi írásuk, és a kvadráta az, amit ma is használnak. Az egyik mondat meghazudtolja a másikat (ez 5—10 oldalnyi térközzel előfordul rendszeresen, de itt már a következő ellene mond az előzőnek).

Nem lehet győzni teljes részletességgel, mondatról mondatra ezt a hibajavítást. A legmeglepőbb kijelentéseket azonban még hadd másoljam ide: „Egyes sémita népek az időszámításunk előtti második évezred kezdetén eljutottak már a képirástól a szó- és szótagírás kezdetére, míg Egyiptomban a fejlődést különböző okok késleltették.” (49. old.) A szó—szótagírás kezdete Mezopotámiában i. e. 3000, Egyiptomban i. e. 2900, tehát szó sem lehet késleltetésről. Azok a bizonyos sémita népek a II. évezred kezdetén nomadizálással voltak elfoglalva (persze megint azt hiszi, hogy a második évezred 1000 után kezdődött, de a szó- szótagírás akkor sem vitathatja el). Aztán, a föníciai írásról szólván (51. old.): „Főként a sumer—akkád ékírás hatott rá a mezopotámiai törzsek ékírásai közül, amely szintén fonogramákat is tartalmazó szótagírás volt.” Dehogysis! A sumér—akkád ékírás szó—szótagírás volt, a legrégebbi típus: szójeleket, szótagjeleket, determinatívumokat és hangzóindikátorokat használt, ugyanúgy, mint más, ebbe a típusba tartozó íráások. Na és hogyan hatott a föníciaira? Nehezen. Még ha az ugaritit említette volna! Az 54. oldalon ugyanez a rejtély, mert „az egyiptomi—sínai—sumér—föníciai írássorozat fő törzséről” beszél. Hogyan keverheti bele a földrajzilag is, időrendileg is rendben lévő egyiptomi—protosínai—föníciai sorba a sumérokat?

Mint már érzékeltettem, az általános, elvi kategóriákkal is bajban van a szerző — részben ebből származik sok konkrét tévedése. Először is neki minden képirás: a barlangrajz is, de a hieroglifák is, sőt az ékírás is, persze nem mindig. Hogy milyen zavaros, arra jellemző a 22. oldal utolsó és a 23. első bekezdésének „egyrészt—másrészt”, „ennek tekintjük—annak tekintjük” szövege. A fogalomírás (ideográfia) is tárgyaltatik nála, s érdemes utánagondolni a következő példalózásának (29. old.): „A jelek a fogalomnak lényeges, a felismerhetőséghez szükséges jegyeit tartalmazzák, de egyes, többjelentésű jelét a szöveg értelmének megfelelően kell olvasni. (Ma is: az „ár” értelmét a környezete dönti el. Cipész-szerszám? árvíz? termék ára?)” Az ár, mint fogalomjel, nem jelenthet áradást is, meg csereértéket! A fogalomírás jeleinek nem volt rögzített hangértékük, ezért jelentett a napkorong forrót is, két láb járást is, és így tovább, de csak az ábrázolt tárgyjal rokon jelentésben. Az ár hasonlata egészen másra jó, a valódi íráások kialakulásának legfontosabb mozzanatára, amikor is a jel és a hangalak szorosan összekapcsolódik, és függetlenedik az ábrázolt jelentéstől (fonetizálás vagy rébuszjel), természetesen a „szótagolásra” is kiterjesztve (hat-ár, ár-pa stb.).

Súlyosan félrevezető a könyv szerkezete is. A fogalomírás fejezetében így következnek az alcímek: Az egyiptomi íráások, A zsidók írása, A mezopotámiai íráások, A kínai írás. Ezek nem fogalomírások, hanem fonetizált valódi íráások (egyedül a kínaira lehetne ráfogni, de nem szokás, mert szimplifikáció lenne). S vajon miért van a legrégebbi a harmadik helyen, a legfiatalabb a másodikon? Az időrenddel kapcsolatos bajok folytatódnak, hiszen a szláv íráások nemcsak megelőzik a római, de ezt az alcímet viseli a 66. oldal élén: Az ókori szláv írásformák. Meddig tartott az ókor, mikor kezdődött a középkor? (476, a nyugat-római birodalom bukása.) A szövegben Konstantin (Cirill) szerinte is az i. sz. IX. században élt, és a szláv íráások is akkortájt keletkeztek.

* A hangírás kifejezést én nem használnám, de itt nem érdemes belemenni ennek részletezésébe, nem ez a hiba.

Csak ízelítőt adhattam a hibákból. Még a képalírásokból mutatóba: a 78. oldalon *karoling minuszkulának* nevezi ki a félunciálist és *félunciálisnak* az unciálist, a 80. oldalon pedig *gótikus textúrának* a rotundát. Nem is tudom, nem a szerzőnek van-e abban is része, hogy a Kner Nyomda egyik naptárában az ábrák aláírásai hasonlóan „megbízhatóak” (minden bizonnyal, hiszen még a klisék is nagyon egyeznek): *humanista kódexírásnak* nevezik a humanista kurzívot, *humanista gotico-antiquának* az antikva kapitálist és *antikva-rotundának* a humanista minuszkulát.

A szerző stílusa is megérdemli a különös jelzőt. Szárnyal, csapong és néha kínosan dőcögve alig tudja kikanyarítani mondatait. A „teljes, precíz, tökéletes, pontos, biztos” jelzőket rendszerint olyankor alkalmazza, amikor homályos feltételezéseket, találgatásokat tár elének. Kacifántos mondatok, bekezdésnyi töltelékek viszik előre kínos vontatottsággal a fonalat, ilyen recept szerint: a) a változás kikényszerítette a fejlődést, b) a fejlődés kikényszerítette a változást. Néhány vegyes gyöngyszem: „A leggyakoribb közlési formákhoz (kagylók, madártollak, fapálcikák stb.) előbb tehát rajzos jelek csatlakoztak. Ezek az emlékeztetők a természetben talált tárgyak céljait szolgálták.” Aki ezt nem érti, ne önmagát hibáztassa! „A képirás jeleinek hosszú időn át való alkalmazása, az egyes bonyolult, részletes jelek állandó ismételése után létrejön ezen alkotóelemek egyszerűsödése. Ezáltal végbemegy ezen írásforma fejlődése. [...] Az emberi társadalom átalakulásának ezen nagy állomásán követelményeinek megfelelően — mondhatni: kényszerítő hatása alatt — fejlődik tovább az a képirás, amely kezdetben tárgyhű rajzokkal, képekkel igyekezett az ember gondolatát rögzíteni írás formájában.” Nemcsak a mondatok nehézkesek, hanem a mondanivaló is hamis: az egyszerűsödés nem elegendő a fejlődéshez, ahhoz minőségi változás kell magában az írás elvi szerkezetében... A sajtóhibákkal nem fárasztom, aki idáig követett, ámbar van köztük jó súlyos is.

Nos, foglaljuk össze most már a tapasztaltakat. A szerző olyan területre merészkedett, ahol nincs otthon, ahol alapvető dolgokkal nincs tisztában. Erre nincs mentség. Arra sincs, hogy soványka „tudás”-anyagából sok ismételtetéssel (mindig egy kicsit máshogy fűzve a szót, ezzel is a homályt növelve) feltúprozott terjedelmet produkált. Nem ítéhető meg ilyen egyértelműen, amikor a tévedések néhány esetben nem a sajátjai, más szerzőkből merítette azokat, ámbar az az igazság, hogy mindenki felel a forrásaiért is. Vajon szabad-e annak folytatódnia, hogy megbizhatatlan, de a nyomtatás erejével ékes kiadványokat bizonyos idő elteltével mint tudós munkákat becsülnének, gondolataikat és „adataikat” tovább görgessék? Nem hiszem, hogy ez üdvös volna.

VIRÁGVÖLGYI PÉTER

A magyar irodalom fogadtatása a bécsi folyóiratokban 1800—1820 között. A fenti című, készülében lévő munka a legfontosabb bécsi irodalmi és kulturális folyóiratok magyar anyagát kísérli meg nyomon követni. Eddig nem nagyon készült még hasonló jellegű feldolgozás (kivételesen Pálos Bernardin könyve) — sem magyar, sem osztrák részről. A magyar irodalom 19. század elejei termését sokan sommásan elmarasztalják (Mikó Pálné igyekszik ezt cáfolni a *Marseillaise és Gotterhalte* c. könyvében), és gyakran hallunk olyan véleményt, hogy irodalmunkat — az érintett időszakban — külföldön „nem vették tudomásul”. Mindezen problémák megoldására is a legjobb eszköznek magának a konkrét valóságnak a feltárása és vizsgálata kínálkozik. Természetesnek tekinthető, hogy eddig többen foglalkoztak a külföldi irodalomnak hazai költőinkre, íróinkra gyakorolt hatásával, nem vethetjük el azonban ezt a kérdést sem: hogyan jelent meg a magyar irodalom a külföld előtt?

E kérdés vizsgálatakor elsősorban három szempontot vettünk figyelembe:

1. A vizsgált időszakot az 1800-tól 1820-ig húzódó két évtizedben határoztuk meg. A századforduló természetes határt kínál, a 20-as évek kezdetéig pedig megszűntek azok a folyóiratok, amelyeket — egy egységet képezve — vizsgáltunk. (Hormayr és magyar köre fellépésével ez a munka már szándékosan nem foglalkozik — ők is külön területet, külön egységet képeznek).

2. Pálos Bernardin disszertációjára utalva: mi szűkebb kört igyekeztünk, a lehetőségek szerint, átfogóbban ismertetni: a bécsi folyóiratok anyagát vettük vizsgálat alá.

Aláhúzó az a körülmény, hogy a magyar mágnások, a testőrgárda, a magyar intelligencia hosszabb-rövidebb bécsi tartózkodása itt önálló kulturális kört hívott életre, mely a császárvárosban nemcsak a különböző nemzetiségek kultúráját szívta magába, de a hazai műveltséget is közvetítette a külföld felé.

3. A legvitatottabb kérdés az, mi módon, milyen szelekció alapján kerültek tudósítások, recenziók, kritikák magyar kulturális eseményekről a bécsi folyóiratokba? Bár ebben az időszakban Bécsben néhány magyar lap is létezett, számunkra a német nyelvűek látszottak érdekesebbeknek, mégpedig azért, mivel — mint már említettük — ezek teljes feldolgozása mindeddig még nem történt meg.

A választott periódust (1800—1820) a következő három folyóirat képviseli teljes mértékben:

- *Annalen der Literatur und Kunst in den Österreichischen Staaten*
- *Wiener allgemeine Literatur Zeitung*
- *Vaterländische Blätter*

Az *Annalen der Literatur und Kunst in den Österreichischen Staaten* különböző címek alatt jelent meg 1802-től 1812-ig, rövid megszakítással (1806-ban „háborús okokból” szünetelt). Kiadók/szerkesztők: 1806-ig Joseph Schultes; 1807-től Franz Sartori; 1811-től Franz Sartori és Jakob Glatz.

A lap megjelenéséről az első híradást 1802-ben a *Wiener Zeitungban* olvashatjuk. A folyóirat céljaként azt jelölik meg elsősorban, hogy az osztrák területen megjelenő művek gyorsabban kerüljenek a közönség kezébe, mintha pl. a jénai újság ismertetésére kellene várni, amely tí. néha csak tetemes késéssel következett be. Ehhez a kérdéshez kapcsolódik az *Annalen*... első évfolyamának előszava:

„Sie übernimmt es, alle literarischen Produkte, die seit dem Anfange des neuen Jahrhunderts in den Österreichischen Staaten in allen Wissenschaften und Sprachen erschienen sind, nicht nur anzuzeigen, sondern auch zu prüfen und das Resultat ihrer Prüfung dem Publico vorzulegen. Dabey macht sie sich auch zur Pflicht, alles was in ausländischen Schriften über die Österreichischen Staaten geschrieben wird, zu beurtheilen...”

Az *Annalen* folytatásaként alapította Franz Sartori az 1813-tól 1816-ig megjelenő *Wiener allgemeine Literatur Zeitungot*.

A lap szerkesztését azonban hamarosan (már 1813 júniusában) C. F. A. Hartmann kezébe adta át, akit 1814-ben Matthäus v. Collin követett.

A folyóirat célkitűzései nagyjából az *Annalen*ével egyezők, kibővített formában. Legszembeszökőbb eltérés — mely számunkra egyben a legfontosabb —: a *Wiener allgemeine Literatur Zeitung* elsősorban a Monarchia nem német nyelvű irodalmi ismertetésére kötelezte el magát, s ennek megfelelően igyekezett áttekintést nyújtani az egyes tagállamok teljes irodalmáról.

Nem csupán irodalmi, de történelmi, politikai és tudományos irányzatú is volt a harmadik vizsgált lap, a *Vaterländische Blätter für den Österreichischen Kaiserstaat*.

Megjelenése 1808-tól 1820-ig zavartalan.

Szerkesztését J. M. Armbrustertől Franz Sartori vette át. Mottóját a *Vaterländische Blätter* megjelenésekor maga határozta meg:

„Der Zweck dieser Blätter ist: die Bewohner der Kais. Königl. Erbstaaten mit sich selbst näher bekannt zu machen und Vaterlandsiebe durch Vaterlandskunde zu befördern...”

A tárgyalta témák csoportosítása a következőképpen osztott meg:

1) Geist der Gesetzgebung, 2) Darstellungen öffentlicher Anstalten, 3) Beyträge zur Kenntnis der Bewohner der Monarchie, 4) Vaterländische Reisen, 5) Materialien zur ältern und neuen vaterländischen Geschichte, 6) Schöne, edle, vorzüglich patriotische Handlungen, 7) Merkwürdige Ereignisse, 8) Urtheile des Auslands über die Österreichische Monarchie, 9) Geist der Zeit, 10) Correspondenz.

Találhatunk azonban ezenkívül más témákkal foglalkozó cikkeket is szép számmal: pl. zenei életéről való tudósítások, újságrás avagy a legfontosabb: kifejezeten irodalmi tárgyú fejezetek.

„Es ist eine alte Wahrheit, daß die Menschen mit der wahren höhern Ausbildung zugleich sittlich besser werden. Nie ist ein Staat durch echte Aufklärung untergegangen. Die vorzügliche Pflicht einer weisen Regierung ist, diese zu befördern. Nur wo Geistesfreyheit herrscht, gedeiht die allbelebende Blume der Cultur” — olvashatjuk az előszóban.

Ha fellapozzuk a fent ismertetett folyóiratokat, egyre izgatóbbnak tűnik a kérdés: Mit és hogyan vettek észre, fogtak fel a bécsi szerkesztők hazánk kulturális életéből?

Két alapvető problémával kell rögtön a kezdet kezdetén megküzdenünk, ill. őket tudomásul vennünk. Egyik az, hogy ezen folyóiratok nagy részében „irodalom” címszó alatt a legkülönbözőbb tárgyú cikkeket találhatjuk, minthogy a 19. század elején éles elhatárolás még nem volt. Ez a probléma könnyebben áthidalható, mint az, hogy a recenzensek személyére vonatkozóan csak utalások, ill. betűjelek találhatók, kevés kivétellel. Több mint egy évszázad elteltével igen nehéz egyes recenziókról megállapítani: kinek kezdeményezésére kerültek közlésre az egyes lapokban?

Ennek megállapítására segítségünkre van a szerkesztők levelezésének anyaga, mely — sajnos — sokszor csak töredékekben lelhető fel (pl. Sartori levelezés). Másrészt azonban tudjuk, hogy magyar részről kik voltak főbb kultúrközvetítőink, akik megpróbálták irodalmunkat a külfölddel megismertetni. Így — s ezt a recenziók alá jegyzett autogrammok, valamint levelezések is bizonyítják — biztosnak tekinthető pl. Romy K. Gy., Kazinczy, Kis János közreműködése.

A recenziók gyakran nem túl jelentős munkákat ismertetnek: ennek oka, hogy a szerkesztők a beküldött anyagot jobbára válogatás nélkül közölték, és sokszor az egyes kiadóknál megjelent könyvlisták közlésére szorítottak. Ennek ellenére meg kell állapítanunk, hogy egyértelmű volt a törekvés az általunk vizsgált folyóiratokban arra, hogy a Monarchia (ill. az osztrák államok) irodalmait egyenlőképpen az olvasóközönség elé tárják. Természetesen párosult ez azzal az igyekezettel is, hogy a német nyelvű megjelenésének is korábban, ill. gyorsabban közöltessenek, hiszen ez utóbbiak (mint a *Wiener allgemeine Literatur Zeitung* is említi) a német folyóiratokban, mint pl. Jena, meglehetősen késéssel recenzáltak.

A periódus általunk vizsgált folyóiratainak szerkesztői a „Gesamtmonarchie-Auffassung” képviselői voltak. Közülük külön kiemelném Franz Sartori alakját, aki mintegy folytatásaként szerkesztői munkájának, 1830-ban megjelentette első kötetét egy két kötetre tervezett átfogó munkának a monarchia összes országának irodalmáról és kultúrájáról.

A folyóiratok számszerű magyar anyaga óriási és meglehetősen heterogén. Feldolgozására több módszer is kínálkozik, nagy részük azonban akadályokba ütközött. Nem csoportosíthatjuk a cikkeket íróik szerint — mivel már említettem, hogy ezek nagyrészt ismeretlenek. Téma szerinti csoportosításuk csak úgy lehetséges, ha önkényes határokat vonunk: az irodalom fogalma a század elején még meglehetősen tág volt. Mi ez utóbbi tagolást választottuk, és a következő témacsoportokat képeztük:

1. Történelem, 2. Útleírások, földrajz, etnográfia, 3. Kulturális és művészeti híradások, 4. Híradások a színházi életből, 5. Irodalom, 6. Nyelv, 7. Természettudományok, 8. Vallási tárgyú írások, 9. „Rövid hírek” (apró, a társasági életet érintő tudósítások).

Az első részben a kritika fejlődésének nyomán szeretnénk bemutatni az egyre szaporodó magyar tárgyú cikkek „véleményét” — a különböző témakörökhöz kapcsolódóan.

Nem tárgyaljuk a színházi életre vonatkozó jelentéseket, mivel ezek önálló egységet képeznek, s a velük foglalkozó folyóiratokkal együtt egy későbbi munkában kerülnek feldolgozásra.

Annak érdekében, hogy mégis áttekintést nyerjünk a teljes anyagról, s azoknak is információt nyújthassunk, akik nem kívánnak részletesebben foglalkozni az adott időszakkal, a munka második felében bibliográfiát tervezünk, melyben a folyóiratok teljes anyaga bennfoglaltatik, s amely az egyes cikkek visszakeresésére is lehetőséget ad. Ez különösen az egyes költők—írók életével foglalkozó kutatók számára ad majd — remélhetőleg hathatós — segítséget.

BÖHM ORSOLYA

(Wien)

Térképrajzok a kódexkiállításon. 1985. november 13.—1986. február 28. között rendezte az Országos Széchényi Könyvtár a Budavári Palota F épülete VI. emeletén a „Kódexek a középkori Magyarországon” c. kiállítást, amely az államalapítás és a mohácsi vész közötti időszak (1000—1526) hazai kéziratok műveibe engedett bepillantást. Sajnálatos, hogy a korszak bemutatása nem lehetett teljes, és hogy a rendelkezésre álló anyagot három, viszonylag kis teremben kellett elhelyezni a kiállítóknak.

A kódexkiállítás az Országos Széchényi Könyvtár Térképtárával volt egy szinten, így a végre méltó helyre került térképgyűjtemény megszemlélése után rögtön sort lehetett keríteni a kéziratok megtekintésére.

Az első terem az „Árpád-házi és Anjou királyaink kora 1000—1387” címet viselte. A magyarországi írásbeliség a feudális államszervezettel, a keresztény vallással, a püspökségek, káptalanok, plébániák, kolostorok hálózatával volt szoros összefüggésben. Természetes, hogy egy ilyen kiállítás nem lehet meg térképi szemléltetés nélkül. Az ajtótól jobbra három, balra két, egyforma nagyságú, a történelmi Magyarországot ábrázoló térképrajzot láthattunk. A 100×70 cm nagyságú szigetértékepeken sem méretarányt, sem mértékléceket nem rajzoltak. Mivel a Buda—Szolnok távolság kb. 10 cm, ami a valóságban 100 km, így egymillió méretarányúak ezek a vázlatok. A mustársárga alapszínű országfelületet egy cm széles, fekete határszalag veszi körül. A folyórajzot, a közigazgatási határokat, a névrajzot és jelmagyarázatot feketével, a tematikus tartalom jeleit a piros, sárga, kék, zöld és barna színek felhasználásával rajzolták.

Az öt vázlat címe: 1. István-kori vármegyék, 2. István király egyházszervezete, 3. Bencés, ciszterci, premontrei és ágostonos kanonoki monostorok az Árpád-korban, 4. Koldulórendi kolostorok Magyarországon a középkor végén, 5. Remeterendi kolostorok Magyarországon a középkor végén.

Bár az öt vázlatnak azonos a méretaránya, és nagyjából azonos kort ábrázolnak, mégis különböző a vízrajza. Kétségtelen, hogy öt különböző grafikus rajzolta őket. Sajnos, senki nem egyeztetette, nem ellenőrizte a vázlatokat. Csak a legkirívóbb hibákat említtem. Az első és harmadik térképen hiányzik a Tisza egyik forrása, a másodikon Máramarossziget és Lónya között hiányzik a Tisza rajza, a negyedik a Tisza mindkét forrása hiányzik, helyette a Visót rajzolták meg, az ötödiken a Körösöket egyetlen folyóként ábrázolták.

A történelmi térképek megértését, a térbeli tájékozódást nagyban segíti a földrajzi alaptérkép pontossága. Sajnos, ebben az esetben is vannak ezen a téren súlyos hibák. A fontosabb folyók neveit is meg kellett volna írni. Úgy éreztem, szóvá kell tennem e grafikusok által készített falitáblák ügyét. Egyébként egy részük már szerepelt a néhány évvel ezelőtt, a Magyar Nemzeti Múzeumban, István királyról rendezett kiállításon.

A második terem a Zsigmondtól Mohácsig terjedő korszak (1387—1526) kódexeit mutatta be, köztük Vitéz János, Janus Pannonius és a Corvina-könyvtár néhány kiemelkedő darabját. Itt is jó lett volna egy Magyarország-térkép, amely feltüntette volna a kódexek készítési helyeit. Nagyban segítette volna a tájékozódást egy olyan térkép, amely bemutatta volna, hol található ma a Corvina-könyvtár egyes darabjai.

A harmadik terem a korszak liturgikus kódexeit és teológiai irodalmát szemlélteti. Nem illik ugyanebbe a témakörbe, de itt találtuk üveg alatt Lázár deák 1528. évi Magyarország-térképének egyik eredeti példányát (App. M. 136.), amely az OSZK Kézirattára Apponyi-gyűjteményének egyik értékes darabja.

Úgy érzem, szóvá kell tennem, hogy e szép kiállítás magyarázó szövegei miért csak magyar nyelven voltak olvashatók? Minden múzeumi kiállítás feliratozásánál szükséges az angol nyelvű magyarázat is. Különösen fontos lett volna ez ennél a kiállításnál, amelynek megnyitása egybeesett az Európai Kulturális Fórum budapesti ülésével.

SZEMLE

Magyarországi magánkönyvtárak I. 1533—1657. Sajtó alá rendezte VARGA András. Bp.—Szeged 1986. Adattár XVI—XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 13.

Az „Adattár”-sorozat legújabb kötetével a szegedi könyvjegyzék-kutatási program nagy előrelépést tett. A sorozatszerkesztő, Keserő Bálint — idézve a saját utószavát a 11. kötethez — előszavában felvázolta az egész vállalkozás tervét, amely a *Könyvtártörténeti Füzetek* négy kötetével (1981—1985) indult. Ez az első lépcső még csak bibliográfia volt, s a könyvjegyzékek minél teljesebb összegyűjtésére irányult. A második lépcsőt Iványi Béla cikkeinek és anyaggyűjtéseinek kiadása jelentette 1983-ban (*Adattár 11.* — benne az Iványi által felfedezett és publikált könyvjegyzékek szövegközlésével), majd Johann Derschwan vaskos könyvjegyzékének kiadása 1984-ben (*Adattár 12.*). Ebbe a második lépcsőbe illeszkedik be a most megjelent kötet, amely 1533-tól 1657-ig tartalmazza magyarországi magánkönyvtárak könyvjegyzégeit. A kiadásban most sem az abszolút időrend érvényesül, hasonlóan a *Könyvtártörténeti Füzetek*hez külön kezelik a nyugat-magyarországi, erdélyi és partiumi jegyzékeket, s természetesen az Iványi Béla gyűjtésében már kiadottak sem találhatók meg itt. E szempontok figyelembevételével jött össze a megadott időkörből 69 irat, olyan „nagyágyúkkal”, mint Johann Gallen kassai könyvkereskedő és Johann Haunold selmecbányai rektor hagyatéki leltára, Miskolci Csulyak István könyvjegyzéke és a Bocattius János könyveiről készült foglalási jegyzőkönyv. Közülük is magasan kiemelkedik Miskolci Csulyak István saját maga által készített listája, amely „műfajában” is könyvjegyzék, tehát nem hagyatéki leltár, foglalási jegyzőkönyv vagy más hasonló irat, s ebből következően közli a

megjelenés helyét és évét (ami a tökéletes azonosítást teszi lehetővé), s igen sok adatot tartalmaz a könyvek korábbi és későbbi sorsáról. Hasonló — könyvjegyzékek szövegét közlő — kötetek után egy kumulatív index lesz majd a program harmadik és egyben utolsó lépcsője, ebben lesz megtalálható az egyes tételek feloldása, amennyiben ez egyáltalán lehetséges. Ebből az eljövendő indexből lehet talán majd egyes nagyobb összefüggésekre is fényt deríteni, ez persze nem jelenti azt, hogy ne terelődne a figyelmünk már most a könyvekre és a szerzőikre. Jómagam például megállapítottam, hogy a leggyakrabban előforduló szerző itt Melanchthon, s mögötte a második-harmadik helyre szorul Luther és Kálvin.

Nem lehet elégszer hangsúlyozni az *Adattár*-sorozat kiemelkedő jelentőségét, ez ma Magyarországon az irodalomtudomány, művelődéstörténet és a történettudomány területén az *egyellen* olyan publikációs fórum, amely rendszeresen foglalkozik forráskiadással, pedig erre lenne még inkább égető szüksége ezeknek a tudományágaknak. A kiadott források zömét a 19. század második felében felvált pozitívista tudományosságának köszönhetjük, e források alapján azonban már nem lehet lényeges új eredményekre jutni, ugyanakkor minden kutató számtalan olyan iratot, adatot stb. őriz az asztalfiókjában, amelyet kiadni önmagában nem tud, feldolgozni pedig soha nem lesz ideje. Meg kell tehát becsülni az *Adattár*at, s munkatársait, a Keserő Bálint körül kialakult nem hivatalos kutatóintézetet. Ha most mégis kiadványuk hibáira hívom fel a figyelmet, azt nem ellenük teszem, hanem azért, hogy a sorozat kötetei még tökéletesebbek legyenek. A hibák a könyv végén található mutatóban vannak, s többnyire a választott munkamódszerből, a többlépcsős feldolgozásból erednek: mivel ugyanis a könyvek azonosítása a következő lépcső, a

kumulatív index dolga lesz, az itteni mutató eléggé sok félreértést és tévedést tartalmaz. Természetesen elsősorban azokat a neveket néztem és idézem, amelyekkel magam is foglalkoztam, más érdeklődésű szakember számára nyilván más hibák ugrottak volna ki.

Matthaeus Dresser lipcsei egyetemi tanárt az egyik könyvjegyzék írójának tévedése nyomán *Matthias*-nak nevezi a mutató (213. l.), így aztán a 73. lapon a Matth. rövidítést is rossz feloldásban találjuk. (Dresser már az *Adattár 11*-ben is rosszul járt, Drexelius nevű társával ugyanis a *Dresselius*, *Matthaeus* címszó alatt szerepel az indexben.) Új magyar nyomdát is „felfedezett” a kötet, a 67. lapon szereplő *Servestae* nyomdahely-megjelölést ugyanis így magyarázza meg a 247. lapon: *Servestye* (*Servesta*, *com. Krassó—Szörény*). A szóban forgó mű Sebastianus Ambrosius egy vitairata, amely a németországi *Zerbst*-ben jelent meg több máséhoz hasonlóan, s nem egy erdélyi faluban. Találkozhatunk a személynév helynévvé torzulásával is, a 128. lapon a *Panharmonia Göncinii* címléírás Gönci István nevét és Vizsolyban 1599-ben megjelent művét (RMNy 863.) takarja, romlott, helynévszerű alakja miatt azonban a mutató már a *Gönc* szónál utal rá. Egészen különleges eset két személynév egybekontaminálása. Az 50. lapon a következő címléírás található: *Confutatio tispulationis (!) Grynaei, Jacobus Andreas* — ez Jacobus Andreae (alias Faber) lutheránus teológus vitairatát jelenti a református Johann Jakob Grynaeus ellen, a mutatót fellapozva azonban a következő érdekes névalakot találjuk: *Grynaeus, Jacobus Andreas*. A Rákóczi-család is egy eddig ismeretlen taggal, Rákóczi Mártonnal lett gazdagabb az index jóvoltából, akinek nevét a két Rákóczi György és IV. Zsigmond között találjuk. Pedig tulajdonképpen Martinus Rakociusról van szó, akit nevezhetünk Rakovskýnak, Rakovszkynak, sőt még Rákócinak is, de mindenképpen kerülni kell az összekeverését a felsővadászi Rákóczi családdal. A munkamódszerből eredő hibákon túl észrevehető figyelmenlenség is: a Bocatius János könyveiről készült foglалási jegyzőkönyv mutatózása nem tökéletes. Kapásból három hibát találtam benne: nincs meg a Marcivilla—Márkusfalva helynév (82. l.), valamint Valentinus Wanger (Wagner?) és Joachim Magdeburger kassai polgárok neve (83. l.).

Nem illik ugyan egy recenzióban ilyet tenni, de szeretnék utólag egy kiegészítést hozzáfűzni az egyik könyvjegyzékhez. Mentségre szolgáljon, hogy erről a jegyzékről nem volt tudomásom, így nem kapcsolhattam össze idáig az általam ismert adattal. Dionysius Pioppi modrusi püspök könyvtáráról van szó, ugyanis Miksa 1570. (!) március 9-én rendeletet küldött a Szepesi Kamarához, amelyben megparancsolta, hogy a könyveket küldjék el Bécsbe (OL E 249. 1570. No. 37.). Az iratból kiderül, hogy Pioppi könyveit — mivel egri prépost is volt, és ott halt meg — Egerből vitték egy ládában Kassára. A rendelet dátuma ellentmond a könyvjegyzék közlésének 1574-es évszámával. Miután a jegyzék a második világháborúban elpusztult, s nem lehet ellenőrizni a közlőt, én inkább hiszek a megmaradt iratnak, annál is inkább, mert mindkettő ugyanott volt eredetileg, a Szepesi Kamara levéltárában. A könyvjegyzék ezek szerint korábbi: valamikor 1569 végén halhatott meg Pioppi, ekkor írta össze a Kamara a könyveit, s küldte az összeírást Bécsbe, várva az intézkedést, erre válaszolt Miksa rendelete 1570 márciusában.

Visszatérve az egész kötet értékelésére, végeredményben egy kiváló forráskiadványról számolhatok be, mutatójának főként a lépcsőzetes munkamódszerből következő hiányosságait is korigálni fogja még a tervezett kumulatív index. Csak remélnünk lehet, hogy ehhez a sikeres vállalkozáshoz a másik oldalról induló kutatás, a könyvek possessorbejegyzéseinek vizsgálata is hamarosan felzárkózik.

SZABÓ ANDRÁS

Kovács Máté emlékkönyv. Bp. 1983. Magyar Könyvtárosok Egyesülete 261 l.

Kovács Máté életműve nem tölt meg vaskos köteteket, nem jelenti az általa művelt tudományágak szintézisét. Kora politikai és tudományos kihívásai, az általa művelt tudományterületek sajátosságai, de talán egyénisége sem erre predesztinálták.

Életműve a nagy organizátoré inkább, mely éppen nyitottságában él tovább. Egyes gondolatai, törekvései a gyakorlatban élnek, mások — és ez sem kevés — mindenképpen továbbgondolandók.

A halálának tízéves évfordulójára megjelent kötet emlékezés és számadás is egyben. Volt munkatársak, tanítványok emlékezése, vallomása arról a vezetőről, pedagógusról — emberről —, aki „hagyta magát megismerni”. És számadás az örökséggel való sáfarkodásról, az örökség súlyával való küzdelemlről. A kötet szerzőinek hozzá való viszonyát Tóth Gyula fogalmazza meg, amikor azt írja, hogy mondandója „tartozásaink Kovács Máténak” alcímet is viselhetné.

A kötet négy egységre tagolódik. Az „Emlékezés Kovács Mátéra” című fejezet négy írása a művelődés- és könyvtárpolitikus, illetve pedagógus pályaképét rajzolja fel. (Fülöp Géza, Horváth Márton, Futala Tibor, Tóth Gyula debreceni emlékünnepevényen elmondott beszédeinek szövege.)

A „Kovács Máté emlékének” című rész nyolc tanulmányt tartalmaz a könyv-, könyvtári kultúra különböző területeiről. A tanulmányok szerteágazó tematikája mintegy illusztrálja a „műhely” nyitottságát, sokszínűségét, valamint azt a szemléletet is, amelyről Horváth Tibor írja: „... előadásainak és írásainak van egy nagyon fontos vonása, amelyet valóban csak utólag vagyunk képesek értékelni... mindig rendszerekben gondolkodott.”

A különböző témájú és fajsúlyú tanulmányokat követi a kötet két leginkább figyelemreméltó része. A „Kovács Máté hagyatékából” címet viselő rész „A magyar köznevelés korszerű kifejlesztése” című tanulmányt közli, amelyben a szerző a VKM. államtitkáráként 1945-ben a magyar nevelés- és oktatásügy demokratikus átszervezésére vonatkozó elképzeléseit rendszerezte. A mára már szinte teljesen elfeledett, hisz nehezen hozzáférhető írás ma sem történelmi olvasmány csupán. A keletkezés idejét természetesen magán viselő tanulmány a demokratikus iskolarendszer olyan strukturális és tartalmi modelljét vázolja fel és fejt ki, amelyre okvetlenül oda kellene (kellett volna) figyelniük az iskola- és oktatási rendszerünket megreformálni igyekvő szakembereknek, oktatáspolitikusoknak.

A befejező rész Nagyné Kiss Mária, a tanítvány tisztelgése egy teljességre törekvő bibliográfia formájában, amely Kovács Máté szakirodalmi munkásságának, illetve a róla szóló irodalom könyvészeti összefoglalása. A bibliográfia szemléletesen rögzíti Kovács Máté életének szakaszait, illetve az egyes szakaszok érdeklődési köreit, az

egyre táguló méretű feladatvállalás dokumentumait. De ugyanebből olvasható ki a szerző emberi arculata is, az elkötelezett, cselekvő és folyamatos cselekvésre ösztönző tudós képe is.

SZABÓ TIBOR

Staud Géza: A magyarországi jezsuita iskolai színjátékok forrásai I—II. 1561—1773. A magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának kiadása. Budapest, 1984, 1986. Készült az MTA Irodalomtudományi Intézetében.

A magyar iskolai színjátékok forrásai című, több kötetre tervezett sorozat első két kötetében huszonhét magyarországi város XVII—XVIII. századi jezsuita iskolájának színjátékadatait gyűjti kötetbe Staud Géza. E huszonhét város jezsuita iskolájának levéltári forrásai ma már vagy hozzáférhetetlenek Magyarországon, vagy az ország mostoha történeti körülményei következtében meg is semmisültek. Staud azonban kiváló kutatói ösztönével s talán szerencséjével is az egykori jezsuiták történeti szemléletének köszönhetően, felkutatta a nehezen elérhető levéltári dokumentumokat is. Jól tudta, s erről bevezető tanulmányában részletesen ír is, hogy a Historia Domust az erre a feladatra kijelölt tanárnak két példányban kellett elkészítenie, az egyiket az illető házban őrizték, a másikat pedig a provincia központjába továbbították, majd ott ebből kivonatot készítve, kéziratban továbbküldték Rómába, ahol az összes európai jezsuita ház megfelelő tájékoztatása végett ezeket a kivonatokat alkalmmalag ki is nyomtatták vagy kéziratban terjesztették. Ennek az ismeretében a nálunk elérhetetlen forrásokért nem is az utódállamokba kellett utaznia, hanem Bécsbe és Rómába, a provincia vagy az egész rend központjába. De kutatott Staud szinte az ország valamennyi közgyűjteményében vagy szlovákiai levéltárakban és könyvtárakban is. Így sikerült összegyűjtenie a drámákra vonatkozó kiadott és publikálatlan anyagokat, programokat, nyomtatott vagy kéziratot színműveket, illetőleg az ezekre vonatkozó közleményeket. Az így összegyűjtött és rendszerezett forrásadatokból áll a két kötet anyaga.

Ez a közlési rendszer tulajdonképpen minden eddiginél tökéletesebb, hiszen egy-egy város XVII—XVIII. századi iskolai színházának reper-

toárját csak ezzel a módszerrel lehet tökéletesen felmérni. Staud adatközléseinek óriási előnye a korábbiakkal (Bayer, Juharos, Takács) szemben az, hogy nemcsak a címeket adja meg, hanem mindazt, amit az egykori historikus a dráma előadásával kapcsolatban leírt. A színjátékot Staud — helyesen — szélesebb körben értelmezi, s így közli a liturgiával szerves kapcsolatban álló jelmezes körmeneteket, az ünnepi fogadásokon, köszöntéseken alkalmazott némajátékokat, élőképeket. A declamatio megítélésében azonban némi bizonytalanságot érzünk. Ennek természetesen az az oka, hogy ezeket az iskolai feladatokat nagyon gyakran a színpadon egynél több szereplővel, jelmezekben adták elő.

Az előadások tekintélyes része latin nyelven folyt. Külön kiemeli azonban a szerkesztő, ha az iskolában kötelező, s a nemzetközi érintkezésben is kiválóan használható latin helyett nemzeti nyelven folyt az előadás. Sellyén (1601) például *idiomate Ungarico* folyt az előadás, *quo populus ... folytatja a historikus — intelligeret clarissime, ardentissime*, azaz magyarul értettek a legjobban, s ezen a nyelven beszéltek a legszívesebben. De Staud is jól látja, hogy a *Lingua vulgaris* kifejezés a felvidéki szlovák városok esetében, így Trencsénben nem jelenthet magyart, hanem elsősorban szlovákokat.

Az első kötetben szereplő tíz magyar város ma már az ország határain kívül esik, egykor azonban éppen a jezsuiták révén az európai és a magyar kultúra hordozója volt, alakítója és formálója a magyar és a nemzetiségi nyelvnek, színházi kultúrának. Nagyszombat, Kolozsvár, Gyulafehérvár, Nagyvárad, Vágsellye, Znióváralja, Homonna, Pozsony, Szepeskáptalan és Komárom városokban létesült először jezsuita iskola. A második kötet tizenhét magyar városa közül ma már csak öt tartozik a jelenlegi Magyarországhoz: Győr, Gyöngyös, Pécs, Sárospatak és Sopron. A többiek, mint Kassa, Szatmár, Liptószentmiklós, Ungvár, Szakolca, Trencsén, Besztercebánya, Selmecbánya, Roznyó, Eperjes, Lőcse és Zsolna, az utódállamokban keresendők.

Az I. kötet bevezető tanulmányában részletesen felsorolja Staud az iskoladráma kutatásának történetét, ismertette a legújabb időkötet is. Tanulmányához legfeljebb csak annyit megjegyzésem lenne, hogy a piarista és a jezsuita drámacímek jegyzékén kívül már megjelent a minoritáké (Mis-

kolc, Kézdivásárhely) is, Bernáth Lajos pedig a lehető legnagyobb teljességre törekedve, bevezető tanulmányában protestáns drámaszöveg-kiadásában közölte a különböző iskolákban előadott címeket is. Staudnak kétségtelenül igaza van abban, hogy szakítanunk kell azzal az elavult történeti szemlélettel, amely szerint a régi magyar kultúrát a magyar nyelvű vagy annak sejtett emlékek dokumentálhatják. Ma már tudjuk, hogy az egykori Magyarország színházi életét az idegen nyelvű, tehát a német, a latin, a szlovák, a román s esetleg a horvát és szerb iskolaszínházak is építették.

Egy-egy év adatainak közlésénél az alábbi szempontokat érvényesítette a szerkesztő. Közli az előadás lehető legpontosabb idejét, az adatból kiemeli a címeket, s azt külön sorban verzállal szedve adja meg, a hosszabb címeknek csak az első két szavát, a rövidebbeket azonban teljesen megismétli az adatban. Ugyanitt közli az egyéb forrásokat is, így a programok, a kiadott vagy kéziratok drámák címeit. Ezt az adatot vagy adatsort minden esztendőben az irodalomjegyzék zárja le. Ennek a módszernek következetes keresztülvitele rendkívül helyigényes és némi veszélyt is rejt magában. A rosszul kiolvasott, vagy rosszul értelmezett szövegből nem sikerült több esetben rekonstruálni a címet. Több helyet foglal el a kötetben a vonatkozó irodalom olykor feleslegesnek érzett ismétlése. Így például egy oldalon háromszor írja le (I. 159.) ugyanazokat a forrásokat. Az I. kötet „szellős”, azaz papírigényes szedését, tördelését a II-ban már a papírral takarékoskodó nyomdatükör követi.

Évszám- és pontosabb dátumadatai gyakran hiányosak. Pozsony 1698-as adata közli a pontos előadási időt is: *ad anni calcem*. (Lásd még: Pozsony 1729, Komárom 1713, Gyöngyös 1644, 1679 stb.) Az *in feriis Bacchanalisticis* vagy az *in feriis antecinerilibus* mindig farsangot vagy annak az utolsó napjait jelöli, ellenben az *in feriis Saturnalibus* nem bizonyos, hogy a farsangi időszak jelölésére szolgál, az antik hagyományokból sejtethetőn inkább az ádvent előtti időszakot, november végét, december legelejét jelentheti.

A közölt címek között előfordul olykor sajtó-, olvasati vagy nyelvi hiba (Homonna 1634) 1663-ból Staud így közöl egy győri drámacímet: *Ejusdem [fundatoris S. Ignatii] die Natali Divo Georgio Sacro...* Ebben a kiragadott idézetben nincs

színjátékcím, de még értelem sem. Erre a furcsaságra az a magyarázat, hogy a szerkesztő kettéválasztott egy mondatot, feltételezve, hogy itt különböző „ismeretlen jelenetek” bemutatásáról van szó. A két mondatrészt egybeolvasva egyértelműen utalást kapunk arra, hogy ünnepi hálaadást tartottak a házalapító (fundator) Széchenyi György érsek tiszteletére, s az ünnepi játék, élőkép, embléma tárgyál az ő címerét választották, azaz egy galambot, amely szájában olajágot tart. Így természetes, hogy a fundator nem Szent Ignácot, hanem az érseket jelenti. S végül ugyanitt, ugyanennél az évnél a *sub ferias Pentecostes* húsvétot semmiképpen nem jelenthet.

Néhány a háztörténetből kiragadott idézet inkább más kötetbe való. Az 1701-es kolozsvári adatok között egy az unitáriusok és a kálvinisták által rendezett előadás adatait idézi. Az 1655-ös soproni címek között egy ferences úrnapi körmenet is szerepel. 1675-ből közöl egy idézetet, amely azt jelzi, hogy Ungvárott a jezsuiták iskolájába protestánsok is jártak. Drámáról itt szó sincs. Hasonló eset többször előfordul (Kassa 1641, 1712, Besztercebánya 1657, 1685, Trencsén 1733).

Előfordul, hogy ismeretlen címűnek tart olyan előadást, amelynek címét azonban a forrásban olvasni lehet. Kassán 1642-ben két drámát játszottak: 1. *Christus moriens condolitus*. 2. (*Christus*) in *Sacra Hostia triumphans*. Az előbbit nyilván nagypénteken, az utóbbit úrnapiján. Ugyanilyen az 1671-es ungvári adat is. Ugyanitt 1739-ben semmiféle színjáték nem volt, a szerkesztő viszont az egyértelműen így fordítható forrásból azt következteti ki, hogy ismeretlen című darabot adtak elő.

Olykor az adat és a cím nem fedik egymást tökéletesen. Az 1742-es pécsi dráma címe: *Adolescens Evangelicus Christum deserens*. A közölt cím: *Adolescens Evangelici Christum desertus* értelmetlen. Ilyen jellegű hibák még az alábbiak: 1741 Sopron, Theobaldus, 1745 Sopron, Theodosius, 1673 Szakolca: *Juvenis profligatae vitae*. 1670-ben Nagypénteken Sopronban nem a *passio* egyes jeleneteit adták elő, hanem a test és lélek vetélkedését tárgyaló *Christophilus* című darabot.

Kétségeket ébreszt az olvasóban az 1692. szeptember 9-i kassai színi program egyik tulajdonneve, amely szerint Fenyvesi György egri püspök tiszteletére játszottak a diákok. Az 1689-es ugyancsak kassai címből kiderül, hogy Fenesi Györgyről

van szó. Ha a sajtóhibát még a hajdani kassai nyomdász követte el, Staudnak erre a hibára figyelmeztetnie kellett volna tájékozatlan olvasóját. Fenyvesi nevű egri püspök ez idő tájt nem élt.

Más jellegű hiba az alábbi: 1729-ben Pozsonyban Dobó Istvánról mutattak be egy drámát, amelynek a címe így kezdődik: *Hercules Christianus, sive Stephanus Dobó*... Ennek a műnek a szerzője — Staud szerint — Gerő György. Gerő valóban írt egy regényt a keresztény Herculesről, ez azonban nem Dobó István, hanem Bouillon Gottfried volt. A források után közölt irodalomjegyzék így félrevezeti az olvasót, hiszen a felsorolt cikkek fele Gerő regényéről szól.

A terjedelmet lehetett volna csökkenteni a közölt programszövegek felesleges részeinek kihagyásával is; például a programokból a mecénás vagy az ünnepelt főúr, püspök legkülönbözőbb címeit, rangjait kihagyhatta volna a szerkesztő. Természetes, ha kronosztikhont épített a szövegbe a rendező, akkor ezt a szövegrészt meg kell hagynia.

Az említett hibák ellenére a két kötet óriási nyeresége a magyar kultúrhistoriának. Hiszen egy olyan kontinuum hagyomány létét bizonyítja, amelyről eddig nem tudtunk, vagy bizonyos elfogultságok miatt nem volt szabad tudnunk. Staud Géza — a mese nyelvén szólva — egy megsejtett, de nem ismert kincsesládát nyitott ki előttünk. Rajtunk, kutatókon múlik, hogy ennek tartalmát megtisztítva, restaurálva hogyan és mikor mutatjuk be, vagy egyáltalán bemutatjuk-e a közönségnek. A legkülönbözőbb liturgikus aktusok történetére derül itt fény, a betlehemes, a háromkirály-járás, a nagypénteki misztérium, az úrnapi látványos körmenetek hagyományára. Magyar liturgiátörténetet ma már ezek nélkül a kötetek nélkül nem lehet megírni. Különböző színi műfajok, az opera, a balett, az élőkép, a némajáték* múltját ismerhetjük meg e lapokról. Nyert vele a színháztörténész, hiszen színházak vagy erre a célra épített termek díszítésére, színpalak festésére, illetőleg beszerzésére, jelmezek készítésére vonatkozóan található számos adatot.

Az említett és a szóba nem hozott hibák számát, azt hiszem, csökkenteni lehetett volna alaposabb lektori segítséggel. Staud munkája azonban még így is felbecsülhetetlen értékű. Úgy érzem, ezt a munkát csak ő tudta elvégezni évtizedes gyűjtő- és kutató munkájára támaszkodva. Őszintén

kívánom, hogy a következő, a jezsuita színjátékok forrásainak befejező kötete kevesebb hibával, és egy, mind a három kötetre vonatkozó alapos mutatóval mielőbb megjelenjen, s tanulva Staud köteteiből mihamarább lásson napvilágot a protestáns színjátékok forrásait közlő negyedik, majd a többi katolikus iskola hasonló tevékenységét feltáró ötödik kötet.

KILIAN ISTVÁN

Pázmány Péter emlékezete. Halálának 350. évfordulóján. Szerk. LUKÁCS László SJ, SZABÓ Ferenc SJ Róma, 1987. 492 l.

Két évvel ezelőtt, 1985-ben ünnepelte a budapesti egyetem alapításának 350. jubileumát, ez évben az alapító halálának 350. évfordulójára emlékezünk. Külföldi és hazai magyar kutatók munkáit adta közre a két szerkesztő az év elején Rómában megjelent tanulmánykötetben. Az átgondolt szervezés és a határidők komolyan vétele lehetővé tette, hogy a kötet nem megkésett tisztelgésként, hanem az évforduló dátumát (márc. 19.) megelőzve láthasson napvilágot.

Pázmány eredeti, sokszínű egyéniségét és életművét számos szempontból vizsgálták már. Egyik legjelentősebb kutatója, Óry Miklós SJ (1909–1984) tanulmánya nyitja az emlékkönyvet. A kegyelem és szabadság viszonyának kérdésköre a fiatal magyar jezsuita grazi előadásai-ban is helyet kapott. Az előadások (Theologia Scholastica) anyagának összefoglaló ismertetése előtt a szerző bemutatja a budapesti, ill. a göttweigi kéziratot, majd a Pázmány tételei körül kialakult vitát, a tanártársai és rendi előljárói közti levélváltás tartalmát, valamint az ő leveleit és állásfoglalását, melyben megvilágítja, mi az, amit valóban tanított, s mit tulajdonítanak alaptalanul neki. A grazi kegyelem-vita és cenzúra-ügy dokumentációja egészíti ki a tanulmányt, amellyel szerves egységet képez Szabó Ferenc SJ írása. Tartalmi szempontból dolgozza fel a hit és a kegyelem kapcsolatát a teológiatörténeti előzmények, összefüggések és a különböző irányzatok ismertetésével, Pázmány *De Fide*-traktátusának alapos elemzésével, teológiai módszerének bemutatásával, kitekintéssel a *Kalauz* és a *Prédikációk* vonatkozó fejtegetéseire, eredetiségének hangsúlyozásával.

Bitskey István szintén Pázmány grazi korszakával foglalkozik, de azt egyetlen egységnek (1597. szept.–1607. aug.) tekinti az általa feldolgozott téma szempontjából. Az e periódusban született írásművek gondolati összefüggése, egymásra utalása, módszertani egyezése kellőképpen indokolja ezt a nézőpontot, más esetben a tagolás célravezetőbb. A grazi korszakban összeállított korai vizsgatételek, s főként a jelentősebb vitairatok közös jellemzőjének tartja Pázmány tudósi-írói módszerének kettősségét, s egyúttal erényét: a tudományos igényesség és az olvasmányos forma ötvözését. Magyarival folytatott vitájában mindkettőjük közös pozitív vonását a felelősségteljes gondolkodásban látja. A szakirodalom korábbi véleményével ellentétben Óry Miklós SJ és Szabó Ferenc SJ meggyőző érvei, valamint a *Felelet*-beli hivatkozások alapján megnyugtatóan tisztázza, hogy Pázmány első magyar nyelvű vitairata a *Feleletet* megelőző *Tíz bizonyosság* volt.

Az egyház- és rendtörténészek, valamint a hazai historikusok számára egyformán izgalmas, de megoldatlansága folytán vissza-visszatérő kérdést Lukács László SJ fogalmazta meg: jezsuita maradt-e Pázmány mint érsek? A kiadatlan, s jórészt ismeretlen levéltári forrásokkal (vö. Dokumentumok) bőségesen alátámasztott igenlő válasz gondolatmenete a következő. Pázmány lelki válsága — tanári, irodalmi és missziós munkájának akadályozása miatt — végül oda vezetett, hogy előbb a karthauziakhoz akart átlépni, majd elgondolása szerint világi papként szolgált volna. Magyarország vallási helyzetére tekintettel Forgách érsek halála után a renden belül, valamint politikai körökben többféle, rajta kívül álló elképzelés született és ütközött egymással jövőjét illetően. Az egyéves huzavona alatt más-más indítékból csaknem megakadályozták érseki kinevezését. A szerző az ellentétes források szembeállításával mutatja ki a rágalmak (szerelmes levelek, törvénytelen gyermek) alaptalanságát. Azt pedig, hogy Pázmány nemcsak személyes álláspontja szerint, hanem jogilag is jezsuita maradt, meggyőzően bizonyítja részben az érsek Vitelleschi generálishoz írott levelében foglaltakkal, részben annak kimutatásával, hogy a döntő érvek szánt — de a magyar főpásztor határozott kijelentésével ellentétben álló — forrás szerzője, Vasoli tévedett, mert Pázmány nem professio religiosát (szerzetesi fogadalom), hanem professio fideit (hitvallás) tett előtte. A

tanulmányt az emlékkönyv többi tartalmas, számos részletkérdést megoldó írása között és Szabó Ferenc SJ új területet érintő, átfogó, színvonalas munkája mellett a legkiemelkedőbbnek tartom, mert lényeges kérdésre ad végleges, megalapozott választ.

Pázmány életművének mérlegét Szántó Konrád ferences professzor összefoglaló értekezése taglalja. A magyar katolicizmus megújításában vállalt szerepét több szempontból elemzi, kiemelve az általa legelőrvezetőbbnek tartott és alkalmazott eszköz, a szellemi-lelki meggyőzés fontosságát. Ennek különböző formái: a személyes beszélgetés, a családlátogatás, a lelki vezetés, prédikációinak és vitairatainak meggyőző ereje (a mindennapi életből vett szemléletes példák, helytálló érvei, fordulatok és megejtően szép magyarságának vonzereje révén), továbbá a jezsuita, a ferences és a pálos szerzetesek missziós-pasztorációs munkájának igénybevétele. A zsinatok és vizitációk tartása, a papszentelések, a főpásztori törvényhozás, a papság erkölcsi fegyelmeinek megszilárdítása, a kollégiumok, a hazai és külföldi szemináriumok és az egyetem alapítása mind a céltudatos és lelkiismeretes egyházkormányzó alakját villantják fel. Méltán övezi személyét szüntelenül megújuló érdeklődés és tisztelet, hiszen életműve mind a magyar nemzet és kultúra, mind a katolikus megújulás szempontjából elismerésre méltó. Nem véletlen, hogy őt tekintjük — Szent István után — a magyar katolikus egyház második legkiemelkedőbb egyházszerzőjének.

Az iskolaügy egyik területével, a népoktatással kiemelten foglalkozik Mészáros István. A 16. században a középkori előzmények (falusi, városi-plébániai, káptalani iskolák) nyomán új oktatási-nevelési intézmények jöttek létre, a népiskolák. A folyamat állomásait Oláh Miklós kezdeményezésétől Pázmányig követi a zsinati határozatok és a vizitációs jegyzőkönyvek adatainak felhasználásával. Az érsek népoktatás-szervező tevékenysége révén kialakult a katolikus falusi-városi népiskolák alaphálózata, s az új intézménytípus kettős feladatának megfelelően (vasárnapi katekizmus oktatás és hétközi iskola) a plébános mellett a kántortanító szerepe is körvonalazódott. Középső és felső szintű iskola alapításait is figyelembe véve, Pázmány tudatos iskolahálózat-fejlesztő politikájáról beszélhetünk.

A hódoltsági katolikus iskolák szórványos adatait Fricsy Ádám SJ kutatta és rendszerezte tanulmányára, melyben — elsősorban jezsuita levéltári források alapján — a korábbi feldolgozásokban gyakran névtelenné szegényült missziós lelkészek és tanítók alakja és működése elevenedik meg, életpályájuk fontosabb adatainak összefoglalásával.

Herner János rövid forrásközlése érdekesen világít rá Istvánffy Históriajának kiadási nehézségeire. Az érsek politikaelméleti álláspontjának jellemzésére és forrásainak elemzésére Hargittay Emil vállalkozott. Minthogy Pázmány önálló művet e tárgyban nem írt, grazi előadásai, vitairatai, levelezése, országgyűlési szereplése, prédikációi stb. alapján foglalja össze a társadalom szerkezetéről, a törvények és az igazság szerepéről, a vallásszabadságról, az egyház és a világi hatalom viszonyáról, az igazságos és igazságtalan háborúról vallott felfogását. Különösen érdekes az az emlékirat, melyet az 1608-as őszi országgyűlés előtt Mátyás főherceg számára állított össze, s melyben 21 pontban érvel a vallásszabadság mellett, 11-ben ellene. Rugalmas magatartását tükrözi mind az az érve, mely szerint azt is figyelembe kell venni, ami tanácsos, nemcsak azt, ami jogos, mind pedig politikai gyakorlata.

Az évfordulóhoz méltó, igényes tanulmánykötetet Polgár László SJ több szempontú Pázmánybibliográfiája egészíti ki.

FÜLEP KATALIN

Petőcz Károly: Réthy Lipót szarvasi nyomdája. Békéscsaba— Gyoma. 74 l. (A Kner Nyomdaipari Múzeum 11. számú füzet)

Vidéki nyomdáink történetét, különösen a kisebb városokban ideiglenesen működőket, alig ismerjük. Legjobb esetben az egész országot felölelő feldolgozások vagy helybéli monográfiák ejtenek róluk néhány szót. Többek között ezért volt érdemes Réthy Lipót szarvasi nyomdájának működését bemutatni. Mivel az elsődleges források elpusztultak (vagy Aradon, a nyomda későbbi működési helyén lappanganak) s üzemvitelre vonatkozó adataink nincsenek, kénytelen volt a feldolgozó a Békés megyei levéltárban a közgyűlési jegyzőkönyveket, az 1848—49-es Ideiglenes Bi-

zottmány és más forrás csoportokat átnézni. (Nagy segítséget jelentett az Elek László és Szabó Ferenc által összeállított nyomdatörténeti kötet, valamint Ballóné Mike Ágnes és Szabó Ferenc korábbi, Békés megye nyomdászatait feldolgozó tanulmánya).

1844-ben fordult a két Schlotterbeck testvér (időközben magyarosítottak Réthyre) a Magyar Királyi Helytartótanácshoz egy, Szarvason felállítandó nyomda engedélyezése ügyében. Kérelmüket azonban, a megye pártoló véleménye ellenére elutasították, de a fivérek nem hagyták ennyiben a dolgot, s végül 1846-ban V. Ferdinándtól kegyesen engedélyt nyert az egyik testvér arra, hogy „Békés vármegyében fekvő Szarvas mezővárosban könyvnyomtató intézetet állíthasson... bárminemű könyveket és munkákat nyomtathasson, azokat eladhassa.” Mivel időközben a nyomáshoz szükséges berendezést már megszerezte, a jó gyakorlati érzékkel megáldott Réthy Lipót csakhamar dologhoz látott. A munkából bizony a tulajdonos is kivette részét, mert később is csak egy szedősegéddel, majd három tanonccal dolgozott. Lipót képzett, világot járt nyomdász volt. A mezőberényi gimnáziumot — apja halála miatt — abba kellett hagynia, kenyér után kellett néznie. Így került a pesti Beimel József nyomdájába. Miután ez a nyomda tönkrement, Réthy vándorbotot fogott a kezébe és több külföldi nyomdában is megfordult. Hazatértekor a Landerer nyomdába került, majd Kozma Vazulhoz ment át. Állását fel nem adva innen folyamodott 1844-ben szabadságomlévelért. Ezt ugyan nem kapta meg, de az önállósodásra való törekvés olyan erős volt benne, hogy 1846-ban odahagyta a pesti nyomdát, és Szarvasra jött, hogy most már a megye támogatásával szerezze meg az engedélyt. Bizonyára voltak ezzel kapcsolatban már előzetes megbeszélések is, hiszen a család szarvasi volt, és az egyik testvér Békéscsaba rendes orvosa. Komoly ígéret nélkül Lipót aligha indult volna a bizonytalanba. Békés vármegye Réthyt támogató nyilatkozata azt jelölte meg egyik indoknak, hogy Szarvason virágzó gimnázium van. Továbbá, hogy a mezővárost felvidékről idetelepült, „tót evangélikusok” lakják, akik a szlovák és magyar nyelvű egyházi és tankönyveket egyaránt igénylik. A nyomdában előállított termé-

kek — távolról sem teljes — bibliográfiája bizonyítja, hogy valóban sok szlovák nyelvű könyv került ki Réthy sajtója alól.

Betűkészletéről a megmaradt nyomtatványokból vonhatunk csak le, üzleti könyveinek híján, következtetéseket. Segít ebben az a *Betűmutatvány*, amelyet Réthy adott ki működésének kezdetén (1847), pedig ilyent akkoriban ritkán és a legjobb nyomdák csináltattak csak megrendelők megszerzésére. E két forrásból kiderül, hogy Réthy nyomdájában három fokozatban összesen 500 kilónyi szövetszedésre alkalmas latin betű, és mintegy 250 kg fraktúra volt két grádusban. Az utóbbit csakis szlovák és német nyelvű szövegeknél használták. Ez a mennyiség elegendő volt ahhoz, hogy gyors szállítási határidővel és ügyes szervezéssel fennakadás nélkül folyjon a termelés. Legfeljebb a 300 oldalnál nagyobb terjedelmű könyvek esetén kellett szakaszosan nyomni az íveket, hogy azonnali felrámolás után újakat szedhessenek.

A nyomda termékei (még az aprónyomtatványok is) csinosak, jó ízléssel készültek. Különösen az Egyetemi Nyomdából kikerült kényelvű kiadványok hatottak a szedés és tördelés megoldására. Az első esztendőkből főleg egyházi — közte számos szlovák — könyvek kerültek ki a nyomdából. Megrendelés bőven akadt, ezért 1854-ben gyorsajátót szerzett be. Bővül kiadványainak köre is: kalendáriumok, álmoskönyv, drámák kiadására is vállalkozik. Lassan azonban megérelmődik benne az elhatározás, hogy nagyobb városba települ át. Már 1851-ben Nagyváradra akart átköltözni, de erre az engedélyt nem kapta meg. Az elmenetel szándékában és az elutasításban bizonyára szerepet játszott 1848-as magatartása: a szabadságharc falragaszainak kinyomása, majd bebörtönöztetése. 1853-ban Békéscsabára készülődtött, de ez sem sikerült. Végül 1858-ban Aradra költözött nyomdájával együtt, ahol haláláig dolgozott.

Réthy Lipót nyomdájának tizesztendőös szarvasi működése nem csupán a hazai nyomdatörténet egy fejezete, hanem — a szlovák nyelvi kultúra terjesztése miatt — kultúrtörténeti jelentősége is figyelemre méltó.

Szántó Tibor: A magyar plakát. Bp. Corvina, 1986. 162 p.

A magyar plakát századik születésnapjáról újszólván senki nem vett tudomást, egy évvel később azonban ez az évforduló megkapta a megérdemelt ünneplést. Ennek az ünneplésnek két jelentős eseménye a Múcsarnokban megnyílt nagyszerű „100+1 éves a magyar plakát” kiállítás és Szántó Tibor könyvének megjelenése.

A bőséges illusztrációs anyagot bevezető tizenhat oldalas tanulmány röviden ismerteti a reklám kialakulását a Pompei feliratoktól és tábláktól kezdve a közép- és újkori cégeken át a nyomtatott hirdetémenyekig, melyek között néhány réz- vagy fametszettel díszített már a mai grafikai plakát előképeként tekinthető. Részletesen ismerteti a litográfia (kőnyomás) feltalálását és technikáját, hiszen ez az új sokszorosítási eljárás volt a mai értelemben vett képes falragasz szülőanyja. Ismerteti a síknyomás további történetét a legmodernebb fajtájú ofszet nyomógépek megjelenéséig. Figyelemre méltó fejtegetés következik ezután a jó reklám sajátosságairól és az egyetemes plakátművészet fejlődésének főbb tendenciáiról az utóbbi száz év folyamán.

A szerző ezután 7 oldalon keresztül a magyar plakátművészet történetét foglalja össze, közölve néhány olyan megállapítást, melyet véleményem szerint a könyv második felében található gazdag, értő válogatás cáfol meg.

Szó szerint idézem: „Az első litografált falragasz 1885-ben jelent meg a pesti utcákon. Benzur Gyula festette és a millennium évében rendezett kiállítást hirdette — német nyelven.” A millenniumi ünnepek tizenegy évvel később, 1896-ban voltak. 1885-ben országos általános kiállítás volt, a plakát ezt a kiállítást propagálja, méghozzá nemcsak német nyelven. A hetvenes években ugyanis előkerült a magyar nyelvű variáns, a könyv ezt a változatot közli, de miért szerepel akkor a szövegben a tárgyi tévedésen kívül a „német nyelven” kitétel? Ugyancsak szó szerint idézem: „A lassúbb iparosodás és a kisebb kereskedelmi verseny szelleme a plakátok típusaiban, minőségében is kifejezésre jutott. Az első magyar plakátok — nem lévén jelentős hazai nagyipar — az élelmiszeriparral, a szesziparral, az alapvető fogyasztási cikkekkel és kulturális eseményekkel meg a szórakoztató iparral kapcsolatban jelentek

meg.” Való igaz, hogy az ipar viszonylagos fejlettsége következtében századunk első évtizedéig a kulturális plakátok dominálnak, ezeket azonban — különösen a túlnyomó többséget kitevő képzőművészeti kiállítást hirdető plakátokat — olyan művészek készítették, mint Ferenczy Károly, Fényes Adolf, Glatz Oszkár, Iványi Grünwald Béla, Rippl-Rónai József, Vaszary János, s e műfajban is rangjukhoz méltót alkottak. E tény említése véleményem szerint még egy hétoldalas plakáttörténeti ismertetésből sem maradhat ki. Az őszirózsás forradalom és a Tanácsköztársaság előtti kor plakátrajzolói közül Szántó csak Biró Mihályt említi név szerint, holott a szecesszió jeles képviselőjét, az egyszerre lírikus és humoros hangvételű, nagyszerű Faragó Gézát és a harsányabb, de mindig ötletes és szellemes Földes Imrét is megilletné néhány sor. Kénytelen vagyok megint az illusztrációs anyagra utalni, mely semmiképp sem támasztja alá a bevezető állítást, miszerint „az első plakátok legtöbbjét kis képességű grafikusok közreműködésével jelentették meg, akik nem ismerhették fel a litográfiában rejlő művészeti lehetőségeket.” Én még azt az állítást is megkockáztatom, hogy a szecesszió hazánkban éppen a falragaszok és könyvbortók terén produkálta termése legjavát. Az 1918—19-es forradalmak plakátművészetének méltatása után a tanulmány drámai színekkel ecseteli az 1920-as évek első felének hullámvölgyét, amiből az évtized második felében az „új tárgyilagosság” képviselőinek fellépése emelte ki a plakátművészetet. Anélkül, hogy ennek az irányzatnak a jelentőségét és egészen 1945-ig tartó hatását kétségbe vonnám, ismét a gazdag reprodukciós anyagra kell utalnom. Az állítólagos „hullámvölgy”-ben még működik Faragó Géza és Földes Imre, ekkor készíti el Bottlik a Szit malátaakévé Laciját, Kónya Zoltán a pompás Diana sóborszesz reklámot, ekkor készülnek Satory Lipót ötletes, mozgalmalmas film-, Pólya Tibor robbanó humorú sajtó- és Manno Miltiadesz erőteljes sportplakátjai. Ekkor teljeseedik ki Tuszky Márton diszkrét, magas színvonalú művészete. A „sachlich” plakátok megjelenésének méltatása és az új irányzat pár éven belüli kifulladásának megállapítása után a szerző beszél az illegálitásban képes röplapokat készítő kommunista művészcsoport tevékenységéről. Ezek a röplapok azután a falakra is felkerültek, és a plakát funkcióját töltötték be. Az 1945—48 közötti

fellendülés méltatása, majd a szematizmus termékeinek ismertetése után szó esik az 1956 tavaszán rendezett, a meg nem valósított plakátterveket bemutató kiállításról, mely fordulatot hozott a műfaj történetében. Végül a szerző röviden szól az azóta tartó töretlen fellendülésről.

A bevezető tanulmány után következik 370 fekete-fehér és 18 színes reprodukció kitűnő kivi-

telben, igényes válogatásban, a Benczur-féle első magyar plakáttól a 80-as évek első felének terméseiig. Elsősorban ez az illusztrációs anyag teszi a könyv használatát nélkülözhetelenné mindazok számára, akik az alkalmazott grafika eme ágának a tanulmányozásával akarnak foglalkozni.

INDALI GYÖRGY

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat főigazgatója
Műszaki szerkesztő: Sándor István

A kézirat a nyomdába érkezett: 1987. február — Terjedelem: 7,70 (A/5 ív)
87 16418 Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat, Budapest. — Felelős vezető: Hazai György

TARTALOM

<i>Szelestei N. László</i> : A jezsuiták történeti forrásgyűjtésének kezdetei Magyarországon	161
<i>Pavercsik Ilona</i> : Volt-e a reformátusoknak Kassán nyomdája?	173
<i>Borsa Gedeon</i> : A 18. századi magyarországi törvénykiadások nyomdai vizsgálata	184
<i>Batári Gyula</i> : Az amerikai magyar kivándorlók sajtójának kialakulása	206

K Ö Z L E M É N Y E K

<i>Torda István</i> : A naptár-vita és egy ismeretlen debreceni nyomtatvány 1585-ből	207
<i>László Mihály</i> : Pázmány Péter könyvtárának két kötete	221
<i>Varga Imre</i> : Egy hitelesnek bizonyult kuruc vers	221
<i>Enyedi Sándor</i> : Aranka György magyarországi levelei Bánffy György gubernátorhoz 1794-ből	224
<i>Kókay György</i> : A bécsi publicisztika és a magyar felvilágosodás	229

FIGYELŐ

<i>Virágvölgyi Péter</i> : Az írás története?	232
<i>Böhm Orsolya</i> : A magyar irodalom fogadtatása a bécsi folyóiratokban 1800–1820 között	235
<i>Kisari Balla György</i> : Térképrajzok a kódex-kiállításon	237

S Z E M L E

Magyarországi magánkönyvtárak I. 1533–1657. Bp.—Szeged, 1986. (<i>Szabó András</i>)	239
Kovács Máté emlékkönyv. Bp. 1983. (<i>Szabó Tibor</i>)	240
Staud Géza: A magyarországi jezsuita iskolai színjátékok forrásai I–II. 1561–1773. (<i>Kilián István</i>)	241
Pázmány Péter emlékezete. Róma, 1987. (<i>Fülep Katalin</i>)	244
Petőcz Károly: Réthy Lipót szarvasi nyomdája. (<i>Kéhegyi Mihály</i>)	245
Szántó Tibor: A magyar plakát. Bp. 1986. (<i>Indai György</i>)	247

SOMMAIRE

<i>Szelestei, N. László</i> : Les origines de la collection des sources historiques par les Jésuites en Hongrie	161
<i>Pavercsik, Ilona</i> : Est-ce que les calvinistes avaient une imprimerie à Kassa? ...	173
<i>Borsa, Gedeon</i> : L'examen typographique des publications de lois de Hongrie du XVIII ^e siècle	184
<i>Batári, Gyula</i> : La formation de la presse des émigrés hongrois d'Amérique	206

CONTRIBUTIONS HISTORIQUES

<i>Torda, István</i> : Le débat de calendrier et un imprimé inconnu de Debrecen	207
<i>László, Mihály</i> : Deux volumes de la bibliothèque de Péter Pázmány	221
<i>Varga, Imre</i> : Une poésie de l'époque « kouroutze » qui s'est avérée authentique ...	221
<i>Enyedi, Sándor</i> : Les lettres de Hongrie de György Aranka au gouverneur György Bánffy de l'année 1794	224
<i>Kókay, György</i> : La publicistique de Vienne et les lumières de Hongrie	229

CHRONIQUE

<i>Virágvolgyi, Péter</i> : L'histoire de l'écriture?	232
<i>Böhm, Orsolya</i> : La réception de la littérature hongroise dans les revues de Vienne entre 1800 et 1820	235
<i>Kisari Balla György</i> : Des dessins de carte géographique à l'exposition de codex	237

REVUE

Les bibliothèques privées de Hongrie. Vol. I. 1533—1657. Bp.—Szeged, 1986. (<i>Szabó, András</i>)	239
Mélanges Máté Kovács. Bp. 1983. (<i>Szabó, Tibor</i>)	240
<i>Staud, Géza</i> : Les sources des drames joués aux écoles jésuites en Hongrie. I—II. 1561—1773. (<i>Kilián, István</i>)	241
La mémoire de Péter Pázmány. Rome, 1987. (<i>Fülep, Katalin</i>)	244
L'imprimerie de Lipót Réthy. (<i>Kőhegyi, Mihály</i>)	245
Szántó, Tibor: L'affiche hongroise. Bp. 1986. (<i>Indali, György</i>)	247

11A 1759

MAGYAR KÖNYV- SZEMLE

KÖNYV-ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRAT

REVUE POUR L'HISTOIRE
DU LIVRE ET DE LA PRESSE

103. évfolyam

1987

4

AKADEMIAI KIADÁSOK • BUDAPEST

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA REVUE DE L'ACADÉMIE HONGROISE
I. OSZTÁLYÁNAK KÖNYV- DES SCIENCES POUR L'HISTOIRE
ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI FOLYÓIRATA DU LIVRE ET DE LA PRESSE

103. ÉVF. 1987/4. sz.

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG — COMITÉ DE RÉDACTION

KÓKAY GYÖRGY
(felelős szerkesztő)

HAVASI ZOLTÁN
(társzerkesztő)

FÜLÖP GÉZA
NAGY LÁSZLÓ
REJTŐ ISTVÁN
TARNAI ANDOR

SZERKESZTŐSÉG — RÉDACTION
1118 Budapest, Ménesi út 11–13.

Megjelenik negyedévenként

Trimestrielle

*Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in HISTORICAL
ABSTRACTS and/or AMERICA: HISTORY AND LIFE.*

*

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) 1900, Budapest V., József nádor tér 1., közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR 215–96 162 pénzforgalmi jelzőszámára. Előfizetési díj: 128 Ft. Előfizethető és példányonként megvásárolható az Akadémiai Kiadónál, 1054 Bp. V., Alkotmány u. 21. Tel.: 111-010 (pénzforgalmi jelzőszám 215–11 488), az Akadémiai Kiadó *Stádium* (1368 Budapest, Váci utca 22., tel.: 185–881), és a *Magiszter* (1052 Budapest, Városház utca 1., tel.: 382–440) könyvesboltjaiban.

A szerkesztőség legfeljebb 1 ív terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszöveg után). A tanulmányok rovatba szánt cikkhez 1 oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk. Különlenyomatok (legkevesebb 100 példány) a Kiadóhoz címzett, de a szerkesztőséghez eljuttatott levélben rendelhetők, a korrektúra visszaküldésével egy időben.

Aranka György erdélyi társaságai

I.

A nagy reményekre feljogosító 1790. évben az olvasó végre kézbe vehette a Révai Miklós kiadásában megjelent Bessenyei György kilenc évvel korábban írt röpiratát, az *Egy magyar társaság iránt való jámbor szándékot*.¹ Révai a röpirat elé írt bevezetőjében arra ösztönzi olvasóját, hogy

„...mi is mindenfelől folyamodjunk az ország főrendeihez, valahol bójárásunk lehet nagyságos udvarokba s kérjük őket a haza Szeretetére, nemzetek javára s a magok dicsőségeknék örökkévaló fennmaradására, valamint kéri őket ez a jámbor hazafi is; fordítsák mind bölcsességeket, mind tehetségeket ezen nagy jónak egy szívvel s lélekkel való munkálkodására...”

A felhívás nem maradt foganat nélkül: még az év decemberében Kolozsvárra összehívott erdélyi országgyűlés egyik nyugalmas pillanatában Aranka György, a marosvásárhelyi Királyi Tábla ülnöke átnyújtja Bánffy Györgynek, Erdély gubernátorának Bessenyei György magyar tudós társaság létesítésére ösztönző „Jámbor szándékát”.

A következőményt magától Arankától ismerjük: „Öxcellentíája a bényújtott könyvecskét elvévén és megnézegetvén, mindjárt olyan formán szólott, hogy magyarországi atyafinak azt az igyekezeteket nemcsak dicsérni láttatott, hanem közöttünk is, óhajtani annak a szép példának a követését...”²

A gubernátori gesztus nem volt előzmények nélkül való. A XVIII. század közepétől fokozottan jelentkezett Erdélyben is az igény egy tudós társaság felállítására iránt. 1756-ban az erdélyi Magyarigenből Bod Péter az idős Ráday Gedeonhoz írott levelében³ többek között ez olvasható:

„Régen gondolkodom, hogy írjak a Méltóságos Úrnak az iránt, minthogy a magyar nyelv erősen kezdett megromlani a mi időnkben, jó volna annak ékesítésére s megerősítésére valami jót csinálni a más nemzeteknek példájok szerint. Jó volna valami Literata Societast felállítani, melynek tagjai Magyarországnak s Erdélynek minden részéből lennének...”

¹ *Egy magyar társaság iránt való jámbor szándék*. Bécs, 1790. (A tek. és ns. magyar hazának kegyelmes és nagys. főrendihez ... egy hazáját és nemzetét híven szerető magyar; iratott 1781-ben, kiadta a szerző neve nélkül Révai az országgyűlés alatt.)

² JANCsó Elemér: *Az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság iratai*. Bukarest, 1955. (121—123. l. A nemzeti magyar nyelv mívelése eredetének Erdélyben alkalmatossága, állapota és arra egy útkészítő társaságnak ajánlása.)

³ *Magyar Könyvszemle* 1882. 257—263. 4. sz. levél.

A „jó volna” és az adott valóság között ekkor még évtizedekig áthidalhatatlan szakadék tátong, s ezzel Bod is tisztában van: „...ez magános ember tehetségét felülmúlja...” fűzi hozzá.

A szándék azonban később sem hiányzik, s az újabb kezdeményezés is minden valószínűség szerint Bod Péter eszméi környezetéből érkezik. Ma még pontosan meg nem állapítható, hogy mikor, de feltehetőleg az 1766—1776 közötti években öt erdélyi férfi tesz kísérletet egy olyan társaság felállítására, amely a külföldi művek magyarra fordítását s e művek megjelentetését szorgalmazza. A tudományos szakirodalomban korábban ismeretlen dokumentum került elő⁴ — éppen napjainkban —, amely e kísérlet célkitűzéseit világítja meg. A dokumentum — mai szóhasználattal — „belépési nyilatkozat”, amely utal a kezdeményezőkre is: „... ezen munkálódásnak első megindítói közül egyik. ú. m. G. Teleki Joseff Úr a Cs[ászári] K[irályi] Felségnek Bójárója, és az Erdélyi K[irályi] Táblának egyik törvény ülője fogja a pénzt bé szedni...” Majd:

„Hogy az Öt férfiak, kik ezen igyekezetnek megindítói lettek...” „meggyőződtek arról, hogy egy Nemzetnek polgári boldogsága nem csak az ö Törvényeitől és Szabadságától, hanem az értelemnek a homályból való ki tisztulásától is s az emberi akaratnak ez által eszközölhető nemesedésétől is függ...”

A felvilágosodás eszmeköréből sarjadt vállalkozás szervezői közül a dokumentum csak Teleki József nevét őrizte meg, aki korábbi éveiben, a felsorolt tisztségeinek elnyerése előtt Bod Péter tanítványai közé tartozott. A „két hazára”, Magyarországra és Erdélyre méretezett elképzelés nem juthatott túl a Habsburg-bürokrácia magyar irodalmi-nyelvi szervezkedést ellenző útvesztőin, mint ahogy Pesten 1779 májusában megalakult, Bessenyei György által vezetett Hazafiúi Magyar Társaság sem élhetett meg néhány összejevetelnél többet.⁵

II. József hírhedt nyelvrendeleteit követően a különböző — elsősorban nyelvművelést célzó — társaságok igényelése mögött már politikai célok is meghúzódtak. A nyolcvanas évek második felében az ország különböző városaiban élő írók próbálják kialakítani az elszigeteltségből kiemelkedő, visszhangra számító köreiket. Erdélyben élénken él a tenniakarás hagyománya; csak a történelmi pillanat várat magára. Szatmári Pap Mihály, a hágai tudós társaság tagja, a kolozsvári református teológia professzorának Arankához írott leveléből⁶ kiderül, hogy az erdélyi magyar nyelvművelő társaság felállítása aktuális gond továbbra is, noha 1785-ben maga Erdély katolikus püspöke, Batthyany Ignác sikertelenül próbálkozott egy tudós társaság megalapításával:

„...nem hiszem én, hogy a Magyar Nyelv tnisogatására való igyekezetek mind addig szerentsés véget érhesenek, valamíg egy olyan közönséges és Jó Tekintetű Társaság fel-nem állittatik, mellynek főbb tzelja csak a Magyar-Nyelv bővítése és ékesgetése legyen...”

⁴ Részletesen lásd: *Magyar Tudomány* 1985. 10. sz. 782—788. (ENYEDI Sándor: *Az erdélyi felvilágosodás történetéhez.*)

⁵ CSÓKA J. Lajos: *A magyar tudományosság megszervezésének kísérletei a 18. században.* Pannonhalma, 1942.

⁶ ÉDER Zoltán: *Benkő József és az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1978. 287—288. l.

Az 1788. augusztus 15-én Kolozsvárról keltezett levél felszólítást is tartalmaz a címzetthez: „Méltóztassék hát a Mélt[óságos] Úr az ilyen Társaság fel-állításán munkálkodni. . . .”

Szándékok, kísérletezések mindaddig nem vezethettek kézzel fogható eredményre, míg a növekvő ellenállás nyomása alatt meg nem bukik a II. József nevével jelzett politika.

II. József halálát követően összehívják az országgyűléseket: Budára és majd Kolozsvárra is.⁷ A változás és változtathatás történelmi pillanatát jelezte a már említett gubernátori szándék és az egész erdélyi országgyűlés lelkes hangulata. Kolozsváron kedvező előjelnek számít, hogy mindjárt az országgyűlés első ülésén kimondták: a jegyzőkönyv magyarul vezetendő. A megjelenő számos, a nemzeti intézményeket sürgető röpirat, s nem utolsósorban a Révai kiadta Bessenyei-röpirat cselekvésre sarkallta a rendeket. Aranka a gubernátortól kap sürgős megbízást egy Rajzolat elkészítésére, amelyben a legsürgetőbb erdélyi művelődési tennivalók fogalmazódjanak meg. Már az országgyűlés első szakaszának vége felé a rendek elé kerül Aranka György tervezete az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaságról. Erdély első, rövid életű magyar nyelvű újságja, az *Erdélyi Magyar Hír-Vivő*⁸ a társaság alapítását szorgalmazók szócsöve, alig kerül a rendek elé a planum, a lap, hasábjain helyet biztosít a társaság melletti érvelésre:

„... a Magyar nyelvnek béhozásával mindjárt elein-is szükséges a Magyar Birodalomba egy tudós Hazafiakból álló társaságot emelni, amely 1-ször: minden féle Hazánkról írt könyveket Magyarra fordítson, hogy miden holt, vagy más idegen nyelvnek bajos meg-tanulása nélkül-is minden haza-finak és haza-léányainak tsak tsupán Anya nyelvével nyílt útja legyen a Magyar Nemzeti meg-világosodásra, a melyet leg-elsőnek tartunk lenni. 2-szor: Ennek a Társaságnak minden Görög, és Diák Irokat Magyarra kellene fordítani, hogy így könnyebben meg-lehessen ismerkedni ezekkel az Irokkal (...) Egy ilyen Társaság pedig a mi az tudós hazafiaknak számát illeti igen könnyen fel-álhatna, mert sok tudós hazafiak vannak a Magyar Birodalomba, tsak éppen a Király, az Ország rendei és nagyobb értékkel bíró, és felsőbb poltzokon tündöklő hazafiak szorgalmatoskodjanak a szükséges költség iránt. . . .”

Az újság követésre méltó példaként említi Nalátzi Józsefet, aki

„egy Magyar nyelvnek pallérozására Erdélybe fel-állítandó társaságnak ezer forintig való költséget ajánlott. Itt Szebenben-is már egy néhány buzgó hazafiak jelentették magokat, hogy készek értékek szerént való költségekkel ezt a társaságot fel-segíteni, a kiknek-is neveket rövid idő múlva ki fogják írni. . . .”

Az erdélyi művelt, a felvilágosodás eszméire támaszkodó közvéleményben közös az igény a nemzeti műveltséget terjesztő intézmény létrehozása iránt. Abban viszont eltértek a nézetek, hogy egy létesítendő intézmény, akár tudós társaság, milyen elsődleges, konkrét feladatok megoldásán fáradozzon. Egyesek a nyelvművelés primátusát hangsúlyozták, az irodalmi nyelvi norma kimunkálásának és elter-

⁷ Részletesen lásd: Trócsányi Zsolt: *A rendi reformmozgalom Erdélyben (1790—1811)* Századok 1979/5. sz. 749—790. l.

⁸ *Erdélyi Magyar Hír-Vivő* 1790/10. sz. 78—79. l. (Nagyszeben.)

jesztésének a megkezdését sürgették, mások a meglévő és kallódó történelmi emlékek összegyűjtését igényelték, megint mások a világirodalom neves alkotásainak magyarra fordításával vélték elérhetőnek azt a célt, amely a magyar nemzet kulturális felemelkedését elősegíthette. A külföldi — nyugat-európai, elsősorban német, angol, de főleg a francia — példák bőven szolgáltak hasonló párhuzamokkal. Az 1635-ben, XIII. Lajos idején felállított Francia Akadémia eredményeivel jó hivatkozási alap volt azok számára, akik a magyar nyelvű művelődési intézmény létrehozását sürgették. A magyar nyelv elmaradott állapota, az oktatásban, a társadalom intézményi rendszerében elfoglalt hátrányos helyzete indokolta tette, hogy a létrejövő új intézmény elsőrendű feladata a nyelvi egység megteremtése, a kommunikálás minden szintjén alkalmas magyar nyelv kiművelése legyen.

A tennivalók értelmezésében nem volt lényeges különbség a magyarországi és az erdélyi írók, tudósok között. Magyarországon Révai Miklós már 1784-ben próbálkozott — igaz, sikertelenül — egy tudós társaság létrehozásával. 1788-ban rendezte sajtó alá Bessenyei György röpiratát, amely — mint korábban írtuk — 1790-ben jelenhetett meg csak. 1790-ben a korona hazahozatala, a magyar nyelv érvényesítéséért kibontakozott harc újra előtérbe állította Révainak egy magyar tudós társaság létesítésére vonatkozó elképzeléseit. A magyarországi országgyűlés az erdélyinél fél évvel korábban, 1790. június 10-én nyílik meg Budán. Révai beadja a tervét a Helytartótanács⁹ (ennek a szervnek Erdélyben a Gubernium felelt meg). Július 30-án a Helytartótanács egy részletesebb tervet kér Révaitól. Révai személyesen jön Budára. A Helytartótanács — amely ez időben Révai tervét egyengetni látszik — részletes jelentést küld II. Lipótnak a tervről. Augusztus 30-án Révai bizakodva írta Péczeli Józsefnek, hogy évenként több ezer forintot fognak kapni a tanulmányi alapból, s azonkívül székházat és nyomdát is. A rendek is támogatják Révai elképzeléseit. November 10-én Révai benyújtja részletes tervezetét. A hivatalos beadvány mellett még 1790-ben latin nyelven is közzéteszi tervezetét. Ami ez után következett, jól jelezte azt, hogy milyen támogatásra számíthatnak Bécsben a magyarság művelődési felemelkedését célzó törekvések. A planum a kancellária és az államtanács elé került. Ez utóbbi véleménye szerint a tudós társaság ügye nem tartozik az országgyűlés elé, egyelőre pihentetni kell, míg a közoktatási rendszert kidolgozzák; végül már eddig is alapos késéssel a magyar közoktatási programot kidolgozó bizottsághoz került, amely 1791. augusztus 12-én kezdte üléseit. E bizottság kisebb-nagyobb megszakításokkal másfél éven át ülésezett. Mire befejezte működését, az országgyűlés feloszlott, javaslatait nem lehetett törvényerőre emelni, és így újra megbukott a magyar művelődési intézmény (a nyelvművelő társaság) létrehozását célzó igyekezet.

Révai törekvése nagy hatással volt az erdélyiekre: benne az erdélyi elődök (Bod Péterék) elképzeléseinek egy kidolgozottabb, koncepciózusabb változatát látták. Révai tervezetének latin nyelvű változata több példányban jutott el Erdélybe, s kedvezően befolyásolta az erdélyi hasonló törekvéseket. Aranka jóvoltából a gubernátor asztalára került a Révai-féle terv is. Aranka György jó taktikai érzékkel kereste meg a szabadkőműves, felvilágosult kormányzót a támogatás megnyerésére.

⁹ CSÓKA J. Lajos *i. m.* SZEKFC Gyula: *Íratok a magyar államnyelv kérdésének történetéhez (1790—1848)*, Budapest, 1926.

Bánffy személyes tekintélye (noha csak 1788-tól töltötte be a gubernátori tisztséget) nagy lendítő erő a tétovázó nemesek előtt is; a kormányzó diplomáciai érzéke a siker irányába billenti a mérleg nyelvét. Az a bürokratikus, de célzataiban egyértelmű huzavona, ami a Révai-féle tervezet sorsát övezi, intó példa az erdélyieknek is.

1791. január 2-án a gubernátor utasítására nyomtatott példányban olvasható — és magyarul — az Aranka által készített „Rajzolat”¹⁰. A szerző örömmel adja tudtára erdélyi honfitársainak, hogy „az anyahaza, Magyarország” már felállította a maga nyelv művelő társaságát. Téves információ volt, vagy csak jóindulatú megelégedés a vélt közeli jövőnek? Ma már aligha dönthető el, de a magyarországi — később mindenképpen tévesnek bizonyuló példa is — a cselekvés irányába terelte az erdélyi országgyűlésen megjelenteket. A Rajzolat 2 fő cél megvalósítására tűz ki sürgős programot: a két vezényszó: *nyelv művelés* és *világosodás*. Az első cél indoklása:

„...ha mi magunkot ezen közös dologból (ti. az egész nemzetet átfogó, közös magyar nyelv művelésből) ki-huznók, né talám könnyen meg-eshetnék, hogy a Nemes Magyar Országi és Erdélyi egy Magyar nyelv lassan lassan majd úgy meg-különböztetnék, hogy nem két hazában egy nyelv mint most, hanem egy Nemzetben két nyelv lenne. Mellyet Nemes Hazámnak, s Édes Nemzetemnek nem kívánhatok!”

Egy létesítendő erdélyi magyar nyelv művelő társaság lefektetett két fő célját többek között úgy véli megvalósíthatónak, ha a társaság rendelkezhet egy olyan könyvtárral, amelyben minden magyar könyv megtalálható, és ahol hozzáférhetőkké válnak a korszak jelentős német, francia tudományos folyóiratai, a jelentősebb külföldi klasszikus alkotások, a modern könyvolvasmányok — valamint minden jelentősebb magyar vonatkozású történelmi mű.

A röpirat rövidesen közbeszéd tárgya lett, ami arra ösztönözte Arankát, hogy néhány héttel később kidolgozza egy másik tervezett társaság, az előzőhöz kapcsolódó, de attól mégis különböző, „Az Erdélyi Kéz Írásba lévő Történelmi Írók kiadására fel állítandó Társaságnak” Rajzolatját;¹¹ majd néhány hónap múltán, a viták, véleménycserék hatása alatt „újabb elmélkedést”¹² ad ki, amely a korábbiaknál differenciáltabban, részletezőbben tárja fel egy létesítendő társaság 40 pontban konkrétizált feladatait.

Az erdélyi országgyűlés kedvező törvényeket alkot a magyar nyelv ügyében. II. Lipótnak az anyanyelvű oktatás szükségességét és a magyar nyelv magyarországi elsőségét elismerő 1790. novemberi rendeletére hivatkozva leszögezi, hogy a magyar nyelv Erdélyben is *első*; oktatására megfelelő gondot kell fordítani. Erdélyben hivatalos nyelv a magyar, csak az udvarral és az Erdélyen kívül eső területekkel folytatott levelezés nyelve marad a latin. A magyar nyelv művelő társaság ügyével azonosul, és kéri a király jóváhagyását.

A király elé terjesztett törvényjavaslatok csupán egy részéből lesz törvény (51 helyett csak 21-ből), az erdélyi magyar nyelv művelő társaság és az erdélyi magyar

¹⁰ *Egy erdélyi magyar nyelv művelő társaság felállításáról való rajzolat a haza felséges rendeihez.* (I. Jancsó Elemér i. m. 93—100. l.)

¹¹ JANCÓSÓ Elemér i. m. 101—105. l.

¹² *Erdélyi Magyar Nyelv művelő Társaság. A magyar nyelv művelő társaságról. Újabb elmélkedés.* (In: JANCÓSÓ i. m. 106—120. l.)

színház ügye nincs a jóváhagyott törvényjavaslatok között. . . Természetesen — mondhatnánk némi fájdalommal. A felvilágosodás talaján született, az 1790-es év politikai mozgalmai által is napirendre tűzött, az irodalom és a magyar nyelv egységesítését szolgáló nyelvemelő társaság lehetőségében a kortársak a nemzet egységének az erősödését látták. A társaság létesítésének reális lehetőségeit a Habsburg-birodalom pillanatnyi kedvezőtlen helyzete is alátámasztotta. A magyarországi tervezettel szemben „alkalmazott” procedúra ismétlődni látszik: a jóvá nem hagyott törvényjavaslatokat további megvizsgálás céljából az állandó bizottságok jogkörébe utalják, így kerül a tanügyi bizottsághoz a nyelvemelő társaság ügye is. E bizottság — akár a magyarországi megfelelője — pártolja a tervezetet, a társaság felállítását időszerűnek és szükségesnek látja. Ha félévi eltolódással is, de lényegében ismétlődik a Révai-tervezet sorsa. . . Nem kétséges, hogy Aranka tervezetére is a bürokrácia már jól ismert útvesztője várna — a Révai tervezetéhez hasonló végkifejlettel, ha nem válna világossá a felismerés: nem elegendő az országgyűlés kedvező fogadtatása, s még a tanügyi bizottság kedvező véleményezése sem. És itt talán Révaiék kudarca is segít a tisztánlátáshoz, a helyzetfelismeréshez:

„. . . de csekély vélekedésem szerint az a dicséretes munka (ti. a tanügyi bizottságé), mint a jó mag a gabonásban még csak úgy áll haszon nélkül, és semmi gyümölcsöt nem teremtheti, és az időnek változandóságát s az efféle országos munkáknak sok lépésen és grádicsokon való búcsújárását felvévén, mikor fog az vidám és szerencsés nap feltámadni, milyen mi vagy következőink annak örömét megérjük, azt csak a jó egék tudják. Annyi legalább bizonyos, hogy amíg a nemes ország esmét egybegyűl, akkor a többi országos munkákkal ezt is bölcsen megvizsgálja; azután a Királyi Felsőszékhely elnöke elereszti, ott sorsa meghatározódván, más ország gyűlésére leküldetik; itt akkor törvényes cikkeik rendibe szedetik, esmét felbocsátván, a királyi kéz és pecsét által a törvény egész méltóságára emeltetik és közönségessé tétethetik: addig esztendők telnek el. . .”¹⁸

És a tűz ki is aludhat, a lelkesedés le is lohadhat, „a szent sétálások” (ahogy Aranka találóan nevezi az időhúzást) ideje alatt. A külpolitikában bekövetkezett változások, a poroszokkal megkötött szövetség nem sejtetett további engedékenységet a magyar nemzeti jellegű követelésekkel szemben.

Egyfelől: a megjelent röpiratok lelkes fogadtatása, kedvező visszhangja. Másfelől: a bécsi udvar máskor is bevált akadémikus taktikája. A röpiratokban foglalt tervezetek sorsa attól függ, hogy sikerül-e megtalálni az egyetlen járható utat? Van-e egyáltalán járható út?

Az 1793-ban kiadott *Jelentő Levélben* Aranka 1790-re mint „a hazafiúsággal termékeny időre” — emlékszik vissza, amikor már a bekövetkezett események ismeretében pontosulhat a fogalmazás a Révai-tervezet sorsát illetően. Ekkor már a társaság ügyében megjelent írásokat dicséri, hiszen a Révai tervezet nem válhatott valóra. Aranka a már idézett szövegben jelzi, milyen sors várna az erdélyi kezdeményezésekre is, hacsak nem töprengenek más megoldásokon. A *modus vivendi* a nagy befolyású, Bécs praktikáit közelről tapasztalt, felvilágosult kormányzó, Bánffy György és Aranka György közösen, együtt találja meg. És Aranka megfogalmazásában az *áthidaló megoldás* a következő lehetne:

¹⁸ L. JANCsó i. m. 121—122. l.

„...minekelőtte annak az országos társaságnak az a szerencséje lehetne is, hogy megindulhasson, annak maga idejében leendő felállításának szerencséje könnyebbitésére és az elméknek és dolgok pennáknak egy kis vezérlésekre egy útkészítő társaságocska felállításáé...”¹⁴

Az Útkészítő vagy más címen Próbátársaság névvel illetett „találmány” valójában az eredeti eszme: a tudós társaság megmentése volt. Jóllehet az ideiglenes jelleget hangsúlyozó elnevezés mögött a kor szorításai közepette ennek a társaságnak, a meg nem alakultnak a funkcióit kellett betöltenie:

„Ennek formája, foglalatossága és tárgya ugyan kicsinyben éppen a volna, ami a nagyoknak, de csak annak segítségére szolgálna, és mintegy útkészítő társaságocska lenne, hogy majdan az országos társaságról és annak felállhatása módjáról tökéletesebb gondolatot csinálhassanak.”

Próbátársaságként működtetni azt, amit országos társaságként nem lehetett — az egyik döntő erénye volt az erdélyieknek. Akkor az egyetlen járható út...

II.

A XVIII. század utolsó évtizedének kezdete nem csak a nyelvművelő társaságok létesítéséért vívott harc ideje. 1790. október 25-én Budán, 27-én Pesten megkezdhette munkáját az első hivatásos magyar szintársulat. Igaz, az első két előadást — az országgyűlés Pozsonyba költöztetésével — másfél éves kényszerpihenő követte, de 1792 májusában folytatni lehetett az előadásokat. Időközben Erdélyben is foglalkoznak magyar nyelvű szintársulat létesítésének gondolatával. Kolozsváron 1792. december 17-én kezdi meg működését az első hivatásos erdélyi magyar társulat. (Nem számítva ide egy évszázaddal korábban Felvinczy György részleteiben nem ismert próbálkozásait.) Az intézmények létrehozásáért folytatott harcnak tehát már voltak részleges eredményei.

Mint láttuk — nem minden előzmény nélkül — 1791-ben két (iker) társaság szükségessége merül fel: az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaságé és a Kéziratkiadók Társaságáé (vagy más nevén Kézírások Társaságáé). Arankának a gubernátor előtt tartott köszöntő beszédéből tudjuk, hogy elsőnek a nyelvművelő társaság gondolata született meg, másodikként a Kéziratkiadók Társaságáé.

A két társaság két székhelyen jött létre; két olyan székhelyen: Kolozsváron és Marosvásárhelyen, amelyeknek jelentősége, vonzásköre megnövekszik a XVIII. század utolsó évtizedében.

Kolozsvár elsősorban azért, hogy a gubernium székhelye Szebenből ide költözik, s így az országgyűléseket is ebbe a városba hívják össze. Marosvásárhely — mint a Királyi Tábla székhelye és jogakadémiával rendelkező város — református kollégiuma révén is jelentős; a Teleki család marosvásárhelyi jelenléte is növelte a város kisugárzó erejét.

¹⁴ JANCsó i. m. 122—123. l. U. o. (Egy útkészítő társaságnak ajánlása.)

A társaságok próbatársaságok formájában fordított sorrendben alakultak meg. A későbbi fogantatású kézíratosok társasága előbb: 1791-ben. A szervezés már az 1791-es országgyűlésen megkezdődött:

„Ezt (ti. a kézírások társaságát E. S.) még az első Ország Gyűlésen, 1791-ben fel állítottam. Előbb nyomtatásban adtam ki egy Jelentő Levelet. . . Azután el-indítottam egy Árkus Papirossat a Rendek közt és alája írtak mintegy 80-an 30-30 aranyig, és az első tíz aranyig akkor többnyire megis adták. Azután a Méltóságos Gubernátor Úr Excellentiája, ki mind két Társaságban a fő mozdító Rugó és vezérlő Jó Lélek volt, s mais az, egybe gyűjtötte őket: a Gyűlés választott egy Tanátsot, melynek Előli ülője Excellentiája mellé adtak az Igazgató Tanátsból 4 Tanácsos Urat, Titoknoknak választották Gr. Bethlen Gergelyt, Kintstartónak Gr. Teleki Lászlót”¹⁵

— írja Aranka György 1794-ben Kovachich Márton Györgyhöz. A társaság megszervezésének fent jelzett első lépéseit követte egy lajstrom megjelentetése, amely a kiadandó művek címeit tartalmazta. Ez még Aranka ténykedése volt. Tehát rekonstruálható, hogy ez a társaság, amelyről elegendő dokumentum hiányában még mindég keveset tudunk — az 1791-es országgyűlésen alakult meg. A munka érdemi része 1792-ben, a társaság második gyűlésével kezdődött el. A tanács meghatározta, hogy az általuk ismert és közreműködésükre számot tartó, Erdély különböző részein élő tudósoktól milyen munkákat várnak. Aranka Györgynek az a feladat jutott, hogy kidolgozza, miként vált el Kászton Szék Csik Széktől, összeírja azt, hogy kik voltak Maros Székben a fontosabb tisztségviselők. A továbbiakban Aranka az Erdélyi Magyar Nyelv-mívelő Társaság megalakításával volt elfoglalva, ezért csak közvetve vehetett részt a kolozsvári bizottság (társaság) munkájában. Ez a munkája főleg abból állt, hogy közvetítette a beérkezett kézírásokat, a megjelenésre szánt műveket, egyes művek esetében véleményt nyilvánított.

A Kéziratkiadó Társaság közvetlenül a gubernátor felügyelete alatt állt, a tanácsosok — akik a társaság szűk körét alkották — a gubernium főtisztviselőiből kerültek ki. A titoknok és pénztáros kivételével nevük ismeretlen, nem tudjuk, hogy ők a konkrét munkában milyen mértékben vettek részt.

Ma már nehéz végérvényesen meghatározni, hogy a Kéziratkiadó Társaság létesítésében kié volt a döntő szerep: Arankáé vagy Bánffy Györgyé, de ez nem is lényeges. Maga az a tény, hogy e társaság előbb jött létre — méghozzá a guberniumi székhelyen — jelzi, hogy a kormányzó és környezete magáénak vallotta a társaság Aranka által kidolgozott feladatrendszerét. A kallódó történeti források összegyűjtésében a megalapításra váró Nyelv-mívelő Társaságra oroszlánrész várt, a kijelölt kéziratok megjelentetését eredményesebben intézhette a gubernátor szűk köre, a 4 tanácsosból álló bizottság, amely funkcióiból adódóan ritkán tartott üléseket és ezeken az üléseken mindig ugyanaz a néhány, helyileg könnyen mozgósítható ember vett részt. Éppen, mert királyi jóváhagyással nem rendelkeztek, feltehetően kerülni igyekeztek a zajos hírverést, a kezdeti lépéseket ezért az óvatosság jellemzi, a helyzet miatt is kívánatos volt, hogy előbb az a társaság kezdje el tevékenységét, amely közvetlenül a gubernátor irányítása alatt áll, a gubernátor

¹⁵ Aranka György levele Kovachich Márton Györgyhöz (Marosvásárhely, 1794. július 5.) OSZK. Kézirattár. Fol. Lat. 77. ff. 19—20.

személye garanciát jelenthetett Bécs számára is, hogy célkitűzéseikben nem fognak radikális eszméket követni.

A két társaság közül a nyelvművelő társaság váltott ki szélesebb érdeklődést — a 40 pontba sűrített feladatrendszer azonban csak akkor lehetett reális cél, ha megvalósítására mozgósítható az Erdélyben, de esetenként Erdélyen kívül élő magyar értelmiségi réteg, s mellettük azok, akiket mecénási, pártfogói minőségben a társaság mellé lehetett állítani. 1793-ban egyre többen sürgették a társaság beindítását, de a felső jóváhagyás továbbra is késett:

„...Ebben meg akadván, gondolkodtam, hogy azt a Társaságot előre csak mint privatum Institutumot jó volna megpróbálni; és most a mult Karátson előtt itt lévén Ifiabb Gróf Teleki Sámuel Ur, véle együtt és még három négy jó embereket körünkbe vévén, elkezdettük. A jó Gubernátornak tetszett, a Fő Praeseséget méltóztatott fel vállalni, így attuk ki Jelentő Leveleket, így formáltuk azután a Nagy Társaságot, s így indult meg a dolog; némellyek mint jól tevők, mások mint Munkás Társok a Társaságba bé avatván magokat. Leg nagyobb szükségem Munkás Társokban vagyon. Öt forintot adni kiki semminek tartya, örömmel ad: de Munkát még nem látok. Hogy én adjak Tárgyot valakinek, arra elébb esmérnem kell erejét és hajlandóságát: hogy maga bé küldjen egy Munkát; a ki hozzá nem szokott a munkához, tartózkodni láttatik. Sietek az első Darabotskát ki adni, hogy utat mutassak. Ez az én igyekezetemnek históriája...”¹⁶

— írja tájékoztatásul az együttműködésre felkért Kovachich Márton Györgyhöz.

A nyelvművelő társaság első alakuló gyűlését 1793. december 3-án tartotta Marosvásárhelyen. A társaság elnökének Bánffy Györgyöt tekintette, aki a vásárhelyi üléseken általában személyesen nem vehetett részt. Az ellenőrzést, a felügyeletet elsősorban az általa kijelölt vezetőkön, megbízottakon, a helyben működő Királyi Tábla ítélmesterein keresztül gyakorolta. Ez azonban nem volt elegendő, a társaság üléseiről rendszeres, pontos, a megvitatott kérdéseket rögzítő jegyzőkönyvek készültek, amelyek néhány nap múltán ellenőrzés céljából ott fekdtek a gubernátor asztalán Kolozsváron.

A felvilágosodás eszmekörében létesült kulturális, írói társaságok (komáromi, soproni, kassai, pesti) különbözőképpen konkrétizálták a nyelvművelés általános feladatait. E társaságok születési évjárata, a születés történelmi pillanata is meghatározóan befolyásolta, hogy az egyes tervezetekben milyenek a konkrét kitűzött célok, a megoldásra váró feladatok. A hivatalosnak szánt erdélyi társaság országos szinten a legközvetlenebb rokon vonásokat a meg nem valósult, de célkitűzéseiben ismert Révai-féle¹⁷ tervszettel mutat, s ugyanakkor észrevehetően el is válik tőle a nyelvi érdeklődésnek a történelmi hagyományokkal való szoros összekapcsolódása okán, az ikertársaság, a kéziratokat összegyűjtő és kiadni készülő társaság azonnali megtervezésével. A két erdélyi ikertársaság együttes szemlélete világossá teszi, hogy ez az erdélyi kísérlet minden más magyar társaságnál gazdagabb tartalmú, szélesebb horizontú.

A két társaság programtervezete az 1790—91-es évek középneemesi mozgalmából, e mozgalmak nyelvi és művelődési követeléseiből vezethetők le, — de ami a

¹⁶ Uo.

¹⁷ (RÉVAI Miklós): *Planum erigendae Eruditae Societatis Hungaricae alterum elaboratius*. Viennae. 1790.

jövőjüket illetően nem elhanyagolható tényező — a törekvések az erdélyi hazafias főnemesek egy részének a támogatását is élvezték. Miközben az 1793—94-es évek a középnemesség mozgalmainak a kihülését tükrözik — e két társaság mögött meghúzódó társadalmi erők jóformán akkor kezdik el konkrét munkájukat.

Az a tény, hogy az erdélyi társaságok szélesebb társadalmi bázisra épülnek — a már említett főnemesek egy részének a támogatását is megnyerik — azzal a következménnyel jár, hogy mentesek a radikalizálódás veszélyétől, a forradalmi megoldások vagy reformok alternatívájában a második megoldás mellett állnak ki. (Talán ez a magyarázata annak, hogy a radikálisabb szemléletű id. Wesselényi Miklóst és néhány társát nem találjuk a társaságok aktív tagjai között. Nekik kevés volt az a program, amit e két társaság nyújtott.) Aranka alapján véve dilettáns, nem tekinthető szakmabeli irodalmárnak vagy nyelvésznek, ő a patriárhális, régi életformából nem szakadt ki. Bár felvilágosult, állandóan lépést próbál tartani a művelődés követelményeivel, derék táblabíró, aki a felgyorsult események közepette is megőrzi óvatosságát, és a progresszió talaján az óvatos haladás híve. Ezért keresi törekvéseihez a Bécsben élő erdélyi politikus, a református Teleki Sámuel kancellár támogatását csakúgy, mint a katolizált, szabadkőműves gondolkodású gubernátor, Bánffy György személyes közreműködését. Királyi jóváhagyás nélkül is az ő támogatásuk a legitimitás látszatát erősíti, ami a társaság jövője szempontjából nem lényegtelen szempont.

Nem felejthető, hogy egy országos jellegű intézményt működtetni egy vidéki városban, még hozzá egy távoleső vidéki városban, nem olyan feladat, ami gyors eredménnyel kecsegtet. A feladatok nagyságához képest Marosvásárhely minden viszonylagos fellendülése ellenére is csak egy vidéki város. Néhány értelmiségi fő, néhány, a hatalmat is reprezentáló érdeklődő hivatalnok.

„...miolta a Magyar Társaság fel állott, mind néztem szorgalmatosan annak folyását és Gyűléseinek rendit: s minél tovább néztem, annál inkább meg győződtem hogy czéломat véle elnem érem. Én soha társaságot nem láttam, és illyent a mineműt én akkor ki is gondoltam, több Német, Francia, és Anglus Országokba járt Hazánkfiak se láttanak. Mert az én gondolatom szerint Ennek, a mint a Haza Történeteit, állapotját, régiségeit s ritkaságait illető darabokra nézve; nem külömben az Elme Darabokra nézve is *Gyűjteményes társaságnak* kell lenni, a melly nem olyan nehéz és lehetetlen munka, hogy egynéhány tanult jó Hazafiaival egybe kötven magamat véghez ne vihessen: úgy ellenben a Nyelv mívelésre nézve (...) mondom ennek a Társaságnak is nem csak Gyűjteményes, hanem Munkás Társaságnak is kell lenni, s kivált helyben minden külömbséget, minden kérdést fel kell venni, meg rázni, meg itélni, egy szóval rendes és igen munkás Gyűléseket kell tartani. Még pedig olyan társokkal, a kik arra készen legyenek: leg alább reá készüllyenek mindenkor...”¹⁸

— írta Aranka 1794 júliusában. Valamivel fél évnél több az eltelt idő, s Aranka elégedetlen a megtett úttal. A kezdettől formált „kitsiny munkás és mintegy igazgató társaságotska” nem váltotta be a hozzáfűzött reményeket. A gyűléseken részt vevők nemcsak kevesen vannak, hanem, mint Aranka írta: „Úgy szóllván a dologhoz, csak zűrzavart csináltak...” Ezért Arankát a társaság megreformálásának gondolata foglalkoztatja. Ha nem akartak egy belterjes, csupán

¹⁸ Aranka György levele Kovachich Márton Györgyhöz (Marosvásárhely, 1794. július 26.) OSZK. Kt. Quart. Lat. 773/145—146.

néhány ember érdeklődésére számot tartó „gyülekezet” maradni, változtatni kellett az első hónapok gyakorlatán. Az első ülésen két ítélőmester vett részt és egy tudós hírében álló református pap és maga Aranka. A következő üléseken is jóformán alig bővült a résztvevők köre, s különösen a tudományok területén munkálkodó elmék hiányoztak. (1794 tavaszán elkerülhetetlenné vált a változtatás.)

„A dolgot ilyen formán csinálám. A meg indult Társaságtól nem szakadtam el, azt meg hagytam a közönséges dolgoknak vitelére, folytatására; hanem a kiknek kedvek volt az itt helyben lévő catholicus, mind református papokból és Professorokból úgy a Procuratorokból is egybe gyűjtven, azokból formáltam egy Munkás Társaságot; a kikkel rendes Gyüléseket tartván, abban a részében munkáinknak, melly munkát kíván, dolgozgassunk, s magunk vélekedéseiket úgy a távulabb lévő Társoknak, a kikkel mindent közleni, s itéleteket venni kívánnjuk, gondolattyokat is meg rázzuk, meg egyeztessük és benne határozásokat tegyük...”¹⁹

— számolt be Aranka a fejleményekről. 1794 tavaszán a társaság munkájában éppen az egyik figyelemre méltó változás, hogy az üléseken már növekvő számban vesznek részt helybeli vagy éppen átutazóban lévő, tudománnyal foglalkozó emberek. A társaság munkálkodása, egyáltalán léte ez időben válik fokozatosan ismertté Erdélyben és Erdélyen kívül is. Aranka nagyszámú levelet küldött szét: Bécsbe, Magyarországra, sőt a külföldi protestáns egyetemeken tanuló erdélyi származású diákokhoz — a társasággal való együttműködésre szólítva fel őket. Ez utóbbiak különösen a hungarica kutatásokban nyújthatnak értékes segítséget. A Bécsben élő magyar értelmiségiek között is élénk az érdeklődés a távoli társaság munkája iránt. Különösen kiemelkedő jelentőségűvé válik a társaság levelezése. A levelek révén az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság kiemelkedik kezdeti vidéki elszigeteltségéből, és az oda-vissza levelekből áradó információk által Marosvásárhely országos érdeklődést kap. A társaság a kibővült munkás tagokkal felkészült arra, hogy a beérkező dolgozatokból „szakaszos darabokat”, azaz valamilyen időszaki kiadványt jelentessen meg.

1794 tavasza és nyara az alkotó cselekvés kora. A júliusi hónap az átszervezés jegyében, megepezdült hangulatában telik el. Júliusban négy ízben: 15-én, 17-én, 21-én és 24-én ülésezett a társaság, de a négy ülés közül csak a 21-i ülés anyaga ismert a megjelent sajtóközlemény révén.²⁰ A jelzett ülések jegyzőkönyveinek rejtélyes eltűnésére a következő hónapok tragikus eseményei adnak magyarázatot. A júliusi társasági eseményekről ugyancsak a Kovachich Márton Györgyhöz írott Aranka-levelelől szerezhetünk hiteles, bár nyilván nem részletes képet:

„Az első Gyülésben (júl. 15. E. S.) meg állapítottuk az egész Systemákat, s a Munkát is elkezdettük némelly orthographiai kérdéseken; azomban Méltóságos Gubernátor Urunk Excellentiája itt menvén keresztül, s azt igérvén hogy visszajöttekor megfogja magát, mint az egész Társaságnak Rendes Elölülője Gyülésünkben alázni; 17-dikén próbára esmént gyűlést tartottunk, 21-dikén meg érkezett Excellentiája és ő Excellentiája s az egész sereg előtt tartottuk a gyűlést, mindeneknek nagy meglepedésekkel; a 24-i csak Rendes Gyülés volt, mivel úgy határoztuk, hogy minden héten rend szerént csütörtökön tartsunk Gyűlést. Praesensünk köztük nintsen, Társaimat én vezérem. Az elébbi Gyülés után mindjárt

¹⁹ Uo.

²⁰ *Bécsi Magyar Mercurius*, 1794. 986. l.

circulatioba botsátom a Tárgyokat és kérdéseket mellyek a jövő Gyülésen fognak folyni, arra kiki reá készül, s irásba teszi gondolatját röviden, elől a kérést; utánna a Regulát vagy Vélekedést, s ez után az okait. Hasonló képpen ha mi Jelentéseim és Társaságot illető újságaim vagynak azokat is hurré adom, s elébbi Protocolummal nézőre ereszttem. Azután ezekkel úgy mint a Protocole és Jelentések olvasásával a Gyülésben nem töltünk időt, hanem a munkához fogunk...²¹

Miközben Marosvásárhelyen a rendszeres, szervezettebb munka feltételei körvonalazódnak — a birodalomban fokozódik a nyugtalanság. Átszervezik a rendőrmisztériumot, szigorítják a cenzúra-rendeleteket, intézkednek a francia hadifoglyok izolálásáról, hogy meggátolják a veszedelmesnek ítélt francia forradalmi eszmék terjedését. Mindez azonban Marosvásárhelyen, a birodalom távoli részében egyelőre nem érződik. Az a gyűlés, amelyet a gubernátor megtisztelt jelenlétével — éppen nem ad okot az aggodalomra:

„Igen jó kedve volt Excellentiájának és az egész jelen volt uraságot úgy meg szállotta a Magyarság Lelke, hogy csaknem egész asztal felett hol egyik hol másik végén az asztalnak a Magyar Orthographia és más Grammaticumokat illető kérdések fogottak elé...²²

Egy figyelmen kívül nem hagyható intermezzo: 1794. július 23—24-én Bécsben letartóztatják Martinovics Ignácot, augusztus 16-án Pesten folytatódnak a letartóztatások. A titokban szervezkedő köztársasági mozgalom sorsa eljutott utolsó szakaszába.

Aranka 1794 augusztusának elején Debrecenbe, majd Pestre utazik, s ami ez útja alkalmával elhangzik Aranka és magyarországi hívei között — nem őrzi feljegyzés. A Martinovics perben két olyan országosan ismert íróra is súlyos ítélet vár, akiknek korábban kapcsolatuk volt Arankával és a társasággal: a Kazinczy Ferencre és Batsányi Jánosra kimondott súlyos ítélet óvatosságra intették Arankát. A kivégzések, a rendőrmisztérium nyomokat kereső buzgalma az erdélyi nyelvművelő társaságot is egy időre elnémították. 1795-ből mindössze 2 jegyzőkönyv bizonyítja, hogy ősre már megkísérelték a folytatást. Október 8-án és december 28-án üléseznek újra.²³ Néhányan — például az ellenzékiiségéről ismert Türi László ítélmester, az ősi erdélyi törvények tudós ismerője — és mások — feltűnően hiányoznak a résztvevők közül. Aranka Teleki Sámuelhez, az erdélyi kancellárhoz írott leveleiben elhatárolja magát azoktól, akiket Erdélyben a felforgatók közé lehetne sorolni, s szinte megkönnyebbülve írja „a szerencsésen ki folyt Diétáról” (az 1794/95-ös országgyűlésről van szó. E. S.); „... legnagyobb szerentséje a Hazának ebben a hosszasan folyt Diétában a volt, hogy semmit se csináltunk. Mert bizonyosan semmi jót nem csináltunk volna...²⁴ Ez teszi bizakodóvá Arankát a társaság jövőjét illetően:

²¹ Quart. Lat. 773/145—146. (OSZK Kt.)

²² Uo.

²³ JANCsó i. m. 172—178. l.

²⁴ Aranka György levele Teleki Sámuelhez (Marosvásárhely, 1795. április 7.) Lelőhely: Országos Levéltár, Teleki cs. levéltára. P. 661. 38. cs./30.

„Bátorkodom ide zární Excellentiádnak azoknak a czikkelyetskéknek Laistromát is mellyek a Magyar Társasághoz már bé jöttek. Nem mind egyenlők, de reménlem nem vallnak gyalázatot vélek. Már a Munkás Társaimhoz, kik itt vagynak haza jövéen, megfogjuk őket válogatni...”

Martinovicsék kivégzése után a cenzúra minden szabad gondolatot elfojt. A tudományos szervezkedések is könnyen vonhatták magukra a rendőri szervek gyanúját. Az olvasókörök megszűnnek, lapok, folyóiratok indítására nem adnak engedélyt, és 1796 tavaszán felbomlik az első hivatásos magyar színtársulat Pesten. A kolozsvári a szüntelenül ismétlődő anyagi válságok következtében közel áll a felbomláshoz. Ebben a történelmi pillanatban a nyelvművelő társaság működése is kétségessé válik. Évtizedekre kilátástalan lesz a nemzeti intézmények létesítéséért folytatott harc.

Az eltérő sajátosságok, amelyek Erdélyt Magyarországtól megkülönböztették — lehetővé tették az értékek átmentését. Erdélyben nem volt Martinovics-per. Voltak gyanúsított személyek, de nem voltak perdöntő bizonyítékok, ami nem kis mértékben a kitűnő taktikus Bánffy György érdeme is. 1796 tavaszán — ha bátortalanul is —, de tovább folytathatja tevékenységét az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság. Az akkori — a folytatást megelőző — hónapok hangulatát jól érzékelteti Aranka 1796. március 22-én, feltehetőleg Kovachichhoz írott levele:

„...Amiért ezeken a múlt szélvészies időkön leginkább busultam, a volt, hogy még az ártatlan igyekezeteket is szinte egészen fel fordítá; leg inkább a levelezéseket bátorsagosakká nem tette, sőt kétség s gyanu alá vetette. A Magyar Társaság is hallgatott; csak a minap kezdvén megelevenedni...”²⁵

A következő évben id. Wesselényi Miklós „vállalkozóként” vette át a kolozsvári magyar színházat, mecénási gesztusa a megszűnéstől mentette meg az erdélyi magyar színjátszást.

Az Erdély szellemi életében olyan fontos két intézményt: a magyar nyelvművelő társaságot és a színházat sikerült átmenteni a következő évekre — de 1796 cezúrárt jelent az erdélyi magyar művelődési életben is. A nyelvművelő társaság első szakasza lezárul, azé a szakaszé, amelyben a nyelvművelés volt a meghatározó — amellet azonban a nyelvművelés nem volt kizárólagos. Enciklopédikus jellegű munkásságra törekedtek, amelynek bizonyítéka a társaság 1796-ban megjelentetett kötete is,²⁶ amelyben különböző területekről gyűjtötték össze a dolgozatokat.

A társaság második korszakaként az 1796—1801 közötti éveket jelölik. Ebben az időszakban kedvezőtlenebb feltételek mellett folytatják a munkát. A felvilágosodás szellemében fogatosított ténykedésből átmentik azt, ami veszély nélkül átmenthető: a racionalizmus, a deizmus, az enciklopédikus jelleg azok az értékek, amelyeket folytatni lehet. Ezúttal azonban már fokozottan előtérbe kerülnek a társadalomtudományok, s a nyelvtudományi stúdiumok, kutatások után nagyobb szerepet kap Erdély múltjának feltárása. Kiszélesedik a közreműködők tábora, Magyarországról is újabb érdeklődők jelentkeznek, s a társaság tagjai a történelmi forráskutatások terén érnek el szép eredményeket. Felbecsülhetetlen értékű történelmi forrásanya-

²⁵ OSZK. Kt. Fol. Lat. 77/18.

²⁶ *A Magyar Nyelvművelő Társaság munkáinak első darabja.* (Szeben, 1796.)

got gyűjtöttek össze, amely a további kutatások tárgya és kiindulópontja lehet. A társaság számos célkitűzése nem valósulhatott meg, a tervezett „journál” vagy „szakaszos írás” is csak jámbor óhaj marad; a második gyűjteményes kötet csak a szerkesztésig jutott el, megjelentetésére már nem volt meg az anyagi fedezet. Így az összegyűjtött írások egy kedvezőbb korszakra vártak, és legtöbbjük vár ma is. Nem kerülhettek be a kulturális vérkeringésbe.

A történelemtudomány mellett a földrajztudomány, neveléstudomány, a gazdaságtudomány különböző ágazatai, a bölcelet és a természettudomány is a társaság érdeklődési körébe tartozik. A gyűjtőmunka ezekre a területekre is kiterjed, és számos feldolgozás, beküldött dolgozat jelzi a röpiratokban is megfogalmazott programpontok ösztönző erejét. Ugyanakkor a társaság tagjainak többsége nem Marosvásárhelyen élt. A tagok — a távol élők is — olyan szervezeti formák kialakítását remélték, várták a társaságtól, amelyek lehetővé teszik a munka szakosítását, a tudományos dolgozatok, eredmények nyilvánossá tételét, publikálását. Keserű tény volt tapasztalni, hogy a kötetbe szerkesztett „második darab” sem juthatott el kötet formájában az olvasókhoz. A gubernium az országos helyzethez igazodva Teleki Mihály személyében kijelöli azt a személyt, aki a gyűléseken a gubernátort helyettesíti.

Arankában 1798 tavaszára megérett az elhatározás a lemondásra, akkor, amikor szerinte: „a Társaság teljes ártatlanságában és legszebb virágzásban vagon . . .” — mint írja, a társaság vezetését nagyobb méltóságú és bölcebb mesterekre akarja bízni, „kik annak világát új éltető erőt és nagyobb világot adjanak . . .”²⁷

Keserőség nélkül, józanul fogalmazza meg a társaság számára írott „eszmei hagyatékot”:

„Semmi jó dologgal nem kell sietni; annál inkább ilyen nagy és közjót illető dologban. Láb alá kell vigyázni, mint aki szentséget viszen, mert ilyen kicsiny botlás nagy esést, kicsiny sértés nagy sebet okozhat. Kiváltképpen nem csak vágyani nem kell rá, hanem ugyan tartózkodni kell e kettőtől, hogy az igyekezetnek hamar nagy híre ne legyen, és a Társaság igen hamar nőjön és szaporodjék. Mind a kettő természeti dolog: de ha siettetett rossz jel. Inkább tartóztatni kell, hogy gyökeresedjék . . . Nincsen a jó igyekezetnek nagyobb ellensége, mint az úgynevezett projektumokat szülő elme . . .”

A társaság fennállásának öt éves tapasztalatai foglaltatnak össze ebben a búcsú-testamentumban.

Az 1798. június 26-i ülésen vezeti utoljára az ügyeket Aranka. „Júniustól fogva senki egy lépést se teszen; a második darabba (kötetbe) 26-dik Június bé adott cikkelyek hevernek, sessio nem tartatik . . .” — írja egyik levelében. A következő jegyzőkönyv csaknem egy évvel későbbi időből való. Volt-e közben gyűlés — nem tudni, dokumentum nem maradt. Az addig rendszeresen folyó levelezések is megszakadtak. Többen aggódva kérdik levelükben Arankától, hogy mi történt a társasággal? A megmaradt hiányos jegyzőkönyvek tanúsága szerint Aranka egyik-másik ülésen meg sem jelenik már, s akik remélték, hogy egy új vezetőség, új titoknok kedvezőre fordíthatja a társaság sorsának szekerét — rövidesen csalódnuk kellett. A társaság éveken át ápolt és kiépített munkatársi kapcsolatai Arankához

²⁷ JANCsó i. m. 274—277. l. (Az én testamentumom a Magyar Nyelvvelő Társasághoz).

fűződtek, az ő személyes kikapcsolása vagy kiválása nagy kárt okozott a társaság tekintélyének. Valószínű, hogy ez készítette a társaságot arra, hogy Arankát 1801-től újra felkérjék a főtitoknoki teendőik ellátására. Ezzel kezdődik a társaság történetének harmadik és egyben utolsó szakasza, amelyben a politikai viszonyok romlása következtében a válságok, a bukások évei ezek. 1801 és 1806 között a társaság új szervezeti szabállyal és új programmal óhajtotta munkáját eredményesebbé tenni. Az öregedő és betegeskedő Aranka már nem tudott megbírkózni a feladatokkal. Különböző tervezetekből akarják kiválasztani azt a változatot, amelyet az adott korban, a roppant nehéz körülmények között meg lehetne valósítani. Egyesek a főurak kozmopolitizmusát okolják, a megcsappanó érdeklődést, a támogatás hiányát — megint mások a lehetetlen cenzúra-rendeleteket. Általánosan kialakult vélemény, hogy a társaság „Erdély esmeretének kidolgozásával” kellene foglalkozzon és „az ipar elmozdításával”. „Utolsó fennmaradt jegyzőkönyv az 1806. március 5-i ülést örökítette meg.”²⁸ ezen az ülésen kijelölt, a társaság szervezését kidolgozó 5 tagú bizottság további munkájáról nincs tudomásunk. Tizenhárom év munkája — az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság mérlege. A kolozsvári magyar színházat leszámítva, a XVIII. század végén, a XIX. század elején nincs a magyar nyelvterületen más intézmény, amely ilyen hosszú ideig szolgálta volna a magyar nyelvű művelődést. Széleskörű célkitűzéseit nem tudta maradéktalanul valóra váltani, de azért, hogy programot nyújtott, kijelölte a legfontosabb teendőket. A marosvásárhelyi példaadó igyekezet különösen 1795 után válik szembetűnővé, amikor egy elsivatagosodó közéletben — a nemzeti kultúra elfojtásának körülményei között a járható út lehetőségeit mutatta fel. A kezdet pillanatában Kazinczy nem lelkesedett érte, elsősorban nyelvi felkészültségüket vitatta s korholta; nem tudta méltányolni a programot adó, széles művelődési feladatrendszer kidolgozó mozgósító erőt, amely fokozatosan a társaság pártjára állította az Erdélytől távol élő írókat is, akik jelentkezését a társaság munkatársai sorába Aranka mindenkor örömmel vette. Közös munkára tudta serkenteni Aranka a Bécsben élő magyarokat csakúgy, mint a magyarországiakat, akik erdélyi társaikkal együtt fáradoztak a röpiratokban lefektetett feladatok megvalósításán. Csokonai Vitéz Mihály a társasághoz írott, 1798. augusztus 4-én keltezett levelében túlradó és bizakodó lelkesedéssel írta:

„El vagyok csüggedve a szomorú idők miatt. Nálunk nem a Hazának fiai változnak el, hanem a Haza. Boldog vagy, ó kised Erdély, bár csinos Európának legvégsőbb szélein fekszel is... Te fogod be a legutolsó Magyarok szeméit, mikor mi már vagy ösztereicherek vagy rusznyákok leszünk az Árpád hét kapitányának a sírja felett! Éljetek szerencsétlen magyar Helvéciának szerencsésebb polgárjai. Mi csak igyekezni akarnánk, nektek pedig munkálkodni is lehet. — Munkálkodjatok!”²⁹

A magyar felvilágosodásnak olyan fejezetét jelenti az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság tizenhárom éves tevékenysége, amelyet az évtizedek múltán Akadémiát emelő nemzet jogosan tekinthet hagyományt teremtő előzménynek — a

²⁸ JANCsó i. m. 318—319. l.

²⁹ *Vasárnapi Újság*, 1872./29. sz. 360. l.—*Reform* 1872. júl. 14. (Csokonai Vitéz Mihály levele Arankához, Nagy-Bajom, 1798. aug. 4.)

bekövetkezett kudarcok ellenére is. Talán az Akadémia is hamarabb megalakult volna, ha az Arankát, Bánffy Györgyöt, Teleki Sámuel követő nemzedéknek sikerül az elődök örökébe lépni.

ENYEDI, SÁNDOR

Les sociétés de Transylvanie de György Aranka

En Transylvanie, à partir du milieu du XVIIIe siècle déjà, une exigence s'est manifestés d'établir une société savante, mais les projets de Péter Bod et de ses élèves ne pouvaient pas se réaliser, tout comme celui de Bessenyei concernant une académie. Par suite d'une réaction contre les tendances germanisantes de l'empereur Joseph II, ces efforts prennent de l'essor dans le pays entier et par conséquent en Transylvanie aussi. C'est surtout après la mort de Joseph II qu'une occasion favorable s'ouvre à la réalisation de ces projets. L'étude passe en revue les initiatives de Transylvanie qui s'attachent au nom de György Aranka. Outre les traditions de Transylvanie, ce sont surtout les efforts de Hongrie de Miklós Révai qui l'ont influencé. Dans son pamphlet intitulé *Rajzolat* (Dessin), il a proposé comme but principal la culture de la langue et la propagation des idées des Lumières, dans ses écrits ultérieurs il a esquissé, plus en détail encore, les tâches d'une société de Transylvanie à réaliser. Par la suite, l'auteur esquisse — surtout à la base de la correspondance de Aranka — la fondation en 1793 de la Société de Transylvanie Hongroise pour en 1793 de la Société de Transylvanie Hongroise pour la Culture de la Langue (Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság) et son activité durant 13 ans.

A 18. századi erdélyi törvénykiadások nyomdai vizsgálata

E folyóirat hasábjain korábban napvilágot látott a magyarországi dekrétumok vizsgálata.¹ Most — mintegy annak folytatásaként — az erdélyi artikulusok számbavételére kerül sor. Fazakas József — a magyarországiakkal párhuzamosan — ezt a feladatot elvégezte az 1707. évvel bezárólag,² így tehát ez alkalommal az 1744., 1747., 1748., 1751., 1752., 1753—1755., 1791. és 1792. évek erdélyi törvény-cikkei nyomtatott kiadásainak szemügyre vétele következik. A bibliográfiai összevetés kiindulópontja ez alkalommal is a Petrik-féle összeállítás.³

Szembesítve ezeket az erdélyi artikulusokat a korábbi korszak azonos jellegű kiadványaival, a legfeltűnőbb eltérés a törvények nyelvében tapasztalható: míg a korábbi században ez Erdélyben a magyar volt, a 18. században ezzel szemben a latin. Miután a Habsburgok elfoglalták e fejedelemséget, az országgyűlés határozatai ettől kezdve a nemzeti helyett a nemzetközi nyelven láttak napvilágot.

A szatmári békét követően az erdélyi országgyűlés által hozott törvények első nyomtatott kiadása az 1744. évből ismeretes. A fólió alakban 14 számozatlan levélre terjedő nyomtatvány címlapján Johannes Barth neve áll, aki akkor a szebeni városi nyomdát vezette.⁴ Az eddig megvizsgált mind a nyolc példány hitelesített. Kézefekvő, hogy az erdélyi közigazgatást végző gubernium székhelyén, Nagyszébenben, amely egyben a szászok vezető városa is volt, a helyi officina készítette el a dekrétum nyomtatott szövegét.

Amíg az 1744. évi törvények szövege címlappal és impresszummal — ha akaratlanul is — inkább a könyvkereskedői forgalomba szánt nyomtatványok formai jegyeit hangsúlyozta, addig az 1747. évin éppen a hivatalos jelleg a feltűnő: címlap nélkül állították elő, az első lapon, fölül, nagy fametszeten az erdélyi címer két puttó között, alatta csupán Mária Terézia virágdíszes iniciálékkal kiemelt neve és összes címe olvasható, amivel a lap meg is telt. A fólió alakú kiadvány terjedelme hat számozatlan levél, és bibliográfiailag eddig — nyilván éppen okirat jellege miatt — ismeretlen volt.⁵ A törvényeket Mária Terézia Bécsben, 1747. június 19-én erősítette meg. A nyomda meghatározását a később ismertetésre kerülő 1751. évi törvények alapján lehetett elvégezni. Ez utóbbi ugyanis címlapján a „Cibinii, in typographia publica, per Samuelem Sárdi” megjelölés olvasható, és könyvdíszei (címer, iniciálék stb.) megegyeznek ezzel a címlap nélkül készült 1747. évi kiadással. Tehát a hivatalos kiadványt most is a nagyszzebeni városi nyomda készítette,

¹ *Magyar Könyvszemle* 1987. 3. sz.

² *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1965—1966.* 158—167.

³ *Magyarország bibliographiája. 1712—1860. I-IV. köt. Bp. 1888—1892. és V. köt. Bp. 1791.*

⁴ PETRIK I. 122. — pl. OSzK 34.090/1744

⁵ Pl. OSzK 34.090/1747

amelyet ekkor már Sárdi irányított, miközben annak korábbi vezetője (Barth) önállósította magát. A gubernium tehát a hivatalos officína mellett döntött.

Több szempontból is kirí a sorból a következő, 1748. évi artikulus. Ez egyrészt csupán egyetlen törvénycikkből áll, így címlapján a szokásos „Articuli diaetales. . .” helyett az „Articulus diaetalis principatus Transylvaniae anni M.DCC.XLVIII. anno subsequente M.DCC.XLIX. confirmatus” szöveg olvasható. Alatta „Viennae Austriae, typis Joannis Petri van Ghelen, Sacrae Caesareae Regiaeque Majestatis typographi aulici” impresszum áll. Tehát a bécsi udvar ez alkalommal nem bízta a nyomdai megjelentetést az erdélyi guberniumra, hanem azt — nyilván az 1749. január 24-i megerősítést közvetlenül követően — a bécsi udvari nyomdásszal készítette el. A fólió alakú és négy számozatlan levelet tartalmazó nyomtatvány bibliográfiailag eddig ismeretlen volt.⁶

A törvények szövege hiteles volta miatt meglehetősen érzékeny a javítgatásokkal szemben. Ezért is bizonyult igen megbízhatónak a számos hibaforrást magában rejtő kéziratos másolás helyett a nyomtatás. Ha azonban abban mégis sajtóhiba fordul elő, akkor javítása csak igényes megoldásban fogadható el. Ez történt a harmadik levél verzóján, ahol alulról a kilencedik sorban a kimaradt „Thesaurarium” szó helyére kézzel egy csillagot nyomtak be a szövegbe. A lap aljára pedig kis papíresikra nyomtatva — az utaló csillaggal bevezetve — ezt a szót ragasztották pótlásként.

A következő, 1751. évi dekrétum nyomtatott szövege, amint erről az előbb már szó esett, fólió alakban hat számozatlan levélen ismét Nagyszebenben, a Sárdi által vezetett városi officínában látott napvilágot, amit az a címlapon pontosan fel is tüntetett.⁷ Petrik ezt 12 levél terjedelműnek tartotta, és Barth munkájának tulajdonította.⁸ Ez a kettős hiba egyrészt a levél és a lapszám összetévesztéséből, másrészt Barth már említett önállósulásának figyelmen kívül hagyásából eredt. Ebből az artikulusból már ismeretes olyan példány is, amely hitelesítés (pecsét és aláírás) nélkül maradt fenn.⁹

Az 1752. évi erdélyi törvények szövegének hivatalos kiadása fólió alakban öt, számozatlan levélre készült, és eddig bibliográfiailag ismeretlen volt.¹⁰ A címlapon mind a nyomda, mind annak vezetője neve olvasható: „Cibinii, in typographia publica impressit Samuel Sárdi”. Nyomdai kivitele azonos az előző esztendő artikulusaiéval.

Erdélyből most első ízben ismeretes egy törvény szövegének nem hivatalos célra készült utánnomása ugyancsak öt, számozatlan, fólió alakú levélen. A nyomtatott aláírású és pecsétű kiadást¹¹ nyilván kereskedelmi forgalomba szánták. Címlapján a „Cibinii” szó olvasható, és nyomdai kivitele a hivatalostól eltérő. Ezek alapján Petrik nyomdászának Barth-ot, a megjelentetés évének pedig az artikulust hozó

⁶ Bp. EK Be 2r 52/1748

⁷ PETRIK V. 37. — pl. OSzK 43.090/1751

⁸ PETRIK I. 122.

⁹ OSzK M 34.090/1751

¹⁰ Országos Levéltár F. 29. 1. cs. II. tom. 244—248 fol.

¹¹ Pl. OSzK 502.924

országgyűlés idejét, vagyis 1752-t tartotta.¹² Azonban az uralkodói jóváhagyásra csak 1753. szeptember 28-án került sor, így kinyomtatása szükségszerűen legkorábban ez év utolsó negyedében történhetett.

A kiadvány tipográfiai kivitele azonban ellene mond a Barth-féle műhelyből megismert felszerelésnek. Ezzel szemben megállapítható volt,¹³ hogy a könyvdíszek és a betűtípusok megegyeznek az 1748. évi artikulusban megismertekkel, így nyomdása ismét a bécsi udvari tipográfus, Ghelen volt. A megtévesztő „Cibinii” feliratot feltehetően a fentebb ismertetett hivatalos kiadásról vették át.

Az 1753., 1754. és 1755. évek törvényeit összefoglalóan erősítette meg Bécsben 1757. augusztus 9-én Mária Terézia, így azok ilyen összesített formában kerültek kiadásra is. Megjelentetése nem minden előzmény nélküli: ugyancsak Bécsben Ghelen műhelyében látott napvilágot az előbbivel azonos kivitelben, de ez alkalommal minden impresszumadat feltüntetése nélkül.¹⁴ A bibliográfiailag korábról ismeretlen nyomtatvány három füzetben összesen hat levélből áll. Itt is ismeretes a kézírással és pecséttel ellátott hivatalos¹⁵ mellett a nyomtatott aláírással és a pecsét jelölésével kereskedelmi célra szánt változat.¹⁶

Ennek az összevontan megjelentetett törvénygyűjteménynek is van utánnomása: a három levélpárból összeállított, egyetlen füzet terjedelme ugyancsak hat számozatlan levél. A címlap szövege felett és alatt nagy méretű fametszetes dísz áll.¹⁷ Petrik úgy vélte,¹⁸ hogy ez Nagyszébenben, a Sárdi által vezetett városi műhelyben készült, akárcsak az 1747. évi dekrétum. A gondosabb tipográfiai vizsgálat alapján azonban megállapítható volt, hogy mégsem ez a helyzet, hanem az erdélyi város másik, Barth-féle tipográfiájában látott napvilágot.¹⁹

Akárcsak a magyarországi törvényhozás tevékenységében, Erdélyben is szünet állott be Mária Terézia uralkodása második felében és II. József alatt. Ez utóbbi halálát követően hirtelen felértékelődött és egyben megélnékült az országgyűlés szerepe is. A fentiekből kiderült, hogy a Mária Terézia idején kiadott törvények hivatalos kinyomtatása részben Nagyszébenben, részben Bécsben történt. 1778-ban új kapcsolat alakult ki az erdélyi közigazgatás és a helyi nyomdászat között. Martin Hochmeister az 1777. augusztus 13-án kelt uralkodói rendelettel jogot nyert arra, hogy társa, Sárdi Sámuel halálát követően — az ő utódként — tovább vezethesse a nagyszébeni officínát.²⁰ A következő esztendőben Hochmeister katolizált, amely kapcsolatát a Habsburg közigazgatással nyilván jelentős mértékben tovább javította. Feltehetően ennek tudható be, hogy ebben az évben 6000, majd két esztendővel később további 7000 forint kölcsönt kapott az adminisztrációtól, amit

¹² PETRIK I. 122.

¹³ Ezt a munkát V. Ecsedy Judit volt szíves elvégezni.

¹⁴ A nyomda meghatározása ez esetben is V. Ecsedy Juditnak köszönhető.

¹⁵ Pl. Országos Levéltár F. 29. l. cs. II. tom. 250—255 fol.

¹⁶ Pl. OSzK 34.090/1757

¹⁷ Pl. OSzK 502.923

¹⁸ Petrik V. 38.

¹⁹ Ez a meghatározás is V. Ecsedy Judit munkájának eredménye.

²⁰ HOCHMEISTER, Adolf von: *Leben und Wirken des Martin Edlen von Hochmeister*, Hermannstadt 1879.

azután hivatalos nyomtatványok előállításával kellett törlesztenie.²¹ Ezzel a városi tulajdonból magánkézbe került Hochmeister-műhely immár hivatalos nyomdájává vált a guberniumnak.

Hochmeister 1789. március 29-én elhunyt. Az officínát azonos nevű fia vette át,²² aki az erdélyi közigazgatás 1790. évi átszervezését követően ez év novembere végén felszerelésének egy részével áttelepült Kolozsvárra.²³ A helyi református és katolikus nyomda előljárói az új versenytárs ellen élesen tiltakoztak, jóllehet az átköltözést a gubernium rendelte el. A Kolozsvárott tartott országgyűlés jegyzőkönyvének tanúsága szerint a rendek is helytelenítették Hochmeister új nyomdaalapítását. Hogy álláspontjuknak a gyakorlatban is hangot adjanak, az említett jegyzőkönyv kinyomtatásával a helyi református officínát bízták meg, pedig Hochmeister árajánlata jóval kedvezőbb volt.²⁴

Az erdélyi országgyűlés 1790 végén kezdődött, és a következő esztendőben befejeződött ülésszak során alkotott törvényeket az uralkodó 1792. november 28-án hagyta jóvá, így szövegének kinyomtatása alighanem csak a következő év elején készülhetett el. A 40 számozatlan levélből álló kiadvány hivatalos példányaiban²⁵ az aláírások és a pecsét eredeti, míg a kereskedelmi forgalomba került változatban ezeket is nyomtatták.²⁶ Előállításukra Hochmeister kolozsvári műhelyében került sor,²⁷ bár ezt a kiadványon nem tüntették fel. A gubernium tehát továbbra is őt foglalkoztatta, és nem a rendek által előnyben részesített kollégiumi nyomdát. Akad azonban a közforgalomba hozott példányok között olyan is, amelynek címlapján alul a „Claudiopoli, typis Martini Hochmeister S.C.R. Majestatis typographi et bibliopolae privilegiati MDCCXCIII” szöveg olvasható.²⁸ E sorok hozzátevésétől eltekintve, a kiadvány különben pontosan azonos a hivatalos változattal. Az impresszum tehát minden vonatkozásában megerősíti a fentiekben kikövetkeztetett impresszumatokat.

Az erdélyi törvények megjelentetése történetében először fordult ekkor elő, hogy a szöveget a fólió alakú hivatalos kiadással párhuzamosan, a gyakorló jogászok céljaira kisebb formátumban is közreadták. Ez Magyarországon mindig nyolcadrét formátumban történt, Kolozsvárott azonban negyedréti alakban állította elő Hochmeister, a közigazgatás hivatalos nyomdája. Az 1791. évi artikulusok 1793. évszámmal 123 lap terjedelemben jelentek meg a már említett negyedréti alakban.²⁹ A gondosabb összehasonlítás során fény derült arra, hogy ez a kiadvány kétféle szedésben is elkészült. A kettő egymással sorról-sorra megegyezik, csupán apróbb részletekben ismerhető fel, hogy két különböző kiadásról van szó. Az egyiknél (pl. a cím utolsó sorában) az évszám utolsó („I”) betűje kisebb a többinél, a b4a lapon, alulról a harmadik sor végén a „tenoris” szó után kettőspont áll, a c2a lap (17. lap)

²¹ HOCHMEISTER i. m. 22.

²² HOCHMEISTER i. m. 34. és 40.

²³ HOCHMEISTER i. m. 54—55.

²⁴ Pl. OSzK 34.090/1791

²⁵ Pl. OSzK 502.943

²⁶ PETRIK V. 38.

²⁷ PETRIK V. 38. — Petrik I. 122. nyomdász neve nélkül — pl. OSzK 502.944

²⁸ PETRIK I 122. — a nyomdász nevének feltüntetése nélkül.

füzetjele „c₃”,³⁰ míg a másiknál³¹ az utolsó betű azonos méretű az előzőkkel, az említett szó után nincs kettőspont, a füzetjel pedig „c₂”. De a fenti eltérések csak az első három füzetből kiragadott példák, mert a két kiadás egymástól — ilyen és ezekhez hasonló apró részletekben felismerhető módon — végig eltérő szedésben készült.

Az 1791. évi erdélyi törvények szövege negyedréteg alakban ugyancsak napvilágot látott 118 lapon is³² Hochmeister kolozsvári műhelyében, de évszám nélkül. Itt is végig két, egymástól eltérő szedés ismerhető fel. Az összes füzetre kiterjedő, részletesebb összevetés ismertetése helyett legyen itt is elég ismét csak három különbség bemutatása. Az egyiknél³³ a címlapon a léca a városnév alatt áll, a 11. lap füzetjele „b₂”, az utolsó szó pedig „Redl”. Ezzel szemben ugyanezek a pontokon a másik kiadásban³⁴ a léca a városnév felett található, a 11. lap füzetjele „b_a”, az utolsó szó pedig „Rédly”.

Az uralkodó még nem is szentesítette az 1791. évi erdélyi törvényeket, az országgyűlés máris összegyűlt, hogy továbbiakat hozzon. Az 1792. évi artikulusokat I. Ferenc csak 1795. november 16-án erősítette meg. Így a hivatalos, ívrét alakú kiadás elkészítésére 13 számozatlan levél terjedelemben csak 1796-ban került sor.³⁵ Itt is két változat ismeretes: az egyik az aláírások és a pecsét eredeti,³⁶ a másikon ugyanezeket nyomtatták.³⁷ Előkerült azonban ugyanezen szövegnek olyan változata is,³⁸ ahol a címlap alján „Claudiopoli MDCCXCVI typis Martini Hochmeister” impresszum olvasható. A gubernium kolozsvári nyomdája tehát továbbra is ellátta a hivatalos kiadványok előállításának feladatát.

Hochmeister ezeket a törvénycikkelyeket is kinyomtatta negyedréteg alakban: egyszer 1796. évszámmal 41 lapon,³⁹ máskor 36 lap terjedelemben évszám nélkül.⁴⁰ Úgy tűnik, hogy ez utóbbi együtt jelent meg az 1791. évi erdélyi törvények ugyancsak évszám nélküli és 118 lap terjedelmű kiadásával. Erre lehet ugyanis következtetni egyrészt az egybekötött példányok,⁴¹ másrészt az első füzet után tudatosan megváltoztatott füzetjel alapján: a második ívtől kezdve a füzetjel betűje verzális, hogy eltérjen az 1791. évi törvények kisbetűkkel jelzett íveitől.

A 18. századi erdélyi törvények nyomtatott kiadásai közül utolsóként az 1791. és 1792. évi artikulusok összevontan készültek el Hochmeisternek immár nem a kolozsvári, hanem nagyszabenyi műhelyében.⁴² A 199 lap terjedelmű negyedréteg alakú

³⁰ Pl. OSzK 127.252

³¹ Pl. BEK Be 4° 109/2

³² Petrik V. 38.

³³ Pl. OSzK 84.786(1)

³⁴ Pl. OSzK M 84.786 (1)

³⁵ PETRIK I. 122. Hochmeister szabenyi műhelyének tulajdonítva.

³⁶ Pl. OSzK M 34.090/1792

³⁷ Pl. OSzK 34.090/1792

³⁸ BEK Be 2° 52/1792

³⁹ PETRIK I. 121. — először, mint 1792., majd mint 1796. évi magyarországi törvények — pl. OSzK 31.766/1792

⁴⁰ PETRIK V. 28. 1792. évszámmal — pl. OSzK 84.786 (2)

⁴¹ Pl. OSzK 84.786

⁴² PETRIK I. 122. — évszám nélkül.

nyomtatvány végén tárgymutató található, ami az igényesség kétségtelen jele. A nyomtatás idejét azonban nem lehet 1816 elé helyezni, mert a kiadvány legutolsó lapján álló jegyzékben, amely a Hochmeister nagyszombeni üzletében kapható könyveket hirdeti, az említett esztendőben megjelent kötet címe olvasható.⁴³

Az erdélyi artikulások nyomtatott megjelentetése formailag természetesen szoros párhuzamosságot mutat a magyarországiakéval: mindig fólió alakban készült itt is a hivatalos kiadás. Viszont az erdélyiek egy része címlapján impresszumot visel, ami Magyarországon nem fordul elő, mert itt a kéziratossághoz közelítő nyomdai anonimitással is hangsúlyozták mindig a szöveg hiteles voltát. A másik eltérés, hogy a hivatalos változat impresszumos közreadása Erdélyben csupán a század utolsó évtizedében fordul elő, amíg ezt a megoldást Magyarországon már 1723-tól alkalmazták. Feltehető, hogy erre a nem túl jelentős különbségre elsősorban az erdélyi dekrétumoknak a magyarországiakénál nyilván kisebb példányszáma, ill. a szövegükkel szemben megnyilvánuló ugyancsak kisebb igény a magyarázat.

Említést kell még tenni a 18. századi erdélyi artikulások gyűjteményes kiadásairól is. „Erdély országnak három könyvre osztatott törvényes könyve” címen ez három ízben is napvilágot látott Kolozsvárott. Az összeállítás első kötete az „Approbata constitutiók” címmel a 17. század elejétől az 1653. évvel bezárólag, a második pedig, a „Compilata constitutiók” az 1654 és 1669 közötti, ugyancsak magyar nyelvű erdélyi törvények szövegét tartalmazza. A harmadik könyv „Diaetalis artikulások” címmel 1744-től foglalja össze az immár latin nyelvű erdélyi artikulásokat, míg a függelékben a szászok jogállását szabályozó gyűjtemény olvasható, természetesen ugyancsak latinul.

A harmadik kötet belső címlapja a fennmaradt példányokban nem egy ízben hiányzik, így ez esetben a kötet második levelén olvasható „Articuli diaetales principatus Transylvaniae anni 1744” címmel kezdődik a nyomtatvány, ami pontosan megegyezik a fentiekben tárgyalt artikulások címével. Ezért helyes e harmadik kötet kiadásaira is kitérni, hogy teljessé váljék a fentiekben felvázolt kép.

1779-ben a kolozsvári református kollégium nyomdájában két formátumban is napvilágot látott ez az említett erdélyi törvénygyűjtemény: negyedré, ⁴⁴ ill. nyolcadré alakban. ⁴⁵ Mindkét esetben a fentiekben ismertetett 1744., 1747., 1751., 1752., 1753—1755. évi törvények szövege került kinyomtatásra 90, ill. 137 lapon. Az élőfej baloldalt „Novellares articuli”, jobboldalt pedig az „anni 17..” szöveget viseli. Ezt követi mindhárom kötet magyar nyelvű szakmutatója.

1815-ben a kolozsvári lyceumi nyomdában hasonló beosztásban és negyedré formátumban újra megjelentették ezt a szöveget ⁴⁶. A 256 lap terjedelmű harmadik kötet ez alkalommal kiegészült az 1791. és 1792. évi artikulásokkal.

Itt érdemes megjegyezni, hogy az 1779. évi nyolcadré formátumban megjelent kiadásnak akad olyan példánya is ⁴⁷, amelynek címlapja — az eredeti szöveg és

⁴³ Pl. BEK Be 4° 109/4

⁴⁴ PETRIK I. 662—663 — pl. OSzK 287.952

⁴⁵ PETRIK V. 139. — pl. OSzK 276.278

⁴⁶ PETRIK I. 663. pl. OSzK 49.021

⁴⁷ Pl. OSZK 293. 043

évszám megtartása mellett — új szedésben, de — a nyomdai kiállítása alapján megtélve — a 19. század első évtizedeiben készült. Ezt azután az eredeti, 1779-ben készült szöveg elé ragasztották.

* * *

E folyóiratban két részletben kerültek ismertetésre a 18. századi magyarországi és erdélyi törvénycikkek nyomtatott kiadásai. A bibliográfiai szempontból kusza helyzet szövegszerű ismertetése aligha tudott minden esetben világos áttekintést nyújtani, ezért helyesnek látszik a legszükségesebb adatok összefoglalása. Segítségükkel — remélhetőleg — már egyértelműen és viszonylag hamar el lehet igazodni. Az alábbi összeállítás alapjául a nyomtatványok szövege szolgált. Azok a szövegek, amelyek nem önállóan jelentek meg, hanem kaptak sorszámot. Itt utaló mutat az együttesen közreadott jogszabályok közül az időrendben utolsó törvénykiadásra, ahol valamennyi szöveg egyetlen bibliográfiai egységként nyert leírást. Elsőnek a magyarországi, majd ezt követően az erdélyi törvények követik időrendben egymást. Utánuk az ezekkel együtt nyomtatott más jogszabályok kiadásai találhatók. Ugyanazon szöveg kiadásain belül elsőnek a hivatalos kiadás áll, amelyet az utánnyomások követnek. Ez utóbbiak sorrendjét a formátum határozza meg, míg az egyforma méretűek időrendben találhatók. Az azonos szedésről eltérő formában előállított változatok ugyanazt a sorszámot kapták, de melléjük megkülönböztető betű került. A variánsok közötti eltérésekből mindig csupán egy szerepel. Ugyanitt megjegyzés is olvasható a különböző kiadványok megjelenetése körüli összefüggésekről.

Articuli diaetales (Posonienses) anni 1715.

(hivatalos)

- 1A. 2° [Viennae Austriae 1715 Johannes Georgius Schlegel.] 134 l. — Címlevél nélkül készült.
(nem hivatalos)
- 1B. 2° [Viennae Austriae 1715 Joannes Georgius Schlegel.] [1] 134 l. — Címlevéllel és nyomtatott aláírásokkal.
2. 2° [Tyrnaviae 1715? Acad.] 90 l. — Sávozott iniciáléval.
3. 2° [Tyrnaviae 1729? Acad.] 90 l. — Nem sávozott iniciáléval.
4. 2^oTyrnaviae 1740 Acad. 56 l.
- 5A. 8^oDe[breczini 1715—9? typ. civ.] [10] 173 l. — Impresszummal.
- 5B. 8° [Debreczini 1715—9? typ. civ.] [10] 173 l. — Impresszum nélkül.
- 6A. 8^oPosonij [1723] Royer. [11] 129 [192!] [28] l.
- 6B. 8° Posonij [1723] Royer. [11] 192 [29] l.
7. 8° Debreczini 1726 [typ. civ.] [10] 154 [28] l.
(nem önálló)
- 4° [Zagrabiae 1736 Weitz.] 187 l. — 1715, 1723. és 1729.
- 8° Posonii [1751] Landerer. [10] 170 [22] l. → a 29. része
- 8° Posonii [1770] Landerer. [10] 182 [22] l. → a 34. része

Articuli diaetales (Posonienses) anni 1723.

(hivatalos)

- 8A. 2° [Viennae Austriae 1723 Joannes Baptista Schilgen.] [1] 100 l.
(nem hivatalos)
- 8B. 2° [Viennae Austriae 1723 Joannes Baptista Schilgen. [1?] 100 l. — Nyomtatott aláírásokkal.
- 8C. 2° Viennae Austriae (1723) Joannes Baptista Schilgen [1] 100 l.
9. 2° [Tyrnaviae 1723? Acad.] [1] 58 l.
- 10A. 2° [Tyrnaviae 1729? Acad.] 47 [74] l. — A 2. sor kezdete: „ctus”.
- 10B. 2° [Tyrnaviae 1729? Acad.] 74 l. — A második sor kezdete: „ctus”.
11. 2° [Tyrnaviae 1735? Acad.] 74 l. — A 2. sor kezdete: „Romanum”.
12. 2° Tyrnaviae 1740 Acad. 44 l.
13. 8° [Debreczini 1726 typ. civ.] [11] 131 [32] l.
(nem önálló)
14. 8° [Debreczini 1726 typ. civ.] [11] 131 [32] l.
— 4° [Zagrabiae 1736 Weitz.] 187 l. — 1715, 1723. és 1729.
— 8° Posonii [1751] Landerer. [11] 128 [25] l. → a 29. része
— 8° Posonii [1770] Landerer. [12] 138 [26] l. → a 34. része

Articuli diaetales (Posonienses) anni 1729.

(hivatalos)

- 15A. 2° [Viennae Austriae 1729 Joannes Baptista Schilgen.] 56 l.
(nem hivatalos)
- 15B. 2° Viennae Austriae (1729) Joannes Baptista Schilgen. 56 l.
16. 2° Tyrnaviae (1729) Acad. — Gall. [1] 41 l.
17. 2° Tyrnaviae (1735?) Acad. — Berger. [1] 40 l.
18. 2° [Tyrnaviae 1740? Acad.] 36 l.
19. 8° Posonij (1729) Royer. 87 [9] l. — A címlap díszsora közepén csillag.
20. 8° Posonij (1729?) Royer. 87 [9] l. — A címlap díszsora közepén kettőspont.
21. 8° Tyrnaviae (1729) Acad. — Gall. 102 l.
22. 8° (Jaurini 1729 Streibig.) 86 [20] l.
23. 8° Debreczini 1730 [typ. civ.] [7] 66 [22] l.
24. 4° Zagrabiae 1730 Weitz. 102 l.
(nem önálló)
- 4° [Zagrabiae 1736 Weitz.] 187 l. — 1715, 1723 és 1729. — Szegedi „Tripartitum”-ának függeléke (P. III. 507).
- 8° Posonii [1751] Landerer. 79 [7] l. → a 29. része
— 8° Posonii [1770] Landerer. [8] 75 [7] l. → a 34. része

Articuli diaetales (Posonienses) anni 1741.

(hivatalos)

25. 2° [Tyrnaviae 1741 Acad.] 87 l.
(nem hivatalos)
26. 2° Tyrnaviae 1741 Acad. [4] 31 [1] l.
- 27A. 8° Tyrnaviae 1741 Acad. [4] 123 l. — A végén a L. S., a pecsét helyének jelölése a lap közepén.
- 27B. 8° Tyrnaviae 1741 Acad. [4] 123 l. — A végén a L. S., a pecsét helyének jelölése a lap baloldalán.

28. 8° Posonii 1747 haer. Royer. 82 [14] l.
 29. 8° Posonii (1751) Landerer. — 1715, 1723, 1729 1741. [10] 170 [22], [11] 128 [25], 79 [7], 82 [10] l.
 (nem önálló)
 — 8° Posonii [1770] Landerer. 88 [10] l. → a 34. része

Articuli diaetales (Posonienses) anni 1751.

(hivatalos)

- 30A. 2° [Posonii 1751 Landerer.] 45 l.
 (nem hivatalos)
 30B. 2° Posonii (1751) Landerer. 45 l.
 31. 8° Posonii (1751) Landerer. 47 l.
 (nem önálló)
 — 8° Posonii [1770] Landerer. [8] 11—48 [9—46!] l. → a 34. része

Articuli diaetales (Posonienses) anni 1765

(hivatalos)

- 32A. 2° [Posonii 1765 Landerer.] 40 l.
 (nem hivatalos)
 32B. 2° Posonii (1765) Landerer. 40 l.
 33. 8° Posonii (1765) Landerer. 48 l.
 34. 8° Posonii [1770] Landerer. — 1715, 1723, 1729, 1741, 1751, 1765. [10] 185 [22], [12] 138 [26], [8] 75 [7], 88 [10], [8] + 11—48 [9—46!], 51 l. — Önállóan is megjelent függeléke: 38. és 39, valamint 74.

Articuli diaetales (Budenses et Posonienses) anni 1790|1791.

(hivatalos)

- 35A. 2° [Posonii 1791 Landerer.] 29 l. — B₁ levél nélkül készült.
 (nem hivatalos)
 35B. 2° Posonii (1791) Landerer. 30 l. — A nyomdász keresztnéve „Mihaelis”.
 35C. 2° Posonii (1791) Landerer. 30 l. — A nyomdász keresztnéve „Michaelis”. Az aláírások után „m. pr.” áll.
 36. 2° Posonii (1791) Landerer. 30 l. — Az aláírások után „m. p.” áll.
 37. 8° Posonii (1791) Weber. [38] lev.
 38. 8° Posonii (1791) Landerer. 136 l. — Az X_x₂a őrszava „ken”. — A 34. kiadáshoz önállóan is kiadott függelékként készült.
 39. 8° Posonii (1791) Landerer. 136 l. — Az X_x₂a őrszava „Sal”. — A 34. kiadáshoz önállóan is kiadott függelékként készült.
 40. 8° Sabariae (1791) Siess. 108 [110!] l.

Articuli diaetales (Budenses) anni 1792.

(hivatalos)

- 41A. 2° [Posonii 1792 Landerer.] [13] lev.
 41B. 2° [Posonii 1792 Landerer.] [13] lev. — A király aláírása nyomtatva.
 (nem hivatalos)

- 42A. 8° [Posonii 1792 Landerer.] 52 l.
 42B. 8° Posonii (1792) Landerer. 52 l.
 43A. 8° Pestini et Posonii (1792) Patzkó. [8] 56 [40!] l.
 43B. 8° Pestini et Posonii (1792) Patzkó. [8] 40 l.
 44. 8° Sabariae (1792) Siess. 44 l.
 45. 8° [Viennae] (1792) [Süketnémák]. [16] lev.

Articuli diaetales (Posonienses) anni 1796.

(hivatalos)

- 46A. 2° [Budae 1796 Univ.] [5] lev.
 46B. 2° [Budae 1796 Univ.] [5]. lev. — A király aláírása nyomtatva.
 (nem hivatalos)
 47. 8° Posonii et Pestini (1796) Landerer. 30 l.

Erdélyi törvények

*Articuli diaetales principatus Transylvaniae
 anni 1744.*

(hivatalos)

48. 2° Cibinii (1744) [typ. publ.] Barth. [14] lev.

*Articuli diaetales principatus Transylvaniae
 anni 1747.*

(hivatalos)

49. 2° [Cibinii 1747 typ. publ.] [6] lev.

*Articulus diaetalis principatus Transylvaniae
 anni 1748.*

(hivatalos)

50. 2° Viennae Austriae (1749) Ghelen. [4] lev.

*Articuli diaetales principatus Transylvaniae
 anni 1751.*

(hivatalos)

51. 2° Cibinii (1752) [typ. publ.] Sárdi. [6] lev.

*Articuli diaetales principatus Transylvaniae
anni 1752.*

(hivatalos)

52. 2° Cibinii (1753) typ. publ. — Sárdi. [5] lev.
(nem hivatalos)
53. 2° Cibinii [Viennae Austriae! 1753 Ghelen.] [5] lev.

*Articuli diaetales principatus Transylvaniae
in diaetis annis 1753, 1754, 1755.*

(hivatalos)

- 54A. 2° [Viennae Austriae 1757 Ghelen.] [6] lev. — Három füzetből áll.
(nem hivatalos)
- 54B. 2° [Viennae Austriae 1757 Ghelen.] [6] lev. — Nyomtatott aláírásokkal. Három füzetből áll.
55. 2° [Cibinii 1757 Barth.] [6] lev. — Egy füzetből áll.

*Articuli diaetales (principatus Transylvaniae)
anni 1791.*

(hivatalos)

- 56A. 2° [Claudiopoli 1793 Hochmeister.] [4] lev.
(nem hivatalos)
- 56B. 2° [Claudiopoli 1793 Hochmeister.] [40] lev. — Nyomtatott aláírásokkal.
- 56C. 2° [Claudiopoli 1793 Hochmeister.] [40] lev.
57. 4° [Claudiopoli 1793 Hochmeister.] 123 l. — A címlapon az évszám utolsó betűje kisebb a többinél.
58. 4° [Claudiopoli 1793 Hochmeister.] 123 l. — A címlapon az évszám betűi azonosak.
59. 4° [Claudiopoli 1796?] Hochmeister. 118 l. — A címlapon a lécz a városnév alatt.
60. 4° [Claudiopoli 1796?] Hochmeister. 118 l. — A címlapon a lécz a városnév felett.

*Articuli diaetales (principatus Transylvaniae)
anni 1792.*

(hivatalos)

- 61A. 2° [Claudiopoli 1796 Hochmeister.] [13] lev.
(nem hivatalos)
- 61B. 2° [Claudiopoli 1796 Hochmeister.] [13] lev. — Nyomtatott aláírásokkal.
- 61C. 2° [Claudiopoli 1796 Hochmeister.] [13] lev.
62. 4° [Claudiopoli 1796 Hochmeister.] 41 l.
63. 4° [Claudiopoli 1796?] Hochmeister. 36 l.
64. 4° Cibinii [1816] Hochmeister. 199 [1] l. — 1791 és 1792.

Articuli Jazygum et Cumanorum

65. 2° [Tyrnaviae] (1745) [Acad.] [4] lev.
- 66A. 2° Posonii (1751) Landerer. [7] fol. — Impresszum a címlapon.
- 66B. 2° (Posonii 1751 Landerer.) [6] fol. — Címlap nélkül, impresszum a végén.

67. 8° S. l. [ca 1810] s. typ. 22 l.
(nem önálló)
— 8° Posonii [1751] Landerer. 16 l. → a 72. része
— 8° Posonii [1770] Landerer. 17 l. → a 73. része

Articuli juris thavernicalis

- 68A. 2° Posonij 1730 Royer — Fünsterpusch. [3] 20 [5] l.
68B. 2° Posonij 1731 Royer — Fünsterpusch. [3] 20 [5] l.
69. 2° Tyrnaviae 1733 Acad. — Berger. 16 [2] l.
70. 8° [Debreczini] 1726 [typ. civ.] [5] 35 l.
71. 8° Posonij 1731 Royer. [5] 6—47 [9] l.
72. 8° Posonii [1751] Landerer. + Articuli Jazygum et Cumanorum + Limitatio taxarum. 46 [7], 16, [10] l.
73. 8° Posonii (1770) Landerer. + Articuli Jazygum et Cumanorum + Schema taxarum. 51 [7], 17, [24] l.
— A 34. önállóan is közreadott függeléke.

Limitatio taxarum

74. 2° [Posonii] (1730) [Royer.] [4] lev.
75. 8° [1730] Royer. [7] lev. — Füzetjele).
76. 8° [Cassoviae] (1730) [Acad.] [7] lev. — Füzetjele ().
(nem önálló)
— 8° Posonii [1751] Landerer. 10 l. → a 72. része

Schema taxarum

77. 8° Posonij [1770] Landerer. [12] lev.
(nem önálló)
— 8° Posonii (1770) Landerer. [24] l. → a 73. része

BORSA, GEDEON

**Die typographische Untersuchung der siebenbürgischen Gesetzausgaben
des 18. Jahrhunderts**

Nach der Untersuchung der ungarländischen Dekrete (s. *Magyar Könyvszemle*, 1987. Nr. 3.) nimmt der Verfasser diesmal die siebenbürgischen Artikel in Betracht. Bei der Analyse der gedruckten Ausgaben der siebenbürgischen Gesetzartikel der Jahre 1744., 1747., 1748., 1751., 1752., 1753—55., 1791. und 1792. war der Rückkehr der lateinischen Sprache in der Sprache der Gesetze, der am meisten auffiel. Nachdem nämlich die Habsburger das Fürstentum eroberten, die Dekrete des Landtages erschienen seit dieser Zeit wieder lateinisch. In den Weiteren macht der Verfasser die gedruckten Ausgaben der siebenbürgischen Gesetzartikel des 18. Jahrhunderts bekannt und veröffentlicht er eine Zusammenstellung der Gesetzausgaben des 18. Jahrhunderts, erweitert mit den, in der früheren Mitteilung vorgeführten ungarländischen Gesetzausgaben.

Egy 18. század végi illusztrált zsebalmanach

Bár a 16—19. század művelődésében fontos szerepet játszó kalendáriumokról elszórtan már a múlt század eleje óta jelentek meg ismertetések, az anyag mennyiségi és tartalmi gazdagsága szükségessé teszi, hogy ezeket a — gyakran forrásértékű — nyomtatványokat az eddigieknél fokozottabb figyelemmel kísérjék az illetékes szaktudományok. A hazai kalendáriumtermés feltérképezésének, tudományos rendszerezésének és feldolgozásának újabb eredményei alapjául szolgálhatnak a további, tudományágak szerinti szakkutatásoknak.¹ Jelen tanulmányomban egy olyan kalendáriumra — pontosabban almanachra — szeretném felhívni a figyelmet, amely újabb adatokat szolgáltathat a kor történetírásával és művészettörténetével foglalkozók számára egyaránt.

Már az almanach megjelenése előtti beharangozás helye, terjedelme és szövege is mutatja, hogy a kiadó a műfajban megszokottaknál igényesebb kiadvány megjelentetésére törekszik. A korszak szellemi életében fontos szerepet játszó bécsi *Magyar Hirmondó* 1794. évfolyamában olvashatjuk Trattner Mátyás pesti könyvnyomtató előzetes ismertetését egy, az 1795. évre tervezett kalendáriumáról.² A „zsebbe való” könyvecske — írja a kiadó — „a’ Magyar történeteket fogja elő adni; a’ leg régiebb időktől fogva mostanáig...”³ s utal a történeti feldolgozás jellegére is: a történeteket a könyv

„... azon Nemzetektől kezdi, mellyek valaha Magyar Országban és a’ hozzá tartozó Tartományokban laktak, s... többnyire csak az akkori kereskedésnek, és a’ hajdan belőlök készített alkotványoknak, de kiváltképpen az említett Nemzetek’ erköltseinek, ruházattyaiknak, fegyvereiknek és szokásaiknak rövid és hiteles rajzolatlyánál marad, egész Atila’ haláláig...”³

A könyvecskéhez tervezett „rézre mettzett” képek témáját is olyan pontossággal írja le, hogy mind a képek rajza, mind a szöveg ekkor már bizonynyal ismert volt előtte. A képek

¹ A régebbi feldolgozások részletes bibliográfiáját l. GELLÉRINÉ LAZAR Márta: *A magyarországi kalendárium-irodalom a kapitalizmus korában 1850—1945*. Századok 1974. 1226—1254, és 1975. 112—150. Ez a tanulmány számot ad az MRT Tömegkommunikációs Kutatóközpont megbízásából végzett kutatások eredményeiről. A naptárak tipológiájáról átfogó ismertetést közöl: SZELESTEI NAGY László: *Kalendáriumok a 18. századi Magyarországon*. OSZK Évkönyve 1980. Bp. 1982.

² *Magyar Hirmondó*. Ötödik Szakasza 1794. „Toldalék a’ Magyar Hirmondónak, Jún. 6-ik napján 1794-ben költt árkusához” 852—853.

³ I. m. 852—853.

„Atila' táborát, zászlaját, a' Hunnosoknak férjfiui hadi és házi, valamint papi és asszonyi ruházattját, a' nállok szokásban volt' Scithiai áldozatot, *Atilának* palotáját, nyilvánvaló és ló hátán tartott ebédgyét, és végre ama' pompát ábrázolják, mellyel e' Fejedelem a' *Római* követet, és annak társát, *Priscus Rhetort* fogatta.”⁴

A nyomdász megígéri — siker esetén — az esztendőnkénti folytatást is, valamint a történeteket illusztráló képek számának szaporítását.⁵

A kalendárium *Magyar Zsebalmanak* néven, Trattner pesti nyomdájában az 1795. és 1796. évekre szóló kötetekkel valóban megjelenik. A kalendáriumok korabeli színvonalához viszonyítva igényes, szép kiállítású könyvecskéket az olcsóbb, népszerűbb kiadványokban általában alkalmazott fametszetek helyett — az előkelőséget növelendő — költségesebb rézmetszetek díszítik.

A Zsebalmanak mind formai, mind tartalmi szempontból átmenetet jelent a hagyományos naptárak, kalendáriumok és a 18. század közepétől Németországból elterjedő, s a 19. század első felében hazánkban is komoly művelődéstörténeti szerepet játszó igényesebb illusztrált irodalmi és történeti almanachok között. Megtalálhatóak bennük a kalendáriumok legfontosabb hagyományos elemei: maga a naptári rész; a nap- és holdfogyatkozások időpontját tartalmazó rövid Prognostikon; s genealógia táblázatként a császári családra vonatkozó életrajzi adatok közlése.⁶ Ezekkel szemben azonban terjedelmileg is feltűnően nagy hangsúlyt kaptak az ún. Toldalékok: egyértelműen a kiadvány főszereplőivé, „céljaivá” lépve elő. S ezek a Toldalékok semmit sem tartalmaznak már azokból a szokásos hasznos tanácsokból, mezőgazdasági vagy pénzügyi információkból, melyek a naptárak túlnyomó többségének todalékait kiteszik ebben az időszakban. A kiadó által tudatosan megcélzott igényesebb, műveltebb olvasóréteg — az almanachok szellemében — itt a mai értelemben vett tudománnyal és művészettel, azaz részletes történeti leírásokkal és versekkel találkozik.⁷ Az 1795. évi almanach Toldalékaként „Magyar Országnak Történetei rövid foglatban. Krisztus születése előtt az 1183. esztendőtil fogva Attila haláláig” olvasható. A négy rézmetszetű illusztráció a kiadó által meghatározott sorrendben, a kalendáriumi lapok közé lett bekötve, s a következő címelekkel ellátva: „I. Kép. Attila és Papja. II. Kép. A Scythiai áldozat. III. Kép. Attila ebédgye és háza. IV. Kép. A római követ Attilánál.”

Az 1796. évre szolgáló második darab, melyet „Honyunk' Történeteit kedvellőknek, és a Szép Nemnek multságára” ajánlottak, a „Magyar Országnak történetei

⁴ I. m. 853.

⁵ „...mellyek az ujjabb időkben a' Királyoknak és a' nevezetesebb, 's minden féle rendből való személyeknek képeit ábrázolandják.” i. m. 853.

⁶ A Prognostikonból a századvég új divatjának megfelelően már hiányzanak a mindig nagy közönségsikerre számítható jóvendölések a bolygók állásából, időjósítás stb., s a kalendáriumokban gyakran olvasható találós kérdések is itt a szokásos tréfás, pajkos témák helyett természeti jelenségekre, tárgyakra vonatkoznak.

⁷ Azt, hogy Trattner Zsebalmanakjával egy igényesebb olvasóréteget szándékozott megoelőzni, az is valószínűsíthető, hogy a Zsebalmanak mellett folyamatosan, évről-évre kiad más kalendáriumokat is (*Magyar Országi ó és új Kalendárium* stb.), s ezekben a hagyományos pénzügyi, pénzváltási információkkal, a vásárok idejének közlésével is találkozunk — a *Magyar Zsebalmanak*nál jóval igénytelenebb formai kiállításban, rosszabb nyomdatechnikával stb.

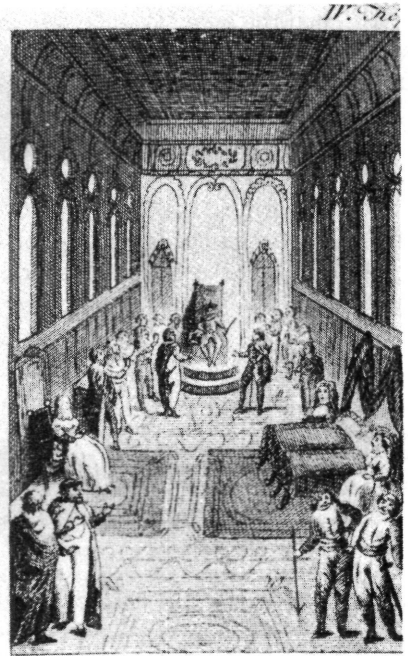
Attila és Pappja.

Aethyrii üldözése.

Attila ebédje és háza.

A római szenátus Attilánál.

Attila halála után” címet viseli. A történeti rész után négy vers következik,⁸ majd 11 újabb rézmetszetű illusztráció, melyek közül 8 a honfoglaláskori vezéreket, 3 pedig korabeli ruhákat viselő párokat ábrázol. Mindkét kötet címlapjaként a „Pest várossa felett lebegő Szaturnusz” című kép szerepel. Az almanach általam vizsgált OSZK-beli példánya⁹ — mely a két darabot egybekötve tartalmazza — mint a bennük lévő „Ex Bibl. Com. F. Széchényi” pecsét mutatja, a nemzeti könyvtárat alapító Széchényi Ferenc gróf eredeti könyvtárából származik.¹⁰

A Zsebalmanak korabeli hatásáról, ismertségéről nem sokat tudunk. Sándor István 1803-ban megjelenő *Magyar Könyvesháza* az 1795. évi almanachot említi,¹¹ bár — mint a bevezetőben olvashatjuk — a szerző a kalendáriumokat „elhalgatja”, „kivéven azokat, melyek vagy a régebbiek közül tudtomra estek, vagy a’ melléjek kaptsoltt Dolgokra nézve nevezetesek.” Almanachunknál a kiadás événél fogva inkább ez utóbbi szempont dominálhatott. Az 1796. évi almanach már nem szerepel a *Könyvesházban*. Újabban Szelestei Nagy Lászlónak, az 1. jegyzetben említett, 1982-ben megjelent tanulmányában olvashatunk a Zsebalmanokról.

Bár sem a beharangozás, sem maga az almanach nem ad támpontot a történeti leírások szerzőire vonatkozóan, a témával foglalkozó korabeli hazai és külföldi feldolgozások átnézése során kiderült, hogy az 1795. évi kalendáriumban közölt történeti részt az ismeretlen magyar kalendáriumszerző Ludvig Albrecht Gebhardi német tudós *Geschichte des Reichs Hungarn und der damit verbundenen Staaten* című könyve alapján írta meg.¹² A fordító ezt a könyvet választva alapanyagul a korban

⁸ A versek címei a következők: A’ jámbor falusi Leány; Miron, és Kata; Az ifjú leányzó; A’ Módi. A könnyed, dalszerű versek közepes tehetségű, de gyakorlott verselőt sejtetnek, akinek személyét a Mátýási József, Nagy János, Endródi János-féle körben kell keresnünk. (Mezei Mária szíves szóbeli közlése.) Az említett költők átnézett versei közül e négy dal tartalmilag és formailag leginkább Nagy János verseihez közelít.

⁹ PETRIK: *Magyarország bibliographiája 1712—1860. III/2. kötet* Bp. 1888. 892.

¹⁰ A könyvecske témája és kis formátuma, kalendárium-volta révén egyaránt beleillett a gróf gyűjtési koncepciójába, hiszen tudjuk, hogy egyaránt figyelmet szentelt a magyar múlt eseményeivel foglalkozó írásoknak, s a kisebb formátumú, könnyen elkallódó nyomtatványoknak, melyek utólagos pótlása nehéz. ld. erről: SOMKUTI Gabriella: *Széchényi Ferenc nemzetközi könyvgyűjteménye. OSZK Évkönyve 1970—1971. A Zsebalmanak leírása a könyvtár nyomtatott katalógusának 1803-ban megjelenő I. Pótkötetében szerepel, mint azt az almanachokba kézzel beírt „Supl. I.” jelzés mutatja: Catalogus Bibl. Hung. Nationalis Széchényianae Tom. I. Scriptorum Hungarorum et Rerum Hungaricarum Supplementum I. A—Z. Posonii 1803. 627—628.*

¹¹ *Magyar Könyvesház, avagy a’ Magyar Könyveknek kinyomtatások ideje szerent való rövid említésök.* Írá SANDOR István. Győrött, 1803.: „Magyar Zsebalmanak. 12. (Négy képpel ’s Hazánk Történetivel Etele haláláig)” 210.

¹² Gebhardi könyve egy angol világtörténet német nyelvű átdolgozásához készült, s ennek XV. kötetében jelent meg 1778 és 1782 között Lipszében. Az angol mű címe: W. GUTHRIE és J. GRAY: *A General History of the World from the Creation to the present Time. Tom I—XII.* London. 1764. sg. A német sorozat címe: *Allgemeine Weltgeschichte von der Schöpfung an, bis auf gegenwärtige Zeit.* Nach W. GURHRIE, J. GRAY und anderen Gelehrten von Chr. Gottl. HEYNE. Tom. I—XVII. Leipzig, 1765—1808. — Szintén Trattner pesti nyomdájában jelent meg Gebhardi könyvének hivatalos és — korszakunkat érintően legalábbis — teljes magyar fordítása: *Magyarország históriája.* GEBHARDI Lajos Albert munkáiból magyarázta HEGYI József, megjavította és 1803-ig folytatta KULTNAR István. Pest. 1803.

IX.

Kép.

Leel.

X.

Kép.

Verbukh.

XI.

Kép.

Eurs.

XII.

Kép.

Peiza.

fellelhető egyik legmodernebb forráshoz nyúlt, hiszen a német tudós volt „... az első, aki a XVIII. század gyűjtő munkájának az eredményeit komoly értékű és mégis élvezhető formában kamatoztatta.”¹³

A kalendárium műfaji sajátosságainak, ismeretterjesztő igényének is megfelelő alapanyagot jelentett Gebhardi könyve, mely „... a nagyközönség érdeklődését jobban lekötő események, jellemek ábrázolására törekszik.”¹⁴ Fordítónk — kinek személyét egyelőre csak bizonytalan vonásokkal tudjuk megközelíteni¹⁵ — megerősítette a műnek ezt a tendenciáját: — a hunok történetét kivéve — szinte kizárólag a néprajzi érdekességek, erkölcsi szokások és életmódbeli sajátosságok leírására helyezte a hangsúlyt, amint ezt a hunok előtt itt élő népekről írva ki is mondja: „... a hadakozásaikat és sorsaiknak ezerféle változásait elhagyván, csak azokat adgyuk elő zavartt történeteikből, a' mik az Olvasónak bizonyos gyönyörködést okoznak.”¹⁶ Minden népszerűsítő, s ezért gyakran egyszerűsítő tendencia mellett, gondosan ügyel azonban a tudományosság látszatának megőrzésére, hiszen többnyire pontosan kimásolja, s lábjegyzetben megadja a forrásokat, bibliográfiai adatokat. Ez megfelel a kiadó szándékának, aki a beharangozásban hangsúlyozza, hogy a „mulatságos mesék helyett, melyek egyébként a' kalendáriumokhoz ragasztatni szoktak...” ő történelmet ad az almanach olvasójának, vagyis „a' Magyar Nemzet' nemesebb részének”, akinek művét ajánlja.¹⁷

A Zsebalmanak szerzője a vonatkozó eredeti szövegnek végül kevesebb, mint egyharmad részét veszi át, az átvett szöveget viszonylag pontosan idézve. A történeti eseményeket, csatákat, a római birodalom korabeli történelmét stb. szinte teljesen kihagyja, majdnem teljes egészében átmásolja viszont a kínai hunokról szóló részt, a csatákkal, idegenes hangzású nevekkal együtt, melyek pedig igen kevésbé lehettek emészthetőek — még a műveltebb olvasók számára is. Egy helyen told be Gebhardinál nem szereplő — más könyvből vett — részletet a szövegbe: a II. képen ábrázolt szkíta loáldozat leírását.

Az 1796. évi almanach történeti leírása Szekér Joachim 1791-ben Pozsonyban és Komáromban megjelent *Magyarok Eredete a' régi és mostani Magyaroknak*

¹³ LÉKAI Lajos: *Magyar történetírás 1790—1830*. Bp. 1942. 53. Lékainál korábban Flegler Sándor így ír a szerzőről: „... az újabb kutatásokat vigyázattal használta és illesztette össze, úgy, hogy műve még ma sem veszítette el becsét.” FLEGLER Sándor: *A magyar történetírás történelme*. Bp. 1877. 166.

¹⁴ LÉKAI Lajos: *i. m.* 53.

¹⁵ Magyarországi származását támasztja alá a kezdő sor: „Magyar földünkön...” (*Magyar Zsebalmanak* 1795. 27. o.) míg ez Gebhardinál értelemszerűen így hangzik: „Das Reich Hungarn, oder es in der Landessprache heisset Magyar-orsag...” (1. o.) Talán kapcsolatban lehetett a bécsi *Magyar Hírmondó* köré csoportosult értelmiségi, író társasággal, hiszen itt jelent meg a készülő almanachról a tudósítás, s Trattnernek közülük sokkal volt munkakapcsolata. (Trattnerrel ld. KOSÁRY Domokos: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon* Bp. 1980. 530.) Numizmatikai és művészeti érdeklődésére utalhat, hogy viszonylag sok helyen vette bele a szövegbe a korabeli pénzekről, oszlopok ábrázolásairól szóló részleteket.

¹⁶ *Magyar Zsebalmanak* 1795. 30.

¹⁷ *Magyar Hírmondó* 1794. 852—853. A kalendáriumok olvasóközönségéről l. GARDONYI Albert: *A XVIII. század legkeresettebb könyve*. MKsz 1941. 232—244.

nevezetesebb tselekedeteivel együtt című kétkötetes munkájának első kötetéből szinte szó szerint átvett részt tartalmazza.¹⁸

A kiadó a kezdetektől induló történeti leírással követi egyrészt az ún. krónikás naptárak hagyományait, melyek kezdetben a világ, később inkább a magyar történet legfontosabb eseményeit közölték röviden, többnyire — különösen a legkorábbi időkre vonatkozóan — csak a történeti események kronológikus felsorolásával. Ezek a kalendáriumok a más jellegű könyvek, források hiányában fontos szerepet játszottak a 16—18. században az egyszerűbb néprétegek történet-szemléletének kialakításában.¹⁹

Másrészt viszont — a naptárak korabeli színvonalához képest — igényes forrásválasztásával és az adott történeti korszak részletes feldolgozásával azok közé az ismeretterjesztő, népszerűsítő szándékú könyvek közé sorolható, melyek a 18. században egyre erőteljesebben kibontakozó — a magyar múltra, s különösen az őstörténetre vonatkozó — latin nyelvű tudományos forrásfeltárás és feldolgozás eredményeit igyekeztek közérthetően, magyar nyelven eljuttatni az érdeklődőknek,²⁰ a 18. század végén megerősödő nemzeti öntudat jegyében megismertette a magyar múlt eseményeit, alakjait az olvasók egyre szélesebbé váló táborával.

A Zsebalmanak megjelent két kötetében egymás mellé került történeti leírások közötti szemléleti különbség okát az eredeti források eltérő szemléletében, jellegében kell keresnünk. A tekintélyes német tudós műve a magyarok irányában többnyire elfogulatlan, ha mégis elfogult, akkor negatívan az. Komoly tudományos apparátus, jó forrásismeret birtokában valóban egy tudós világtörténetbe illő művet ír. Szekér Joachim, a hányatott életű magyar szerzetes²¹ részben hazafias indíttatású, tehát eleve a magyar múlt eseményeire „pozitív irányú” elfogultsággal tekintő, a források adatait gyakran átformáló, naiv etimologizálásokban, népies kiszólásokban és

¹⁸ Csak néhány fejezet cím és egy másfél oldalas latin szöveg nem került át az almanachba. Az átvett szövegrész az I. kötet I. könyv II. szakasz 18. -tól (73.) a 121. l.-ig tart, s a hun birodalom bukása utáni időszakot dolgozza fel, Gézáig.

¹⁹ L. erről: KOVÁCS Imre: *Régi magyar kalendáriumaink 1711-ig*. Debrecen. 1938. és HERVAY Ferenc: *Magyar krónika a régi magyar kalendáriumokban*. MKsz 1970. 373—378. Az első, krónikát tartalmazó kalendárium Hervay adatai szerint 1592-ben, Debrecenben jelent meg.

²⁰ A kor történetírásának erről a vonaláról is l.: FLEGLER Sándor: *i. m.*; LÉKAI Lajos: *i. m.*; KOSÁRY Domokos: *i. m.*; MEZEI Márta: *Történet-szemlélet a magyar felvilágosodás irodalmában*. Bp. 1958.; GÖRÖMBEI András: *Az ősmagyarok képe felvilágosodás és reformkori történetírásunkban*. *Studia Litteraria* 9. Debrecen, 1971.; MARTINKÓ András: „Magyar” vártól Magyarvárig. *ItK* 1964. 425—447. stb. A népszerűsítő jellegű, magyar nyelvű, gyakran szinte tankönyvként szereplő művek közül a legismertebbek: LOSONTZI István: *Hármas kis tükör*. Poson. 1773. (Sok kiadást ért meg betiltásáig.); SZEKÉR Joachim: *Magyarok Eredete a régi és mostani Magyaroknak tselekedeteivel együtt. I—II*. Poson és Komárom. 1791.; DETTELBACH József: *A magyar történeteknek rövid rajzolatya 1792.*; *A magyarok eredetéről, ezeknek Királyaiknak életéről*... Pálma Ferencz Károly Úr munkájából Magyar Versekben tsinált rövid históriátska Ketskeméti Sigmund ... által. Poson. 1795.; CSÉCSÉNYI SVASTICS IGNÁTZ: *A' Magyarok' felséges Tzimere*. 1796. stb...

²¹ CZAPÁRI László: *Szekér Joachim élete és művei*. Székesfehérvári Cisztercita Gimnázium Értesítője 1887—1888.

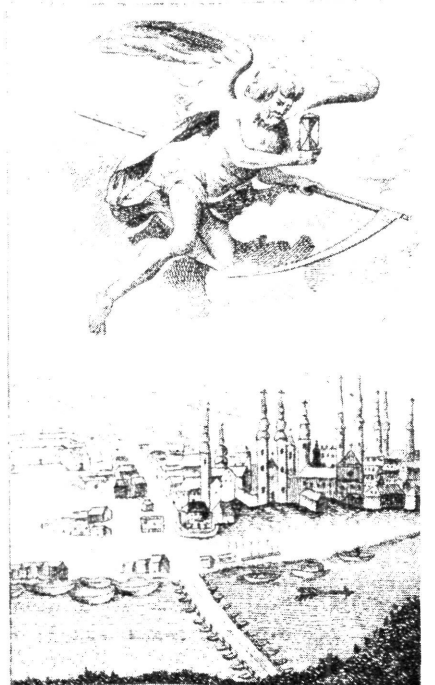
XIII. Kép

XIV. Kép

XV. Kép

történelmi anakronizmusokban nem szűkölködő műve már saját korában sem nyert osztatlan elismerést a témával foglalkozók körében.²²

A Zsebalmanak szövegrészeinél csökken ez a különbség, hiszen egyrészt Gebhardi szövege felhígult a kihagyások, egyszerűsítések révén, másrészt pedig Szekér Joachim könyvéből nem kerültek át azok a leganakronisztikusabb részletek, melyek a hunok történetében kerültek megírásra.²³ A két eredeti mű közötti szemléletbeli, „ideológiai” különbség legjobban megfigyelhető a magyarok eredetére vonatkozó elméleteknél, hiszen ez fontos kérdés volt a kor történetírásában.²⁴ Annál, hogy Gebhardi eredeti szövege nem tartalmaz utalásokat a korban még tudományos tényként elfogadott hun—magyar rokonság elméletére vonatkozóan, figyelemreméltóbb, hogy a magyar fordító sem fűzött semmiféle ilyen jellegű magyarázatot, betoldást a szöveghez. A magyarok származására vonatkozóan egy utalás található az almanachbeli Gebhardi-fordításban: a hunok előtt itt élő népek felsorolása közben találkozunk ezzel a félmondattal: „Törökök avvagy Madzsarok . . .”,²⁵ majd nem sokkal később: „Madzsarok avvagy Magyarok . . .”²⁶ A hun népnek a magyar földön játszott fontos szerepét hangsúlyozza természetesen a fordító a Gebhardi-könyv arányainak módosításával: 33 oldalon ír a Kr. e. 1183-tól a hunokig eltelt időszak történetéről, sokat kihagyva az eredeti szövegből — s utána a fennmaradó 45 oldalon foglalkozik a hunokkal, szinte teljesen átvéve a német tudós szövegét, sőt — mint láttuk — idegen forrásból kiegészítve azt. A hunok és Attila megítélésében is átveszi Gebhardi negatív előítéleteit: pl. az Eszka nevű lánnyal kötött házasságnál Gebhardit követve emeli ki Attila mértéktelen bujaságát, hiszen az eredeti Priszkosz-szövegben nem találkozunk ilyen jellegű megjegyzéssel. Ezzel szemben a Szekér Joachimtól átvett részben meglehetősen gyakran találkozunk a hun—avar—magyar rokonság hangsúlyozásával. A hunok és avarok, mint „ugyaz azon eredetű Nemzet”-ek említése mellett az avarok Európába jövetelét „... a’ Magyarok Eleinek második bé-jövedeleként”²⁷ említi. Az ősi rokonság önmaga által is felemlített gyakori hangoztatása mellett²⁸ a rokon népeket is jó színben igyekszik

²² A leggyakrabban emlegetett példa a francia Deguignesnek a kínai hunokról szóló forrásaiból „átírt” történet, mely szerint a kínaiak a Nagy Falat a magyarok ellen építették volna, s Dugonits András *Etelka* című történelmi regényének történelmi forrásként való kezelése.

ÁRVAYNÉ RÉNYI Zsuzsanna: *Gr. Fekete János történetírói próbálkozásairól*. (Századok 1976/4.) c. tanulmányában pl. leírja, hogy Fekete János megkezdett történelmi munkáját részben Szekér Joachim eme könyvének megjelenése — vagyis az ő kezéhez kerülése — miatt hagyta abba, s bár a könyv a gróf szerint a magyar nyelvűség és ismeretterjesztés funkciójának eleget tesz, alaposan bírálja is azt a mesés, csodás elemek tobzódása miatt.

²³ Pl. a már említett Kínai Fal história mellett a mű elején a régi krónikák hatását mutató elmélkedés a Noétól való származásunkról stb.

²⁴ Különösen akkor, amikor Sajnovits János nyelvészeti és régészeti adatok alapján hirdetni kezdte a lapp—finn—magyar rokonság elméletét, s először kérdőjeleződött meg az addig általánosan elfogadott hun—avar—magyar leszármazás tana.

²⁵ *Magyar Zsebalmanak* 1795. 28.

²⁶ I. m. 28—29.

²⁷ *Magyar Zsebalmanak* 1796. 36.

²⁸ „... az Avarok, a’ kiket a’ régi Hunnuszokkal és velünk Magyarokkal egy vérből származtagnak lenni többször mondtam...” 49.

feltüntetni.²⁹ A magyarok hadi vereségeit is mentetgetni próbálja: a vereség nem abból következett, „... hogy a Magyarokban nagy erő, vagy bátorság nem lett volna ... de a' Henrik ... szerentsétlen órában ütött vala rajtok...”³⁰

Az ősi rokonság elméletéből kiindulva gyakran utal a törvényes öröklési jogra, mely alapján az avarok és a magyarok Attila öröke, a magyar föld jogos birtokosaivá lesznek. A magyarok már Európába indulásuk előtt tudták, „... hogy Európában az ő Elejek Attila valaha tágassan uralkodván, boldog és termékeny Országot bírt volna, ennek tehát, mint régi Ősökötől reájuk maradtott igaz örökségnek fel-keresését ... elvégzik magokban.”³¹ A Gebhardi-szöveg átvétele a magyar múlt felidezésének inkább ahhoz a vonalához kapcsolódik, mely a múlt eseményeit a felvilágosodás szellemében, tudományos igénnyel igyekszik feltárni; míg Szekér Joachim műve a múlt eseményeiben is a nemzet hősi erényeit, előkelő származását hangsúlyozó történetírói irányzat szellemében készült.

Eme két eltérő koncepciójú történetírás magyarázat nélküli összepárosításának okát utólag nehéz lenne megtalálni. Legvalószínűbbnek az tűnik, hogy a kiadó nem fordított különösebb figyelmet a sorozat egységes történet szemléletének kialakítására, s egyszerűen azokhoz a forrásokhoz nyúlt, amelyek a legkönnyebben elérhetőek voltak számára. Természetesen feltehetjük a kérdést, hogy miért nem csak az egyik vagy csak a másik könyvet használta forrásként mindkét esetben, hiszen mindegyik mű feldolgozza a két almanachbeli kötetben leírt eseményeket, de itt is adódik a praktikus válasz: talán az első év megjelenése után valamilyen oknál fogva megszakadt kapcsolata a Gebhardi könyvét fordító személlyel. Ha mégis felmerülhet egy esetleges tudatos ellenpontozás szándékának gyanúja, akkor talán az eltérő olvasói rétegek igényeinek kielégítése lehetett az elsődleges szempont.³²

A Magyar Zsebalmanak grafikai anyagáról

A Gebhardi nyomán készült hun történetet 4 rézmetszet illusztrálja.

Az 1. kép az ún. Isten (vagy Mars) kardja átadásának jelenetét ábrázolja. A Zsebalmanak szövege fokozza Gebhardi szkeptikus hozzáállását a kard eredetiségét illetően: míg a német szerző szerint Attila a véletlenül feltalált kardról „... olyan hiszemben volt, hogy most az ő oltalmára jött újjólag világosságra...”³³ addig az

²⁹ Az avarok „... a' kik előtt utálatosnak látszott az idegen Nemzet alatt való szolgálát, hogy régi szabadságokban élhessenek Asiától vég bútsút venni szándékoztak.” 35.

³⁰ *I. m.* 108.

³¹ *I. m.* 54—55. De még a szomszéd népek is tisztában voltak az ősi jussal, az oroszok is erre hivatkozva siettetik őket Pannónia felé. *i. m.* 63. — (A honfoglaláskor az ősi jussra való hivatkozás mellett leírja a földnek csellel való megszerzését is. A krónikák eltérő elméleteiről ld.: KRISTÓ Gyula: *História és kortörténet a Képes Krónikában*. Bp. 1977. 45.)

³² A 7. sz. jegyzetben említett kalendáriumánál is találkoztunk pl. az 1796—97-es évfolyamokban a hun birodalomról írva Gebhardi szövegének még jobban leegyszerűsített, a forrásokat nem említő, pár oldalas változatával, s ezek után az 1799-es naptárban ismét Attila életének leírásával, ahol Attila hangsúlyozottan a magyarok első fejedelmeként szerepel.

³³ GEBHARDI Lajos Albert: *Magyarország históriája*. Pest, 1803. 253.

almanach szerint az ország elfoglalásának tervét „magában főző” Attilával papja elhítette, „... hogy e' kard az ő elveszett régi scythiai bálványa volna, és hogy királyi ügyekezeteinek előmozdítása végett jött légyen újjólag világosságra.”³⁴

A 2. kép a szkítiai lóáldozatot ábrázolja. Az illusztrátor szinte szó szerint lerajzolja a történeti leírásban szereplő helyszínt és eseményt,³⁵ a gerendákból épített oltárt, a megölt (fehér) ló tetemét, az áldozatot végző papokat, s az előtérbe helyez egy — a leírásban nem szereplő — nőalakot is. A szereplők által hordott ruhák — hasonlóan a többi képhez — a Gebhardi által leírt „gót” viseletek. A 3. kép Attila ebédjét ábrázolja, amit a vadászatról megtérő hun fejedelem legmagasabb rangú főemberének, Onogesisnek feleségétől fogad el. A rajzon itt is a szöveg hű követésével találkozunk, mely szerint az ebédnél „... az asztalt négy szolgálk tartották”.³⁶ Attila fapalotája is a leírtak szellemében került ábrázolásra: az épület „... magos, és csupa gerendákból 's fatáblákból mesterségesen egybeszerkesztett volt. Közepéből egy gömbölyű torony emelkedett fel, oldalán pedig környöskörül egy befödött folyosó függött”.³⁷

A 4. kép témája: A római követ Attilánál. Figyelemre méltó — s az illusztrátor és a fordító közös munkáját feltételezi — hogy a történeti szövegben ezt a jelenetet az író az illusztráció alapján írja le, bizonyos értelemben mint forrást használva azt:

„Lásd a' IV. Képet, mellyben hátul Attila, előtte a' császári követ, Priscussal; mellette a' Király egészségéért ivó udvarnokok, a' két ágy mellett Recca és Krecca, általellenekben a' fátyollal betakart Eszka, e' mellett két bárdusok avvagy éneklo poéták, az egyik ágy mellett pedig két Lepcsesek látszanak.”³⁸

A kiadó, úgy tűnik, nem követte azt a korban sokáig élő szokást, hogy kiadványát külföldi nyomtatványok használt, s ezért olcsón megvásárolható lemezeiről készített metszetekkel díszítse. Ezek a rajzok nagyon nagy valószínűséggel ehhez a konkrét történeti szöveghez készültek. A rajzoló előzőleg behatóan tanulmányoz-

³⁴ *Magyar Zsebalmanak* 1795. 91—92.

³⁵ Az almanach szerzője megadja a pontos forrást: SABBATHIER: *Sitten, Gewohnheiten und Gebräuchen der alten Völker*. 2. Theil. Seite 346. o. A Zsebalmanak leírása az ebben található rövidített változata: „Négy szögletű rakásba öszveszorítottak sok fa vagy vesszőnyalábokat úgy, hogy a' rakásnak három oldalai egyenes magasságúak voltak; a' negyedik oldalt pedig úgy rakták, hogy azonn fellehetett menni a' tetejére, melly meg volt egyengetve. A' rakás homlokába egy régi kardot szúrtak. A' kiváltképpen való áldozat lovakból állott. Ezen állatnak két első lábait öszvekötték; mire a' pap letévén süvegét, agyonütötte az állatot, végre pedig nyakára egy kötelet hurkolván megfojtotta. . . Véré vette azután a' leütött állatnak a' pap, és egy kardra öntötte. Lásd a' II. Képet.” 92—93.

³⁶ I. m. 101.

³⁷ I. m. 99.

³⁸ I. m. 100. Itt tér el leginkább Gebhardi és így a Zsebalmanak is az eredeti Priszkosz-szövegtől, s ez befolyásolja a metszet ikonográfiai alapját is: már Gebhardi egy félreértés folytán 2 főfeleségét említi Attilának (Priszkosz csak egyről ír), az illusztrátor viszont a két főfeleségen kívül a képre rajzolja még Eszkát is, Attila egyik mellék-feleségét, külön jellegzetességgént fátyollal letakarva azt. Gebhardi nem ír Eszkának a követek fogadásán való részvételéről, sőt szerinte a két feleség közül is csak egyik volt akkor a táborban. Az illusztrátor talán ezzel a „súritéssel” a lehető legtöbb információt akarta elmondani Attila családi viszonyairól.

hatta a szöveget, hiszen a már említett „szöveghű” ábrázoláson túl, néhány olyan részlettel is találkozunk a képeken, melyek leírása nem az illusztrálandó résznél olvasható. A négy rajz közül pl. háromnál megrajzolta azt a sárkányos zászlót, ami a szövegben nem a hunokról szóló leírásban, hanem korábban, a gótoknál szerepelt.³⁹ Egy külföldi — német vagy osztrák — kalendáriumnak teljes, illusztrációkkal együtt történő lefordítása, átvétele sem látszik valószínűnek, hiszen egy német vagy osztrák kiadó miért kedveskedne olvasóinak éppen a magyarok történetével.

E négy történeti illusztráció jelentőségét abban kell látnunk, hogy újabb darabokkal gazdagítják a magyar történeti ábrázolások elterjedésének kezdeti, művekben meglehetősen szegényes időszakát,⁴⁰ s hogy a korban szokásos, történelmi személyek portréit vagy történelmi jelentőségű tárgyakat ábrázoló képekkel szemben történelmi eseményekkel találkozunk rajtuk. A kalendárium-műfaj — jellegénél fogva — elméletileg széles körű elterjedést is biztosít az ábrázolásoknak.⁴¹

Figyelemre méltó az is, hogy a rajzoló olyan ikonográfiai témákat dolgozott fel a hun történetből, melyekkel később, a 19. század történeti festészetében gyakorta találkozunk. E későbbi ábrázolásoknak a Zsebalmanak illusztrációi nem előképei ugyan, ellentétben pl. az *Auróra* vagy a 19. század első felében megjelenő más almanachok képeivel, melyek sok témában gyakran már ilyen szerepet is betöltöttek; az illusztrátor mindenesetre jó történeti érzékkel választotta ki a hun történet fontos, és amellet jól ábrázolható, képszerű eseményeit.

Az itt feldolgozott ikonográfiai típusok formai továbbélésével párhuzamosan azonban megfigyelhető a 19. század folyamán az Attila- és hun-ábrázolások lényeges tartalmi átértelmeződése. Almanachunknál — s egyáltalán ennek a kornak szemléletében — ezek az események többnyire a történelmi tudat részeként, a tudományos kutatás által feltárt múlt konkrét eseményeként jelentek meg, természetesen a nemzeti öntudatot is növelve a régebbi időszakok tetteinek, emlékeinek felidézésével.

Az 1850-es évektől az irodalomban és a képzőművészetben jelentkező Attila- és hun-kultusz — különösen a hun—magyar rokonság elmélete tarthatatlanságának lassú, de biztos terjedése folytán — a témában már egyre inkább olyan szellemi

³⁹ „A' vezérek magok vitték a' hadi zászlócskát, mely szövevényből és pántlikákból állván, ha a' széltől felfuvatott, egy sárkányt ábrázola.” 60. — A rajzoló a zászlók berajzolását a képekbe arra a megjegyzésre alapozhatta, mely szerint a gótokról a hunok „...a' ruházatra, zászlóra és több efféle készületre nézve ... sokat kölcsönöztek.” 101.

⁴⁰ ERNST Lajos: *A magyar történelmi festészet*. Bp. 1910. 31.; BALÁZS PIRI László: *A magyar történelmi festészet a XIX. században*. Bp. 1931. 140.; *Művészet Magyarországon 1780—1830*. Katalógus: (Szerk.: GALAVICS Géza—SZABOLCSI Hedvig) Bp. 1980 c. kötetben: GALAVICS Géza: *A történelmi téma*. stb.

⁴¹ GALAVICS Géza: *A történelmi téma* (Művészet Magyarországon 1780—1830. Bp. 1980.) A Zsebalmanak illusztrációira is érvényes a következő gondolat: a kor történeti ábrázolásainak megítélésében „... lényeges momentum, hogy keletkezésük legtöbbször már nem a hagyományos mecenás rétegekkel függ össze, hanem bennük az új típusú világi értelmiség ... keresi a képzőművészeti kifejezés és a nemzeti tradíció összekapcsolásának lehetőségeit.” 65—66. E kor illusztrációs anyagának művészettörténeti feldolgozásával kapcsolatban ld. még: VAYERNE ZIBOLEN Ágnes: *Kisfaludy Károly*. Bp. 1973.; D. SZEMZÓ Piroska: *A magyar folyóiratillusztráció kezdetei*. = Művészettörténeti tanulmányok. Bp. 1964.; RÓZSA György: *A magyar történelmi festészet témáinak barokk feldolgozásai*. Művészettörténeti Értesítő 1959/4. stb.

kincset, eredeti forrásanyagot vél felfedezni, mely a hiányzó magyar mitológia, nemzeti eposz létrehozásának alapjául szolgálhat.⁴² Az irodalomban Aranynál jelentkezik legmagasabb művészi színvonalon ez a törekvés — azzal együtt, hogy Arany komoly figyelmet fordított a hunokkal foglalkozó történeti források tanulmányozására is —, míg a képzőművészetben a gödöllői műhely mestereinél, valamint Thoroczkai Wigand Edénél és Kós Károlynál figyelhető meg leginkább e témakör mitologizálódása.⁴³

A négy almanachbeli metszet néhány jellegzetes részletmegoldása, tartalomértése és stiláris eleme alapján valószínűsíthető, hogy a figurális részek a német származású, de hosszú időn keresztül Magyarországon dolgozó Gritner J. keze nyomát viselik. A háttér megoldása egy gyakorlott rézmetsző közreműködését feltételezi. Ezekkel az illusztrációkkal bővülne tehát az a sor, mely az eddig a művésznek attribuált rajzokat tartalmazza.⁴⁴

Az 1796. évi almanach grafikai anyaga hagyományosabb és véletlenszerűbb illusztráltatási felfogást tükröz, s valószínűleg kényszermegoldás eredménye

⁴² DR. GREXA Gyula: *Arany János Csaba királyfijának töredékei*. ItK 1917. 24—38., 151—168. 277—296. A kor irodalmárai, történeti, művészi olyan forrásanyagot véltek felfedezni a hun-mondakörben, mely a népi emlékezetben maradt fenn a legrégebb időktől fogva. A történettudomány újabb eredményei szerint a magyaroknak nem lehetett ősi hun hagyományuk, mivel a hun—magyar rokonság gondolata a X—XI. századi külföldi forrásokból került át a későbbi magyar krónikákba. Ld. erről: KRISTÓ Gyula: *Volt-e a magyaroknak ősi hun hagyományuk?* = *Előmunkálatok a Magyarság Néprajzához* 3. Mítosz és történelem. Bp. 1978.

⁴³ SÁRMÁNY Iлона: *A hun—magyar mondakör képzőművészeti ábrázolása a századfordulón.* = *Előmunkálatok a Magyarság Néprajzához* 3. Mítosz és történelem. Bp. 1978. Az Attila- és hun-tematika továbbélését a 19. századi történeti festészetben egy későbbi dolgozatban szeretném részletesen feldolgozni, ezért itt csak azokat a művészeket említem meg az egyes témáknál, akiknek művei legismertebbek: 1. Isten kardja: Grünwald Béla: 1890—1898. olajképek. Körösfői—K. Aladár: velencei Magyar Ház homlokzati mozaik. 2. Lóáldozat: Szemlér Mihály: Ősi áldozás c. rajz. = Pásztovai K. J.: *Magyar történeti képes album* Pest. 1867. Lotz Károly: Nemzeti Múzeum lépcsőháza; Körösfői: Marosvásárhelyi Kultúrpalota freskója; Feszty Árpád: Honfoglalás c. körkép. 3. Attila megérkezése székelyére és palotája: Nagy Sándor: szőnyeg és rézkarc, valamint a velencei Magyar Ház homlokzati üvegablaka; Thoroczkai W. Ede: Üvegablak-terv a marosvásárhelyi Kultúrpalotába, 16 lapos rajzszorozat. 4. Követek fogadása: Than Mór: Attila lakomája (Vigadó) Zichy Mihály: Attila lakomája, olajfestmény. stb.

⁴⁴ Az eddig Gritnernek attribuált rajzok: KÖMLEI János: *Szükségben segítő könyv*. 1790. és FAZEKAS Mihály: *Ludas Matyi*. Bécs, 1817. c. művek illusztrációi, valamint Csokonai V. Mihály *Dorottya és Anakreoni dalok* című kötetének címlapjai. Gritner alakját és munkásságát VAYERNE ZIBOLEN Ágnes: *Gritner J. magyarországi munkásságának körvonalai.* (= *Ars Hungarica*. 1981/2.) című tanulmányában rajzolta meg. — Egyaránt megfigyelhető pl. egyes alakok könnyed, táncoló mozgása a Kömlei-féle könyv 164. oldalán levő illusztráción, illetve a Zsebalmanak III. és IV. képén; vagy az a kifelé hajló lábú, íves támlájú szék, mely feltűnik a Ludas Matyi III. illusztrációján és a Zsebalmanak I. képén. A baráti, munkatársi kapcsolatok is megerősítik Gritner szerzőségének feltételezését: a rajzoló díszítőmotívumait Trattnerék mellett a bécsi *Magyar Hírmondó* is gyakran felhasználta, tehát ismerős lehetett ebben a körben. Magyarországra költözésük előtt hosszú ideig Gritner és Trattner egyaránt Franciaországban dolgozott, Trattner nyomdászként, Gritner pedig illusztrátorként, s nem nagy időteltérrel érkeztek hazánkba. — Itt szeretnék köszönetet mondani Vayerne Zibolen Ágnesnek és Galavics Géának értékes tanácsaikért.

lehetett. Itt nem az adott szöveghez készült történeti illusztrációkkal találkozunk, hanem önálló, attól függetlenül is megálló rézmetszetekkel. Ehhez a részhez a nyomdász a honfoglaláskori vezérek képét mellékelte, valamint Gézáét, mert — mint írja — „Képtelen voltunk ebben az Esztendőben Gejza Képét-is az Almanákhhoz adni, mellynek jól lehet leírása még tsak a' jövő Esztendőben fog következni. Oka ennek: hogy a' Képek Numerussai rendbe maradgyanak.”⁴⁵ A nyolc fejedelemkép — sorrendben Árpád, Szabolcs, Gyula, Kund, Lehel, Vérbulcsú, Őrs és Géza — a témában nagyon hosszú ideig legfontosabb ikonográfiai forrásként szolgáló ún. Nádasdy-féle Mausoleum fejedelemképeinek alapján készült.⁴⁶

A képek utólagos, alkalmoszerű applikálásának tényét erősíti az is, hogy Székér Joachim az almanachban szereplő történeti részben nem is említi mindegyik ábrázolt vezért. A kiadó tehát valahonnan megszerezte a témához kapcsolódó teljes metszetsorozatot, s függetlenül attól, hogy szerepelnek-e a képeken ábrázolt személyek a leírásban, felhasználta őket illusztrációs anyagként. A Zsebalmanak-beli képeken természetesen a különleges kiállítású, főúri megrendelésre készült Mausoleum képeihez viszonyítva szegényesebb megjelenítéssel találkozunk.⁴⁷ A képek közepes kvalitású mesterét a rendelkezésre álló szakirodalom és grafikai forrásanyag alapján nem sikerült azonosítanom, mindenesetre ezek a metszetek újabb darabokkal gazdagítják a Mausoleum ábrázolásainak igen kiterjedt utóéletét.⁴⁸

A fejedelemképek után három darab, korabeli ruhákba öltözött fiatal párt ábrázoló metszetet, vagyis ún. divatképet találunk az 1796. évi Zsebalmanakban. Ezeknél már nincs semmi kapcsolat a történeti szövegekkel, a kiadó — igazodva a 18. század végén elterjedt gyakorlathoz — valószínűleg annak a feltételezett női olvasótábornak akart kedveskedni velük, akiknek ezt a kötetet a kalendárium címlapján ajánlotta. A képek megközelítésében talán azon a halvány nyomon indulhatunk el, amit a bevezetőben olvastunk: az újabb illusztrációk majd „... a' nevezetesebb, s minden féle rendből való személyeknek képeit ábrázolandják.”⁴⁹ A XIII. számot viselő képen látható férfi öltözete ugyanis pl. megfelel annak a leírásnak, amit Szendrei János viselettörténeti könyvében olvashatunk az ún. bécsi polgári magyar kompánia ruházatáról.⁵⁰ A képeken — hasonlóan a kor tényleges

⁴⁵ *Magyar Zsebalmanak* 1796. 127.

⁴⁶ A Mausoleumról és az ábrázolások utóéletéről: Rózsa György: *Magyar történetábrázolás a 17. században*. Bp. 1973.

⁴⁷ A Mausoleum egészalakos fejedelemképei helyett itt deréktól fölfelé ábrázolt alakokkal találkozunk, s hiányzik a Mausoleum képeinek háttér ábrázolása is. (Valószínűleg a Zsebalmanak képei is egészalakosak lehettek a metszés előtt, mert éppen ott hiányzanak az attribútumok a fejedelmeknél, ahol az eredeti képeken ezeket leeresztett kézben, tehát a deréktól lejjebb tartják. A sorszámozás megegyezik az eredetiével, a névalíráásokban kisebb eltérések vannak.)

⁴⁸ RÓZSA György i. m., illetve az MNM Történelmi Képcsarnokának grafikai anyaga alapján.

⁴⁹ *Magyar Hírmondó* 1794. 853.

⁵⁰ Dr. SZENDREI JÁNOS: *A magyar viselet történeti fejlődése*. Bp. 1905. 197—198.

divatirányzataihoz — egyaránt jelentkeznek a külföldies hatások és a nemzeti viselet újbóli terjedésének jelei.⁵¹

Az almanachok címlapjaiként szereplő „Pest várossa felett lebegő Szaturnusz” című rézmetszet⁵² gyenge rajzi és perspektivikus készségről, fejetlen térábrázolásról tanúskodik, bár a konkrét tájképi ihletés — a címadáson túl — a korabeli metszetekkel való összevetés révén felismerhető.

A Magyar Zsebalmanak többször is megígért folytatásai — úgy tűnik — nem jelentek meg. Valószínűleg a megjelent két kötet fogadtatása, anyagi sikere nem biztatta a kiadások folytatására a nyomdászt. Ezek az elkészült darabok azonban igényességükkel mind tartalmi, mind formai szempontból kiemelkednek a kor kalendáriumainak átlagos színvonalából, történeti, irodalmi és képzőművészeti ismereteket terjesztve egy olyan időszakban, amikor az ilyesféle kulturális ismeretterjesztés nem volt még széleskörűen elterjedve.

PAPP, JÚLIA

Un almanach de poche illustré de la fin du XVIIIe siècle

L'étude présente le calendrier publié par l'imprimerie Trattner de Pest pour l'année 1795—96, intitulé *Almanach de Poche Hongrois*, qui se distingue de parmi les autres calendriers de l'époque par sa présentation exigeante et par ses gravures sur cuivre dispendieuses. Cet Almanach de poche forme une transition entre les calendriers traditionnels et les almanach plus exigeants. L'éditeur destinait au public de lecteurs plus exigeant et plus cultivé cette publication qui a un riche contenu scientifique, artistique et historique. Les deux volumes de l'Almanach contiennent de nombreuses illustrations aussi. L'auteur analyse en détail les descriptions historiques qui se trouvent dans les volumes et la matière graphique qui sert à les illustrer.

⁵¹ Francia divathatásra utal a két férfialak fekete háromszögletű kalapja; míg a XV. kép nőalakjának magyaros fejfedője a nemzeti divat újbóli elterjedését mutatja — II. József halála után. ld. erről: Szendrei említett műve mellett: NAGY Géza — NEMES Mihály: *A magyar viseletek története*. Bp. 1900.

⁵² RÓZSA György: *Budapest régi látképei*. Bp. 1963. 325.

Bródy Sándor újságírói tevékenysége a századfordulón

Bródy Sándor újságírói-publicisztikai tevékenységével még nem foglalkozott — érdeme szerint és összefoglalóan — a szakirodalom, e témával kapcsolatban csupán egyes részletkérdésekről esett eddig szó. Így Czeglédi Imre 1965-ben bemutatta Bródy Sándor pályakezdését, és ismertette a gyulai *Békés* című lapban megjelent írásait.¹ A fiatal Bródy azonban nem a *Békés*-ben, hanem már korábban, a Mikszáth Kálmán és Borostyáni Nándor által szerkesztett *Magyarország és a Nagyvilág*-ban publikált először. Itt jelent meg 1881. december 4-én Mogyoróssy Jánosról szóló gyulai témájú írása. 1882-ben e lap 8. száma közli *Szent* című romantikus regényvázlatát, majd a 20. számtól több novelláját, melyeknek témája a szerelem és a pénz. Érthető e témaválasztás, hisz a gyulai évek alatt lobban a 18 éves Bródy először szerelemre. Czinczár Loncival való ártatlan kapcsolata a romantika szabályai szerint zajlik és sorvad el. A gazdag lány sohasem lehet azé, akit szeret. A józan szülők férjhez adják Bécsbe, a szerelmes Bródy pedig költői igazságot szolgáltat. Így születnek meg tragikus tartalmú romantikus elbeszélései.² Ha pedig a pénz hiányából fakadó gondok kerülnek mondanivalójának középpontjába, akkor a paraszti sors drámai létküzdelmét és a munkásság kilátástalan helyzetét, kizsákmányolását, s az ebbe való beletörődés értelmetlenségét festi le.³ Megdöbbenően szép e két utóbbi, bölcs keserűséggel íródott balladaszerű elbeszélés. Sugárzik belőlük az életközelség, a közvetítő személyes líraiság, s minden, Bródy által idézett sötétséggel szemben, az életigenlő optimizmus.

Az 1882. januárjában Janovits Emil szerkesztésében induló *Békés* című gyulai hetilap csak a 22. számában közöl egy Bródy-írást, majd az év végén előfizetési felhívását, melyet a laptulajdonos így ajánl olvasói figyelmébe: „Bródy Sándor dacára annak, hogy nagyon fiatal ember, a Magyarország és a Nagyvilágban napvilágot látott néhány csinos és ügyes rajza után nem mondható kezdő újoncnak az irodalomban.”⁴

¹ CZEGLÉDI Imre: *Adatok Bródy Sándor pályakezdéséhez* = ItK 1965. 503—510.

² BRÓDY Sándor: *Terri* = Mo és a NV 1882. 20. sz. 319—321. B.: *Számok*. = Mo és a NV 1882. 40. sz. 635—636. B.: *Naiva* = Mo és a NV 1882. 41. sz. 656—659. és 42. sz. 672—674.

³ BRÓDY Sándor: *Szegény ördögök. Életkép*. = Mo és a NV 1882. 26. sz. 415—417. — B. S.: *Ami a veréb csiripelt* = Mo és a NV 1882. 32. sz. 510—511.

⁴ *Békés* 1882. dec. 3. 49. sz. 4.

Bródy 1883-ban már más lapokkal is kapcsolatba került. Írásait közli a székesfehérvári *Szabadság*⁵ és a *Fővárosi Lapok*. Vadnai Károly lapjának három éven keresztül tárcákat írt, melyek leggyakrabban névtelenül jelentek meg. Névvél jelzett írásai a napi aktuális eseményekhez kapcsolódva — mint pl. a szegedi kórház megnyitása, a gyulai méhészeti kiállítás, a képviselőház eseményei, a Petőfi-társaság közgyűlése, olvasmányélményei — az élet minden területét felölelik. A szegények, az elnyomottak oldalára állva hívják fel a figyelmet a növekvő társadalmi különbségekre.

Ebben az évben jelent meg óriási visszhangot kiváltó *Nyomor* című novelláskötete is. Így az egycsapásra írói elismerést szerzett Bródy 1884 januárjában visszatért a fővárosba. Az újságírók és a modern írók akkori törzshelyén, a Fiume kávéházban tájékozódott a pesti sajtóviszonyokról,⁶ és az *Ország-Világ* munkatársa lett.⁷ Első, itt olvasható írása,⁸ akárcsak a többi, egészen a század elejéig, az irodalmi rovatban jelent meg. Könyvismertetéseivel, kritikáival, kommentárjaival e lapban lépett először túl Bródy az újságírás járulékos műfaján, a tárcán.

1885 elején Bródynak 3 éves katonai szolgálatra kellett bevonulnia, ahonnan két év múlva a befolyásos Jókai szabadította ki. 1887-ben a már leszerelt Bródyt Rákosi Jenő a jól fizető *Budapesti Hírlaphoz* hívta munkatársul. Itt azonban két héten belül afférja támadt a főszerkesztő Csukássy Józseffel, így két tárca leszállítása után nem írt többet e lapnak.⁹ Juhász Ferencné, az eddigi legalaposabb monográfia szerzője azt írja, hogy Bródy újságírói pályáját a magyar sovinizmus szócsövével, a *Budapesti Hírlapnál* kezdte meg, ahonnan átment a *Magyar Hírlaphoz*.¹⁰ Saját lapalapításai mellett valóban a *Magyar Hírlappal* fonódik össze Bródy újságírói tevékenysége. E napilap indulásáig azonban máshol is jelennek meg írásai.¹¹

⁵ MURÁNYI Lajos: *A fiatal Bródy Sándor és a székesfehérvári Szabadság*. = Fejér Megyei Könyvtáros 1976. 11. sz. 35—36.

⁶ A 90-es évek elején itt vetődött fel az a gondolat is, hogy legyen az újságíróknak érdekképviseletük. 1891 tavaszán a *Magyar Szalon* szerkesztőségében működő előkészítő bizottság tevékenysége eredményeként meg is alakult az Otthon-kör, melynek első elnöke Rákosi Jenő lett. Alelnökévé később Bródyt is megválasztották. 1892-ben a Fiume kávéházi székhely már szűkösnek bizonyult. Átköltöztek a mai Rákóczi út 9. szám alatti házba, majd 1895-ben a New York palotába, s innen 1897-ben a Dohány utcai klubházba.

⁷ *Felhívás előfizetésre!* = Ország—Világ 1885. 959. OSzK Levelestár. Bródy Sándor Maczky Valérhoz. Egerből kér a lap számára fényképet.

⁸ BRÓDY Sándor: *Mikszáth új könyvéről*. = Ország—Világ 1884. 717.

⁹ BRÓDY Sándor: *Téli rege* = Budapesti Hírlap 1887. jan. 16. Melléklet./S.: *A muszka*. = Budapesti Hírlap 1887. 17. 1—2.

¹⁰ JUHÁSZ Ferencné: *Bródy Sándor*. Bp. 1971. Akad. Kiad. 49—50.

¹¹ Bródy első megjelenése a lapokban: 1881: Magyarország és a Nagyvilág; 1882: Békés; 1883: Fővárosi Lapok; 1884: Ország—Világ; 1885: Magyar Ifjúság; 1886: Képes Családi Lapok; 1887: Budapesti Hírlap, Pesti Napló, Magyar Szalon, Arad és Vidéke; 1888: Magyar Nép; 1889: Szegedi Híradó, Erdélyi Híradó; 1890: A Hét, Az Én Újságom; 1891: Magyar Hírlap; 1892: Élet; 1893: Magyar Génius, Ifjúsági Lapok; 1894: Magyar Lányok, Bácska, Pester Lloyd; 1895: Új Idők; 1896: Magyar Figaró; 1897: Koszorú; 1899: Hazánk; 1900: Divat-Salon, Budapesti Napló; 1901: Magyar Művészet; 1902: Határőr, Művészet, Barsi Ellenőr, Irodalmi Tájékoztató, Kis Élelap; 1904: Igazság, Hatvan és Vidéke, Neues Budapest Abendlblatt Politikai Hetiszemle.

Az 1889-es évet Bródy ismét vidéken kezdi. Leszerződött az *Erdélyi Híradó* tárcarovatának vezetésére Kolozsvárra.¹² Itt a szerkesztést, az újságírást, és az irodalmat — melyet akárcsak Petelei, soha nem választott el a hírlapírástól — egyforma lelkesedéssel műveli. Az előbbit oly sikerrel, hogy amikor Korbuly Józsefet egy sajtóper miatt néhány hónapra elítélték, Bródy és Szabó Gyula lett a lap felelős szerkesztője. Az *Erdélyi Híradó* munkatársaként ebben az időben irodalompolitikai majd politikai nézetei hirdetésére saját lapot alapított. A budapesti *Vasárnapi Újság*, a *Képes Családi Lapok*, az *Ország-Világ* mintájára vegyes tartalmú képes hetilapot, mely laptípussal Erdély addig még nem rendelkezett. 1889. május 5-én jelent meg az *Erdélyi Képes Újság*, és melléklete, a *Kolozsvári Élet*. A lapot rendkívül olcsón terjesztették. Bródy és a kiadó, a Közművelődési Irodalmi Intézet, azok számára készítették „kiknek nincs módjuk, nincs költségük napi újságot jártni”. Az újságot addig nem olvasókat akarták ezzel az újságolvasók táborába beszerezni, ami igen lassú és kockázatos vállalkozás. Ez a legfőbb oka annak, hogy október 27-én meg is szűnt hetilapja. Ekkor már megjelent következő vállalkozásának, a *Magyarságnak* egy pár száma. A fiatalság szellemi elitjének megnyerésére készült reggeli politikai napilap céljai már a jövőbe tekintenek:

„A Magyarság politikában, kultúrában, társadalmiakban: nem monopóliuma egyetlen országgyűlési pártnak sem, de mindegyik párt egészséges elemeinek törekvése. Egyek vagyunk hát e törekvésekkel, hát nem vagyunk egyik egyetlen párttal sem! Az új, az igazi Magyarország, mely e lázas alakulásból most van kikelőben: ez minden figyelmünk tárgya, minden sor írásunk, minden szavunk az övé...”¹³

A lap törekvései az EMKE céljaival összhangban, az erdélyi magyarok nyelvben, érületben való igaz magyarságának, hazaszeretetük komolyságának kifejezésére irányultak. Igaz magyarságon a humanizmus hirdetését, a társadalom életének őszinte feltárását, a bajokból való kiütkeresést értették a szerkesztők. Így a szókimondó *Magyarság*, mely élesen bírálta a kormányt, s a társadalmi osztályok egyenlőbb teherviseléséért, a munkások jogaiért küzdött, sokáig nem maradhatott fenn. Megszűnésekor, 1890. április 1-én Bródy ismét visszatért a fővárosba.

1891. május 21-én került ki az utcára Horváth Gyula *Magyar Hírlapja*, melynek főmunkatársa Mikszáth Kálmán, helyettes szerkesztője Fenyő Sándor volt. Az induláskor Abonyi Árpád, Ambrus Zoltán, Báttaszéky Lajos, Füredi Mór, György Endre, Irmény Ferenc, Janovics Pál, Kürthy Emil, Kohn Dávid, Kálnoki Izidor, Szomaházy István, Szemere Attila, Zilahi Kis Béla voltak a lap belső munkatársai. Bródy külső munkatársként napi eseményekre reagáló társadalombíró tárcákat írt e lapnak. Mikszáth Kálmán főmunkatársi tevékenységének megszűnésével egy időben, 1891. augusztus 15-e után megváltozott a *Magyar Hírlap* belső munkatársainak összetétele. Báttaszéky Lajos, Irmény Ferenc, Szomaházy István, Zilahi Kis Béla távoztak. Helyüket Benedek Elek, Heltai Jenő, Kondor Alfréd, Márkus Miksa, Pollák Illés, Szana Tamás, J. Virág Béla és Bródy Sándor foglalta el. Ez időtől Bródy társadalmi vezércikkeket írt, és az irodalmi rovat vezetője lett.¹⁴ Szerkesztői tevékenysége eredményeként a csütörtöki tanügyi, a vasárnapi mezőgazdasági

¹² *Olvasóinkhoz* = Erdélyi Híradó 1889. jan. 8. 1.

¹³ *Az új ország* = Magyarság 1889. okt. 17. 1.

¹⁴ A *Magyar Hírlap* 1892. júl. 31. számának melléklete közli a szerkesztőség névsorát, és a beltagok tevékenységi körét.

mellékletek mellett keddenként jelentkező irodalmi melléklet kevés szépirodalmi írást tartalmaz. Irodalompolitikai, szemle jellegű, mely a tájékoztatást érzi feladatának. Hírt ad a kiadói tevékenységről, az új könyvekről, s „Bibliográfia” cím alatt az angol, német, francia irodalom egyheti terméséről. Színvonalas könyvismertetései, a magyar, orosz és különböző európai alkotókat, alkotói csoportokat, irodalmi irányzatokat bemutató cikkei, nemcsak figyelmet felkeltő értékelések, hanem egyben olvasásra kedvet csináló ismertetések sora is. A rovat az irodalmi közélet fóruma kívánt lenni, s ezzel közelebb állt a sajtóhoz, mint az irodalomhoz. 1891 végén Bródy tollából új, „A közönség érdeke” című rovat jelenik meg, ahol rövid hírekben Budapest közérdekű eseményeire, gondjaira hívja fel a figyelmet. Társadalmi és szociális problémákról és az érdekképviselési lehetőségekről tájékoztat. (Pl. este 8 óra után is járjanak omnibuszok Pestről Budára; olcsóbb hangversenyjegyet!; a MÁV megvonta mozdonyvezetőitől és fűtőitől a bundabélésű köpenyt és téli sapkát stb.) A 90-es évek végén Bródynak mint színikritikusnak is külön rovata van, „Első előadás a Nemzeti Színházban” címen. E rovatát 1901 tavaszán rövid időre átadja Osvátnak, aki később véglegesen átveszi Bródytól a *Magyar Hírlap* irodalmi rovatának vezetését.

Amikor 1894-ben Wolfner Pál új irodalmi, társadalmi képes hetilap indítását tervezte, Bródy Sándor is pályázott. A lap vezetésével Herczeg Ferencet bízták meg. A vesztes Bródy ennek ellenére nemcsak szépirodalmi műveivel, hanem az *Új Idők* irodalmi anyagának szerkesztésében nyújtott segítségével is támogatta a folyóiratot.¹⁵ Segítőkézsége is bizonyítja, hogy a századforduló körüli időkben az írók még nem egymás ellen, hanem egymással szövetségben szerveződtek új orgánumok köré. Hisz közös a céljuk: a német kultúra fölényével szemben a magyar városi kultúra megerősítése és érvényre juttatása.

Az új század indulásával azonban Bródy függetlenítette magát a sajtótól és azoktól a pártoktól, melyeket az kiszolgált. A *Huszdik Század* és az *Új Magyar Szemle* kiadásával egy időben, társadalmi, politikai, irodalompolitikai nézetei hirdetésére a napilapoktól elütő tipográfiával és formában, kommentáló jelleggel, egy éven át havonta megjelentette *Fehér Könyvét*. Folyóiratában szépirodalmi műveket, irodalmi, tanulmányokat, kritikákat, publicisztikai írásokat közölt, saját tollából. *Fehér Könyvét* még ma sem méltányolja eléggé a sajtótörténet és az irodalmi köztudat. Szemléletének és nyelvének feltámasztására 1945-ben Zsolt Béla és barátai tettek kísérletet. Mert „Bródy Sándor Fehér könyve a magyar újságírás klasszikus tankönyve. Két generáció belőle tanulta a majdnem egyedülálló magyar sajtóműfajokat: a ballesztikával rokon publicisztikát és riportázst, az esszével párosított pamflet” — vallotta Zsolt Béla. A *Fehér Könyv* „tekintélytisztelensége, szuverén szubjektivitással leplezett forradalmi illojalitása intézmények, elvek, hagyományok és szokások iránt, s állandó nyugtalanítása, amellyel a kor hatalmasaiban és beérkezettjeiben igyekezett megrendíteni igazukba vetett hitüket, Voltaire-i példája volt annak, hogyan kell egy rendeltetését betöltött nemzedékben a szükségszerű bizonytalanságerzetet felkelteni.”¹⁶ A három évvel később induló

¹⁵ OSZK Kézirattár. Fond 30/19. Bródy Sándor levele Czóbel Minkához. 1895. X. 24.-én az *Új Idők* szerkesztőségének nevében *Emberi prédikációk* címen beküldött verséhez új befejezést kér. — TABORI Róbert: *Bródy Sándor* = UI 1905. II. 433.

¹⁶ ZSOLT Béla: *Előszó*. = *Fehér Könyv* 1945. 4. p.

Jövendő című folyóirata köré Bródy már a haladó erőket gyűjti maga köré abból a célból, hogy hű képet adjanak korukról, s a különböző véleményeket ütköztessék, és hogy a meggyőződések különbözőségei segítsék a jövő útjainak tisztázását. Irodalmi—politikai folyóiratának már a címe is utal a programra, mely 13 év múltán is összecseng első politikai lapjának, a *Magyarságnak* célkitűzéseivel.

Bródyt egyformán érdekelte az irodalom és a politika. Maga írta, hogy utóbbiért „2-dik deák” korától uzsonnapéznét az *Ellenőr* című lapra költötte. Ifjú korától politizált, mert szerinte a politika nem más, mint „az emberi boldogságért és méltóságért való gond és harc”,¹⁷ amit csak az objektív igazság feltárásával lehet megvívni. A mai értelemben vett, újságírói etikát nem ismerő világában saját mércéje szerinti objektivitásra buzdította író társait is:

„Ha író vagy, légy az, és legyen bátorságod elviselni hivatásod konzekvenciáit, és ne törődj azzal, ha feketével kell befőstened az állam vezérlő alakjait, habár e polgári életben tőlük várod boldogulásodat, ha ők határoznak is a felett, hogy élj vagy meghalj éhen. És gyáva vagy, ha adsz a közmondásra és hallgatsz arról az intézményről melynek kereteiben élsz, de csupán azért, mert nem mondhatsz róla jót.”¹⁸

Bródy az általa látott igazságok hirdetésére politikai pártoktól független, politikus—irodalmi lapokat alapított. A kor átmeneti jellegéből adódóan azonban kiforrott, kész politikai elvei nem voltak. Így külön pártot, mint szerencsésebb korok nagy publicistái, nem csinált. „Hivatalom, hogy egyik krónikása legyek a kornak, és lejegyezzem a jövő okulására és a jelen épülésére,”¹⁹ — vallotta, és írta impresszióit abban a reményben, hogy ezzel gondolkodásra és tettekre serkenti olvasóit. A bekerített, a bajba jutott ember érdekelte a legjobban, és szerette volna, ha ebből becsületesen vágná ki magát.

Az igazság kutatásának igénye mellett a deklasszálódás személyes élménye, szegény—gazdag társadalmi ellentéte, a szocializmus elveinek ismerete irányította Bródy figyelmét egész korán a munkás- és paraszttársadalmi problémái felé. Előbb embertelen életkörülményeiket, kiszolgáltatottságukat veszi észre, majd az okok után nyomozva eljut az uralkodó osztályok, az egész magyar társadalom bírálataig. Lapalapításai és itt megjelent vezércikkei tükrözik legjobban politikai hitét és célját. Az írott szó hatalmában, a társadalomra gyakorolt hatásában hívó Bródy *Erdélyi Képes Újságával* a kizsákmányolt tömegek kulturális felemelkedéséért harcol. Magyarságának egyik célja a munkások öntudatra ébresztése és társadalmi problémáiknak a közvéleményben való tudatosítása. Ezért, korában egyedülállóan, tudósít szociális helyzetükről, útkeresésükről, eszméikről, s a fejlettebb társadalmakban elfoglalt helyükről. 13 évvel később pedig a munkásoktól harcosabb, őszintébb magatartást követelve lázít. Jövendőjében már módszeresen, szakmák szerint csoportosítva végzi a szociológus munkáját. Ismerteti, elemzi egy-egy réteg szociális helyzetét, hangulatát, és tiltakozik a kizsákmányolás, az alacsonyabb munkabérek, a hosszú munkaidő ellen. Tudósít a szocialista mozgalom életéről, és közreadja vezetői elveit. Sejthető mozgalmi kapcsolatai sem akadályozzák meg

¹⁷ B. S.: *Az Andrássy hadserege.* = *Jövendő* 1903. jún. 7. 16. sz. 5.

¹⁸ B. S.: *Egy kis forradalmat.* = *Magyar Hírlap* 1891. okt. 12. 9.

¹⁹ B. S.: *A diktátor.* = *Jövendő* 1903. szept. 6. 30. sz. 6.

azonban abban, hogy az igazság nevében figyelmeztesse a munkásvezéreket: a proletárság nagy tömegének bizalmát csak addig bírják, amíg nyilvánvalóvá nem válik, hogy nem meggyőződésből hirdetik tanaikat. Leleplezi Bernsteint, ki a kulisszák mögött másképp beszél, mint a kulisszák előtt, és fényt derít a hazai általános munkáspénztár tagjainak megalkuvó politikájára is. Bródy társadalmi és morális problémákat tárgyaló *Fehér Könyvében* a magyar paraszt képe a tisztaság szimbólumává válik. Bródy a parasztcseléd szemével és erkölcsiségével vizsgálja és tárja fel az ország közállapotait. Esküszik rá, hogy

„az az igaz, amit a parasztcseléd mond. De az igazság gyenge, a törvény sánta, nem tudják megfogni és nem érik be épp a legigazabb bűnöket. És erkölcsünk e két fő órének még e kettő a legkisebb fogyatkozása. A törvény hülye és az igazság — nem vak, hanem szem nélkül való...”²⁰

Három évvel későbbi *Jövendőjében* pedig az uralkodó osztályt vádolva, vallja, hogy „a nemzet igazi fenntartója az éhező parasztság”.²¹

Bródy a század elején a császári és királyi eszme bódulatából szeretné felrázni az országot. Antifeudális harcát a nép nevében végzi. Hittelt hirdeti, hogy a Habsburgok „hiába akarják megállítani a napot, nincsen páncél, mely a koronás főket megőrizhetné a nép erejével szemben”.²² A nép nevében ítélezik akkor is, amikor 1903. június 10-én tiszti összeesküvők Belgrádban megölik Sándor szerb királyt:

„Egy nép a politikai éretlenség formájában a legnagyobb politikai érettségről tett vizsgát: figyelt, túrt, iázongott, összeesküdött — ölt. Ez nem eljárás, mondhatják az uralkodók és a szolgálatukban álló diplomaták, politikusok, publicisták és egyéb szolgák; a szerb népek akadémice kellett volna eljárni, alkotmányosan . . . bevárni amíg egy királyi pár a nép fejére teszi a nedves névjegyet . . . és amikor a hurok a nyakán, félig megfojtva engedelmesen hörögi: Felség, köszönöm, hogy fölakasztasz, éljen a király: De nem így történt, a rác nemzetnek vére van, bátorsága, temperamentuma van, szereti és akarja az életet, tehát az élet az övé.”²³

Példákat sorol „lovagias és szolgál” magyar népének, melyből szerinte addig nem lesz semmi, „amíg a régiben maradunk, hogy van egy kis uralkodó fajta, amelynek minden szabad és vannak milliónyi tömegek amelyek békén és kötelességszerűleg nyelnek le minden keserűséget.”²⁴

Bródy látja, hogy a birodalom hasadni készül, s az udvarhú magyar politika is a pusztulás felé tör. A kormányt képtelennek tartja az ország vezetésére. Véleménye szerint egyetlen kormányzati eszközük a korrupció, melynek bevezetését Tisza Kálmán számlájára írja, ki behozta „a demoralizációt, mint a hatalom fenntartó instrumentumát”.²⁵ Figyelemmel kíséri Tisza Kálmán tevékenységét, aki

²⁰ *Budapest bűne* = Fehér Könyv 1900. június 152—153.

²¹ *Aratás szuronnyal* = Jövendő 1903. 24. sz. 30.

²² *Királyok alkonya* = Fehér Könyv 1900. március 26.

²³ B. S.: *Bán és bánhódás* = Jövendő 1903. jún. 14. 17. sz. 1.

²⁴ B. S.: *Frigyes főhercegné lovai* = Jövendő 1904. szept. 4. 36. sz. 5.

²⁵ *Az öreg Tisza*. = Fehér Könyv 1900. május 26.

²⁶ *Tisza vitázik* = Magyarország 1890. jan. 4. 1—2.

„magát a nélkülözhetetlenség színében igyekszik föltüntetni: lefelé azt hirdeti, hogy a parlamentarizmus van veszedelemben, s ezért tartja kötelességének a kormányon maradást — fölfelé pedig megkorrigálja a Kossuth honossági kérdésében tett nyilatkozatait. Idelellyen így akar szerepelni mint a többség uralom védője — fölfelé pedig úgy, mint a közérzés villámhárítója... De mindkét föladat nélkülözi a realitást: se a parlamentarizmusnak, se a kormánynak nincs szüksége, hogy Tisza Kálmán védelmezze. Az ellenzéki harc nem antiparlamentáris, a Kossuth kultusz nem antidinasztikus, az újvévi beszéd tapintatlanul gyanúsít fölfelé és lefelé egyaránt”²⁶ — írja.

Éveken át sürgeti Tisza Kálmán kormányának bukását abban a reményben, hogy életképesebb vezető kerül a helyére. S amikor bekerül a parlamentbe Bródy ősi ellenségének közvetlen folytatása, a „kellemetlenül elbizakodott” Tisza István, már semmi jót nem remél.²⁷ „És én hinni csak Tisza István tragikumában tudok, csak azt érzem, csak ezt látom, messze, messze előre.”²⁸ Végigkíséri lépésről-lépésre annak a Tisza Istvánnak útját, aki „nem lát senkit, csak magát, és azt a régi Magyarországot, amely a királyi hatalom, akarat, szándék, szeszély előtt, bárhogy nyilvánuljon az meg, kritika nélkül borul térdre.”²⁹ Hetente értékeli hazug politikáját.

„Valamikor azt mondta: olyan politikát kell csinálni, az a jó, amelyet a magyar paraszt akar. Csinált tehát mióta felnőtt olyant, amilyen Bécsnek kell. De ennek is vége, most már olyat csinál, ami neki magának jó, és senki másnak... ilyen monomániákon kezdődtek a nemzeti szerencsétlenségek.”³⁰

Akkor is óva inti tőle a népet, amikor a gyors előrehaladás és rangugrás hívei úgy néztek Tiszára, mint a megváltóra. „Azért mert fiatal, szép, komoly és kacér: föl ne ülj neki vagyontalan és magyar Magyarország: ez a messiás nem neked jött, ez a bankárok, a hízott pénzkereskedők, és tehermentes földbirtokosok messiása.”³¹ 1904-ben már a munkások szemével vizsgálja tetteit. A munkásosztályt biztatva, fenyegetve kérdezi, hogy mi lesz akkor, ha a sztrájkolók beleláttnak majd Tisza politikájába és nem ijednek meg. Állítja, hogy ebben az országban politikát csak az csinálhat, aki támad. Ha a munkásosztály ezt megérti, siker koronázza majd tetteiket.³² Reménykedik, hogy Tisza sorozatos politikai baklövésai forradalmi helyzetet teremtenek az országban. Mert Tisza

„akaratlanul is annak árt, akit védelmez, és annak készíti elő a talajt, akire nem tud és nem akar számítani... Ez kupán vágja az álmodozó tömegeket és azok felébrednek. Ez mikor kíméletlen és megvadult energiával a visszafelé való rendet akarja megcsinálni: olyan rendetlenséget szít, készít elő, amely előre visz a kibontakozás felé”³³

²⁷ *Első vázlat Tisza István arcképehez.* = Jövendő 1903. nov. 8. 39. sz. 5—12.

²⁸ BRÓDY Sándor: *Első vázlatok Tisza István arcképehez* = Jövendő 1903. 36. sz. 1—3.

²⁹ B: *Tisza István kálváriája.* = Jövendő 1903. jún. 21. 19. sz. 3.

³⁰ *Tisza cselekedni kezd* = Jövendő 1903. dec. 13. 44. sz. 5—9.

³¹ B: *Tisza szerencséje* = Jövendő 1903. dec. 20. 45. sz. 9.

³² BRÓDY Sándor: *Vizsgálódás két hátgerincen* = Jöv. 1904. máj. 29. 22. sz. 5. BRÓDY Sándor: *Két Bizánc* = Jövendő 1904. máj. 1. 18. sz. 4.

³³ *Tisza a forradalmár* = Jövendő 1904. dec. 4. 49. sz. 5.

És három hónappal azelőtt, hogy az uralkodó felmentette a Tisza kormányt, Bródyt alakja már nem érdekli többé, végleg leszámol vele.³⁴

A magyar parlament mozgatórugójának ugyancsak a pénzt látja Bródy, ahol a személyi vonatkozás is fontos, de az „albérletbe van adva a pénznek”.³⁵ A képviselők megvesztegetés útján kerülnek be, mert „amióta felelős kormány van, azóta mindig vettek képviselőket, sőt töredékben pártokat is.”³⁶ Csalással vádolja a parlamentet,

„amely azt állítja, hogy Magyarország politikája tető alá jutott, pedig igazában egy rongyos, leégett fedelű, kidőlt-bedőlt falú zsellérházban lakik. És az úri rend — amely csinálta — hiába hazudja magának, hogy minden jól és díszesen van: a magyar paraszt, akinek kezében jövődjője és megújhodása le van téve... megértheti, hogy minden cifra áltatás: egyetlen reális valóság ő.”³⁷

Bródy a parlamentben és maga körül csak két pártot lát. Az egyik a reakciósoké, a másik a „kereskediek, a félpanamisták, a negyedrészt korrumpotok, az egész romlottak koalíciós pártja”. És a kettő között lóg „néhány izgatott alak és a kabátjai gombjain, a gyér hajszálain számolgatja: melyiket szeressem, melyikhez csatlakozzam, melyik fogja későbbben tönkre tenni ezt a drága országot?”³⁸ E pártok képviselői, hirdeti parlamenti bírálataiban Bródy, még magukat sem képviselték soha, nemhogy az országot. Képtelenek megvédeni a magyar alkotmányt, érdemi kérdésekkel nem foglalkoznak, s a válság megoldását még hatalmi harcaikkal is akadályozzák.

A napi politikát csak mint a „trágyát” becsülő, magát a holnappal törődő radikálisnak valló Bródy cikkeiben a politikusokat patológiai alakokként rajzolja meg, kiknek egyetlen közös szenvedélyük van, a pusztítás. És közben apatikusan várják, hogy mikor kapnak új minisztériumot. Az aktuális eseményeket kommentálva, a közélet valamennyi jelentős szereplőjével valós vagy fiktív beszélgetéseket folytatva, úgy látja, hogy Bánffy Dezsőnek, ki „őszinte módra típort a jogot és keresetlenül — de czéllal bundázta az igazságot”, és társainak, gyökere van Magyarországon.³⁹ Ugron Gábort vakmerő és kapzsi spekulánsnak festi, „akinek a fő dolog a vagyonygyűjtés és mellékesen jelentékeny hazafi”.⁴⁰ Szilágyi, Bródy szerint, azt hiszi magáról, hogy „az igazságot számára fabrikálták, a parlament neki keret, az ország pedig egy gyülevész had... Aztán neki nincsenek luxusai, mint amilyen a szeretet, a másokért való gondoskodás, neki csak egy luxusa van, maga.”⁴¹ Párhuzamban állítja vele Apponyit, s értékelése szerint a kettőjük közötti különbség az, hogy hol az egyik következetlen, hol a másik. Apponyinak a „szíve jó és tiszta, az ízlése van meghibbanva egy kissé: a király vezető kormányfőfia szeretne lenni és egyben a nemzet örök primadonnája”. Bródy a katonai és nemzeti kérdés

³⁴ BRÓDY Sándor: *A hátgerinces ember* = Jövendő, 1905. márc. 26. 13. sz. 1—5.

³⁵ B.: *Khuen gróf megjelenik* = Jövendő 1903. jún. 28. 20. sz. 4.

³⁶ B. S.: *Fejezetek a „Megvesztegetés” Könyvéből* = Jövendő 1903. ag. 22. 25. sz.

³⁷ *Olvasmányaim*. Egy főispán utópiája. = Fehér Könyv 1900. szept. 72.

³⁸ *Szilágyi mint ügyvéd* = Fehér Könyv 1900. okt. 7.

³⁹ *Beszélgetés Bánffy Dezső báróval*. = FK 1900. ápr. 33.

⁴⁰ *Ugron Gábor* = FK 1900. jún. 140.

⁴¹ *Szilágyi mint ügyvéd* = FK, 1900. okt. 27.

parlamentari vitáját is a személyi és a hatalmi ügyek ürügyeként értékeli, melynek célja, hogy Apponyi miniszter legyen.⁴²

Amikor a közvélemény Andrássy Gyulában bízik, Bródy neki sem hisz. Rövid távon gondolkodó, a monarchia érdekeit védő politikusnak tartja.⁴³ Amikor Wekerleben hisz a magyarság, nem őt tartja a jövő emberének, mert „a felségnek hív és megbízható szolgálójából hiányzik a nemzeti eszme”.⁴⁴

Széll Kálmánt Tisza odaadó híveként ítéli el,⁴⁵ és még lehetne folytatni a sort. Ahogy telik az idő, Bródy haragja gyúlik, hangja egyre indulatosabb, s egyre gyakrabban jelenik meg írásaiban a szociális forradalom víziója. A „magvasan igazságtalan” Szemere Miklós jellemzését pl. így zárja: „teljes nyugalommal akasztanók fel, ha ama válságos idők elkövetkeznének és abban nekünk valamely szerep jutna. Egyébként is olyan elveket vall, hogy minden valószínűség szerint dobolni fognak az ő végtisztességénél, ha élete a szociális forradalomig kitart.”⁴⁶

Bródy 1890-ben hazánkban a társadalmi osztályok válaszfalait erősebbnek látja, mint más országokban, melyeknek összedülésére „gondolni most és legalábbis száz éven belül utópia”.⁴⁷ Vádolja az arisztokráciát az uralkodó és a kormány kiszolgálásáért, haszonleső politikájáért, felelőssé teszi az ország mérhetetlen nyomoráért, és támadja születési előjogaiért. Nagyrabecsüli azonban azokat a főrangú köröket, melyektől a mágnásművész-íróasztalon eszméje támadt. Számára „Wesselényi Miklós az egyéni korrektség mintaképe és Kemény Zsigmond báró a munkás mágnás és dolgozó gentleman utolérhetetlen ideálja”.⁴⁸ Dúhe elsősorban nem az arisztokrácia nemes, művelt, dolgos tagjai, a hite szerint egyedül ez osztályba valók, hanem a fölkapaszkodottak ellen irányul. Az ellen, hogy a „gazdagság egymagában képes a törvényhozó terem ajtaját megnyitni”.⁴⁹ S amikor 10 évvel később *Fehér Könyvében* az asszimiláció morális kérdéseiről beszél, ennek a tendenciának megtestesítője Dóczy báró is. A század elején Bródy maga körül már csak burzsoákat lát, kikre a klasszikus polgári eszmények helyett a nexus, a korrupció, az álszent szabadosság, a gyűlölködő nacionalizmus a felületes sznobizmus a jellemző. Vezércikkeiben a magyar tőkés társadalom e pénzembereit és bankjait, gazdaságpolitikáját leplezi le. „Az állam — a mi pénzünkől — milliókat adott ez intézetnek másfél percentre, de azért, hogy idehaza adják kölcsön és ezek kiküldik Berlinbe, hat százalékra, tehát becsapják az államot, kijátszanak bennünket. Gazdagodnak, de hazaárulás útján.” Hogy ezt megtehetik, annak Bródy szerint „az ostoba, nagyralátó és emellett krájleros pénzügyi politika” az oka.

⁴² B: *Utazás Apponyi körül* = FK Jövendő 1903. okt. 25. 32. sz. 1.

⁴³ B. S.: *Az Andrássy hadserege* = Jövendő 1903. 16. sz. 2.

⁴⁴ B. S.: *A Wekerle kérdés* = Jöv. 1903. szept. 13. 31. sz. 5.

⁴⁵ B. S.: *Apponyi „belemegy”* = Jöv. 1903. ápr. 26. 9. sz. 4.

⁴⁶ B. S.: *Szemere* = Jöv. 1904. júl. 17. 29. sz. 3.

⁴⁷ B. S.: *Harc a tisztességért* = Magyarország 1890. febr. 17.

⁴⁸ *Valami az arisztokráciáról* = Magyarország 1890. febr. 15. 2.

⁴⁹ *A legújabb báró* = Magyarország 1890. márc. 29. 1.

„Anglia nem mutat ki fölösleget, ami az volna, mindenféle ablakon kiadja az országnak. A mi államunk meg összekaparja a pénzt. . . Persze így könnyű húsz millió fölösleget kimutatni, úgy hogy a tisztviselő fizetések minálunk negyven százalékkal kisebbek mint Angliában. Hogy nem építünk sem csatornát, sem intézményt, hanem reszkető kézzel csörgetjük az aranyat.”⁵⁰

Máshol az ipari monopóliumok üzelmeit leplezi le. Egy zugligeti villamossze-
rencsétlenség magyarázataként írja, hogy a tőkészek kapzsisága miatt kellett négy
embernek meghalnia. Mert a villamostársaság vezetője a villamospálya bevételeiből
nem kocsikat vásárol, hanem a kereskedelmi banknak adja, ahol ennek fejében
bevásztják őt az igazgatótanácsba. Bródy a piaci helyzetet elemezve, az emberség
névében tiltakozik a munkások kizsákmányolása ellen.⁵¹ S három évvel később,
amikor a villamos elgázol egy jómódú öregurat, ismét tényekkel támasztja alá, hogy
a gázolás oka a villamostársaság profitéhsége, amely a kalauzokat „reggel 5 óra 20-
tól éjjeli 12 óra 10 percig kötelezi nap mint nap havi 36 forintért szolgálatra”.⁵²
Rendszeresen tárgyalja, több szempontból vizsgálja az alkalmazottak mun-
kakörülményeit, kizsákmányolásukból fakadó problémáikat, a munkanélküliség és
a kivándorlás okát. A társadalom többségének nyomoráért az uralkodó osztályok
mellett a tőkét teszi felelőssé. Elbutító hatása ellen harcol azért, hogy

„egyszer végre nyilvánvaló legyen, hogy a magas uraságok, nemesek és nemesítettek, az összes lovagló
iskolák, valamennyi jómódú polgárnépség: csak játszik a szegénységgel, csupán kacérkodik a nyomorral,
komolyan nem veszi, segíteni rajta erősen és őszintén nem akar és kihívó kedvének hangos indulat
szavába fogja a nyomornak nyöszörgő hangjait.”⁵³

Ezekből, a Bródyt éveken át foglalkoztató témákból, újságcikkekből nő majd ki
az 1909-ben megjelenő *A villamos* című regényének társadalombírálata.

Bródy a társadalmi igazságtalanságok feltárásával a demokratikus átalakulás
útjait kutatja, melynek lehetőségeit a történelmi helyzet éretlensége miatt a
Monarchián belül keresi.⁵⁴ 1903-ig még hisz abban, hogy egy kis politikai
előrelátással, munkával az adott keretek között mód nyílhat erre.

„Néhány száz esztendeig pihentünk és néhány év alatt nem lehet mindent helyrehozni és megcsinálni.
Várnunk kell tehát tíz, húsz, vagy — mit tudjuk mi — mennyi évig. És az alatt dolgozni. De nem úgy,
ahogy eddig cselekedtük. Ki kell békülnünk a nemzetiségekkel, össze kell barátkoznunk a csehekkel, le
kell mondanunk a nemzeti elbizakodottságról, ki kell rúgni és le kell leplezni azokat a hazaárulókat akik
hiúságunknak és önteltségünknek célzatos ostobasággal és briliáns ügyességgel hízelegnek.”⁵⁵

1904-ben kora társadalmának már csak egyetlen, de nehezen csírázó magját látja,
a munkásságot és a parasztságot, mely egyszer képes lesz a forradalmi átalakulás
véghezvitelére.

⁵⁰ *Beszélgetések a pénzről* = Fehér Könyv 1900. szept. 15—16.

⁵¹ *Négy vércsepp* = Fehér Könyv 1900. jún. 7.

⁵² *A kocsivezető* = Jövendő 1903. 8. sz. 19. — Új beszélgetés a kocsivezetővel = Jöv. 1903. 10. sz. 21.

⁵³ *Egy bankár és egy cipő* = Fehér Könyv 1900. nov. 38.

⁵⁴ B. S.: *Ferenc József és politikája* = Jöv. 1903. 28. sz. 1—3. I. *Ferenc Józsefről* = Jöv. 1903. 33. sz. 1—2.

⁵⁵ B.: *Király ostrom* = Jöv. 1903. szept. 27. 30. sz. 2.

„Hirdetem és vallom tehát, hogy a világ és annak legszebbik része, amit hazának nevezünk . . . máról holnapra, egy éjszaka alatt megváltozhatnak. Hirdetem és vallom, hogy azok a konszolidált viszonyok között élő és tőkét gyűjtött elemek, amelyekben a király első minisztere bízik: máról holnapra nem konszolidáltak és tőke nélkül szükülködők lehetnek. Vallom és hirdetem, hogy a szegény jegyzők és az éhes parasztok épp oly megbízhatatlanok mint a . . . mágnások, a mai hatalommal tartó zsidók, az intimidált és leszerelt szocialisták. A többit, amiért . . . Zsitvay elzárathatna: elhallgatom.”⁵⁶

Bródy azonban pontosan tudja, hogy a század első éveit nem alkalmasak az általa oly hön óhajtott forradalomra, és a hamis forradalmi illúziók terjesztői ellen emeli fel hangját.

„Semmink és senkink nincs most. Nem vagyunk elkészülve. Öt nap alatt vége lenne az egész forradalomnak és oly dicstelenül, mint ahogy még soha. A nemzet félrevezetett, feltűzött és sok magán okból elkeseredett részének ezt a szemébe mondani: tudjuk, a legnagyobb mértékben bűn. De hazudjék más, hazudjanak azok, akik a nemzetet ostobaságból és üzletből belevinnék a forradalomba. Hazudjanak tovább azok, akik hízélgéssel hálózák be a magyarság lelkét és már-már azt is elhitették vele, hogy gazdag, hatalmas, egységes, érett arra, hogy imperiumot hódítson és alkosson . . . Tehát hazudjanak tovább az imperialisták . . . ma, nekünk nem lehet semmi érdemlegest csinálnunk: a nemzetiségek gyűlölnék és leleselkednek ránk jobban mint valaha . . . össze vagyunk veszve mindenkivel, még magunkkal is. Benne vagyunk egy gazdasági válságban, pénzünk nincs, a munkás elem keserű és gyanakvó minden nemzeti eszmével szemben, a parasztság utálja az adószedő államot és első szava nem a haza, hanem a kenyér. Ma így vagyunk és . . . ennek az okai éppen azok, kik a nemzeti elbizakodottságot, ezt a mai helyzetet megsínálták és akik egyszersmind forradalom elé állítanak a nemzetet.”⁵⁷

Hisz a forradalmi helyzet megérésében, de elérhetetlen messzeségben jelenik meg vízióiban ennek ideje. 1905-ben igazi tavaszi hullámokat érez, melyeket már nem állíthat meg senki. Közkatonákat lát, kik „élesre töltött fegyverrel a kezükben nézik, mit csinálnak, helyesebben mit fognak csinálni tisztjeik. Egy mozdulat és —.”⁵⁸ Az első olasz sztrájkokról íródott cikkében a forradalom utáni időt, a szocializmust is megjósolja, az ekkor magát is szocialistaként emlegető Bródy: „Eljön majd, annak számára is, aki retteg tőle, lenézi vagy nem hisz benne.”⁵⁹

Bródy hitte, hogy korának magyarázata, véleménynyilvánítása politikai álláspontot tükröz, mely alkalmas a társadalmi élet irányítására. Kossuth szellemét követve hirdette, hogy az újságíró feladata a közélet jelenségeit tudatni az olvasókkal, s ezáltal anyagot nyújtani a gondolkodásra, amelyből aztán tettek fejlődnek ki. A társadalmi fejlődés lehetőségét a múlt haladó hagyományainak ápolásában, a régi társadalmi rend lerombolásában, az új polgári világ bírálatában látta. A század elejétől feladatának érezte a jövő fejlődési irányainak megjelölését is. Individualizmusa nem akadályozta meg abban, hogy a munkás—paraszt osztályok felé fordulva, a jövőt egyértelműen a szocializmusban határozza meg. Forradalmi, modern újságírónak érezzük még ma is, kinek tollát mély világnézeti meggyőződése és tárgya iránti szenvedélye irányítja. Élő szenvedélye ma is hat: kiragadja írásait a megdermedt dogmák, élettelen szabályok szorításából.

⁵⁶ BRÓDY Sándor: *Két madonnáról*. Egy képhez. = *Jövendő* 1904. dec. 25. 52. sz. 3.

⁵⁷ *A szerkesztő közlései* = *Jövendő* 1903. 33. sz. 47–48.

⁵⁸ B-y S-r: *Az élő pont* = *Jövendő* 1905. ápr. 9. 15. sz. 6.

⁵⁹ BRÓDY Sándor: *A gondola megáll*. = *Jövendő* 1904. szept. 25. 39. sz. 3.

CSABA GABRIELLA

**L'activité de journaliste de Sándor Bródy
au tournant du siècle**

Dans son étude, l'auteur analyse en détail le rapport avec le journalisme de Sándor Bródy, écrivain hongrois qui vivait et déployait son activité au tournant du XIXe siècle. L'écrivain était le collaborateur de nombreux journaux de l'époque et il déployait dans ces journaux une activité vive de publiciste. L'étude analyse à fond cette activité de publiciste, de même que sa revue indépendante, intitulé Livre Blanc (*Fehér Könyv*), fondé au tournant du siècle pour proclamer ses propres vues sociales, politiques et littéraires, et sa revue Avenir (*Jövendő*) aussi.

KÖZLEMÉNYEK

16. századi tanárok könyvei Sárospatakon. A sárospataki iskola 16. századi történetét kutatva szükségszerűen szembe kellett néznem azzal, milyen nyoma maradt e kor műveltségének a mai könyvtárakban, maradt-e olyan könyv, amely valamelyik pataki tanáré volt, vagy bármilyen más módon ide kapcsolható. E kérdések megválaszolásához röviden utalnom kell a kollégium és könyvtára történetére: 1671-ben el kellett hagyniuk a várost, s végleg csak 1704-ben térhettek vissza. A 16—17. századi könyvtár egy része Patakon maradt, a másik része szétszóródott, s ami megvan belőle, az ma Debrecenben és Marosvásárhelyen található. A Patakon maradt könyvekből a jezsuiták is válogattak¹, e kötetek tőlük végül a sátoraljaújhelyi piaristákhoz kerültek.²

Vizsgálódásaimat egyelőre a Tiszáninneni Réformátus Egyházkerület Nagykönyvtárára (Sárospatak) korlátoztam, bízva abban, hogy a hányattatások után visszakerült könyvek között is akad számomra érdekes — bár erre a fentebb vázlatosan ismertetett események után nem volt sok az esély. Mivel a könyvtárnak nincs kutatók számára is hozzáférhető possessorjegyzéke, egyedül Szinyei Gerzson könyvtártörténetére támaszkodhattam. Szinyei 101 olyan könyvet sorol fel, amely a 17. században is Patakon volt (tehát 1671 előtt), ezek között 54 darab 16. századi nyomtatvány van, de ebből az ötvennégyből is jónéhány bizonyíthatóan a következő században került csak az iskola könyvtárába.³ Így már eléggé leszűkült a kör ahhoz, hogy egyenként kézbe vehessem a köteteket: majd mindegyiken ott volt a 17. századi rendezés jelzete (Theca-Ordo-Liber, vagy szekrény-polc-sorszám),⁴ néhányuk első kötéstáblájának belső oldalán vagyis címlapján olvasható volt egy feltehetően a 17. század első feléből származó bejegyzés az értékükről: „Valet fl. (vagy Tal.) . . . dr. . . .”; s feltűnt egy bizonyos csoportjuk, amelyre a németországi préselt bőrkötés, a 16. századi kéziratos bejegyzések hiánya és a név kezdőbetűit valamint évszámot megadó superexlibris a jellemző.

Keresésem eredményeképpen első menetben egyetlen könyv maradt fenn a rostán, ez Szinyei Gerzson jegyzékének 24. számú darabja. Szinyei ez esetben rosszul olvasta el a superexlibrist, ő I. S. T.-t látott, valójában azonban IS. F. a felirat az 1585-ös évszám kíséretében. A sárospataki kollégium 16. századi történetét ismerve ez a monogram feloldható, mint Fegyverneki L. Izsák (Isaacus Fegyvernekinus) sárospataki tanáré.⁵ A folió alakú kötet egy kolligátum, amelynek első fele Christophorus Obenhinius *Promptuarium sacrorum exemplorum* című művének címlap nélküli példányát tartalmazza, ez 1576-ban jelent meg Oberurselben Nicolaus Henricus nyomdájában. A kolligátum második felében található mű: *Theatrum historicum illustrium exemplorum . . . quidem a . . . Andrea Hondorfio idiomate Germanico conscripta . . . iam vero labore et industria Philippi Laniceri . . . Latinitati donatum multisque in locis auctum et illustratum. Francofurti ad Moenum 1575. Apud Georgium Corvinum, impensis Sigismundi*

¹ SZINYEI Gerzson: *A sárospataki főiskolai könyvtár története*, Sárospatak 1884. 22.

² SZENTIMREI Mihály: *A Kollégium tudományos gyűjteményei*. A Sárospataki Református Kollégium története. Bp. 1981. 279.

³ SZINYEI Gerzson i. m. 8—21.

⁴ Ez a rendezés a Rákóczi-könyvtár átvétele (1652—1660) után történt. Vö.: SZINYEI Gerzson i. m. 7.

⁵ Életrajza: ZOVANYI Jenő: *Magyarországi protestáns egyháztörténelmi lexikon*, 3. javított és bővített kiadás, Bp. 1977. 191.

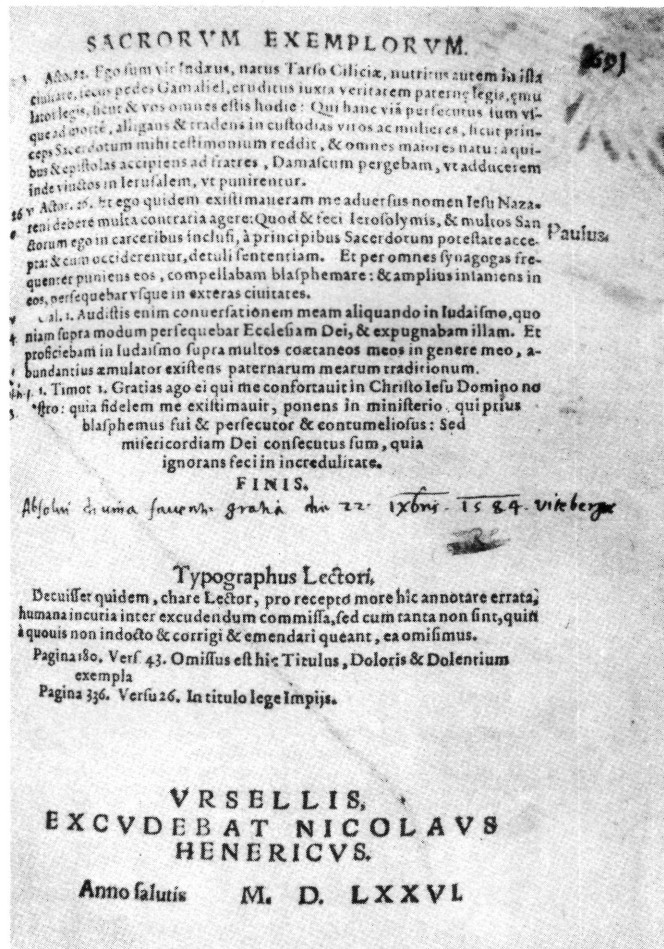
*Feierabend.*⁶ A kötetnek nincs más possessora Fegyvernekin kívül, feltehetően tehát tulajdonosának 1589. december 7-én bekövetkezett halála után rögtön az iskola könyvtárába került, ezt látszik alátámasztani az 1623-as első könyvjegyzék is, amelynek egyik tétele (*Promptuarium exemplar et.*)⁷ azonosítható vele.

Ha csak ennyit tudnánk, már akkor is jelentős felfedezés volna ez, itt azonban sokkal többről van szó. Fegyverneki Izsák egy bibliai-teológiai lexikkal tette az utókor számára nevezetessé a nevét, a mű már peregrinációja befejezése után jelent meg, Konrad Waldkirch bázeli nyomdájában, 1586-ban. A pontos címe: *Enchiridion locorum communium theologicorum rerum, exemplorum utque phraseon sacrarum; ex Aug. Marlorati Thesauro et Christ. Obenhinii Promptuario ab Isaaco L. Fegvernekino Ungaro conflatum, recognitum, auctum.*⁸ Nem is kell külön hangsúlyoznom: nem csak egyszerűen Fegyverneki könyvét találtam meg, hanem Obenhiniusnak azt a művét, amelyet munkája összeállításához forrásként használt.

⁶ 17. századi jelzete: Th. D. O. 2. Lib. 17. — Mai jelzete: Sp. B 512.

⁷ MARTON JÁNOS: *A sárospataki református főiskola története I.*, Sárospatak 1931. 166.

⁸ RMK. III. 745.

Sőt, ha ismét szemügyre vesszük a kollégium 1623-as könyvjegyzékét, megvan benne a másik forrás is, a következő pontos leírásban: *Theaurus Locorum Communium Marlorati et.*⁹ — ez a kötet azonban sajnos elveszett.

Mielőtt tovább lépnék, röviden ki kell térnem Fegyverneki peregrinációjára, művének keletkezési körülményeire. Sárospataki tanulmányai után 1581. október 25-én iratkozott be a wittenbergi egyetemre, s ugyanezen a napon lépett a magyar coetus tagjai közé. 1585. április 11-én két másik magyar diáktársával együtt a hiedelbergi egyetem anyakönyvébe írta be a nevét, itt Johann Jakob Grynaeustól, aki egyben a házigazdájuk is volt, teológiát tanult.¹⁰ Grynaeus eredetileg a bázeli egyetemen tanított, csak 1584—1586 között működött Heidelbergben, ahol az ő feladata volt egy lutheránus korszak után ismét helvét hitvallásúvá tenni az egyetemet.¹¹ Fegyverneki művét ő adta ki, s harmadik (Basel 1589.)

⁹ MARTON János i. m. 167.

¹⁰ Fegyverneki további életrajzi adatairól: SZABÓ András: *Melanchthontól Lipsiusig. Tanárok, diákok és prédikátorok Sárospatakon 1562—1598.* — Megjelenés alatt az ItK-ban.

¹¹ Johann Friedrich HAUTZ: *Geschichte der Universität Heidelberg, Zweiter Band, Mannheim 1864.* 119—121.

kiadásához ajánlást is írt.¹² A szerző ajánlása patrónusához, Ecsedi Báthory Istvánhoz 1586. március 1-én kelt Heidelbergben,¹³ ez közvetlenül a hazatérése előtt lehetett, április elején ugyanis már Sárospatakon volt lektor (másodtanár) Thoraconymus Mátyás mellett. Az *Enchiridion* használható és jó könyvnek bizonyult, a legnagyobb 16. századi magyar könyvsiker lett Európában, fölülmúlva az ugyancsak Grynaeus által kiadott Szegei Kis István-műveket is¹⁴: 1628-ig Bázelen, Londonban és Genfben 14 kiadása jelent meg.¹⁵

S most lássuk a frissen előkerült kötetet, amely Fegyverneki forrása volt, s amely — erről idáig nem szóltam — tele van a kéziratos jegyzeteivel, feltárva a munkamódszert is, ahogyan dolgozott. Obenhinius *Promptuarium*-a a tudnivalókat tárgykörök szerint csoportosította, s ezeket a tárgyköröket rakta ábécérendbe, Fegyverneki viszont rövid szócikkeket alakított ki, s ezeket tette ábécérendbe. Hogy ezt elérje, címszavait odairta az Obenhinius-mű margójára, néhol vonalakkal is jelezve, hogy ez a nyomtatvány melyik sorához tartozik, s minden esetben pótolta a bibliai helyek kimaradt verszámain. Nem egyszer teljesen új szócikkeket alkotott, s esetenként a szövegbe is belejavított. Mikor ezzel kész volt, a margón lévő bejegyzéseit cédulákra kellett gyűjtenie, hogy ábécérendbe szedhesse őket (ha a kötet végén álló háromféle indexet is tekintetbe vesszük, más módszer nemigen képzelhető el), de az sem lehetetlen, hogy a másik forrást, Marloratus *Thesaurus*-át, szintén fel tudta erre használni segéd-eszközként.¹⁶ Obenhinius művének utolsó lapján ott áll az a bejegyzés, amely lehetővé teszi a munka időbeli behatárolását: „Absolvi divina favente gratia die 22. IXbris 1584. Vitebergae” (Az isteni kegyelem segítségével befejeztem Wittenbergben 1584. november 22-én). Fegyverneki rendkívüli szellemi képességeit mutatja, hogy egyetemi tanulmányai mellett Wittenbergben nemcsak ezt végezte el, hanem minden valószínűség szerint barátjával, Károlyi Andrással együtt ő nyújtott segítséget Laskai Csókás Péternek a Calepinus-szótár magyar értelmezései elkészítésében.¹⁷ A tulajdonában volt kolligátum második részében is írt kéziratot jegyzeteket — főként az elején —, ezek azonban már nem köthetők ide, csak egy tudósjelölt olvasó észrevételei és kiegészítései.

*

Szinyei Gerzson jegyzéke alapján tovább kutatva még egy kötetet találtam, amely feltehetően az iskola egyik tanáré volt, ez azonban csak később, valamikor 1623 előtt kerülhetett a pataki könyvtárba.¹⁸ A könyv megint egy kolligátum, első darabja a következő munka: *In librorum Paralipomenon sive Chronicorum Ludovici Lavateri Tigurini commentarius. Tiguri excudebat Christophorus Froshoverus 1573.*¹⁹ Szinyei a címlapon található név, Franciscus Ceglédi (Ceglédi Ferenc zempléni esperes és 1579—1584 között pataki elsőpap)²⁰ miatt említette meg, kéziratot bejegyzés nincs benne, préselt bőrkötésén viszont ott van egy superexlibris és egy évszám: P. SZ. 1578. A monogram és az évszám

¹² RMK. III. 787. α2r—α4v.: Johann Jakob Grynaeus ajánlása Ecsedi Báthory Istvánnak. — A második kiadás 1588-ban jelent meg Londonban.

¹³ RMK. III. 745. X2r—X6r.

¹⁴ Ernest STAÉHELIN: *Bâle et la Hongrie a travers l'histoire*. Revue d'histoire comparée 1947. 236—237.

¹⁵ A kiadások számbavétele az Országos Széchényi Könyvtár nyilvántartása, az ún. „betanított” RMK. III., alapján történt.

¹⁶ E műből ezidáig nem láttam egyetlen példányt sem, ezért nem tudok róla nyilatkozni.

¹⁷ E feltételezés első megfogalmazása: KÖNYA Imre: *Kapcsolatok Sárospatak és Marosvásárhely között*. Sárospataki Református Lapok 1944. 126—127.

¹⁸ VARGA András is úgy vélekedik, hogy az alább következő és a Szinyei Gerzson által említett másik Ceglédi Ferenc-könyv sem közvetlenül Ceglédi 1579-ben bekövetkezett halála után került a kollégium könyvtárába. Vö.: *Partiumi Könyvesházak 1531—1730. Sárospatak, Debrecen, Szalmár, Nagybánya, Zilah*, Szerkesztette MONOK István, VARGA András. Bp—Szeged 1987. (Adattár: XVI—XVIII. századi mozgalmaink történetéhez 14) — Megjelenés alatt.

¹⁹ Jelzete: Sp. B 272. (Szinyei Gerzson jegyzékének 10. számú tétele) — Az 1623-as könyvjegyzék is regisztrálja, vö. MARTON János i. m. 167.

²⁰ Életrajza: ZOVÁNYI Jenő: i. m. 115—116.

együttese önmagában is lehetővé teszi az azonosítást: mivel a magyar protestáns értelmiség ekkortájt elsősorban külföldi peregrinációja alatt szerezte be könyvtárát,²¹ az 1577—1578-ban Németországban tanult Szegedi Dégi Pálra (Paulus Szegedinus) kell gondolnunk. Szegedi 1577. május 31-én lett a wittenbergi magyar coetus tagja, s június 10-én iratkozott be az egyetemre, 1577 végétől egy éven át a magyar coetus 27. seniora volt, majd 1578. november 2-án három másik társával együtt a tübingeni egyetemre iratkozott be egy neves humanista, Martinus Crusius görög előadásai kedvéért. Rövidesen hazatért és Sárospatakon lett lektor Kassai Császár György mellett, néhány hónapos tanítás után azonban, 1579 tavaszán meghalt.²² Ezt a feltételezést, mely szerint a könyv az övé volt, még inkább megerősíti az, hogy Ceglédi Ferenc lett a következő tulajdonosa, Ceglédi ugyanis éppen 1579-ben jött Patakra elsőpappnak, így szerezhette meg azt a fiatalon elhunyt tanár hagyatékából.

Itt kell megemlékezni arról is, hogy Budapesten az Akadémiai Könyvtárban őrznek egy könyvet, amely préselt bőrkötésen a B. F. Z. kezdőbetűket és az 1569-es évszámot viseli.²³ Nagy valószínűséggel állíthatjuk, hogy Szikszai Fabricius Balázs (Basilius Fabricius Zikzovianus) rejlik a monogram mögött,²⁴ a sárospataki kollégium első kiemelkedő jelentőségű tanára ekkor ugyan már nyolc éve hazatért peregrinációjáról, pataki és kolozsvári tanítványai révén azonban állandó kapcsolatban állt Wittenberggel, s volt diákjai könyvet is vehettek és költethettek számára. A folió alakú kötet Kálvin egy munkája: *Mosis Libri V. cum Johannis Calvini commentariis. Genevae 1563. Excudebat Henricus Stephanus*,²⁵ nincs benne kéziratos bejegyzés a 16. századból, viszont az első kötetábla belső oldalán hasonló értékmegjelölés van („Valet Tal. dr. 6.”), mint a pataki iskola könyvtára könyveinek a 17. század első fele táján. Az 1623-as könyvjegyzék mindenestre ugyanezt a művet jelzi: *Calvinus in 5 libros Mosis et.*,²⁶ ha valóban ugyanerről a példányról van szó, akkor az valamikor 1623 és 1628 között kerülhetett ki az iskola könyvtárából, mivel 1628-ból származik az első datált possessorbejegyzése,²⁷ hogy aztán 1964-től nyolcadik tulajdonosként az Akadémiai Könyvtár birtokolja. Egy újabb közvetett bizonyítékunk is van arra nézve, hogy Szikszai Fabricius Balázs (illetve sógora, Balsaráti Vitus János) könyveinek egy része a kollégium könyvtárába került, s ez az 1623-as jegyzék következő tétele: *Gesneri opera tribus volum. de naturis animalium*.²⁸ Konrad Gessner zürichi orvos-természettudóssal Balsaráti Vitus János, későbbi pataki orvos-pap barátkozott össze peregrinációjakor, 1556-ban, nála lakott, magyarországi természetrajzi információkkal látta el, s az emlékkönyvébe is beirt. A három kötet feltehetően a *Historia animalium* című munkájából való, a negyedik kötete Balsaráti Zúrichből való távozása után, 1558-ban jelent meg (benne a tőle kapott adatokkal a hazai halakról és csúszómászókról),²⁹ ebből lehet arra következtetni, hogy ezek a pataki doktor könyvei voltak. Halála után a könyvei sógorához, Szikszai Fabricius Balázshoz kerülhettek, s amikor rövidesen ő is meghalt, az iskola könyvtárába.

Kitűzött témámtól egy kissé elkanyarodva, végezetül szeretnék arra is kitérni, hogy a 16. századi superexlibrises könyvek első tulajdonosainak egy része a peregrinációk illetve az életrajzok adatainak segítségével meghatározható. Különösen így van ez a háromelemű neveknél, mint amilyen az a Szinyei-féle jegyzékben nem szereplő sárospataki kötet, amelyen B. W. SZ. 1587. olvasható.³⁰ Ez Szepsi W.

²¹ KLANICZAY Tibor: *Értelmiség egyetem nélküli országban*. Pallas magyar ivadéka. Bp. 1985. 81.

²² Szegedi Dégi Pál életrajzi adatairól: SZABÓ András i. m.

²³ A könyve RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes hívta fel a figyelmemet.

²⁴ Életrajzáról: ZOVÁNYI Jenő: i. m. 601. — SZABÓ András i. m.

²⁵ MTA Könyvtára 552. 416.

²⁶ MARTON János i. m. 167.

²⁷ Az első kötésbála belső oldalán: „Deus providebit Francisco A. Rivulino 1628.”

²⁸ MARTON János i. m. 165.

²⁹ RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes: *Balsaráti Vitus János. Magyar orvosdoktor a 16. században*. Orvostörténeti Közlemények (Communicationes de Historia Artis Medicinae) 78—79. sz. (1976) 23—24.

³⁰ Kolligátum, amelynek első darabja: „In librum Josue invictissimi imperatoris Izraelitarum homiliae LXXIII. Ludovico Lavatero Tigurino authore. Tiguri, Froschoverus 1576.” (Jelzete: Sp. B 286.) A címlapján egy jelmondat: „Taceo, fero, spero BWSZ” — halála után a kötetet kollégája, Szikszai C. András vette meg, s még több kézen volt, mielőtt 1739-ben a pataki kollégium könyvtárának leltárába került.

Balázst (Basilius W. Szepsinus) jelenti, aki 1585. július 26-án lett a wittenbergi magyar coetus tagja,³¹ s augusztus 7-én iratkozott be az egyetemre.³² 1586-ban is biztosan kint tanult még³³ — két üdvözlőverset ismerünk tőle ebből az időből³⁴ —, a későbbi sorsa ismeretlen, valahol lelkész volt, csak annyit tudni, hogy 1593-ban maga és mások nevében 3 tallért küldött a wittenbergi coetusnak.³⁵ Talán az ő fia volt az a Szepsi W. András, akinek 1631-ben Leydenben disputációja jelent meg.³⁶

A Szinyei Gerzson-féle jegyzék második darabjának superexlibrise is feloldható,³⁷ az L. K. 1585. minden bizonnyal Köcski Lukácsot (Lucas Keötski) rejti. Köcskit, hasonlóan Fegyverneki Izsákhöz, Ecsedi Báthory István küldte a sárospataki kollégiumból peregrinálni.³⁸ 1582. április 10-én lett a wittenbergi magyar coetus tagja,³⁹ s 11-én iratkozott be az egyetemre.⁴⁰ 1586 nyarán itthon járt (erre abból következtethetünk, hogy augusztus 10-én a coetus anyakönyve egy általa hozott hazai pénzüsszeget regisztrált),⁴¹ visszaérkezése után augusztus 31-től 1587. június 6-ig a coetus 37. seniora volt.⁴² További sorsáról semmit sem tudunk, könyve Decsi István (†1631. VI. 15.)⁴³ nagyváradi elsőpapés bihari esperes végrendeleti hagyatkozásából került Patakra.⁴⁴

Az előzőekhez hasonlóan azonosíthatónak látszik az a kolligátum is,⁴⁵ amelyen az M. C. 1562. superexlibris olvasható, az első kötéstábla belső oldalán pedig a következő korabeli bejegyzés: „Emptus fl. III. Cassovia”. Az évszám, a monogram és a városnév együtt Csabai Mátyás (Matthias Czabai) kassai rektort és magyar prédikátort jelenti, akiről éppen ebből az évből, 1562-ből szólnak az utolsó adatok.⁴⁶

* * *

Összefoglalásként már csak fel szeretném hívni a figyelmet arra, hogy ezzel a szűrőpróbaszerű vizsgálattal is könyvkultúránk és művelődésünk egy kevésé ismert rétegére vetült fény. Régi könyvgyűjteményeink és nagy könyvtáraink antikváinak és régi magyar könyveinek possessor-

³¹ SZABÓ Géza: *Geschichte des Ungarischen Coetus an der Universität Wittenberg 1555—1613*. Halle (Saale) 1941. 141.

³² *Album Academiae Vitebergensis ab anno Christi MDII. usque ad MDCII.*, Volumen secundum, Halle 1894. (Ezentúl: AAV. II.) 331.

³³ SZABÓ Géza: i. m. 74.

³⁴ RMK. III. 753, 754.

³⁵ SZABÓ Géza i. m. 81.

³⁶ RMK. III. 1471.

³⁷ Négy műből álló kolligátum, amelynek első darabja: „D. Epiphani episcopi Contantiae Cypri, contra octaginta haereses opus, panarium sive arcula, aut capsula medica appellatum. . . Basileae per Joannem Oporinum et Hervagium 1560.” Jelzete: Sp. A 354. — 17. századi jelzete: Th. D. O. 2. Lib. 14.

³⁸ Fegyverneki ezt az *Enchiridion* ajánlásában írja: RMK. III. 745. X5v.

³⁹ SZABÓ Géza i. m. 140.

⁴⁰ AAV. II. 304.

⁴¹ SZABÓ Géza i. m. 79. Gönci Fabricius György debreceni superintendenstől hozott egy tallért (korábban pedig Váradról 15 tallért — i. m. 77.).

⁴² SZABÓ Géza i. m. 141.

⁴³ Róla lásd: HELTAI János: *Adattár a heidelbergi egyetemen 1595—1621 között tanult magyarországi diákokról és pártfogóikról*. Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1980. Bp. 1982. 273—274.

⁴⁴ A kötet címlapján olvasható: „Liber Scholae S.Patachinae ex test[amentaria] legatione Rdi Dni Steph. Deczi.”

⁴⁵ Első darabja: „In omnes apostolicas, divi videlicet Pauli XIII. et VII. canonicas, commentarii Heinrychi Bullingeri, ab ipso iam recogniti et nonnullis in locis aucti. Tiguri Chr. Froshoverus 1558.” Mai jelzete: Sp. B 273. — 17. századi jelzete olvashatatlan (Szinyei Gerzson jegyzékének 11. tétele).

⁴⁶ Csabai Mátyásról: KEMENY Lajos: *Csabai Mátyás*. ItK 1909. 178—179. — Uő.: *Csabai Mátyás levelei*. ItK 1912. 476—480.

feldolgozásával talán egyszer majd többet tudunk meg erről a korszakról, a 16. század második feléről, s erről a rétegről, a külföldi egyetemet (főleg Wittenberget) járt református értelmiségéről; s a néhány megmaradt könyvjegyzéket talán egyszer majd szembesíteni tudjuk a megmaradt kötetekkel.

SZABÓ ANDRÁS

Calvin tananyag volt Magyarországon a 16. század végén. Egy kéziratos pótlásokkal és lapszéli jegyzetekkel bővített, 16. századi kiadás jelentősége kívánatosá teszi, hogy Calvin és a hazai művelődés kapcsolatát egy ponton másként lássuk, mint az eddigi megállapításokból következik.

Az *Institutio* megjelenésének négy százados fordulóján Révész Imre foglalta össze mindazt, amit némi bővítéssel máig vall a szaktudomány. Ő megfogalmazta azt is, hogy mennyire hiányosak ezen a téren ismereteink.¹ Az egyik hiányzó láncszem fölbukkant azóta, e szerint Melius Juhász Péter nem csupán hivatkozott Calvin műveire és irányzatára, fordított is tőle, mégpedig a genfi kátét.² Újabbán azonban Bucsay Mihály sem rajzolatott lényegében más képet, hanem jórészt azt tárta a nemzetközi tudományosság elé, amit adatszerűen Révész összefoglalása óta ismerünk.³ Az itt következő, önmagában szerény adalék ennek a képnek a megváltoztatását sugallja.

Calvin főművének egyik nyolcadrét formátumú kiadása 1577-ben jelent meg.⁴ Az első tulajdonos neve a kötetben nem olvasható, de a supralibros segítségével megállapítását megkísérelhetjük. A IO * KZ 1578

betűkapcsolat feloldása azonban nem egyértelmű.

¹ Vö. *Az Institutio Magyarországon.* = Kálvin János *Institutioja*. 1536. (Református Egyházi Könyvtár 19.) pp. LXV—LXXV. Ld. még „Tegnap és ma és örökké...” *Révész Imre összegyűjtött tanulmányai az egyház múltjából és jelenéből.* Debrecen 1944. (A Coetus Theologorum, Református Theologusok Munkaközösségének kiadványsorozata. 4—5.) pp. 145—161.

² RMNy 192A

³ Előadás a Calvin-kutatók Nemzetközi Konferenciáján (Amsterdam 1978): *Calvins Präsenz in Ungarn.* = *Calvinus Ecclesiae Doctor.* Ed. W. H. NEUSER. Kampen (1978) 209—228. — Magyarul: ThSz 1979: 275—281. — Franciául: *L' influence de Calvin en Hongrie. Le rayonnement de Calvin en Hongrie du XVe siècle à nos jours. A l'occasion du 450e anniversaire de la Réformation à Genève (1636—1986).* Genève 1986, Ed. Communauté Protestante Hongroise de Genève. 15—25.

⁴ D. Ioannis Calvini... *Institutio*... ab ipso authore anno 1559, et in libris quatuor digesta, certisque distincta capitibus ad aptissimum methodum: et tum aucta tam magna accessione... Cum indice... Lausannae, Excudebat Franciscus le Preux, illustriss. dominorum Bernensium Typographus M D LXXVII. 8° *—** a—z, A—Z, Aa—Ll = [16], 380, [72] ff. Későbbi tulajdonosok: (1) Est Andreae Szanki Constat florenó & 87 Emptus Anno 1656 in Albensi Collegio. Az első kötéstáblán többször írja nevét Andreas D. Zanki alakban is. Életére vonatkozó adalék a ff. 127—128. közé kötött tabula verzóján: Anno 1659 die 29 Aprilis Retteginum in officium Rectoratus ductor Szekino ex officio ejusdem loci loci [sic!] rectoratus ab aetatis meae 27 Anno. (2) Sum Stephani Tsutak Zágoni Anno 1665 die 25 Januarij Enyedini. (3) Egy kikapart, Sámuel keresztnévű (a kötet végén található SHSz monogram tulajdonosa?) az eltépett szennylapon és a hátsó kötéstáblán 1616-ban a praedestinációról ír néhány sort. (4) A kötet későbbi sorsa ismeretlen, lappangás után 1967-ben került elő a könyvtár állományából, jelzete R 3774.

A külföldi egyetemeken általában jegyzetelt, az angoloknál tabulázott kiadások forogtak közkézen. Ld. az említett amsterdami kongresszus előadásait (1978), különösen O. FATIO: *Présence de Calvin à l'époque de l'orthodoxie réformé.* = *Calvinus Ecclesiae Doctor*, 171—207. — Ld. továbbá a genfi kátét fordításának függelékében az E. Waterman által említett adatokat, többek között: „It is an incontrovertible fact, that at that very time [1560], and for about fifty years after, to the Arch-prelacy of William Laud, the Institutes of Calvin were publicly read and studied in both Universities, [&] by every student in divinity.” (*The Catechism of the Church of Geneva, by the Rev. John Calvin.* With an appendix... A letter... showing that 'The Catechism commonly called Dr. Alexander Nowell's which was sanctioned in the Convocation of Bishops and Clergy in 1562, and published 1570, 'as a standing summary of the doctrines of the English Church,' is in substance the Catechism of Calvin enlarged. p. 124. Hartford 1815.)

A wittenbergi bursa dokumentumai kínálják a neveket, hogy János keresztnévű peregrináló magyar találgunk közöttük, amelyek családi neve Sz vagy Z kezdetű, és 1577-ben már Wittenbergben tanult. Azért ólszerű így gondolkodnunk, mert a családnevek változó alakjára sok példa van a diáknevek között; többek között Zaládi Jánost is Szaládinak írják időnként; a keresztnév pedig bizonyosan nem József, akkor IOS rövidítése lenne várható, míg a ritkább bibliai neveket (Josiah, Joachim vagy Jonathan) nem csak kezdőbetűvel rövidítették.⁵

A lehetőségek között válogatva Szőlősi Jánosra voksolhatunk, éppen a harmadik névelem (K) miatt. A helynevek jórésze ti. Kis- és Nagy- változatban élt, s a családnevek ezért nem a különben gyakori Kis és Nagy önálló névelemet tartalmazták, hanem az egybetartozó, de külön írott helységnevű tartozékait. Azaz, nem Várdai Kis, hanem Kisvárdai; valamint Nagytályai és nem Tályai Nagy-típus keresendő legtöbbjük mögött, bár a szakirodalom gyakran nem ilyen feloldást szokott meg.

Jólimert név a Nagyszőlősi.⁶ Minthogy azonban Kisszőlős helység szintén van (pl. Vas és Veszprém megyében, de a sok Nagyszőlős miatt korábban biztosan másutt is volt), ezért bátran következtethetünk arra, hogy a névbetűk mögött Kis-Zőlősi rejtőzik. Igaz, ilyen alakban csak ritkán, némelykor szinte soha nem használta a nevét az ilyen alkotású nevek gazdáinak egész sora.⁷

A tulajdonos kétségtelenül wittenbergi diák volt, ennek több bizonyosága van a kézzel írott jegyzetek között. Az *Institutio* végén görög változatban, keltezve írta be a „Soli Deo Gloria”-jelmondatot az első tulajdonos (f. 380'): παντοτε δοξα τω θεω 22 Julij 3 Witebergae. A sűrűn található vörös tintás aláhúzások, helyenkénti jegyzetek, tartalmi kivetítések mutatják, hogy ez a keltezés az áttanulmányozás, végigtanulás bevégeztét jelenti, s hogy ez már Wittenbergben megtörtént. A Szőlősi Jánosról ismeretes adatokkal ez a tény megegyezik.

A gondviseléssel kapcsolatos magatartás taglalásakor (*Institutio* 1.17.3.) megemlíti Calvin, többek között, a sorsára hivatkozó ifjút. Itt az első tulajdonos és használó az „ut Plautus ille adolescens”-szavakat aláhúzta, s hozzájegyezte a lapszámlát: „imo nuper hic Witebergae et quidam Magister” (f. 46').

A kötetet tehát Szőlősi János hozhatta haza Magyarországra, mikor két esztendővel később Hodászi Lukácsék társaságában utazott.⁸ Ithoni sorsa ismeretlen.

Azt sem ismerjük ki lehetett, egy nemzedékkel később, aki a tabulázott *Institutio* egyes könyvei, fejezetei, szakaszai tartalmát (argumenta) kivonatolta a levelek üresen maradt karéjában. A korábbi kéziratok pótlásokkal együtt erre a gyakorlatban volt szüksége, mert a nyomtatott kötetet ezekkel a kiegészítésekkel előadásainak vezérfonalaként használta évről évre. Ennek bizonyosságai a következő beírások.

(1) Az első könyv elején

Anno 1595. 6 die Decembris praelectione huius libri priuatum Diuina Gratia nobis fauente Sardini inchoauit dei filio et <—> (f. **7' a levél alján, a sectio tartalmi taglalásába beleírva; az ű = u jellegzetes írásmód, trémával, csak ilyen helyeken található a jegyzetek között, s a vonásokon kívül ez különíti el a praelectoriot notatit a Szőlősitől eredő kézzel írott tabuláktól.)

Tertia plectio priuata huius libri inchoata est Sardini 14 die Nouemb. Anno 1596.

Quartam inchoauit publice in schola Radnotina 2 die Martij Anno 1598. (f. 1' a nyomtatott szöveg fölött mindkét jegyzés).

⁵ THURY Etele: *Iskolatörténeti adattár*. Pápa 1908. II: 22, 59, 62 (az 59. lapon Z-vel, a többi helyen és mutatóban Sz-szel; ld. még a Zikzai, Zakach stb. névalakokat ugyanebben az időben). — A közlést összehasonlítottam a Református Kollégiumi Nagykönyvtárban őrzött eredetivel.

⁶ RMK I 1068, 1193, 1196 (vö. Zoványi Jenő szerző megállapítását és a különféle névalakokra vonatkozó megjegyzéseit, MKsz 1940: 168—169.)

⁷ Újfalvi Imre pl. teljes nevén Szilvás-Újfalvi Anderkó Kis Imre volna. Tótfalusi uram pedig (Alsó)Misz(-Mogyorósi) Tótfalusi [— itt következne a voltaképpen családnév, amit nem ismerünk] Kis Miklós. A nyelv természetesen használata kiküszöböli az ilyen alakulatokat.

⁸ THURY Etele *op. cit.* 59, 63.

(2) *Az első könyv végén*

Tertia lectionē hūius primi libri absolui Sardinj pridie divi Andreae 28 Novembris Aō 1596.

Quartam quoq₃ lectionē diuina gratia mihi fauente absolui Radnotinj felicē 4 die Decemb. Anno 1600 huic itaq₃ Deo Vni et trino sit laus, honor, gloria in perpetū Amen. (f. 52^v a nyomtatott szöveg alatt mindkét bejegyzés).

(3) *A második könyv elején*

Tertia Lectio 1. Decemb. 96. (f. 52^v a felső szegélyen).

(4) *A második könyv végén*

Secūdam hanc hūius libri praelectionē Sardini in priuatis meis aedibus Deo volente absolui. Cui Soli Laus gloria et honor in sempiternū Amē. (f. 30^r az alsó szegélyen, majd néhány soros latin imádság).

(5) *A negyedik könyv legvégén (a harmadiknál nincs jegyzet)*

Tertium hūius libri lectionē Radnotinj Absolui, Dei beneficio 23 die Octobris Anno 1597. Laus Deo. (f. 380^v a felülso szegélyen).

* * *

E néhány keltezett bejegyzés értelme az, hogy újra meg újra, 1595 és 1600 között négy ízben is előadta növendékeinek az ismeretlen lelkésztanár Calvin főművét; előbb csak magánórákon, rendkívüli tárgyként, végül nyilvánosan. Bizonytalán a vár épületének az a része, vagy a ház (= terem) elnevezése lehet a Sardinum, ahol a lelki tanító lakott, vagy tanított — ez a kettő általában ugyanaz volt.

Radnót ugyan nem közönséges hely a 16. század végén sem, de arról semmit nem tud az iskolatörténet, hogy pl. az enyedi, kassai vagy szigeti skólával azonos szinten működő iskolája lett volna bármikor, még a Bethlen építette kastélyban vagy környékén is. Ha különleges patrónusra és oktatóra gondolunk, akkor is csak időlegesen tekinthetjük emelt szintű középiskolák közé tartozónak.⁹

Épp azért, mert nem pl. Gyulafehérvárról, vagy Alsted és Opitz rangjával vetekedő tanártól maradt ez a sor bejegyzés, arra következtetnünk természetes, hogy ekkorra, a 16. század végére, magától értetődően beletartozott a jelentősebb iskolák curriculumába Calvin műveinek elsajátítása.

Az *Institutio* Calvin szándéka szerint valójában tankönyv, oktatási vezérfonal, s amint tudjuk, pl. a 16. századi angol egyetemeken is így használták. Semmi hasonlót nem ismert azonban a szakirodalom mindmáig a magyarországi művelődésről. Azt továbbra sem állíthatjuk, hogy Calvin műveinek ismerete egészen általános lett volna. Arra azonban most már van indítékunk, hogy keressük, mi módon vált a reformáció helvét ágának fokozatos terjedése során Calvin fő műve a Melanchthon-féle *Loci communes* párjává. Egy másik lausanne-i kiadás, csupán egy év különbséggel, szemléletesen példázza, hogy ez szinte

⁹ Jellemző, hogy Herepei János adattárában is csupán levelek keltezési helyeként, vagy a radnóti zsinat (1673) kapesán bukkan föl a helynév, s még Bornemisza Anna könyvtárával kapcsolatban sincs hozzáfűznivalója az ottani skóláról. Orbán Balázs is csak azt valószínűsíti, hogy a hajdani római castrum helyén volt az a korábbi vár, amelyet a 16. század közepén Bogáthi Jánosné jelentősen megerősített. A Bethlen várkastélyára vonatkozó vélekedése idejét múlta (*A Székelyföld leírása* . . . 5. k. Pest 1871. p. 48.) Az árkados, pártázatos stílusra vonatkozó adatokat ld. B. NAGY Margit: *Reneszánsz és barokk Erdélyben*. Bukarest 1970. — Az iskoláról azonban itt sincs szó.

A radnóti iskolával kapcsolatban számos kérdésre nem tudunk válaszolni, így feltevésem kénytelen a hiány kitöltésére. Kérdésemre Szabó T. Attila, akinek levélbeli tájékoztatását itt is megköszönöm, semmi további adalékkal nem szolgálhatott, sőt azt is kifejezte, hogy ilyen adatok nem is remélhetők.

a praeceptor Hungariae^{9a} munkájának felváltásával járt, hisz a kötet metszésére tintával ezt írta a korai tulajdonos: Loci communes.¹⁰

Ez a felírtos Institutio magyar kézben volt egy évtizeddel a megjelenése után, s több nemzedék használta, míg a könyvtárba eljutott. Az első tulajdonos ezzel az ajánlással adta tovább (egy Ambrosiustól idézett mondást folytatva): Et morū suauitate & doctrinae singularis ornamentis decorato viro D. Johanni Budaeo, Vngaro amico suo integerrimo Joannes Clericus Edelberga discensurus moestus <? — még egy, sorok közé beszúrt, bizonytalan olvasatú szó> asscripsit Co. 1596. 26 8^{bris}.¹¹

Budai János szintén wittenbergi diák volt, valószínűleg ő rötta igen apró betűkkel a levelek karéjára az egész műben szerte látható jegyzeteket. Lehet, hogy hazatérte után, a szokásos két esztendeig rektorként működve, ő is éppúgy előadta az *Institutio* gondolatmenetét, mint a radnóti névtelen.¹²

Egy-két ilyen jegyzéssel teljes, sokat használt könyv világosságában természetesen látjuk azt aényt, hogy a képzetesebb lelkészek tudatát mintegy átítatta a Calvin módján gondolkodás, szellemében formálódott állásfoglalás, anélkül, hogy kizárólag kálvininak és kálvinistának tekintették volna egyházukat, és Calvin tanulmányozását, ismeretét előírták volna iskolai törvényekben.

FEKETE CSABA

Munkamegosztás a régi nyomdász és a könyvkötő között. „A nyomdának nem volt könyvkötészete. A könyvkötés külön céhes iparosok, a compactorok dolga volt” — olvassuk Benkő Ferenc: *Debrecen város nyomdája és patikája a XVIII. században* című figyelemreméltó, terjedelmes levéltári kutatásra támaszkodó tanulmányában, amely a Debrecen város 625., a debreceni nyomdászat 425. évfordulójára kiadott *Nyomdatörténeli és nyomdászlelmód-kutatási tanulmányok* c. kötetben jelent meg. (1986, a tanulmány a 377–471. lapon.) A szerző állítását megerősíti Benda—Irinyi ismert könyve a debreceni nyomdászat történetéről is. Keveset tudunk azonban arról, hogy milyen volt a régi nyomdász és a kortárs könyvkötő kapcsolata, s hogy a könyv nyomtatása után hol fejeződött be a nyomdász munkája, és hol kezdődött a könyvkötő tevékenysége.

Benda—Irinyi ismert művében olvashatjuk, hogy a XVII. században Fodorik Menyhért és Töltési István foglalkoztak könyvkötéssel is. Tótfalusi Kis Miklós is azt írja *Mentségében*, hogy „a könyvnyomtatók itt ezelőtt mind compactorok is voltak”, s ezzel nyilván kolozsvári elődeire, Veresegyházi Szentyel Mihályra és Némethi Mihályra célt. A két kolozsvári nyomdász azonban eredetileg könyvkötő volt, akárcsak az említett két debreceni kollégájuk. Ezért a nyomdához kapcsolt könyvkötői működésükből nem szabad általánosítanunk.

^{9a} Praeceptor Germaniae néven ismeretes ugyan Melancthon, azonban magyarokra is igen elhatározó volt az irányítása, ezért alkalmaztam így a jól ismert megnevezést. Melancthon hatására ld. KEVEHÁZI Katalin: *Melancthon és a Wittenbergben tanult magyarok az 1550-es évektől 1587-ig*. Adalékok Melancthon magyarországi recepciójának első évszázadához. Szeged 1986. (Dissertationes ex Bibliotheca Universitatis de Attila József nominatae. 10.)

¹⁰ Egyházkerületi Nagykönyvtár, Debrecen, jelzete C 187 a múlt század óta. Korábbi tulajdonosai: (1) *N B 1585* supralibros, a címlevélben N Berwedy beírás. Ő köttette tehát a művet. (2) *Mentoris Cain*. (3) *Sum ex libris Georgi Reijgess Appeldorn, pmria*. (4) hogy e két tulajdonostól, vagy mástól hogyan jutott Magyarországra a kötet, arra nincs bejegyzés, bár valószínű, hogy a 17. század elején hozta haza valamelyik diák. Itthoni első gazdájától ezt olvassuk: *in oppido Diczeo Senth Marton accipi hunc libr. Anno 1610 die 16 mensis Decemb. Christoph. Lrato Diczeoj*. (5) *sum ex libris Matthiae Viet. Cíbin. 1641. 15. Nov.* (6) *Constat 22Xr Alex: Elek mp. Debr. d 1^a 1822. Elek Sándor könyvtáros deák volt, tőle került aztán később a mai helyére a kötet. Terjedelme, és a collatio ugyanolyan, mint a föntebb, 4. jegyzetben leírt kiadás, csupán az évszám M D LXXVI.*

¹¹ Budaihoz ld. THURY Etele *op. cit.* 24, 29, 35, 65.

¹² Melancthon hatásához ld. FRAKNOI Vilmos: *Melancthon és magyarországi bardtai*. Bp. 1874. Továbbá *Studia et Acta Ecclesiastica* III. Bp. 1973. 15 sköv. (Kathona Géza).

Úgy tűnik, régi hazai szokások szerint a nyomdász inkább csak nyomtatott, majd az íveket átadta, nem ritkán eladta a könyvkötőnek, aki nem csak bekötötte, hanem árusította is a könyvet. A miénknél fejlettebb gazdasággal rendelkező országokban e folyamatba bekapcsolódott a könyvkereskedő is, aki kiadói funkciókat is magára vállalt. Kivételek természetesen voltak itt is és ott is. Mindennek vizsgálata azonban terjedelmesebb tanulmányba kívánkozna.

A nyomdász—könyvkötő kapcsolatnál maradvá, Tótfalusi eléggé pontos választ ad a könyv kötésre adásának módjáról. Egy helyütt azt írja, hogy „exempláru!” adják át a könyveket a könyvkötőnek, másutt ugyanezt a „kötetlen” kifejezéssel magyarájtja (*Mentség*, A2 ill. D2 lap). Az exemplar-nak tehát szakmánkban két jelentése volt: 1. példa, könyvpéldány, 2. bekötetlen könyvpéldány.

A tanulmányban olvassuk, hogy amikor „az editio elkészült, az ívek egy részét »exemplárokká« összefűzték” — ezt adták kötésre. Másik részét bálákba kötözve tárolták. Másutt: a nyomdához „Exemplár-tartó Ház” is tartozott, ahol a teljesen kész könyveket tartották.

Mivel kötetlen, raktározásra elkészített állapotban levő könyv Európa-szerte alig maradt fenn, nem könnyű rekonstruálni, hogy a régi nyomdász milyen állapotban adta át kötésre a könyviveket. Nemrégiben Frans A. Janssen amszterdami könyvtáros a maga munkahelyén felfedezett egy ilyen könyvpéldányt, ami arra indította, hogy beható tanulmányokat folytasson e tárgyban. Vizsgálódásainak eredményét, amely XVI. századi nyomtatott forrásoktól a XIX. századig terjedő és meglehetősen egybehangzó dokumentumokra terjednek ki, a holland *Quaerendo* 1985. évi 15. számában közölte („A note on loose-sheet copies folded in half”, 179—186. lap).

Janssen megállapításainak lényegét így foglalnám össze: a kinyomtatott íveket A, B, C stb. szignatúrájuk szerint összehordják, mégpedig a források szerint 6—12 között változó számú ívesomót képezve. Tehát pl. 6 íves gyűjtés esetén egy 12 íves könyv két ívesomóból áll. Ezután az íveket ellenőrzik, azaz kollacionálják, majd présbe teszik. A présből kivett ívesomókat középen egyszer félbehajtják, ezt a hajtott ívesomót németül *Lage*, angolul *quire* néven ismerik. (Magyarul „lag”.) Vékony könyv általában egy lagból áll, vastagabb könyvek több lagból tevődnek össze. Az említett példa szerinti könyv első lagja tehát az A—F, második lagja a G—M szignatúrájú íveket foglalja magában.

Néhány további részletet ismertem meg itthon is hozzáférhető forrásokból, főként L. S. le Normand könyvéből, melynek *Die Buchbinderkunst* c. német fordítása (Ulm, 1832) birtokomban van. A nyomtatott ívek rendezése ez időben annyira fontos művelet volt, hogy külön nevet is kapott: *Aufnehmen* illetve *Aufheben*. Különösen Franciaországban, ahol a könyvkereskedelem igen fejlett volt, a kereskedők a nyomdászoktól félig nedvesen vették át a kinyomtatott papíríveket, maguk szárították és külön műhelyekben végeztették a Janssen által is leírt műveleteket. Nagy gondot fordítottak a lagoknak pontos, a punkturák szerinti hajtogatására. Az egy-egy könyvpéldányt képező lagokat egymásra emelték, ezt kompletirozásnak nevezték, majd a több példányból képzett csomót ismét préselték, fölül-alul védőpapírral látták el, és bálába kötözték. A megmaradt, fölösleges többlet-íveket ábécésorrendben rendezték és külön csomagolták.

Sehol nem találtam olyan adatot, hogy a könyveket a nyomdában fűzték volna, és ez a leírt rendezési módszer mellett el sem képzelhető. Így nem fűzheték Debrecenben sem. A debreceni „Exemplár-tartó Ház” pedig lehetett a kötetlen, bálázott ívek raktára — bár szolgálhatott bekötött könyvek tárolására is.

A leírt régi szokások nálunk a XIX. században, a nagyüzemek színrelépésével és a kiadói tevékenység elkülönülésével változtak meg. A későbbi bekötésre szánt könyvivek tárolása a kiadók gondjává vált. A krúdában való szállításra rendelt könyvmennyiséget a nyomda rendezte: a nagyobb ívegységekben nyomtatott íveket 16-oldalas hajtogatás nélküli ívekre vágta és ezekből teljes könyveket hordott össze. Ezt követően a könyvnyi egységeket egymásra helyezve, csomagot képeztek, amely pl. 50 × 20 íves könyvet tartalmazott. (A tanulmány szerint azonban az „in crudo” kifejezés már 1777-ben is használatos volt.)

Érdekes, ugyancsak a tanulmányból, hogy a XVIII. század második felében Debrecenben már ismeretes volt az „angelika”, vagyis az angol mintára készült vászonkötés, a „reliure à l'anglaise”. Az, hogy a „französischer Ledereinband” nevéből korcsosított „frantz” műszót használták, a kor kötéseinek ismeretében természetes.

(Témánkon kívüli, de említésre érdemes megjegyzések: a fusoriát „betűmetszőháznak” nevezni nyilvánvalóan téves. Hogy Debrecenben volt-e sculptoria és valóban metszettek-e betűt, vagy csak öntöttek, az csak a betűtípusok analizálása és eredetiségének bizonyítása útján lenne eldönthető. A betűket valóban sorjázóba szedték, ami másképpen szedővas, Winkelhaken, Comenius szerint latinul gnomon és nagyon szép magyarsággal rendszabó (1675) — de nem hajó. Utóbbin ugyanis már a több sorjázóra való hasábot lehet elhelyezni. Végül Zboray György nem Békéscsabáról, hanem a Borsod megyei Csabáról szállított papírt Debrecenbe. (I. Bogdán István: *A magyarországi papíripar története*, Bp. 1963. 167.)

HALMAN GYÖRGY

Johannes Henricus Bisterfeld és Enyedi György két levelezés-kiadásban. (Rendhagyó könyvismertetés). A leydeni egyetemre 1626-ban — csaknem egyidőben Bethlen Péterrel és kíséretével — beiratkozott Bisterfeld (1600—1655) már csak az öt meghívó fejedelem (Bethlen Gábor) halála után érkezett Erdélybe, hogy a Gyulaféhevárt alapított fejedelmi iskola tanára legyen. Teológiai munkásságával mélyebben nem foglalkozott senki; politikai tevékenysége is homályban maradt, jöllehet I. Rákóczi György francia és svéd szövetségének egyik legagilisebb szorgalmazója volt. A róla született tanulmányok főleg a Comenius munkásságát nagyra tartó és propagáló Bisterfeldet mutatják be. Nem ismerünk azonban olyan írást, amely például a socinianusokkal folytatott vitáját elemezte volna, vagy — a másik oldalról — a diplomata Bisterfeldet állította volna elénk. Ezért is tartjuk fontosnak, hogy a magyar szakközönség is tudomást szerezzen az alábbiakban bemutatandó két levelezés-kiadásról: Andreas Rivetus Claude Sarrau-val, illetve Marin Mersenne-nel folytatott levelezéséről. (Fontosnak tartjuk jelezni, hogy Bisterfeld leveleinek kiadása tudunkkal még nem jelent meg, jöllehet a szakirodalomban elég sok jelzetet találunk e levelek hollétéről.)

Correspondance d'André Rivet et de Claude Sarrau, 1641—1650. Vol. I—III. Publiée et annotée par Hans Bots, Pierre Leroy. Amsterdam, APA — Holland University Press, 1978—1982. Az amsterdami „A nyugat-európai országok szellemi kapcsolatai a XVII. században” nevű intézet (Instituut voor intellectuele betrekkingen tussen west-europese landen in de zeventiende eeuw) támogatásával és kiadásában megjelenő, Hans Both által szerkesztett könyvsorozat — tanulmányok, monográfiák, forráskiadványok — megérdemli a figyelmet a kelet-európai országok szakemberei részéről is. Nem pusztán azért, mert jó példa a kulturális kapcsolatok más lehetséges módjaira is, mint az acsarkodás és a konok elzárkózás, s nem csak azért, mert a forrásanyag feltárása, nyilvántartása, publikálása és feldolgozása terén módszertanilag is sokat tanulhatunk, hanem mert a XVII. században a választóvonal nem Kelet és Nyugat között volt. E szempontból az intézet elnevezése kissé bizarrnak tűnik — hiszen a források számos „kelet-európai” témát is érintenek. Ha kiadják ugyanis egy-egy professzor levelezését, abban — főleg a németalföldiek esetében — számos Magyarországról érkezett is lehet; a teológiai, filozófiai vitákban pedig részt vettek magyarországi, lengyelországi, cseh, horvát tudósok is, akiknek jelenléte az európai szellemi életben talán a mai szintet is meghaladó volt.

Andreas Rivetus (1587—1651) — aki több mint tíz éves lelkési gyakorlat után került a leydeni egyetem teológiai katedrájára — és Claude Sarrau (1600 k.—1651) — aki aquitániai protestáns születésű jogász volt, királyi tanácsos (Conseilleur du Roy au Parlement de Rouen), s aki Rouent csak itáliai peregrinációja idejére és 1636—1641-ig hagyta el, amikor Párizsban élt — levelezését kicsit kételkedve vettük kézbe. Kételkedve abban, hogy benne magyar vonatkozású forrásokat találunk; bár Rivetus neve a Régi Magyar Könyvtár köteteiből ismerős volt. Várakozásunk ellenére számos fontos, XVII. századi művelődéstörténetünkre vonatkozó forrással lettünk gazdagabbak — hála a levelezés közreadóinak.

Andreas Rivetus teljes levelezésének létezik egy nyomtatott, de hazai szakembereink által tudunkkal nem nagyon hasznosított inventáriuma: *Inventaire de la correspondance d'André Rivet.* (Publiée par P.

Didon. La Haye, 1971.) Kapcsolatai erdélyi diákokkal, barátsága Johannes Bisterfelddel, néhány említés szintjén eddig is ismert volt. Mint egyike az ún. intranzigenseknek — Polyander, Walaeus és Thysius mellett — természetesen figyelemmel kísérte az erdélyi és lengyelországi eseményeket mind a teológia terén, mind a politikatörténetet tekintve. Az innen érkezett könyveket továbbadta, mintegy lektorálásra, a kéziratokat megjelentette, s ellátta távoli barátait a frissen megjelent teológiai könyvekkel. Levelezése, csakúgy, mint a leydeni egyetem több tanáráé, ezért fontos számunkra, hangsúlyosan is.

Tulajdonképpen neki köszönhető az is, hogy a Descartes-előd Marin Mersenne (1588—1648) is személyes ismeretségbe került Bisterfelddel.

Correspondance du P. Marin Mersenne, religieux minime (1617—1646). Vol. I—XIV. Publiée et annotée par Cornelius De Waard, avec collaboration de Marie Paul Tannery, René Pintard, Bernard Rochot, Armand Beanlien. Paris, 1932—1980. Beauchesne, PUF, CNRS.

A XVII. századi Magyarországon is ismert Marin Mersenne levelezésének kiadását már Descartes összes műveinek (benne levelezésének) közreadója, Paul Tannery is tervezte, látva, hogy a racionalista filozófus sok tekintetben Descartes elődjének mondható. A Cartesius levelezését többszörösen meghaladó anyag publikálása, éppen, mert Mersenne-ék komoly teológiai, politikai érdeklődése révén, nem csak terjedelmében, de tartalmában is bővebb, óriási vállalkozás. Paul Tannery már az első kötet megjelenését sem érte meg. Felesége — férje emlékét tisztelő — kezdeményezte a terv megvalósítását, melynek tulajdonképpeni végrehajtója Cornelius De Waard volt. A címleírásban említettek egy-egy kötetben munkatársakként vettek részt.

A háború előtt csak az első kötet jelent meg Gabriel Beauchesne kiadásában. A második 1945-ben követte, de már a Presse Universitaire de France gondozásában. Az ötödik kötettől kezdve (1959) a Centre Nationale de la Recherche Scientifique a sorozat gazdája, amely reprinteltette az előző, csak 500 példányban nyomott korábbi köteteket is. A vállalkozás még nem befejezett.

A továbbiakban azokat a magyar vonatkozású adatokat, és az azokból kihámozható történeteket mutatjuk be, amelyek ismeretére kizárólag e 17 kötet alapján jutottunk. Tehát a magyarországi szakirodalomban tájékozatlan szakember is nagyjából ennyi tájékoztatást kap belőle; és ez a szövegkiadások hallatlanul pontos, részletes, valóban kritikai jegyzetanyagát dicséri. Azt a naprakészséget, ahogyan a magyarországi idegen nyelvű kiadványokra is hivatkoznak, tehát nem a háború előtti, több vonatkozásban már elavult, s gyakran propaganda-művekre, mint azt a legtöbb nem hazai kiadványban megszoktuk. Igaz, Enyedi említendő munkája mellett nem találtam az RMNy-számot.

A levelezésben található magyar vonatkozású források két személyi köré csoportosíthatók: az egyik Johannes Henricus Bisterfeld, a másik I. Rákóczi György. Tehát egy elismert teológusról van szó, akit 1640-ben meghívtak a leydeni egyetem katedrájára, és egy református fejedelemről, aki a harmincéves háború utolsó szakaszában hallat igazán magáról: szövetségben harcol a svédekkel és franciákkal.

Bevezetésünk végén megemlítjük még, hogy e „könyvismertetés”-ben csak a teológus Bisterfeldre vonatkozó adatokat emeljük ki. Diplomáciai tevékenységéről (mely szinte napról napra nyomon követhető Hugo Grotius levelezéséből), külön tanulmányban szándékozunk beszámolni. Az egyes dokumentumokra az R—S., kötet és oldalszám, illetve az M., kötet és oldalszám rövidítésekkel hivatkozunk. Mivel Hugo Grotius is részt vett a sociniánus teológusokkal folytatott vitában, említett levelezésében (*Briefwisseling van Hugo Grotius. 1597—1640. Vol. I—XI.* Uitgegeven door P. C. Molhuysen, B. L. Meulenbroek, P. P. Witkam. s.—Gravenhage, 1928—1981. Rijks geschiedenkundige publikatiën. Grote serië. 64, 82, 105, 113, 119, 124, 130, 136, 142, 179.) is van néhány érdekes részlet a teológus Bisterfeldet illetően is, eltekintve e levelezés-kiadás ismertetésétől, e részleteket G., kötet és oldalszám-rövidítéssel itt közöljük.

Azt már csupán csak az érdekesség kedvéért említjük meg, hogy Bisterfeld munkásságát Leibniz is ismerte, filozófiai írásait nagyra tartotta. Egy, Johann Friedrich Leibniznek írt levelében például (1684. december 6.) könyveket kér, köztük: „Bisterfelds Elemente, phosphorus, philosophia prima, theol. in 4.” (*Gottfried Wilhelm Leibniz. Sämtliche Schriften und Briefe. Erste Reihe. III. Bd. Allgemeiner politischer und historischer Briefwechsel. III. Bd. 1680—1683. Bearb. von Paul Ritter, Waldemar von Olshausen, Kurt Dülfer. Leipzig, 1938. 680—681.*)

Az egyes levélrészleteket időrendben közöljük, s beszámozzuk; tehát az összetartozó részleteket nem egymást követően találja meg az olvasó. Minden esetben utalunk azonban az ugyanarra a kérdésre vonatkozó forrásra.

1. 1637. november 25. Mersenne Rivetushos (M. VI. 337.)

„Or je desire particulièrement de sçavoir ce que 3 ou 4 de leurs principaux ont escrit, par exemple Socinus, Enjedinus, Smalcius et ce que vous avez veu, et ceux qui auront escrit contre, de vos confrères ou des Lutheriens.” Mersenne figyelme az évtől fordul a sociniánusok írásai felé, s érdeklődése élete végéig megmarad. Talán nem érdektelen idézni, hogy a levelezés kiadói mit tudnak Enyedi műveiről: Magyarországon született; e jegyzetben azonosítják „Synodus”-szal, bár a további kötetekből kiderül, hogy két személyről van szó. 1597-ben halt meg fiatalon. Művei: *Explicatio locorum Scripturae Veteris et Novi Testamenti, ex quibus Trinitatis dogma stabiliri solet* (s. l. et. a.) in 4. Ennek első kiadását elégették, a második a Németalföldön jelent meg („Les exemplaires de la première édition étant brûlés, on en fit une seconde dans les Pays-Bas.”); *De Divinitate Christi; Explicatio locorum catechesis Racoviensis; Praefatio in Nov. Test. versionis Racovianae.*

2. 1638. április 29. Rivetus Mersenne-hez (M. VII. 181.)

„Ces gens (ti. a sociniánusok) ont pour maxime de contenter la raison humaine en la Religion et ostent la nature de la foy, la convertissans en opinion probable. Les Elzevirs ont commencé l’impression de l’escrit de Crellius de Uno Deo Patre par Colomnes, en l’une desquelles sera la reponse de Bisterfeld, comme vous verréz en l’espeuve que je vous envoie.” Johannes Crellius (1590—1633) rakowi rektor könyve: *De Uno Deo Patre libri duo. In quibus etiam de Filii Dei et Spiritus Sancti natura disseruntur. Racoviae, 1631.* Sternacius. E műre Bisterfeld válaszolt: *De uno Deo, Patre, Filio, ac Spiritu Sancto, mysterium pietatis, contra Johannis Crellii Franci, de Uno Patre Deo libros duo breviter defensum.* Lugduni Batavorum, 1639, Elzevir. E munkáját Bisterfeld személyesen vitte Leydenbe 1638-ban, amikor diplomáciai követségben európai körutat tett. Ez alkalommal kereste fel barátját, Rivetust, majd Angliába ment (a svéd—francia—erdélyi szövetségről tárgyalandó), ahol követi feladatainak eleget téve, kapcsolatot keresett, s talált Samuel Hartlibbal (1595—1638), akinek segítségével Comenius pedagógiai munkásságát remélte propagálni. Párizsba 1638 júniusában érkezett. Említett könyvének egy részét Rivetus elküldte Mersenne-nek.

3. 1638. május 23. Mersenne Rivetushoz (M. VII. 210.)

„Monsieur, Je n’ay pas voulu differer plus longtems à vous escrire que le mesme jour que j’ay receu vos dernieres des propres mains de votre fils, tant pour . . . et pour avoir appris que vous faites imprimer le traite de M. Bisterfeld contre le dangereux Crellius; dez à present je vous prieray de m’en faire avoir une copie de bonne heure, si tost qu’il sera imprimé et je feray rendre icy l’argent à vostre jeune fils tous ce qu’il vous aura couste.” Bisterfeld augusztus 3-án távozott Párizsból, közben felkereste Mersenne-t is. Útja Németalföldön át Hamburgba, majd Itáliába vezetett, s a Délvidéken keresztül év végére ért haza.

4. 1638. december 20. Mersenne Rivetushoz (M. VIII. 246.)

„Si par vostre moyen je pouvois voir le Enjedius en le faisant mettre en quelque bale du Maire ou des Elzevirs quand ilz en envoyront icy, je leur payerois le porteur et le reporteur en vous le rendant fidellement.” Ez a kívánsága Mersenne-nek, áldozatkészsége ellenére sem teljesült, amint az alábbi leveleiből kiderül (ld. pl. 38—40. részleteket).

5. 1639. február 12. Grotius Samson Johnsonhoz (G. X. 95.)

„Libri, quem molitur Bysterfeldius, paginam unam vidi. Vereor ego, ne quod Kekermanno (Bartholomaeus Keckermannus, 1571—1608) evenit, ei eveniat et nimiae subtilitates aliqua parte ad impetum eorum, in quos pugnat, pateant: omnia quae in negotio Trinitatis dicuntur, extra ta en taisz grafaisz keimena et pauca, quae ad eorum explicationem consensus antiquus recepit, periculum habent. Optime Chrysostomus (Johannes Chrysostomus 344—407) et ex eo Isidorus Pelusiota (előbbi tanítványa), hotan aper ho Theosz hémasz ouk éthelészen eidenai tauta biadzometha manthanein, oute eszometha — pósz gar Theou mé boulomneou — kai to kinduneuein hémin ek tou dzétein periesztin monon (Isidorus, Epist., Migne, Patrologia Graeca, 78. 537.). Cui illud addam Maximi to gegrammenon kai szu lege kai mé kinduneuszaisz (Maximus — Athanasius Alexandrinus művének másolata: De sancta Trinitate dialogus. III. 4.: Migne PG 28. 209A.). In illis Dei ettributis, quae nos respiciunt, justitia maxime ac bonitate, da nobis et sacra scriptura et impressae mentibus nostris prolepszeisz uberem, dissertandi materiam; quae vero ad internam Dei naturam pertient aut circumscripte eloquenda aut silentio veneranda sunt.

Bysterfeldio omnia felicia opto, tum quae ipsum privatim, tum quae principem, a quo missus est, spectant.” Az idézet második része már a diplomata Bisterfeldre vonatkozik, hiszen Grotius személyesen tárgyalt vele — mint a svéd udvar tanácsosa, s párizsi nagykövete — I. Rákóczi György hadrakeléséről. Samson Johnson Stuart Erzsébetnek, a volt cseh királynőnek volt udvari papja.

6. 1639. április 11. Nicolaes Van Reigersberch Grotiushoz (G. X. 251.)

„Onse geestelijke wacker gemaect door een breff van een sociaen aen Bijstervelt geschreven hebben op advysen, dat veel socianen wt Polen sijn gebannen, die den vorst van Sevenbergen herberge in sijn lant, soo sij seggen, heeft geweygert, versocht, dat sij in dese landen, daer sij het ooch naer toe hebben, niet soude mogen werden ontfangen, ende tot dien aynde sijn dese weecke in de vergaderynge van de Generaliteyt ende van Holland verschenen.” A jegyzetben itt is megtaláljuk annak a nyomtatványnak a leírását, amelyre a szöveg vonatkozik, de ez esetben elő kellett keresnünk egy idézett tanulmányt is. Johannes Sartorius (Jan Stoiński) rakowi prédikátor egy leveléről van szó, amelyet Adam Franknak írt Kolozsvárra, s amelyet Amsterdamban flamandra fordítva kinyomtatottak. Az ügyet Dél-Holland zsinata 1639. április 8-án tárgyalta. A nyomtatvány: Translaet van seeckeren Latijnschen brief geschreven door eenen Sociniaenschen Predicant, Waer van het Latijnsche exemplaar in Transylvanien geintercipieert zijnde herwaerts over-ghestuert is Door den Hoochgeboren ende doorluchtigen Vorst Georgius Rakoci door godes ghenade Prince van Transylvanien Grave van Ciculen etc. Dienende tot naerder consideratie van sommige mysterien. Ghedruckt in 't Jaer ons Heeren, Anno MDCXXXIX. A levéllel kapcsolatban összehívott zsinat aktáit lásd: F. K. van Ommen Kloeke: De Socinianen en Zuid-Hollandsche Synode in 1639. = Nederlandsch Archief voor Kerkgeschiedenis. Nieuwe serie. 11(1914) 241—256. Van Reigersberch németalföldi svéd diplomata volt. Az ügyre Grotius válaszlevelében reagált, s pontosította Van Reigersberch információit.

7. 1639. április 23. Grotius Van Reigersberchhez (G. X. 280.)

„De socinianen sijn uit Polen nit gebannen, maer wel uit Racouw, alwaer haer oock de schole ende druckerie is benomwn. In Sevenbergen sijn sij sterck, hebben tot Claudiopolis ofte Clausburg niet alleen de kerck, maer oock het bisdom in, soo d'heer Bystervelt selve mij heeft verhaelt. Men manch soodaenige resolutie daerop nemen als men wil: maer soo stil willen comen woonen ter Goude ofte oock tot Amsterdam het sal quaed sijn te beletten.” Tehát nem csak a svéd—erdélyi szövetségről tárgyaltak.

8. 1639. június 4. Grotius, testvéréhez, Willen de Groothoz (G. X. 374.)

„Locutus sum de iisdem his rebus cum Bisterfeldio, qui dicebat intellexisse te, quod et ego didici, paulo antequam moreretur, dixisse Crellium se nunquam contra me scripturam fuisse, si ante scriptionem legisset mea de Poenarum communicatione in Jure belli ec pacis.” — ti. Lib. II. Cap. XXI.

9. 1639. június 11. Grotius Ludwíg Camerariusushoz (G. X. 391.)

„D. Bisterfeldium, qualem describit Excellentia Vestra, talem cognovi amicitiaque ejus mirifice delector.” Ezen idézet különösebben nem lenne érdekes, ha nem tudnánk, hogy Párizsból Bisterfeld Hágába ment, ahol találkozott Svédország ottani nagykövetével, Camerariussal. Frissen megjelent könyvét (Crellius-ellenes iratát) sajátkezűleg ajánlotta neki. Ez a példány ma a párizsi Bibliothèque National tulajdonában van (ld. G. X. 95.).

10. 1639. augusztus 5. Maximilien de l'Ange Rivetushoz (M. VIII. 533—534.)

„J'achetai dernièrement à Paris, et fort cherement, un livre de Bisterfeld contre Crellius de Uno Deo Patre. Je trouve que c'est un excellent disputeur, et loue Dieu de ce qu'il l'a fait naître pour la defense de la verité. Neantmoins je trouve qu'il s'est trop reserré et que par là il s'est rendu obscur en plusieurs endroits. C'est un autheur hardi et qui souvent quitte le chemin battu. Il est millénaire. En certains endroits il affirme que Christ a fait essentiam suam à Patre, en d'autres personam tantum. C'est, à ce que j'apprens, un jeune homme. Il merite d'estre accouragé: pour moy à tout prendre, j'admire cet esprit et prie Dieu qu'il nous en suscite de telz. Je brusle d'envie de voir son *Mysterium Pietatis*, mais vos libraires nous ruinent par leur cherite: ce livre me couste cent solz.” A roueni teológus levele — melyet Mersenne leveleinek kiadója jegyzetben közölt — túl azon, hogy a könyvkereskedők a filozof szemében már akkor is rablók voltak, hírt ad arról, hogy Bisterfeldnek igen jó hírneve volt Franciaországban is, s hogy a Crellius-ellenes *Mysterium pietatis*on kívül volt egy hasonló című munkája is (erről ld. a 16, 19, 24, 36. részleteket).

11. 1639. szeptember vége. Mersenne Rivetushoz (M. VIII. 515—516.)

„A la fin nous avons icy eu les oeuvres de Socinus esuelles on void que Franciscus Davidis estait encore plus libertin que luy. L'on m'a fait esperer de me monstren la refutation d'Enjedinus, fait par un sçavant Allemand, Martini. Certes je ne voy pas que l'on puisse refuter efficacement cette secte, si l'on n'a recours à l'ancienne église, c'est à dire à ce que les Consiles et les Peres ont laissé aprez eux.” Faustus Socinus szóban forgó műve: *De Jesu Christi invocatione Disputatio, quam Faustus Socinus per scripta habuit cum Francisco Davidis anno 1578 et 1579 . . . in qua habetur responsio ad defensionem Francisci Davidis suarum thesium de Jesu Christo non invocando. Praefixa est toti operi epistola Socini . . . 2. ed.* Racoviae, 1626, Sternacius. Enyedi könyvére (Kolozsvár, 1598, RMNy 836.) Jacobus Martinus (1570—1649) wittenbergi teológus írt választ: *Synopsis totius religionis Photinianorum novarum, ex illorum institutione brevi, Volkelio, Osterodo, aliisque hujus hujus sectae scriptoribus . . . Wittebergae*, 1633, Berger haered.* Amit még érdemesnek tartunk megjegyezni a részlet kapcsán, az a hasonlóság Mersenne és Grotius gondolataiban a socinianusok elleni viták alapjait illetően (vö. az 5. részlettel).

* A kiadók jegyzete itt téves. Káldos János figyelmeztetett, hogy bizonyosan Martinus *De tribus Elohim contra Eniedinum*, (Wittebergae, 1619, Berger) című munkájáról van szó.

12. 1639. október 15. Mersenne Bisterfeldhez (M. VIII. 531—533.)

„Eruditissimo viro Domino D. Johanni Henrico Bisterfeldio, Sanctissimae Trinitatis Propugnatori. Diu est, vir hobilis, quod ad te scripserim, dum Anti-Crellium tuum expectabem, quem nunc perlego, in quo virum illum incomparabilem Hugonem Grotium audio requirere veteris Ecclesiae, hoc est sanctorum Patrum, egregia testimonia; quandoquidem, si nuda Scriptura, vel ratione pugnes, vix adversus Socinianos quidpiam evinces; jamque non desit apud nos vir summus qui quovis pignore certare velit se Mahumedanae sectae pronuntiata seu dogmata peraeque sola Scriptura, quam arbitrio suo possit explicare probaturum, ac ipsam fidem Christianorum. Equidem nihil affert quod multum absit ab ijs colloquijs, quae coram habuimus. Quis enim faustum abs (?) sua in primum Joannis caput explicatione In principio erat verbum etc. deiciat, si fas sit unicuique, puta defensori et adversario, qualem gesserit animo proprio interpretationem in medium producere? Sed et quilibet se Deo inspirante loqui millies clamabit, seque profundissimo dolore cordis intrinsecus angere, atque Christiane torqueri, quod alij suam explicationem minime amplectantur, ac caeci post suas vias falsasque expositiones ambulent. Vide maximum illum vestrum Calixtum, quid ea de re sentiat quae ratione venenum illud Socinianum, ad Mahumetismum proxime accedens, extinguat.

Porro nos, amabo, certiores facito de tractatibus qui penes vos eduntur, aut editionem expetent, et inquirito num tua cura possim librum mihi comparare de Providentia numinis, Sinadi, si bene meminere, adscriptum, artium magistro, qui potius illam providentiam impugnat, quam tueatur; crediderim eum eodem cum Enjedino tempore scripsisse. Quem etiam Enjedinum desideramus. Quid si memineris tuorum ultimorum verborum, quibus Autorem Trium mihi pollicitus es? Fac igitur ut tuam fidem liberes. Dominus Cramoysius, meus bibliopola, vel tuus, ille summus amicus et coster, Stella Seu Asterius, omnia sunt accepturi, quae ad me missurus sis, quinque continuo tibi pecunias in illis rebus impensas, fidelissime refundant.

Vale Vir bonis litteris nate, dum Opt. Max. veneror, te diutissime servet incolumem; haec enim sunt vota tui obsequentissimi

Mersenni

Parisijs, Idibus Octobris anni 1639.

En foliorum nostrarum observationum magneticarum, quas ad te mitto, quae tuum animum aliquantisper exhilarent. Si nosti quo anno Socinus, Crellius, Smalcus et Ostorodius mortui sint, monebis et quinam nunc in ea secta doctissimi floeant, quidve scribant." A levelet Mersenne Gyulaféhérvárra küldte.

Számos érdekes dolgot tudunk meg Bisterfeld kapcsolatairól ebből az epistolából. Kiderül először is, hogy Mersenne, megkapva Rivetus levelét (2. részlet) már írt az erdélyi tanárnak. Bisterfeldnek Crellius-ellenes munkája ekkor még nem volt kinyomtatva, de Rivetus már tudott róla. 1638 nyarán azután Mersenne személyesen is beszélt Bisterfelddel, s ugyanezekről a kérdésekről disputálhatott Grotiussal is, hisz mindketten Párizsban éltek (Grotiusnak egyébként van egy munkája, amelyre vonatkozhat a levél elején található hivatkozás: *De veritate Religionis Christianae* Lugduni Batavorum, 1627, 1629, 1633.) Az említett Georgius Calixtus több műve ismert, s több helyen ír a szóban forgó helyről. Johannes Sinadus egy általam nem ismert erdélyi szerző, akit egy helyen Enyedivel azonosítottak (ld. 1. részlet), de Mersenne lengyelországi ismerőseivel folytatott levelezéséből kiderül, hogy másról van szó (ld. 38–40. részleteket). Nagyon jó lenne tudni, mi volt a véleménye Bisterfeldnek a *De Tribus Impostoribus* szerzőségéről, amelyről Mersenne többekkel levelezett. A továbbiakban említett két név: Sebastianus Cramoysius, párizsi nyomdász, könyvkiadó, könyvkereskedő, s Johannes Tilemannus Stella, hesseni származású matematikus, történész, aki Justus Asterius álnéven egy, a magyar történelem szempontjából sem közömbös művet írt a prágai békéről (amely pl. meghatározó jelentőségű volt Svédország és Franciaország későbbi politikájában Erdélyt illetően is): *Deploratio pacis Germaniae sive dissertatio de pace Pragensi, tam infauste quam injuste inita Praegae Bohemorum* 20/30 Maii MDXXXV. . . . Parisi, 1636, Cramoysius (majd ugyanebben az évben kiadták az Elzevirek is). Az utóiratban említett munkáját Mersenne számos filozófusnak küldte el véleményezésre (maga a mű: M. VIII. Appendix II.); Bisterfeld véleményét nem ismerik a kiadók, s így mi sem.

13. 1639. november 12. Mersenne Rivetushoz (M. VIII. 600–602.)

„Et cependant je vous envoie la petite censure qu'il a fait du livre de M. Binsfeld la quelle vous luy ferez, s'il vous plaist, tenir, apres l'avoir leue; car estant son amy, je croy que vous sçavez le moyen de luy escrire (úgy látszik, már akkor is nehéz volt az erdélyiekkel érintkezni) ce que j'ignore icy, n'y ayant ni voye, ni messenger que je sçache. . . . J'espere que M. Binsfeldius fera part au public de son *Mysterium pietatis assectum* (!) aussi bien que l'autre; je luy escriis un mot pour accompagner la Censure. et l'on m'a promis le livre de Jacobus Martini contre Enjedini (!) et Seidlius (ti. Martinus Seidel).” E levélrészlet első felében Jean Philippeaux S. J. (1577–1645) Bisterfeld Crellius-ellenes művéről írt recenziójáról van szó. Sajnos nem találták meg, és nyomtatásban sem jelent meg. Valószínű, hogy Rivetus Erdélybe küldte Bisterfeldnek, Mersenne kísérőlevelével együtt. E részlet második felében két Bisterfeld-műről van szó: az egyiket már Maximilien de l'Ange is említette (10. részlet), s lesz még róla szó; csakúgy, mint a másiktól, Bisterfeld Enyedi ellen írt vitairatáról, amely tudtunkkal nem jelent meg, s nem is ismert (vö. 10, 20, 24, 36. részletek). Jacobus Martinus könyvéről lásd a 11. részletet.

14. 1639. december 20. Mersenne Rivetushoz (M. VIII. 675–676.)

„J'en estois à ce point lorsque j'ay receu la vostre ce 8 decembre et quant pris haleine pour la lire; ou je vous remercie premierement de m'avoir desabuse de Academia Julia. Dieu vueille conserver M. Binsfeld de toutes sortes de dangers en ses grands et difficiles voyages.” Tehát újra egy nem ismert Bisterfeld-írás a

gyulafehérvári iskoláról (vö. M. IX. 610., ahol a levelezés kiadói is valószínűsítik, hogy ezt a beszámólót Bisterfeld írhatta. A veszélyes utazás már minden bizonnyal az erdélyi professzor leydeni meghívására vonatkozik, hiszen Walaeus helyére hívták (s ő a nyár folyamán halt meg). A meghívásra lásd még a 15, 17, 18, 21. részleteket.

15. 1640. március 28. *Mersenne Rivetushoz (M. IX. 225.)*

„Ce seroit dommage qu'il fust arrivé quelque chose de sinistre à M. Bisterfeld. Quand vous aurez des nouvelle assurees vous me ferez plaisir de m'en advertir, et mesme si vous luy escrivez, d'y mettre mes baisemains”.

16. 1640. április 24. *Mersenne Rivetushoz (M. IX. 284—285.)*

„Vous m'aviez desja escrit de la sante de M. Binsterfel” . . . „Je n'ay peu recouvrer les 5 fueilles de Grotius sur l'Antichrist. Je suis bien ayse que M. Binsterfel deffend ces lieux par lesquels nous prouvons la Trinité et la consubstantialité du Fjls. Je voudrois qu'il fust desja imprimé pour le lire.” Itt ismét a Myterium Trinitatis ostensumot említi Mersenne (vö. 10, 19, 24, 36. részletekkel).

17. 1640. május 22. *Mersenne Rivetushoz (M. IX. 334.)*

„Je vous prie de faire tenir mon not de rponce à M. Binsterfeld. Je voudrois qu'il fust desja à Leyde.” Bisterfeld meghívásáról ld. a 15, 21. részleteket.

18. 1641. szeptember 13. *Martinus Ruarus Mersenne-hez (M. X. 740—748.)*

„Quoniam igitur libros quosdam, qui Liutetiam raro aut tarde deferuntur ex his oris desideras, ego quidem, quoad in me positum erit, voluntati tuae morem lubenter geram, sive tu eos ut amicus lecturus es, sive ut adversarius et tanquam refutaturus. Cum enim non causae, sed veritati animum geram obnoxium ut Christianum par est, quid magis optem, quam scripta nostra vel a severissimi censoribus examinari, quo veritas in profundo nonnunquam puteo latens, ut Democritus loquebatur, in apertum eruatur? Interim scire te velim, ex Transylvania nullos ad nos libros perferri; ex ijs vero, qui in Polonia typis excussi sunt, exemplaribus paulatim distractis, multi quoque jam haberi amplius nequeunt. Ut ergo scias quorum a me copiam sperare possis, Catalogum eorum his litteris inseram. ex quibus deligas quicumque ad palatum tuum fecerint. . . . Judicium meum de adversarijs nostris cur requiras miror, cum, nisi causae meae praevericari velim, illos conscientiae meae non satisfacere, praesumere facile possis. Sed tu fortasse non tamen de argumenti sententia, quam de scriptorum eruditione sententiam meam quaeris; quam ego sane praeclaram in istis tribus, quos nominas, agnosco, et haud paulo fortassis ingenuitate majore, quam ipsimet de se mutuo judicant. Nam de Calovio quidem affirmare tibi possum illum in literis, quas de me dedit, optare Bisterfeldij librum suppressum potius quam editum, utpote cujus argumenta Cabalam potius Judaicam quam genuinam Theologiam sapere illi videantur, quique cum adversarium refutare debeat, thesin suam probet. Fieri potest, ut Bisterfeldius de Calovio non multo mitius judicet: nosti enim illud: suam cuique sponsam videri pulcherrimam. . . . In Transylvania quidem non ea nunc est libertas sive licentia, ut quis contra religionem Cristianam aperte mutire ausit, ut in qua ante triennium nonnemo adhuc lapidatus sit jussi Principis, quod contra adorandum Christi majestatem quaedam effutiisse argueretur.” Ez a levél már a XVII. században nyomdafestéket látott: *Martini Ruari, necnon H. Grotii, M. Mersenni, M. Gittichii, et Naerani, aliorumque virorum doctorum, quorum nomina post praefationem vide, ad ipsum Epistolarum Centuria. In quibus res magni in religione momenti inter diversarum sententiarum atque sectarum homines tractantur et examinantur.* Amstelodami, apud Davidem Ruarum (álnév!), 1677.; ezután: G. G. Zeltner, *Historia crypto-socianismi . . . arcana*, Lipsiae, 1729. Vol. II.: *Martini Ruari aliorumque virorum doctorum Epistolarum selectarum centuriae duae, notis idoneis illustratae per Gustavum Georgium Zeltnerum.*; majd: F. S. Bock: *Historia anti-Trinitariorum, maxime Socianismi et Socianorum.* Regiomontani et Lipsiae, 1774—1784. Vol. I—III. — Martinus Ruarus (1588/89—1657) lengyelországi sociniánus prédikátor (Rakowban és Gdańskban élt) és Mersenne levelezése különösen fontos az erdélyi antitrinitarizmus története részleteinek tisztázásához. Többek közt ő közvetítette Mersenne-nek az Erdélyben megjelent könyveket, amelyekről másokkal is levelezett. Így pl. Abraham Caloviussal (1612—1686), a lutheránus teológussal, akinek anti-sociniánus munkái, s Ruarussal való

levelezése is többször is megjelent: *Scripta Anti-Sociniana in unum corpus redacta. I—III. Ulmae, 1677—1686.* (ill. 1729. Bisterfeldre ebben: 169—175., 183.). A levélben említett könyvjegyzéken egyébként Faustus Socinus, Valentinus Smalcius, Theophilus Nicolaida, Joannes Crellius és Jonas Slichtingius munkáit sorolta fel Ruarus.

19. 1641. szeptember 23. Mersenne Rivetushoz (M. X. 753—755.)

„Vous me faites bien estonné du retardement de M. Binsterfel, lequel j'attendois de jour à autre suivant ce que vous m'en aviez mande. Mais à ce que je voy, il est bien utile en Transsylvanie. Je ne scay si par ses argumens vous entendez ceux qui sont dans son livre contre Crellius, et si c'en sont de nouveaux qu'il ayt produits. Si vous le sçavez, vous me l'apprendrez. . . . Je ne sçay si vous aurez vu le nouveau livre de Jonas Schlichtingius contre Meisnerus, imprimé l'an 1639. Il est un gros in 8, espais de 4 doigts, ou il fait rage contre la Trinité, la Cene, le Baptesme, et il a succede à Crellius à Racovie. . . . Je ne croy pas que celuy-là voulust ceder aux argumens de M. Bisterfeld. Si vous avez vu ce livre, je vous prie que j'en sçache vostre jugement.” E részletben — amellett, hogy ismét megemlíti Bisterfeld „új” könyvét (vö. 10, 16, 24, 36. részletek) — Balthasar Meisner (1587—1626) wittenbergi lutheránus teológus könyvéről (*Brevis consideratio theologiae Photiniana, prout eam Faustus Socinus descripsit in libello suasorio, qui titulus quod Evangelicis omnino deberent se illorum coetui adungere, qui falso Ariani atque Ebionitae vocentur . . . Wittergergae, 1619, illetve 1623*), s Jonas Schlichting (1592—1661) erre írt válaszáról (*De SS. Trinitate, de moralibus N. et V. Testamenti praeceptis, itemque de sacris, eucharistiae, baptismi ritibus, adversus Balthasarem Meisnerum disputatis. s. l. 1637, majd Parisii (?) 1639*) van szó, amelyek fellapozása ugyancsak nem haszontalan magyar szempontból sem.

20. 1641. november 1. Mersenne Rivetushoz (M. X. 771.)

„Il n'y a point d'autre raison pour laquelle j'ay desire les livres des Sociniens, sinon pour prendre mes mesures et pour essayer de monstrier qu'ils ont tort et, comme vous dites, de me comporter envers eux, comme j'ay fait envers les Athées et les Deistes; et en effet ils approchent fort de ceux-cy, mais parce qu'ils recoivent toute l'Ecriture sainte, ils tiennent un nouvel estage. Mais puisque M. Bisterfeld refutera Enjedius, je suis content de ce coste-là. . . . Vous verrez comme le P. Petau se compertera dans son 4me livre de la Trinité où il a refuse Crellius et quelquefois M. Binsterfeld à ce qu'il m'a dit, car bien que ce volume de Trinitate soit tout imprimé in folio.” Bisterfeldnek az Enyedi-ellenes vitairata már ismert az eddigiekből is (vö. 10, 13. részlet); Denis Petau S. J. (1583—1652) műve azonban most fordul elő először (a továbbiakban még; 31, 32, 36. részlet). Mersenne minden bizonnyal kéziratban látta e könyvet (Petau is Párizsban élt), hiszen annak első két kötete csak 1643 őszén jelent meg (1644-re datálva — tehát az előre-datálás sem XX. századi lelemény): *Theologicorum dogmata. Tom. I—IV. Parisiis, 1644—1650*, Cramoisius. A második kötetben: *De Trinitate, I. Qui Photiarum et Ebionitarum recentium in Polonia, et unius ex iis Joannis Crellii, contra sacrosanctam Trinitatem dogmata, argumentaque refellit. Ebben a Bisterfeldre vonatkozó megjegyzés (p. 207.): „Quo ex sermone hominum istorum duplicem mihi fructum proposui lucubrationis huius: alterum, ut hoc fautores illius, ac laudatores intelligant, cum ea, quae firmissima iudicant, adeo esse ex nostra disputatione imbecilla cognorint, quam infirmis nixa radicibus secta ipsorum haereat. Alterum, quoniam cuncta, quae pro eadem haeresi contra catholicam professionem opponi queant, libro isto comprehensa putant, ut iis ipsis facile, uti confido labefactis, et eversis, nihil ultra sentiant sibi ad stabiliendam perfidiam suam reliqui esse factum.” (Vö. R—S. II. 145.)*

21. 1641. november 25. Mersenne Rivetushoz (M. X. 799.)

„Il m'ennuye bien que M. Binsterfeldius ne vient à vostre Academie; et s'il donne le livre dont vous, m'avez parle, il obligera bien du monde.” Mersenne türelmetlen megjegyzése a meghívásra vonatkozó helyek (15, 17. részletek) között egyedülálló.

22. 1641. december 1. Mersenne Martinus Ruarusához (M. X. 806—807.)

„Porro sum in ea sententia, post Socini libros nil in eo genere scriptum esse subtilius operibus Crellii, quem diutius vixisse fuisset operae pretium, ut Bisterfeldio repondisset.” Ld. a 2. részletet.

23. 1642. január 10. Sarrau Rivetushoz (R—S. I. 37.)

„Le dessein de M. de la Place est de refuter le Traicte de Crellius Du Uno Deo Patre etc. Les sçavants croyants qu'après la refutation de Bisterfeld il y a encore plene moisson.” Tehát Bisterfeld könyvét jobbnak ítélték, mint a két évvel korábban megjelent: *Disputationum pro divina . . . Jesu Christi essentia. Continens responsiones ad argumenta sectionis I. libri Johannis Crellii, de Uno Deo Patre . . . Salmurii, 1637.* E könyv Josue de la Place (1604—1665) saumuri teológiai professzor munkája. Crellius, illetve Bisterfeld szóban forgó művének címléírását ld. a 2. részlet jegyzeteiben.

24. 1642. január 20. Rivetus Sarrauhoz (R—S. I. 49.)

„Je loue fort le dessein de Mons. de la Place. Plusieurs peuvent courir en ce champs sans s'entrechoquer. Mons. Bisterfeld est attendu à Leyden vers le mois Juin. Il doit apporter avec lui refutation d'Enjedinus qui sera le mysterium pietatis ostensum, et indicatio locorum scripturae quae ab orthodoxis adducuntur ad probandum Trinitatis mysterium.” Lásd a 23. és 10, 13, 16, 19, 20. részleteket. A két mű(?) csak e levélrészletben szerepel úgy, mintha ugyanarról a könyvről lenne szó.

25. 1642. augusztus 11. Rivetus Sarrauhoz (R—S. I. 217.)

„Car le Prince de Transylvanie retient toutes nos lettres et les siennes.” Rákóczi ugyanis nem akarta elengedni Bisterfeldet Leydenbe, mint ahogy nem is ment el. A hírzárlat volt az első módszertani fogás (a következőkről ld. a 26, 28, 29, 32. részleteket).

26. 1642. szeptember 1. Rivetus Sarrauhoz (R—S. I. 233.)

„J'ay lettres de M. Bisterfeld du 6. Juillet, qui devoit partir d'Alba Julia le 25 et est tous les jours attendu, si Dieu l'a conduit sans empeschement.” A levelet nem találtak a sajtó alá rendezők, ám „Par contre on trouve dans les resolutions des curateurs de Leyde du 1. octobre 1642. „Wordt gelesen een brief van Bisterfeld dd. Non. Sext., waarbij hij mededeelt, dat prins Racoczi hem het beloof de ontslag niet wil verleenen, welke brief 6. Oct. door C. en B. beantwoord wordt met de mededeeling dat zij hopen, dat hij alsnog zal kunnen komen” (P. C. Molhuysen: *Bronnen tot de geschiedenis der Leidsche Universiteit. 7. vols. s.—Gravenhage, 1913—1924. II. 270.*).” Ugyanezt erősítik meg a következő levélrészletek is (27. 28. 29.).

27. 1642. szeptember 12. Sarrau Rivetushoz (R—S. I. 247.)

„Lors que M. Bisterfeld sera arrivé aussi à Leyde, voila nos pertes passées bien réparées.” Mint említettük, Bisterfeldet az elhunyt Walaeus helyére hívták meg.

28. 1642. szeptember 29. Rivetus Sarrauhoz (R—S. I. 264.)

„Nous sommes frustréz de Mons. Bisterfeld qui a envoye ici son nepveu avec lettres fort plaintives de la violence qui luy est faite par le prince Racocci, lequel luy ayant ottroye par trois fois son conge, quand il a reste prest à partir l'a retenu, partie par ses larmes, partie par son autorite, et envoye un gentil-homme pour faire ses excusse.” Bisterfeld unokaöccse Johannes Wiederstein; a levelek, amelyeket vitt, megvannak, kiadatlanok.

29. 1642. december 22. Rivetus Sarrauhoz (R—S. I. 347.)

„Nous n'aurons point Mons. Bisterfeld. Le Prince de Transsylvanie a envoye ici un expres pour convier aux nopces de son filz l'Heretiere de Battori. On y envoye des lettres et un present.” II. Rákóczi György és Báthory Zsófia esküvőjéről van szó.

30. 1643. február 13. Ruarus Mersenne-hez (M. XII. 49.)

„Pauci quidem praeter istos, quorum Catalogum mihi mittis, libros, hic amplius inter nostros promercales habentur; quotquot tamen esse poterunt, eos futuro vere, Deo volente, ad te mittam.

Martinius Enjedini verba libro sou non appinxit, nec liber illius hic prostat, sed Francofurti, Lipsiae petendus esset." Martinus művéről ld. a 11. részletet.

31. 1643. december 5. Sarrau Rivetushoz (R—S. II. 144—145.)

„Sera bon que vous voyes les volumes du Jesuite Petau. Le troisieme livre de son second tome est contre Crellius en son livre De Uno DEO Patre contre lequel il dispute. Il y a des endroits ou il gourmande Bisterfeld comme s'estand mal acquitte de ce qu'il avoit entrepris scachant qu'il est de vos amis; i'ay creu que vous series bien avise d'en estre informe et que cela pourroit augmenter vostre curiosite de veoir ces livres". Denis Petau könyvéről ld. a 20. részletet.

32. 1643. december 14. Rivetus Sarrauhoz (R—S. II. 151.)

„Je vous remercie humblement de vostre advis pour les volumes de Petau. J'ay escrit a mon Nepveu de la Troisieme pour penser aux moyens de me les envoyer. A Peine M. Bisterfeld les verra il, car il n'y a plus d'esperance qu'il sorte de Transsylvanie où le Prince l'a attaché par un mariage, et ces gros volumes ne vont pas jusques là". Rákóczi tehát a végső megoldáshoz folyamodott: rábírta Bisterfeldet egy második házasságra — Johann Stenzel szebeni szenátor leányát, Annát adta hozzá. Talán ide kívánczik a megjegyzés még, hogy a vaskos kötetek Erdélybe juttatása akkor sem volt problémamentes.

33. 1644. január 25. Rivetus Sarrauhoz (R—S. II. 287.)

„C'est le troisieme de la secte loyolitique (ti. Robertus Bellarminus S. J. 1542—1621), qui a vestu la pourpre. Si Peteu meurt bien tost, il ne sera pas le quatrieme. Je n'ay point veuses grands volumes, nec emo tanti poenitere. Je ne croy pas que cet homme ait rien escrit en ces matieres que je puisse lire avec patience. J'ay tousjours creu qu'il ne disputeroit jamais contre les Sociniens qu'en une maniere de laquelle ilz se moquent. Bisterfeld les cognoist mieux que luy, et en a remporte des victoires signalées en disputes verbales." Petau végül is nem lett negyedik kardinális a jezsuita rendből.

34. 1644. május 1. Mersenne Rivetushoz (M. XII. 122.)

„Je croy bien que si Crellius estoit en vie qu'il ne s'oublieroit pas de respondre au livre qu'il est contre luy. Il est vray que sans tradition aucune, il est bien difficile de les convaincre, et eux mesmes usent de tardition en recevant nos quatres evangelistes etc. pour Escriture Sainte. Je m'estonne que M. Bisterfeldius qui m'a semble si honneste homme, ayt tellement offense l'empereur qu'il ayt publie sa teste, ce que j'auerois de la peine à croire, si vous m'en assurieez." Crellius már 1633-ban meghalt. Az utolsó megjegyzés már a diplomata Bisterfeldet illeti; a münsteri tárgyalásokon vett részt ez évben.

35. 1644. október 10. Rivetus Sarrauhoz (R—S. II. 405.)

„Mons. de la Place me mande que son ouvrage qu'il doit presenter au National n'est que la defense de nos arguments pour la S. Irinité, et qu'il ne touche point à la tasche de Mons. Bisterfeld, qui est la response aux objections de Crellius". Josue de la Place könyvéről lásd a 23—24. részletet; be kell a könyvet mutatni a „nemzeti zsinaton" — erre vonatkozik a „presenter au National" kifejezés.

36. 1645. június 5. Rivetus Sarrauhoz (R—S. III. 133.)

„J'ay eu lettres de Mons. Bisterfeld, qui prie qu'on luy envoie les volumes de Petau, et nous promet bien tost Mysterium pietatis ostensum, et la response a Enjedini". Petau könyvéről lásd a 20, 31, 32., Bisterfeld munkáiról a 10, 13, 16, 19, 20, 24, 37., részleteket.

37. 1645. június 16. Sarrau Rivetushoz (R—S. III. 139.)

„Il y a longtemps que Bisterfeld promet le mysterium pietatis ostensum. C'est un scavant personnage, mais Crellius, son adversaire, escrit plus clairement que luy, semble estre plus propre à l'eschole qu'à escrire pour instruite les dovoyes et convaincre les contredisans.” A két mű címléírását lásd a 2. részlet jegyzeteiben.

38. 1645. november 13. Mersenne Florian Crusiushoz (M. XIII. 531.)

„Cum scribere volueris, Ill. Baro scribendi viam docebit. Amici, nobiles juvenes, mercatores frequenter e Polonia huc veniunt qui literas vel etiam libros deferre possint, et hinc ad te similia, si supias, referre. Transylvaniam olim hic vidi doctissimum qui diceret autorem Magistrum in artibus Synadi scripsisse de providentia Numinis, quam tamen impugnabat, deinde Enjedinum jactabat. Si duo autores isti reperiri possint, velim eos videre, pro quibus tibi pretium, quod iusseris, refundere curabo.” A levelet Mersenne, Flovian Crusiushoz, a gdański orvosnak írta. Synadus és Enyedi könyveit tehát hiába akarta megszerezni (vö. 1, 12, 39, 40. részletekkel). Fontos viszont, hogy ez a levél eddig háromszor jelent meg nyomtatásban: *Thomae Crenii Animadversionum philologicarum et historicarum Pars. III.* Lugduni Batavorum, 1698; *Clarorum virorum Epistole centum ineditae . . . ex Museo Johannis Brantii*, Amstelodami, 1702; *Epistolae celeberrimorum virorum . . . ex scriniis literariis Johannis Brantii*, Amstelodami, 1715. Egyébként ugyanezt a könyvet kéri a következő levélben is (39. részlet).

39. 1645. november 25. Mersenne Johann Heveliushez (M. XIII. 543.)

„. . . qua de re, cum nihil hactenus, rescire potuerimus si quid occurrat, quemadmodum et de libros Johannis Synadis de Providentia Numinis et Enjedini, velim libros illos mihi comparare. Si quem librum hinc requirat Dominatio Vestra, mittam illico.” Johann Howelcke (Hevelius) gdański származású asztrológus, teológus volt. Válasza negatív.

40. 1646. november 16. Hevelius Mersenne-hez (M. XIV. 610.)

„. . . Johan. Sinodum et Engedinum (!) nondum inveni, spero tamen unum aut alterum opera Forsteri bibliopolae nostri et musici egregii me accepturum.”

A szemelvények végére érven még egyszer hangsúlyozni kívánjuk, hogy ismertetésünkben csupán a teológus Bisterfeldre vonatkozó, talán nem érdektelen adatokat kívántuk bemutatni, lehetőség szerint jegyzetekkel. Mindkét levelezést azonban — ha csupán ezt a szempontot vesszük is alapul — kézbe kell venni olyan szakembernek, aki kifejezetten az unitarizmus és socinianizmus hazai történetével foglalkozik. És kézbe kell venni a jegyzetekben említett műveket is, a Bibliotheca Dissidentium magyarországi kötetei nélkül szegényebbek lesznek.

MONOK ISTVÁN

Színházi kellékleltár 1663-ból. Bár az újabb kutatások eredményeképpen a protestáns iskolai színjátszást elég gazdagon — a reformációtól 1800-ig közel 700 adattal, köztük számos szövegemlékkel, de sokkal több játékcímmel — tudjuk dokumentálni, az előadások körülményeiről, főleg szcenikai sajátosságaikról keveset tudunk. Elég jól ismerjük pl. a jezsuita színjátszás pompáját, szem- és fülképráztató mesterfogásait, a színpadi berendezéseket, technikai felszereléseket, a csodálatra méltó gépezeteket, gazdag színpaddíszeket, amelyek segítségével mint a színpadi kommunikáció fontos eszközeivel a játékok szpektakuláris hatásait nagymértékben fokozták. Az evangélikus, református iskoladramák is sokszor tartalmaznak rendezői, színi utasításokat, élnek az allegóriák, szimbólumok, emblémák eszköztárával, de az előadások látványosságát szolgáló kellékekről, a kosztümökről, díszletekről, eddig úgy tudtuk, keveset tájékoztatnak.

Még a múlt század közepén Medgyesről került elő egy színházi kellékekről szóló jegyzék (Consignatio Larvaum, habitus et generis ejusdem, que asservantur instrumentorum in bibliotheca, partim in auditorio pro ludis scenicis idoneorum a nobis non sine labore et sumptibus comparatorum), mely tizenegy tételben különböző öltözékeket, álarcoakat, a játékokhoz használt tárgyakat sorol fel¹. Így három halálöltözetet, halálmazskot, ördög- és bolondálarcoakat, fából kifaragott sárkányt, félkeréknyi papírégboltot, szentmihálylovat, aranyalmát, aranyozott királyi koronákat, és más színes ruhaféléket. Forrása a Gymnasienmatrikel volt 1700-ból. Még 1652-ben jelent meg nyomtatásban az előző évben Eperjesen a nyolc kislánytól és két fiútól előadott karácsonyi játék két felvonásban. EISENBERG Petrus: *Ein zwiefacher poetischer Act und geistliches Spiel von den dreyen Gaben der Weysen aus Morgenland* című munkája, mely a részletes rendezői utasításokon kívül tizenkét metszetet is tartalmaz². A magasított színpadot három oldalról veszik körül a nézők. Az előadás elsőtitített teremben történik gyertyák, lámpák világosságánál. Van két függöny. Több metszet ábrázol különböző jeleneteket. A rendezői utasítások pontosan előírják a szereplők mozdulatait, az élőképcsoportok elrendezését. Eisenberg munkája azonban ez ideig az egyetlen olyan nyomtatvány, mely az evangélikus színjátékokról vizuális képet ad. Bár szegényesebb, mint a soproni jezsuita díszletkönyv³, bizonyítéka az eperjesi iskola fejlett színjátszásának.

Erről egyébként egy nemrég ismertté vált gyűjtemény is tanúskodik, mely húsznál több Eperjesen játszott iskolai produkciónak a szövegét is tartalmazza⁴. Közülük kiemelkedik LADIVER Illésnek az 1668. október 13-án bemutatott *Eleazar* című darabja, melynek eddig ismert volt nyomtatott programja, és foglalkozott vele a szakirodalom is⁵. Most előkerült kéziratosszövege, mely egyben valóságos forgatókönyv. Számos rendezői utasítást nyújt, milyen ruházatokat, felszereléseket használjon, hogyan mozgassa a személyeket. Technikai utasításokat ad, hogyan érkeznek az égből az istenek, szellemek. Fortuna vörössel átszótt fehér ruhában ereszkedik alá „artificose per rotulas”, és ugyanúgy tűnik el, száll fel a levegőbe. Justitia hasonlóképpen „demittitur ex alto”, majd „retrahitur inter nubes”. Az Éj elfedett arccal ereszkedik le „lente et insensibiliter per rotas ex alto”. A játékban nemcsak az fontos, ami a szereplők szájából elhangzik, hanem a mód, ahogyan ez történik. Szemet, fület gyönyörködtető jelenet pl. ahogyan a darabban Neptunus a tengerből a színpad lovairól a partra lép, ahol sétálgatva, lassú tempóban alt hangon énekel a Patientia, őt követőleg basszus hangon a Providentia. Neptunus megvigasztalja a bánathat merült Spent, majd újra énekelnek. A tenger zúg, az alvó oroszlánok felszökellnek, a Sors pedig bejelenti, hogy az ég meghallgatta a földiek kérését. Hatásos az Antiochus előtt elvonuló diadalmenet: oroszlánfogat, győzelmi dalokat éneklő fényes öltözetű katonák, félmeztelen kopaszra nyírt, megkötözött jajgató zsidók, hadifoglyok, akik a harsogó kürtök, zúgó dobok, s a vidám katonáénekek zajától elnyomva tompa gyászhangon mormolják gyászénekeiket. A tömegjelenet után a rendezői utasítás szerint „mutatur Scena, dum ingrediuntur in Theatrum Tubae, Musica solennis.” Embléma, élőkép következnek: „Gloria Comitatus Marte, Pace, Livore, Tympanis.” Mars után Constantia beszél, közben a magasban rakéták puffannak; Constantia kezében tűzszívet tart, mely lángra lobban. Térdeplésből felemelkedve az égő szívet magasba emeli, Istenhez fohászkozik, akiben elégni kívánkozik.

¹ *Geschichtliche Nachrichten über das Mediascher Gymnasium*. Programm des Mediascher Gymnasiums für das Schuljahr 1851/2. Herausgegeben von Andreas GRÄSER. 10—11.

² Bártfa 1652. RMK II, 765. — Részletesen ism. PUKÁNSZKINÉ KÁDAR Jolán: Az Orsz. Széchényi Könyvtár színészettörténeti forrásanyaga. MKsz 1928. 28 kk.

³ *A soproni jezsuiták díszletkönyve Sopronban*, Storno-gyűjtemény. Ism. CSATNAKI Endre: *Soproni iskolai színjátékok a XVII—XVIII. században*. A Színpad 1936. 265.

⁴ VARGA Imre: *Huszonkilenc drámaszöveg egy kéziratosszöveg forrásban 1670 tájáról*. MKsz 1986. 256—273.

⁵ Nyomtatott programja, mely a szerepeket és a szereplő személyeket is hozza, 1668-ban megjelent Bártfán (RMK II, 1123.). A szakirodalomból csak DOMBI Béla: *A drámaírás kísérletei Magyarországon a XVI. és XVIII. században*. Pécs 1932. 109—112; VÖRÖS Sándor: *Három nevezetes iskolai előadás az eperjesi evangélikus Kollégiumban*. ProtSz 1934. 238—239. ismertetéseket idézzük; valamennyien a darab szövegének ismerete nélkül, csupán a program alapján nyilatkoztak Ladiver művéről. Teljes szövege a gyűjtemény 205a—259a lapjain. HÖRK József: *Az eperjesi evangélikus kerületi collegium története*. Kassa II. (1897) 25-27.

Szavai közben újabb rakéták hullanak alá, szomorúan megszólal a Kar, s a függöny lassan leereszkedik. E hatásos jelenetek jól felszerelt színpadi kellékekre vallanak. Az evangélikusok eperjesi iskolája a XVII. század közepe táján már a jezsuitákkal vetekedő gazdag ruhatárral, színpaddíszletekkel, technikai felszerelésekkel, gépekkel rendelkezett, és a szpektakuláris látványosságok nyújtása terén is felvette a versenyt a jezsuita színjátszással⁶.

Hogy az evangélikusok is törekedtek látványos színjátszásra, és képesek voltak ilyenre, igazolja a pozsonyi evangélikus liceumnak ugyanebből az időtájból most ismertté vált alábbi dokumentuma.

Pozsonyban Segner Andreas, az evangélikus egyház és iskola inspectora (többször volt a város bírása is) buzgólkodásából 1656-ban épült fel az iskola. Nyolc osztályterme volt, azonfelül tanítói lakások voltak benne, és színház. Eddig is tudtuk, hogy jól felszerelt színpaddal, gépekkel is rendelkezett, hogy a színpad hét színpadi változásra volt berendezve⁷. Mesterséggel, technikai eszközökkel való ellátottságáról egykorú és későbbkorú emlékek beszélnek⁸. Az egykori liceum kéziratárából most előkerült egy 1663-ban

⁶ Hogy a színdarab milyen hatást gyakorolt a nézőkre, idézünk Matthaeides Sámuel (1710—21 között a Kollégium rectora volt, jegyzetekkel egészítette ki Rezik Gymnasiologiájának kéziratát) megjegyzéseiből: „Eminent Eleazar constans anno 1669 [!] mense octobri in Theatrum datus . . . Ornatus erat hic actus exquisite, oratio altior Tragoediis Senecae; confessione etiam adversae Religionis praesertinus nihil pulchrius inveniri poterat . . . Miserabili voce hymnis ad lacrymas ciendus, illusi, atque quid hoc, ejulantium in carceribus. Pastoris imago! Eleazar reculans suillum, Typus erat constantium confessorum Lut. religionis. Svasores simulationis adumbrabant tepidos et hypocritas temporibus et ventri servientibus. Johannes Keczer, Nobilis eruditus et Johannes Sartorius, Pastor Eperjesiensis inter suspiria et fletum totum hoc tempus actionis transmisere. Is repraehendentibus compiosas lacrymas respondit, utinam nos ista mala non praemant, quae hic velut in umbra cernimus. . .” (Fragmenta Gymnasiologiae Hungariae Professoris Collegii Eperjessiensis Joannis Rezik continuata a Samuele Matthaeide. Eperjes. Štátny oblastný archív. Signatura EK—P. 102.)

Hasonló sajátosságokat figyelhetünk egyébként meg Ladivernek az 1669. október 4-én Eperjesen előadott másik darabjában, a *Papinianusról* szóló darabban is. Ennek a szövegét azonban a kézirat csak kivonatossan tartalmazza a 347b—365a lapokon.

A túlnyomó részben eperjesi darabokat tartalmazó fentebb említett kéziratot drámagyűjtemények jellegzetes allegorikus játéka az Eperjesen 1670 márciusában előadott *Religio periclitans*. A vallásos panaszdrámáknak ez a tipikus képviselője szcenikai tekintetben azért érdekes, mert a kéziratban a szöveg után külön oldalon megadja az előadáshoz szükséges ruhákat, kellékeket. Egyedül ennél a darabnál.

„Vestimenta Personarum et Instrumenta:

CHARITAS -- Fasciculus sagittarum, in Italicis vestibus.

RELIGIO -- Attalicae vestes, coronata; dextra calicem, sinistra biblia tenens.

SPES -- In Foemineo habitu, Ancoram et Tubum Opticum habens.

GENII -- laureati, in candido habitu cum fidibus.

INFAMIA -- in Germanico habitu, habens spiculum.

PERSICUTIO -- in Germanico, habens spadam.

BELLUM -- in ferro, bigennem habens.

INSIDIA -- in Hungarica veste, inversas vestes et . . . ? [habens].

INFAMIA -- in foemineo vel Polonico, cum Tuba.

INNOCENTIA -- Attalica vesti cum linteo caudice et speculo, cui inscriptio „bona causa triumphat”.

AUXILIUM DIVINUM -- In Attalica vesti habens clephydram et sinistra spiculum vel pilum.

PATIENTIA -- in Muliebri et nigro habitu sub Corona.

Sequuntur PROLOGUS et EPILOGUS communiter.”

⁷ BENYOVSZKY, Karl: *Das alte Theater*. Kulturgeschichtliche Studie aus Preszburgs Vergangenheit. Bratislava—Preszburg 1926. 16.

⁸ Rizmunds Reimundus: *Preszburger Kirchen- und Schul-Verlust*. H. n. 1973. — *RMK III*, 2640. 21. — *A pozsonyi Licedálna knižnica* no 397. szám alatti *Acta Ecclesiastica Tekuschiana Poseniensis VII*. 55. ezt írja: „In hoc Gymnasio habebatur etiam Theatrum Scenicum, quos quia septies immutari et converti

kelt leltár, melyet a tanács rendelkezéséből Thomas Elias, 1660—1669 között az intézmény conrectora állított össze^o. Igen sok katonazubbony, török és egyéb ruházat és ruhakellék, nagy mennyiségben, változatos színekben, különböző anyagból készítve és hermelinnel, zsinórzattal, füstarrannyal díszítve; azonkívül női ruhadarabok, ruhának való anyag mellett a leltár felsorol török dobokat, mindenféle zeneesközt, 36 lámpát, gyertyatartókat, olajat, két font gyertyabelet, csizmákat, harisnyákat, selyemszalagokat, köteleket a csörlőkhöz, páncélzatot, tolldiszes sisakokat, lépcsőzetet, emelvényt, angyalszárnyakat, jogart és koronákat, címereket, fafestményeket, emblémákat, szőnyegeket stb. Íme a két részből álló leltár.

„Specification vber die Jhenigen Commedien Kleÿder vndt dergleichen sachen, Welche Auf anordtnen Jhr Herrn desz Edlen Vessten vndt wohlweÿsen Herrn And. Segner des Jhnern Rats vndt wolerordtneten inspect. Inuentiert vndt durch den Auch Edlen vndt Vessten wohlweÿszen Herrn Johann Beigler des Jnnernraths neben Herrn Heinrich Goldtfus Alsz geuesten vndt Hern Christophen Burgkstaller derzeit verordneten Kirchuatter etc. An heüt den 21. febr. 1663. Herrn Elias Thomas, alsz wnsers Alhieszigen Euangeli[schen] Gymnasij derzeit wolbestelten Conrect. vbergeben worden Alsz volgt.

1. Erstlichen in dem Kasten Beÿ dem fenster Sechs Leibfarbe Solthaten Röckel.
2. Sechs Blawe Solthaten Röckel.
3. Sieben Braune Solthaten Röckel.
4. mer dreÿ Leibfarbe Heÿdtnische Röckel mit weiszen gallonen.
5. Ain Sittichgrüen Heÿdtnisch röckel.
6. Dreÿ Blawe Heÿdtnische Röckel, deren 2 mit Rauschgoldt, vndt das drite mit weiszen gallonen.
7. Ain blawes Heÿdtnisch röckel mit rothen schürtzeln vndt weiszen schnieren.
8. Ain griens röckel mit Weiszen schnieren vndt Ermeln.
9. Ain gelbs röckel mit weisz vndt gelben schnieren vndt Ermeln.
10. Ain weisz Heÿdtnisch röckel mit gelb Lednischen gallonen.
11. Ain Leibfarb röckel mit Lednischen gallonen.
12. Ain Leibfarb Heÿdtnisch röckel mit rausch goldt.
13. Ain Blaw Heÿdtnisch röckel mit rauschgoldt.
14. Ain Roths Heÿdtnische Solthaten röckel mit rauschgoldt.
15. Zweÿ Rothe Heÿdtnische Solthaten röckel mit weiszen gallonan.
16. noch 2 Heÿdtnische Solthaten röckel mit rauschgoldt.
17. Dreÿ Paschÿ Kleÿder mit weiszen gallonen.
18. Ain Blawe seidene Binden.
19. Vier Moren schürtzel mit bundenen fodern.
20. Ain gelber weiber rockh mit weiszen schnieren.
21. Zweÿ weisz Leinene röckel mit rauschgoldt.
22. fünff Leinwathene schürtzl mit weiszen schnieren.
23. Vier Andere schürtzl von Rohen Leinwath.
24. Zehen Eln Neue Leibfarbe Leiwath.
25. Ain grien Leinwathen röckel mit Rauschgoldt.
26. Ain schwarz Leinwathen Deütsch Kleidt mit Lednischen gall[onen].
27. Ain schuppichts röckel rausch goldt.
28. Acht Harnisch ohne schürtzl.
29. Vier Harnisch mit schürtzeln.
30. Fünff Moren Trummeln sambt den Angehörigen schelenen.
31. Ain Blöchene Khron vndt vergoldt.
32. Dreÿ Eisene Ring Zum fliegen vndt zweÿ Darzugehörigen.
33. Vngebleichte Leinwath Sechs Eln.

potuit, non exiguum attulit Gymnasio honorem et fanam. Gaudebant etiam Posenienses insigni compositore Actuum Scenicorum, M. Joan. Relin, qui quordam tempore in honorem Aug. Leopoldi I. insignem Actum Scenicum produxit, ut in plurinorum animis admirationem pareret.”

^o Pozsony Liceálna knižnica no 35.

34. Ain schwartz Leinwathes röckel mit feur flamen.
35. Zehen Paar stiffel von guldenen Leder.
36. Ain Schwartz Leinwathen Kleidt mit weisen sternem.
37. Achtwndtzweintzig sturm Hauben mit feder Puschen von garn.
38. Vnterschiedliche striecke Zum Haschpeln.
39. Ain stückh rauschgoldt.
40. Noch eine zerbrochene Khron.

Weiters Jm mitterin Khasten Befinden sich alsz [volget]:

1. Allerley Klampfen vndt Eisenwerckh so Zum Haschpeln Khoren.
2. Secgs wndt dreyszig Lampen sambt dem Blöchen Öhl Kändel vndt fünf stendl Paumwol.
3. Zwey vndt Zweintzig Paar Leinwathene strimpf.
4. Zwey Pfundt Kertzen.
5. Ain Leinwathen Rodten Kheidt.
6. Dreÿ Zehen Vnderschiedliche gantze nackende Khleidter von Leinwath.
7. Ailff paar Leinwathene hoszen.
8. Dreÿ paar Schwartz Leinwathen Hoszen vndt Siben ober Röckel.
9. Jn der Höhe des Kasten sein Allerhandt Engelsflügel, Schildt vndt gemahltes pabtwerckh, Scepter, das Vngrisch Greütz vndt Andres gemahltes Holtzwerckh vndt die Wapen des Deutschlandtes.
10. Vier schlangen.
11. Ain Aufsatz Zu einem Bawrngred.
12. Ain Aufsatz der Zwÿtracht sambt den grünen Leinwathen rockh.
13. Ain gros Emblema vom Herrn Helgemeÿer seel [igen].
15. Zwelff grosze vndt Zehen Kleine Emblema vom Herrn Heüchlin seel [igen].
16. Dreÿ Schwartze Leinwathene Verkleidungen.
17. Vier Eln Blawen schatter, darein die Emblema gewickelt.
18. Zwen Alte Róbbich wndt ain Handtuch.

VARGA IMRE

BIBLIOGRÁFIA

A magyar könyv-, könyvtár-, nyomda- és sajtótörténeti szakirodalom 1986-ban

Rövidítések:

- Együtt — Együtt. A Szolnok Megyei Könyvtárak Híradója
Évf. — Évfordulóink a Műszaki- és Természettudományokban
IG — Interpressgraphic
Kvt — Könyvtáros
KvtF — Könyvtári Figyelő
MKsz — Magyar Könyvszemle
MG — Magyar Grafika

Általános és elvi kérdések

- BORSA Gedeon: A bibliográfiai egység fogalma a régi nyomtatványoknál = MKsz 1985. 3—4. 262—275.
- Debrecen története, 4. 1919—1944. Szerk. TOKODY Gyula. Debrecen 1986, Városi Tanács. A könyvtár, a sajtó és a rádió 319—322. Irodalmi folyóiratok 338—344. A könyvkiadás 344—348.
- KERTÉSZ Gyula: Az egyedi sajtórepertorizálás újabb eredményei és problémái = KvtF 1985. 4. 387—397.
- SZILÁDY Károly: Könyvnyomdászati műszótár, a 'tárgyak' rövid magyarázatával együtt. (Szerk. és utószó HAIMAN György.) Bp. 1985, Pátria Ny. 96 p.
- SZILÁDY Károly: Könyvnyomdászati műszótár, a 'tárgyak' rövid magyarázatával együtt. [A bevezető tanulmányt írta] HAIMAN György. Bp. 1984, Pátria Ny. 215 p. [minikönyv]
- Bibliográfiák és repertóriumok**
- BAKÓ Dorottya: A magyar könyv-, nyomda- és sajtótörténeti szakirodalom 1984-ben = MKsz 1985. 3—4. 317—322.
- BARDOLY István: Az Ars Hungarica összesített tartalomjegyzéke 1. évf. (1973) — 12. évf. (1984) = Ars Hungarica 1986. 2. 245—279.
- BODRI Ferencné: A Tolnai Fórum repertóriuma, 1970—1985 = Tolnai Fórum 1986. 1. 4—38.
- DEÁK Ferenc: A Magyartanítás huszonhét éve (1958—1984). Repertórium = Magyartanítás 1985. 3. 97—147.
- Főbb szegedi érdeklő írások a Somogyi-könyvtári műhely régi számaiban. Válogatott repertórium 1963—1984 = Szegedi Könyvtári Műhely 1986. 1—2. 125—128.
- HÉBERGER Károly — VEGH Ferenc: A Felsőoktatási Szemle repertóriuma. 3. Tízéves betűrendes és szakmutató (1972—1981). Bp. 1983, Tankönyvkiadó. 315 p.
- HERNÁDI László Mihály: Az Agrártörténeti Szemle repertóriuma 1957—1982. Bp. 1983. soksz. 271 p.
- HERNÁDI László Mihály: A Közgazdasági Szemle repertóriuma 1893—1949. Bp. 1983, Statisztikai Kiadó Vállalat. 763 p.
- HERNÁDI László Mihály: A Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle repertóriuma 1894—1906. Bp. 1982, (Statisztikai Kiadó Vállalat). 260 p.
- HERNÁDI László Mihály: A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei repertóriuma 1962—1983. Pécs 1984, soksz. 113 p.
- HERNÁDI László Mihály: A Megyei és Városi Statisztikai Értesítő és a Területi Statisztika re-

- pertórium 1957—1980. Bp. 1981, Statisztikai Kiadó Vállalat. 625 p.
- HERNÁDI László Mihály: A Történelmi Lapok repertórium 1874—1876. Bp. 1983, soksz. 132 p.
- A História 1979—1986. évi számainak (I—VIII. évfolyam) tartalomjegyzéke. [A História 1986. 5—6. számának melléklete]. 18 p.
- Kereskedelmi Szemle. Repertórium. 1972—1981. Szerk. CSAPÓ Mária. [Bp.] 1982, (Belkereskedelmi Kutató Intézet). 116 p.
- KOVÁCS J. Béla: Láthatár, 1933—1944. Repertórium. Bp. 1986, Állami Gorkij Könyvtár. 210 p.
- MÉSZÖLY Magda: A Budapesti Nevelő I—XX. évfolyamának repertórium 1954—1984) = Budapesti Nevelő 1985. 93—146.
- PÁLFALVI Pál: 20 éves a Pedagógiai Közlemények = Pedagógiai Közlemények 1982. 2—3. 63—68.
- PANÁCZ Gyuláné — SZABÓ Lajosné: A Politikai Tájékoztató repertórium 1978—1986 = Politikai Tájékoztató 1986. 3. 3—47.
- PESTI Ernő: Az Est-lapok, 1920—1939. Repertórium. 3. 1928—1930.; 4. 1931—1933. Bp. 1985—86, Petőfi Irodalmi Múzeum. 476, 385 p. (A Petőfi Irodalmi Múzeum bibliográfiai füzetei).
- RÁCZ Béláné — SZABÓ Éva: Az 1922 és 1980 között megjelent szegedi egyetemi ifjúsági lapok annotált cikkbibliográfiája. Szeged 1985, [JATE]. 172 p. (Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae, Acta Bibliothecaria Tom. VIII. Fasc. 3.)
- ROHLA Mártonné: [A] Pedagógiai Közlemények repertórium 1961—1982 = Pedagógiai Közlemények 1982. 2—3. 69—130.
- SZABÓ Lajos: A Testnevelés- és Sporttudomány repertórium 1955—1982 = Testnevelés és Sporttudomány 1983. 1. 41—48.; 2. 45—46.
- SZANTAI KIS Ágnes: Népünk és Nyelvünk. 1929—1939. Repertórium. Szeged 1985, JATE. 86 p. (Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae, Acta Bibliothecaria Tom. VIII. Fasc. 2.)
- TOMKA Mihály: Az Új Auróra repertórium 1973—1983. Békéscsaba 1985, soksz. [4] + 90 p.
- DONÁTH Regina: Végrehajtási utasítás Mária Terézia 1747-es cenzúrendeletéhez = MKsz 1986. 1. 81—88.
- TOKAJI NAGY Erzsébet: Cserépfalvi Imre könyvkivádati tevékenysége — különös tekintettel a kiadványai által kiváltott sajtóperekre = A Szombathelyi Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei 5. 1986, 155—168.

Papírtörténet

- MÁRES Valéria: A Csepeli Papírgyár krónikája. 3. 1963—1985. Bp. 1985, PNYME. 153 p. [47] t. fol. (Papíripari Hagyományok Védelmét Szervező Bizottság Közleménye, 14. [!])
- SCHLIEDER, Wolfgang: Kézműves papírelőállítás a múltban és a jelenben. Ford. RÓZSAHEGYI Vera. Bp. 1985, PNYME. 13 p. (Papíripari Hagyományok Védelmét Szervező Bizottság Közleménye, 14. [!])

Nyomdatörténet

Több évszázadot átfogó művek

- DANKÓ Imre: Tisztelegő gondolatok a 425 éves debreceni nyomda előtt = Debreceni Szemle 1986. 2. 44—53.
- DANKÓZSY Balázs: Bemutatjuk a Pannon Nyomdát = Magyar Grafika 1986. 3. 22—24. [Pápa nyomdászatóról]
- (HORVÁTH József): Fejezetek a pápai nyomdászati történetéből. Veszprém 1986, Pannon Ny. 145 p.
- PÁSZTOR Sándor: Nyomdaipar Esztergomban = Esztergom Évlapjai 1985. Esztergom, Balassa Bálint Társaság. 425—433.
- RITTER Aladár: The story of the typesetter = IG 1986. 3. 61—68. [mell.] 13—14.
- SZANTÓ Tibor: A betű. A betűtörténet és a korszerű betűművészet rövid áttekintése. 5. kiad. Bp. 1986, Akadémiai K. 544 p. [1] t. fol.
- VERVLIET, H. D. L.: A németalföldi nyomtatott betűk 1680 előtt = MG 1986. 1. 25—28.

16—17. század

- BÁNYI Szilvia: Huszár Gál távozása Debrecenből és nyomdakészletének további sorsa = MKsz 1986. 1. 1—16.

Cenzúratörténet

- BELLÉR Judit: Első világháborús sajtópolitikai és sajtórendészeti intézkedések továbbélése a Horthy-korszakban = Fialat Oktatók Műhelytanulmányai 7. Bp. 1985, ELTE. 64—94.

BARISKA István: Egy Manlius-level tanulmányai = A Vas Megyei Könyvtárak Értesítője 1986. 3. 25—30.

CSAPODI Csaba: [Kísérőtanulmány a párizsi hóraskönyv facsimile kiadásához]. [Bp.] 1985, Helikon. (15 p.)

ECSEDI Judit, V.: Névtelen szerző gúnyos receptje a „rest avagy csácsogó” asszonyok ellen = MKsz 1985. 3—4. 287—292.

HALMAN György: Fehér foltok a Tótfalusi-betűk történetében = MG 1986. 1. 34—36.

HALMAN György: International assistance in the establishment of Georgian printing = Acta Litteraria Academiae Scientiarum Hungariae 1985. 1—2. 199—231.

19—20. század

ADASKINA, Natalia: Lubov Popva's typography = IG 1986. 1. 20-25. [mell.] 6.

BANKS, Colin: A múlt meghatározza a jövőt = MG 1986. 1. 28—33.

BÁTYAI Jenő: Régi szegedi nyomdák. Szeged 1984, Szegedi Ny. 89 p. [minikönyv]

CSIFFÁRY Gergely: Az egri Baross Nyomda működése = Diárium. Dobó István Vármúzeum közművelődési füzetei, 3. [Eger 1983.] 27—31.

GYULAI Éva: Miskolci nyomtatott céhlevelek = A Miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei, 23. Miskolc 1985, 43—50.

KELEMEN Gábor: A Nógrád Megyei Nyomdaipari Vállalat tevékenysége, bemutatása = MG 1986. 1. 37—39.

KOVÁCS Sándor — MALATYINSZKI József: 20 éves a Békéscsabai Nyomdaipari Szakközépiskola = MG 1985. 6. 67—80.

NYAKAS Miklós: A kapitalizmus kora debreceni nyomdászságának kulturális élete = A Debreceni Déry Múzeum Évkönyve, 1983/84. Debrecen 1985, 167—182.

OGINSKAYA, Larisa: Gustav Clucis, a classic of soviet typography = IG 1986. 2. 12—17. [mell.] 2—3.

TAKÁCS Béla: A debreceni nyomda kiváltságlevele = Múzsák 1986. 2. 3—4. [1847-ből]

Kiadástörténet

15—18. század

BORS Jenő: Egy privilegizált mini naptár 1713-ból = Mikrobibliofilok 1986. 61. 5—8.

BORSA Gedeon: Egy 1501. évi budai tudósítás kiadásai és azok nyomdászai = MKsz 1985. 141—149.

BORSA Gedeon: Hazai egyházmegyék Mohács előtt nyomtatott zsinati határozatai = MKsz 1986. 1. 67—74.

ECSEDI Judit, V.: Magyar diákok Hollandiában a 17—18. században. (Életmódjuk — publikációik) = Hollandból magyarra. Kultúrhistoriai tanulmányok és szemelvények. Bp. 1986, 59—87.

ENYEDI Sándor: Az Erdélyi Kéziratkiadó Társaság történetéhez. Benkő József és Aranka György levelezéséből = MKsz 1985. 3—4. 297—303.

FEKETE Csaba: Tótfalusi ismeretlen kátékiadása = MKsz 1985. 2. 149.

FRIED István: Egy 1970-ben kiadott röpirat és magyar fordítója = MKsz 1985. 2. 150—154.

HAJNÓCZI Gábor: Giovanantonio Rusconi Della architettura című műve az Országos Széchényi Könyvtárban = Ars Hungarica 1986. 1. 123—134.

HÜBERT Ildikó: Adalék az Erdélyi Kéziratkiadó Társaság történetéhez = MKsz 1986. 1. 88—91.

RAKÓCZY Rozália: Ismeretlen XVIII. századi hadelméleti Hungarica = MKsz 1985. 3—4. 292—296.

19—20. század

DANKÓ Imre: Az Alföldi nyomda nyomdatörténeti, tipográfiai kiadványsorozatáról = Múzeumi Kurír 1985. 9. 95—96.

DRESCHER J. Attila: A könyvkiadás öt éve Tolnában = Tolnai Könyvtáros 1986. 1. 42—46.

Az „Indiana Kid” magánkiadó és nyomda = Mikrobibliofilok 1986. 63. 5—9.

KLEIN, Rudolf: Kodály és az Universal Edition = Magyar Zenei-történeti Tanulmányok Kodály Zoltán emlékére. Szerk. BÓNIS Ferenc. Bp. 1977, Zeneműkiadó. 136—150.

- KLEIN, Rudolf: Zoltán Kodály und die Wiener Universal Edition, 1932—1937 = International Kodály Conference, Budapest, 1982. Bp. (1986), Ed. Musica. 89—94.
- LUKÁCS László: Katolikus kiadványok az elmúlt évtizedben = Nyelvünk és Kultúránk (1986.) 65. 25—29.
- MAJOR Árpád: Adatok a két világháború közötti Zalaegerszeg könyvkereskedelme, hírlapkiadása és egyesületi könyvgyűjteményeinek vizsgálatához = A Pénzügyi és Számviteli Főiskola Zalaegerszegi Intézetének Évkönyve, 1986, 347—372.
- MURÁNYI Ádám: Egy kiadóház története = Budapest 1986. 3. 20—22. [Az Athenaeumról]
- PAPP-VÁRY Árpád: 200 éves a gothai földrajzi-térképészeti kiadóvállalat = Geodézia és Kartográfia 1986. 2. 126—129.
- PÉTER László: A népi írók kiadója. Püski Sándor 75. születésnapjára = Tiszatáj 1986. 2. 47—51.
- PETŐVÁRI Ágnes: A nép javáért munkálkodtak. Két könyvkiadónk, 1939—1944 között = Napjaink 1986. 10. 29—32. [Turul, Magyar Élet]
- POGÁNY György: A Stádium Sajtóvállalat rt. története és kiadványai (1921—1944) = MKsz 1986. 1. 39—52.
- SÍPOS Antalné: Aligner contra Athenaeum. Felhívási per néhai Petőfi Sándor műveinek kiadása tárgyában (1879—1881) = Levéltári Szemle 1984. 1—3. 283—361.
- SZABÓ Ferenc: A gyomai Kner Nyomda közigazgatási nyomtatványkiadó tevékenységének főbb jellemzői = A magyar hivatali írásbeliség fejlődése, 1181—1981. Szerk. KALLAY István. (Bp. 1984), ELTE. 501—515. (A Történelem Segédtudományi Tanszék kiadványai, 4. — Magyar Herald. Forrásközlő, családtörténeti és címertani évkönyv, Nr. 1.)
- SZABÓNÉ FEHÉR Erzsébet: Lázár Károly pataki tanító könyvsorozatai = Sárospataki Pedagógiai Füzetek 9. Miskolc — [Sárospatak] 1985, 139—154.
- TARABA Mária: A „Magyar Mezőgazdasági Szakirodalom Könyvésze” című kiadvány létrejöttének története = A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 1984/85. Bp. 1985, 605—621.
- VARGA Sándor: Egy kommunista könyvkiadó az ellenforradalmi Magyarországon = Párttörténeti Közlemények 1985. 4. 124—144. [Oravecz Istvánról]
- ZÖLD Ferenc: A magyar könyvkiadás és könyvtarjesztés története 1945—1985 = MKsz 1985. 3—4. 242—261.
- ZÖLD Ferenc: A nem hivatásos könyvkiadás = Új Auróra 1986. 1. 75—84.

Sajtótörténet

Több évszázadot átfogó művek

- ANTAL Zoltán: A Vadász- és Versenylaptól a Népsportig. Fejezetek a hazai sporthírlapírás múltjából = Sportvezető 1985. 10. 11.
- JAKI László: Pedagógiai folyóirat-kiadásunk áttekintése = Köznevelésünk Évkönyve 1985. Bp. Tankönyvkiadó. 81—92.
- KÁROLYI Zsigmond, P.: A százéztendős Vízügyi Közöny = Évf. 1986. Bp. 1985, (MTESZ). 58—60.
- KLAUSS, Jochen: Nachrichten über Ungarn am Beispiel des „Politischen Journals” 1781 bis 1830 = Germanistisches Jahrbuch 5. Budapest 1986, 111—125.
- KOROMPAI Gáborné: Tudományos folyóiratok Debrecenben = Debreceni Szemle 1986. 1. 97—108.
- KÖSZEGFALVI Ferenc: Újabb pótlások és kiegészítések a megyei sajtóbibliográfiához = Csongrád Megyei Könyvtáros 1985. 3—4. 186—192.
- LAKATOS Éva: Hírlapmúzeumok, újsággyűjtemények = MKsz 1985. 2. 115—132.
- PRAZNOVSZKY Mihály: Nógrád megye sajtótörténete, 1846—1919. Salgótarján 1985, Nógrád Megyei Múzeumok Igazgatósága. 71 p. (Múzeumi értekező, 2.)

18—19. század

- BATÁRI Gyula: Az első jelentősebb hazai kísérlet rendszeres ipari (műszaki) sajtóreferálásra, az „Ismertető” hasábjain 1836/37-ben = Technikatörténeti Szemle 15. 1985. (Bp.) 1986, Múzsák. 163—173.
- BATÁRI Gyula: A Magyar Száműzöttek Lapja. Az első amerikai magyar hírlap 1853-ban = MKsz 1985. 3—4. 309—316.

- BATÁRI Gyula: „Mercur vor Ungarn”. Kovachich Márton György folyóirata = Évf. 1986. Bp. 1985, (MTESZ). 44—46.
- BATÁRI Gyula: A „Nova Posoniensia” technikatörténeti és természettudományos vonatkozásairól = Technikatörténeti Szemle 15. 1985. (Bp.) 1986, Múzsák. 207—213.
- Egy fényes lap a debreceni sajtó történetéből. [Bev.] LUKÁCSY Sándor. = Alföld 1986. 12. 86—90. [Alföldi Hírlap, 1849 január]
- FEHÉR Katalin: Nevelésméleti kérdések felvilágosodás- és reformkori folyóiratainkban = MKsz 1985. 3—4. 233—241.
- FRIED István: Egy korszerűtlen tudományos folyóirat a XVIII. század végén. (Neues Ungarisches Magazin) = MKsz 1985. 3—4. 303—309.
- GAZDA István: A Természettudományi Közlöny „utóélete” = Természet Világa 1986. 4. 177—178.
- KÓKAY György: Vita a magyarországi viszonyokról a 18. század végi hamburgi Politisches Journalban = MKsz 1985. 3—4. 225—232.
- LAMBRECHT Miklós: Megjegyzések „A magyar sajtó történetéhez” = Természet Világa 1986. 6. 286.
- MÉSZÁROS Erzsébet: An image of the yankee in the Hungarian periodicals in the 1830s = Studies in English and American 6. Bp. 1986, ELTE. 128—135.
- PINTÉR Márta Zsuzsanna: Decsy Sámuel szerkesztői működéséhez (1807—1811) = MKsz 1985. 2. 154—158.
- VERTES László: Semmelweis Ignác és az Orvosi Hetilap = Orvosi Hetilap 1986. 14. 835—836.
- 20. század*
- AGARDI Péter: A „Szép Szó”-ról ötven év múltán = Kritika 1986. 9. 27—33.
- BAKÓ Endre: Folyóirat hozományból, falun. A Kelet Népe (1935—1942) = Napjaink 1986. 7. 38—39.
- BAKÓ Endre: A Kelet Népe költői = Alföld 1986. 3. 40—46.
- BATÁRI Gyula: Magyarországi orvosi szaksajtó 1919—1944 között = Orvosi Hetilap 1986. 26. 1588—1590.
- BEXSEI József: A 20 éves Békési Élet és a megye értelmisége = Békési Élet 1986. 1. 64—70.
- BÉNYEI József: A Tiszántúltól Európáig. Adalékok a Kelet Népe indulásának ideológiai arculatához = Alföld 1986. 3. 33—40.
- BÉNYEI Miklós: Debreczen Vörös Újság 1919. március 15 — április 10. Debrecen 1985, Hajdú-Bihar Megyei Könyvtár. 33 p. + 5 t.
- BÉNYEI Miklós: A Hajdú-Bihar megyei sajtó negyven éve = A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1983—84. Debrecen 1985, 523—534.
- BODNÁRNÉ TAKÁCS Erika: A spanyol polgárháború a korabeli sajtó tükrében = Jel-kép 1986. 2. 137—147.
- BOTLIK József: Diófaültetők. Jegyzetek a bukaresi Művelődés című folyóirat 1980—1985. közötti évfolyamairól = Napjaink 1986. 5. 29—31.
- BOTLIK József: Az egységes munkáspárt létrehozásáért folytatott küzdelem tükröződése a Komárom megyei Dolgozók Lapja hasábjain (1947 július—1948 június) = Az MSZMP Komárom Megyei Bizottsága Oktatási Igazgatóságának Évkönyve 1985. 1. 91—106.
- DEMETER Zsuzsanna: Karikatúrák a Ludas Matyi-ban = História 1986. 5—6. 19.
- DÓKA Péter: Szerelem és osztályharc a Csillag 1949. évfolyamának verseiben = Irodalomtörténet 1985. 4. 861—877.
- DOROMBY Károly: A Vigilia negyven éve: Az első évtized = Virrasztók. Bp. 1985, Vigilia. 588—597.
- ERDMANN Gyula: A Békési Élet húsz évéről a történetész-levéltáros szemével = Békési Élet 1986. 1. 71—77.
- ERÉGI Tibor: A Gondolat ideológiatörténeti arculatáról = Jel-kép 1986. 1. 136—141.
- FEITL István: Rudas László ismeretlen cikke 1919-ből a Tanácsköztársaság értelmiségi politikájáról = Vasi Szemle 1985. 4. 588—594. [Pravda, 1919. ápr. 13.]
- FÜLÖP Zsuzsa: Egy folyóirat történetéből: a Válasz (1934—38) = Magyartanítás 1985. 4. 185—192.
- GÖRÖMBEI András: A Kelet Népe esztétikai törekvései = Alföld 1986. 3. 28—33.
- GYÜRE Lajos: Kassai Napló 1918—1929. Bp. 1986, Szépirodalmi K. 257 p.
- HÁRI Beáta: A „Szabad Vas megye” c. lap története. 1945—1948. = Vasi Propagandista 1985. 6. 107—136.
- HUBER Kálmán: A Minerva folyóirat és a Pécsi Egyetem = Baranyai Könyvtáros 1984. 1. 26—28.
- ILLES Lajos: Huszonöt esztendő távolából = Új Írás 1986. 3. 3—11. [Az Új Írásról]
- ILLES László: A Gondolat és a szocialista világirodalom = Jel-kép 1986. 1. 141—147.

- JEMNITZ, János: Les activités journalistiques de Zoltán Rónai après 1919 = Acta Historica Academiae Scientiarum Hungariae 1985. 3—4. 373—408.
- KIKLI Tivadar: Népiünk és Nyelvünk. A folyóirat története = Szegedi Könyvtári Műhely 1985. 2—3. 59—66.
- KUN András: A korai Nyugat tulajdonképpeni (lírai) költészetfelfogása = A magyar vers. Az I. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus előadásai. Bp. 1985, Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság. 270—273.
- LACKÓ Miklós: Minőségszocializmus, magyarság, korszerűség. A Tanú korai időszaka = A mindentudás igézete. Tanulmányok Németh Lászlóról. Bp. (1985), Magvető. 32—53.
- LENCSES Ferenc: Az Új Helikon ötvenedik évfordulójára = Fejér Megyei Könyvtáros 1986. 1. 49—50.
- MALLER Sándor: The Hungarian Quarterly 1936—1944 = The New Hungarian Quarterly 1986. 101. 129—135.
- MÁRKUS István: Kérdések a Válaszról. [Riporter:] SZÉCHÉNYI Ágnes = Kortárs 1986. 8. 106—125.
- MEDVIGY Endre: A Kelet Népe, 1935—1942. Bp. 1986, Kossuth. 358 p.
- MISZLAI Sarolta: Ilyen volt az 1945-ös esztendő. Cikkek a Tolna megyei sajtóból. Szekszárd 1985, Tolna Megyei Könyvtár. 257 p.
- MAYER, Mária: O забытой газете „Kelet” = Studia Slavica 1985. 1—2. 171—178.
- MUKICSNÉ KOZÁR Mária: Húszéves a maribori Časopis új sorozata = Vasi Szemle 1986. 1. 140—142.
- MUKICSNÉ KOZÁR Mária: A maribori Časopis írásai (1926—1933) = Vasi Szemle 1986. 3. 448—452.
- NAGY Csaba: A Szép Szó levelesládájából = Kritika 1986. 8. 14—16.
- POMOGÁTS Béla: A Korunk és a népi irodalom = „Az időt mi hoztuk magunkkal”. Tanulmányok a magyar szocialista irodalom történetéből, 6. Bp. 1985, Akadémiai K. 331—358.
- POMOGÁTS Béla: A Nyugat elveinek képviselőjében = Új Írás 1986. 11. 43—46. [Tóth Árpádról]
- RITTER Aladár: A Magyar Nap azt írta = Jel-kép 1986. 2. 151—167.
- SIMON Károly: A Nehéz föld és a Sarjürendek a Tolnavármegye 1931-es hasábjain. Gál István újabb régi érdeme = Dunatáj 1986. 1. 12—24.
- SÍRÓ Judit: Kun Béla a debreceni sajtóban = Debreceni Szemle 1986. 2. 173—178.
- SOPRONI Géza: Milyen folyóirat — volt — a Művelődés? = Kortárs 1986. 9. 126—131.
- SZÁVOVA, Margarita: Bemutatjuk bolgár testvérletpunkat = Módszertani Füzetek. Agitáció, Oktatás, Szemléltetés 1986. 2. 38—42. [A Nagledna Agitaciáról]
- SZENTGYÖRGYI Tibor: Műszaki Életből — Impulzus = Magyar Sajtó 1985. 12. 28—29.
- SZIJARTÓ István: Diákújságírás Somogyban. Voluntas, 1919, Új évfolyamok: 1969—1980. Módszertani segédanyag. Kaposvár 1985, Somogy M. Levéltár — Somogy M. Pedagógiai Intézet. 47 p. (Iskola és levéltár, 22.)
- TEGYES Ferenc: A pécsi antifasiszta egyetemi ifjúság szócsöve, a „Parázs”. 1943/44. = Baranyai Művelődés 1985. 1. 92—97.
- TENKE Sándor: A Magyarországi Református Egyház sajtómunkájáról = Nyelvünk és Kultúránk (1986.) 65. 29—32.
- TÓTH Béla: Phaedrus = Könyv és Nevelés 1985. 6. 269—275.
- TURBÓK Attila: A Heti Híradó három évtizede = Módszertani Füzetek. Az Igazságügyi Minisztérium Büntetés-végrehajtás Országos Parancsnoksága 1986. 3. 38—42.
- VARGHA Kálmán: A Nyugat: modern irodalmunk időszámításának kezdete = Vigilia 1986. 5. 339—348.
- VÁSÁRHELYI Miklós: Korunk Szava (1931—1938) = Vigilia 1986. 6. 437—447.
- VÁSÁRHELYI Miklós: A „Magyar Nemzet” a szellemi ellenállás nyomában = Olvasó Nép 1986. 3. 119—126.
- VATI PAPP Ferenc: Egy jubileumi Köznevelésszámról = Köznevelésünk Évkönyve, 10. Bp. 1985, Tankönyvkiadó. 93—96. [A folyóirat 1965. júliusi számáról]
- ZALAI György: A Békési Élet két évtizedének mérlege = Békési Élet 1986. 3. 324—329.
- ZIMONYI Zoltán: A klebensbergi kultúrfőlény. Miskolci folyóiratok a 20-as években = Napjaink 1986. 5. 36—39.
- ZÖLDI László: A Bölöni-korszak. Az Élet és Irodalom alapításáról = Jel-kép 1986. 4. 136—151.

Könyvillusztráció, könyvművészet, könyvkötészet

Az illusztrált olasz tudományos könyv a 15—19. században. Kiállítási katalógus. Bp. 1985, OSZK. 23 p.

(ROZSONDAI Marianne—SZIRMAI János): Művészi könyvkötések régen és ma. Kiállítás ... az Országos Széchényi Könyvtárban. Bp. 1986, OSZK. 87 p.

Tisztelet a magyar tipográfiának! Ötszáz év szép könyvei az Országos Széchényi Könyvtárban. [Kiállítási katalógus] [Bp.] 1986, [OSZK — Magyar Bibliofil Társaság]. 68 p.

WEHLI Tünde: Megjegyzések Váradi Péter Decretálisának kifestéséhez = MKsz 1985. 3—4. 280—287.

Bibliofília, könyvgyűjtés

BALÁZSI Zoltánné: Erdélyi János könyvtára mint értelmiségi munkakönyvtár = Sárospataki Pedagógiai Füzetek 9. Miskolc—[Sárospatak] 1985, 69—87.

BOROSS Klára: Váradi Péter könyvtárának újabb kötete az Egyetemi Könyvtár ősnymtatványgyűjteményében = MKsz 1985. 3—4. 276—280.

DEME Zoltán: Verseghy könyvtára. [Közread. a] Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete. Bp. 1985, Akadémiai K. 103 p. (Irodalomtörténeti füzetek, 113.)

GÓMÖRI György: Feljegyzések a magyar „Praxis Pietatis” egy XVII. századi példányán = MKsz 1986. 1. 77—81.

Gyűjtők és mecénások. Az Országos Széchényi Könyvtár kiállítása. Bp. 1985, OSZK. 21 p.

HORVÁTH Hilda: Az első hazai exlibris-pályázatok = Kisgrafika 1986. 2. 19—25.

Magyarországi magánkönyvtára: I. 1533—1657. Sajtó alá rendezte VARGA András. Bp. — Szeged 1986, MTA Könyvtára. 259 p. (Adattár XVI—XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 13.)

PAJOR Enikő: Egy jeles bibliofil és ex librisei = Tolnai Könyvtáros 1986. 38—41. [Apponyi Sándorról]

SEMSEY Andor: A XVI—XX. század magyar exlibris-művészete 1—2. = Kisgrafika 1986. 2. 16—18.; 3. 15—17.

STEMMER Ödön: Egy antikvárius visszaemlékezései. (Szerk. és a szöveget gondozta TAKÁCS Margit.) Bp. (1985), Szépirodalmi K. 317 p. (Magyar Századok)

Könyvtártörténet*Több évszázadot átfogó művek*

BÖRZSÖNYI József: A Tiszáninneni Református Egyházkerület Nagykönyvtárának (Sárospatak) kéziratkatalógusai. Bp. 1986, OSZK. 411 p. (Magyarországi egyházi könyvtárak kéziratkatalógusai, 4.) [SZENTIMREI Mihály könyvtártörténeti bevezetője: 7—13.]

CSAHÓK István: A Központi Statisztikai Hivatal Könyvtára és Dokumentációs Szolgálat = Statisztikai Szemle 1986. 5. 518—526.

CSCURI Károlyné: Állományvédelmi múltbeteintés = Csongrád Megyei Könyvtáros 1986. 1—2. 10—17.

DÉKÁNY Károly: Hollandiai könyvtártörténelem. I. Kolostori könyvtárak, másoló kolostorok, nyomdászok. (Bp.) 1983 [1985], (Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülete) — Uitgeverij Forum Amstelveen. 176 p. (Forum, 1)

FERENCZY Endréné: A nemzeti könyvtár hungarikagyűjteménye és gyűjtési programja = Nyelvünk és Kultúránk (1986) 62. 18—25.

FÖLDI Józsefné: A Pénzügyminisztérium Könyvtárának történetéből = Pénzügyi Szemle 1986. 6. 455—457.

IVÁNYI Sándor: Az Egri Főegyházmegyei Könyvtár kéziratkatalógusa. Bp. 1986, OSZK. 250 p. (Magyarországi egyházi könyvtárak kéziratkatalógusai, 5.) [ANTALÓZI Lajos könyvtártörténeti bevezetője: 7—45.]

KÉGLI Ferenc: A székesfehérvári városi könyvtár kialakulása és fejlődése 1893—tól 1919-ig = Fejér Megyei Könyvtáros 1985. 2. 60—74.

KELESENÝI Gábor: A Corvinák sorsa = Budapest 1986. 6. 40—41.

MÓRA László: Bemutatjuk az Állatorvostudományi Egyetem Központi Könyvtárát = Kvt 1986. 7. 406—411.

NÉMETH Elek: Százhusz éves a Hajdúböszörményi 2. sz. Általános Iskola könyvtára = Kvt 1986. 12. 741—745.

POGÁNY György: Zeneművek a magyar gyűjteményekben a 19. század elejéig = Kvt 1986. 6. 366—370.

Régi könyveink és kéziratunk katalógusai. A szegedi piaristák könyvtára. Összeáll. VARGA András. Szeged 1986, JATE. 108 p. (Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae. Acta bibliothecaria Tom. IX. fasc. 1.)

SOMKUTI Gabriella: Az evangélikus egyház közgyűjteményei = Kvt 1986. 12. 727—732.

SOMKUTI Gabriella: A Ráday Gyűjtemény = Kvt 1986. 7. 386—395.

SZALAY László: Az esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár = Kvt 1986. 8. 445—455.

SZALAY László: A székesfehérvári püspöki könyvtár = Kvt 1986. 11. 662—670.

VÉRTESY Miklós: Könyvtári központjaink 1945 előtt = Kvt 1986. 10. 607—610.

VESZPRÉMY László: Az Országos Széchényi Könyvtár története és gyűjteményei. [Bp.] 1985. [16] p. (Tájak, korok, múzeumok kiskönyvtára, 212.)

18—19. század

FEKETE Csaba: A debreceni Kopernikusz = Tudomány 1986. 5. 44—45.

HALÁSZ Anna, H.: A Zempléni Kaszinó könyvtára (1831—1850) = Borsodi Levéltári Évkönyv 5. [Miskolc] 1985, 271—292. 1 t.

KLEINNE HORVÁTH Magda: Török könyvtárak a 18. században = Kvt 1986. 2. 108—111.

KLEMENT Ildikó, G.: Külföldön tanuló magyarországi diákok olvasmányai a 18. század első felében. (A wittenbergi Magyar Könyvtár 1755-ből származó katalógusának elemzése) = MKsz 1985. 3—4. 210—224.

KUNTÁR Lajos: Kölesönkönyvtár Szombathelyen a Bach-korszak kezdetén = A Vas Megyei Könyvtárak Értesítője 1986. 2. 30—33.

SZILVÁGYI Irén: Mezőgazdasági könyvtár létesítésének gondolata a XIX. században = Mezőgazdasági és Élelmiszeripari Könyvtárosok Tájékoztatója 1985. 3—4. 39—44.

TÖTTÖS Gábor: Az első „megyei” könyvtár Tolnában (1831) = Tolnai Könyvtáros 1986. 2. 35—37.

20. század

Árak és könyvtárak. Tanulmányok a dokumentumáremelkedésnek a könyvtárak állománygyarapítására gyakorolt hatásáról. [Szerk.] MANDY Gábor. [Kiad. az] OSZK KMK. Bp.[1985], 146 p.

BALOGH Katalin: Helyzetkép a kisvárdai könyvtárhálózat egy évtizedéről = Szabolcs-Szatmár Megyei Könyvtári Híradó 1985. 1—2. 40—43.

BÉKY HALÁSZ Iván: A torontói egyetemi könyvtár magyar gyűjteménye = Kvt 1986. 6. 356—358.

BEZERÉDY István: Néhány kísérlet a forgalmi statisztika elemzésére = Csongrád Megyei Könyvtáros 1986. 1—2. 18—34. [Somogyi-könyvtár]

BILLEDI Ferencné: Az egyesület tevékenysége, múltja, jelene és jövője = Kvt 1985. 12. 701—704. [A Magyar Könyvtárosok Egyesületéről]

DIAMANT Tiborné: A JATE Kalmár László Kibernetikai Laboratórium könyvtáráról = Csongrád Megyei Könyvtáros 1985. 3—4. 136—141.

ELEKES Eduárdné: A Szekszárdi Körzeti és Megyei Könyvtár története I. (1950—1970) = Tolnai Könyvtáros 1985. 2. 5—31.

ELEKES Eduárdné — KLEINNE HORVÁTH Magdolna: Könyvtáraink életéből II. 1961—1970 = Tolnai Könyvtáros 1986. 2. 11—19.

FARKAS László: Egy negyedszázad utolsó tizenöt éve. Az Országos Széchényi Könyvtár budavári székház-építése 1969—1984 = Kvt 1986. 12. 737—740.

FUTAKI László: A Megyei és Városi Könyvtár elmúlt tíz évről = Szabolcs-Szatmár Megyei Könyvtári Híradó 1985. 1—2. 15—28.

FÜGEDI Péterné — KURUC Imréné: Kis magyar szabványtörténet — másképp = KvtF 1986. 6. 647—657.

GERÓ Gyula: Események, krónika 1970—1976. I. rész. 1970—1972 = Kvt 1986. 11. 672—684.

GERÓ Gyula: Események, krónika 1970—1976. II. rész. 1973—1974 = Kvt 1985. 12. 739—749.

GERÓ Gyula: Események, krónika 1970—1976. III. rész 1975—1976 = Kvt 1986. 1. 41—50.

- GYURÓ Gyuláné: A szakszervezeti könyvtárhálózat ötéves tevékenységének jelentéséből = Komárom Megyei Könyvtáros 1986. 1. 13–18.
- HAVASI Istvánné: A Magyar Könyvtárosok Egyesülete Békés Megyei Szervezet: 1966–1986 (Kronológia) = Könyvtári Jegyzések. A Békés Megyei Könyvtár Tájékoztatója 1986. 2. 3–13.
- HUSZÁR Ernóné: Bemutatjuk a Kereskedelmi és Vendéglátóipari Főiskola Központi Könyvtárát = Kvt 1986. 4. 214–216.
- KALOCNAI Péter: A Dési Huber István Általános Iskola könyvtára = A Vas Megyei Könyvtárak Értesítője 1986. 1. 35–37.
- KAPOSVÁRI Gyula: Kétágú síp. 50 éve nyílt meg Szolnok városi Könyvtára és Múzeuma = Együtt 1985. 1. 8–20.
- KINDRUSZ Jolán: A Megyei (és Városi) Könyvtár dolgozóinak névsora 1975–1985 között = Szabolcs-Szatmár Megyei Könyvtári Híradó 1985. 1–2. 30–38.
- KIS Ibolya: Hol volt, hol nem volt... A tízéves vásárhelyi gyermekkönyvtárról = Csongrád Megyei Könyvtáros 1985. 3–4. 104–107.
- KISFALUDI Sándor: A harmadik évtized = Együtt 1985. 1. 21–32. [A Verseghy Ferenc Megyei Könyvtárról]
- KLEINNÉ HORVÁTH Magdolna: Könyvtáraink életéből 1950–1960. Válogatott szemelvénygyűjtemény a sajtó cikkeiből = Tolnai Könyvtáros 1985. 1. 32–47.
- LENGYEL Gézáné: A könyvtár története számokban = Együtt 1986. 1. 56–58. = A Verseghy Ferenc Megyei Könyvtárról]
- LŐRINCZ Gyula: Egyetemi Könyvtár a főváros határában = Kvt 1986. 5. 296–300. [A GATE könyvtáráról]
- A Magyar Könyvtárosok Egyesülete ötven évének kronológiája, 1935–1985. [Összeáll.]
- KÜNSTLER Ferenc, SOMKUTI Gabriella, KOVÁCS Dezső. Bp. 1985. Magyar Könyvtárosok Egyesülete. 60 p.
- MARTON János: Az élettudományi magfolyóiratok előfizetése Magyarországon 1974 és 1983 között = KvtF 1986. 2. 173–177.
- MEHNERT Róbert B.: The United States National Library of Medicine — Az Amerikai Egyesült Államok Központi Orvosi Könyvtára = Az Orvosi Könyvtáros 1985. 4. 327–355.
- MÉSZÁROS Józsefné: A szakszervezeti könyvtárhálózatról 1958–1984-ig = Kisalföldi Könyvtáros 1985. 1–2. 45–55.
- MÓNUS Imre: A Központi Műszaki Könyvtár győri fiókkönyvtára (1949–1952) = Kisalföldi Könyvtáros 1985. 1–2. 57–65.
- MÓNUS Imre: Szakszervezeti könyvtárakról — madártávlatból (1945–1958) = Kisalföldi Könyvtáros 1985. 1–2. 25–44.
- MÓRA László: Bemutatjuk a mainzi Gutenberg Múzeumot és Könyvtárát = Kvt 1986. 10. 611–617.
- NAGY Zsoltné: Szabványos gondolatok = KvtF 1986. 6. 658–665. [Hozzászólás Pintér László Jött! Látott! Győzött! (?) c. cikkéhez]
- PACNAI László: Adalékok a szakszervezeti könyvtárak negyedszázadából = Tolnai Könyvtáros 1986. 2. 32–34.
- A Pécsi Ingyenes Népkönyvtár Egyesület = Baranyai Könyvtáros 1986. 1. 19–20.
- PINTÉR László: Huszonöt éves a Pécsi városi könyvtár = Kvt 1986. 8. 479–483.
- PINTÉR László: Jött! Látott! Győzött! (?) Szubjektív szabványtörténeti szemle = KvtF 1986. 6. 632–646.
- ROMÁN Lászlóné: A megye könyvtárhálózatának 40 éve = Változó Baranya. Tanulmányok a megye történetéből, 1945–1985. Pécs 1985 [1986!], MSZMP Baranya Megyei Bizottsága. 501–511.
- SUDÁR Ivánné: A szakszervezeti könyvtárhálózat tíz éve (1975–1984) = Fejér Megyei Könyvtáros 1985. 2. 3–9.
- SZABÓ József: Csorna könyvtártörténete (1945–1984) = Kisalföldi Könyvtáros 1985. 1–2. 16–24.
- SZABÓ Kálmán, ifj.: A Soproni Városi Könyvtár harmadik újjászületése (1945–1950) = Kisalföldi Könyvtáros 1985. 1–2. 2–8.
- SZEGEDI Pál: Egy középiskola könyvtárának negyven éve = Kisalföldi Könyvtáros 1985. 1–2. 76–78. [Szamuely Tibor Közgazdasági Szakközépiskola, Győr]
- SZÉPHELYI Istvánné: Olvasók a megyei könyvtárban 1980–1985 = Együtt 1986. 3. 37–40.
- SZURMAY Ernő: A Verseghy Könyvtár helye a megye művelődési életében = Együtt 1985. 1. 33–42.

- SZÜCS Imre: Emléksorok a Szabolcs-Szatmár Megyei és Városi Könyvtár vendégkönyvéből = Kvt 1986. 12. 746—748.
- SZÜCS Imre: Sorok a megyei és városi könyvtár emlékkönyvéből = Szabolcs-Szatmár Megyei Könyvtári Híradó 1985. 1—2. 3—13.
- TALLÓS Elemérné: Tervező intézeti szakkönyvtárak = Kisalföldi Könyvtáros 1986. 1. 37—50.
- TÓTH Attiláné: Polgárdi nagyközségi könyvtára = Fejér megyei Könyvtáros 1985. 2. 41—45.
- TUBA László: Adalékok a mosonmagyaróvári Huszár Gál Városi Könyvtár történetéhez (1951—1985) = Kisalföldi Könyvtáros 1985. 1—2. 9—15.
- VÉRTESY Miklós: Kettőn kétféleképpen a Tanácsköztársaság könyvtárügyéről = Kvt 1986. 5. 300—302. [Gulyás Pál és Kóhalmi Béla]
- ZELLES Ilona: Az ötnapos munkahét tapasztalatai a megye „B” típusú könyvtáraiban = Pedagógiai Írások 15. Szombathely 1985, Vas Megyei Pedagógus Továbbképző Kabinet 189—201.
- A múlt könyvtárosai, bibliográfusai, újságírói, nyomdászai**
- APRÓ Ferenc: Újabb adatok Somogyi Károly családfájához = Szegedi Könyvtári Műhely 1985. 2—3. 96—100.
- BATÁRI Gyula: Kőrösi Csoma Sándor, a könyvtáros = Kvt 1986. 7. 416—419.
- BEKE György: Egy elfelejtett erdélyi publicista. Kurkó Gyárfás pályája = Forrás 1986. 8. 41—49.
- BERECZKY László: Sallai István és Sebestyén Géza — a felszabadulás utáni magyar könyvtárügy meghatározó képviselői = Kvt 1986. 9. 509—511.
- FÁBIÁN Éva: Dr. Gáspár Margit, a magyar kémiai irodalom bibliográfiájának megteremtője = Nehézvegyipari Kutatóintézeti Közlemények 16. Veszprém 1985, 5—10.
- FARKAS Elek: Folyóiratunk első szerkesztője: Berecz Antal (1836—1908) = Földrajzi Közlemények 1985. 4. 301—302.
- FÜGEDI Péterné: Sebestyén Géza és a nemzeti könyvtári szolgáltatások = Kvt 1986. 9. 519—523.
- JÓNÁS Károly: Plech Béla. 1875—1921 = Kvt 1986. 1. 51—52.
- KILIÁN István: Szűcs Miklós a naplóíró és publicista = Borsodi Levéltári Évkönyv 5. [Miskolc] 1985. 293—340.
- KÖVY Zsolt: Egy szellemi hagyaték leltára. Pongrács József pápai református főiskolai tanár és könyvtáros emlékezete (1885—1962) = Horizont 1985. 4. 38—41.
- KÖVY Zsolt: Megkésett emlékezés. Pongrácz József pápai református főiskolai könyvtáros születésének centenáriuma = Kvt 1986. 7. 419—421.
- A mesterség bűvöletében. Nagy nyomdásznevelőkre emlékezve. Bp. (1985). Nyomda-, Papíripar- és a Sajtó Dolgozóinak Szakszervezete. 149 p. [minikönyv]
- MIKÓ Pálné: Görög Demeter a császár udvarában = MKsz 1986. 1. 91—98.
- RITTER Aladár: Egon Erwin Kisch. The reporter in a hurry: facts and witnesses = IG 1986. 1. 2—7. [mell.] 1—3.
- RITTER Aladár: A magyar száguldó riporter. Fe-dezzük fel újra Pásztor Árpádot! = Jel-kép 1986. 4. 152—162.
- SOMKUTI Gabriella: Sebestyén Géza és a nemzeti könyvtári koncepció = Kvt 1986. 9. 512—517.
- SZENTE Ferenc: Sallai István és a KMK „Sallai-ádák” = Kvt 1986. 9. 517—519.
- TAKÁCS Miklós: Sallai István és a közművelődési könyvtárak = Kvt 1986. 9. 523—526.
- TARDY Lajos: Görög Demeter = Évf. 1985. Bp. 1984. (MTESZ). 55—56.

BAKÓ DOROTTYA

MAGYAR NYELV

A Magyar Nyelvtudományi Társaság folyóirata

Felelős szerkesztő: Benkő Loránd

Cikkeket közöl a magyar nyelv elméleti és gyakorlati kérdéseiről a szó- és szólásmagyarázatoktól kezdve a nyelvtörténet különféle ágain, a névtudományon, a nyelvművelésen, a nyelvjárások feldolgozásán át a régi és népnyelvi adatközlésig, valamint a magyar nyelvtudomány történetéig. Gyakran kitér más tudományágakkal (irodalom-, művelődéstörténet, általános történet, néptudomány) közös problémák tárgyalására is.

Alapítva: 1905

Magyar nyelven

Megjelenik évente 1 kötet, 4 füzetben

Évi előfizetési díja: 104,— Ft

Előfizethető a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR)

Budapest, József nádor tér 1. 1900

Pénzforgalmi jelzőszám: 215-96162

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

HELIKON

Világirodalmi Figyelő

**A Magyar Tudományos Akadémia
Irodalomtudományi Intézetének
folyóirata**

*Főszerkesztő: Köpeczi Béla
Felelős szerkesztő: Hopp Lajos*

Tájékoztatja a hazai közönséget az összehasonlító irodalomtudomány, valamint az irodalomelmélet legújabb eredményeiről. Ismerteti a különféle országokban folyó irodalmi, irodalomelméleti vitákat, új jelenségeket. Krónika rovata nemzetközi eseményekről, kongresszusokról számol be, könyvrovata az irodalomtudomány legjelentősebb műveit mutatja be.

Alapítva: 1955

Magyar nyelven, francia és orosz összefoglalókkal

Megjelenik évente 1 kötet, 4 füzetben

Évi előfizetési díja: 120,— Ft

Előfizethető a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR)

Budapest, József nádor tér 1. 1900

Pénzforgalmi jelzőszám: 215-96162

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

IRODALOMTÖRTÉNET

A Magyar Irodalomtörténeti Társaság folyóirata

Főszerkesztő: Nagy Péter

A magyar irodalom s ezen belül főleg a huszadik századi s a mai szocialista magyar irodalom alakjainak és műveinek, problémáinak, folyamatainak és eredményeinek vizsgálatával foglalkozó tanulmányokat, cikkeket, ismertetéseket közli. Fontos célja, hogy az irodalomtörténet elvi és gyakorlati kérdéseinek tárgyalásával elősegítse az egyetemi és iskolai irodalomoktatás korszerűsítését, tágabb irodalmi látókör kialakítását.

Alapítva: 1912

Magyar nyelven

Megjelenik évente 1 kötet, 4 füzetben

Évi előfizetési díja: 120,— Ft

Előfizethető a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR)

Budapest, József nádor tér 1. 1900

Pénzforgalmi jelzőszám: 215-96162

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat főigazgatója

Műszaki szerkesztő: Sándor István

A kézirat a nyomdába érkezett: 1987 április 22. — Terjedelem: 8,4 (A/5) ív
87.16560 Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat, Budapest — Felelős vezető: Hazai György

TARTALOM

<i>Enyedi Sándor</i> : Aranka György erdélyi társaságai	249
<i>Borsa Gedeon</i> : A 18. századi erdélyi törvénykiadások nyomdai vizsgálata	265
<i>Papp Júlia</i> : Egy 18. század végi illusztrált zsebalmanach	278
<i>Csaba Gabriella</i> : Bródy Sándor újságírói tevékenysége a századfordulón	294

K Ö Z L E M É N Y E K

<i>Szabó András</i> : 16. századi tanárok könyvei Sárospatakon	306
<i>Fekete Csaba</i> : Calvin tananyag volt Magyarországon a 16. század végén	312
<i>Haiman György</i> : Munkamegosztás a régi nyomdász és a könyvkötő között	315
<i>Monok István</i> : Johannes Henricus Bisterfeld és Enyedi György két levelezés-kiadásban	317
<i>Varga Imre</i> : Színházi kelléktár 1663-ból	327

B I B L I O G R Á F I A

<i>Bakó Dorottya</i> : A magyar könyv-, könyvtár-, nyomda- és sajtótörténeti szakirodalom 1986-ban	332
--	-----

SOMMAIRE

<i>Enyedi, Sándor</i> : Les sociétés de Transylvanie de György Aranka	249
<i>Borsa, Gedeon</i> : L'examen typographique des publications des lois de Transylvanie du XVIII ^e siècle	265
<i>Papp, Júlia</i> : Un almanach de poche illustré de la fin du XVIII ^e siècle	278
<i>Csaba, Gabriella</i> : L'activité journalistique du Sándor Bródy à la fin du XVIII ^e siècle	294

CONTRIBUTIONS HISTORIQUES

<i>Szabó, András</i> : Les livres des professeurs de Sárospatak au XVI ^e siècle	306
<i>Fekete, Csaba</i> : Calvin était une matière d'enseignement en Hongrie à la fin du XVI ^e siècle	312
<i>Haiman, György</i> : La distribution du travail entre l'imprimeur de jadis et le relieur	315
<i>Monok, István</i> : Johannes Henricus Bisterfeld et György Enyedi dans deux publi- cations de correspondance	317
<i>Varga, Imre</i> : Une collection d'accessoires de théâtre de l'année 1663	327

BIBLIOGRAPHIE

<i>Bakó, Dorottya</i> : La littérature spéciale hongroise de l'histoire de livre, de biblio- thèque, de l'imprimerie et de presse en 1986	332
--	-----